

नित्याचारप्रदीपिका

प्रथम भागः

अग्निचिद्वानपेयि
नृसिंहविश्वितः

महामहीपात्राय सदाक्षि मिश्रैण संस्कृतः

Arjuna Society of Bengal -
Calcutta

विषय	पृष्ठा	पङ्क्तिः
तत्र कर्मांशे नारायणनमस्कारस्य कर्त्तव्यता	२५	६
गुण्डरीकाक्षस्मरणस्य विधिः ...	२५	८
विशेषानुपदेशे करनिर्णयः ..	२५	१२
” दिङ्नियमः ...	२५	१५
” उपविष्टस्यैवाधिकारिता ...	२५	१८
” मानकर्त्तृत्वनिरूपणम् ...	२६	१
” संख्यानिर्देशः ...	२६	४
प्रणवस्य प्रथमोच्चार्यत्वमुच्चारणप्रकारस्य ...	२६	११
स्वस्वादिवाचनस्य कर्त्तव्यता ...	२७	१
स्नातस्यैव कर्माधिकारित्वम् ...	२७	१३
आचमनस्यावश्यकर्त्तव्यता ...	२७	१७
कर्माकर्त्तुः परिच्छेदादिनियमः ...	२८	१
वस्त्रपरिधानप्रकारः ...	२८	७
आर्द्रवस्त्रस्य निषेधः ...	२८	१३
कापायवस्त्रदूषणम् ...	२८	१६
जनम्यनकर्त्तव्यकर्मभेदेन शुष्कार्द्रवस्त्रयोर्विधि-		
निषेधौ ...	२८	२०
गन्धनिरूपणम् ...	२८	३
उत्तरोपनिधानप्रकारः ...	२८	८
कर्माकाले गृहवस्त्रान्तरस्य विधिः ...	३०	६
अथ धौतस्य वस्त्रस्य प्रागभ्युपगमः ...	३०	१३

विषयः

पृष्ठा

पंक्तिः

रजकधीतस्योधीतस्य वस्त्रस्य निन्दा	...	३०	२०
उपवीतधारणस्य नित्यता	...	३१	१०
ब्राह्मणस्योपवीतनिर्णयः परिमाणादिकश्च	...	३१	१४
कर्मविशेषे उपवीतधारणस्य विशेषः	...	३२	४
अङ्गुरीयधारणस्य कर्त्तव्यता	...	३२	१७
कर्मविशेषे दर्भविशेषस्य धारणम्	...	३३	१५
वर्ज्यावर्ज्यदर्भनिर्णयः	...	३४	१५
दर्भोच्चयकालः	...	३५	१३
पवित्रस्य निरूपणधारणादिकम्	...	३७	१
तिलकधारणम् (जङ्घागुण्डविष्णुयुधादिधारणस्यान- निर्देशफलकयनादिसमेतम्)	...	४०	१३
रुद्राक्षधारणम्	...	४७	८
पद्माक्षधारणम्	...	५१	१२
धात्रीफलधारणम्	...	५२	२
तुलसीकाष्ठधारणम्	...	५२	६
विष्णुनिर्माळधारणम्	...	५३	८
शिखावन्धनम्	...	५४	१३
तत्र प्रसङ्गात् क्षीरकर्मविषयकविधिनिषेधौ काला- कालनिरूपणश्च	...	५४	१७
कर्मकाले निषिद्धकर्मणि कथञ्चित् कृते सति अप्- सर्गनविष्णुधारणयोः कर्त्तव्यता	...	५७	१

विषय	पृष्ठा	पङ्क्ति
कर्मकाले स्नानकाले वा कस्यापि षोडशकर-		
कर्मण करणनिषेध	५७	१६
दानप्रतिग्रहहोमभोजनबलिकर्मणामाचमनकर्म		
णश्च करणप्रकार	५७	१८
स्नानदानादिक्रियाणां कालनिर्णय	५८	१३
कर्मविशेषे मोनित्वस्यावश्यकता फलश्च	५८	३
सकामनिष्कामद्विविधकर्मणोरेव कर्त्तव्यता	५८	८
कर्मफलनाधिकारिनिर्णय	५८	१०
ब्रह्मचिन्तकब्राह्मणानां कर्मनिर्णय	५८	१६
अविधिकृतकर्मण फलाभावत्वम्	६०	३
छन्दोदैयतादिक विदित्वैव जपहोमादिक कर्त्तव्य		
नान्यथेति कवचमुपहन छन्द प्रभृतीनां स्वरूप		
निर्णय ज्ञाने फलकवचश्च	६०	५
दैवपितृणादितीर्थानां निरूपण कर्मविशेषे तेषां		
विशेषनिरूपणश्च	६३	१८
शक्रियाविचार प्रसङ्गात् कर्मणो मुख्यगोणादस्य		
विवेचन तस्य करणाकरणे फलाफलादि-		
निर्णय	६५	३
अयनभेदेन कर्मनिरूपणम्	७२	१५
दिवससामान्यानां निरूपण कर्मविशेषे तेषां		
विशेषनिरूपणश्च	७३	४

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
पौषादिशब्दानां व्युत्पत्तिमभिधाय तेषां पूर्णिमा- न्तत्वं एव मुख्यत्वमिति प्रतिपादनं कर्मविशेषे		
दर्शान्तादिमासविवेचनश्च ...	७४	१३
तिथिद्वये तत्तत्तिथिविहितकर्मणां कालनिर्णयः	७८	५
देवपितृलल्ययोः पूर्व्याह्नापराह्णभेदेन तिथ्यादरः	७८	११
तिथिवेधे तत्तत्तिथिविहितकर्मणां कालनिरूपणम्	७८	३
पारणनियमः ...	८४	७
एकभक्तव्रतलक्षणं तस्य कालश्च ...	८४	११
नक्तव्रतलक्षणं तस्य कालश्च ...	८४	१८
सूर्यव्रते विशेषः ...	८५	८
नक्षत्रोपवासादिकालनियमः ...	८५	१५
श्राद्धभेदे पक्षभेदव्यवस्था देवकार्ये शुक्लादरय	८६	१
तिथिलक्षणम् ...	८६	६
कर्मभेदे पूर्व्याह्नादिविधानं तिथिविभागश्च ...	८६	८
कुतपनिर्णयः ...	८६	२०
प्रत्याह्निकपार्वणकालनिर्णयः ...	८७	१
दर्शश्राद्धकालनिर्णयः ...	८७	१५
अथ कर्मानर्हकालाः ...	८८	११
(तत्र मन भातुन द्वित चयमास-गुरुशक्रास्तादिकालेषु कर्त्तव्याकर्त्तव्यकर्मनिरूपणम्)		
द्रव्यशुद्धिः ...	८३	७

भूशुद्धिः (प्रसङ्गात्मानाविधद्रव्यशुद्धिश्च)

८४ १

४

अथ कर्तृशुद्धिः । अर्थात् कर्मकर्तृद्विविधाशौचाच्छौ-

धनध्यापारः । मनयुक्तरूपवाद्याशौचात् सपिण्ड-

जननमरणजन्याभ्यन्तराशौचाच्च । तत्र प्रस-

ङ्गतः सपिण्डसमानोदकविवेचनं तेषां

जननमरणेऽशौचविचारः साग्निनिरग्नि-

भेदेनाशौचव्यवस्था दैवपितृरादिकर्मस्वधि-

कारादिकथनञ्च

...

...

१०४

६

अद्वार्यौचम्

...

...

११४

१२

अथ शुद्धिः (अगोचतः)

...

...

११५

८

ग्रान्ताद्यशौचम्

...

...

११८

१६

कन्याशौचम् (प्रसङ्गादुभयजनितपुत्रायाः पुत्रजनन-

मरणशौचञ्च)

...

...

१२०

१२

अशौचमहर्षि व्यवस्था

...

...

१२३

१०

पितृराद्यशौचे विगेषः

...

...

१२७

८

विराटशौचम्

...

...

१२८

८

पक्षिणशौचम्

...

...

१३०

१

एकादशशौचम्

...

...

१३०

१४

अथः शौचम्

...

...

१३१

६

मर्मोपधिगणः

...

...

१३६

१

पक्षिणम्

...

...

१३०

१०

विषय	पृष्ठा	शंक्ति
पञ्चमङ्गः	१३८	४
पञ्चगव्यम्	१३८	७
परिमाणानि	१३८	११
भूमानम्	१४०	१४
मन्त्रदीक्षाद्युपयुक्तमण्डपादिविचारः	१४२	१
दीक्षामहादानलक्षहोमाद्युपयुक्तमण्डपे	शारदानु-	
सारेण वास्तुपूजा मण्डपकरणप्रकारश्च	१४४	१
अथ कुण्डानि	१४७	८
अथ कुण्डनिर्माणम्	१४८	५
वृत्तकुण्डः	१५३	१
पद्मकुण्डम्	१५४	८
अष्टास्रकुण्डम्	१५५	१५
पञ्चास्रकुण्डम्	१५६	११
सप्तास्रकुण्डम्	१५७	१०
कण्डमानम्	१५८	१२
अथ योनिः	१६१	१२
द्विहस्तादिकुण्डविधिः	१६४	४
अथावैश्वन्द्वकुण्डम्	१६७	११
अथ वृत्तकुण्डम्	१६८	७
पद्मकुण्डम्	१६८	१
अष्टास्रकुण्डम्	१६८	७

विषयः पृष्ठा - पंक्तिः

अथ मण्डलम्	१७०	१६
सुक्-सुवलक्षणम्	१७२	१४
श्रौतस्मार्त्तयोः सुवलक्षणम्	१७४	१
” सुक्लक्षणम्	१७४	१५
अथ जपधर्मः	१७७	१
आसनानि	१७८	१
अक्षमाला	१७९	८
अक्षमालाग्रयनम्	१८२	८
अक्षमालाप्रतिष्ठा	१८४	१
जपमैदाः	१८७	८
अथ होमपरिभाषा	१८०	१

(तत्र होमस्य लक्षणं सुद्रा द्रव्यनिर्णयश्च । वज्र-

वर्णध्वनिशिखानां निरूपणं समिधः परिमाण-

लक्षणयोर्विचारः ।)

अथानुक्त्यप्रतिनिधिविचारः	१८५	१४
अथ प्रतिनिध्यपवादः	१८८	४
वदित्याहम्	१८९	१२
मधुपर्कपाद्यार्घ्यविष्टरादिकम्	२०३	५
कर्मविगेषे भोजयितुं ब्राह्मणानां संख्यानिर्णयः	२०५	१३
दक्षिणापूर्णेपात्रादिकम्	२०६	१
अथाहुषार्षणविधिः	२०७	१

(६)

पृष्ठा

पंक्तिः

... २०८ ३

तत्र,—

प्रयोगः	२११	८
आचार्यकर्म	२११	१७
अध्याइनम् (ध्यानसमेतम्)	२१२	११
अधिदेवतावाइनम्	२१७	१०
योद्धोपचाराः	२१८	५
स्तुतिममस्तारी	२१८	१८
कलसस्थापनम्	२२१	३
प्रत्यधिदैवतहोमः	२२५	४
विनायकादीनां होमः	२२५	१०
पूर्णाहुतिः	२२६	७

(इति परिभाषा)

ग्राह्यणस्य प्रतिदिनकर्त्तव्यकर्मनिरूपणम्	२२८	१५
रात्रेरन्तिमे यामे गयनादुत्थाय कर्त्तव्यम् ...	२३३	३

(तत्र भूमौ पादन्यासप्रकारः भारारण्यकरणं ग्राह्य-

मुहूर्त्तनिर्णयः भगवत्स्मरणकोर्सनो तयोः फलं

भक्तिविवेकः मङ्गलसप्तदशमः)

मैत्रोत्सर्गविधिः	२४०	१६
गीर्णविधिः	२५२	१०
आचमनम्	२५८	४

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
आचमनक्रमः	२६५	१
आचमननिमित्तानि	२६७	५
पुरुषार्थाचमननिमित्तानि	२७२	१
द्विराचमननिमित्तानि	२७४	१३
आचमनानुकल्पाः	२७८	१
आचमनापवादः	२८०	१
दन्तधावनप्रकरणम्	२८२	४
प्रातःस्नानप्रकरणं प्रसङ्गात् विविधस्नानविचारश्च	२८०	१५
अथ स्नानाङ्गानि (अर्थात् स्नानकर्माणि निषिद्ध- विहितानि)	३०७	१४
स्नानेति कर्तव्यता । प्रसङ्गात् गङ्गजस्तनान् स्नानभेदाः		
अपननिमित्तानि च	३११	५
स्नानानुकल्पाः	३२४	११
स्नाने अप्राप्त्यनिमित्तानि	३२८	१
स्नानापवादः	३३७	४
अथ प्रातःस्नानप्रयोगः	३३८	१
वारुणस्नानम्	३४०	५
भौमस्नानम्	३४३	१२
आग्नेयस्नानम्	३४४	१३
वायव्यस्नानम्	३४५	६
दिश्यस्नानम्	३४५	११

विषय	पृष्ठा	पङ्क्ति
अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि	४३८	६
परिगिटभरद्वाजसूत्रादिनिष्ठो मण्डलव्याघृतः पच-		
होमविधिः	४५२	३
प्रायश्चित्तोपयुक्ताधानप्रसङ्गेन प्रथमाध्वनम्	४६२	५
आर्त्ताधानप्रयोगः	४६७	१
अवाष्टचक्षुर्जीमः	४६८	१
श्रोताधानम्	४७३	१
पूणोद्भूतिः	४७८	११
गुभर्गयोगम्	४८२	१
आविष्टात्मः परामविधिः	४८२	१०
श्रीमानो निम्नप्रधारणम्	४८४	१७
मोक्षप्रणय	४८८	१४

इति मध्याह्नान्तेनकाश्याणि ।

अथ द्विपद्य प्रथमभागस्तन्त्रम्	४८०	८
---------------------------------------	-----	---

तत्र—

गुरुध्यायान्निर्प्रदान, गुरुमन्त्रोत्तरं, मन्त्रमन्त्रविषेचनं,

अपभोमयो. कर्त्तव्यता, गणेशमूर्त्यगिदाना स्तुतयश्च ।

पद्य विधौः स्तोत्राणि	४८५	१०
पाप्योक्तयः	५०८	८
देवमातापत्न्यापाठः	५०८	१५
विष्णुगणेशो नम्रास्तुतयः	५१२	१

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः
स्तन्दपुराणीयः सरस्वतीस्तवः ...	५१३	८
नवग्रहस्तोत्रम् ...	५१५	५
अथ सामान्यतो देवानां गृहसम्भारार्जननिर्ध्यास्यापनयन- स्नामस्तुतिनमस्कारप्रदक्षिणादिदेवकार्याणि	५१८	८
तत्र,—		
सूर्यस्य ...	५२०	१
शिवस्य ...	५२३	१
ब्रह्मणः ...	५५३	१
विष्णोः ...	५५६	१
वाङ्मयेन विष्णोः स्नातं तदितिकर्त्तव्यता च ...	५५८	१
” दुर्गायाः ” ...	५७०	१
सूर्यस्य दर्शनादिफलम् ...	५७२	४
शिवस्य ” ...	५७३	१
विष्णोः ” ...	५८१	१
दुर्गायाः ” ...	५८७	१
अथ सर्वदेवसंस्कारप्रणियाणि ...	५८८	१
विष्णोः प्राधान्यस्थापनम् ...	५८८	११
भगवदपराधास्त्रोपा प्रायश्चित्तानि च ...	५८२	१३
पूजास्वरूपविनिर्णयः ...	६००	१
अथानुत्तेपनम् ...	६०३	१
अथ व्यजनम् ...	६०५	१

विषय.	श्रुता	पंक्तिः
सूर्यस्यानुस्तेपमव्यजमे	...	१०५ १६
गिवस्य मन्थः	...	१०६ १५
विष्णोर्गन्धः	...	१०६ १८
विष्णोर्गन्धः	...	१०७ १
दुर्गाया मन्थः	...	१०८ १
सूर्यस्य पुष्पाणि	...	१०८ ११
गिवस्य पुष्पाणि	...	११२ १
विष्णोः पुष्पाणि	...	११५ ६
दुर्गायाः पुष्पाणि	...	११८ १
अथ धूपाः	...	१४२ ८
गिवस्य धूपः	...	१४३ ८
विष्णोर्धूपः	...	१४४ ७
दुर्गाया धूपः	...	१४७ १३
अथ दीपाः	...	१४८ १
गिवस्य दीपः	...	१४८ १
विष्णोर्दीपः	...	५४८ १२
दुर्गाया दीपः	...	६५६ ४
अथ नैवेद्यानि	...	६५७ ४
गिवस्य नैवेद्यम्	...	६५८ १४
विष्णोर्नैवेद्यम्	...	६६० ६
उत्तराहपुराणोक्ताणि विष्णोर्नैवेद्यानि	...	६७२ १

विषय'			पृष्ठा	पंक्ति'
विष्णोर्निपित्तनैवेद्यानि	६७६	१
विष्णवे बलिदानम्	६७६	१०
विष्णवे ताम्बूलदानम्	६७७	८
विष्णवे कुम्भदानम्	६७८	१
दुर्गाया नैवेद्यम्	६७८	८
ब्रह्मणो नैवेद्यम्	६७९	४
अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्याणि	६७९	१०
अथ सौरधर्माः	६८३	५
अथ शिवप्रदेयानि	६८५	३

तत्र—

शिवस्य महास्नानम्	६८७	१०
शिवस्य हस्तकम्बलविधिः	६८०	८
शिवस्य हस्ताभिषेकः	६८४	१
शिवस्य हस्तधारा	६८४	१०
अथ शिवप्रजागरः	६८५	१
शिवपूजाधाराः	६८५	१०
अथ शिवप्रदेयानि	६८७	५
विष्णोर्महास्नानम्	७०४	१
महास्नानप्रयोगः	७०५	१३
अथाष्टकिंभजस्तस्नानम्	७०८	४
शैलपदीया (वराहपुराणोक्ता)	७१०	१

विषयः			पृष्ठा	पंक्ति
दीक्षाक्रमः	७११	१५
अथाभिषेकः	७१२	८
यैश्वर्यनिर्णयः यैश्वर्यकर्त्तव्यञ्च	७१६	१
अथ दुर्गासम्प्रदेयानि	७२२	६
देवीधर्माः	७२४	४
प्रणवजपस्येति कर्त्तव्यतर प्राणायामप्रकारश्च			७२७	२
अष्टाक्षरविधानम्	७२८	२
प्रपञ्चयोगविधिः	७२९	६
प्रपञ्चयोगन्यासः	७३८	१
प्राश्नाग्निहोत्रविधिः	७४०	७
सुसूचूणां सम्भराजानुष्ठुभ मृत्सिंहाकारवृक्षप्रविष्टो-				
पासनस्य कर्त्तव्यता	७४३	१२
अथोपासनक्रमः	७५४	१७
तत्र स्नानादिकम्	७५५	६
अथ तान्त्रिकातर्पणम्	७५६	१५
अथ पूजारम्भः	७५७	८
अथ करगृहिः	७६२	१
मालकान्यासः	७६२	८
तत्त्वन्यासः	७६५	१६
प्राणायामः	७६७	५
तत्राधारभावना	७६७	६

विषयः			पृष्ठा	पंक्तिः
हृदयभावना	७६८	३
करन्यासः	७६८	१०
अथ देहभावना	७६८	१
अथाक्षरन्यासः	७६८	८
अथ ह्यक्षरन्यासः	७७०	११
अथ पदन्यासः	७७१	१
अथ चतुरक्षरन्यासः	७७१	५
अथ पादन्यासः	७७१	७
अथार्चन्यासः	७७१	८
अथ उग्रन्यासः	७७१	१२
अथ मन्त्रार्णोक्ती हरिन्यासः	७७२	१०
अक्षरसकलीकरणम्	७७२	१६
पदसकलीकरणम्	७७४	१०
पादसकलीकरणम्	७७५	८
साकारध्यानम् (शान्तरूपस्वीयरूपस्य च)	७७६	८
मानसपूजा	७७७	४
देहपूजा	७७८	१८
यद्भिः पीठे पूजा	७८०	५
आवाहनादिकम्	७८१	१४
पादम्	७८२	१
अर्घ्यः	७८३	७

विषय			पृष्ठा	पङ्क्ति*
आचमनम्	७८३	१४
मधुपर्कः	७८४	६
पुनराचमनम्	७८५	१
स्नानम्	७८५	७
वस्त्रम्	७८६	४
उत्तरीयम्	७८६	८
यज्ञोपवीतम्	७८६	१४
भूषणम्	..	.	७८७	५
जलधारा	७८७	१३
गन्धः	७८८	३
पुष्पम्	७८८	१४
घावरणपूजा		..	७८८	८
धूपदानम्	७८९	८
दीपदानम्			७८९	३
नैवेद्यहोमवलिजपगण्डूपाताम्बूलनीराजमानि			७८९	१२
स्तुतिः	७८७	१
तापनीय श्रुत्यनुसारेण वृषिंहोपासना	७८७	६
द्विस्त्ररसाम्ना करन्यासः	८०१	५
अनुष्टुप्साम	८०३	१
मट्स्त्ररसामभिरङ्गन्यासः	८०३	१२

इति ।

५२२ पत्रात् ५२३ पत्राणि सूर्यस्य दर्शनादिफलनामक-
विषयस्य पूजास्वरूपविनिर्णयनामकविषयस्य सूर्यस्य गन्ध-पुष्प-
धूप-दीप-नैवेद्य-नानाविधद्रव्यदाननामकविषयाणां सौरधर्मेति
नामकविषयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यानि ।

५२५ पत्रात् ५२२ पत्राणि शिवस्य वृत्तकम्बलविधि-
वृत्तकम्बलाभिषेक-वृत्तधारा-महास्नान-दर्शनादिफल-गन्ध-पुष्प-धूप-
दीप-नैवेद्येत्यादिनामकविषयाणां शिवप्रदेयशिव-धर्मेतिनामक-
विषयद्वयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यानि ।

५५४, ५५५ पत्रे ब्रह्मणो गन्ध-व्यजन-पुष्प-नैवेद्येतिनामक-
विषयाणां ब्रह्मधर्मेति नामकविषयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्ये ।

५६६ पत्रात् ५७० पत्राणि विष्णोर्भृङ्गास्नान-महा-
स्नानप्रयोगाद्विधजलस्नानेतिनामकविषयत्रयस्य पाठान्तरार्थं
द्रष्टव्यानि ।

तान्येतेषां पाठान्तराणि प्रायशः प्रमादबहुलानि ।

नित्याचारप्रदीपः ।

श्रीमन्नीलाद्रिपतये जगन्नाथाय नमः । श्रीशिवाय नमः ।
शाखाभिः सकलामिरुक्तमहिमा नीलाद्रिमूलस्थितिः
पीनस्तन्धुतप्रसूनविभवः स्नानन्दकन्दोदयः ।
यः शोषाधरपल्लवोऽयं विबुधैः सेव्यः श्रिया शोभितो
भक्तेभ्यो वितरन् फलं विजयते कोऽप्येव कल्पद्रुमः ॥ १ ॥

एकचूतविपिनस्य नायकं दयानघयितपुष्पसायकम् ।
पुत्रभावगतसिद्धिनायकं^१ संश्रयेऽभिमतसिद्धिदायकम् ॥ २ ॥

रूपं दधत्यतिमनोहरनारसिंहं
दैतेयदारणपरं पुरुषे पुराणे ।
श्रेयः समादिशतु सागरसम्भवायाः
सानन्दसन्धित^२ससम्भ्रमदृङ्निपातः ॥ ३ ॥

कासिन्दीपुलिने कदम्बसुतरोर्मले मनोजाशुग-
ज्वालाभिः कवलीलतोऽपि कयमप्याधाय धीरं मनः ।
स्वरं वेणुमुदीरयन् हृया साहूतमान्त्रोकयन्
गोपस्रोपरिवेष्टितो दिशतु नः श्रेयः श्रियो नायकः ॥ ४ ॥

अमलरः सत्समयप्रणेतः

कौत्सस्य वंशो वसुधावतंसः ।

प्रासादमीमांसकयज्ञयूपै-

र्येनीत्कली भूपित एष देशः ॥ ५ ॥

प्रासादे स्वकृते हरि' परिचरन्नासीदमुष्मिन् कुले

मीमांसार्णवकर्णधारतरुणो नृत्युच्चयः पण्डितः ।

विद्याभिः सकलाभिरञ्जलमतिर्यः शुद्धिमुक्ताबली-

यत्येनाखिलमेव पूतमकरोत् स्त्रीयं कुलश्रेष्ठया ॥ ६ ॥

असुख पुत्रः^१ किल गोपिनाथ-

मित्रो गुणैर्यस्य वशे वसन्ती ।

जनेशनारायणनामयोगात्

पुत्रौ तु मित्रावरुणावुपेतौ ॥ ७ ॥

अष्टादे सुकविर्गते च नवमे तर्काभिपारङ्गमो^२

मीमांसाद्वयसत्यप्रश्नरचनासम्पूस्तिरुद्ध द्वादशे ।

यत्रैरन्पदिनैर्विजित्य विदिशो यः षोडशे वत्सरे

योगाभासरतः पुराणपुरुषं नारायणः प्राविशत् ॥ ८ ॥

सिद्धेश्वरीदत्तवरा स्वतन्वा

षड्दशमी यस्य कुले चलासीत् ।

कापीवनेऽहीनमखे^३ऽग्निचेता

जलेश्वरः कृष्णपरायणोऽभूत् ॥ ९ ॥

(१) C हरिः ।

(२) A अग्रो ।

(३) C जलेश्वरी ।

(४) A ॥ अष्टाभिः ।

नरसिंहधनञ्जयाभिधावथ' गङ्गाधरतोऽन्वखण्डलः ।

तनयाः किल वाजपेयिनोऽस्य च मृत्युञ्जयपञ्चमास्तिने । १५१

अद्वैतागममुल्ललेऽवतरयन् संचेषशरीरके

कृत्वा वार्त्तिकमध्वरेषु निरतः यस्मात्सदीक्षाव्रतो ।

मीमांसा यत एव वृद्धिमगमत् काश्यां तृमिहः दृष्ट-

स्रोतस्त्रत्युदकैकजीवनविधिर्योगिन सिद्धिं गतः । १५२

देवानन्दः सुतोऽस्याजनि कृतचयनो यश्चविद्यावृत्तः

वेदाभ्यासप्रयासी परिपदि विजये यः कृतः पञ्चमः ।

नानादेशादुपेताः सुनिपुणमतयः सङ्गो यश्च शिष्ट-

मीमांसातर्कविद्याश्रुतिशिखरमतं प्रौढमध्यान्तः । १५३

अनुजोऽस्य च पौण्डरीकयन्त्राः

बलभद्रो विदितः श्रुतो नवेन ।

सदृशः श्रुतिमौलिभट्टतन्त्रे

किमु संवत्सरदीक्षया क्रतौ च । १५४

ते वामदेवाभिधवर्हमानौ

समाधवौ तौ भुवनेश्वरीरौ ।

धराधरस्त्रानु मदाधराह्नौ^१

रविय तेषामिह चाष्टमोऽभूत् ॥ १७ ॥

धराधरास्त्राप्रथितस्य जैमिने-

जैमिनिवासैकशुषो दयात्मजाः ।

गरिष्ठविघ्नेश्वरनामसंहृतौ

वशिष्ठ एव व्यजनिष्ट पूर्वजः ॥ १८ ॥

सुरारि-पीताम्बर-वासुदेव-

भारायण-श्रीपति-केशवास्त्राः ।

वक्त्रेश्वर-श्रीजयदेव-कृष्णाः

स्त्राचारविद्यास्तनया नवान्ये ॥ १९ ॥

सुरारिपूजार्जितविद्ययोजितौ

सुरारिरासीत् श्रुतिमौलिपारगः ।

निरन्तरं श्रीनरसिंहसेवया

नृसिंहनामाजनि तस्य चात्मजः ॥ २० ॥

श्रीमद्विघ्नेश्वरगुरोः प्राप्तविद्येन तेन च ।

नित्याचारप्रदीपोऽयं नृसिंहेन प्रणीयते ॥ २१ ॥

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये

नियतनैमित्तिकं यत् तद्विद्यमुच्यते । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्र

(1) A मदाधराह्नौ • ।

(2) C सुरारि • ।

(3) C निहितनिमित्तक • ।

जुहुयात् । अहरहः सभ्यामुपासीत । अहरहर्जुहुयादाकाष्ठात् ।
 अहरहर्भूतेभ्यो वलिं हरेत् । इत्यादि नित्यम् । नियतनिमित्त-
 त्वात् । यत्ननियतनिमित्तकं तत् गृहदाहे चामवत्या यजेत ।
 रविमंक्रमणे स्नायात् । चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् । इत्यादि । तदनि-
 यतनिमित्तत्वाच्चैमित्तिकमात्रम् । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहुयादित्यादौ धातुसम्बन्धाधिकारविहिततन्मूलश्रुत्या धात्वर्थयो-
 र्जीवनहोमयोः सम्बन्धः प्रतीयते । स च नाङ्गाग्निभावी जीवनस्य
 कर्तृत्वनिर्वाहकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् । न च 'जीवनलघित-
 कालस्याङ्गत्वं लक्षणादोपात् । न च जीवनस्य होमोऽङ्गवैयर्थ्यात् ।
 परिशेषान्निमित्तनैमित्तिकभावः सम्बन्धः । गृहदाहादेव क्वचित्
 सप्तमीश्रुत्या 'नित्यनैमित्तिकत्वप्रतीतिः । क्वचित् यत्शब्दोप-
 बन्धनादनुवादबुद्धौ परिशेषादेव निमित्तताप्रतीतिः । निमित्तस्य
 चैतद्रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् । नचैवं-
 रूपत्वे मानाभावी वेदव्याख्यासम्प्रदायस्यैव मानत्वात् । यच्चावश्यं
 कर्त्तव्यं तत्र नानियतकामनाया विषयं स्वर्गादि फलं भवितुमर्हति
 विरक्तस्य स्वर्गमनिच्छो जीवने गृहदाहे वा निमित्ते सति होम
 चामवत्योरकरणे निमित्तश्रुतिबाधात् । न च सरक्तविषयेयं
 श्रुतिर्न चैकं प्रतिशिष्यत इति न्यायात् । विश्वजिदादौ निमित्त-
 श्रुत्यभावेन साधवेन भावरूपस्वर्गफलकल्पनात् । तेन सर्वेषां
 सर्वदापेक्षित उपात्तदुरितक्षय एव फलम् । यत्तु वैखानरं

(1) C जीवनस्य होमाङ्गलघितस्य कालस्याङ्गत्वं ।

(2) C निमित्तत्वप्रतीतिः ।

हादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व-
पति पुत्र एव स तेजस्वीत्यादिफलमार्थवादिकं । तत्रार्थवाद-
प्रामाण्यादेव फलान्तरमिति नैमित्तिकत्वेऽपि नोपात्तदुरितक्षय-
फलं । नैमित्तिकस्य च होमस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणा-
दग्निहोत्रेतिकर्तव्यता चामवत्यादिष्वतिदेशादैष्टिको विध्यन्तः ।
तत्र निमित्तश्रुत्या अवश्यकर्तव्यत्वेन ज्ञातायां भावनायां-
मङ्गानि सम्बध्यमानानि न सर्वाणि सम्बन्धयोग्यानि । न हि
गृहदाहे जाते तत्कालं सर्वाङ्गसम्पत्तिः सर्व्वस्य । वाक्यान्तरीक्ष-
सायंप्रातःकालावच्छिन्ने वा निमित्ते जीवने सर्वाङ्गसम्पत्तिः
सर्व्वस्य । तेन यथाशक्तिक्षताङ्गसहितानीति सम्बन्धः । न च
यथाङ्ग-विनियोग-मधिकार-कल्पनात् सर्वाङ्ग-विनियोगानन्तरं
सर्वाङ्गसम्बन्धस्यैवाधिकार इति । यथान्वयपञ्चादिव्यतिरिक्ताना-
मधिकारः । एव गृहदाह-सायं-जीवनादि-निमित्ते फाले यस्य
सर्वाङ्गसम्पत्तिस्तस्यैवाधिकार इति किं न स्यादिति वाच्यम् ।
स्यादेव यद्यङ्गविनियोगानन्तरमवश्यकर्तव्यतान्वयः स्यात् ।
समानवाक्यश्रुतेन निमित्तेन प्रथमं भावनाया अन्वये वाक्यान्तर-
श्रुतानामङ्गानां पद्यादेवान्वयात् । तेनावश्यकर्तव्यतान्वितायां
भावनायामङ्गानि सम्बध्यमानानि यथाशक्तिक्षतान्येव सम्बध्यन्ते ।
किञ्च यदि निमित्ते सति किञ्चिदङ्गहानौ नैमित्तिकं च कर्तव्यं
कोऽयं शब्दः कर्तव्यमिति । अकरणव्यावृत्तिर्हि अवश्यशब्दार्थः ।
न च निष्फल कर्तव्यं भवति । तेनावश्यशब्दार्थमहिम्ना

अकरणव्यावृत्तिः । कर्तव्यताप्रतीत्या च फलवत्त्वं निमित्तश्रुते-
रेव गम्यते इत्यागद्वयाद्वहीनेऽपि फलम् । 'अतएवाकरणव्या-
वृत्तिरकरणे भयात् भयञ्चानिष्टज्ञानादित्यकरणादनिष्टरूप^१दुरिता-
पूर्वद्वारकनरकादिकल्पनमपि निमित्तश्रुतिमूलकमेव । तथाच
स्मरन्ति,—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनियद्वाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति । नचैतदुवाक्यप्रामाण्यादेव नित्याकरणे प्रत्यवाय
इति वाच्यम् । काम्यस्यापि विहितत्वेन काम्याकरणेऽपि प्रत्य-
वायापत्तेः । न च दुरितानुत्पाद एव नित्यकर्मणां फलं स्यादिति
वाच्यम् । अनादित्वेन कारणानपेक्षत्वात् । उत्पादनात्मिकायां
भावनायाः सुत्पाद्यस्यैवान्वयात् । तस्मादुपात्तदुरितक्षय एव कर्मा-
नुरूपेण नित्यनैमित्तिककर्मणा फलम् । यत्तु भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामीष्यते स्फुटम् ।

काम्यानां स्वफलार्थन्तु दोषघातार्थमेव च ॥

नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।

घयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुपद्रफना श्रुतिम् ॥

(1) C अनाचरणम् ।

(2) A ॥ दुरितद्वारकं नरकादि ।

फल विना स्वर्गादिकाम्यफल विना । दोषघातार्थ
विद्यमानादियन्ताना यथापापचयार्थम् । नैमित्तिकानामित्यत्र
नैमित्तिकपद निमित्तविहितत्वसाम्यान्नित्यनैमित्तिकोभयपरम् ।
अथ केचिदुपात्तस्येति सिद्धान्तः । अन्यत् प्रक्षविकल्पमात्रम् ।
अनुपपन्नफल प्रायुरादिवक्ष्यमाणफलं तेन भविष्यपुराणस्वरसादप्यु-
पात्तदुरितक्षय एव फलम् । तच्च यथाशक्तिश्रुताङ्गसहितानाम् ।
नचैवमाधानमध्ययन विना । शूद्रस्यापि नित्याग्निहोत्राधिकारः
स्यात् । आहवनीयकर्मप्रधानयोरप्यङ्गत्वेन तत्त्यागीनाङ्गान्तरसहि-
ताना फलजनकत्वादिति वाच्यम् । नैमित्तिकविधिना हि यः
कुर्यादित्युच्यते तत्र यथाशक्तीतिसम्बन्धः । न चाग्निविध्यो-
र्नित्यप्रयोगविधिनानुष्ठानमुच्यते किन्त्वाधानाध्ययनविधिसिद्धयो-
रनेन स्वीकरणम् । नृद्वदाहै साङ्गा क्षामवर्ती कुर्याद् यथा-
शक्तीत्युक्तौऽग्निविध्ययोः कर्त्तव्यत्वाप्रतीतेरेव न यथाशक्त्या सम्बन्धः ।
एव शौचयज्ञोपवीतशिखादेरपि विध्यन्तरसिद्धत्वात् तत्रापि न
यथाशक्त्युपबन्धः । एव देशकालयोरपि स्वतःसिद्धयोरेवाङ्गत्वेन
स्वीकारेण कर्त्तव्यत्वमिति । तत्रापि न यथाशक्तीति सम्बध्यते ।
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ जातेरेनुपादेयत्वात् तत्रापि न यथा-
शक्तीति । विष्मृतमपि चाङ्गस्मरणाशक्तेरेव विष्मृतमिति
तत्त्यागीऽपि भवत्येव फलम् । कदाचित् कस्यचिदशस्य हानिरित्यत्रा

(1) C विहितत्वे ।

(2) V C यथाशक्त्याश्रितत्वाद्गङ्गासहितानाम् ।

नुगमकमशक्याद्भवमिति न शक्याद्ब्रह्मज्ञानौ फलम् । प्रधानस्य तु श्रूयमाणत्वात् तत्रावश्यकर्तव्यत्वं प्रतीयत इति प्रधानैकदेशाकरणे न फलम् । अतएव सर्वाङ्गत्यागेन प्रधानमात्रानुष्ठाने श्रुतप्रधाना-
करणस्यैव दुरितहेतुत्वात् दुरितानुत्पत्तिः । नतु पापक्षयरूपं फलम् । साक्षादेव फलोत्पत्तेः । यत्तु गौतमस्मरणमशक्तौ मनसाप्येनमाचारमनुपालयेदिति ज्ञानेन प्रधानानुष्ठानाभावे फलं प्रत्यवायानुत्पादो वा कथ्यते । किन्तु प्रधानाङ्गेषु च सर्वथा सामर्थ्याभावे मनसा तत्त्वचिन्तनं तत्प्रत्याग्यायत्वेन विधीयते । पशुसौमाभावे वैखानरीवत् । तेन सर्वथा सामर्थ्याभावदशायां कर्मानुसन्धानस्यानुकल्परूपत्वमुच्यते । सामर्थ्ये सति तु

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलम् ॥

इति न्यायेन न फलं न वा प्रत्यवायपरिहारः । तत् सिद्धं नियतनिमित्तानि कर्माणि सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादीनि नित्यानि । नैमित्तिके च यत्किञ्चिन्ताङ्गत्यागेऽप्यधिकारः । प्रधानमात्रकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः । काम्ये तु सर्वाङ्गसम्पत्तावधिकारः । प्रारब्धे काम्येऽद्ब्रह्मज्ञानो यस्तप उपेत्य न यथार्थं तपस्यति असमाप्तो वा विरमेत तत्राग्नेयो विधियान्द्रायण वेति । श्रुतिश्च यो यक्ष इत्युक्ता न यजते तत्र त्रैधातवी प्रायश्चित्तिरिति । प्रायश्चित्तविधिकल्पित-
प्रारब्धमवशं समापयेदिति विधी भाव्यापेक्षाया तत्फलकामना-
सत्त्वे तदेव कल्प्यते । तदभावे दुरितक्षय इति पठतन्वरत्ने निर्णीतमद्ब्रह्मज्ञानात् फलं न्यूनम् । तद् यथा पुत्रकामस्य मनो-

रिष्टौ क्षीतुरपंचारादिनामामकन्या जज्ञ इति पुराणेषु लिङ्गं दर्शनम् । अन्यथा विगुणकाम्यस्य निष्फलत्वे तत्र भिक्षे जुहोति स्तन्ये जुहोति यदुक्तो यज्ञ चार्त्तिमियाद् गार्हपत्य चरेद् भूः स्वाहेति जुहुयादित्यहविधिवैयर्थ्यं स्यात् । एवं कालस्यानुपादेयत्वेनान्याद्भवेत्तस्येऽपि काले प्रारब्धस्य देवात् कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । तच्च फलजनकम् ।^१ अन्यथा सान्तपनीयातृत्वाप्येदग्निहोत्रं षोडशीचोक्त्यसंयोगादित्यादौ विहितकालातिक्रमे क्रमविचारो व्यर्थः स्यात् । नहि निष्फलस्य क्रमोऽङ्गम् । एवं मुख्यकाले करणायत्तौ गौणकालेऽपि कर्त्तव्यत्वम् ।^२ यदाह मण्डनः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

गौणकालस्तु कचिद् वाचनिकः । यथा चार्त्तहोत्रे आसाय-
माहुते, प्रातराहुतिर्नात्येति । कचिन्न्यायमूलः । सायमाहुत्यां
हुताया चेदुर्ध्वलः स्यात् तदैव प्रातर्होम इत्यादौ ।^३ अतएव योगि-
याज्ञवल्करः,—

(१) A C जननम् ।

(२) E Adds here यथाह उद्भवत् . मुख्य कालोऽनुकल्पय सर्वशिक्षापि कर्मणि । अन्यथा अथवाहविहितकर्मण्यत्र आहस्य राज्ञो मण्डनाभावात् राज्ञो आह न कुर्वीत इति निषेधो व्यर्थः । तेन उवाहपरान्ते आहकारणे गौणकालत्वन राज्ञो मण्डने निषेधवाक्यम् ।

(३) E- Adds here यदाहुतयोश्चिदा विधेयं, सजातीयकर्मणान्नरकालप्राप्ति-
पक्षेनपूर्वकर्मणो गौणत्वात् । तस्मिन् हि प्राप्ते पूर्वकर्मणोऽतिपातश्चाभिवर्ति ।

• अन्नानाद् यदि वा मोहात् प्रचवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विषयोः सम्पूर्णं स्वादिति श्रुतिः^१ ॥

स्कान्दे,—

यस्य स्मृत्या च नामोक्तया तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

तथा गृह्यान्तरे,—

यत्र मन्त्रभ्रंशो यज्ञभ्रंशो वा तत्र पुरुषं चिन्तयन् तत्सूक्तं
जपेदिति प्रायश्चित्तं विदधाति । सुखकालगौणकालयोरकरण-
मेव दुरितहेतुरिति द्वयोरतिक्रमे । एतेषामाचाराणामेकैकाप-
चारिण गायत्राष्टसहस्रजपेन पूतो भवति । वेदोदितानां नित्यानां
कर्षणां समतिक्रमे स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति
वा सामान्येन प्रायश्चित्तम् । विशेषेण तु तत्र तत्र वक्ष्यते ।

यत्तु बीधायनः,—

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुजे भोजने जपेत् ।

वेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ॥

इति । तत्रात्वन्ताशक्तस्य महाविपदि मन्त्रजपमात्रेणाग्नि-
होत्रलोपप्रत्यवायपरिहार इत्याशयः ।

मण्डनमिश्राय बीधेयेतेषु शब्देषु चर्द्धं चोदितमाचरेत् प्राचीनतमकरणोक्तां
निष्कृतिमाचरेत् प्रायश्चित्तमन्त्राणां वा वर्णं चोदितमाचरेत् निष्केष्टिमन्त्रिहोत्रं
वा भारद्वाजीदमाचरेत् ।

(१) B श्रुतिः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णायमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारकः^१ ॥

यच्च मनु,—

आचारास्तभते ह्यावुराचारादौषिताः प्रजाः ।

आचाराद्वनमच्चयमाचारो हव्यलक्ष्यम् ॥

तथा सर्वस्मात्कर्मज्ञानमिधायाह मनु,—

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्पयो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥

इत्यादिकं सभ्यावन्दनादेः सयोगष्टयकत्वेन फलान्तरम् ।

यत्तु गौतमः—

वर्णायमाः स्वधर्मनिष्ठाः प्रत्येककर्म्मफलमनुभूय ततः श्रेष्ठेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपास्तु युतिवित्तवृत्तमुखमेधसो^१ जन्म प्रतिपद्यन्ते^२ विश्वज्ञो विपरीतानि विनश्यन्ति । मीधो वीर्यम् । विश्वज्ञो यथेष्टचेष्टाः । विनश्यन्ति पापफलमनुभवन्ति । अत्र तच्छ्रेष्ठेणेति तस्यैव नित्याचारकर्मणः श्रेष्ठेणेति मर्त्तृयज्ञः । तेन दुरितक्षयादि फलान्तरं जन्मान्तरं विशिष्टजन्मलाभ इति तस्य मतम् । भट्टाचार्यास्तु प्रथमपादे तस्मादन्वेन कर्मणेति । गौतमीये तु तच्छ्रेष्ठे स्तस्माच्च तदपेक्षयेत्वाहुः । तेन नित्यकर्मणा पापक्षये

(१) B आरभ्यम् । E । नान्यत् सन्तोषकारणम् ।

(२) १ B प्रतिपद्यन्ते ।

(३) A C D तस्माच्चित्ताद्यपेक्षरत्नाहुः ।

प्रतिबन्धविगमात् कर्मान्तरेण विशिष्टजातिलाभ इत्याशयः ।
एतेन ततः परिहृतौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं बलं मेधां प्रज्ञां
प्रतिपद्यन्त इत्यापस्तम्बीयं व्याख्यानम् । अत्र च नित्यकर्मणां
नानाफलसम्बन्धेऽपि योगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे
एकमेव फलम् ।

यत्तु,—

काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् ।

इति नित्यकाम्याग्निहोत्रयोः सकृदनुष्ठानम् । तत्रायं न्यायः ।
काम्याग्निहोत्रे 'सर्वफलार्थमनुष्ठिते तत्कालेऽग्निहोत्राकरणा-
भावादकरणनिमित्तदुरितानुत्पत्त्या' 'नित्यसिद्धिर्न तु पापक्षयरूपं
नित्यफलम् ।

सत्काले यदकुर्वन्तु करोत्यन्यदचेतनः ।

प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥

इत्यस्मिन्नपि पक्षे काम्याग्निहोत्रकालेऽन्यकरणाभावादेव न
दुरितोत्पत्तिः ।

भगवद्गीतायाम्,—

यत्करोषि यदश्यापि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कीन्तेय तत्कुरुष्व भदर्पणम् ॥

(१) D सर्वफलार्थमनुष्ठिते भवति । तत्काले •

(२) D दुरितानुत्पत्त्या •

(३) C नित्यं सिद्धम् ।

तथा,—

यन्नार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तथा,—

मर्व्यकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाययः ।

सत्प्रसादादवाप्नोति शास्त्रतं पदमव्ययम् ॥

तेन सर्वश्लेष कर्माणि भगवति शील्यते समर्पितानि
भगवद्भक्तिरूपत्वेन पापचयप्रकर्षं कुर्वन्ति । अत्र स्वाध्यायोऽ-
ध्येतव्य इति स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कार्यत्वावगमात् सस्कारस्य च
फलाभावे वैयर्थ्यात् भक्षणयुक्तफलं चमसे यागसम्बन्धद्वारा
फलसम्बन्धवत् अधीतस्य स्वाध्यायस्य फलापेक्षायां यत्
शक्यते तत्पुण्यादिति न्यायेन फलकल्पनादशायामक्षरावाप्ति-
रानन्तर्येऽपि विनाप्यक्षरग्रहणं शिवादिना कर्मज्ञानेनानु-
ष्ठानेन फलसिद्धेर्यभिचारेण फलसाधनत्वेनाज्ञानात् स्वतन्त्रा-
पुरुषार्थत्वादप्यक्षरावाप्तिर्नाध्ययनफलम् । न च तद्व्यप्रत्ययस्य
कर्माणि विधानात् प्राप्यकर्माणि प्राप्ते शाब्दत्वेनाक्षराव्याप्तिः
फलं स्यादिति वाच्यम् । शाब्दत्वेऽप्यपुरुषार्थसाधनत्वेनाफलत्वात् ।
यथा व्रीहीन् वदन्तीत्यत्र श्रुतानामपि व्रीहीणां वैतुष्यस्य वा न
फलत्वं किन्त्वपूर्वसाधनरूपस्येति तद्वन्वयावधार्यभूतकर्मज्ञानस्य
तु निष्ठेन ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति श्रुत्वा यद् विद्यया करोति
श्रव्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्वा च क्रतुफलं प्रति
पारम्पर्येण साधनत्वं प्रतीत्वा-ऽक्षरा-वाप्ति-द्वाराध्ययनं जन्यत्वाच्च
फलत्वं कल्प्यते । यस्य तु भागस्यार्थज्ञानं नानुष्ठानोपयोगि

ने वा ब्रह्मभागजन्यब्रह्मज्ञानवत् स्वतः पुरुषार्थं तदंशेऽध्ययनस्था-
 चरावामिहारा ब्रह्मयज्ञपारायणायुपयोगिसंस्कारपाटवरूपाक्षर-
 धारणमेव फलम् । अध्ययनेन यत् शक्यते तत्पुण्यादित्येवमेकरूपेण
 ज्ञानधारणयोः फलत्वम् । तथाच सति ब्राह्मणादीनां वयाणा-
 सुपनयनश्रुतेः कांस्यभोजिन्यायेनाध्ययनस्यापि ब्राह्मणादिव्रय-
 गामित्वम् । एवञ्च विधिसिद्धज्ञानं वर्णव्रयं लब्ध्वा कृतार्थाः कर्म-
 विधयो न शूद्रस्य प्रकारान्तरेण कर्मज्ञानमाक्षिप्याधिकारमापा-
 दयन्ति तेनार्यात् शूद्राद्यधिकारनिवृत्तिरध्ययनविधिफलं पर्य-
 वस्यति । येषान्वचरयद्दणमेवाध्ययनफलं तेषामचरयद्दण्ये स्वाध्याय-
 नियमेऽपि कर्मज्ञानेऽध्ययननियमाभावेन शूद्राधिकारप्रसङ्गो
 दुर्वारः । अन्यभावेऽप्यनग्निसाध्यवैदिक-कर्मस्वधिकारापत्तेः ।
 रयकारस्योत्तरक्रावधिकारापत्तेश्चेति । एवञ्च स्वाध्यायपदस्य
 स्वशाखापरत्वात् स्वशाखाविहितं यत्कर्म वेदादेव ज्ञात्वानुष्ठेयम् ।
 इतरत्तु परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो गुरुशिष्या ।

वेदमध्यापयेदेनं शीचाचारांच शिष्येत् ।

इति याज्ञवल्कावचनात् । मानवे च,—

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

इत्याहृत्यवचनम् । योगियाज्ञवल्काः,—

वेदाश्चैव सवेदान्तान् वेदाङ्गानि तथा स्मृतीः ।

अधीयाद् ब्राह्मणः पूर्वं शक्तितोऽन्यानि वा पठेत् ॥

आत्मज्ञाननिमित्तानि सिद्धान्तानि च चिन्तयेत् ।

तथा,—

अनन्तश्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रं समानवम् ।

अध्येतव्यं प्रयत्नेन चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥

ब्रह्मसतिः,—

वेदमव्यापयेद् यद्वात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ।

वसिष्ठः,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

एवञ्च वेदवेदाङ्गपुराणेतिहासपञ्चरात्रादिसिद्धान्तधर्मशास्त्रेभ्यो-
ऽधौतेभ्यो ज्ञात्वा धर्मोऽनुष्ठेयः । भट्टाचार्याः,—

तस्माद् यान्येव शास्त्राणि वेदमुद्भूततिक्रमात् ।

अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता ।

नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरवृगादियु ॥

तेषां विपरिवर्त्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः ।

यदनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

ते च परिगणिताः । यदुक्तं जैमिनिना न शास्त्रपरिमाणत्वा-
दिति । परिगणनञ्च यथा मनुः,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारयैव साधूनामायनमुष्टिरेव च ॥

पणिनः साङ्गः । स्मृतिर्मन्वादिः । शीलं स्मृतिमुक्तिः ।

प्रत्यक्षदृष्टनिषेधपरिपालनं^१ स्वभावकृतम् । यत्तु भारते
अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि शीलसत्त्वणमुक्तम् । यच्च हारीतेन
ब्रह्मस्थता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता
मृदुताऽपारुष्यामित्याद्युक्तं शीलत्वेन । तच्च ब्रह्मस्थताऽब्रह्मस्थता-
व्यावृत्तिरित्येवं निषेधपरिपालनपरमेषः । उपलक्षणश्चेतत् ।
निषेधव्यावृत्तिमात्रं शीलमित्येव तत्त्वम् । अतएव याज्ञवल्क्येन
सम्यक् सङ्ख्यजः काम इति शीलस्वरूपमुक्तम् । सङ्ख्यो निवृत्ति-
सङ्ख्यः । तज्जन्यः कामो निवृत्तीच्छा । आचारः श्रुतिस्मृति-
प्रत्यक्षदृष्टव्यतिरिक्तधर्मागुठानं आत्मतुष्टेधर्मसन्देहे निर्णायक-
त्वम् । भट्टाचार्यैस्तु शिष्टात्मतुष्टिविषयत्वेन पूर्वमसदेव धर्मत्व-
सुत्पद्यते नकुलदन्तसृष्टौपविवत् [इत्युक्तम् ।^१] एतच्च प्रत्यक्षश्रुति-
स्मृत्यविरोधिविषये । याज्ञवल्काः—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिच्छिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

विष्णुपुराणे,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वो दण्डनीतयः ।

इत्यधिकम् । पुराणान्यष्टादश । विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यं नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥

(१) A. B. C. D. • प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं • ।

(२) [] C omits the portion bracketed.

चाग्नेयमष्टमश्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥
 वाराहं द्वादशश्चैव स्कान्दश्चैव त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
 मात्स्यञ्च गारुडश्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

मात्स्ये,—

पाञ्चे पुराणे यन्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
 तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥

प्रसिद्धनारसिंहस्याष्टादशसाहस्रसंख्या यद्यपि नोपलभ्यते
 किञ्चित्कालक्रममाप्तमिति प्रतिभाति । तथा,—

नन्दाया यत्र भाङ्गालोर्य कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दौपुराणं तत्रोक्ते नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।

प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शाम्भमेव मुनिव्रतैः ॥

एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव परिपाठ्यते ।

अष्टादशेभ्यस्तु पृथक् पुराणं यस्तु दृश्यते ।

विजानीष्व मुनिश्रेष्ठास्तदेतिभ्यो विनिर्गतम् ॥

विनिर्गतं समुद्भूतम् । यथा कालिकापुराणादीनीति' लक्ष्मी-
 धरः । एतच्च सति भगवत्या इदं भागवतमिति कालिकापुराणं
 भागवतपदेनोक्तमिति चे वदन्ति ते निरस्ताः । यदि परं प्रसिद्ध-

भिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्केत । यच्च वायुपुराणदेवीपुराणादि
तदप्येतेष्वन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराणस्यैकदेशः^(१) । कूर्म-
पुराणे उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि वै ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संचेपतो द्विजः^(२) ॥

इत्युक्त्वा गणितं सनत्कुमारीयं नारसिंहं नन्दीपुराणं शिव-
धर्मशास्त्रं दुर्वासःपुराणं नारदीयं कापिलं वामनं श्रीशनसं ब्रह्माण्डं
वारुणं कालिका माहेश्वरं शम्भुं सौरं पराशरोक्तं मारीचं
भार्गवाख्यम्^(३) । ब्रह्मपुराणञ्च कल्पतरौ यद्वाक्यान्थादृतानि तद्व्यति-
रिक्तब्रह्मपुराणं पुरुषोत्तममाहात्म्योपबृंहितं हेमाद्र्यादिनिबन्ध-
परिगृहीतं शिष्टपरिग्रहादेव प्रमाणं तदप्युपपुराणान्तर्गतमेव ।
न्यायपदं न्यायवैशेषिकपरम् । मीमांसा कर्मब्रह्मविषया । धर्म-
शास्त्राणि च याज्ञवल्काः,—

यज्ञारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदक्षसम्यत्तंशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बीशनीव्यासाः कात्यायनबृहस्पती ।

गौतमः शङ्खलिखितो हारीतोऽत्रिर्हं तथा ॥

(१) B. पुराणैकदेश ।

(२) B. द्विजः ।

(३) १ C. न. ul वाङ्मं नारदीयपुराणं in the place of नन्दीपुराणम् ।

(४) १ C. कूर्मः ।

(५) १ C. भार्गवाख्यं ।

'गङ्गलिखितस्मृतौ प्रचेता गणितः । यमस्मृतौ^१ देवलसुमन्तु-
जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-पैठीनसि-पितामह वीधा-
यन-छागलेय-जावाल-च्यवन-मरीचि-कश्यप-नारद-दक्षाः । एते
षट्त्रिंशत् । भविष्यपुराणे,—

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इत्यभिधानात् । योगियाश्रवस्त्वा-बृहन्मनु-बृहद्वातातप-प्रभृ-
तीनि तैरेव कृतानि । एतद्व्यतिरिक्ता या स्मृतय उपलभ्यन्ते शिष्ट-
परिगृहीताः^२ शुनःशेफशुनःपुच्छकार्पाजिनि-व्याघ्रकण्ड-जतु-
कर्ण-लोगाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-^३गार्ग्य-नाडीजङ्गपुलस्त्य-मुलह-भृगु-
गोतम-गोनक-यज्ञपार्थ-वैजवाय-शाव्यायन-भौषधीक—'भस्मकृतु-
ष्टव्यगृह-गोभिन्नाश्वनायन प्रणीतास्तासामपि तथा स्मृत्यन्तरेषु
चेत्यनेन भविष्यपुराणे एव परिगणनम् । योगियाश्रवस्त्वाः,—

साङ्ख्ये योगः पञ्चरार्च वेदाः पाशुपतं तथा ।

श्रुतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिनः परमर्षिः स उच्यते ।

द्विरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृतस्त्रस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

(१) A. C. गङ्गलिखितौ प्रचेताः ।

(२) A. C. Add here नारदः ।

(३) B. शिष्टपरिगृहीताः ।

(४) A. C. पादः ।

(५) A. C. भौषधीकः ।

श्रीकाराधिकारि तत्रैव,—

यच्चरात्रे स्थितो ह्येव भगवद्वाचकः स्मृतः ।

देवीपुराणे च,—

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ।

स भवेत् साधकश्चेष्टः

इत्युक्तम् । यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्ययोगपञ्चरात्रशास्त्र-
निर्णयेत्याद्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितम् । वेदविरोधोपक्रमाद्
वेदविहङ्गवामाचारादिपरपञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु
वैधर्जिसानिषेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदंशेऽप्रामाण्य-
परम् । अतएव स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे एतेन सामुद्रिकवास्तुविद्यादि-
व्याख्यातमिति वास्तुविद्यारूपघटनाङ्गमप्रामाण्यं भट्टाचार्यैरेव
कथितम् । न ह्येतन्मत्स्यपुराणविषयम्^१ । पुराणप्रामाण्येन साधित-
त्वात् । यच्च कल्पतरौ पाञ्चरात्रिकपूजाघटनादिकं न लिखितं
तत्रस्थानान्तरत्वेन । कथमन्यथा

मुक्ता तु मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभायते ।

तथा—

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।

इति वराहपुराणीयं भागवतापराधे मम शास्त्रं मदुक्तं
पञ्चरात्रमिति कल्पतरावेव व्याख्यातम् । तेन ह्ययमर्थमव्यसङ्ग-

(१) A C निरुद्धः ।

(२) B पुराणादिविषयम् ।

हादिघटनाशास्त्राणि प्रपञ्चसारसारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्र-
त्वेन महाजनपरिग्रहीताः सर्वदेशीयाविगीताचारविप्रया
प्रमाणमेव । भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मोदिशास्त्राणि शिवधर्मोद्य भारत ॥

कार्ष्णं पञ्चमी वेदो यमहाभारतं स्मृतम् ।

सौराद्य धर्मो राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

तत्र विष्णुधर्मोत्तर विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

एते ये वैष्णवा धर्मो दालभ्येन प्रकीर्त्तिता ।

उत्तर कथित तुभ्य मयैतत् परिपृच्छते ॥

विष्णुरहस्यशिवरहस्यादिकं गृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च । भविष्य-
पुराणि तथा स्मृत्यन्तरेषु चैवनेनैवोपात्तानि । शिखा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषश्चैतन्मन्त्राणि । कल्पपद कल्पसूत्रो
भयपर भाषकादिकं कल्पः काव्यायनलाट्यायनादिकं सूत्रम् ।
यश्चात्र स्मृतिरत्र श्लोक इति प्रामाणिकानां लिखनं तदपि प्रमाणं
श्लोकाः सूत्राणीति काण्डपाठात् । महाभाष्ये च भ्राजा नाम
श्लोका इति प्रमाणमुपन्यस्य किन्तु खलु भो श्लोका अपि प्रमाण-
मिति पृष्ट्वा महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । यत्तु
षट्त्रिंशन्मतादि तत् कैविदेव परिग्रहाद् विगानाक्षरप्रसरणमिति
नम्रोपर । विघ्नानेखरादियोगीश्वरनिखनास्तु तदाक्यान्य-
प्याद्रियन्ते । तत्राभ्रदादिप्रवृत्तावाक्यतुष्टिश्च प्रमाणम् ।

[याज्ञवल्करः^१]

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत् त्रैविद्यमेव वा ।

सा व्रूते यं स धर्मः स्वादेको वाध्याव्यावित्तमः ॥

तैनेतैर्ज्ञात्वा धर्मोऽनुष्ठेयः । यत्तु स्मृतिवाक्यसदृशवाक्यान्तरं
पुरुषकृतं स्मृतिवाक्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं तदेव ।
तदुक्तं भट्टाचार्यः,—

प्रतिकचुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् क्रियते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणता ॥

इति । एवञ्च स्मार्त्तेष्वपि कर्मसुपनयनानन्तरमेवाधिकारः ।

याज्ञवल्करः,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येत् ॥

इत्युपनयनानन्तर्यं शौचाचारान् दर्शयति । पष्ठे जैमिनिः,—

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तेरन् । स्मृतीनां वेदतुल्यत्वात् ।

उपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरचित्यर्थः । दक्षः

अनुपनीतमधिकृत्य

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।

तस्मिन् काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥

उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः ।

अनुपनीताधिकारे मनुः,—

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ।

गीतम्,—प्रागुपनयनात् कामचारवादमध्यः । अहुतादः
 ब्रह्मचारी । नास्याचमनकस्यो विद्यते । अन्यत्रापमार्जनप्रधावन-
 प्रोक्षणेभ्यः । न तदुपसर्गनादयोचम् । नत्वेवैनमग्निहवन
 बलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात् । अहुतादः । न हुतशेषभोजननियमः ।
 ब्रह्मचारी मैथुनं वर्जयेत् । मूत्रपुरीषे न दिङ्नियमाद्यपेक्षा
 आचमनधर्मकं करोति । अपमार्जनमुच्छिष्टानाम् । सौदकेन
 पाणिना प्रधावनं क्षालनं मूत्रपुरीषयोः । अशुचिस्सृष्टस्योदकेना
 भ्युक्षणम् । एव कृतेऽस्य स्मर्गनेनागौचम् ।

ब्राह्मे,—

मातापित्रोरयोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् न दूष्यति ।

वृषगतातप,—

प्राक् चूडाकरणाद् बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारः स तु विप्रेयो यावन्मोक्षीनिबन्धनम् ।

गिरीरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वनादिससर्गं स्नातव्यं तु कुमारकैः ॥

गीतम्,—मदां नित्य ब्राह्मणी वर्जयेदित्यर्थो जातिपुरस्कार-
 प्रवृत्तत्वादनुपनीतस्यापि निषेधः । इदमुपनयनं याम्यत्र पतनी-
 यानि तानि वर्जयेत् स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तदर्शनात् । वसुतो द्विज-
 मधिकृत्य ये निषेधास्तेपूपनयनाद्द्वंद्वमधिकारः । जातिमात्र-
 पुरस्कारेण वे प्रतिषेधास्तेपूपनयनात् पूर्वमपि । भक्ष्याभक्ष्यादिपु
 वचनात् पर्युदामाब्जातिपुरस्कारप्रवृत्तिनिषेधा अपि न प्रव-
 र्त्तन्ते । श्लोशूद्रयोर्विवाहाद्द्वंद्वं स्नातविधिनिषेधा । तत्पूर्व-

मनुपनीतधर्मा इति । विष्णुस्मरणतन्नामकीर्तनादिधर्मेस्य तु
तत्तत्पुत्राद्येभ्यः सर्व्वदशास्त्रधिकारः । किं बहुना

नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ।

इति वचनादशौचमधेऽपि ।

अथ परिभाषा ।

स्मृतिः—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्माणि कारयेत् ॥

तथा—

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते^१ ।

• दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्नियमो नास्ति अपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता^२ ऐन्द्री सौम्यापराजिताः ॥

सौम्या उत्तरा । अपराजिता ऐशानी । यथा—

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

तथा,—

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृद् यजमानः स्वादिति शास्त्रविनिश्चयः^१ ॥

यजुर्विधाने,—

अनादेशे तु संख्याया अयुतं परिकीर्त्तितम् ।

शिष्टाः पठन्ति,—

अनिर्दिष्टे शतं प्रोक्तं सद्वस्त्रमपि वा पुनः ।

एषा शतयपेक्षयानुष्ठानम् ।

संख्यानूक्ती शतं साष्टं सद्वस्त्रं वा जपादिषु ।

नारायणामिदं प्रोक्तं मानं पुरस्क्रियां विना ॥

तापनीयश्रुती, — यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते । अत्र सर्व-
मन्त्रजपं प्रत्यान्नातत्वेन प्रणवजपो विधीयत इति शङ्कराचार्य-
व्याख्यानम् । ओंकार इत्यनुवृत्ती आपस्तम्बः,—यज्ञेषु चैतदादयः
प्रणवाः^२ । प्रणवे^३त्याद्यनुप्रायचनानि च ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

त्रिमात्रसु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्व्वगः ।

त्रिस्रः साहस्रसु कर्त्तव्या मात्रा तत्त्वार्थचिन्तकैः^४ ॥

देवताज्ञानकाले तु श्रुतं कुर्यान्न संग्रहः ।

(1) A B शास्त्राद् विनिश्चयः ।

(2) L P प्रणवा ।

(3) E F प्रणवेत्या ।

(4) C D • चिन्तकैः ।

• लोके भूतिकर्मसु चैतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । यथा पुण्याहं
स्वस्ति ऋद्धिमिति । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु र्चाकारादीनि
स्वस्यादिवचनानि भवेयुः । यमः,—

पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
'सम्पूज्य गन्धमाल्याद्यै ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्मैः कर्मणि मादृत्ये सङ्ग्रामाद्भुतदर्शने ॥

ब्रह्माण्डे,—

आदावन्ते पञ्चभिर्विप्रवर्यैः
पुण्याहश्च स्वस्ति ऋद्धिश्च वाच्यन् ।
दद्यात्तेभ्यो दक्षिणां जातरूपं
वासो धान्यं भोजयेद् ब्राह्मणाय ॥

वशिष्ठः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

स्नानं प्रातः स्नान तदभावे स्नानात्तरम् ।

वायुपुराणे,—

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
'भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संग्रहः ॥

वशिष्ठः,—

जपहोमोपवासेषु धीतवस्त्रधरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादो विजितन्द्रियः ॥

विष्णुपुराणि,—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्त्राचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रयत्नेन द्विजो वाचनिके जपे ॥

शातातपः,—

सव्यादशात्परिभ्रष्ट कटिदेशे धृताम्बरम् ।

• एकवस्त्रन्तु त विद्याद् दैवे पित्रे च वर्जयेत् ॥

योगियाज्ञवल्का,—

परिधानाद् वह्नि कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मं कर्मणि विद्वद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

व्यासः,—

आर्द्रवासासु यः कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहम् ।

सर्वं तद् राक्षस विद्याद् वह्निर्जातु च यत् कृतम् ॥

बोधायनः,—

कापायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगम भवति हव्यकल्येष्वथो हविः ॥

अत्राद्रवस्तनिषेधः स्थूलकर्ममात्रविषयः । तथा वशिष्ठः,—

जले च शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

अप्यो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

• जपादिपदं वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । काषायवस्त्रपदं
कोपीनाद्युपलक्षणम् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

नग्नः काषायवासाः स्यान्नग्नः कौपीनवानपि ।

नग्नो मलिनवासाः स्यान्नग्नश्चार्द्धपटस्तथा ॥

नग्नो द्विगुणवासाः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा ।

अकचोऽनुत्तरीयश्च नग्नो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

वर्ज्यः कर्माधिकारे । मनुजौधायनपैठीनसयः,—

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।

स्नाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।

आपस्तम्बः,—

देवागारे तथा ऋद्धिं गवां गोष्ठे तथाध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यागारे विवाहेषु स्नाध्याये भोजने तथा ।

उद्धरेद्दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

सथेऽंशे वस्त्रं निधाय दक्षिणं बाहुमुत्तरीयाद् वह्निः कुर्यादि-
त्यर्थः । एवञ्च द्वितीयाद्युत्था वस्त्राद् वह्निः करणं दक्षिणपाणि-
संस्कारः^१ स कर्मसौकर्यार्थः^२ । न च निष्फलस्य संस्कारविधि-
रर्थात् कर्माङ्गदक्षिणपाणिसंस्कार इति कल्पनादशायां देवा-
गारादिपदोपस्थाप्यदेवार्चनादिकर्मसम्बन्धित्वलाभात् । एतद्-
वाक्योपात्तव्यतिरिक्तकर्मसु नायं नियमः । तथा शीतवाणार्थ-
वस्त्रान्तरादप्युद्धरणमविशेषात् । नह्येतद्वस्त्रसंस्कारो वस्त्रस्या-

श्रुतत्वाद् येन फलनाभाय कश्चाद्भुत्तरीयमेव गच्छेत् । 'वस्त्रं
संस्कारस्तु लौकिकेनाप्यविशेषात् । अतएवाचमने कण्ठप्रावरण
'निषेधार्तिवारणार्थं शीतवस्त्रस्यापि दक्षिणांशद्वयं बहिःकरणम् ।
भोजनेऽपि प्राणादुत्पन्नमेव संस्कारः ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद् वस्त्रं शयनीये सदैवहि ।

अन्यद् रथ्यास्तु देवानामर्चयामन्यदेवहि ॥

अत्र शयनकालीनरथापदोक्तयथेष्टलौकिकाचारकालीनवस्त्र-
योरन्यत्वविधौ फलकल्पनाप्रसङ्गात् तदनुवादाय देवार्चनोप-
लक्षितवैदिककर्मकाले ताभ्यामन्यद् वस्त्रं विधीयते । तेन शयन-
कालीनवस्त्रं यथेष्टाचारकालीनवस्त्रं कर्मकाले त्वज्जा वस्त्रान्तरं
धार्यम् । तथा,—

स्वयं धोतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णैजकधोतेन नाहतेन कदाचन ॥

अत्र स्वयं धोतस्य कश्चाद्वस्त्रेण विधौ निर्णैजकधोतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधो नित्यानुवादस्तुत्यर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन
प्राप्तस्य निषेधार्थो वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थयस्त्रधारणे
निषेधो वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच्च ।
केवलं रजकधोतपरिधाने कर्मवैगुण्यं पुत्रादिधोत इव स्वयं
धोतत्वाभावात्त्राधर्म्यः । यत्तु भट्टाचार्यः,—रजकधोतगर्दभारुढ-
यस्त्रपरिधानं दुराचारमध्ये गणितं तद्गर्दभस्पर्शप्रदीपमभिप्रेत्य ।

गर्हभस्यास्पृश्यत्वात् । नचास्पृश्यसर्गने पुरुषस्यैव दीप न वस्त्रस्येति
वाच्यं 'चण्डालादिस्पृष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव दुष्टत्वोक्तेः । तदुक्तं
भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात्पुरुषवद् वस्त्रं न गवाश्वादिवन्मतम् ॥

केवलं मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान् रेतसी लेपान्
प्रचास्याचम्य प्रयतो भवतीत्यापस्तम्बवचनादन्नपदस्य मूत्रपुरीषादि-
साहचर्येणाभोज्यान्नपरत्वाद् रजकान्नलितश्चाधीतं न ग्राह्यम् ।

काल्यायनः,—

सदीपवीतिना भाष्यं सदावबन्धिनेन तु ।

विशिखी व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

श्रुतिः,—यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्वा जपेद् यजेच्च ।

मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्नुत्तरयमधोवृतम् ।

त्रिवृतश्चोपवीतं स्यात् त्रिवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

षष्ठ्यं च नाभ्याश्च धृतं यद् विन्दते कटिम् ।

यज्ञोपवीतं तज्ज्ञेयं नातिङ्गस्त्रं न चोच्छ्रितम् ॥

वामावर्त्तं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तं नवगुणं कुर्यात् । तदेव
 च त्रिसर कार्यम् । वामस्कन्धे धृत नाभिष्टम्भशयोर्धृतं यथा कटि-
 पथ्येन प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्ब,—
 उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीनां होमे जपकर्म्मणि भोजने च
 आचमने च स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् । निगमपरिशिष्टे,—
 वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे । प्राचीनावीतमितरथा पितृपथे ।
 नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतम् । आपृष्टदेशावलम्ब्य
 ग्राम्यधर्मेषु । कण्ठपदेन लक्षणया स्कन्ध उक्तः । द्विस्कन्धावसक्त-
 मित्यर्थः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् । गोभिल,—दक्षिण बाहुमुद्धृत्य
 सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कचमवलम्ब्य भवति एवं
 यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे
 प्रतिष्ठापयति सव्यं कचमवलम्ब्य भवति एवं प्राचीनावीती भवति ।
 मनु,—निवीती कण्ठमञ्जने । शिष्टाः पठन्ति,—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये त्रीति स्नात्ते च' कर्म्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

अनुचारीतः,—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

भगून्त्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

सुवर्णरजतवहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे तु बहुत्व वाक्यान्तर-
 पर्यालोचनया हस्तद्वयाभिप्रायम् । अत्र न सुवर्णमनग्रं धारये-
 दिति पक्ष्युदासादयशः शुद्धमेव सुवर्णं कर्म्माद्रम् ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेन तु हेम्ना च कर्म यत्कुक्षितं नरः ।

आचरेत् तस्य तत्पापं वज्रलेपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वार्य दक्षिणस्य करस्य तु ।

तेनानामिकाव्यतिरिक्तस्थाने स्वर्णधारणे देवात् पापकरणे
तस्य गौरवम् । बहुप्रायश्चित्तापनोद्य भवति । शुभे रौक्मे च
कुण्डले इति मनूक्तकुण्डलद्वयधारणम् । न वह्निर्माख्यं धारये-
दन्यत्र रुक्ममय्या इति वशिष्ठोक्तस्नातकधर्मरुक्ममालाधारणम् ।
गुरुणानुज्ञातोऽलङ्घरणदीनि गृह्णीयात् यथार्थं चैतानि विभ्रया-
दिति हारीतोक्तेः पापाचरणकाले परिहार्यम् ।

अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

इति वाक्यदर्शनात् प्रथमपर्वस्थाने सुवर्णं धार्यम् । तथा,—

तर्जनी रुप्यसयुक्ता हेमयुक्ताल्वनामिका ।

इति वाक्यात् समाचाराच्च तर्जन्या रजतधारणम् ।

अथ कुशाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूनाः पितृदेवत्याः कल्पापा वैश्वदेविकाः ॥

ऋक्षाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यज्ञिया दर्शादियज्ञार्थाः । वर्हिषि वेद्यास्तरणादिकुशे
दीर्घत्वविधिस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋक्षाः । यतः कर्मविशेषे

दर्भविशेषा हरितादयो विहिता अतः सम्यादिकर्मसु दर्भमात्र
पवित्रञ्च यथोक्तलक्षणं सम्याप्रकरणे उक्तम् । तत्र,—

सव्य. सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इत्यभिधानात् तथाविधकुसमात्रं धाह्यमित्यर्थः । आदि-
पदेन यज्ञपाकयज्ञपित्रव्यतिरिक्तानि कर्माणि । इत्यत्र
सम्यादावपि । वर्हिः कार्यव्यतिरिक्तानुष्ठानरूपत्वात् । इत्यत्र-
मरद्विन्यूनत्वम् । दीर्घत्वं तदधिकत्वम् ।

गोकर्णदीर्घहरिताः याज्ञे सायाः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात् याज्ञे गोकर्णमात्रत्वइत्यत्र । यत्र
पर्वं प्रतिशुनातीति श्रुतेः पित्रव्यतिरिक्ते सनाभिदलप्रक्षयम् ।
पित्रेऽप्युपमूले क्षेदितं भवतीति पिण्डपिण्डयज्ञे महापितृयज्ञे च
श्रुतेर्वाजसनेयिना मूलसमीपे विवृण्व यज्ञम् । यत् समूल
तत् पितृणामिति तैत्तिरीयश्रुतिमूलं छन्दोगपरिशिष्टीयं
शास्त्रान्तरविषयम् । अष्टपञ्चपरिशिष्टम्,—

दर्भाः कृष्णाजिन मन्वा नाह्वया हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा ये. कृत पितृतर्पणम् ।

अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

उपुहारीतः,—

(1) B = कक्ष्यत्वात् ।

(2) B D अष्टपञ्चपरिशिष्टीयम् ।

(3) D E F गोकर्णमात्रं सुसूत्रम् ।

- चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरशासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
मूलोच्छिष्टौ^१ हता ये च तेषां त्यागो विधीयते ।

शिष्टाः पठन्ति,—

वल्मीकीदकक्षायास्तु भूमिदग्धाश्च ये कुशाः ।
शूद्रोत्पाटितगोचुष्बा प्राप्नुता ऋदिता^२ नखैः ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पितृकर्मणि ।

ते त्याज्या इत्यर्थः । दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्तौ तत्राय-
मपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्त्रया कुशाः ॥
^३अनन्तमयनादूर्ध्वं न पठेत् सप्तमं व्रातुम् ।
छेदनं वर्धिरिधानां नारोहेधर्मपादुके ॥

नकारः काकाचिन्त्यायेन उभयत्रान्वेति । अयं च निषेधः
कर्मसम्बन्धप्रमाणाभावात् पुरुषार्थः । तेन पुरुषदीपमतिलङ्घ्य
छेदने कर्मविनियोगे न वैगुण्यम् । मरौचिः,—

भासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

(१) A C D मूलोच्छिष्टौ हता ये च ० ।

(२) A C प्राप्नुताः ऋदिता ० ।

(३) E F Add here शिष्टा पठन्ति,—

नभस्यमावास्या कृष्णादिमासाभिप्रायेणैव । तस्यैव मुख्यत्वात् । तेनानन्तशयनमध्ये तस्याममावास्यायां छेदने न पुरुष-दीपः । अत्र छेदिता दर्भा अयातयामा इत्युक्ते अनन्तशयनमध्ये अन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं भवति । अन्यथा दर्भमात्र-स्यायातयामत्वान्नभस्यामावास्याच्छिन्नेषु अयातयामत्वोक्तिर्व्यर्था स्यात् । न च सामान्यस्य विशेषेणोपसंहारः । लक्षणादीयस्यागती स्वीकारात् । तद् यथा दीक्षितः क्रीतराजको' भोज्यान्न इत्युक्तम् । पुनद्याग्निपोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमित्युक्तम् । नानयोरुपसंहारः । किन्तु मध्ये निषेधान्तरकल्पनया व्यवस्थापद-आपद विषयत्वेन । तदुक्तं भट्टैः,—

द्वितीयान्नाथनानुष्ठादर्थनादनुमीयते ।

भोजनस्य विधिभूलभस्वन्योऽप्यान्तरालिकाः ॥

अथवानन्तशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमेऽनिष्टफलकल्पना-दयायां तत्र छेदितानां यातयामत्व दीपः कल्प्यते । नभस्या मासस्याच्छिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् । अतएवास्म-हेगे चातुर्मास्यच्छिन्नकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति न दिनान्तरे । तेन 'सामर्थ्यादिदृतस्य पवित्रीपयहादे हौमादौ विनियोगेन निरिष्टिकविनियोग इति सिद्धम् । श्रिष्टाः,—

अपहादु यत्पर यावच्छुद्धिः स्यादध्ववर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णीयादु यन्नादौ जपकर्मणि ॥

(1) C. क्रीतराजको • ।

(2) L. 1 विधिभूल • ।

(3) B. अन्त्यादिदृतस्य • ।

कन्दोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गभिषं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

एतदेव च पिबन्त्वा लक्षणं समुदाहृतम् ।

यत्तु,—

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

इति तच्छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् ग्रामाण्यसन्देहाच्च नादेयम् ।

एवम,—

पत्रत्रयेण वा कार्यमेकपत्रेण^१ कर्हिचित् ।

इति क्षपिसिद्धितमनादेयम् । पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरो^२ द्विजैः ॥

शिष्टा,—

सन्त्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सक्तग्रदचिषीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

*दक्षावर्त्ता भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तशु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गद्वयम् । तत्र सक्तदिति वचनाद्ब्रह्मग्रन्थिरूपता नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः । तेन ब्रह्मग्रन्थि-
व्यतिरिक्तग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं सर्व्वकर्म्मार्हं कुशवटुरूपम् । यत्तु,—

चमाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयो प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥

इति । तत्

ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मयग्न्यविधीयते ।

इति विधीं कुत्र ब्रह्मयग्निरित्यपेक्षायाम् । हस्तद्वयपवित्रयो-
र्ब्रह्मयग्न्यविधिपरमिति न कुशवटुरूपे सर्व्वकर्माङ्गपवित्रे ब्रह्म-
यग्न्यप्रसङ्गः । एवम्

भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् ।

इति वटुपरमेव ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

इति निषेधो ब्रह्मयग्न्यविषयः ।

न भुञ्जीयाच्चचाचामेत् ब्रह्मयग्न्यो करे स्थिते ।

इति वचनात् ब्रह्मयज्ञजपाद्वाचमने ब्रह्मयग्न्येः प्रधानानु-
ष्ठानादनुष्ठा । श्रुष्टा,—

अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्थ्यं विप्रेण नित्यम् ॥

इति मध्यपर्व्वणि कुशधारणं पुरुषार्थं कर्माङ्गत्वाविशेषात् ।
कामनामिदे तु,—

अयपर्व्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्व्वार्थसाधनम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

सय्ये पाथीं कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सय्यः सोपशङ्कः कार्थ्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इदञ्च सन्ध्योपक्रमेऽभिधानात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र 'सव्यपाणावपि यवित्रकम् । इह तु सन्ध्याकर्माणि सव्य-
पाणौ बहवः कुशाः करणीयाः । आचमनक्रियामिति सन्ध्याप-
क्रमाचमनानुवादादाचमनादिकां सन्ध्याक्रियामित्यर्थः । तेन
दक्षिणकरे कुशनिवृत्तिः । तस्यैव विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।
उप समीपे गृह्यन्ते मार्जनाद्युपयोगिनः कुशा इत्युपग्रहः । तेन
बहुकुशधारणं दृष्टार्थमित्युक्तम् । दक्षिणः सपवित्रक इति तु
ग्रन्थियुक्तपवित्रनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचनम् । अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजप-
होमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्तपवित्रस्य विशेषविधिस्तथापि

दर्भः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्माणि ।

इत्यत्रादिशब्दोपादानादादिशब्दस्य च प्रकारान्तरेण बुद्धिस्थ-
वाचकत्वाद् बुद्धिस्थस्य च सर्वनामवद्विशेषात्मनोपस्थितेः वाम-
हस्तबहुदर्भाः दक्षिणहस्तपवित्रादिशब्दोक्तेषु जपहोमस्त्राध्याया-
दिषु विहितमिति ब्रह्मग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च
तुल्यबलत्वाद् वैकल्पिकमेव । तेन ब्रह्मग्रन्थिं विनापि पवित्रोप-
ग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैशुष्यम् । केवलं ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन
ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति वचनात् करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् । आचमनेऽपि

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

इति व्यासवाक्यं केवलवामहस्तगतकुशनिषेधकम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुक्ते यन्नफनं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात् । समाचाराच्च अन्यिरहितकुशधारणं मध्यमानामिकयोः । यत्तु कात्यायनः,—साध्वे हस्तैकसाध्वे कर्मणि वेदोपग्रहः । अन्यत्र सोपग्रहः । कुशैरसत्सु । इति असत्सु वेदस्त्रोतु' कुशोपग्रहविधिः । स यौताग्निहोत्रादिस्मार्त्त-स्यालीपाकादिविषयः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदा तिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।

इति वचनात् । तथा मनुः धारयेदित्यनुवृत्तौ,—

यन्नोपवीतं वेदश्च शुभे रौक्मे च कुण्डर्के ।

अत्र वेदः कुशमुष्टिः । अत्र ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थम् । तेन वामहस्ते कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

तिलकधारणम् ।

स्नातश्च वर्षकं द्वयं नित्यं कुर्याद् विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्या वा बिल्वेन तमरेण वा ॥

तथा—

अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राक्षितो नरः ॥

तथाच शौचसम्पादकत्वेन सर्व्वकर्मभाङ्गत्वम् । फलवत्त्वात्
पुरुषार्थत्वञ्च ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत् किञ्चित् श्मशानसदृशं हि तत् ॥

जर्द्धपुण्ड्राद्वितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

प्रापस्तम्बः,—द्वादशाङ्गुलदीर्घं दशाङ्गुलदीर्घं वा पङ्कजुल-
विस्तृतं^१ मत्स्याकृतिं कूर्माकृतिं वा । एतच्च फलातिशयार्थम् ।

सामान्यतस्तु

उत्तमो मध्यमो हीनश्चतुस्त्रिद्वयाङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वैष्णवाकृतिं तथा ॥

पद्मस्य मुकुलाकारं कुसुदस्योत्पलस्य च ।

अथवा—

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वैष्णवाकृतिं बाह्वोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

ललाटे केशवं विद्यान्मारायणमयोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

^१हृदये दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

^२तद्वत्पार्श्वे बाहुमूले शरैर्द्वौ वै मधुसूदनम् ॥

(१) A C तत् ।

(२) D उदरे दक्षिणे ।

(३) A C विस्तरम् ।

(४) B D. तत्पार्श्वे बाहुमूले च शरैर्द्वौ ।

त्रिविक्रमं कण्ठपात्रं वामे कुक्षौ च^१ वामनम् ।
 श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं कण्ठके ॥
 पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुद्यापि ।
 लक्ष्मीं वक्षस्वले देवीं वासुदेवश्च मूर्धनि ॥
 नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।
 प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥
 इत्थेन विहितस्यानमन्वाधि । अतः गङ्गामृत्तिकाद्येव तिलक-
 द्रव्यम् । महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसम्भूतां स्रवं मूर्ध्नि विभर्त्ति यः ।
 विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनामाय केवलम् ॥

विष्णुधर्मं,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा—

चन्दनं धूपशेषश्च सर्वपापपहारकः^२ ।

इति । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्यविरोधात् तिलकार्थे प्राज्ञम् ।

श्रुत्यन्तरे,—

चन्दनेन सदा वापि कुर्यात् पञ्च ललामकम् ।

ललाटकण्ठहृद्बाह्वोः सर्वकल्हयनाशनम् ॥

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमयाव्ययम् ।

प्रयुञ्ज्यानिहृदश्च बाह्वो हृदि तथाश्रुतम् ॥

(१) B. • कुक्षौ च • ।

(२) A. C. D. • पारकम् । E. F. सर्वरोगपहारकः ।

तथा,—

गङ्गातीरसदा चैव स्नात्वा कुर्यात्तिलामकम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीमुखोत्तमम् ॥

नाभौ नारायणं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तत्र तिलकद्रव्ये द्वारवतीशक्तिकारूपे फलविशेषः । कर्मणि फलातिशयश्च^१ । तथाच स्कन्दपुराणे,—

यो धारयेद् द्वारवतीसमुद्भवां

सदा पवित्रां कलिकल्मषापहाम् ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां

यमं न पश्येद् यदि पापसंयुतः ॥

यद्वा न हिंसन्ति न रक्षसां गणाः

यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपिचन्दनं

वाङ्मौ ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः

स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

यो शक्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां

करे समादाय ललाटपट्टके ।

करोति नित्यं तनुशुद्धिहेतोः

क्रियाफलं कोटिगुणं लभेत सः ॥

क्रियाविहीन यदि मन्दवर्जित
 अदाविहीन यदि भक्तिवर्जितम् ।
 छत्वा नलाटे यदि गोपिचन्दन
 करोति तत्त्वम् सदाचय बुधा ॥

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्मृदा रचित पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ।
 मुमुक्षुसु सदा कुर्यात् प्रदेयिन्या यथाक्रमम् ॥

इति वचनात्

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुध ।
 इति वाक्यदर्शनात् प्रदेयिन्यानामिकया वा ग्रहणम् ।

*नारायणायुधैर्युक्तं छत्वाकान् कस्यो युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेवतुल्यानि तानि तु ॥

चक्राद्विततशुभूत्वा य आह कुरुते नर । *

तस्य प्रतिगृह्णाति शयायान् सदाधर ॥

इति वचनात् सर्वकर्मावुष्ठाने फलातिशयाय शङ्खचक्रादि
 धारणमङ्गभूतम् । वचनान्तरात् पुरुषार्थञ्च । तथाच स्मरन्ति,—

नारायणायुधैर्नित्यं भूयितो यस्य विग्रह ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यम ॥

यस्तु निषेधवचनं पठन्ति,—

एकनातरय धर्मो न द्विजाते कथञ्चन ।

(1) D Adds here स्कन्दपुराणे—

(2) D Adds here एवम्—A d E F पद्मपुराणे—

इति ।

उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रादयः सदा ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तदुभवेत् ॥

चक्राद्विततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि ।

तदन्नं स्वयमग्राति पिबेति सः केशवः ॥

इति वचनाद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्विजातेः क्षत्रियवैश्ययोर्निषेधः ।

तेनैकजातेः शूद्रस्य ब्राह्मणस्य च चक्रादिधारणं विहितं न क्षत्रिय-
वैश्ययोः । तयोरपि विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः ।

एतैर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।

इति लिखनात् । तस्मिन्निखनश्च ।

विलिखेद् देवचिह्नानि तुलसीगोपिकासदा ।

इति वचनात् तुलसीसदा गोपीचन्दनेन वा । यच्च,—

‘[शङ्खं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥

तत्रापि कार्णायससाहचर्यान्मृत्पदमपि विम्बपरम् । तेन
कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधि-
त्वेन प्राप्तयोर्मृन्मयलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन ताम्बादिना
प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः । तेन,—

दक्षिणे तु करे विप्रो विभृयाद् वै सुदर्शनम् ।

सर्वे शङ्खश्च विभृष्टादेदं ब्रह्मविदो विदुः ॥

(१) A. C. D. इति चिह्नात् । (२) II Omits the portion bracketed

(३) A. तस्मिन्निखनश्च ।

गङ्गोपरि कृते पक्षे प्रत्यक्षं दक्षिणे करे ।

वामे गदाधरयस्त्रे वासुदेवः स्वयं भवेत् ॥

इति वचनादुभयतोभयं धार्यं न च विकल्पः । 'एकार्या-

ज्ञानात् । तथा,—

सर्वाङ्गं चिद्धितं यस्य नारायणकरायुधैः ।]

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद् द्विदि ॥

इति वचनात् सर्वाङ्गे यादवम् ।

अत्र मन्त्रः ।

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ब्राहि मां पापिनं क्षीरं संसारार्णवपातिनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।

अज्ञानाध्वस्य मे निक्षं विष्णीर्ममं प्रदर्शय ॥

संसारभयभीतानां योगिनामभयद्वरः ।

पञ्चक्षेत्रेण यो देवो योगियस्तं नमाम्यहम् ॥

पद्ममन्त्रः ।

ब्रह्माण्डभुवनारब्धमूलस्तम्भगदाधर^१ ।

कोमोदकौ करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

गदामन्त्रः ।^२

(१) B एकार्णवः ।

(२) A. B. C दोषध्वजः ।

(१) B. C गदाधरः ।

(२) A. C गदाधरमन्त्रः ।

‘छण्यमुद्राधारणम् ।

छण्यनामाह्विता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।

शङ्खाक्षैरायुधैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥

यस्य पुंसः करे नित्यं तत्त्वमो नास्ति वैष्णवः ।

छण्यमुद्रामयुक्तश्च करोति पिष्टदैवतम् ।

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सर्वं भवति चाक्षयम् ॥

[इति वचनात् पुरुषार्थ कर्माङ्गम् ।]^१

अथ रुद्राक्षधारणम् ।

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सभ्यादिषु च कर्मसु ।

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद् यत् कर्म च वैदिकम् ॥

करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति वचनात् सर्ववैदिककर्मार्थं रुद्राक्षधारणम् । पुरुषार्थश्च
संयोगप्रत्यक्त्वात् । तथाच श्रिष्टा,—

पुण्यानां परमं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

रुद्राक्षधारणं ज्येष्ठमिहलोके परतः च ॥

मूर्खो वाप्यन्यजातो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

रुद्राक्षं धारयेद् यस्य स रुद्रो नात्र संग्रयः ॥

(1) A B C छण्यमुद्रा ।

(२) A. C. नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सर्वं भवति ॥

(३) A. B. C Omit the portion bracketed

धारणस्थानञ्च ।

हस्ते बाहौ तथा कण्ठे मूर्ध्नि रुद्राक्षधारणात् ।

अथर्ध्या सर्वभूताना रुद्रवद् विचरेद् भुवि ॥

सर्वपापविनिर्मुक्त 'स याति परमा गतिम् ।

यज्ञोपवीतस्थाने च विप्राणा धारण हितम् ।

दशकोटिगुण पुण्य धारणाक्षभते जपे ॥

तत्र विप्राणा यज्ञोपवीतस्थाने धारण जपाद्ययम् । [तच्च]^१

दशकोटिगुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुषार्थधारणे कस्मा

नतराङ्गधारणे जपेऽप्युक्तकामना विना धारणे न यज्ञोपवीतस्थान

नियम । तत्र विशेष, —

यावत् षोडशवत्स्रान्तमेकवक्त्रादित स्थिता ।

दुर्लभस्त्वेकवक्त्रसु तद्यैकादश षोडश ॥

त्रिचतुष्षष्टसुखा सुलभा शेषाथ मध्यमा ।

एकवक्त्रं शिव साक्षाद् ब्रह्महत्या व्यपोहति ।

भक्त्यन्धनकाले तु स्वाध्यायं स्थाप्यते यदि ।

अग्निस्तम्भस्तदा गूढमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥

स्रोतसि प्रतिस्त्रोतस्य स च याति सुहृर्मुहुः ।

स च यावच्छरीरस्यस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥

दिवक्त्रो मोचय हन्यात् त्रिवक्त्रं स्त्रीवध तथा ।

चतुर्वक्त्रो नरवध मोचयेवात्र सशय ॥

(१) B D स गच्छति परा गतिम् ।

(२) B = वक्त्रा । C छत्रा ।

(३) A. C On the part on bracketed

भगव्यागमनश्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 'पङ्चवक्त्रं कार्तिके यस्तु धारयेद् दक्षिणे करे ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 समवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।
 जीवेद् वर्षशतं साष्टमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद् भवेत् ।
 नववक्त्रं वामबाहौ धारणान्मुक्तिदं मतम् ॥
 लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ।
 तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ॥
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामेव धारणात् ।
 सर्वं दुष्टाञ्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रजम्^१ ॥
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 नचैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ॥
 गोमेधफलसीभाम्ये^२ हिंसापापत्रयस्तथा ।
 तत्त्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 सर्वकामफलावाप्तिः सर्वपापत्रयस्तथा ।
 वक्त्रं चतुर्दशं यस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ॥

(१) A B C पङ्चवक्त्रं कार्तिके यस्तु धारणाद् • ।

(२) B. D सहस्रजम् ।

(३) B • शौभाग्यम् ।

धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ।

अमन्त्रधारणादेयां गुणा एते प्रकीर्तिताः ॥

समन्त्रं धारयेद् यस्य फलं वक्तुं न शक्यते ।

एतन्नामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः । फलवाक्ये [सर्वकाम
दक्ष]^१ मन्त्रसन्तान्त्राद्यवशेनामन्त्रधारणफलवाक्यस्य सुतित्वा-
योगात् ।

यत्तु,—

यिना मन्त्रेण यो घृते स याति नरकं ध्रुवम् ।

इति तन्त्रमन्त्रकविधिप्ररोचनायममन्त्रकनिन्दारूपमेव ।

उदितहोमप्रशस्तार्थमनुदितनिन्दा यया ।

प्रातः प्रातरनृत ते वदन्ति

पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।

इति । तदुक्तं नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते^२ अपि
तर्हि सुखं कोतुम् ।

अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या । साचैवम्,—

पञ्चास्रतं पञ्चगव्यमघोरय तथा मनु ।

एतैः प्रतिष्ठा इष्टाचै धारयेत्तु जपेच्च तान्^३ ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चास्रतपञ्चगव्याभ्यां स्नापनपूर्वकं धारयेत् ।
अपेक्षमाना वा कुर्यादित्यर्थः ।

(१) B D Omit the portion bracketed.

(२) C. प्रवर्त्तते • ।

(३) C जपे च तान् ।

(४) A B C D स्नात • ।

• समन्तधारणे उक्तप्रतिष्ठानन्तरं मन्त्रेण धारणम् । मन्त्रः,—
 ॐ हं ह्रीं । ह्रः हं लं गं माङ्गा यो ल मां च मां ईं ॐ
 ह्रीं । ओ वीं ओ हं ओ ह्रीं । ओ हां हं ह्रीं । ऋ ॠ । ओ
 हं ओ वीं । ओ हं ओ ह्रीं ओ ह्रीं । वा हुं सं नमः । ओ ऐं
 ओ ओ ओ ह्रीं ओ हं ओ ॠ । ॐ यं ओ हं ओ लः । ओ वीं ।
 ओ ओ ओ लं । इति मन्त्रान् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं तदर्धं वा जप्त्वा
 धारयेत् । तथा,—

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशती हे
 षट् षट् कर्णोपकण्ठे करयुगलगतान् द्वादशद्वादशैव ।
 बाह्वोरिन्दोः कलाभिः पृथगभिगदिता द्विकमेकं शिखायां
 वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकां स स्वयं नीलकण्ठः ॥

पद्माक्षधारणम् ।

तदपि कर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च । तथाच शिष्टाः,—

पद्माक्षं धारयेद् यस्तु विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कण्ठावलम्बिसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा ललाटफलकोऽक्षसदृशपुष्पा-

स्तौ वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

इति वचनात्कण्ठे धारणं कर्माङ्गं फलार्थम् ।

अथ धात्रीफलधारणम् ।

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः ।

सोऽष्टमेधायुतं पुण्यं यामि यामि लभेन्नरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

अथ तुलसीकाष्ठधारणम् ।

तत्र शिष्टाः,—

तुलसीकाष्ठमालया भूषितः पुण्यमाचरन् ।

पितॄणां देवतानाञ्च कृतं कीटिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गम् । शिरसि बाही
च धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाही च भूषणम् ।

वहते यस्तु वै मर्त्यां देहे तस्य सदा हृदि ॥

इति वचनात् । तच्च विष्णवे समर्प्य धार्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा—

तुलसीकाष्ठमालान्तु कण्ठे लग्नां वहेत्तु यः ।

अमुचिर्वाप्यनाचारो' मानेवेति न संशयः ॥

कन्दपुराणे,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या सदा मया^१ ।

इति चन्द्रशर्माणा प्रतिज्ञानाद् वैष्णवेनावयं धार्या । अधारणे

च दोषः,—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकात् निवर्त्तन्ते दग्धाः क्रीपाग्निना हरैः ॥

अथ विष्णुनिर्म्माल्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलातिशयार्थम् । [स्कान्दे,—]^१

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकर्मार्थि^२ फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात् । पुरुषार्थश्च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्तिं स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेत्परः ।

अपर्युषितपापः स्वाद् यावद् युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात् परिभ्रष्टं मानतीकुसुम^३ सुगम् ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

(१) C • अनामानो • ।

(२) A. B. D • कर्मार्थि • ।

(३) A. B. D भवा सदा ।

(४) D दक्षोक्तसुखं • ।

(५) A. C. Omit the portion bracketed.

यस्य नाभिस्थितं पणं मुखे शिरसि कर्णयोः ।

तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मन्त्रेय किम् ॥

तुलसीदलमालान्तु कण्ठोत्तीर्णां वहेत्तु यः ।

पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रस्थितं यस्य पत्रं तुलसीसम्भवम् ।

लियते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

इति वचनादहोरात्रधारणे मूत्रपुरीषादिकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाखपत्रयोश्चपत्र मूर्ध्नि न धारयेत् ।

न च जिघ्रैवचाक्रामेत् तद्वीजं न च भक्षयेत् ॥

स्नान्दे,—

निर्गन्तव्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया ।

इति वैष्णवप्रतिष्ठालिखनात् तैनावश्यं धार्यम् ।

शिखावन्धनम् ।

विशिखी व्युपवीतय यत्करोति न तत्कृतम् ।

इति कात्यायनवचनात् शिखावन्धने कर्माङ्गम् । अतएव
कात्यायनः स्नाने बह्विखीत्यनुवादः । एवञ्च सति

गङ्गायां भास्करध्वजे मातापितृर्मूर्तेऽहनि ।

सुण्डनक्षोपवासय सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

इति यन्त्रुण्डनविधानं तत्रापि शिखायर्जनमेव सुण्डनम् ।

अतएव कात्यायनः- केशश्मश्रू वपते वाशिखमिति शिखां वर्जयित्वा केशश्मश्रुवपनस्य दर्शाद्वैत्वमाह । सर्व्वदेशेष्वित्यमेव समाचारः ।

यत् त्वं यत्तु ब्रह्मचारिणो मुण्डनं शिखा वेति विकल्पश्च वर्णं तत्र पक्षे तदभावात् कर्म्मसु तदीयेषु वक्ष्यित्वं पक्षे नाङ्गम् ।

एवं नीचकेशनखश्मश्रुः तथा कुसुमकेशनखश्मश्रुरिति मनु-
याज्ञवल्क्येः अमूढश्मश्रुर्नाकस्मादिति च स्मृतः स्नातकधर्मत्वेन
केशनीचत्वाद्ये वपने कर्त्तव्ये शिखावर्जितमेव कर्त्तव्यम् ।

ननु संवत्सरं ब्रह्मचर्य्यमवपनञ्च केशान्त इति पारष्करेण याव-
ज्जीवमवपनमुक्तं केशान्तादूर्ध्वं कथमन्तरा खौरम् । मैवम् ।
संवत्सरपदस्य ब्रह्मचर्य्यवदवपनेऽपि सम्बन्धात् । अतएव द्वादश-
रात्रं पञ्चरात्रं त्रिरात्रमन्तत इत्यादावपि ब्रह्मचर्यावपनयोरपि
सम्बन्धः । तेनावपने यावज्जीवपदाध्याहारे मानाभावः । आप-
स्तम्बः—न समावृत्तौ वापयेदन्यत्र विहाराद् वापयेदित्येक इति
विकल्पमाह । कुसुमकेशनखश्मश्रुरित्यत्र मेधातिथिना कल्पनं
छेदनमिति व्याख्याय तच्च न नियमतः किन्तु स्नानादिसौकर्य्यार्थ-
मतएव शुचिरित्युक्तम् । एवञ्च दीर्घकेशत्वेऽपि स्नानसहिष्णोर्न
वपननियम इति व्याख्यातम् । दानधर्मं,—

केशश्मश्रूधारयतामग्रया भवति सन्ततिः ।

इत्यभिधानादवपन काव्यम् । अतएव ज्योतिःशास्त्रे नित्य-

चौरैऽनुकूलविधानम् । धर्मशास्त्रे च तिथिविशेषे चौरनिषेधः ।
कर्मद्वैतव्यसम्भवात् पुरुषार्थप्राप्तचौरविषयः । पैठीनसिः,—न
पर्वसु तैलं चौरं मैथुनं मांसमित्युपेयात् । दृढशातातपः,—

प्रष्टाष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पार्थ तैले मांसे चुरि भगे ॥

वामनपुराणे,—चौरं रिक्तासु वर्जयेत् । तथा [चौरं शक्ते
वर्ण्यमित्यर्थः । तथा,—]

चौरं विशाखास्तभिजित्सु वर्ण्यम् ।

देवकार्यं पितृश्राद्धे रवेरंगपरिष्वये ।

चुरकश्चे न कुर्वीत जन्ममासे च जन्ममे ॥

न चैवमादियु विशेषनिषेधो दोषातिशयार्थः । दोषातिशय-
कल्पनाया अदृष्टकल्पनात्वेन तदपेक्षया पारस्परवाक्ये भवपनविधौ
संवत्सरपदसम्बन्धकल्पनाया एव लघुत्वात् । तद् यथा नामार्था-
स्यातार्थयोः फलपदान्वयविचारे नामार्थस्य फलान्वये धात्वर्थस्य
नामार्थे प्रति दृष्टोपकाराभावेनादृष्टद्वारा तदुपकारकत्वप्रसङ्ग
इत्यदृष्टान्तरकल्पनाभिया धात्वर्थस्य फलान्वयो नामार्थसु धात्वर्थे
नियतयन् तदुपकारक इति कल्पते । तदुक्तम्,—

बह्वादृष्टप्रसङ्गादि धर्मो नेष्टः पदे पदे ।

नाम्यः फलेन सम्बन्धे परिहारो न तस्य च ॥

(१) A. C. चौरस्य रिक्तासु परिष्वयेत् ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed.

* इति । एवमिह । वौधायनः,—कर्मयुक्तो नाभिरधः स्ययेनं
वर्जयेत् । करेणेत्यर्थः । योगियाज्ञवल्करः—

रौद्रपैचासुरान् मन्त्रान् तथा चैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः सृष्टान्यदाचरेत् ॥

हृद्दोगपरिशिष्टे,—

पितृमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मने अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्मे कुर्व्वन्नपः सृष्टेत् ॥

पितृमन्त्रानुद्रवणे पितृमन्त्रोच्चारणे । आत्मात्मने आत्मा-
धिष्ठानहृदयात्मने यन्त्रादौ । अवेक्षणं हृदयस्यैव । आक्रुष्टे
परुषभाषणे । * योगियाज्ञवल्करः,—

यदि वाग्यमलोपः स्नाद् व्रतादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमध्ययन् ॥

तथा,—

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिपेक्षन्तु कर्माख्यान्याचरन् ॥

वायुपुराणे,—

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेव च ।

साद्रुष्टेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेन अङ्गुलिसहिताङ्गुष्ठेन ।

एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जालु विधेयेषु तद्वदाचमनं नृप ॥

अन्तर्जालु जालुनीर्मध्ये यथा बाह्य भवतः । बौधायनः,—

भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जालु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

शाध्यायनः,—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायपितृकर्मणौ ॥

प्रासनारूढपादसु जान्बोर्वा जह्योस्तथा ।

कृतावसकृधिको यसु प्रौढपादः स उच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

अग्नेर्विहरणञ्चैव कृत्वभावस्य लक्ष्यते ॥

अत्र सूर्योदयपदेन उपःकालो लक्ष्यते । तं विना रात्रौ स्नानदानादिकं न कार्यमिति लक्ष्मीधरः । वस्तुतः सूर्योदय प्राकालीनप्रभातकृत्ये विधेयविहितेतरकर्मसु^१

सम्याङ्गीनोऽग्निरित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

(1) R. = पितृकर्मणौ ।

(2) R. विशेषविहितप्रभातकृत्येतरकर्मसु • । D = सूर्योदयप्राकालीन विशेषविहितप्रभातकृत्येतरकर्मसु ।

‘ इति नाधिकार इति सूर्योदयपदेनोपःकाललक्षणावीजं प्रयोजनं च न दृश्यते’ । अङ्गिराः,—

सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्यं च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
गुरुणां सचिधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

भविष्यपुराणे,—

सम्यक्संसाधनं कर्त्तुं कर्त्तव्यमधिकारिणः ।
निष्कामेन सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन तु ॥
आचारयुक्तः चदाषान् देशिकोऽध्यात्मवित्तमः ।
कर्मणा फलमाप्नोति न्यायार्जितधनय यः ॥

सम्यक्संसाधने यथाविहितसाधनम् । अधिकारिणा प्रत्य-
वायपरिहारार्थिना । निष्कामेन स्वर्गपञ्चादिकाम्यान्भिलाषु-
क्तेण । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् । योगियात्रवल्काः,—

ॐकारो व्याहृतयो गायत्री सशिरास्तथा ।
वैदिकश्च तथा ब्रह्म अवलिङ्गान्यधमर्षणम् ॥
प्राणायामस्तथा सन्ध्या मार्जनान्तर्जलं जपः ।
सर्वमेव हि कर्त्तव्यं ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥

वैदिकश्च तथा ब्रह्मेत्यन्यदपि यद् ब्रह्मप्रतिपादकं मन्त्र-

इति प्रपञ्चसारवाक्यं प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादेवाद्रियत
इत्याहुः । यत्तु तत्रैव

यमु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दय दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तं तत्

त्रियञ्च लभते सोऽत्र धनमायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

सन्तिष्ठते तु तैः साङ्गे तत्सुखञ्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव यद्यपि ऋष्यादिज्ञानं 'क्रियारूपफल-
साधनाय नाश्रयमपेक्षते । तदुक्तं

आत्मनो ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया ।

इति । तथापि

एवं पञ्चविधं योगं जप्यकाले ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने व्रते ॥

इति फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकाल
एव कालः । तद् यथा यो वृष्टिकामी धोऽवाद्यकामी यः
स्वर्गकामः स सीमरेण सुवीतेति क्रियारूपस्यापि सीमरस्य
फलसाधनायाश्रयानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसीमाङ्गसुतिकालीनस्य
फलसाधनत्वम् । तत्र

येन यद्विष्णा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तस्येर्भावस्तदार्थकम् ॥

छन्दोगायत्रादिरचरन्त्यासः^१ । यं मन्त्रः प्रधानेन वदति सा देवता । विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते^२ ॥

इति वचनात् प्रसुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः । न च पुराकल्प इति वचनात् श्रौतविनियोगस्यैव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वादनादित्वाविशेषात् । यस्तु तत्रैव वचनम्,—

अथमेधावभूये विनियोगोऽस्य कथ्यते ।

इति तदुदाहरणमात्रप्रदर्शनपरम् । न हि दृष्टे सत्यदृष्ट-
कल्पना । अन्ये तु,—सन्ध्योपक्रमे तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्रार्थादि-
कथने उपनयने^३ विनियोगकथनात् श्रौतविनियोग एव विनि-
योग इत्याहुः ।

निरुक्तं यस्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिप्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं श्रुतिद्यैव ब्राह्मणस्याभिधीयते ॥

निरुक्तं निर्वचनम् । अधिष्ठानं आश्रयः । एतत् प्रत्येकयुक्तं
वाक्यं ब्राह्मणम् । एतज्ज्ञानमदृष्टार्थद्वारा मन्त्रार्थज्ञानलिङ्गादेव
कर्मोद्गमम् । योगियाश्रयस्त्वावचनस्यान्यपरत्वेऽपि

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत् किञ्चित् कर्म नाचरेत् ।

(1) A विन्यासः ।

(2) A C = विनियोगस्तु उच्यते ।

(3) B D विनियोग इति वचनात् श्रौतविनियोगपदेन उच्यते इत्याहुः ।

इति स्मृत्यन्तरात् ।

न च श्रौतकर्मस्यैव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्यामन्त्रार्थज्ञानोप-
योगो न स्मार्त्तकर्मस्यैव वाच्यम् । तस्मिन्नेवैवमन्त्रैरित्यादौ
तस्मिन्पदादिवैयर्थ्यापत्तेः । यथाकथञ्चित् दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पना-
नुपपत्तेः । विनियोगवलेनाप्यकलिङ्गानामिषेत्वेत्यादिना द्विनशी-
त्यादिपदाध्याहारकल्पनेन दृष्टार्थत्ववत् । ऐन्द्रा गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत इत्यत्र गौष्वाहृत्यार्थपरत्ववच्च । स्मार्त्तकर्मस्यैव यथा-
कथञ्चित् कर्मस्मारकत्वं सर्वतः कल्पनीयम् । शचीदेवीरित्यस्य
शनिपूजायां विनियोगे शनेरस्मारकत्वेऽपि पूजाफलशान्ति-
प्रकायकत्वेन कर्मस्मारकत्वसम्भवात् । तेन मन्त्रार्थज्ञाने वैगुण्यं
स्यादेव । यच्च याज्ञिकाः पठन्ति,—

खाते लूने तथा च्छिन्ने सावाय्ये मार्त्तिके तथा ।

पयान्नन्नाः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥

इति । नैतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां
क्रियाणां शुनगादीनां कार्यस्य पूर्वनिर्णयत्वैऽपि कियदप्यंश-
मसिद्धं कर्तुमिदानीं क्रिया । तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतैव । क्रिया-
याच सिद्धेऽपि कार्यं नियमाददृष्टसिद्धत्वं पुनरनुष्ठानमिति ।

हारीतः,—षाचमनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् ।
मार्ज्जनार्चनवस्त्रिकर्मभोजनानि दैवेन । यित्राश्च पित्रेण ।
प्रतिपदमाग्नेयेन प्रतिष्ठेद्भीयात् ।

कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्राशनमेव वा ।

सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद् विचक्षणः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राञ्चः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

मनुः,—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकाचमुपसृजेत् ।

कायचैदग्निकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

ब्राह्मे,—राजादिद्वयनं सोमतीर्थेन विहितम् । बीजवपनं
चयनादौ च । याज्ञवल्करः,—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्वयं परस्य यत् ।

प्रजापतिपितृव्रह्मदेवतीर्थान्यनुकमात् ॥

हारीतः,—अङ्गुष्ठस्योत्तरे रेखा ब्राह्मं तीर्थम् । कनिष्ठिकायाः
पथात् प्राजापत्यम् । अग्रेऽङ्गुलीनां दैवम् । अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यो-
'रन्तरा पितरम् । मध्ये आत्मेयम् । [मध्ये पाणिमध्ये ।]
अङ्गुल्यग्रेषु मानुषम् ।

अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ।

योगियाज्ञवल्करः,—मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् । बौधायनः,—
अङ्गुलीमूलं दैवमङ्गुल्यग्रेषु । एवं कनिष्ठिकामूलस्य प्राजा-
पत्यकायदेवसंज्ञा । अक्षमध्यस्याग्नेयसौम्यव्रह्मतीर्थसंज्ञा । अङ्गु-

(१) A. C. वररा = ।

(२) B Omits the portion bracketed

स्यस्य देवमानुष्यार्पसंज्ञा । तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पितृतीर्थसंज्ञे-
त्युक्तम् । कुन्दोगपरिशिष्टे,—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चान्यथाक्रिया ॥

स्वशाखाग्रयमुत्सृज्य परशाखाग्रयन्तु^१ यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं^२ तस्य तु चेष्टितम् ॥

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मसु ॥

परोक्ता परशाखोक्ता । अन्यथाक्रिया विहितेतरप्रकारेण-
नुष्ठानम् । परशाखोक्ताकरणे शाखान्तराधिकरणविरोधमाशङ्क्योक्तं
स्वशाखाग्रयमुत्सृज्येति । तेन स्वशाखोक्तसम्भवे तद्विरोधि
परशाखोक्तं न ग्राह्यम् । तस्यैव व्याख्या यन्नाम्नातमित्यादिना ।
यद्यपि शाखान्तराधिकरणे स्वशाखाविहितमङ्गं परशाखाविहितञ्च
तुल्यबलमेवोक्तम् । तथाच उदितहोमे प्रायश्चित्तविधाने विरोध-
माशङ्क्य प्रायश्चित्तं विधानेन^३ प्रकृमाङ्गाद् विनियोगेन इति
सूत्राभ्यां येनानुदिते होम्यामीति^४ प्रकृतान्तं तेनोदये सति प्रायश्चित्तं
कर्तव्यम् । न त्वनुदितहोमिनामुदयकालो नाङ्गमित्युक्तम् । तथा
न चैकं प्रतिशिष्यत इत्यत्र न च यत् काठके अग्निहोत्राङ्गं तत्
काठकीयमग्निहोत्रे प्रतिशिष्यते किन्तु तैत्तिरीयस्यापीत्युक्तम् ।

(१) D. = यच्च • ।

(२) D तत् तस्य चेष्टितम् ।

(३) A ॥ निमित्तेन ।

(४) B प्रकारान्तरेणोदये सति • ।

तथापि न्यायतस्तावदेवमेव । केवलं परशाखागतकर्मानिषेध-
वचनस्य निरवकाशत्वात् । 'स्वशाखानुष्ठानसम्भवे ['परशाखाश्रितं
नानुष्ठेयम् । अनुदितहोमानुष्ठानसम्भवे] उदितहोमो नानु-
ष्ठेयः । तदसम्भवमालोच्योदितं होष्यामीति प्रक्रम्योदितहोमोऽपि
वाजसनेयिनां न च कर्मवैगुण्यम् । अतएव बलाबलाधिकरणे
स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं बाध्यत इति यदुक्तं तदपि सुख्या-
कल्पपरमेव । स्वशाखाश्रयसम्भवे परशाखाश्रयं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
यथाग्निषोमीयस्य पशोरतिदेशेनान्वाहार्यदक्षिणा यद्यप्यङ्गं
तथापि 'सोमदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धेरननुष्ठानमेव । परशाखा-
श्रितस्याङ्गत्वेऽपि स्वशाखाश्रितसम्भवे नानुष्ठानम् । यद्यप्येकमतं
मध्वर्युशाखानां सदृशं सामशाखानामिति तावतां ज्ञानाभावे
कथं कर्मानुष्ठानमिति भाति तथापि कल्पाध्ययनस्यापि विहित-
त्वात् तस्य दृष्टहारकल्पने परशाखागताङ्गोपसंहारस्वशाखा-
गतसन्देहनिवृत्तिपरत्वात् । कल्पसूत्रेषु यावदङ्गमुपनिबद्धं ताव-
तापि कर्मसादृश्यम् । तथा वाजसनेयिपञ्चदशशाखोप-
संहारेण कात्यायनसूत्रं 'तदुक्ताङ्गानुष्ठानेन काण्वमाध्यन्दिनादि-
वाजसनेयिना कर्मसादृश्यम् । यलुःशाखान्तरे तैत्तिरीयादीं
श्रुतमप्यङ्गं त्याज्यम् । शाखान्तरन्यायः पञ्चदशशाखाविषयः ।
यदा तैत्तिरीयागतमप्यङ्गं सति सम्भवे क्रियमाणं फलातिशयाय

(1) B स्वशाखाश्रयानुष्ठानम् ।

(2) B. D. Omit the portion bracketed.

(3) H. सोमदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धेरननुष्ठानमेव ।

(4) D तदुक्ताङ्गानुष्ठानेन ।

शांखान्तरन्यायप्रयोजनम् । अतएव कात्यायनेन भक्षेहिमेवेति वा यथालिङ्गमिति तैत्तिरीयभक्ष्यमन्त्रो वैकल्पिकत्वेन 'सौम-
भक्षणे दर्शितः । यत्तु काण्वश्रुतौ वैकल्यश्रुताः कथिताः
कात्यायनेन शाखान्तरानुसाराद् वाङ्मनादहोमसंयुक्तानीति
वाङ्मनी कथिता । तथा दीक्षायामदीक्षिताऽयं ब्राह्मण इति
काण्वश्रुतौ कात्यायनेन दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्चैस्त्रिजपेदिति
मन्वान्तरमुक्तम् । तथाविधेषु मुख्यत्वात् स्वशाखाश्रयं कर्तुमुचितं
कल्पसूत्रस्य वाङ्मनेयिशाखान्तरे सावकाशत्वादिति प्रतिभाति ।
तदुक्तं च सूत्रोक्तकरणे च शाखान्तरीयस्यानुकल्परूपावान्मुख्या-
सम्भवे चातुकल्पस्यापि कार्यत्वात् स्यादेव फलम् । कथं मुख्या-
सम्भवे इति चेत्—इत्यम्,—किं स्वशाखागतत्वात् कल्पोक्तत्वागेन
श्रुत्युक्तं कार्यं किं वा

वेदार्थी यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ।

ऋषिभिर्निर्दिष्टे तत्र का शब्दा स्यान्मनीयिषान् ॥

इत्यादिभ्यासवचनरीत्या स्वशाखागतस्य कल्पानुपसंख्यतत्वेन
निर्विचिकित्स्यमज्ञानाच्च कार्यं वेति सन्देहेन स्वशाखोक्ते मुख्ये
करणासामर्थ्यमस्त्विवेति स्यादेव फलम् । यस्य तु निर्विचिकित्स्यः
'श्रुत्युक्तेन कर्तव्यतानिश्चयो व्यासवचनस्य 'स्मृतिप्रशंसार्थवचनत्वात्
न च परम्परानुष्ठानाभिन्नयान्निकनिवारणप्रतिबन्धोऽस्ति स

(१) B. शोभ ० ।

(२) D. श्रुत्युक्ते ।

(३) D. स्मृतिप्रशंसार्थत्वात् ।

कुर्वादेव वैकङ्कती शुवा दीचाया [चादीचिष्टाय] ब्राह्मण इति
मन्त्रजपम् । सुख्यानुष्ठानाच्च प्राप्नुयादेव फलम् । यत्तु

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।

तेन गच्छेत् सता मार्ग तेन गच्छन् तरिष्यति ॥

इति मनुयचन तद् वैकल्पिकेषु समेषु पूर्वपरिगृहीतग्रहण
विषय नतु सुख्यानुकल्पविषयम् । श्रुत्यर्थव्याख्यासन्देहेऽन्यतरपक्ष
परिग्रहविषय चेति मेधातिथिना व्याख्यातम् । एवञ्च सति
बहुषेदगतन्यायविवेकज्ञो यदब्रवीत्

कात्यायनी न तद् वाच्यमन्याय्यमिति मादृशै ।

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पै कर्माणि याज्ञिका ॥

इत्यादिवार्तिकमप्यनुकल्पाभिप्राय व्याख्येयम् । स्मृतीना
तु सर्वासा सब्ध प्रति प्रामाण्य होलाकाधिकरणे प्रतिपादितम् ।
तत्र सर्वशाखास्वेकाग्निहोत्रवत् किं सर्वस्मृतिष्वेकमेव सभ्याकर्म्म
किं वा भिन्नमिति सन्देहे सर्वस्मृतीना तुल्याध्येष्टकत्वेन क्वचित्
सभ्याकर्म्मात्पत्तिविधौ स्मृत्यन्तर तद् विधिवैयर्थ्याच्च च शाखान्तर
न्याय तुल्याध्येष्टकतावगात् ।

सर्वशाखाविधित्व हि स्थितमध्येष्टभेदत ।

इत्युक्तदिगा प्रतिस्मृतिभिन्नमेव कर्मेति प्राप्ते अभेदहेती
प्रयभिन्नानस्य सत्वेन कचित् कर्मानुवादेन गुणविधिरिति ।
यथा त्रिष्वपि वदेषु तुल्याध्येष्टकत्वेकमेव ज्योतिष्टोमकर्म्मभूय

स्वेनोभयश्रुतीति न्यायात् तथा सर्वस्मृतित्वेकमेव 'सन्ध्याकर्म्म' ।
तदङ्गानि सर्वेभ्यो ज्ञात्वा कार्याणि । न चैवं सति सर्वस्मृत्यनु-
सरणं विना सन्ध्याकर्म्माद्यकरणप्रसङ्गः । श्रुत्यर्थोपसंहारे कल्प-
सूत्रवत् स्मृत्यर्थस्याप्यनुष्ठानाय पूर्वपूर्वशिष्टनिबन्धानामेवोप-
संहारफलानामादरणीयत्वात् । तथाच मनुः,—

दशावरा वा परिपट् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

त्रावरा वापि हत्तस्यास्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

[परिकल्पयेदिति ।] अनुष्ठानक्षमनिर्णयविषयं कुर्यात् ।

पर्यङ्गचरणं तत्रैव,—

त्रैविध्यो हैतुकस्तर्को नैकतो धर्मपाठकः ।

त्रयव्यायमिणः पूर्वं पर्यदेषा दशावरा ॥

त्रयव्यायमिणः पूर्वं हत्वा ब्रह्मचारिणं विना । ब्रह्मचर्या-
यमादूर्ध्वमित्यङ्गिरोवचनात् । धर्मपाठकः

अनेन धर्मशास्त्रज्ञः प्रीच्यते धर्मपाठकः ।

इत्यङ्गिराः । एवं सति पूर्वपूर्वधर्मशास्त्रनिपुणमहानुभाव-
पर्यङ्गिर्यावदङ्गीषेत नानास्मृतिपर्यालोचनया निर्णीतं तदधिकमङ्ग-
चेत् प्रामाणिके स्मृत्यन्तरे संप्रति दृश्यते तदकरणेऽपि न वैगुण्यम् ।
शाखान्तरन्यायाद्भत्वादङ्गाधिक्यात् करणे फलातिशयः । एतदेवा-
मिप्रेत्य भविष्यपुराणे स्मर्यते

अद्वैतार्थविकल्पस्तु व्यवस्थासम्भवेऽसति ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ॥

व्यवस्थायाः सम्भवः सम्भावना तस्यामसत्त्वामदृष्टार्थस्य स्मृत्यर्थस्य
विकल्पः । तद्यथा

कुर्यात् कृताञ्चलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ।

इति सूर्योपस्थाने विकल्पश्रुतावपि सायंप्रातःप्राञ्चलिर्मध्याह्ने
ऊर्ध्वबाहुरिति वाक्यान्तराद् व्यवस्था । यत्र तु न व्यवस्थासम्भवः
अधर्मपणसूक्तं त्रिः सकृद् वा जपेदित्यादौ तत्र यथेच्छविकल्पः ।
तथा स्मृतिशास्त्रस्याधिकबोधकस्य विकल्पः स्यात् पूर्वस्मृता
क्रियमाणस्य कर्मण आकाङ्क्षापूरणे सति । यथा योगियाज्ञ-
वल्कास्यानुसारेण सम्ब्याकर्मणि क्रियमाणे शङ्खस्मृतिर्माज्जनानन्तरं
व्याहृतौः कीर्त्तयेदेवं तथैवाचरमव्ययम् ।

इति व्याहृतिचयप्रणवजपविधानम् । न हि प्रणवव्याहृति-
जपं प्रत्याकाङ्क्षास्ति मानाभावात् । आकाङ्क्षायान्त्वपूर्णायां कृत-
न्तरोक्तं नित्यवदनुष्ठेयम् । तद् यथा योगियाज्ञवल्कमीये

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

इति याज्ञवल्केन सम्ब्याप्राणायामानन्तरमाचमनमात्रमुक्तं
न तत्र मन्त्रः । अस्ति आचमनस्य जलसाध्यस्य स्मारकमन्ता-
काङ्क्षा तेन शङ्खस्मृतौ

उपसृजेत् ततः पयान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

इति अन्तधरसीत्यादि मन्त्रविधानं आकाङ्क्षत्वाच्चित्यवदेव
प्राप्तम् । एवमन्यत्र कल्पनीयम् ।

उपनयनादिगृह्योक्तकर्मविषये तु गृह्यपरिशिष्टम्,—

वध्नत्वं वा स्वगृह्णीकृतं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥

गृह्णीकृतानामपि खालीपाकादीनां शाखान्तरन्यायेन सर्वो-
पसंहारः । कथानं भगवन्मिति वृथादिख्यादिस्रातकव्रतानां
होलाकाधिकरणन्यायेन सर्वसाधारणत्वान्नैतद्वाक्यविषयत्वं परि-
शेषात् ।

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कुर्यात्

इति श्रुतेः संस्काराणां स्वशाखाध्ययनाद्वत्वादितरशाखा-
संस्कारं परिगृह्णान्तरगताङ्गस्यानङ्गत्वादेव नापेक्षा । तेन न्याय-
मूलमेवेदं पक्षं '[विकल्पं वेत्युपनयनादिकर्मविषयम् ।]

छन्दोगपरिशिष्टे,—

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद् यदि भोज्यात् कथञ्चन ।

यत्रैतदन्यथा जातं तदारभ्य समापयेत् ॥

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

(1) B. D. Omit the portion bracketed.

(2) A. C. होलादि किञ्चन ।

(3) C. समाचरेत् ।

अन्यथा 'मन्त्रक्रमादन्यत्वम् । क्रियायाः करणे सत्त्वे । प्रधानस्याक्रिया अकरणम् । अत्रापि समाप्त इति सम्बन्धः । कर्ममध्ये प्रधानाकरणे तावन्मात्रं कृत्वा तदुदीच्यद्भ्रमभृतिकरणं न पूर्वाद्वावृत्तिः । तदपि क्रमान्यत्वादन्यथाकरणरूपमेव । समाप्ती तु प्रधानाकरणज्ञाने साद्भ्रमप्रधानस्य पुनः करणमित्यर्थः । अद्वाकरणं समाप्ती ज्ञातं चेन्नावृत्तिर्न च तत्क्रिया किन्तु प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मध्येत्वद्वाकरणज्ञानमन्यथाकरणमेव । यत्तु शतपथ-श्रुती स यदि मन्येत न्यूनं मे 'यन्नमभूदिति प्रजननं म एतत् प्रजनित्य इत्येव 'तदुपासीत । अथ यदि मन्येतातिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति' श्रियै म एतदामाश्रीस्तेजसा यगसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृती गमिष्यामीत्येव तदुपासीतेति चोक्तान्ते सयौहैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्व्वसमृद्धेनैवास्त्र यज्ञेनेष्टं भवति । तेन एतादृशीपासना-विशेषादेव न्यूनादिसमाधानमुपासनाद्वाश्रययथात् 'तदुक्तमिति न्यायाद् यावज्जीवम् । भास्कराचार्य्यमतेन संवत्सरं वा । जैमिनिः, उदगयनपूर्व्वपक्षाद्पूर्वाह्णेपु देवानि स्मृतिरूपान्धार्य्यदर्शनात् । अत्रोपनयनादीन्युदाहरणमिति शयरस्वामी । अत्र दक्षिणायन-छण्णपक्षादिषु विशेषविहितकर्मव्यतिरेकेणाविशेषविहितानीति

(1) A मन्त्रजपादन्यत्वम् ।

(2) A B D यज्ञेऽभूदिति ।

(3) A तदुपासीत C तदुपासीत ।

(4) D. Reads here—यस्य च एतत् पशुमान् भविष्यामीत्येव तदुपासीताथ यदि मन्येत समृद्धं मे यज्ञेऽभूदिति ।

सम्बध्यते । वस्तुतो यान्येवोदगयनादियु विहितानि स्मृत्यन्तरेषु
तद्विषयमेवेदम् । तथा इतरेषु तु पित्राणि । दक्षिणायनकृष्ण-
पचापराह्णेषु काम्यानि पित्राणीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे,—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

रविराश्विभोगेन सौरो दिवस उच्यते ।

चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥

चतुर्विधैश्च दिवसैर्भासोऽपि स्याच्चतुर्विधः ।

सौरः संक्रान्त्यवच्छिन्नः सावनश्चिंशता दिनैः ॥

चान्द्रो राकान्तदर्शान्तौ नाक्षत्रो भान्त उच्यते ।

रवेर्द्वादशराशीनां भोगः सौराब्द उच्यते ॥

यतानि त्रीणि षष्ठ्यन्तदिवसानां तु सावनः ।

त्रिंशत्तिथ्यात्मकैश्चान्द्रो मासैर्द्वादशभिर्भवेत् ॥

सप्तविंशतिभैर्भास्वो मासैर्द्वादशभिर्भवेत् ।

वृहस्पतेरेकराशिभोगोऽब्दश्च वृहस्पतेः ॥

तथा,—

वेदव्रतवृषोत्सर्गमेखलोद्वाहमद्वयम् ।

सौरमानेन कर्त्तव्यमभिषेकं नवाब्धिकम् ॥

अध्यायनन्तु ग्रहचारकर्म्यं सौरेण । सवाशि तु सावनेन ।
सव्यशब्दोऽवाहःसंख्यावच्छिद्ययज्ञपरः । अङ्गो मुहूर्त्ता यामाः
प्रायश्चित्तोपवासाश्च आयुर्दायय नृणां गमनागमने च सावनान्मा-
नात् ।

शतानन्दः,—

‘[चूडावाक् मङ्गलं कर्म मलमासेऽपि कारयेत् ।]

तेषां सावनमानेन ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥

जाते शतौ चाशौचस्य दिनमात्रं^१ च सावनम् ।

नक्षत्रव्रतकल्पेषु नाक्षत्रं मानमिष्यते ॥

पष्टाब्दादिविधानञ्च^२ बार्हस्पत्याह इष्यते ।

पितामहः,—

आर्द्धिके पितृकार्ये च मासयन्द्रमसः स्मृतः ।

तेन सोरसावनविहितं यत् कर्म तद्व्यतिरिक्तं यदार्द्धिकं
वर्षविहितं व्रतपूजादिकं पितृकार्यञ्च याज्ञादिकं चान्द्रमासे
कर्तव्यमित्यर्थः । तथा यत्तावत्तद्व्यतिरिक्तविहितमुपजीव्य विहितं
यच्चैत्रादिमासपुरस्कारेण विहितं तत्रावश्यं चान्द्रमासादरः ।
तिथेयान्द्रत्वात् । चैत्रादिपदञ्च चान्द्र एव मुख्यम् ।^३ लोकप्रसिद्धेः
व्याकरणस्मृतेश्च । नक्षत्रेण युक्तः काल इति विहिताण्यप्रत्ययेन
मघायुक्ता माघी व्युत्पाद्य सास्मिन् पौर्णमासीति विहिताण्य-
प्रत्ययान्तरेण माघी मास इति व्युत्पत्तेः

पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषी माघाद्याद्यैवमेकादशादरे ॥

इति कोषाद्यः । यद्यपि कदाचिन्माघपौर्णमास्यां न मघा-

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) B. दिनमासश्च ।

(3) D. बार्हस्पत्याह इष्यते ।

योगः कदाचिच्च फलानुत्थामपि मघायोग इति व्यभिचारस्तथापि
मघायोगयोग्यतैव निमित्तम् । योग्यता यद्यप्यन्यत्र तथापीह
तावदस्ति । यथोद्भिदादिपदस्य योगरूढत्वम् । तदुक्तमर्थोपत्ति-
वगेन एतदुगतमेवोद्भेदनं निमित्तम् । चान्द्रस्य दर्शान्तत्वेऽपि
दर्शान्तचान्द्रो न मघादिशब्दवाच्यः । माघी पौर्णमासी यत्र स
माघ इति 'यो नाम तस्य दर्शान्ते वाधात् । सौरस्य तु 'माघादि-
शब्दवाच्यत्वसमर्थनसाहसं लोकवेदाधिकरणविरोधमपश्यतामतीव
भ्रान्तिविजृम्भितम् । यत्तु,—गमेडो गच्छतीति गौरितिबत्
साधुत्वार्थमनुशासनमिति तदपि मन्दम् ।

यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेण प्रतीयते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्थात् तत्र व्याकरणस्मृतिः ॥

इति भट्टाः । न चात्रार्थविसंवादः श्रौषादिकेषु हि यथा-
कयश्चिद्व्युत्पादनं स्वरसंस्कारार्थं 'नार्यपरत्वनियमस्तद्वितेषु 'सर्व-
त्रार्थपरत्वमाश्रितमिति स्वमनीयामात्रेण निराकरणमशक्यमेव ।
प्रसिद्धयौगिकाहीनप्रोक्षणीशब्दादिष्वपि व्यभिचारस्य दर्शयितुं
शक्यत्वेनायौगिकत्वेऽहीनी वा प्रकरणाद् गौणः । प्रोक्षणीष्वर्थ-
संयोगादित्यधिकरणविरोधः स्यात् । एवञ्च सति श्रुतिस्मृत्यु
दर्शान्तचान्द्रे माघादिशब्दयोगो गौण एव यथा कृते शब्दार्थे
लोकादवगते व्यक्ती प्रयोगो वेदेऽपि लाक्षणिकः । यासी
वैशाखस्य सामावास्या रोहिण्या सम्पद्यत इति श्रुतौ दर्शान्त-

(1) D योगस्य दर्शान्ते • ।

(1) B नान्यपरत्वं • ।

(2) D माघादिशब्दमर्थन • ।

(2) B सर्वान्यपरत्वं • ।

वैशाख एव रोहिण्यमावास्यायोगाद् वैशाखशब्दो गोणः । एषा
वै संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्या फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरा एषो-
त्तमा या पूर्व्वेति पूर्वाया पौर्णमास्यां मुख्य एव फाल्गुनीशब्दः ।
ब्रह्मपुराणे कार्तिकपौर्णमासीपर्यन्तल्लक्ष्यमभिधाय

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः क्षतयुगे क्षतः ॥

इति पौर्णमास एव मुख्यः कथितः । श्रुतिश्च,—चतुर्षु चतुर्षु
मासेषु 'चातुर्मासस्य' या इति पौर्णमासान्तमासमभिप्रेत्य । एव
“तयर्ह्वन्ते द्विजोऽध्वरै”रिति मानवे । ऋत्विज्यन्ते चातुर्मासस्य
विधानं पौर्णमासान्त एव पौर्णमासान्ते मधुय माधवय वास-
न्तिको ऋतुरिति श्रुते ऋतुशब्दः ।

दयार्थं सर्व्वभूताना वर्षाष्वेकत्र संवसेत्

इति मनुना यतिधर्मे वर्षाशब्दोऽपि पौर्णम्यन्ते प्रयुक्तो
लक्ष्यते । अथमेधप्रकरणे च वसन्त एवाभ्यारभेत्युपक्रम्य सा
या फाल्गुनी पौर्णमासी भवति तस्यै पुरस्तात् षड्विंशे वा सप्ताहे
वर्त्विजः उपसमापयन्तीति पौर्णमास्यन्ते वसन्तशब्दः प्रयुक्तः । तेन
मेघगरविसक्रान्तिर्मासि यत्र तच्चैत्रम् । एवं वैशाखाद्या वृषादि-
सक्रान्तियोगेनेति ब्रह्मगुप्तवचनम् । चैत्रादिपदस्य रुद्धिशक्ति-
प्रदर्शनपरं न योगनिषेधपरं योगरुढित्वद्योतनाय । सौरपरत्वे
संक्रान्तिपदवैयर्थ्यम् । मेघगरवित्वेन सौरत्वात् ।

किञ्च

एकमंशौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

आषाढसु द्विभो मासः ।

द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिनिर्देशाः सौरे न घटन्ते । नहि सौरे मासद्विरस्ति । एवञ्च तपस्य तपस्य शैशिराष्ट्वत् । मधुस्य 'माधवस्य वासन्तिकाष्ट्वत् । शुक्रस्य शुचिस्य ग्रैष्माष्ट्वत् । अग्रेतदुदगयनं देवानां दिनमिति श्रुतिनिर्देशे सौरे तपस्तपस्यादि-पदं गौणपरमेव । लोकवेदाधिकरणानुरोधादित्यवधेयम् । यद् वा चान्द्रमासे होता पङ्क्तून् कल्पयतीति श्रुतेः ऋतोर्विस्तरेण चैतद् वर्षप्रदीपे प्रपञ्चितमस्माभिः । एवञ्च सति

माघकार्तिकयोश्चैव चान्द्रमासौ विधीयते ।

इति वृत्तने मुख्यत्वात् पौर्णमास्यन्तमासग्रहणम् । माघ-स्नानादिकं कृष्णादिमासे कार्यम् । यत्तु पारस्करः,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद् ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्तिपौर्णमासाभ्यां तथा चतुर्यवैश्वयोः ॥

इति तत्कर्मविशेषमासव्यवस्थावचनविरोधादत्र कर्मणि दर्शान्तमासविधिः । यथा—

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योमं यदि वारुणेन ।

इति । शतमिषायुक्तमाघदर्शे आहविधानं तद् ब्राह्मण-
स्याधिकारार्थकमित्यर्थः । एवं सौरे यद् विशेषविहितं क्षत्रि-
यस्य प्रशस्तम् । पोषमास्यन्तमासकर्त्तव्यं वैश्वस्याधिकफलद-
मित्यर्थः । हारीतः, १

मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधे यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा आह्वा पूर्वात् तस्मान्मलिन्युचः ॥

मासादितिथे वर्षादितिथेय द्वैधे यत्कर्मभारव्यवहृतं तत्कर्मयुक्त-
कालस्य दिनद्वये सम्भव इत्यर्थः । वृक्षयाज्ञवल्करः,—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत ज्ञासद्वि न कारणम् ॥

तथाच लक्ष्मीधरः,—देवपितृकृत्ययोः पूर्व्याह्वापराह्वयोर्वि-
हितत्वात् तत्काले विहिततिथ्यादर । यस्तु वराहपुराणे,—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य ज्ञासे त्वस्तमुपस्थिते ॥

इति वर्द्धमानस्य पक्षस्येति तिथिद्वैधावित्यर्थः । तेनोदय-
कालीना तिथिरहोरात्रकार्यचमेत्यर्थः । एव यास्तमने तिथिः
सा तिथिचयेऽहोरात्रकार्यचमेत्यर्थः । १ इदञ्चोपवासाद्यहोरात्र-
साध्यकर्मविषयम् । यत्र तु १

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

(१) B D अधिकफलदमित्यर्थः ।

(२) B D युतिः ।

(३) B D एवञ्चो ० ।

(४) A C तत्र तु ।

दिनद्वये कर्मकालाभावे बोद्धव्यम् । द्वैधन्तु तिथेर्न यथाकथञ्चित् किन्तु विमुह्यत्तादिरूपत्वेन । पैठीनसिः,—

पञ्चद्वयेऽपि तिथयः स्थितिं पूर्वां तथोत्तराम् ।
त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

स्तान्दे,—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिः स्तथा ।
भूताष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ॥
चतुर्दशौ पञ्चदशौ दशमी च तथा तिथिः ।
पूर्वां तिथिं दूषयति त्रिभिरेव मुहूर्तकैः ॥

एकादशीविषये तु निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।
सार्द्धसप्तमुहूर्तैस्तु वेधोऽन्वद्यत्र व्रतान्तरे ॥

शिवरात्रिजन्माष्टमीविषये वेधो वक्ष्यते ।

आवृष्ट्यां पौर्णमास्यां वा प्रतिपत् पण्मुहूर्तकैः ।
विद्या स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मात्मजर्जनं भवेत् ॥

एवं द्वैधे निर्णयः । निगमः,—

युग्मान्नियुगभूतेषु पण्मुन्योर्वसुरन्वयोः ।
रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दशा च पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद् व्यस्तं महादीपं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

युगं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
 पट् षष्ठी । सुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रुद्र
 एकादशी । एषु सप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्या ग्राह्या । उत्तर-
 तियिश्च पूर्वविद्या ग्राह्या । बृहस्पतिः,—

एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

गार्ग्यः,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्या तु कर्त्तव्या परविद्या न कुचचित् ॥

पैठीनसिः,—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपदवर्मा चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः ॥

साम्मुखी सायाह्नव्यापिनी । कौर्म्यः,—

नागविद्या तु या षष्ठी रुद्रविदो दिवाकरः ।

कामविदो भवेद् विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः ॥

कामस्त्रयोदशी । विष्णुर्द्वादशी । एतानि चोपवासविषयाणि ।

पूर्वविद्यायाम्—

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवत्ववचनात् प्रातःकाले तिथ्यभावेऽप्यारम्भः । अत्र
 राधयानाद्यसंश्लेषोक्तः,—

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद् दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वे तु^१ पूर्वेंदुस्तदनुष्ठितम्^२ ॥
 परत्रैव तथात्वं चेत् पूर्वा याद्या तिथिचये ।
 तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा ॥
 पूर्वेंदुरसती प्रातः परेंदुस्त्रिमुहूर्त्तगा ।
 सा द्वितीया परोपाया पूर्व्वविदा ततोऽपरा^३ ॥
 रश्मात्तृतीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे ।
 परेऽङ्गि नास्ति चेत् पूर्व्वविदाप्यसु व्रतान्तरे ॥
 मुहूर्त्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।
 शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥
 चतुर्थी तु परोपाया गणनाद्यव्रते पुनः ।
 मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तदवसागचतुर्थ्यपि ॥
 परेंदुरेव मध्याह्नव्याप्तौ विघ्नस्य सोत्तरा ।
 अन्यथा पूर्व्वविदैव^४ मातृयोगप्रशस्तितः ॥
 पूर्व्वेंदुरेव तदव्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
 नोचेत् सर्पस्य दक्षम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥
 सर्व्वत्र पञ्चमी पूर्वा याद्या स्कन्दव्रते परा ।
 नागविदा स्कन्दपठौ सा निषिद्धा व्रतान्तरे ॥

(१) B. तिथित्वेन • ।

(२) A C • दृष्टमितः ।

(३) ॥ पूर्व्वविद्धां ततोऽपराः ।

(४) A मातृयोग • ।

उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्यापि गृह्यते ।
 सप्तमी पूर्वविद्बैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥
 अलाभे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ।
 व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शक्ताष्टमी परा ॥
 दूर्वाष्टमी तु शक्तापि पूर्वविद्या विधीयते ।
 पञ्चदशेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ॥
 नवमी पूर्वविद्बैव पञ्चयोरुभयोरपि ।
 कृष्णा पूर्वोत्तरा शक्ता दशम्येवं व्यवस्थिता ॥
 कलाकाष्ठादि'वेधोऽपि याज्ञ एकादशीव्रते ।
 पदयोदयवेधोऽपि^१ वर्ज्यो वैष्णवदीक्षितैः ॥
 सार्वसममुद्गर्तैस्तु वेधोऽन्यत्र व्रतान्तरे ।
 द्वादशी पूर्वविद्बैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥
 शक्ता त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी ।
 अलाभे सापि पूर्वैव परानङ्गत्रयोदशी ॥
 या शक्ता गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सा पराश्रिकी ।
 चतुर्दश्युत्तरा शक्ता पूर्वा कृष्णचतुर्दशी ॥
 '[उदये द्विमुद्गर्तापि याज्ञा नक्तव्रते तिथिः ।]
 शक्तापि रात्रियुक्ता स्याद्यैत्रयावणमासयोः ॥

(१) D वेधोऽपि . ।

(२) D . वेधोऽन्य . ।

(३) II Omits the portion bracketed

शुक्ता सदापि पूर्व्वेव यदि स्यादापराह्निकी ।
 पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा ॥
 अन्वाधानं पूर्व्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत् ।
 ऊर्द्धं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानं च तद्दिने ॥
 इष्टिं परदिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः ।
 यस्तु वाजसनेयी स्यात् तस्य सन्धिदिनात् पुरा ॥
 न काप्यन्वाहितः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा ।
 सन्धियेत् सङ्गवाद्ूर्ध्वमर्वागावर्त्तनाद् रवेः ॥
 सा योर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ।
 हविः प्रतिपदो यास्ति तदर्द्धं पर्व्वणि क्षिपेत् ॥
 अयस्याहं तथा हित्वा सन्धिर्निर्णीयतां सदा ।
 'इष्ट्यादि विंशतिः सर्वा पर्व्वस्थेवेति निययः ॥
 यस्मिंश्चक्षुमियाद् भानुस्तत्रक्षत्रमुपीपषम् ।
 मुख्यं तस्यासम्भवेन यद्दीतव्यं निगीषयुक् ॥
 उपयासे यदृचं स्यात् तद्दि नर्त्तकभक्तयोः ।
 उदये त्रिमुहूर्त्तस्य नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥
 दिनद्वये तथात्वे तु पूर्व्वे स्याद् वलवत्तरम् ।
 ययणनूत्तरं पाद्ममुपाकरणकर्मणि ॥

(१) B. D. निधीयतां ।

(२) B. इष्ट्यादि विंशतिः ।

(३) A. तस्यासम्भवेन तत्र यज्ञो • C. तस्यासम्भवेन तस्य यज्ञो • D. तस्या-

'पित्रेऽपि तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।

पूर्वं स्वादुपवासादावुत्तरो व्रतदानयोः॥

करणं यदुदिने तत्तु ग्राह्यं रात्रौ यदा तदा ।

दिनद्वयैकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ॥

वारेषु संग्रयाभावात् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ।

स्कन्दपुराणे,—

तिथीनामेव सर्व्यासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीम् ॥

[पूर्वविज्ञायान्तु^१]

तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामचतुर्दशवर्तिन्यां प्रातरैव हि पारणम् ॥

देवतः,—

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं आसत्रयेण तु ॥

वाग्ने,—

मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या एवभक्तव्रतं तिथिः ।

भविष्यपुराणे,—

सुदुर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनाद्यक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

(1) B पित्रेऽपि • । D. पित्रे द • ।

(2) B Omits the portion bracketed.

स्रृत्यन्तरे,—

नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात् तत्सदिवाकरम् ॥

वत्सः,—

प्रदोषव्यापिनी प्राच्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।

स्नान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी प्राच्या दिवा नक्तं विधीयते ।
प्रात्मनो द्विगुणां क्षायामतिक्रामति भास्करे ॥

सूर्यव्रते विशेषः कौर्म्ये,—

नरस्य द्विगुणां क्षायामतिक्रामेद् यदा रविः ।
तदा सोरं चरेन्नक्तं न सकृच्चिन्मि भोजनम् ॥
उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्सप्तमियाद् रविः ।
युज्यते यत्र निशि वा शशिना सहितं यदा ॥

स्नान्दे,—

तदेवोपवसेदृक्षं यन्निशीथादधी भवेत् ।
उपवासे यथैव स्यात् तथा नक्तैकभक्तयोः ॥

पद्मपुराणे,—

दिवारात्रिव्रतं यत् स्यादेकस्यामेव चेत् तिथो ।
तस्यामुभययोगिन्यामाचरेच्च व्रतं व्रती ॥

व्यास,—

एकोद्दिष्टादिब्रह्मादौ वृद्धिज्ञासादिचोदना ।

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ॥

['पित्रे चयवृद्धिप्राधान्येन निर्णयः । दैवे युग्मानीत्यादि-
शास्त्रनिर्णयः । गोभिल,—

खर्व्या दर्पा तथा हिसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व्वदर्पे परे याज्ञे हिसा स्यात् पूर्व्वकालिकी ॥

मात्स्ये,—

देवकार्याणि पूर्व्वर्द्धे मनुष्याणान्तु मध्यमे ।

पितृणामपराद्धे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ॥

त्रेधा विभागी नायं पक्षः ।] पञ्चधाविभागं व्यास आह,—

सुहृत्तांस्तु त्रयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः सादपराह्नय तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यात् सर्व्वकर्मवद्विष्कृतः ।

त्रिधाविभागीऽमावास्यायाहादौ । अत्यादिक्ते पञ्चधाविभागः ।

हारित,—

ग्रामशावन्तु पूर्व्वर्द्धे एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्व्वणश्चापराद्धे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

मात्स्ये,—

पञ्चो सुहृत्तां विख्याता दयं पञ्च च सर्व्वदा ।

तत्राष्टमो सुहृत्ता यः स कालः कुतपः श्रुतः ॥

जडं मुहूर्त्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमित्यते ॥

प्रत्याब्दिकपार्वणविषयमिदम् । माघवाचार्यव्यवस्था
एकोद्दिष्टे तु मध्याह्ने युक्ता स्यादेकमुक्तिवत् ।
एकदेशे समाख्यातो चये पूर्वान्वयोत्तरा ॥
कुतपाद्यपराह्वान्तथासिरब्दिक उत्तमा ।
तदभावेऽपराह्वस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
चये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिद्येदपराह्वयोः ।
न आह्वौ तिथिगौ वृद्धिचयाद्रूढं तिथेस्तु तौ ॥
साम्ये तूढं तिथिर्ग्राह्या परविहा च वृद्धिमत् ।
न सृशत्वपराह्वौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपा वृथा ॥
वैषम्येऽप्येकदेशस्य प्राप्ती आह्व्या महत्त्वतः ।
साम्येन चेत् चये पूर्वा परा स्याद् वृद्धिसाम्ययोः ॥
वृद्धिसाम्यक्षमा आह्व्या स्तीर्यगा नोर्द्धगा इह ।

दर्शयान्ते छन्दोगपरिशिष्टे,—

पिण्डान्याहार्यकं यावत् घौणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

चतुर्दश्यष्टमांशे चयः । अमावास्याष्टमांशे वृद्धारम्भः ।

(1) B देवभक्तवत् ।

(2) A. वृद्धिसाम्यक्षया पाह्यतिथिनाशोर्द्धगा इह । C. वृद्धिसाम्यक्षया
पाह्यतिथिना शोर्द्धगा इह । D. वृद्धिसाम्यक्षया पाह्यातिथिगानोर्द्धगा इह ।

चतुर्दश्यष्टमांशं भारभ्याष्टमांशात् पूर्वं यादृकालः । मार्गशीर्षमा-
वास्यायां [ज्यैष्ठामावास्यायां] चतुर्दश्यष्टमांशेन चयः । किन्त्वमा-
वास्यायामेव । अधिकमाससंवत्सरे तु तयोरप्यमावास्यायोर्यत-
र्दश्यष्टमांशे चयारम्भः । एवञ्च सति चन्द्रचययुक्तापराह्णे यादृम् ।

तदुक्तम्,—

पमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्धपेत् ।

तदन्ते चतुर्दश्यन्ते । तथा—

वर्धमानाममावास्यां सचवेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिढ्यग्रस्ततो भवेत् ॥

चन्द्रचयाभावेऽप्युत्तरदिने विशेषवचनात् ।

अथ कर्मानर्हकालाः ।

ब्रह्ममिद्वान्ते,—

चान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।

ज्योतिःमिद्वान्ते,—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्

दिमंक्रान्तमासः घयास्यः कदापि ।

(1) D • भारभ्यामावास्याष्टमांशात् • ।

(2) D Omits the portion bracketed.

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्
तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

अधिमासद्वयं-असंक्रान्तमासद्वयम् ।

अत्र माधवीये,—

अधिमासोऽद्विसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्ग आदिभः ॥
क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चांशस्यतिसंघ्रकः ।
त्रयस्यान्या विषाहादौ संसर्पांशस्यती, उभौ ॥
शुद्धौ श्रौते, तथा सार्धं मलमासो विविच्यते ।
काम्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥
भारव्यं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्रादिकञ्च यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य भानस्यान्यत्र लङ्घनात् ॥
भारव्यस्य समाप्तेच मध्ये स्याद्वेत्तलिङ्गुषः ।
प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदातुष्टेयमेव तु ॥
कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भसमापने ।
कार्ये कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् ॥
अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोवादि न त्यजेत् ।
गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत् ॥
अगति यद्वणस्नानं जातेष्टिर्मृतसूतकम् ।
द्वयं [त्रयं] नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता ॥

शुद्धमाससमृतानां स्वाम्भलिने प्रथमाब्दिकम् ॥

मलमाससमृतानान्तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ।

वृहस्पतिः,—

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले चास्तमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

अत्र मलमास इवैतानि वर्जयेदिति दृष्टान्तोपादानात् मलमासे यावद्विपिहं तत्सर्वमिह निषिध्यते । सकलकाम्यवर्जनादिकमपि । [तथा]^१

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनाहृततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

शौनकः,—

ज्ञानं तीर्थगतं व्रतचरमहादानप्रतिष्ठादिकं

सिद्धये विबुधार्चिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्यगे ।

विबुधार्चिते वृहस्पतो । सूर्यगे शुक्लादित्ये । शतातपः,—

माघ एव यदा माघौ सिद्धे चैव यदा गुरुः ।

व्रत चोर तथोदवाहं गृहकर्म च वर्जयेत् ॥

मतानन्दः,—

माघे च माघौ यदि पौर्णमासी

तस्या त्रियो^२ सिद्धगते च जीवे ।

(1) A C Omit the portion bracketed

(2) L E C त्रियो

नोहाहकर्ममात्रं च कामरूपे

समाचरेद् याम्यदिशि प्रशस्तम् ॥

महामार्घीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहगे गुरौ ।

विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः शृणु ॥

श्रुतिवैधव्रतचूडानवगृह्यप्रतिष्ठार्घाः^१ ।

रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्या विवाहसु ॥

कल्पतरौ तु,—^२

सिंहसंस्थं गुरुं शक्र सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।

प्रारब्धञ्च न सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥

पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात् शीघ्रं न संशयः ।

कारको व्रजते नाशं सन्तानः क्षीयते चिरात् ॥

देवप्राप्ततडागेषु प्रपौद्यानगृहेषु च ।

सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्जनीय उक्तः ।

पुनः प्रतानन्दः,—

गुरुभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।

विवाहवर्ज्यमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

एतदुक्तं भवेद् यत्र वाले हृद्वेऽस्तगे भूयौ ।

अग्न्याधियादिकं सर्वं वर्जयेन्नलमासवत् ॥

गुरावस्तं गते वर्ज्याः प्रतिष्ठोद्वाहमेखलाः ।

गृहहारश्चप्रवेशौ च चूडेत्येवं पडेव तु ॥

अग्न्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।

कुर्वीति तन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितम् ॥

रविस्तराग्निं सन्त्यज्य^(१) उदितः स्याद् युवा^(२) गुरुः ।

रविराग्निसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥

गुर्वादित्येऽपि गुरुदये कार्यं गृहादीति गम्यते । उत्तर-
सूत्रे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनस्याश्लोऽधिवत्सरः ।

वर्ज्यानि तत्र यत्तार्च^(३)-प्रतिष्ठादीनि नाकिनाम् ॥

स्फुटसंक्रान्तिहीनयेत्कोऽप्याहुरधिमासवत् ॥

चान्द्रसंवत्सरमध्ये मध्यगणनया स्फुटगणनया गुरुसञ्चाराभावे
इदं बोध्यम् । ज्योतिः शास्त्रे,—

ऊत्वातिचारं यदि पूर्व्वराग्निं

नायाति मन्त्रौ विबुधाधिपस्य^(४) ।

दानं विवाहं व्रतबन्धगेहं

सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् ॥

यतानन्द,—जीवस्य पूर्व्वराग्निक्रमदत्त्वेन कर्मोपार्जनं तत्तु
तुल्यसंवत्सरत्वं च नास्तीत्याह,—

(१) B. सन्त्यजः ।

(२) B. विशा = ।

(३) B. = यत्तार्च = ।

(४) B, D. विबुधाधिपस्य ।

सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं च तत् ।

किन्तु नष्टहतावाप्तौ मनोरथवचः शृणु ॥

यथाचारगताः सर्वे ग्रहाः स्युः स्वफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्व्वराशिगतो गुरुः ॥

लुप्तसंयत्तराधिकसंयत्तरमकरवृहस्पतिषु कर्मकरणसमाचाराः
शिष्टाचारमूलत्वादाद्विद्यन्ते ।

सर्वकर्मज्ञत्वेन द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ।

द्रव्यशुद्धिः कर्माङ्गद्रव्यसंस्कारः प्रचालनादिक्रियाजन्यो-
ऽष्टष्टरूपोऽतिशयः । चालनादिक्रिया विधेया । शोधनक्रिया च
न कर्माङ्गं प्रकरणाद्यभावात् । नचैवमाधानवत् । स्वकृतशोधन-
जन्याया एव शुद्धेः कर्माङ्गत्वप्रसङ्गः । आदधीतेत्यात्मनेपदवदिह
नियामकाभावात् । न च शास्त्रफलं प्रयोक्तारौतिनीत्या विधेय
स्वगामिफलत्वावगमात् परकृतशुद्धेर्न कर्माङ्गत्वम् । विधिवयाद्वि
कर्तुः स्वकीयं फलम् । तच्चेष्टापि । परद्रव्यशोधनकर्तुर्दासस्य
द्रव्यशुद्धिरूपं फलं स्वस्य^१ वितनलाभोपयोगित्वात् स्वकीयमेव ।
मेधातिथिस्तु नात्र शोधनक्रियाविधिर्विध्यश्रवणात् किन्तु^२ 'सव्या-
पसव्यविभागवत् सरस्वतीविनयनप्रघप्रसवणादिदेश'^३विभागकथन-

(१) E. F. यत् ।

(२) A. B. C. शब्दापपदविभागः ।

(३) A. B. C. चिञ्चित् ।

(४) B. नेमः ।

(५) B. D. तस्य ।

वत् कर्मोपेक्षितत्वात् सिद्धार्थकथनमध्येतत् प्रमाणम् । शुद्धैः
कर्मं कुर्यादित्युक्ते न प्रायते के शुद्धा इति तत्रैवमुपतिष्ठते
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरित्यादि ।

भूशुद्धिः ।

देवलः,—

यत्र प्रसूयते नारी स्त्रियते दह्यतेऽपि वा ।

चाण्डालाध्युषितं यच्च यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।

खशूकरखरोद्गादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

अद्भारतुपकेयास्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

एवं शोद्धा भूमिस्त्रिधा । तत्र शुचिमाह । यत्र मनुष्या
दह्यन्ते यत्र चाण्डालैरध्युषितं तयोर्दहनकालक्षेपगोक्रमणसेको-
जेखैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या जायन्ते वा स्त्रियन्ते यत्रात्यन्त-
विष्ठादिसङ्गतिः तासां दाहवर्जितैस्तैरेव शुद्धिः । खशूकरखरैश्चिर-
मध्युपिताया गोक्रमणसेकोजेखैस्त्रिभिः । उद्ग्रामकुक्कुटादिभि-
श्चिरमध्युपितायाः सेकोजेखाभ्यां शुद्धिः । सेकच्छोदकेन गोमूत्रेण
वेति मेधातिथिः । अद्भारतुपादिभिश्चिरमध्युपिताया उल्लेखनेन ।
मार्जनानुल्लेपने सर्वत्र समुच्चीयते । याज्ञवल्क्यः,—गृहं मार्जन-
लेपनात् । पृथगुपादानात् प्रत्यहं तयोः क्रियेति चित्रानेश्वरः ।
मृत्यन्तरं,—प्रतिगयोपघाते तच्चण सूर्यरश्मयनुप्रवेगोऽग्निज्वाला-

दर्शनमिति मेधातिथिः । वौधायनः,—अनेकोदाय्यं दारुणैले
भूमिसमे दृष्टकाय सङ्कीर्णसिताः । अनेकैरेव पुरुषैरुत्तोलयितुं
यद्-दारुणि वा शिलायां शक्तिरित्वर्थः । मनुः,—

ग्रामाद् दण्डशतं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्याद् यत्र लेपो न दृश्यते ॥

श्रिष्टाः,—

ब्राह्मणावसथे भूमिर्गवां गोष्ठे च या भवेत् ।

मेध्या वै सर्व्वदा भूमिर्देवागारे तथैव च ॥

अत्र देवागारशुद्धत्वोक्त्या सुधाक्षितस्यापि शुद्धत्वमुक्तं गोमय-
क्षित इव सुधाक्षितेऽपि भूशुद्ध्यनपायात् । 'अतएव मार्जनीपार्ज-
नैर्वेश्मेति मानवीये । उपार्जनं सुधागोमयादिभिरुपलेपनमिति
मेधातिथिः । चूर्णस्यास्त्रिमयत्वात् पञ्चनखव्यतिरिक्तासूत्रां
क्षालनादेव शुद्धेः कर्माह्वित्वम् ।

याज्ञवल्करः,—

रथ्याकईमतीयानि स्पृष्टान्यन्यजवायसैः ।

भारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

धवलगृहादीनि । नात्र प्रोक्षणं द्रव्यादिगृहे प्रोक्षणम् ।

'सौवर्णराजतालानामूर्द्धपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरित्यते ।

अथ सुक्ताफलशङ्खशक्त्यादि । वैदलं वैणवसूर्पादि ।

चरुस्तुक्स्तुवस्त्रेहपात्रास्तुपोन वारिणा ।

स्त्रासूर्पाजिनधान्यानां सुपलोदूखलानसाम् ॥

मनुः—

निलेपं काञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विशुद्धरति ।

अन्नमश्लमयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतम् ॥

अत्यन्तानुपहतम् ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च बद्धनां धान्यवाससाम् ।

संहताना कठिनानाम् । अथवा 'सजातीयद्रव्यसमुदाय-
रूपाणाम् । वासीग्रहणं शाकचर्मादेरप्युपलक्षणम् । स्मृतिः,—

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेयस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

अल्पानान्तु चालनमेव । अनेकपुरुषवाद्यानां धान्यराशिवस्त्र-
गृहप्रभृतीनां प्रोक्षणमेवेति प्राञ्चः । सलेपानां शुद्धिमाह
मनुः,—

तैजसानां मशीनाञ्च सर्वस्वाश्लमयस्य च ।

भक्षणादिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

तथा,—

ताम्राय काश्यरैल्यानां त्रयुणः सीसकस्य च ।

गौचं यथाहं कर्त्तव्यं धारास्त्रोदकवारिभिः ॥

तपुरङ्गम् । कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं निर्लिखेत् पात्रम् ।

श्वापदमुखावमृष्टं न प्रयुञ्जीत पात्रम् । मार्जारमुखावमृष्टे
मार्जारैव दर्ब्बी च मारुतश्च सदा शुचिः ।

इति वचनाद् दोषः । मनुः,—

गवाघ्रातानि कांस्थानि खकाकोपहतानि च ।

[शुद्धान्ति दग्धिः चारैः शुद्धोच्छिष्टानि यानि च^१ ॥]

अङ्गिराः,—गण्डूपपादशौचयोः कांस्थपात्रे करणे पण्मासं
यावद् भूमौ निक्षिप्य पुनरग्नौ करणम् । शुद्धभोजने कांस्थस्य
चतुर्भिर्मार्जनैः^२ । अग्नौ च निक्षेपात् । अप्रक्षालितहस्तेन ग्रहणे
गोमूत्रेण स्पर्शनाच्छुद्धिः । बौधायनः,—मूत्रपुरीपरेतः प्रभृत्युप-
हतानां पुनः पाको गोमूत्रेण वा सप्तरात्रं वासो महीमयानाम् ।^३
हारीतः,—खट्वाण्डालोदक्यादिस्रग्धं निक्षेपयोरपि त्रिः सप्तकृत्वः
परिमार्जनम् । शङ्खः,—तैजसानां कुणपरेतीमूत्रपुरीषोपहताना-
मावर्त्तनमुल्लेखनमथवा त्रिः सप्तकृत्वः परिमार्जनम् । भावर्त्तनं
चिरकालं मूत्रादिसंस्पर्शं । [आकारनाशः सद्यः^४ ।] अत्रास्त्रादीनां
न नियमो यस्य येनोपहन्यत इति शास्त्रान्तरात् । [विष्णुः,—
शरीरैर्मलैर्मद्यैः सुराभिर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । सर्व्व-

(१) A. C. निर्लिखेत् . । E. F. न प्रयुञ्जीत . ।

(२) B. Omits the portion bracketed

(३) C. चतुर्भार्जनैः ।

(४) A. C. Add here मृदापहानद्या वा ।

(५) A. Omits the portion bracketed.

लोहमयभाण्डमग्नौ प्रतप्तं शुष्येत् । अन्नमयमश्ममयं मणिमयञ्च
सप्तरात्रं महीनिखननेन । दन्तशृङ्गास्थिमयं तक्षणेन । दारवं
मृन्मयं च जङ्घात् ।

‘अत्यन्तोपहतस्यैव वस्त्रं चालितं यच्च वर्ज्यते तच्छिष्यात् ।
लोहभाण्डं यन्नाष्टदृष्टघातुमयम् ।’^१ याज्ञवल्करः,—

तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्यां गोमासैः फलसम्भुवाम् ।

पश्चिपदं दन्तस्याप्युपलक्षणम् । ‘सृश्यानां शृङ्गास्थिदन्तानां
चक्षिभक्षिपादिसम्बन्धिनाम् । तथा,—

उपरोदकगोमूत्रैः शुष्पत्वाविककौशिकम् ।

सथीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः क्लृप्तं तथा ॥

उपरमृत्तिकासहितेन उदकेन गोमूत्रेण वा आविकमूर्षा-
भवं कम्बलादि कौशिकं कृमिकीशोत्थं पट्टादि । अंशुपट्टं वल्कल-
तन्तुक्लृप्तम् । कुतपः पर्व्वतीयकागरोमनिर्मितः कम्बलः । तथा
सगोरसर्पपैः चीमम् । अत्योपघाते तु देवलः

ऊर्णकौशेयकुतपपट्टचीमदुक्कलवाः ।

अस्यथोक्ता भवस्येते शीपणप्रोक्षणादिभिः ॥

चीमवदेव शाणस्य समानयोनित्वात् । इतरीतः,—आदित्ये-
नोर्णामयानाम् । [यमः,—

(१) A. C. अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रं चालितं यच्च वर्ज्यते तच्छिष्यात् । लोह * ।

(२) B. Omit the portion bracketed.

(३) A B C शृङ्गास्थ्यां * ।

कृष्णामिनादीनां बालैर्बालानामदुराश्रया ।

बालानां चामरादीनाम् ।] मनुः,—

क्षीमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेषोदकेन वा ॥

देवलः—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोषयित्वा तपे किञ्चित् करैः सन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पथाञ्च वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जीत स्वकर्म्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तानीति हरिद्वारक्तस्याप्युपलक्षणम् । शङ्खः,—राग-
द्रव्याणि शुचीनि प्रोक्षितानि । एतच्च रागलोपभयाश्चाङ्गिष्ठादौ
तु क्षालनमेव । मनुः,—पुनः पाकान्महीमयम् ।

शङ्खः,—

मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा षोडशैः पूयशोषितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुद्धीकृतं पुनः पाकान्महीमयम् ॥

तत्र परित्याग इत्यर्थः । तथा,—

द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् ।

कीटाद्युपघाते च वस्त्रेणाच्छाद्य गालनम् । अशुद्धान्तरे
शुद्धिः ज्ञावी द्रवस्य त्रितित जले भाण्डस्यैव मज्जनम् । भाण्डदोषे

(१) B. D. Omit the portion bracketed.

(२) B. D. सन्मार्जयेन्मुहुः ।

(३) B. शुद्धयति ।

बोधायनः,—मधूदकपयस्तद्विकाराः पात्रात् पात्रान्तरनयने
शुद्धाः । मनुः,—

प्रोक्षणात् दणकाष्ठश्च पलायिष्वैव शुध्यति ।

[देवलः,—

सर्वद्रव्याणां^१ पक्वानां लवणस्य गुडस्य च ।

नान्यत् प्रोक्ष्णं परित्यागादशुद्धानामिति स्थितिः ॥

तदत्यन्तोपघाते । वृद्धशातातपः,—

तापनं घृततैलानां प्लावनं गौरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनश्च पयो दधि ॥

अविनीनं तथा सर्पिर्विलीनं शपणेन च ।

ब्राह्मे,—

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्राव्यानि चाश्वसा ।

यस्यानि त्रीहयस्यैव शाकमूलफलानि च ॥

त्वक्का तु दूषितं भागं परिप्राप्य जलेन तु ।

विष्णुः,—प्रोक्षणेनैव पुस्तकम् ।^२] याज्ञवल्क्यः—

रश्मिरग्नीरजम्हाया गौरयो वसुधानिलः ।

विप्रुपो मक्षिका सार्गे वयः प्रस्रवणे शुचिः ॥

रजः ग्रादिव्यतिरिक्तस्य ।

(१) A सर्वद्रव्याणां ।

(२) B D Omit the portion bracketed.

श्वकाकोट्टखरोलूकशूकरग्राम्यपक्षिणाम् ।

अजाविरेणसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥

सम्भार्जनीस्त्रीपादरजश्चैवम् । अश्वग्रहणं हस्तिनीऽश्वतरस्या-
प्युपलक्षणम् । विप्रुषः क्षीरादिविन्दवः । एते स्पर्शे शुद्धाः ।

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौ न नरजा मलाः ।

पत्न्यानश्च विशुद्धान्ति सोमसूर्याशुमारुतैः ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

अश्वश्च चास्यगतं दन्तलग्नं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

[तथा,—

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्य योपिश्मुखं तथा ।

मनुः,—शकुनिः फलपातने श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।^१]

शकुनिरमेध्यभुङ्ग्यतिरिक्तः । श्वपदं व्याघ्रादेरुपलक्षणम् ।

तथा,—

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केयकीटैश्च मृत्रक्षेपेण शुद्धाति ॥

एतद्व्यविषयम् । अवधूतं मुखश्वासहतम् । अवक्षुतं क्षुत-
सन्निहितम् ।^२ सजल भक्ष्य मृदवापि प्रक्षेप्तव्यमिति याज्ञवल्क्यः ।

मनुः,—

(1) B Omits the portion bracketed

(2) A, C अविहितम् ।

यावदापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वार्युपादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

लेपस्तत्कृत इति वचनात् कुङ्कुमादिगन्धलेपस्य पूर्वस्वस्य सत्वेऽपि नागौचम् ।

तथा,—

त्रौणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्विनिर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

यदृष्टत्वेनादृष्टमज्ञातम् । केनापि प्रमाणेन यत्र दोषो न ज्ञात इत्यर्थः । दोषशुद्धायां निर्णिक्तं चाक्षितम् । शुद्धौ कृतायाः सपि शुद्धायां वाचा प्रशसायां शुद्धिरित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

शुचि गोदसिक्ततोयं प्रकृतिस्यं महीगतम् ।

प्रकृतिस्यं रूपरसान्तरमनापन्नम् । महीगतं नाशुवभूमि-
गतम् । आकाशस्यमपि शुद्धमेव । इदं गोदसिचमं चेत् शुचि ।
आचमनार्हं देवतः,—

सदृता अपि शुद्धान्ति शुद्धैः पात्रैः ससुद्धताः ।

एकस्यानोपिता आपस्यान्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

[तथा,—

कश्मन्नाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ।

कश्मलशुद्धादियुक्तं यत्र तत्र तीर्थान्तराञ्चलं याज्ञम् ।]

गतातपः,—

अन्त्यैरपि कृते कूपे तडागेषु सरःसु च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

१ स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु सरःसु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृतात् तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥

[वस्त्रिगन्धालनं कृत्वा कूपे एकेष्टकारचित्ते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत् पञ्चान्वतोयं समुद्धरेत् १ ॥]

जलाशयेषु चान्येषु स्थावरेषु चरेषु च ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्न ह्यस्तु च न दूषणम् ॥

[दशरात्रेण शुद्ध्यतीत्यधिकृत्य यमः,—भूमिष्ठञ्च नवीदकम् ।

व्राह्मे,—नवखातजलं दशरात्रेण शुद्ध्यति १ ।]

तथा,—

आसनं शयनं यानं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्याम्बन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

गीतमः,

(1) E. F. Here add :—

वधिरष्टोद्विष्टदुग्धमूत्रस्त्रीरधोमदाशेषे च ।

यमिस्तु दूषिते कूपे कुम्भानां पट्टिस्तद्धरेत् ॥

(2, 3) B D Omit the portions bracketed

आसनं शयनं यानमन्तर्ज्ञाय समाचरेत् ।

परकीयमित्यर्थः । वस्त्रे निर्णिज्याशक्ताविति परकीयस्य निर्णेजने नाधिकारः । तथा पादौ शुचिर्वाङ्मथानाम् । एतच्च पदा स्पृष्टञ्च कामत इति यदशुद्धत्वं तस्यापवादः । इति द्रव्य-
शुद्धिः ।

अथ कर्तृशुद्धिः ।

देवलः,—

जनने मरणे नित्यमशीचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृवन्भूञ्च यत्र कचन तिष्ठतः ॥

अशीचं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

तद्वाभ्यन्तरमुपलक्षणम् । बाह्ययरीरस्य कर्मानर्हत्वम् ।

*तदीयस्त्वत्पात्रयद्रव्याशुद्धिचेति द्विविधा । सपिण्डाश्च मात्स्ये,—

क्षेपभाजयतुर्गर्वाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमक्षेपां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥

मनुः,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावश्च जन्मनाम्नोरवेदने ॥

(1) R. D. एतत् ० ।

(2) E. P. तदीयस्त्वत्पात्रयद्रव्याशुद्धिचेति द्विविधा ।

स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्तदन्वये यावन्तः सप्तमास्ते
सस्य सपिण्डा इति मेधातिथिः । बृहस्पतिः,—

समानोदकभावश्च निवर्त्तताचतुर्दशात् ।

एतत्

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।

इति बृहस्पतिवचनादनादेयम् । चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनाम-
ज्ञानेऽपि न समानोदकभाव इति विकल्प इत्येके । इदञ्च जननं
मरणञ्च ज्ञातमेवाशौचनिमित्तम् । आदित्यपुराणे,—

अपि दाहग्रहीत्वोच स्मृतके स्मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञाते न दोषः स्यात् दाहादिषु कथञ्चन ॥

न चैवं विदेशमरणे ज्ञानावधिदशरात्रप्रसङ्गः ।

अन्यदेशस्मृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु श्रेयाहोभिर्विशुद्धयति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । एवञ्च सति—

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेत् ।

इति दातुरज्ञानेऽवस्थादुष्टत्वेऽपि वचनाद्दोषः । एवम्,—

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथिः ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणादग्निमतो दाहात् पूर्व्वमशौचाभावः ।

जातुकर्णः,—

एकान्तेर्मरणादूर्ध्वमग्नौ च आहमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ॥

ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद् यत् आहं मृताह्नयेव तद् भवेत् ॥

‘अधस्तु कारयेद् दाहादाहिताग्नेर्दिजम्भनः ॥

एवञ्च पुनस्तु दाहादूर्ध्वमग्नौ च आतीनाञ्च मरणादूर्ध्वमिति व्यवस्थापक्षोऽपि शुद्धिशुद्धलिखितो नादेयः । एवमाहिताग्नेर्देवालोक्तिकाग्निना दाहेऽपि यथात् योताग्निना यदास्त्रिदाहस्ततः प्रभृत्तिवाशौचम् । तत्पूर्वमग्नौ च नास्ति । एवञ्च दम्भत्योः पूर्वमृतस्य वैतानेन दाहेऽपि यथाऽमृतस्येति वचनान्तरेणारणि जन्यलौकिकाग्निना दाहेऽपि मरणदिनावध्येवाशौचम् । अग्नौ च कर्मणां न निषेधो येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः स्यात् किन्तु पर्युदासः । तदयमर्थः । यत्तन्म्यामुपासीत तदन्यन्माशौचदिनेभ्यः । कर्मविधीनां त्रयः । १ [जावाचः,—]

सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञं नैत्यर्कं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत् तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

नैत्यर्क स्मृतिकर्मैत्यनेन नैमित्तिकमप्युपलक्ष्यते । तथाच कानिदासचयनिनः स्मार्त्तञ्च कर्म त्रिधा त्वाज्यमिति । त्रिधा नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च । एवञ्च सति

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्योहि कथञ्चन ।

(1) D यथाऽमृतस्येति ।

(2) D Omits the portion bracketed

(3) D यथाऽमृतस्येति ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि सूतकादिमध्यपतितजातकर्मादि-
सञ्चयनादित्यादपरमेव । यमशङ्कौ,—

दानं प्रहियद्दो होमः स्वाध्यायः पिष्टकर्म्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचे विनिवर्त्तते ॥

तेनाष्टकामावास्यादित्याद्यं पिष्टकर्म्मत्वाविवर्त्तते । 'मासिक-
वार्षिकयाज्ञयोर्वचनान्तरादशौचानन्तरं क्रिया । ऋथशृङ्गः,—

'शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कार्या वै न त्वन्या तु कदाचन ॥

इति । तथा,—

मासिकार्थे तु समाप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दशं वापि^१ मनीषिणः ॥

त्रिपञ्चादुपलक्षणश्चैतत् । ग्रहणे स्नानं दानं वचनान्तरादशौ-
चेऽपि स्यादिति वक्ष्यते । संक्रान्तिस्नानदानादिकं वर्ज्यम् ।

यत्तु,—

अस्नात्ताशौ मलं भुक्ते अजपौ पूयशोणितम् ।

इति वाक्याद् भोजननिमित्तयोर्जपस्नानयोरशौचेऽपि
कार्यत्वमिति तत्र नैमित्तिकानामपि निषिद्धत्वात् ।

सूतके मन्त्रवत्कर्म्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

आपोगानद्वयं मुक्ता तथा प्राणादुत्तीरपि ॥

(१) B. D. आदिक्कार्षिकयो याज्ञवो • ।

(२) B. D. शुद्धभूतेन • ।

(३) A. C. • इति वापि • ।

इति सर्वव्यागस्वरणाच्च विश्रुतौत्सर्गनिमित्तशौचचण्डा
लादिसर्गननिमित्तस्य च स्नानस्यामन्वकत्वाच्च प्रतिप्रसव ।
किञ्च शक्तविषये न सुद्धर्त्तमप्यप्रयतः स्वादित्यापस्तम्ब
धृतेः निषेधपरिपालनरूपेण शौचस्य कर्त्तव्यत्वम् । [नतु
नैमित्तिकत्वात् ।]' एतेन कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिरित्यादौ महा
पापप्रायश्चित्ते' शौचपदप्रयोगाच्च सुद्धर्त्तमप्यप्रयतः स्वादिति
निषेधपरिपालनरूपेण शौचेऽपि प्रायश्चित्तमिति निरस्तम् ।

शौचसंक्षेपमित्याहुर्मृदभोगीमयादिभिः ।

इत्यादिना शौचस्य मलघालनाचमनरूपत्वेन पापप्रायश्चित्ते
शौचत्वाभावात् । नहि कर्म्मार्हतापादकमात्रं शौच' सपिण्डी
करणे शौचपदप्रयोगादशौचनिरासप्रतोक्षणाच्च ।

पितरौ प्रमिती यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैव नापि पित्र्य स्याद् यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति कर्म्मार्हतावचनात् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभाग् यतः ।

इष्टिपूर्त्तंष्टियोम्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

इति सपिण्डीकरणस्य कर्म्मार्हतापादकत्वात्' । शौचरूपत्वे
चास्याशुचित्वविनश्यनिषेधभावेन सूतकेऽपि कार्य्यतापत्तिः ।

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) B D प्रायश्चित्ते ।

(३) L. A. C. • नाशशौचम् • ।

(४) L. D. • वत्सार्हतावचनात् ।

जातेष्टेयाशौचायगमप्रतीक्षाविचारश्चतुर्थ्याध्याये विरुद्धः' स्यात् ।
नैमित्तिकस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यस्याशौचे कर्त्तव्यत्वं
स्यादिति । छन्दोगपरिशिष्टे,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।'

होमः श्रूते तु कर्त्तव्यः पक्षान्नेनाथवा फलैः ॥

अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।

कृतमोदनशक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ॥

व्रीक्षादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ।

सूतके च प्रवासे च स्वाशक्तौ याज्ञभोजने ॥

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ।

सन्ध्यानिषेधे पैठीनसिः,—सावितराञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं नमस्कुर्यात् । एतावत् कार्यम् । देवलः,—

जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवलो^१ होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

केवलशब्दाद् 'यज्ञादिपिण्डपितृयज्ञयोर्निषेधः ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातृकर्णवचनात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्पः । पीर्य-
मासे चरौ कृते त्वमावास्यायामशौचपाते त्वारब्धत्वात् समा-

(१) B. विद्युद् . .

(२) B . हावयेद् विनियोजयेत् ।

(३) B . केवले . .

(४) D. . यज्ञादिपिण्डयज्ञयोर्निषेधः ।

पनमेव । पारस्करः,—नित्यानि निवर्त्तेरन् वैतानवर्जम् ।
वैतानिकानि नित्यानि दर्शपोर्णमासाययणान्निहोत्रचातुर्मास्या
दीनि । निरुद्धिपशुबन्धहोमयोः पर्वान्तरसावकाशत्वान्नाशौवे
'नुष्ठानम्' । आययणमप्यन्तिमपर्वपर्यन्ते गतमनन्यगतिकत्वा-
दन्ते कार्यम् । व्याघ्रपादः,—

श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अशीचमध्ये ऋत्विक् यजमानश्चेत्यर्थः । मनुः,—

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ।

सनाभ्यः सपिण्डः । तत्कर्म श्रौतेष्वार्त्विज्यम् । प्रवासस्याशौचे
निषिद्ध एव । आत्ययिककार्ये च शुद्धिविधानादेव विपत्तौ
प्रवासे कार्येऽभ्युपस्थानं कार्यम् । प्रवेशोपस्थानञ्च पर्वदि-
सविधाबावश्यकत्वात् कार्यमेव । स्कान्दे चन्द्रशर्मथो वैष्णवार्चा-
प्रतिज्ञायाम्,—

मया भक्त्या प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं पूजनं तव ।

इति यावज्जीवसङ्कल्पनात् विष्णुपूजाऽशौचेऽपि कार्या ।

असपिण्डगृहे नीत्वा पूजनीयः सदाशिवः ।

इति ग्रामाणिकलिखनात् 'देवतान्तरपूजान्येन कारयि-
तव्या । यद्यपि ह्यशौचं,—

प्रतिष्ठितार्चा न त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम् ।

(१) A C • रत्नानम् ।

(२) A C देशान्तर • ।

इत्यविशेषेणोक्तं तथापि देवतान्तरपूजनं ब्राह्मणान्तरद्वारैव ।
छन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् ।

न दीक्षणात् परं यज्ञे न छच्छादितपश्चरन् ॥

आदिपदं प्रारब्धकर्मोपलक्षणम् । विष्णुः,—न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसहस्रतयोः । याज्ञवल्क्यः,—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्माणि कुर्व्यताम् ।

येतिव्रतिब्रह्मचारिदाल्लब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविश्वे ।

आपद्यपि तु कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे यावकर्मणि ।

देहे पितृषु तिष्ठन् न शौचं विद्यते क्वचित् ॥

इदञ्च सहस्रनामादिजपकर्मणि वरयस्वाप्युपलक्षणम् ।
तत्रापि व्रतस्य नाशौचम् । स्मृतिः,—

प्रारब्धो वरय यागे^१ सहस्रतो व्रतजापयोः ।

नान्दीमुख विवाहादौ याज्ञे तु स्यात् पचिक्रिया^२ ॥

(१) D ब्राह्मणान्तरद्वारैर्व ।

(२) B C D. शतो • ।

(३) B यज्ञे • ।

(४) १ प्रतिक्रिया । ॥ याज्ञे पाठपरिच्छिन्ना ।

ब्राह्मे,—

अकालमृत्यो शान्त्यर्थ महादाने च रोगिणाम् ।
महादानपद शान्तिमात्रोपलक्षणम् ।

दुर्भिक्षे प्राणरक्षार्थं कृतयज्ञस्य देहिन् ।

राष्ट्रभङ्गे स्थितस्याथ पुत्रदाराश्च रक्षत ॥

ग्रहोपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ।

तथोपसर्गात् सन्देह रचमाणस्य नो भवेत् ॥

नित्यं व्रतपरस्थापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

सततं कृच्छ्राद्याचरणशीलस्य कृच्छ्रारम्भेऽप्यशौचं नास्ति
कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दातुर्भिक्षं न
शौचम् ।

पैठीनसि,—

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्राया तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यत्रादि कारयेत् ॥

पनापद्यपि । प्रजापति,—

अगोचं तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मे यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्यागोचं न बाधकम् ॥

एव प्रेतक्रिया या तु पूर्व्यागोचं न बाधकम् ।

भारती,—प्राङ्नाडीर्छेदनात् संस्कारपुस्त्रार्थान् कुर्वन्ति ।
भस्कारं ज्ञातकर्म । पुस्त्रार्थं टानादयः । गङ्गानिखिती,—कुमार-

प्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगीधान्यप्रति-
ग्रहेष्वदोषः । मनुः,—

उभयत्र दशाहानि कुलस्याग्रं न भुज्यते ।

यदन्नमत्ति तेषान्तु दशाहेन विशुद्धाति ॥

यमः,—

सूतके तु कुलस्याग्रमदोषं मनुरत्रवीत् ।

स्रकुलस्य स्वयं भोज्यमित्यर्थः । पदमिग्नन्ते,—

विवाहीक्ष्वयज्ञेषु त्वन्तरा सूतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा सूतसूतके ।

अन्यीशोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

अङ्गिराः,—

अग्नौ च यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद् भवेत् ॥

‘अन्यगोत्रमातुलादिनिमित्ताग्नौ च परकीयश्वसर्गादिनिमि-
त्ताग्नौ च यस्य तत् तस्य स्वस्यैव न तु तद्गृहस्यपुत्रादौनाम् ।
वैश्वदेवक्रिया च न लुप्यते पुत्रादिनैव कार्या सर्वार्थत्वादित्यर्थः ।

एवम्,—

पितरौ प्रमिती यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्रं स्याद् यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

(१) B D अग्नौ च ।

(२) C पूर्णो ।

पितुरव्दमशौचं स्यात् पण्मासान् मातुरेव च ।

मासवयन्तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥

इति सामान्यतोऽशौचस्मरणेऽपि

तथैव काम्यं यत्काम्यं वक्षरात् प्रथमादृते ।

इति स्मृतेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिके । सपिण्डी-

करणादूर्ध्वं काम्येऽधिकारः संवत्सरमध्येऽपि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभाग् यतः ।

वृद्धिपूर्वोऽष्टयोम्यस्य गृहस्थस्य ततो भवेत् ॥

इति वचनात् । केवलम्

दीपदानं गयायाहं 'पिण्डश्चापरपात्रिकम् ।

प्रथमेऽप्ये न कुर्वीति योजनेऽपि कृते सति ॥

अङ्गाशौचम् ।

नव्यर्त्तः,—

ततः सधयनादूर्ध्वमङ्गशौचं विधीयते ।

ततः पूर्व्यमङ्गाशौचमुक्तम् । अङ्गिराः,—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संसर्गो ब्राह्मणस्य ॥

अवस्य पञ्चमे त्रेयः सप्तमे च तथा विप्रः ॥

गृहस्थस्य दशमेऽप्येवं खण्ड्याशौचे विभागतः ।

देवलः,—

अशौचकालाद् विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

अशौचयोः सन्निपातेऽप्यङ्गाशौचम् । ब्राह्मे,—

सर्वमङ्गमसस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

सूतकमध्ये सूतके नितरा सूतकमध्ये सूतौ । अङ्गिराः,—

सूतके सूतकीवर्जं संस्पर्शो नैव दूष्यति ।

शङ्खलिखितौ,—आनीपस्पर्शनादेव पिता शुचिः ।

अथ शुद्धिः ।

मनुः,—

शुद्धेद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शोचाशौचं प्रकुर्वीरिन् शूद्रवद् वर्षसङ्हराः ।

सङ्हरा अनुलीमजाः । प्रतिलीमजास्तु विध्यनधिकारिणः ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्षं कुर्युरित्याहुः । अङ्गिराः,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके सूतके तथा ।

दशाङ्गाच्छुद्धिरयवा इति यातातपोऽब्रवीत् ॥

पराशरः,—

एकाङ्गाच्छुद्धान्ते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

ग्राहात् केवलवेदसु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ।

तथा सम्पर्कवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

मनुः,—

दशाहं यावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् सञ्चयनादस्यां ग्राहमेकाहमेव वा ॥

एते च कुसूल-कुम्भी-धान्यक त्रैगहिकाश्चस्तनिकवृत्तिभक्त-
क्रमेणशौचकालाः ।^१ ब्राह्मे,—

यष्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्त्रावो भवेद् यदि ।

तदा माससप्तमासां दिवसैः शुद्धिरियते ॥

अत ऊर्ध्वं स्रजाल्युक्तमशौचं तासु विद्यते ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति बहुवचनात् स्रजाल्युक्तमितिलिङ्गात् सर्ववर्ष-
साधारणमिदम् । तेन पञ्चमपष्ठयोर्गर्भपाते कुसूलस्य सद्यः
शुद्धिः । हारीतः,—जातमृते सूतजाते वा कुलस्य विराजम् ।
इदं सप्तमाष्टममासविपर्यं जातयश्चात् । श्रुतिः—

आचतुर्याद् भवेद् स्त्रावः पातः पञ्चमपष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा तु सप्तमाष्टममासयोः ॥

(१) D Here adds—

एतत् पूर्वं दुग्धान्वरविषयम् । हारीतः,—

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डविराजे सति ।

कल्याणरात्रि पूर्वाह्णं अथो श्यामोदकस्त्रियोः ।

न च शुभशरातस्याष्टमाशौचकालो न कश्चि । अथ मरणपश्चात् सद्यो-
शौचस्यैव विप्रस्यस्यैव अन्तर्हरेण ।

तेन जातशब्दलिङ्गात् सपिण्डानां विरात्राशौचं सप्तमाष्टम-
मासविषयमेव । ब्राह्मवचनाच्चातुः [पष्ठादूर्ध्वं]^१ दशरात्रं सर्व्वत्र ।
सप्तमाष्टमयोरपि बालजीवने सर्व्वेषां दशरात्रम् । पुनर्हारीतः,—
जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम् । इदं नवम-
दशममासविषयम् । सप्तमाष्टममासयोस्त्राहाशौचविषयत्वात् ।
नवमादिमासविषयमृतजाते पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ कौर्म्यं,^२—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यात्स्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तस्मात् पिता त्वसृश्व एव च ॥

सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

अत्र पित्रोर्दशरात्रं सपिण्डानां सद्यः । वचनात् पितुरप्यङ्गा-
शौचं दशाहान्तम् । कात्यायनः,—

अनिर्वृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात् प्रेतं नैव सूतकम् ॥

प्रचेताः,—

मुहूर्त्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचासु गोत्रिणः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) E. F. नवमदशमादिमास ।

(३) F. नवमादिविषयमासमृतजाते ।

सुहर्तपदं नाडीच्छेदीपलक्षणम् । नाडीच्छेदनात् पूर्वन्तु
बालमरणे जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति
हारीतोक्तेः ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमिते^१ तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं स्मृत्यशौचं विधीयते ॥

इति बृहन्मनुवचनाच्च सपिण्डानां दशरात्रमेव । जातमात्र-
स्येति कौर्मवचनात् नाडीच्छेदनात् पूर्वमपि सद्यःशौचमिति
विकल्पो देशकुलाचारव्यवस्थितः । विद्वानेखरेण तु पञ्चमषष्ठ्यो-
गर्भपाते कुलस्य त्रिरात्र 'सप्तमाष्टमादिषु जातमृते मृतजाते वा
विशेषाद् दशरात्रम् । दशरात्रिर्बालमरणेऽपि कुलस्य स्मृतका-
शौचमिति स्मृत्यन्तरसंवादेन व्यवस्थापितम् । यमजजननेऽप्येकस्य
जीवनेऽन्यस्य मृतो समानो न्ययः । एकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतो पित्रोर्दशाहं सपिण्डानां सद्यः शुद्धिर्मृतं बलीयस्त्वात् ।
गर्भस्त्रावे तु पितुः स्नानमात्रम् । पैठीनसिः,—स्मृतिका पुत्रवर्ती
विगतिरात्रेण कर्म कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम् ।

बालाद्यशौचम् ।

कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रीरेकाहमिष्यते ।

जातदन्तं त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिययः ॥

(१) (प्रमितः ।

(२) B D अष्टमादिषु ।

सपिण्डानान्तु शङ्कः,—प्राङ्नामकरणात् सद्यःशौचम् ।

याघ्रवल्करः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडात्रैशिकी स्मृता ।

विराचमावतादेशाद् दशरात्रमतःपरम् ॥

अत्र दन्तजन्मादयः कालोपलक्षका इति लक्ष्मीधरः ।
पण्मासी दन्तजन्मकालः । तत्र दन्तानुत्पत्तावपि बालमरणे-
ऽहरशौचम् । एवं तृतीयोऽब्दचूडाकालः । तत्र चूडाया
अकरणेऽपि विरात्रम् । प्रथमवर्षस्य चूडाकालत्वेऽपि दन्तजन्मा-
नन्तरं.[तत्र]' चूडाकरणाभावेन विरात्रम् । दन्तजाते त्वक्षत-
चूडेऽहोरात्रमिति विष्णुस्मृतेः ।

अतएव—

यद्यप्युक्तचूडोऽपि जातदन्तश्च संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं ब्राह्ममाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणं त्रिवर्षचूडाकरणाभावे बोध्यम् । एवं
दिमासाधिकपङ्चवर्षादूर्ध्वमुपनयनकालः । तत्रोपनयनाभावेऽपि
सम्पूर्णशौचम् । तथा च ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रसु राजा चैवाधनुर्यहः ।

पण्डितप्रतीदसु वैश्यः गूढस्त्ववस्रधक् ।

न्वियते यत्र तत्र स्यादशौचं ब्राह्मेव तु ॥

दिजन्मनामयं कालस्त्रयाष्टान्तु पञ्चादिकः ।

पञ्चादिकसु गूढाणां स्वजात्युक्तमतःपरम् ॥

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादित्रयाणामुपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतोदग्रहणकालः । [शूद्रस्य षष्ठे वस्त्रग्रहणकालः ।]^१ ततः
पूर्वं बालमृतौ विराजम् । तदूर्ध्वं बालमरणे सम्पूर्णाशीच
मित्युक्तम् । एवञ्चोपनयनस्य कालोपसन्नकत्वमुक्तं भवति । एवं
दन्तजम्भादिषु बोध्यम् । यदि तु, — चतुर्यपञ्चममासे दन्तजम्भ
संद्ध्यते चूड़ोपनयनयोरपि निमित्तान्तरेण स्वकालात् पूर्वं
करणं यथा ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमे । तत्र जावालः,—

व्रतचूडादिकानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाह्वयग्रहणकार्त्तैः शुद्धास्त्यपि हि निर्गुणाः ॥

अकालेऽपि तत्रतीती यथोक्ताशौचम् । अद्विवर्षस्य दाहः
पाक्षिकः । दाहपक्षे उदकदानमपि । द्विवर्षादूर्ध्वं दाहनियमः ।

कन्याशौचम् ।

कौश्लं,—

अजातदन्तमरसे पिबोरेकाहमुच्यते ।

यत्तु याज्ञवल्क्यं अहस्त्वदन्तकन्यास्रिति तदपरिनीतकन्या-
मृतौ सपिण्डाशौचपरमिति । शुद्धिचन्द्रिकाकारस्याजातदन्त-
कन्यापरत्वव्याख्या किंभूलेति न विद्यः । दन्तजम्भोर्ध्वं स्मृत्य-
न्तरे,—

अप्रत्तासु च प्रत्तासु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे कौश्ले,—

आदन्तात् सोदरे सद्यः आचूडादेकरात्रकम् ।
आप्रदानात् त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिययः ॥

सपिण्डानान्तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यः शौचं विधीयते ।
ततो वाग्दानपर्यन्तं भवेदेकाहमेव च ।
अतः परं प्रवृत्तानां त्रिरात्रमिति निययः ॥
वाग्दानोत्कर्षे वाग्दानात् पूर्वं तस्माल्लेऽपि त्रिरात्रमित्यर्थः ।
वाग्दाने तु कृते तत्र श्रेयं शोभयतः समम् ।

शोभयतः पिढकुले भर्तृकुले च । बृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा भर्तृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम् । तत्पूर्वं त्रिरात्रशोभयतः ।

यद्यप्यादिपुराणे,—

सापिण्डा स्यात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम् ।

इत्युक्तं तथापि मन्वर्धविरोधादनादरसमाचारः । ब्राह्मे,—

पित्रा दत्ता तु या कन्या स्वातन्त्र्यादन्यमायिता ।

यं यं श्रितवती भूयस्तस्याशौचं भवेत् चण्डम् ।
 सृतायां वा प्रसृतायां नान्येषामिति निश्चयः ॥
 पदे च सममे 'काचिद् वलाद् यदि धृता भवेत् ।
 स्वामिगोत्रं भवेत् तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ।
 पैतृकत्वं प्रसृतायां ततः पौर्व्विकमर्त्तकम् ।

तथा,—

आदावन्यस्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः ।
 पितुस्तत्र त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं सपिण्डिनाम् ॥
 पुत्रयोरिति 'वचनादुभयजनितपुत्रायाः पुत्रमरणे प्रसवे
 द्वितीयपितुस्त्रिरात्रम् । मरौचिः,—

मातृकया द्विपिण्डकौ भ्रातरावन्यगामिनौ ।

एकारहः स्रुतके प्रौक्तं त्रिरात्रं स्रुतके तयोः ॥

पित्वा सह तिष्ठतीः पैतृकम् । माता सह मातृकम् ।
 '[अविभक्तयोरपि मातृकम् ।] ब्राह्मे,—अपरिणीता या
 रजस्रला तन्मृतौ पितुर्दशरात्रम् । [विष्णुः,—पत्नीनां दासीनां
 दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमशौचम् ।]' श्रुतिः,—

(1) D. • काचि नला यदि • ।

(2) B. D कदाचित् • ।

(3) A. B. C. वचनादुभयत्र जनित • ।

(4) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(5) B. D. Omit the portion bracketed.

मृते मृते च दासीनां दासानाञ्चैव कामतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि तत् स्वकम् ॥

ब्राह्मे शङ्कः,—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्तन्यगतासु च ।

परपूर्वांसु च स्त्रीषु विराचात् शुद्धिरिष्यते ॥

अचिञ्च—

पुत्रिकायाम्बु दत्तायाः प्रसवे मरणे तथा ।

पित्रोश्च दशरात्रं स्यादेकाहय सपिण्डिनाम् ॥

व्याघ्रपादः,—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

वयोनिमित्ताशौचात्पत्रम् । दशाह्नतिक्रमे विरावाद्य-
शौचम् । अतिकालजं पुरुषपरम्परातिक्रमजं समानोदका-
शौचम् । तथातिकालजं अन्तरा जन्ममरणाशौचं प्रोपितशेष-
कालाशौचश्चोपनीतविषयेऽपि । सर्वमेतत् सर्ववर्णसाधारणम् ।
उपनीताशौचमेव वर्णक्रमेण विषममित्यर्थः । समानजातीया-
शौचसन्निपाते विष्णुः,—जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते दिनत्रयेण ।
अशौचमध्ये प्रातिमरणेऽप्येवम् । प्रातिमरणमध्ये मृतकान्त-

रेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते दिनत्रयेण ।
 रात्रिशेषो दशमाहः । प्रभातपदेन तदहः कथ्यम् । एवं दशमेऽ-
 हनि तदुपसि सजातीयनिमित्त'ग्रहणे द्वित्रिदिनवद्वया शुद्धि-
 र्यद्यपि स्मृतिषु विहिता तथापि न वर्हयेदघाहानीति मनुना
 निषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधादिकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवास्तुर्यदाशौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।

तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥

न वर्हयेद् दशाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे च सति यथादेशाचारं व्यवस्थेति । अस्मद्देशे दशमाह-
 स्तप्रभातयवपि द्वित्रिदिनवद्विर्नाद्रियते । देवकः,—

परतः परतः शुद्धिरघट्टद्वौ विधीयते ।

स्याच्चेत् तत्पञ्चमादहः पूर्वेषामप्यनुश्रियते ॥

सपिण्डाशौचमेव द्विविधं भवति । किञ्चिदघट्टद्विरहितं
 किञ्चिदघट्टद्विमत् । सपिण्डमध्येऽपि सहोदरभ्रातृपितृभ्य-
 तत्पुत्रसूतकमन्तरङ्गम् । तथा भार्यायाः पत्युः । पत्युश्च
 भार्यायाः । तथा सपिण्डत्वाविशेषेऽपि विद्यायज्ञसदाचार-
 ययोवृत्त्यादिगुणवतः जननमरणे शुरुतरमशौचम् । एवमन्त-
 रङ्गत्वकृतं गुणवत्त्वकृतस्याशौचस्य शुरुत्वम् । एवञ्च सति पूर्वस्याघ-
 ट्टद्विरहितस्याशौचस्योत्पत्त्यस्य पूर्व्यभागे कथितद्विधाघट्टद्वि-
 मदशौचान्तरपाते पूर्व्येण शुद्धिः । द्वितीयभागे तादृशाघट्टद्वि-
 मदशौचपाते द्वितीयेन शुद्धिः । तदुत्तरभागपतितमप्यशौचं

द्विधाकृत्वा तद्भागद्वये तदपेक्षयाधिकाघट्टद्विमदशौचपाते पूर्व्वं
चेत् पूर्व्वेण परतः परेणेत्येवं शुद्धिः । एवं ततः परमपि
विचार्य्यमिति परतः परत इति वीक्षया दर्शितम् ।

तथा च ब्राह्मे,—

'आद्यं भागद्वयं यावन्मृतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यान्मृतकात् शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं द्वितीयास्तु सूतकास्तु शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

एतदपि न वर्द्धयेदघाहानीत्यनेन निषिद्धत्वाद् वैकल्पिकं यथा-
चारं देशेषु व्यवस्थितमिति नास्मद्देशे विचार्य्यते । अन्तरङ्गगुण-
भावेन शुद्धिविचारः कलौ नास्तीत्यप्याहुः । अङ्गिराः,—

अनिर्दृशाहे जनने यथात् स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वबन्धुभिः ॥

देवसः,—

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

ब्राह्मे,—

शवेन शुद्धयते सूतिर्न सूतिः शवशोधिका ।

तदेतत् सर्व्वमालोच्योक्तम्,—

दीर्घात्यापि पुरा परापि सततं सूतेर्मृतिः शोधिका ।

(१) E. F. आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य त्वं सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यात् सूतकात् शुद्धिरिष्यते ॥

(२) L. D. गुणवद्भावेन ।

[इति ।]^१

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि ।

न च पूर्व्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति ॥

इत्युशनसोक्तं सजातीयविषयम् । स्वल्पकालीनमरणाशौचस्य दीर्घकालसूतकं बाधकमिति हारलताकारव्यवस्था नादेया ।
ब्रह्मनुः,—

गुरुणा लघु शुद्धेत लघुना नैव तद्गुरुः ।

सजातीयदीर्घाल्पकालीनशौचविषयमिदमपि । ब्रह्मात्रिः,—

सूतकाद् द्विगुणं शोधं शवाद् द्विगुणमार्त्तवम् ।

घातवाद् द्विगुणा सूति स्ततोऽधि^२ शवदाहकः ॥

दाहकः दाहादिप्रेतकर्म्मकर्त्ता । स्मृत्यन्तरे,—

शेषाहोभिर्विशुद्धेत उदक्या सूतिकां विना ।

सर्व्वत्र पूर्व्वशाशौचेन शुद्धौ सूतिकां रजस्सलां क्रियाकर्त्तारं
त्वक्षान्येषां शुद्धिरित्यर्थः । विगतन्तु विदेशस्य कौर्म्यं,—

देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं यावमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्त्यो यावत् शेषं समाप्यते ॥

शेषं अगोचदिनशेषम् । यत्तु स्मृत्यन्तरे गिरिनदीव्यवहित-
पट्टियोजनाद्यात्मकदेगान्तरस्मरणे सद्यःशौचविधानं तदत्र समा-
चाराच्चाद्रियते । मनुः,—

शतिक्रान्ते दद्याहे तु विरावमशुचिर्भवेत् ।

(१) १ C Omit the portion bracketed

(२) B शवाधि • ।

वृद्धवशिष्ठः,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् पयसासे पचिणी तथा ।

अहसु नवमादर्वागूर्द्धं स्नानेन शुद्धयति ॥

इति । एतच्चातिक्रान्ताशौचं सूतके न सूतके । अस्मदेशे
समाचाराभावात् व्यवस्थाप्यते । अतएव विघ्नानेश्वरो नानादिवस-
शोधकवाक्यानुदाहृत्य समाचाराभावादेतानि न व्यवस्थाप्यन्त
इत्युक्तम् ।

पित्राद्यशौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—

पितरौ चिन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

आम्नेये,—

‘पितृमातृप्रपाते तु आर्द्रवासाच्छुपोपितः ।

अतीतेऽन्देऽपि कुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

स्मृत्यन्तरे,—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पचिणीम् ॥

मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृ-
मरणेनैव शुद्धिः । द्वयोरेकादशाहकालं पितुरेकादशाहे कार्य-

सुतान्तानां स्वगृहे स्थितानां भरणे त्रिरात्रम् । 'स्वगृहे तु त्रिरात्रं
स्यादित्यद्विरोचनात् । एतेषामेव स्वगृहादन्यत्र मृतानां संस्मृते
पचिणी रात्रिरिति 'तद्वचनबलादेव पचिणी । मनुः,—

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

अथोत्रियेत्वहः कृतं

उपसम्पन्ने स्वगृहस्थे । वशिष्ठः,—प्रत्तानां स्त्रीणां त्रिरात्र-
मगौचम् । पितृोरित्यर्थः । उहस्यति,—पित्रोर्मरणे विद्वानां
'स्त्रीणां त्रिरात्रम् । कश्यपः,—अनयनजलान्यादिप्रमादहतानां
त्रिरात्राशुचिमाह । तथा 'रणे पराशुखहते लीष्टलगुडादिडिम्बा-
हवहते तु त्रिरात्रम् । सन्मुखहतस्यापि कालान्तरमृतौ त्रिरात्रम् ।
शतःपुच्छः,—

अग्न्यादिना विपन्नस्य चातुर्वर्णस्य रोगिणः ।

सपिण्डास्तस्य शुद्धान्ति त्रिरात्रेण न संशयः ॥

गीतमः,—प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते त्रिरात्रम् । 'प्रमादादग्न्या-
दिना भरणे सम्पूर्णाशीर्चमग्निरसोक्तं सगुणमृतविषयम् ।

(१) D स्वगृहेषु त्रिरात्रम् ।

(२) D • तदुपवचनादेव ।

(३) D इहिवृषा ।

(४) D मरणे • ।

(५) D प्रमादादग्न्यादिमरणे • ।

(६) D • अग्निरसोक्तम् • ।

पक्षिणी ।

मनुः,—

श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पितोः श्वसरि च प्रेते पक्षिणीं चपयेन्नियाम् ॥

मनुः,—श्विष्यत्विक्वान्धवेपु च पक्षिणीत्यर्थः । बान्धवानाह
कात्यायनः,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राय विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राय विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राय विज्ञेया मातृबान्धवाः ।

एतेषु पक्षिणीत्यर्थः ।

एकाहः ।

विष्णुः,—आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलमातुःस्वसुश्श्वशुर-
'सहाध्यायिगिष्येभेकरात्रेण । अत्र श्वशुरादिपदं विदूरपरम् ।'
अहृत्यगुप्तो जावाल,—

मातृवन्धो गुरो मित्रे मण्डलाधिपतो तथा ।

(१) D. अश्वशुरा ।

(२) १ दूरपरम् ।

मनुः,—

सत्रद्व्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ॥

सूर्यज्योतिर्मृतौ यावत्सूर्यालोकमगौचम् । एवं नक्षत्र-
ज्योतिषि मरणे यावत्क्षत्रदर्शनम् ।

सद्यः ।

डिम्बाहवहतानाञ्च तथैव प्राणसचिणाम् ।

नदीष्वापददंष्ट्रिभ्यः सद्यःशौचं विधीयते ॥

सद्यःशौचं स्नानमात्रम् । हे सन्ध्ये सद्य 'इत्यस्य नादरः ।

एतच्च बुद्धिपूर्वमरणे । पराशरः,—

विषोद्वन्धनशस्त्रेण आत्मानं योऽभिघातयेत् ।

मृतोऽमेघेन सेतव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

'पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टि'र्न च सञ्चयः ।

न चान्युपातः पिण्डो वा कार्यः श्राद्धादिकं तथा ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

गोत्राक्ष्णहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

(१) ॥ इत्यनादरः । ॥ इति नादरः ।

(२) D Here adds.—वाष्णे,—पतितानां • ।

(३) D • भास्विषद्वन्धनः ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवोर्ध्वदेहिकम् ॥

नारायणवलिपूर्वकमित्यर्थः । सुमन्तुः,—अग्निजलसङ्ग्राम-
देशान्तरस्य सव्यास्यनग्रनिमहाध्वनिकानामुदकदानं कार्यं सद्यः
शीघ्रं भवति । सव्यासिमरणे पुत्रस्यापि तद्दिने उदकदानमात्रं
श्रवणे सद्यः शीघ्रमेव । महाध्वनिकी महाप्रस्थानमृतः ।

विष्णुपुराणे,—

मित्रे जामातरि प्रेते दोष्टित्रे भगिनीपती ।

श्यासक्वे तत्पुत्रे चैव सद्यः शीघ्रेण शुध्यति ॥

मित्रे वैवाहिकव्यतिरिक्ते । कौर्म्यं,—

देशान्तरमृते चैव क्लीवे वैखानसे यती ।

सद्यः शीघ्रं समाख्यातं श्यामादिमरणे तथा ॥

आदित्यध्वेनाभिचारमृतानां ग्रहणम् ।

ब्रह्मचारिणि भूपे च शत्रौ शिल्पिनि दीक्षिते ।

नामोचमित्यर्थः । कात्यायनः,—

अग्नेश्च कर्मणोऽन्ते स्यात् वयश्च वा ब्रह्मचारिणाम् ।

[तथा,—

आदिष्टा नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते नूदकं कृत्वा विरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

आचार्यपितृपाध्यायान् निर्द्धत्वापि व्रती व्रती ।

गकटाक्षश्च नाग्रीयाश्च च तैः सह संवसेत् ॥

आदिष्टा ब्रह्मचारी । पितृपदमेकशेषात् पितृमातृपरम् ।
'आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेते कार्यं न कार्यम् । शकटान्नं प्रेता-
न्नम् ।]^१ पराशरः—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तुधैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

दातारो नियमी चैव^२ ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ।

दातारो नित्यदातारः । एवं नियमाः ।^३ बौधायनः,—पर-
श्वोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वकं सचेलोऽपः सृष्ट्वा शुचिर्भवति ।
अभिसन्धिपूर्वके विरात्रम् । अभिसन्धिर्धनग्रहणादि । तथा
पुष्पवतीश्वस्पर्शने विरात्रम् । मनुः,—

श्वं तत्स्पर्शकश्चैव सृष्ट्वा ज्ञानेन शुद्ध्यति ।

याज्ञवल्करः,—

प्रवेशनादिकं कर्म्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

नारं सृष्ट्वास्थि सस्त्रेहं सवासा जलमाविदेत् ॥

आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ।^४

• विजातीयास्यु वशिष्ठः,—मानुषास्यि स्निग्धे सृष्ट्वा विरात्रम् ।
अस्निग्धे त्वहोरात्रम् । गोतमः,—अवरसेत् पूर्वं वर्षसुपसृष्टेत्

(१) E, F आचार्यादिव्यतिरिक्ततया तत् कार्यं न कार्यम् ।

(२) B, D. Omit the portion bracketed.

(३) A, C [न्यसाचैव •]

(४) D. • नियमः ।

(५) B [विपद्यते C. शोण्यते ।

(६) B, D गोतमः ।

पूर्वो वाऽवरं तदा स्वजात्युक्तमशौचम् । उपस्पर्शनं निर्हरणम् ।
बृहस्पतिः,—

यस्तैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्व्यात् शयनासनम् ।

सः दग्धाग्नेन शुद्ध्यति । सजातीयविषयमिदम् । सर्वे वर्षाः
सजातीयं दग्धा ब्रह्मशौचिनः । विजातीयश्च निर्दग्धावरजाति-
यत् । भूमेन सजातीयं परजातीयं सर्वथा । मनुः,—प्रेतानुगमने
सवेलक्षानं बहुपस्पर्शनं हतप्राशनम् । शूद्रशवानुगमने पराश-
रोक्तं त्रिरात्रशौचम् । क्षत्रियवैश्यशवानुगमने वशिष्ठोक्तमेकाहः ।
ब्राह्मे,—

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।

तावत् तद्वान्यवस्तत्र रौति चेत् स्नानतः शुचिः ॥

ऊर्ध्वमाचमनम् । अस्थिसंक्षयनात् पूर्वं क्षत्रवैश्यशवे रोदने-
ऽहः । तदूर्ध्वं सवेलक्षानम् । अनस्थिसंस्थिते शूद्रे रोदने त्रिरात्रं
तदूर्ध्वमेकाहः । कात्यायनः,—

अस्यामलाभे पर्णानां शकलान् पूर्व्वया वृता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रमृति सूतकम् ॥

इदमाहितान्निविषयम् । दाहादूर्ध्वमाहितान्नेरयौचमित्य-
सैवानुवादः । [यत्तु]^१ ब्राह्मे,—अनाहितान्नेर्देहस्य दाहो
याद्याग्निनेत्युपक्रम्य पर्णनरदाहमुक्त्वा

(1) D • पितृश्राद्धादः ।

(2) D Omits the portion bracketed

एवं पर्णनरे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति वचनं पर्णदाहे निमित्ते त्रिरात्राशौचविधायकम् ।
 श्रोताग्नेरपि 'पर्णदाहोत्तराशौचस्य समान'विषयत्वेन बाधकम् ।
 निरग्नेस्तु दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्याशौचस्य भिन्न-
 विषयकतया पर्णदहननिमित्ताशौचेन बाधः । किन्त्वशौच-
 सन्निपातन्यायेन दशरात्रस्य बहुकालीनत्वेन दाहनिमित्तत्रिरात्र-
 बाधकत्वम् । न च दाहनिमित्तकत्रिरात्रं दशरात्रबाधकं किं
 न स्यादिति वाच्यम् । निरग्नेर्दशाहोर्द्विपतितपर्णदाहसावकाश-
 त्वेन भिन्नविषयतया बाधकत्वासम्भवात् । श्रोताग्नेस्तु दाहावध्य-
 शौचस्य समानत्वाद् बाधकत्वमित्युक्तम् । आतुरसन्नरासिमरणे-
 ऽपि सद्यःशौचमिति केचित् । वस्तुतः सुमन्तुवचने सन्नरासिपदो-
 पादानेऽपि सन्नरास्ते सद्यःशौचं विधीयत इति वचनात् । सन्नरास्त-
 पदे निष्ठान्ते साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतिः । दीक्षितनियमे
 साङ्गदीक्षाव्यापारोपरमप्रतीतिवत् । सर्व्वेति कर्त्तव्यतायुक्तसन्नरास-
 स्थापवर्गे सन्नरास्तत्वमिति । तदुक्तं परेण,—वेदनादीक्षितः
 स्यात् सर्व्वं दीक्षाभिः सम्बन्धादित्यत्र पञ्चमे । तथाहि ताग्निधर्माः
 'साङ्गाभिधानाभिनिवृत्त्यनन्तरमेव । तदुक्तं संस्कृते कर्मसंस्काराणां
 तदर्थत्वादित्यपि पञ्चमे । प्रयोच्चारणमात्रे सन्नरास्तत्वाभावादप-
 वादाभावेन दशाहाशौचमेव । अतएव साङ्गप्रधानाभिनिवृत्त्या-

(१) D. पर्णदाहे त्रिरात्रस्य समानविषयत्वेन ।

(२) A. • विषयत्वबाधकम् ।

हिताग्नित्वमिति तन्मध्यमरूपे नाहिताग्निविधिः । एवं समन्त
वचने सन्नरासिपद सन्नास्तपरमिति प्रतिभाति ।

सर्वौषधिगणः ।

विष्णुपुराणे,—

त्रैलोक्यः सद्यवा माया गोधूमा अणवस्तिलाः ।
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमाः सकुलत्थकाः ॥
श्यामाकास्त्वथ नीवारा 'जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वैष्णवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥
'ग्राम्यारण्यास्तृता ह्येता औषधसु चतुर्दश ।

'जर्त्तिलाः पर्वततिलाः । स्कान्दे,—

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कद्रुकुलत्थकाः ।
माया मुद्रा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्पपाः ॥^१
गवेधुकाः सनीवारा आदक्योऽथ कुलत्थिकाः ।
चणकास्तिलकायेति धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

(१) B सम्भवा • ।

(२) E. F. ग्राम्यारण्या स्मृता ह्येता • ।

(३) B सम्भवा ।

(४) १ निष्पावाश्चत्यसर्पपा ।

निष्पावः सितसिम्बिः । आङ्की तितुङ्गी । कन्दोगपरि-
शिष्टे,— ।

व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्पपास्तिलाः ।
यवाद्यौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः^१ ॥

तथा,—

कुष्ठं मांसी हरिद्रे हे सुरा शैलेयचन्दनम् ।
शठीचम्पकमुस्तच्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

गारुडे,— ।

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमञ्च समासकम् ।
सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरदुर्लभम् ॥

दर्पः कस्तूरिका ।

कर्पूरमगुरुचैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।
कक्कोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभिर्यज्ञकईमः ॥
कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वार्यन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयचैकं शशिनः स्याच्चतुः समम् ॥

शशिनः कर्पूरस्य । कालिकापुराणे,—

कनकं कुलिशं नील पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि । आदित्यपुराणे,—

कनकं रजतं मुक्ता राजावर्त्तप्रवालकम् ।

पञ्चरत्नमुक्तम् । तथा,—

अभावे सर्व्वरत्नानां हेम सर्व्वत्र योजयेत् ।

ब्रह्माण्डे,—

अश्वत्थोदुम्बरप्लवचचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्व्वकर्म्मसु शोभनाः ॥

शिवधर्म्म,—

पञ्चामृतं दधिचीरशितामधुघृतं नृप ।

गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमिति प्रोक्तं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥

याज्ञवल्करः,—

जालसूर्यमरीचिस्त्र्यं वसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिङ्वा तु तास्त्रिस्तौ राजसर्पप उच्यते ॥

गौरस्ते तु त्रयः षट् ते बबौ मध्वस्तु ते त्रयः ।

कण्ठस्तः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पन्नं सुवर्णायत्वारः पञ्च यापि प्रकीर्त्तितम् ।

हे कण्ठले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ।

गतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ।

निष्कं सुवर्णायत्वारस्ताम्रिकः कार्ष्णिकः पणः ॥

रूप्यस्य सुवर्णमानाद्भिन्नं मानमित्यभिप्रायेणाह हे कण्ठले
रूप्यमापः । सुवर्णस्य द्वितीया संज्ञा कर्षक इति सुवर्णमानमितं
ताम्रं पण उच्यते । ताम्रकर्षकता मुद्रेति वृहस्पतिवचनात् ।

नारदः,—

‘कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते ।

पणैर्निवद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणस्य तु ॥

एवं ताम्रषोडशकर्षेण कार्पापणः । लौकिकमादृद्वात्रिंश-
न्मितं ताम्रमित्यर्थः ।

काकणी तु चतुर्भागे मापकस्य पलस्य च ।

मापकचतुर्भागे पलचतुर्भागे च काकणीशब्दो मानार्थं
इत्यर्थः । विष्णुगुप्तः,—रूप्यपलं दश धरणिकं तत्पलानां शतं
तुला तुलाविंशतिभिर्भारः । अष्टादमितं रूप्यं पलं तच्छतं
तुलैत्यर्थः । तथा,—

दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।

सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रोपक उच्यते । विष्णु-
धर्मोत्तरे,—

पलञ्च कुडवः प्रस्य आदको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु वोद्व्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभि र्वाहो धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

(1) The original text of नारदस्मृति published by the A. S. B.
reads —

कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते ।

पणैर्निवद्धः पूर्वस्यां विंशतिस्तु पण्यः स तु ॥

See page 229 verse 57.

गोपयन्नाद्यणि,—

पञ्चरूपलको मापस्तैयतुःपञ्चभिः पलम् ।

पलैर्द्वात्रिंशभिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्तितः ॥

आढकस्तैयतुर्भिस्तु द्रोणः स्याच्चतुराढकः ।

अत्र लौकिकाष्टाढमितपलं तेन द्वात्रिंशत्पलैः प्रस्थम्
एवञ्च प्रस्थपोद्गमपलत्वं पोद्गममात्रात्मकपलाभिप्रायम् । वैद्य
शास्त्रे तथैव व्यवहारात् । तथा,—

खारिद्रोणाढकः प्रस्थः कुड्वय पलं पितुः ।

माशको मापकयेति यथापूर्वं चतुर्गुणाः ॥

द्रवद्रव्यविषये स्नान्दे,—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुड्वयं मतम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थ आढकस्तैयतुर्गुणैः ॥

चतुर्गुणो भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रवमाणकम् ।

भूमानम् ।

प्रागमि,—

असरेणुरथ रेणुर्बालाग्रं तदनु लिख्या च ।

यूका यवोऽङ्गुलमिति परिमाणानि क्रमयोऽष्टगुणानि ।

प्रादित्यपुराणे—एतादृशमङ्गुलिमुक्ता

आदयाङ्गुलमात्रो वै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ।

अङ्गुलस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेग उच्यते ॥

तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णस्वस्वनामया ।
 कनिष्ठया वितस्त्रिसु द्वादशाङ्गुलिकः स्मृतः ॥
 रत्नस्वङ्गुलिपर्व्याणि विज्ञेयस्वेकविंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ॥
 किष्कुः स्मृतो द्विरत्रिसु द्विचत्वारिंशदङ्गुलिः ।
 पट्नवत्यङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥
 धनुर्दण्डयुगं नाली वेदा न्यूने यवाङ्गुलैः ।
 [धनुषा त्रिंशतानल्पमाहुः संख्याविदो जनाः ॥]^१
 धनुःसहस्रे द्वे वापि गव्यूतिरुपदिश्यते ।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेये,—

क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ।
 [द्वहस्रतिः,—]^२
 दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डानि वर्त्तनम्^३ ।
 दश तान्येव गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

वशिष्ठः,—

दशहस्तेन दण्डेन दशवंशान् समन्ततः ।
 पञ्चकाभ्यधिकान् दद्यादेतद् गोचर्म शोचते ॥

(१) B. Omits the portion bracketed.

(२) D Omits the portion bracketed

(३) C = वर्त्तनम् ।

मन्त्रदीक्षाद्युपयुक्तमण्डपादिकं लिख्यते ।

तत्रादौ दिक्साधनम् । कात्यायनः,—समे शङ्कुं 'निषाद्य
शङ्कुसंभितया रज्ज्वा 'मण्डपं परिलिख्य यत्र रेखयोः शङ्कु-
च्छाया निपतति सा प्राची ।

घटनागमे,—

सारदखदिराद्येन दारुणा द्वादशाङ्गुलः ।

मूले षडङ्गुलस्यूलः शङ्कुः स्याद् द्वादशाङ्गुलः ॥

क्रमेण इत्युत्तरेऽसौ यवमात्रः प्रकीर्तितः ।

तं समे भूतले न्यस्य शङ्कुं तत्परितः क्रमात् ॥

द्वादशाङ्गुलमानेन वृत्तान्यष्टौ समालिखेत् ।

शङ्कुच्छायां वृत्तरेखां प्रविशन्तीं प्रतीचीतः ॥

प्राच्यां विनिष्क्रमन्तीं चाप्यद्वयेद् विपुवे गुरुः ।

प्रथमे मण्डले चिह्नात् प्राची स्याद् विपुवेऽन्यदा ॥

पञ्चवत्यङ्गुलिमिते त्वष्टमे मण्डले क्रमात् ।

पञ्चवत्याधुवा^१ प्राची ततो हीना चलत्यपि ॥

विन्दुद्वये सूत्रदानात् पूर्वरेखा प्रसिद्धाति ।

विन्दुद्वयान्तरालस्थं सूत्रं नीत्वास्य मूलकम् ॥

पूर्वविन्दो च संस्थाप्य तदग्रामण्डलं लिखेत् ।

एवं पश्चिमविन्दो तन्मूलं दत्त्वा च मण्डनम् ॥

(१) D. निषाद्य • ।

(२) D. यद्यङ्गुल • ।

(३) A. एता • ।

मण्डलयोर्यत्र योगो दक्षिणोत्तरयोर्मवेत् ।

तत्र सूत्रप्रदानेन रेखा स्याद् दक्षिणोत्तरा ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे ।

तत्र यद्भुजुलैरिटैः समं मण्डलमालिखेत् ॥

तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्खं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् ॥

तच्छायाग्रं स्पृशेद् यत्र वृत्ते पूर्वोपरार्धयोः ।

तत्र विन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वोपरामिधौ ॥

तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा ।

याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ॥

दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तददेव हि ।

यत्र च्छायाग्रसंस्पर्शनस्थानस्य विन्दुद्वयान्तरालम्वितसूत्रेण विन्दु-
द्वये मण्डलद्वयं तत्र मण्डलद्वयसम्बन्धान्मत्स्यो दृश्यते तन्मत्स्यमुख-
पुच्छसूत्रा दक्षिणोत्तरं रेखा । विन्दुद्वयान्तरा तस्यां रेखायां चिह्नं
कृत्वा तच्चिह्ना दक्षिणोत्तरयोर्विन्दुद्वयान्तरालम्वितसूत्रार्द्धमाननव-
चिह्नद्वयं तच्चिह्नद्वयान्तरालम्वितसूत्रे तच्चिह्नद्वयवेष्टनेन मण्डलद्वयं
कार्यं तन्मण्डलद्वयसन्निपातेन मत्स्यो दृश्यते तन्मत्स्यमुखपुच्छयो
रेखा कार्या सा पूर्वोपररेखा । विदिक्साधनं वक्ष्यते । स्मृत्यन्तरे,—

कृत्तिकारोहिणीपुष्याचित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।

एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदितेऽम्बरे ॥

युगमात्रं पङ्गशीत्यङ्गुलम् ।

उदोची ध्रुववेधेन मत्स्यवेधेन वा भवेत् ।

दीक्षामहादानलक्षहोमाद्युपयुक्तमण्डपे शारदानुसारेण वास्तुपूजा ।

आचार्यसु पष्टिपदमितं मण्डलं कृत्वा कोणसूत्रद्वयं दत्त्वा
पञ्चवर्णेनालङ्कृत्य मध्यकोष्ठचतुष्टये ब्रह्माणं तत्पूर्वादिषु कोष्ठ-
द्वन्द्वचतुष्टये क्रमेणार्यमणं विवस्त्रन्तं मित्रं महीधरं ब्रह्मचतुष्टया
ग्न्यादिकोणार्धकोष्ठद्वन्द्वेषु क्रमेण सावित्रं सवितारं इन्द्रमिन्द्रजयं
रुद्रं रुद्रजयं आपं आपवत्सं तद्वहिःकोणार्धकोष्ठसञ्चितकोष्ठद्वन्द्वेषु
प्राच्यां शर्व्वं गुहं दक्षिणेऽर्य्यमणं जम्भकं पश्चिमे पिलिपिञ्जं चरकं
उत्तरे विदारीं पूतनाम् । अन्तिमपंक्तौ कोणार्धकोष्ठमादायाष्टाष्ट-
पदेषु ईशानपर्व्वान्यजयन्तशक्रभास्करसत्यभृशान्तरौचान् प्राच्याम् ।
अग्निपूषवितथ्यगृहघतगन्धर्व्वभृङ्गराजसृगान् दक्षिणे । निर्ऋति
दीवारिकसुग्रीववरुणपुष्यदन्तासुरशोपरीगान् पश्चिमे । वायु-
नागमुख्यसीमभक्ताटार्गलमुख्यदिव्यदितय उत्तरे । पूजयित्वा
पयोऽग्नेन बलिदानम् । ब्रह्मादिभ्यः क्रमेण एष पयोऽन्नबलि-
र्ब्रह्मणे नम इति मन्त्रैः । एतावन्मात्रम् । गृह्यादौ मन्त्र
पुराणोक्तौ वास्तुबलिः । सोऽग्ने वक्ष्यते । अयं वास्तुबलिः सर्व्व
सम्पत्करः । तत्र दीक्षायां प्रपञ्चसारानुसारेण पञ्चसप्तनवहस्त-
मितो वा मण्डपः । अयुतादिहोमत्रये अष्टषोडशचतुर्विंशति
हस्तः । प्रतिष्ठासु,—

दशाष्टहस्तं क्षीनन्तु मध्यं द्वादशषोडशम् ।

चतुर्विंशतिहस्तं स्यादुत्तमं द्विजपुङ्गव ॥

धूमनिर्गमनोपेतं विचितस्तम्भनिर्मितम् ।

शारदायाम्,—

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।

अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशान्ततः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणस्ते निम्बिद्रा ऋजवः समाः ।

यद्वा मण्डपविस्तारस्यार्द्धं चत्वार उच्छ्रिताः ॥

चूडान्विताश्च तेषाञ्च बलीका मूर्ध्नि सुस्थिताः ।

मण्डपस्य त्रिभागेण स्तम्भा द्वादश चान्ततः ॥

तत् पञ्चमांशं निखनेभ्योदिन्यां मन्त्रवित्तमः ।

चूडान्विता बलीकाप्रवेशनोचितशिखान्विताः । बलीका च
त्रेणीस्थापनोचितान्युत्तरासङ्गदारुणि ।

द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् घोरमहीरुहाम् ।

अथत्योदुम्बरप्लवटशाखाकृतानि च ॥

पञ्चहस्तप्रमाणान्ते सप्तहस्तास्तथोत्तमे ।

तिर्थ्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामूर्ध्वमानतः ॥

ऊर्ध्वमानं पञ्चांशं प्रोतं त्यक्त्वा दृश्यमानस्तम्भस्योर्ध्वमान-
मित्यर्थः ।

द्विहस्तमन्तरालं स्यान्मध्यमे च षडङ्गुलम् ।

अधिकं चोत्तमे तद्वद् द्वादशाङ्गुलमुच्यते ॥

द्वयशीपे,—

वर्तुलं चतुरस्रं वा तोरणं परिकल्पयेत् ।

चतु.पञ्चाङ्गुलं कुर्याद् द्वैगुण्यं^१ तोरणस्य च ॥

नवाष्टदशभिर्वापि कुर्याद् द्वादशभिस्तथा ।

द्वैगुण्यमित्यर्थः ।

मस्तके द्वादशाशेन गडचक्रगदाम्बुजम् ।

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत् तेषां स्वदाकृतः ॥

हयग्रीवं,—

त्रिभागेनायवाहंनं कुर्याद् वेदी सुयोभनान् ।

द्वादशाङ्गुलमुत्सेधा^२ विन्यसेत् परिकीर्त्तिता ॥

चतुरङ्गुलया वृद्धा मध्यमोत्तमयोर्भवेत् ।

पक्षेष्टकचिता वेदी सुधालेपेन सुप्रभाम् ॥

योगशिवीये,—

विस्तारार्काशतः कुर्यादैष्टिकीमुपजङ्घिकाम् ।

मण्डपप्रान्तेषु स्तम्भवह्निरित्यर्थः । मण्डपे पूर्वादिषु ध्वजा ।

परुषोऽग्निर्नभस्यैव कणः शक्तोऽथ पीतकः ।

रक्तवर्णस्तथा श्वेतः सर्ववर्णस्तथैव च ॥

मध्ये सिन्दूरमदृश ध्वजः^३ समभिकल्पयेत् ।

^४पद्महस्ता ध्वजा. कार्या विस्तारे षोडशाङ्गुलाः ॥

मय,—

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा विन्यसेत् विकरायतिः ।

(१) (द्वैगुण्यम्) ।

(२) B • उत्सेधा • ।

(३) B D कणः प्रकल्पयेत् ।

(४) B पद्महस्तध्वजा • ।

एते च मण्डपस्य बाह्ये तोरणवह्निः सप्तहस्तदण्डे भूमिगे
वन्धनीयाः । तथा प्रतिस्तम्भं लोकेशवर्णाः सप्तहस्ताः पताकाः
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा भूमिप्रोतदशहस्तदण्डेन बन्धनीयाः ।
ध्वजपताकयोर्दण्डा वंशमयाः । नवचित्रवस्त्रेण वितानं शृङ्गेन
मध्ये पद्मभूषितं मण्डपमानमुत्तमं वेदीमानं मध्यमं मण्डलमानं
कनीयसम् । कलशाः,—सुवर्णरौप्यौडुम्बराः स्युर्जलातकसुपू-
रिताः (?) । श्रष्टाविंशत्यधिकशतपलपूराश्च सन्ध्याः । श्रवणाः
स्फोटरहिताः । कालमण्डलवर्जिताः ।

अथ कुण्डानि ।

देवीपुराणे,—

वेदीवादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वा ।

कुण्डवेद्यन्तरालं वेदीचतुर्थांशमितमित्यर्थः । शारदातिलके
वेदीवाह्यं मण्डलावशिष्टं त्रिधा विभज्य मध्येऽंशे कुण्डानीत्युक्तम् ।

[नारदीये]^१ कुण्डवेद्यन्तरालं सपादकरमात्रमुक्तम् ।

चतुरस्रं योनिमर्दचन्द्रं त्र्यस्रं सुवृत्तकम् ।

पङ्क्तं पङ्कजाकारमष्टास्रं प्राक्क्रमेण तु ॥

आचार्यकुण्डं मध्ये स्याद् गौरीपतिमहेशयोः ।

चतुःकुण्डानि दिक्षु स्युरीशानि पञ्चमो भवेत् ॥

(१) भूमिगतेश्च • । D. • दण्डेषु भूमिषु • ।

(२) A. B. अष्टाविंशतिः • ।

(३) B. D. Omits the portion bracketed

सन्धागमे,—चतुरस्राईचन्द्रवास्रपद्याकाराणि [दिक्षु
घटनागमे,—चतुरस्राईचन्द्रवृत्तपद्याकाराणि]' 'प्रागादिदिक्षु
अथ प्रपञ्चसारे,—अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्या प्रविदध्या' इति
ईस्तमेकमेव ।

अथ कुण्डनिर्माणम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यतोपदिश्यते ।

तत्र तत्र वृत्तपर्व्वग्रन्थिभिर्मनुयात् सदा ॥

गारदातिलके,—

कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्व्वण' ।

मध्यस्य दीर्घमानेन मानाङ्गुलमुदीरितम् ॥'

कात्यायन',—

अङ्गुलस्य प्रमाणन्तु पट्यवा' 'पार्श्वसङ्गताः ।

कन्दोगपरिशिष्टाङ्गुलं स्यात्तृग्रहयन्त्रादिविषयम् । मध्यपर्व्व-
ङ्गुलं तान्त्रिकविषयम् । पट्यवाङ्गुलं औत्तमानविषयम् । यथाष्टा-
ङ्गुलन्तु साधारणत्वादनाभ्य विधानात् सर्व्वत्र वैकल्पिकम् ।
मध्यमाङ्गुलिकूपरयोर्मध्ये प्रासादिकः कर इति बोधायनोक्तं

(१) १ Omits the portion bracketed

(२) D प्रागादिषु ।

(३) D • चतुरस्रमेकमेव ।

(४) D • पार्श्वसङ्गताः ।

स्मार्त्तविषयमेव । यत्तु कात्यायनवचनम्,—यजमानेनोर्द्ध्वाङ्गना
समस्थितेन प्रपदस्थितेन वा पुरुषसन्धितरज्जुमित्वा तस्य पञ्चमांशः
करः तस्य चतुर्विंशाङ्गुलमिति तदग्निचयनस्थसमानाधिकारात्
तद्विषयमेव ! अत्र सर्वकुण्डानां ऋजुस्थानज्ञानाय मण्डपे
द्वारमध्ये शङ्कु दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रदानम् । [एवं पूर्वपश्चाद्-
द्वारमध्ये शङ्कोः सूत्रदानेन पश्चिमोत्तरसूत्रदानम् । एवं कोण-
सूत्रद्वयदानम् ।]^१ तेषु सूत्रेषु च वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा वेदी-
पात्रां त्रिधा विभज्य मध्यभागे वा दिक्षु विदिक्षु च कुण्डानि ।
'चतुरस्रं शारदायाम्,—

हस्तमात्रमितां भूमिं पूर्ववत् परिसूत्रयेत् ।

समन्तात् कुण्ड^२मेतस्याश्चतुरस्रं सुशोभनम् ॥

दिक्साधेनोक्तरीत्या प्राचीरेखादक्षिणरेखयोः साधनं मध्य-
द्वादशाङ्गुले चतुर्दिक्षु सान्ध्यनम् । तत्सान्ध्यनोपरि^३सूत्रमूल-
दानेन द्वादशाङ्गुलमितरज्जुभ्रामणेन चतुर्दिक्षु मण्डलं मण्डल-
द्वयसन्निपातस्थाने कोणचिह्नम् । तेषु सूत्रचतुष्कदानाश्चतुरस्रम् ।
एतदेवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते दिङ्मध्यमत्यैः संसाध्या विदिश इति ।
हयशीर्षं च पूर्वस्थां दिश्युदङ्मुखयोनिवाम् । आग्नेये योनि-
कुण्डम् । तत्र,—

(१) A Omits the portion bracketed.

(२) A ० मेव स्याच्च ० ।

(३) A द्वादशाङ्गुलमितसूत्रदानेन चतुर्दिक्षुमण्डल ० ।

चतुरस्रे करमिती 'अङ्गुलानां समन्ततः ।

पदसमत्युत्तरा पञ्चमती चैत्रस्य विद्यते ॥

तथा योन्यादिकुण्डानि तावत्त्रैत्रमितानि च ।

मूलभूतमतस्त्रेपां चतुरस्रं लिखेद् बुधः ॥

तथाच तन्त्रराजे,—

चतुरस्रेऽभितो या च व्यक्ता भूयान्यतस्तथा ।

लभ्यते सर्वकुण्डेषु तेन सर्वाणि सर्वतः ॥

तथाच शारदातिलकादौ योन्यादिकुण्डलक्षणं चतुरस्रं न्यूनत्रैत्रत्वा'दनादेयमिति रामवाजपेयिदेवेन्द्रायमादयः । तत्त-
युक्तं 'चतुरस्रस्यास्य शास्त्रस्य कुण्डान्तरे सावकाशत्वादिख-
कायशारदातिलकाठिन्ययुक्तयोन्यादिकुण्डलक्षणस्य बाधक-
त्वासम्भवात् तद्वलेनान्यथा व्याख्यानादिपरत्वकल्पनानुपपत्तेः ।
अन्यथा यज्जुहोति तदाहवनीय इत्यादि 'सामान्यस्य शास्त्रस्य
बाधभयेन पदे जुहोतीत्यादावपि पदस्याहवनीये जुहोतीत्येवं
लक्षणाकल्पनापत्तेः । तेन सम्भवे चतुरस्रे साम्यं विकल्पो वा ।
शारदातिलके योनिकुण्डम्,—

चतुरस्रीकृतं चैत्रं पञ्चधा विभजेत् सुधीः ।

न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणार्द्धाद्विप्रमाणतः ॥

(१) B • अङ्गुलानां समन्ततः । D अङ्गुलानां समन्ततः ।

(२) D • दनादेयमिति • ।

(३) B चतुरस्रस्य च शास्त्रस्य • ।

(४) • A B D सावकाशत्वादिख • ।

भ्रामयेत् तेन मानेन तथान्यदपि साधकः ।

चतुर्युगं ततो दद्यात् कुण्डं योनिनिभं भवेत् ॥

चतुरस्त्रीकृतचेत्रस्य ब्रह्मसूत्रं चतुर्विंशाङ्गुलम् । तस्य पञ्चमो-
ऽंशो यूक्तात्रयाधिकषट्-यवसहितमङ्गुलचतुष्टयम् । पूर्वभागे
ब्रह्मसूत्रेण तावद् बन्धनीयम् । नैर्ऋतकोणे कोणसूत्रचतुर्थांशे
लाञ्छयित्वा तस्मिन् लाञ्छनस्य स्तम्भसूत्रस्याग्रचतुरस्रपद्मिभरेखामध्ये
दत्त्वा परिभ्राम्य मण्डलं कार्यम् । [एवं वायव्ये मण्डलं
कार्यम् ।]^१ पश्चिमरेखामर्धं मण्डलद्वयसन्निपातस्थानम् ।
कोणस्या च मण्डलरेखा । ब्रह्मसूत्रप्रागधानमण्डलद्वयस्पर्शरेखा-
द्वयं दक्षिणोत्तरयोः । एवमग्न्यपत्ताभं योनिःकुण्डम् । अत्र
दक्षिणे योनिरुदङ्मुखी

प्रागस्तियाम्यकुण्डेषु प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी ।

इति वचनात् । एवञ्च ब्रह्मसूत्रे यूक्तात्रयाधिकं परित्यज्या-
ष्टविंशयववर्धनं त्रैलोक्योद्योनिविंशतियववर्धनेन मण्डलं राम-
वाजपेयिनो देवेन्द्रान्ध्रमस्य च नादरणीयम् । योनिःकुण्डम् ।
शारदायाम्,—

चतुरस्त्रीकृतं चेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एकमेकं त्यजेदंशमथ ऊर्ध्वं मन्त्रवित् ॥

न्यासूत्रं पातयेदग्रे तस्मान्नाद् भ्रामयेत् ततः ।

अर्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयं ततो भवेत् ॥

चतुर्विंशाङ्गुलमितदक्षिणोत्तरकुण्डसूत्रस्य दशधाभागेन दशमो
 ऽंशः । पञ्चलिख्याधिकैकयूकायुक्तयवत्रयसहितमङ्गुलद्वयमिति
 न दक्षिणोत्तरयोरेकैकाशत्यागे मध्यसूत्रं लिख्यापञ्चकयुक्तयूका-
 धिकोनविंशाङ्गुलमितं भवति । उदङ्मुखस्य कर्तुरग्रे मध्य
 दक्षिणोत्तरसूत्रस्य दक्षिणग्रे पूर्वपश्चिमायत व्यासूत्रम् ।
 [दक्षिणोत्तरायतसूत्रदक्षिणपाते सूत्रमूलं दत्वा तस्य सूत्रस्योत्तराग्रे
 सूत्राग्रं दत्वा भ्रमणेनार्धचन्द्रम् ।]^१ [दक्षिणे मण्डलमुत्तरे ।]^२
 देवेन्द्रान्त्रमेण व्यासूत्रं पश्चिमे मण्डलं पूर्वे दर्शितम् । अस्य
 दक्षिणस्या उदङ्मुखी योनिः । शारदातिलके,—

चतुर्धा, भेदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः ।

एकैकमग्नं तन्मानादयती लाब्ध्येत् ततः ॥

सूत्रद्वयं बुधः कुर्यात् तत्र स कुण्डमुदाहृतम् ।

पश्चिमसूत्रस्य दक्षिणे षडङ्गुलद्वयं चिह्नम् । एवमुत्तरे ।
 यथा पूर्वोपरायतकुण्डमध्यसूत्रस्य पूर्वदिशि षडङ्गुलद्वयं
 चिह्नम् । तेषु सूत्रत्रयदानात् त्र्यसूत्रम् । अस्य पश्चिमे योनिः ।

(१) A B C Omit the portion bracketed

(२) D Omits the portion bracketed

वृत्तकुण्डः ।

त्रिपुरासारे,—

दिग्गजाभ्यधिकपंक्तिभागतः क्षेत्रतो निश्चितधीर्वह्निर्न्यसेत्
भागमेकमनेन सर्व्वतो भ्रामयेद् भवति वृत्तमुत्तमम् ॥

दिग्गजाधिकपंक्तिभागः षष्टादशभागः । पञ्चयूकाधिकयव-
द्वययुक्तमेकाङ्गुलम् । चतुर्दिक्षु तावद् वर्धयित्वा कुण्डमध्ये सूत्रं
दत्त्वा वर्धितांशे सूत्राग्रं दत्त्वा भ्रामणेन वृत्तं कुण्डम् । पश्चिमेऽस्य
योनिः । शरदातिलके,—

षष्टधा विभजेत् क्षेत्रं मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोः ।

भागं न्यसेदेकमेकं मानेनानेन मध्यतः ॥

कुर्यात् पार्श्वद्वये मत्स्यचतुर्धा तन्त्रवित्तमः ।

सूत्रपट्टकं ततो दद्यात् षड्भुजं कुण्डमुत्तमम् ॥

हस्तमितकुण्डस्य दक्षिणोत्तरमध्यसूत्रश्चतुर्विंशाङ्गुलं तस्याष्ट-
मांशमङ्गुलत्रयम् । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः प्रत्येकं वर्धयित्वा चिह्नं
कार्यम् । तत्र दक्षिणचिह्ने सूत्रमूलं दत्त्वा कुण्डमध्ये सूत्रान्तर-
दानेन पञ्चदशाङ्गुलमितरज्जुभ्रामणेन वृत्तम् । एवं कुण्डमध्ये
सूत्रमूलं दत्त्वा [दक्षिणचिह्ने सूत्राग्रं दत्त्वा] भ्रामयित्वा वृत्तं
कार्यम् । तथाच वृत्तद्वयसन्निपातस्थाने पूर्व्वोन्नेयमध्ये एको
मत्स्यः । नैर्ऋतपश्चिममध्येऽपरो मत्स्य इति मत्स्यद्वयसिद्धिः ।
पुनश्च उत्तरचिह्ने सूत्रमूलं दत्त्वा कुण्डमध्ये सूत्राग्रप्रदानेन भ्राम-

यित्वा वृत्तं कुण्डमध्ये सूत्रमूलं दत्वा उत्तरचिह्नसूत्राग्रं दत्वा
 भ्रामणेन वृत्तम् । वृत्तद्वयसन्निपातस्थाने पूर्वैशानमध्ये एको
 मत्स्यः । वायव्यपश्चिममध्ये चापरो मत्स्यः । एवं मत्स्यचतुष्टयम् ।
 मत्स्ययोरुपरि एकं सूत्रम् । मत्स्याद् दक्षिणचिह्नं यावत् सूत्रम् ।
 दक्षिणचिह्नात् पश्चिमनैऋतमध्ये मत्स्यपर्यन्तं सूत्रम् । प्रतीक्षा
 मत्स्ययोरुपरि सूत्रम् । तन्मत्स्यादुत्तरचिह्नं प्रतिसूत्रम् । उत्तर-
 चिह्नात् 'पूर्वैशानमध्ये मत्स्यं प्रतिसूत्रम् । तत् सूत्रपट्टकमध्ये
 पङ्क्तं कुण्डम् । 'एवं वायव्ये पश्चिमे योनिः ।

पद्मकुण्डम् ।

शारदातिलके,—

चतुरस्त्रीकृतं क्षेत्रं विभज्याष्टादशांशतः ।

'एकं भागश्च विन्यस्य भ्रामयेत् तेन वर्तुलम् ॥

वृत्तानि कर्णिकादीनां वहिस्त्रीणि प्रकल्पयेत् ।

पद्मकुण्डमिदं प्रोक्तं विलोचनमनोहरम् ॥

अत्र खाताद् वहिः केशरादिपत्रान्तं खातन्तु कर्णिकास्थाने ।
 तद् वहिः कण्ठमेखलादि । 'यदाह कामिके,—

(१) D. पूर्वैशानमध्यमत्स्य प्रतिसूत्रम् ।

(२) A. B. D. इदं ।

(३) D. एकं भागं वहिर्मुख्यं भ्रामयेत् ।

(४) A. C. D. यदा ।

चतुरस्त्राष्टभागेन कर्णिका स्याद् विभागशः ।

बहिस्त्वेकेन भागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

द्वितीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः ।

भ्रामण्यात् पद्मकुण्डं स्याद् दलाग्रं दर्शयेद्बहिः ॥

बहिस्तुरस्त्रचेताद् बहिरष्टमांशेन दलाग्राणि वृत्तरेखा
च । एवञ्चाष्टमांशवृद्ध्या मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये कर्णिकाग्रं
भागद्वयेन वृत्तम् । केशरार्धमुभयतो भागद्वयेन वृत्तं दलमध्याग्रं-
मुभयतो भागद्वयेन वृत्तं दलकोट्यग्रंमुभयतो भागद्वयेन वृत्तमिति
कृत्वा कर्णिकास्थाने खननकाले एकांशेनीचता कार्या । अतएव
पद्मकुण्डे नाभिर्नास्ति । पद्माकारपरित्यागेन केशरस्थानावधि-
खननम् । पत्रमध्ये केशरद्वयदर्शनम् । अनुपातरित्या खनने
दलाग्रं कण्डसमभूमौ दर्शयित्वा तत्र कण्डस्ततो मेखला ।
पद्मसुतरे पश्चिमेऽस्य योनिः । हेमाद्रिदानप्रकाशादिस्वरसादेवं
लिखितम् ।

अष्टास्रम् ।

शारदातिलके,—

पूर्वोक्तं विभजेत् चेन्न चतुर्विंशतिभागतः ।

एकभागं बहिर्न्यस्य चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तस्यचतुरस्रस्य कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः ।

बाह्यस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां प्रतिलान्छयेत् ॥

दिशं प्रति यथान्यायमष्टौ सूत्राणि पातयेत् ।

अष्टासं कुण्डमेतच्च तन्त्रविज्ञिरुदाहृतम् ॥

कामिके तु द्वादशभागस्यैकं भागं वह्निर्न्यस्येत्युक्तम् । तेनाष्टाविंशत्यङ्गुलं वाह्यचतुरस्रम् । शारदामते षड्विंशाङ्गुलम् । तत्र चान्तस्यचतुरस्रकोणार्द्धादं चतुर्थ्यवाधिकमङ्गुलाष्टकम् । तेन मानेन कोणपार्श्वेषु चिह्नाष्टकम् । अन्तस्यचतुरस्रं मार्जयित्वा वाह्यचतुरस्रस्य पूर्वचिह्नाद् दक्षिणचिह्नं प्रतिसूत्रे दत्ते वज्रकोणं त्यक्त्वा कुण्डस्याग्नेये सूत्रम् । एवं प्रतिकोणं विदिक् सूत्रदाने कोणप्रोच्छेदनम् । अस्य पश्चिमे योनिः । अथ विज्ञानललिते त्रिपुरासारसमुच्चये चाधिकां कुण्डद्वयम् ।

पञ्चास्रम् ।

विज्ञानललिते,—

सप्तमांशं वह्निर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह श्रमात् ।

चतुर्थभागन्यूनेन पूर्वक्षेत्रेण सन्धितैः ॥

धनुर्ग्यालुतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम्^१ ॥ हस्तकुण्डमध्य-

सूत्रस्य सप्तमो भागः । अङ्गुलत्रयं त्रयो यवा यूकावयवम् । चतुरस्रं चतुर्दिक्षु दत्त्वा तत्र सूत्राद्यदानेन वृत्तं कार्यम् । पूर्वक्षेत्रस्य चतुर्विंशाङ्गुलस्य चतुर्थभागन्यूनेनाष्टाङ्गुलेन सन्धितानि पञ्च सूत्राणि [वृत्तस्यष्टोभयान्तानि धनुर्ग्यालुतीनि समन्ताद् वृत्त-

मध्ये दत्त्वा सूत्रद्वयस्थाने कोणं कल्पयित्वा वृत्तरेखां चतुरस्रां च
मार्जयित्वा पञ्चसूत्रं रक्षयित्वा पञ्चसूत्रपरिच्छिन्नं पञ्चास्रकुण्डं]^१
वृत्तमध्ये दत्त्वा यत्र वृत्तस्थं सूत्रद्वयसन्निपातस्थानं तत्कोणमिति
पञ्च कोणानि तानि च सूत्राणि धनुर्न्याकाराणि । वृत्तरेखा
धनुः । वृत्तरेखाञ्च प्रोच्छ्रयित्वा पञ्चसूत्रलक्षणेन वृत्तं पञ्चधा
विभागं कृत्वा पञ्च चिह्नानि कृत्वा तेषु चिह्नात् चिह्नान्तरं यावत्
एकसूत्रं [एवमन्यानि चत्वारि सूत्राणीति ।]^२ पञ्चसूत्रपरिच्छिन्नं
पञ्चास्रं कुण्डं वायव्यकोणे वैकल्पिकम् । भूतग्रहशान्त्यर्थं होमे
शस्तमिदम् ।

सप्तास्रम् ।

त्रिपुरासारसमुच्चये,—

चेतव्यासे दशशैर्वहिरिह विनिधायैकमंशञ्च वृत्तं
मानेनैतेन कृत्वा पुनरपि च चतुःषष्टिभागीकृते तु ।
^३उक्ता यावत्प्रमाणं इदमतिरमुना सत्रिकैस्त्रिंशदंशैः
कुर्यात्सप्तास्रकुण्डं भवति हि तदिदं सप्तसूत्रप्रयोगात् ॥

(१) A B D Omit the portion bracketed

(२) D. धनुर्न्याकाराणि ।

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) त्रिपुरासारसमुच्चय Published by Rasik Mohan reads पञ्चास्रम

प्रमाणं इदमिति • See page 30 verso no. 14.

हस्तचतुरस्रस्य सार्धयूकाधिकयवत्रययुक्ताङ्गुलद्वयं दशमांश
चतुरस्रं वह्निर्विन्ध्यस्य तत्र सूत्राग्रदानेन हतं कृत्वा चतुरस्रस्य
चतुःपट्टिभागान् कृत्वा यवत्रयमितस्य तस्य भागस्य त्रयस्त्रिंशता
यवत्रयाधिकद्वादशाङ्गुलमानेन सप्तसूत्राणि वृत्तरेखास्पृष्टोभया-
न्तानि धनुर्ध्यांशुतीनि वृत्तमध्ये समन्ताद् दत्वा सूत्रद्वयसन्निपात-
स्थाने कोणं कल्पयित्वा 'मण्डलं रेखाञ्च चतुरस्रञ्च सम्प्रान्धं
सप्ताक्षम् । विज्ञानललितेऽप्येवम् । तन्मान्तरेऽपि,—

चतुःपट्टिपु भागेषु त्रयस्त्रिंशं गमानतः ।

वृत्ते निधाय चिह्नानि सप्तसूत्राणि पातयेत् ॥

इदमीशानेऽष्टाक्षेण सह वैकल्पिकम् । पश्चिमेऽस्य योनिः ।

यमिचारशान्त्यर्थं होमे शस्तमिदम् ।

कण्ठमानम् ।

कान्तोत्तरे,—

खाताद्वाष्ट्रेऽङ्गुलः कण्ठः स्रग्भङ्गुण्डेष्वयं विधिः ।

विहस्तादिकुण्डेषु 'कुण्डचतुर्विंश्यांशोऽङ्गुलम् । एवं मेखना-
दावपि । तथा च मोहनचूडोत्तरे,—

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलिं परिकल्पयेत् ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥

(1) D. मण्डलरेखाञ्च चतुरस्रञ्च सम्प्रान्धं ।

(2) D. इष्टचतुर्विंश्या ।

(3) A. B. मोहनचूडोत्तरे ।

(4) D. = परिकल्पयेत् ।

इक्षुमात्रं खनेत्तीर्यगूर्ध्वं मेखलया सह ।

एवञ्च कुण्डाद्यङ्गुलमानं कुण्डचतुर्विंशंशरूपपरिभाषिका-
ङ्गुलपरम् । खातं दैधम् । शारदादिमते 'मेखलां विना ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् । -

मेखलासहितः खातः 'पची बहुसुसम्मतः ॥

प्रतिष्ठासारे,—

पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

विश्वकर्मा,—

व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्तिथ्यङ्गुलेन तु ।

तिथ्यङ्गुलानि पञ्चदशाङ्गुलानि । मेखलोच्छ्रायो नवाङ्गुलाभि-
प्रायेण । वशिष्ठसंहितायाम्,—

वितस्तिद्वयखातं यत्कुण्डः स चतुरङ्गुलम् ।

विप्राणां चविद्याणां तदङ्गुलित्रयसंयुतम् ॥

वैश्यानां द्वाङ्गुलाधिक्यं शूद्राणां इक्षुमात्रकम् ।

इति तथ्यायस्यपरम् । सामान्यवचनानां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

मेखलान्नक्षत्रमुक्तं कामिके,—

‘क्षेत्रार्काग्नेन तस्यौष्ठस्तथा वेदर्तुभागतः ।

मेखला पृथुतोच्छ्रायैः कुण्डाकारा तु मेखला ॥

सर्वेषां सा तु कर्त्तव्या मेखलैका च साधवात् ।

(१) D • मेखलादिना ।

(२) II • पचोऽत्र बहुसम्मतः ।

(३) D पञ्चदशायाम् • ।

अस्य मते इत्तकुण्डेऽङ्गुलद्वयं कण्ठः । पङ्गुलविस्तृतचतु-
ङ्गुलोच्छाया चैका मेखला सर्वकुण्डेषु । पिङ्गलामते तु,—

एका पङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मता ।

उच्चतापि पङ्गुला । 'द्वित्रिमेखलं क्रियासारे,—

नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं येष्टं त्रिमेखलम् ।

मध्यं द्विमेखलं कुण्डं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥

एतेनाशक्तविषयत्वेनैकद्विमेखलपक्षः । कामिके तु लाघवा-
दिति कश्चैलाघवं प्राप्यैका मेखला ।

एकमेखलकं कुण्डं शस्तं संक्षेपकश्चैषि ।

इति ग्रन्थान्तरात् । यत्तु सोमशब्दुत्पत्तेः,—

'त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं चतुर्विधस्य द्विमेखलम् ।

मेखलैका तु वैश्यस्य

इति । तत् तेषां विशेषफलदमित्येवं 'रूपमेव ।

मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमथापि वा ।

इत्ययमेपेण वायुसंहितापाठात् । वैश्यः सप्तदशसामिधेनी-
रनुव्यूयादिति वन्निरवकाशत्वाभावात् । द्विमेखलापक्षे च त्रि-
मेखलस्य द्वितीयतृतीयमेखलाद्वयमिति सम्प्रदायः । लक्षण-
संग्रहे,—

प्रथमा द्वाङ्गुलव्यासा उच्चता सा 'नवाङ्गुला ।

मध्या तु त्रिङ्गुला वाच्चे तृतीया द्वाङ्गुला मता ॥

(१) A. D द्विमेखलम् । B. त्रिमेखलम् ।

(२) C. द्विमेखलम् ।

(१) D. • परमेष्ठ ।

(२) D. • नवाङ्गुलेः ।

एकहस्तद्विहस्तादिसर्वकुण्डेषु कुण्डविस्तारचतुर्विंशभागा-
त्तकेनाङ्गुलेन प्रथमा । कुण्डसन्निहिता मेखला द्वाङ्गुला चतुरङ्गुल-
विस्तृता । नवाङ्गुलोच्चा । मध्या वाङ्गुपाश्वे चङ्गुलविस्तृता
षडङ्गुलोत्सेधा । तृतीया द्वाङ्गुलविस्तारा त्र्यङ्गुलोत्सेधेत्यर्थः ।
तदुक्तमन्यत्र—खाते चतुर्विंशतिधाविभाजिते समन्ततः कण्ठवद्विच
मेखला 'तिस्रस्तत्तः षण्णभागविस्तृता नवत्युत्तराशत उन्नता
मताः । तथा पञ्चमेखलापक्षे तत्रैव

मेखलाः पञ्च वा कार्या षट्पञ्चद्विपञ्चकैः ।

भागैर्विस्तारतो ज्ञेया उन्नता या नवाङ्गुलैः ॥

तत्पञ्चमांशोना द्वितीया पञ्चमांशद्वयोना तृतीया पञ्चमां-
शत्रयोना चतुर्थी पञ्चमांशचतुष्टयोना पञ्चमीत्याहुः ।

अथ योनिः ।

प्रपञ्चसारे,—

योनिस्तत्पश्चिमस्यामय दिशि चतुरस्त्रस्यलारब्धनाला^१
तत्तद्विधोत्तासिरन्ध्रोपरि विरचिताश्वत्थपत्रानुकारा । (१)
उत्सेधायामकाभ्या प्रकृतिविकृतिसंघ्राङ्गुलाष्टाङ्गुला स्या-
द्विस्तृत्वाद्वादशाङ्गुलमितनमिताया निविष्टे च कुण्डे ॥

(१) C तिस्रस्तत्तत्पश्चिमभागः ।

(२) A • अथजाया । B • अथनाला । C • अथनार्थः ।

शारदायाम्,—

घटारत्नैकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ।
 पद्मवर्द्धाङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥
 एकाङ्गुलान्तु योन्यग्रं कुर्यादीपदधोमुखम् ।

तथा—

कुण्डाद्वेनायता योनिस्तत्त्रिभागेण विस्तृता ।
 कुण्डाटमांगेनोक्ता सा मूले कुम्भदयोपमा ॥
 क्रमात् सङ्कोचमायन्ना बोधिपत्रनिभा च सा ।
 योनेरन्तर्वलं वाह्येऽजिर्नाथकृतमेखला ॥
 खलादारभ्य नालं स्यात् योनिमूलस्य धारणे ।
 नालमेखलयोर्मध्ये रत्नं योनेरधस्तथा ॥
 रत्नं परिधिभार्गायं द्वितीयमेखलोपरि ।

तथा—

कुण्डानां कल्पवेदन्तर्नाभिमस्त्रुजसन्निभम् ।
 तत् तत् कुण्डानुरूपं वा ज्ञानमस्य निगद्यते ॥
 घटारत्नैकहस्तानां नाभिरुक्थेधतारतः ।
 नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वग्रेषु वर्जयेत् ॥
 योनिकुण्डे योनिमज्जकुण्डे नाभिश्च वर्जयेत् ।

शारदायाम्,—

(1) E. F. Reads before it—अथान्न च,—

अथान्नस्येष्टु योनिं स्यात् कुण्डाङ्गुलं न दीर्घम् ।
 तेषां तथैव,—

सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।

पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्धचन्द्रं शुभप्रदम् ॥

शत्रुघ्नये त्रस्रम् । वर्तुलं शान्ती । छेदने मारणे पङ्कस्रम् ।
पद्माभं पुष्टिदम् । षष्ठास्रं रोगशान्ती । इदञ्च शुण्फफलार्थम् ।
तथासत्याश्रयालाभे वाक्येनाश्रयदाने वाक्यभेदापत्तेः । किन्तु
यथा त्रिंसीति वृष्टिकामाय निधनं कुर्याद् दुर्गन्धवाद्यकामायेति
तत् तत् फलकसौभरे निधनव्यवस्था । एवं तत् तत् फलकहीमे
कुण्डव्यवस्था ।

विप्राणां चतुरस्रं स्याद् राज्ञां वर्तुलमिष्यते ।

वैश्यानामर्धचन्द्राभं शूद्राणां त्रस्रमौरितम् ।

वैश्यः समदशसामिधेनौरनुभूयादितिवत् कर्तुर्विशेषनिमि-
त्तेन विशेषविधिः । चतुरस्रन्तु सर्वेषामिति वचनाद्
वैकल्पिकम् । एतेन

स्त्रीणां वर्षानि राजेन्द्र योन्याकाराणि कारयेत् ।

इति लैङ्गोक्तं^(१) व्याख्यातम् । स्त्रीणां यजमानरूपाणाम् ।
तथा सुष्टिमानं शतार्धं शतेऽरत्निमितम् । सहस्रे हस्तमितम् ।
द्विहस्तमयुते । चतुर्हस्तं लघ्वे । दशलघ्वे षट्करम् । कीट्या-
मष्टकरं स्मृतम् । अथवा

(१) D. Hero adds स्वर्गकायायेति ।

(२) D = कुण्डानि • ।

(३) C लैङ्गेनोक्तम् ।

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।

हस्तानां दशकं यावत् तावद्वस्तेन वर्द्धयेत् ॥

‘दशहस्तमितं कोटिहोमे ।

द्विहस्तादिकुण्डविधिः ।-

समचतुरस्रस्याक्षयारज्जुर्द्विकरणीति कात्यायनेन यद्यपि हस्तमात्रचतुरस्रस्य कोणसूत्रं मध्यसूत्रं कृत्वा द्विहस्तक्षेत्रं साधितम् । तथा प्रमाणं तिर्यक् द्विकरणायामस्तस्याक्षयारज्जु-
स्त्रिकरणीति । यस्य क्षेत्रस्यैकहस्तादिरूपस्य त्रैगुण्यं चिकीर्षितं तत् प्रमाणं तिर्यक्सूत्रं तत् कोणसूत्रायां मसूत्रं कृत्वा चतुरस्रं कृत्वा तस्य कोणसूत्रेण मितं चतुरस्रं द्विहस्तक्षेत्रमुक्तं तथापि तस्य कुण्डविषयशास्त्रत्वाभावात् । कुण्डविषये द्विहस्तादिविधिः
‘एकहस्तद्वैगुण्यपर इति ।

हस्तक्षेत्रे षडङ्गुलानां षट्सप्तत्या सहैव हि ।^१

यतानि षष्ठं विद्यन्ते तन्मूलं मध्यसूत्रकम् ॥

‘चतुर्विंशत्यङ्गुलानि विदध्याद् द्विकरे पुनः ।

षडङ्गुलानि द्विपञ्चाशदेकादशयतानि च ॥

तन्मूलमुच्यते दीक्षा चतुष्कं चार्द्धसयुतम् ।

(१) D दशहस्तमितं कोटिहोमे ।

(२) D क्षेत्रद्वैगुण्यपर इति ।

(३) C • सहैव हि ।

(४) C चतुर्विंशत्यङ्गुलानि • ।

‘चतस्रस्य यथा यूका यवाः सप्त तथैव च ॥

अङ्गुलानि त्रयस्त्रिंशन्मानं सूत्रे तु मध्यमे ।

एवं ‘विहस्तस्य मध्यसूत्रम् । अङ्गुलान्येकचत्वारिंशत् चतुर्यवा

यूकाचतुष्टयं किञ्चिद्भूतं लिख्याचतुष्टयं चतुर्हस्तचेतस्य मध्य-

सूत्रम् । षट्चत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्तचेते मध्यसूत्रं त्रि-

पञ्चाशदङ्गुलानि । पञ्च यवाः षट् लिख्याः । षट्करे अष्टपञ्चाशद-

ङ्गुलानि । षट् यवाः किञ्चिद्भागाधिकयूकाद्वयं सप्तहस्ते मध्य-

सूत्रं त्रिपञ्चदशं चतुर्यवाः । अष्टकरे मध्यसूत्रं सप्तपञ्चदशानि

सप्तयवाः किञ्चिद्भूताः । नवहस्ते त्रिद्वयसूत्रं द्वादशहस्तङ्गुलानि दश-

हस्ते त्रिद्वयसूत्रं पञ्चसप्तत्यङ्गुलानि सप्तयवाः एका यूका लिख्या-

चतुष्टयश्च । न्यूनाधिक्यपरिहाराय तथा यत्र कार्यः । विष्णु-

कथा, —

खातेऽधिके भवेद् रोगी हीने धेनुधनचयः ।

वक्रतुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ।

मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंचयः ॥

भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विनाशतम् ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥

‘मानाधिके भवेन्नृत्युर्मनहीने दरिद्रता ।

न्यूनाधिक्यप्रमाणं यत् कुण्डं भर्भरमेखलम् ॥

दृष्ट्वा रहितं यत् यत्र मानविनाशकम् ।

(१) B ततस्तस्य • ।

(२) D. दिहस्तस्य • ।

शृङ्गारपदं योनिपरम् । क्रियासारे,—

चत्रियोऽथ समर्थो यः कुण्डं ताम्नेन बन्धयेत् ।

तदभावे दृष्टकाभिर्वा सम्बध्य सुवृत्तं तथा समर्थो ब्राह्म-
णादिरपि । त्रिपुरासारे,—

‘नित्यनैमित्तिके होमे हस्तमात्राणि वासुकाः ।

खण्डिलानि चतुरङ्गुलीचान्येकाङ्गुलीचानि वा चतुरस्र
योनिवृत्ताद्याकाराणीत्युक्तम् । शारदातिलके,—

नित्यं नैमित्तिकं होमं खण्डिले वा समाचरेत् ।

हस्तमात्रेण तत् कार्यं वासुकाभिः सुशोभनम् ॥

अङ्गुलीक्षेधसंयुक्तं चतुरस्रं सुशोभनम् ।

महादानाधिकारे लैङ्गे खण्डिलं केवलन्तु वा । अयुतादि-
होमे खण्डिलस्यापि द्विहस्तादिवृद्धिरुहनीया । प्रतिष्ठादि-
कर्म्मसु हयग्रीपौक्तकुण्डानि चतुरस्रार्धचन्द्रवृत्तपञ्चाष्टास्त्राणि ।
सौरकाण्डे चतुरस्रसाधनमुक्ता

खातं कुण्डस्य कर्त्तव्यं मेखलोच्छ्रायसम्मितम् १।

अङ्गुलद्वितयं त्यक्त्वा मेखला चतुरङ्गुला ॥

कर्त्तव्या प्रथमा रम्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ।

अङ्गुलद्वितयं त्यक्त्वा मेखला कर्त्तव्येतिच्छेदः । तेन चतुरङ्गुला
प्रयमेति सम्यन्धः । प्रथमा च प्रथमवह्निशवरणरूपा ।

पञ्चाङ्गुला द्वितीया च तृतीया द्वादशाङ्गुला ।

(१) D नित्ये नैमित्तिके • ।

(२) D • चतुर्थी • ।

(३) B D • अयुतम् ।

या कुण्डपार्श्वस्था ।

सर्वांसामेव विस्तारं कुर्वीत चतुरङ्गुलम् ।

केचित्तु यथाश्रुतशब्दस्वरसात् कुण्डपार्श्वे चतुरङ्गुलीचेति
न्ति । [अन्येतु]^१

योनिर्दशाङ्गुला कार्या पश्चिमाशाव्यवस्थिता ।

अश्वत्थपत्रसदृशा षट्चतुर्दशाङ्गुलाग्रका ॥

किञ्चित्कण्ठे निविष्टा सा गजाष्टसदृशीमता ।

नाभेर्भागं परित्यज्य कार्या कुण्डस्य मेखला ॥

अभिरत्र योनिः ।

एकमेखलकं कुण्डं शस्तं संक्षेपकमंथि ।

अथार्द्धचन्द्रकुण्डम् ।

तैरि,—

चतुरस्रे समे क्षेत्रे चतुःकोणीकृते गुरुः ।

मध्ये सूत्रन्तु संस्थाप्य कोणे संस्थापयेत् ततः ॥

ततो यदतिरिच्येत तदर्धं गृह्य लाञ्छयेत् ।

पूर्वतः पश्चिमे चैव त्र्यङ्गुलीचौश्च भ्रामयेत् ॥

अथमर्थः—इस्तमात्रं चतुरस्रं चतुःकोणं कृत्वा तस्य मध्ये
इस्तमात्रसूत्रं दत्त्वा तदेव सूत्रं कोणे दत्त्वा ततश्चतुर्विंशङ्गुलमूत्रात्
कोणपर्यन्तं सूत्रग्रन्थं यावत् क्षेत्रमवशिष्टं दशाङ्गुलात्मकं तदर्धं

(1) A, C D Omit the portion bracketed D Reads here तथा ।

(2) D Here reads तेन दक्षिणे पशुराकार उत्तरे ऋक्षरूपम् । अथमर्थः •

पञ्चाङ्गुलं सूत्राद् गृहीत्वा सूत्रशून्यचेने प्रवेश्य सूत्रे लाञ्छयेत् ।
 [तथाचीनविंशाङ्गुले सूत्रे लाञ्छनं भवति ।]¹ तथाचीनविंशाङ्गुल-
 मितरज्जुमूलं चतुरस्रोत्तरसूत्रमध्ये दत्त्वा तत्सूत्राग्रेण पूर्वतः
 पश्चिमपर्यन्तं मण्डलम् । एवञ्चोत्तरे ²रज्जुसूत्रमष्टविंशाङ्गुलं
 धनुर्विस्तार जनविंशाङ्गुलं भवति । चतुःकोष्ठकरणं सूत्रस्य
 कोणपात्रे रज्जुप्रघ्नानार्थम् ।

अथ वृत्तकुण्डम् ।

सीरकाण्डे,—

चतुरस्रेसमे कुण्डे पूर्ववत्परिकल्पयेत् ।

कुण्डार्धे कर्णभागाद्धे दिग्नि स्थाप्य विचक्षणः ।

भ्रामयेत्पूर्णचन्द्राभं कुण्डं स्यात् समनीचरम् ॥

अयमर्थः—चतुरस्रं चतुःकोष्ठं कृत्वा कुण्डार्धे कुण्डप्रान्तसूत्रे
 [बादयान्नलमिते]¹ [कर्णभागाद्धे]² चतुःकोष्ठकरणसामर्थ्या-
 चतुःकोष्ठैककोष्ठकोणसूत्रस्य भागयतुर्योऽयस्तदर्थं यवाङ्गुलद्वयरूपं
 कुण्डप्रान्तसूत्रात् बद्धयित्वा यवाधिकचतुर्दशाङ्गुलसूत्रमूलं चतु-
 रस्रमध्ये स्थाप्य तदयं दिग्नि स्थाप्य भ्रामयेत् ।

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) D. ज्यासूत्रमष्ट • ।

(3) B. C. D. Omit the portion bracketed.

(4) A. Omit the portion bracketed. B. कर्णभागाद्धे सूत्रे बादयान्नल-
 मिते चतुः ।

पद्मकुण्डम् ।

तत्रैव,—

वर्तुले मेखलायाञ्च कुर्यात् पद्मदलानि च ।
 षोडशातिसुरभ्याणि यथाशोभान्वितानि च ॥
 पद्माभमेव कुण्ड 'तदभवेदतिमनोहरम् ।

अस्य पश्चिमे योनिः ।

अथाष्टाक्षम ।

ईशाने । तत्रैव,—

चतुरस्रे समे चेत्रे परिधीकर्णभूपिते ।
 षटाक्ष वर्डयेद् येन विधिना तच्छृणुष्व मे ॥
 कर्णैर्कर्णगत सूत्रं 'समस्यात्पात् समं बुध' ।
 कुण्डार्धसूत्रमानेन कर्णसूत्राणि लाब्धयेत् ॥
 एकत्र लाब्धने स्याद्य सूत्रं कुण्डार्धसम्मितम् ।
 लाब्धयेज्जीवरिखास्तु ततस्तेन विचक्षणः ॥
 लाब्धनाविर्गतान् दिक्षु ततोऽन्यानि समालिखेत् ।
 परिध्याभ्यानि सूत्राणि दिग्विदिक्षु समन्ततः ॥
 षटाक्षमेव कुण्ड तु कथित तन्त्रवेदिभिः ॥
 अथवा पद्ममानिरस्य हस्तमात्र समन्ततः ।
 पद्मवत् खातयेत्कुण्डमष्टाक्ष 'सुमनोहरम् ॥

(१) B. • व. • ।

(२) D. • व. • अनाहरम् ।

(३) L. F. हस्ताभ्याम् ।

कर्णवृक्षाणीति बहुवचनात् कुण्डमध्यात् कोणसूत्रोपरि
कुण्डार्धसूत्रं पातयित्वा तदन्ते चिह्नं कार्यम् । एवं चतुःकोषे
कृत्वा तेषु चिह्नेषु कुण्डार्धसूत्रस्य मध्यं यथा भवति एव
विदित्समरेखयोः पातयित्वा

चतुरस्राद् वहिर्यत्र सूत्राय तत्र लाञ्छयेत् ।

जीवरेखास्त्रिति निमित्तसप्तमी जीवरेखानिमित्तम् । क्षेत्र-
वृद्धयत्वात् करिष्यमाणरेखा जीवरेखा । ततस्तेषु चिह्नेषु दिक्षु
सूत्रचतुष्टयं विदित्तं च सूत्रचतुष्टयमिति सूत्राष्टमिति ।
कोणप्रोच्छन्नेन जीवरेखामध्यरेखाप्रोच्छन्नेनाष्टास्रं भवति । नात्र
चतुरस्रसमानक्षेत्रतानियमः । पद्मवत्खातपक्षे सर्वथाऽसम्भवात् ।
इत्यष्टास्रम् । अत्र पद्मवत्खातपक्षेऽपि मेखला वृत्तरूपैव न तु
पद्मदलानुरूपेण पद्मनिर्गतत्वात् । प्रतिष्ठागमे च कुण्डमध्ये
नाभिविधानाभावात् नाभिर्नास्ति । अन्यत् सर्वं मन्त्रागम-
वदवगन्तव्यम् । स्थण्डिल घटनागमेनोक्तमेव । अत्यन्तासम्भवे
मन्त्रागमादेवानुसर्तव्यम् ।

अथ मण्डलम् ।

धारदातिलके पूर्व्यापरायताः सप्तदश रेखाः पश्चिमोत्तरायता-
श्चापत्य । तेष्वभिः षोडशकोट्यवस्थया षट् पञ्चाशदधिकशत-
द्वयमितानि पदानि जायन्ते । मध्ये षट्त्रिंशत्पदैः पद्मम् । पद्मपार्श्वे

(A) चतुष्टयचतुष्टयमिति । B D पद्मवत्खातपक्षेऽपि ।

एकपङ्क्त्याभितः पीठं तदाहो पङ्क्तिद्वयेन वीथिम् । अवशिष्टपद्माभ्यां
मध्ये द्वारं षट्पदैः । तत्पार्श्वद्वये च चतुर्भिश्चतुर्भिः शोभा । पद-
पङ्क्तेन कोणमेवं चतुर्दिक्षु । पञ्चचेत्रस्य द्वादशभागमभितः
सन्त्यज्य मध्ये वृत्तत्रयं समान्तरम् । 'वृत्तमध्ये कर्णिका । द्वितीयं
केशरस्थानं तृतीयं पत्रस्थानं त्यक्तांशेन दलायाणि । मध्यवृत्ते
युग्मगः केशरपोङ्गशकरणम् । बाह्यवृत्तेः केशराणि सूत्रमूलं दत्त्वा
वृत्तबाह्यरेखायां सूत्राग्रं दृत्वादे'चन्द्राकृतिकरणम् । अर्धचन्द्राष्ट-
सन्धिस्यान्नि मध्यवृत्ते रज्जुरेखाकरणम् । त्यक्तांगप्रान्ते वृत्तं कृत्वा
दलायाष्टलिखनमनुपातरीत्या । पञ्चपार्श्वं अपीठपङ्क्तौ ^१[पदत्रय-
मुपान्ते ।] कोणचतुष्के पत्रत्रयमेकीकृत्य पीठपादकरणम् । अव-
शिष्टपदैरेकीकृतैः प्रतिदिशं पीठपात्राणि । वीथिपदपङ्क्तिद्वयस्य
पदानां प्रतिपङ्क्त्येकीकरणम् । अन्त्यपङ्क्तौ ^२पदचतुष्कमुपान्ते
पङ्क्तौ] पदद्वयमिति षट्पदैर्हारम् । द्वारपार्श्वयोरुपान्त्यपङ्क्तौ
पदत्रयमन्त्यपङ्क्तौ च पदमिति चतुष्पदैः शोभा । तत्पार्श्वयो-
रन्त्यपङ्क्तौ पदत्रयमुपान्ते पदमेकमिति चतुःकोष्ठेनोपशोभाद्वयम् ।
पङ्क्तिद्वयपार्श्वं पदद्वयसहिते कण्ठकोष्ठे कोणम् ^३ । एवं चतुर्दिक्षु ।
रजसांशे विशेषः ^४ । कर्णिकाः पीतवर्णाः केशराः पीतरक्ताः

(१) D. मध्यवृत्ते •

(२) B. • चन्द्राकृतिकरणपञ्चार्धचन्द्राष्ट •

(३) A C Omit the portion bracketed.

(४) D. Omits the portion bracketed.

(५) A B, D पङ्क्तिद्वयपार्श्वं पदद्वयसहितकोणकोष्ठेन कोणम् ।

(६) A. रजसांशे विशेषः ।

केवलारुणवर्णा वा । शुकानि पत्राणि पत्रसन्धीनि श्यामलानि ।
 पीतरक्तकर्षिकापत्रे कृष्णवर्णदलसन्धयः । पत्राखरुणानि ।
 पीठपादा अरुणाः । पीठपत्राणि 'पीतानि शुकानि कृष्णानि वा ।
 वीथियु पत्रपुष्पफलयुक्तकल्पलता नानावर्णेन । द्वाराणि शुकानि ।
 शोभा रक्ताः । उपशोभाः पीताः । कृष्णानि कोणानि ।
 शुक्लरक्तकृष्णवर्णा रेखास्त्रिस्रो वहिः । अङ्गुलीक्षेधविस्ताराः ।
 समा रेखाः शुकताः । एतत् सर्वतोभद्रमण्डलम् । मण्डलरजासि
 तत्रैवोक्तानि । पीतं हरिद्राचूर्णं ग्रीहियवादितण्डुलचूर्णं शुकं
 कुसुमचूर्णं रक्तं दग्धपुलाकज कृष्णं विस्वादिपत्रजं श्यामम् । यत्तु
 मण्डलाधिकारे देवीपुराणे,—मुक्ताफलचूर्णं शुकं प्रवालचूर्णं
 मरकतचूर्णं वा रक्तं पुष्परागचूर्णं कुङ्कुमचूर्णं वा पीतं नीलमणि-
 चूर्णं कृष्णं मरकतचूर्णं श्याममित्युक्तं तन्महाव्यविषयमेव । तत्रैव
 याज्ञिकपिटृचूर्णैर्वा यवगोधूमजैरित्यादिप्रकारान्तरकथनात् ।

सुकसुवलक्षणम् ।

गारदातिनके, देवीपुराणे च,—अश्वत्थपलाशवैकट्यतखदि-
 भवं तदन्यघोरयास्त्रिभवं वा काष्ठं हस्तमितं याद्वम् । देवी-
 पुराणे तु मार्कण्डेयं सुगधं । तस्य पट्विंशता भागः । विमलं
 रङ्गः । वेदी चाष्टभिः । एकागेन कण्ठः । सप्तभागेन मुखम् ।

'दण्डस्य मूले त्रिभागेण कुम्भः । तथा दण्डमूलाग्रयो खण्डौ ।
कण्ठो युगाशेनाग्रद्वयेन । यमाशेनाग्रद्वयेन तथा दण्डस्य बाह्वो
वेष्टनरज्जुपरिमाणम् । पङ्क्तिरग्रवेदी । मध्ये एकाशेन वृत्तरूपा
कर्णिका । तद्वहिराशेन खातरूप वृत्तम् । खातस्य गभीरता
त्राशेन । तद्वहिरर्द्धाशेन वृत्तम् । वह्निपद्मदलान्यशेन । अर्द्धाशेन
परितो मेखला । [पङ्क्तिरग्रवेदी]^१ वेद्या पृष्ठे कूर्माक्षिति ।
कण्ठस्य विस्तारो वेदीत्राशेन । वेदीविस्तार त्रिधा विभज्य
तस्य मध्यभागसमं कण्ठविस्तारः । मुखस्यापि कण्ठसमो
विस्तारः । मुखे वेदीगर्तप्रभृतिकनिष्ठाङ्गुलिमितो वृत्तनिर्गम-
मार्गः । मुखस्य परितोऽर्द्धाशेन मेखला । मुखपृष्ठभागे हस्तस्य
हस्तिनो वराहस्य वा मुख लेख्यम् । मृचवतुर्भिरग्रैः सुव । देवी
पुराणे,—हस्तमितः । अस्य हाविशत्वशेन दण्डः । तस्या बाह्वो
वेष्टनमशचतुष्टयेन । अग्रद्वयेन शिरः । तन्मध्ये वृत्तकर्षपूरयोग्य
खात पङ्क्तिरुपपदाकारम् । मध्ये भित्तिः । दण्डमूलाग्रयो-
र्गण्डव स्यात् । अग्रद्वयेन 'कङ्कणभूषिता च सा । खण्डीशब्दस्य
कङ्कणावच्छिन्नदण्डैकदेशवाचकः ।

(१) D Here reads दण्डस्य मूले त्रिभागेण सप्तमः । दण्डस्य मूले त्रिभागेण
कुम्भः । दण्डस्याग्रे चतुर्थभागेन कुम्भः । तथा दण्डस्य ।

(२) १ Om ts the portion bracketed

(३) A. • पूरणः •

(४) D कङ्कणभूषिता च सा ।

यौतस्मात्तेयोः सुक्लक्षणम् ।

सुयोऽरन्निमात्रोऽद्भुष्टपर्वमात्रः पुष्करः । बाहुमात्रः सुच-
पाणिमात्रा पुष्करा । त्वग्विला हसमात्रप्रसेका । वैकङ्कतो यज्ञ-
कर^१ इति वचनात् वैकङ्कती । प्रणीतापात्रं वारुणम् । चतुरङ्गुल
विलक्ष्मसवत् संहतं वारुणमेवारन्निमात्रम् । स्तोऽस्याकृति
खादिरोऽरन्निमात्र 'उल्लेखनार्थः । उन्मुखं जानुमात्रं वारुणम् ।
सुपल वारुणमेव यथेच्छमानम् । प्रतिष्ठावर्धयन्तु इयशीर्षे,—

हसमात्रं सुच कुर्याच्चटुकेन समन्वितम् ।

तस्मात् तदङ्गुलं वृत्तं कार्यं निम्नं यथा भवेत् ॥

यज्ञे तु गोप्यदं यावत् कुर्याद्विम्नं तथाकृतिम् ।

अद्भुष्टकपरीणाहं सुवदण्ड प्रकल्पयेत् ॥

चटुकेनेति सुवगिरसि मण्डलाकारं चटुक क्षत्वा तदुपरि
बाहुल वर्तुलं कृत्वा तन्मध्ये यज्ञे गोप्यदाकार मध्यभित्तिसहित
खात कुर्यादित्यर्थः ।

सुक्लक्षणम् ।

तथैव,—

सुच कुर्यात्तु होमार्थं बाहुदण्डमितं सदा ।

मसाङ्गुलप्रविस्तार चतुरस्र समन्ततः ॥

(1) A वैकङ्कतो यज्ञाकर . D वैकङ्कतो यज्ञकर .

(2) A D उल्लेखनार्थः ।

पञ्चाङ्गुलानि विस्तारं^१ कुर्याद् वा चतुरस्रकम् ।
 विभागेण ततो वृत्तं कुर्याद् गर्त्तन्तु^२ मध्यतः ॥
 खनेत् त्रियङ्गुलं निम्नं तिर्यग्गूढं समन्ततः ।
 यवद्वयं परित्यज्य कुर्याद् वै मेखलात्रयम् ॥
 अर्द्धाङ्गुलप्रविस्तारं^३ तद्द्वारं शोभयेत् ततः ।
 तथा शोभानुरूपेण चतुः^४ कोष्ठेषु सर्वतः ॥
 त्रिभागविस्तारं कण्ठं सुचोऽङ्गुष्ठं^५ समायतम् ।
 तत्समं विस्तृतञ्चाग्रे मुखं तस्य पङ्कजुलम् ॥
 आयामे च तथा कुर्यात्^६ कण्ठान्तेन द्विविस्तरम् ।
 आज्यनिर्गमणं मध्ये तच्च कुर्यात् पङ्कजुलम् ॥
 तन्मानेनैव तन्निम्नं क्रमाद् यावद्विद्विरङ्गुलम् ।
 कुर्यात् कण्ठे तु शूपिरं विधेद् यावत् कनीयसी ॥
 सुच एव कृतायाश्च मूलं कुर्यात् सुशोभनम् ।
 दण्डन्तु कारयेच्छेषमवकां निर्गमं शुभम् ॥
 कलसं कारयेन्मूले वेष्टनञ्च पङ्कजुलम् ।
 सुङ्गन्तु मकरास्थन्तु कारयेत् सुमनोहरम् ॥
 शेषमन्यञ्च कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ।

सुगर्थे सप्ताङ्गुलपञ्चाङ्गुलान्यतमविस्तारं चतुरस्रं वेदी

(१) A B D पञ्चाङ्गुलप्रविस्तारं • (१) D. • कोष्ठेषु •

(२) B D • वृत्तञ्च •

(३) A • अङ्गुल •

(४) D. तद्द्वारं शोभ •

(५) A • कण्ठान्ते द्विविस्तरम् ।

(६) D. यथा •

ततस्त्रिभागेण तृतीयांशेन मध्ये वृत्तरूपं खातम् । गर्तस्य गभीरत्वं
 त्र्यङ्गुलम् । गर्तविस्तारोऽपि पञ्चे त्र्यङ्गुलः । गर्तस्य समन्ततः
 यवद्वय परित्यज्य मेखलात्रयम् । अर्द्धाङ्गुलविस्तृता मेखला ।
 कोणेष्ववशिष्टस्थाने पुष्पादिलिखनेन शोभा । वेदीतृतीयांश-
 विस्तृतं वेदिलग्नं कण्ठम् । दीर्घमङ्गुलमितम् । तदनन्तरं पङ्-
 ङ्गुलदीर्घं मुखम् । मुखस्य विस्तारोऽग्रे कण्ठसप्तः । मूले
 पञ्चाङ्गुलवेदीपञ्चे द्वाङ्गुलं सप्ताङ्गुलवेदीपञ्चे च ऋङ्गुलम् । तच्च मुख-
 रूपं पङ्गुलम् । मध्ये आज्यनिर्गमणम् । आज्यं निर्गम्यते
 अनेनेति व्युत्पत्त्या तदुपयोगिखातमित्यर्थः । मुखस्य द्वाङ्गुल-
 पर्यन्तं खातं तन्मानेन तन्निम्नम् । तन्मानविस्तारं तन्माननिम्नञ्च ।
 उपरि खातस्य निम्नविस्तारयोरनियमः । कण्ठे शुषिर कनिष्ठा-
 ङ्गुलिमितम् । सुचो दण्डस्य वेष्टनं पङ्गुलम् ।

तच्चैव,—

सुवार्धे खदिरं शस्तं चन्दनं भक्षुकं तथा ।
 चम्पकं चूतकं सौष पालाशं समिदेव च ॥
 अन्येऽपि याजिका वृक्षाः शस्यन्ते सारवद्दृढाः ।
 द्वादशाङ्गुलविस्तारं कारयेच्च समं बुधः ॥
 मूले पङ्गुलं दण्डं कुर्यात् समतलं शुभम् ।
 अष्टाङ्गुलप्रविस्तारं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
 उल्लेखनार्थं कुर्वीत खड्गं हस्तमितं शुभम् ।

अथ जपधर्माः ।

योगियात्रवल्लभः,—

गृहेष्वेकगुणं जाप्यं नद्यान्तु त्रिगुणं^१ स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम्^२ ॥
 सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थं देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णु^३सन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीर्थं गुहा यन्वतमस्तकम् ।
 तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥
 उद्यानानि विविक्तानि बिम्बमूलं तटं गिरिः ।
 तुलसीकाननं गोष्ठं वृक्षशून्यः शिवालयः ॥
 अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला तीर्थमभ्यतः ।
 देवतायतनं तीर्थं^४ समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
 गुरुणां सन्निधानञ्च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

(१) B. द्विगुणं • D. भद्यादौ द्विगुणं •

(२) B. D. • शताधिकम् ।

(३) B. D. • शिव •

(४) A. • जल •

(५) A. • कूर्चं ।

आसनानि ।

पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धेय व्याघ्रचर्म मोक्षसिद्धेय सृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहर वेत्तजं वैश्वकर्म्मणि^१ ॥

विद्वेपे जाम्बुकं प्रोक्तं कम्बल दुःखमोचनम्

अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वस्त्रादिकर्म्मणि ॥

शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्वकर्म्मसु ।

स्तम्भने गजचर्म स्यान्मारणे माहिषं तथा ॥

मेघचर्म तथोच्चाटे खड्गजं वैश्वकर्म्मणि ।

विद्वेपे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेद् गोचर्म शान्तिके ॥

वंग्मासने च^२दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ।

धरण्यां दुःखसम्भूतिः^३ पापाणि व्याधिसम्भवः ॥

दण्डासने ययोद्धानि, पल्लवे चित्तविभ्रमः ।

इष्टकायामयाधिः स्यादेतत् साधारण्ये जपे ॥

कुशाजिनाम्बरेणापि चतुरस्र समन्ततः ।

एकद्वस्त द्विद्वस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

(१) A B D • श्रीविदर्शनम् ।

(२) B D कौशेय उद्दिष्टं प्रोक्तं कम्बल उ खमोचनम् । A कौशेय उद्दिष्टं प्रोक्तं •

(३) A B D सुल्लप्ति • ।

(४) A. कृष्णाजि • ।

‘पद्मकं स्रस्तिकं वीरं सिद्धयेति चतुष्टयम् ।

जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥

स्मृतिः,—

सहस्रगुणितो ज्ञेय ऊर्ध्वपुण्ड्रवती जयः ।

ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं स्यात् क्षत्रियस्यार्धचन्द्रिका ॥

वैश्यः पुण्ड्रं तथा कुर्याच्छूद्रस्यापि त्रिपुण्ड्रकम् ।

अत्र ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं जपाद्वतया विधीयते । तेन पुरुषार्थ-
भस्मत्रिपुण्ड्रकस्य न बाधः ।

अक्षमाला ।

योगियात्रबल्गाः,—

स्फटिकेन्द्राक्षरद्राक्षैः पूतञ्जीवसमुद्भवैः ।

अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताद्युत्तरोत्तरा ॥

कोट्यादिका भवेद् वृद्धिरक्षमालाविशेषतः ।

जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ॥

स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षैः कोटिगुणं फलम् । रुद्राक्षैः इन्द्रा-
क्षाद्वर्द्धगुणमित्यादिरूपेण । तथा

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थाद्य पाणिना ।

इति । शिवपुराणे,—

ग्रहत्या जपसंस्थानमेवमेकगुणं धृतम् ।
 रेखयाष्टगुणं विद्यात् पूतञ्जीवैर्दशाधिकम् ॥
 गतं स्यात् ग्रहमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
 स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
 पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कीटिरुच्यते ।
 कुशग्रन्याय रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥

अन्यत्र च,—चतुर्वर्गमासये पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा
 '[अणिमादिगुणमासये वा] मोक्षाय च । सर्वकामासये रुद्राक्षणि
 मोक्षाय च । स्फाटिकैर्मौक्तिकैरक्षमाला राज्यदा सोभाग्यदा च ।
 रुद्राक्षमाला राज्यदा । पूतञ्जीवमाला पुत्रदा । कुशग्रन्या
 पापक्षयो मोक्षाय । अरिष्टहृद्यमाला शान्तिके । स्वर्णरजतमाला
 सर्वकामदा । प्रवालमाला धनलाभाय । मुक्ताभिः पुत्राय ।
 शङ्खैर्यशः । ताम्रमाला मेधावीर्यतेजःप्रदा । रत्नैर्विभूतिः ।
 'तथा नारदकल्पे—अष्टाक्षरे विशेषः,—

कुशग्रन्थैर्जपेद् विप्रः सुवर्णरजतैर्नृपः ।

पूतञ्जीवैर्जपेद् वैश्यः पद्माक्षैः शूद्रः एव च ॥

(1) D Omits the portion bracketed

(2) A B D स्त्रीप्रदाय ।

(3) A तथा अष्टाक्षरे विशेषः,—कुशग्रन्थैर्विप्रः सुवर्णरजतैर्नृपः पूतञ्जीवैर्वैश्यः
 पद्माक्षैः शूद्रैः । नारदकल्पे ०

(4) B D सर्व एव च ।

नारसिंहे,—कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

इन्द्राक्षैस्त्रिपुरायाः । सारस्वते पद्मरागैः प्रबालैर्वा ।

गङ्गाभास्ववराहाणां दन्तैस्तैराभिचारिके ।

नीलसारस्वते महाशङ्खैः । सर्व्वरुद्राक्षादिभिर्मोक्षाय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः । अत्र कोव्यादिका वृद्धिरिति याज्ञ-
वल्कीयगुणफलमविरुद्धसर्व्वपापक्षयाणां वृद्धिभभिप्रेत्य । अन्यत्र
कामनाभेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः सजातीयापेक्षत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वसामक्षमालानां जपे यत् फलमुच्यते ।

तत् फल शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वमङ्गलामन्त्रपरम् । तत्प्रकरणादित्याहुः ।

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थराश्या पाणिना ।

इत्यङ्गुलकल्पविधानात् । अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणो रेखाभि-
र्जप इति पाणिजपो द्वेधा । रेखापदमत्र पर्व्वपरमेव ।

अनामिकाया मध्यादि मध्यादधः क्रमेण तु ।

तर्ज्जन्या आदिपर्व्वान्त अक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । रेखासु चैव सर्व्वसु न च मध्यमाद्य-
पर्व्वशोरिति रेखानिषेधाच्च । तेनाङ्गुलिभिरवियेषात् पञ्चभि-
र्गणनम् । पर्व्वभिर्वा ययोक्तम् । मध्यमाद्यपर्व्वद्वयं मेरुः ।

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चित् सदोचयेत् तलम ।

इति वचनादङ्गुलीनां निःसन्धितां सम्पाद्य पर्वगणना कार्या !
'रुद्राक्षे विशेषः,—

एकवक्तैस्त्रिवक्तैश्च चतुर्वक्तैश्च पञ्चभिः ।

पङ्चवक्तैर्वाथ कर्त्तव्यं तस्मान्निग्रहैः वर्जयेत् ॥

अनुलोमविलोमस्थैर्विन्दुयुङ्मात्रकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः कृतया वर्षमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुङ्मन्त्राः कृताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।

अक्षमालाग्रथनम् ।

कृतनित्यक्रियो यथोक्तान्यक्षाणि कीटादिदोपरहितानि
नातिस्थूलक्षरानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि दृढानि 'कर्कट-
संयुतानि अष्टोत्तरशतान्युत्तममालार्थं शतार्द्धमितानि मध्यमे
तदर्द्धमितानि कनिष्ठे । धर्मार्धं त्रिंशत् । मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः ।
अभिचारे योद्धव्यम् । पुष्टार्थं सप्तविंशतिः । चतुःपञ्चाशत् काम्य-
कर्मणि । अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । कश्चिद्

गतं वाय तदर्द्धं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि सम्पाद्य सूत्रम्

सर्वाणामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।

शुक्लं कृष्णं तथा रत्नं शान्तिवश्याभिचारिके ॥

(१) C रुद्राक्षे विशेषः ।

(२) D अर्द्धसंयुतानि ।

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षौमं कार्पासिकं 'तथा ।

द्विजस्तत्रिभिर्भितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रञ्च सम्पाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रमचाञ्च प्रक्षाल्य नवभि-
रश्वत्थपत्रैर्निर्भिर्भिते पद्माकारे पत्रे स्थापयेत् । प्रणवं शक्तिवीजं
मातृकां सूत्रे मणिपु च विन्यसेत् । मूलमन्त्रेण सूत्रे मणिपु
निजैष्टदेवस्य पूजनम् । तेनैव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ
द्विगुणजपः ।

ततो ग्रथनम् ।

सुखे सुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।

[एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥]^१

इत्येवंरूपेण गोपुच्छसदृशी सर्पाकारा वा कार्या । तत्-
सजातीयमेकं मेरुत्वेन कल्पयेत् । कालोत्तरे तु,—

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेच्छतगुणं पुष्पं न दीपो मेरुलङ्घने ॥

आग्नेयेऽपि,—

समेरु मेरुहीनं वा जप्यसूत्रन्तु कारयेत् ।

(१) A. • त्र वा ।

(२) B D Omit the portion bracketed

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्र पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् । शुभपात्रे
अवस्थाप्य कवचेनावगुण्ड्य धेनुमुद्रयान्मृतीकृत्यास्त्रिण रक्षणम् ।
मूलमन्त्रस्याक्षमालाया न्यासः । तेनैव तत्रेष्टदेवतापूजनम् ।
तिलसर्पिषा होमः । होमाग्रक्तौ जपः । तत्त्वसारसंहितायाम्,—

प्रतिष्ठामचसूत्रेषु रक्षा विद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्रान्तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्येऽत्र वा लिख्य पूज्यस्योपरि विन्यसेत् ॥

सोवर्णं राजतश्चान्यद् विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत् ताम्बादि ।

पात्रान्तु तत्र यत्तत्त्वं तेन सर्वा. क्रिया भवेत् ।

यत्तत्त्वं वा या देवता तत्तन्मन्त्रेण सर्वा वक्ष्यमाणक्रियाः ।

अस्त्रेण पूरयेत् पार्श्वं शालितण्डुलकैः शुभैः ॥

तस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।

अष्टत्यस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ॥

लिखितपद्माष्टपत्रेष्वष्टावष्टत्यपत्राणीत्यर्थः ।

तत् पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

‘[पद्मरत्नानि जैमं वा अचसूत्रं ततो न्यसेत् ॥]

अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ।

सम्पूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासञ्च कारयेत् ॥

प्रतिग्रन्थि प्रतिमणीन् त्रिःकृत्वो वैकशोऽपि वा ।

सृग्मन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमीरितः ॥

पुनः पञ्चोपचारेण पूज्य सुद्रां प्रदर्श्य च ।

अक्षमालां समादद्याद्वर्त्मकामार्थमोक्षदाम् ॥

सुद्रा च तत्तद्देवतासुद्रा । अत्राप्यधिवासनप्रवृत्तिः । तद्विधिः ।

त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्येऽधिवास्य शुभदिने स्वस्ति वाच्यं
संकल्प्य उपलिप्ते चतुरस्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पद्माय नमः
इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णं राजतं तदभावे ताम्बादिपात्रं वा
विन्यस्य तत्पात्रं शुभैः शालितण्डुलैर्वस्त्रेणापूर्य शालितण्डुलोपरि
सकर्णिकमष्टदलपद्मं लिखित्वा तत्पद्मपत्रेष्वष्टावश्वत्यपत्राणि
विन्यस्य तत् पत्रं पद्माय नमः इति गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः सम्पूज्य
तत्र पञ्चरत्नं स्वर्णं वा विन्यस्य तदुपरि अक्षधूतं विन्यस्य पञ्चगव्येन
शुद्धोदकेन च क्रमात् प्रोक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं सम्पूज्य प्रति-
ग्रन्थि प्रत्यक्षञ्च सृग्मन् सकृत् त्रिर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा तत्र पुनरिष्ट-
देवं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य तन्मुद्राः प्रदर्शयेत् । ततोऽक्षमालां
गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां प्रतिगृह्णीयात् । शान्तिकरणमच्छिद्राव-
धारणञ्च । शैवे तु विशेषः,—

चालयेद् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जनैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वामदेवेन चर्पयेत् ॥

'पूजयेत् तामघोरेण लेपयेत् पुरुषेण तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ॥

मेरुञ्च पञ्चमेनैव मन्त्रेशैव च मन्त्रयेत् ।

इति ।

जीर्णं सूत्रे पुनः, पत्रे अथयित्वा शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा च्छिन्ने सहस्र जप उच्यते ॥

जपान्यकाले ता माला पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाञ्च सुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥

प्रसादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तर जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा चालनम् । गायत्रीं शतं जप्त्वा
नमस्कृत्य स्थापनम् । अशुचिस्पर्शे तीर्थोदकेन चालनम् । नोच्छि-
ष्टेन स्पर्शे स्त्रीणां हस्ते न कारयेत् । शूद्रस्पर्शे तु पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्याद् यदीच्छेत् परमा गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेत्काप्यमन्त्रैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयस्तर्जनीवर्जिता । तर्जनीवर्जिताभिरिति प्रपञ्च-
सारात् । अतएव,—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्य द्वेपोच्चाटनादिगतस्य तर्जनीयोगोऽङ्गम् । कचिच्च

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन विद्वेपोच्चाटने जपेत् ।

इति स्फुटं वाक्यम् । तथा

अङ्गुष्ठस्यामक्षमालां चालयेन्मध्यमाग्रतः ।

तर्जन्या न स्पृशेत् सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

भुक्तौ मुक्तौ तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगात्मारणे ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

जपभेदाः ।

नरसिंहपुराणे,—

यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदचरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद् व्यक्तं जपयन्तः स वाचिकः^(१) ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीपदोष्ठौ प्रचालयेत् ।

‘किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदचरयेत्स्या वर्णाद् वर्णं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

तयाणां जपयन्तानां त्रयः स्यादुत्तरोत्तरम् ।

शब्दचिन्तनं जपः । अर्थचिन्तनं तदङ्गम् । मानसं द्वैधमुक्तं

(१) C. • व उच्यते ।

(२) A. B. C. कश्चिच्छब्दः •

पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्,—

जिह्वया चिन्तयेन्नन्दं मनसा केवलेन वा ।

योगिवाञ्छवल्काः,—

उपायुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।

साहस्रो मानसः प्रोक्षो यस्माद्गानसमो हि सः ॥

अथ

उच्चैर्जपाद् विगिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।

जिह्वाजप. शतगुण' साहस्रो मानस' स्मृत' ॥

[एवञ्च सति]'

मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।

वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥

इति प्रागस्त्यपर न व्यवस्थापरम् । योगिवाञ्छवल्काः,—

न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।

न चाश्रितो न जल्पथ न प्रावृतगिरास्तथा ॥

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करो ।

न चासमाहितमना न च संथावयन् जपेत् ॥

उत्तिष्ठन् वीचमाणोऽर्कं जप कुर्यात् समाहितः ।

अन्यथा प्राशुखः कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥

प्राक्कूलेषु कुण्डेष्वेवमासीनः स्नासने शुभे ।

तथा,—

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोशीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्त्रीगूढपतितांश्चैव रासभञ्ज रजस्त्रलाम् ।
जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
तूष्णीमासीत च जपंचाण्डालपतितादिकान् ।
दृष्ट्वा तान् वार्युपसृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
आचम्य प्रयतो नित्य जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् ययोस्तावन् पावमानौघ यत्कितः ॥
यदि वाग्यमलोपः स्याद् व्रतादिषु कथञ्चन ।
व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमव्ययम् ॥

कौर्मै,—

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः,—

असख्यातन्तु यज्जप्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।
इति जपसाधारणधर्माः । [तान्त्रिकाः साधारणधर्मा वक्ष्यन्ते ।]'

अथ होमपरिभाषा ।

होमो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः प्रक्षेपार्थकः । तदुक्तं
'यदा तु चोदनाद्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वात् तदुक्ते'
अवणाज्जुहोतेरासेचनार्थकत्वात् द्रव्यदेवताक्रियाणां समाहारः ।
द्रव्यदेवताक्रिया क्रिया च त्यागः । आसेचन प्रक्षेपः । तेन
जुहोतीत्युक्ते एतदुक्तं भवति । देवतां चतुर्थन्त्यपदेनाभिधाय द्रव्यं
न ममेति बुद्धिं कृत्वाग्नौ प्रक्षेपेदिति । तदन्यत् सर्व्वं तदङ्गम् ।
छन्दोगपरिमिष्टे,—

आन्य द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रस्य देवतायायानादेशे प्रजापतिर्देवता प्रजापत्यो मन्त्रश्च
समस्ता व्याहृतयः । मन्त्रविधाने देवतानां स्थाने मन्त्रवर्ण्यकौ
देवता । मन्त्रस्यासष्टलिङ्गत्वे तु देवतानामनादेशे अग्निरिन्द्रः
प्रजापतिरिति याज्ञवल्क्योक्तं याज्ञम् । देवताज्ञाने मन्त्रानादेशे
तु गारुडे,—

प्रणवादिनमोऽन्तश्च चतुर्थन्तश्च सप्तमः ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

(1) A यजति चोदना देवता • C यजति ये जना द्रव्य • D यजति
चोदना • रासेचनार्थकं स्वात् । द्रव्य • समाचारः ।

(2) B D Here read इति । मन्त्रस्य •

(3) A • वर्णिङ्गा •

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

मन्त्रावसाने जुहुयाद् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे, —

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका

द्रवादिना चेत् शुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्रियते हविः

सङ्गारिणि स्वर्धिपि तच्च पावके ॥

गोभिलः,—

गोवत्सवत्कारं कुर्यात् तर्जनीकन्यसादृते ।

अधोमुखेन तेनैव व्रीच्यादीन् होमयेत्ततः ॥

पञ्चरात्रे,—

होमे मुद्रात्रयं प्रोक्तं मृगी हंसी च शूकरी ।

करसङ्घोषः शूकरी हंसी मुक्तकनिष्ठिका ॥

मुञ्जा कनिष्ठातर्जन्यौ मृगीमुद्रा प्रदर्शिता ।

शान्तिपौष्टिककर्मार्थं मृगी हंसी प्रकीर्तिता ॥

आभिवारिककर्मार्थं शूकरी कथिता बुधैः ॥

कर्पमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ।

उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्समानि मनीषिभिः ॥

तत्समं मधुदुग्धावमर्षपावमुदाहृतम् ।

दधि प्रसृतिमात्रं स्यान्नाजाः स्युर्मृष्टिसम्मिताः ॥

पृथुकास्तन्यमाणाः स्युः शक्त्वोऽपि तथोदिताः ।

गुडं पलावमानं स्यात् शर्करा हि तया स्मृताः ॥

यासादे चरुमानं स्यादित्तुः पञ्चावधिः स्मृतः ।
 एकैकं पत्रपुष्पाणि तद्यापूपानि कल्पयेत् ॥
 कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
 मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधाकृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्वुधाः ।
 त्रिधाकृतं फलं वैष्णवं कपिलं खण्डितं द्विधा ॥
 '[उर्व्वारुकफलं होमे गदितं खण्डितं त्रिधा ।]
 फलान्यन्यानि खण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ॥
 दुर्व्वीत्रयं समुद्दिष्टं गुलुची चतुरङ्गुला ।
 ब्रीहयो मुष्टिमात्राः सुर्मन्त्रा माया यवा अपि ॥
 तण्डुलाः स्युस्तदर्द्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसन्निताः ।
 गोधूमरक्तकलमा, विहिता मुष्टिमानतः ॥
 तिलादुलुकमाषाः^१स्युः सर्पपास्तत्रमाषकाः ।
 शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः ॥
 पुरं यदरमानं स्याद्रामठं तत्समं स्मृतम् ।

पुरं गुग्गुलुम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरकसूरीकुङ्कुमानि च ।

तित्तिङ्गीजीज^२मानानि समुद्दिष्टानि देयिकैः ॥

• (१) D Omits the portion bracketed.

(२) B. • याना • ।

(३) A. B. • पद • ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्समिद्धोमेषु साधकः ।
 शयान्तमाज्यहोमेषु निषस्य शेषवसुषु ॥
 आस्ये तु होमयेद्दङ्गेर्विपश्चिखर्व्वकर्मसु ।
 कर्णहोमे मवेद्व्याधिर्मेव्रेऽन्मत्व'सुदाहृतम् ॥
 नासिकायां मनःपीडा मस्तके धनसञ्चयः ।

तथा,—

स्वर्णसिन्दूरवासाकंकुङ्गमक्षौद्रसन्निभः ।
 (हिरण्यरतसो वर्णः शोभनः परिकीर्तितः ॥
 भेरीवारिदहस्तीन्द्रध्वनिर्वङ्गेः शुभावहः ।
 नागचम्बकपुत्रागपाटलीयूथिकानिभः ॥
 पद्मेन्द्रीवरकल्हारसर्पिर्गुग्गुलसन्निभः ।
 पायकस्य शुभो गन्ध इत्युक्तं तन्मवेदिभिः ॥
 प्रदक्षिणाच्चिर्निष्कम्बम्बुचामः श्वसनः शिखी ।
 शुभदो यजमानस्य राज्यस्थापि विशेषतः ॥
 कुन्देन्दुधवलो धूमो वङ्गेः प्राप्तः शुभावहः ।
 कृष्णः कृष्णगतेर्वर्णो यजमानं विनाशयेत् ॥
 खेतो राष्ट्र 'निहन्त्यासु वायसस्वरसन्निभः ।
 खरस्वरसमो वङ्गेर्ध्वनिः सर्वविनाशनः ॥
 पूतिगन्धो हुतवहो होतुर्दुःखप्रदो भवेत् ।
 क्षिन्ना वृत्ता शिखा कुर्यान्मृत्युं धनपरित्तवम् ॥

(१) D • सुदीरितम् ।

(२) D निहन्त्यासु •

शुकपत्तनिभो धूमः पारावतसमप्रभः ।

हानिं तुरगजातीनां गवाञ्च कुरुते चिरात् ॥

एवविधेश्वरिष्टेषु प्रायश्चित्ताय देशिकः ।

भूतेनाज्येन जुहुयात् पञ्चविंशतिसंख्यया ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

प्रहृष्टादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया कचित् ।

'न विगीर्णा त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥'

प्रादेशान्नाधिका नीना न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु तद्विजानता ॥

ब्राह्मे,—

पलाशाभ्यत्यग्रीधश्चैकद्वतोद्भवाः ।

काश्मर्योदुम्बरो बिल्वचन्दनः सरलस्तथा ॥

सालय देवदारुय खदिरयेति यात्रिकाः ।

मरीचिः,—

प्रागग्राः समिधो ज्ञेयास्ताय कामेषु पाटिताः ।

शान्त्यर्घ्येषु सयस्काद्रा विपरीता जिघासतः ॥

विगीर्णा विदना ज्ञेया वक्राः 'सशुषिराः कुशाः ।

दीर्घा स्थूला 'युगैर्जुष्टाः सर्वसिद्धिविनायकाः ॥

'नाशुष्कक्लिन्नपूतिभिर्दोषभिरग्निसिद्धितः ।

(1) B. न विचर्षेतथा चैव • । (2) D. Here reads हारोत, — नाशुष्क •

(3) C. शशिधिराः • D. शिशुधिराः •

(4) A. C. • शुष्क • ।

आपस्तम्बः—नाप्रोक्षितमग्नावादध्यात् । भविष्यपुराणे,—

भूमौ स्थितेन पात्रेण विष्टब्धेन च पाणिना ।

वामेन यदुशार्द्धल 'नान्तरीक्षेण ह्ययते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

योऽनर्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दान्निरामयाद्भौ च दरिद्र्याभिजायते ॥

जुह्वपंथं हुतयैव पाणिसूर्पस्य दारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ।

मुखेनैव धमेदग्निं सुखाद् ह्येषो व्यजायत ॥

नाग्निं मुखेनेति तु यस्मैकिके योजयन्ति तत् ।

कोष्मं,—वस्त्रेण नैवोपधमेत् । आदित्यपुराणे,—

क्षुत्तृदक्क्रोधत्वरायुक्तो मन्त्रहीनं जुहोति यः ।

अप्रहृष्टे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥

अथानुकल्पप्रतिनिधिविचारः ।

अनुकल्पो नाम यत्र साधनमविशेषेण विधीयते तदसम्भवे साधनान्तरं विधीयते । यथा खादिरो यूपो भवति इति विधाय खादिराभावे पानाय इति सोमे । यत्र व्रीहिभिर्यजेतेति

(१) B. C. D. • नान्तरीक्षे च • ।

(२) A. B. D. • हुते यैव • ।

व्रीह्यादिसाधनविधौ तदसम्भवे कर्मलोपप्रसङ्गे तत्सदृशं द्रव्या-
न्तरं साधनमुपादीयते स्त्रोत्रेक्षया तत्र प्रतिनिधिः । यथा नित्य-
कर्मणि व्रीह्यपचारे नीवारादिः । तत्र प्रतिनिधौ विधिव्यापारी
नास्ति अनुकल्पे त्वस्ति । यत्र तु सोमाभावे पूतिकानभिपुण्या-
दिति यूयते तत्र सोमाभावे सादृश्येन पूतिकाः प्राप्ता एवं किन्तु
पूतिकावदन्येऽपि सोमसदृशास्तत्र पूतिका नियम्यन्ते । एवं
कान्येषु यद्यपि सर्वत्रसम्पत्तावधिकार इति न प्रतिनिधि
सम्भवस्तत्राप्यारम्भानन्तरमवश्यसमापनीयत्वात् प्रतिनिधिप्रवेशः ।
अनुकल्पस्य तु शास्त्रीयसाधनत्वादनुकल्पमादायाप्यारम्भः ।

कैवल्यं,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य बोऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य 'दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति मुख्यकल्पसम्भवे नानुकल्पाधिकारः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ कार्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहोणामिव शालयः ॥

व्रीहयः पट्टिकाः । पैठीनसिः,—काण्डमूलपर्यपुण्यफल-
प्ररोहरसंगत्याना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्वानामे दधः
प्रतिनिधिर्भवति । काण्ड नानं प्ररोहा अदुराः । मैत्रायणीय-
परिशिष्टे,—छतमाज्यार्वे प्रतिनिधिः । तदभावे दधि पयो वा

तण्डुलपिष्टयवपिष्टनाभिः सममाज्यार्थान् कुर्वन्ति । दर्भास्तरणार्थं
काशः प्रतिनिधिस्तदभावे 'यववतीभिः काण्डवतीभिरोपधीभि-
स्तरणार्थान् कुर्वन्ति । कटोशीरवृन्दनीपनलवस्त्रजावोलय (?)
वर्जम् । इधार्थं पलाशाश्वत्थखदिरलोहितकोदुम्बराणाम् । तद-
भावे सर्व्ववनस्पतीनाम् । तिन्दुकनीपविल्वराजवृक्षशाल्मलीरजतक-
कपित्थकोविदार^१हरीतकश्लेष्मातकसर्व्वकण्टकिवर्जम् । कटा-
दयस्त्रुणविशेषाः । राजवृक्षः करवाल इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः ।
^२तथा व्रीहियवी पुरोडाशार्थं 'तदभावे तुषवतीभिस्तण्डुल-
वतीभिरोपधीभिः पुरोडाशार्थान् कुर्वन्ति । वृशूलशाकमास-
मसूरकुरवक^(१)कोद्रवकोरदूपकवर्जम् । दक्षिणालाभे फलानां
मूलानां दक्षिणां ददाति न त्वेवं यजेत ।

बोधायनः,—

आज्यहोमेषु सर्व्वत्र गव्यमेव घृतं स्मृतम् ।

तदभावे माहिष्यन्तु आजमाविकमेव वा ॥

तदभावेऽपि तैलं स्यात् तदभावेऽपि जर्त्तिलम् ।

तदभावेऽपि कौसुमं तदभावेऽपि सार्यपम् ॥

इति । वृद्धपराशरः,—

(१) A B B यव (?) प्रतिनिधिः । ताभिः काण्डवतीभिः ।

(२) D • विभीतकश्लेष्मा • ।

(३) A. B. C. यथा • ।

(४) D तदालाभे • ।

दर्मेर्नोहितदर्मेय काशवीरणवल्लजैः ।

शुक्लधान्यद्वणैर्वापि दर्मं कार्यं त्रिये बुधैः ॥

एवञ्च वल्लजादिनिषेधस्तरणकार्यं न सर्वत्र कुशकार्यं ।

अथ प्रतिनिध्यपवादः ।

जेमिनिः,—'न देवान्निगद्यदक्रियमन्धार्यसयोगात् 'देवता-
वधिगम्यासादृश्येन न प्रतिनिधिः । अरण्यस्यैवास्मरणं सादृश्याज्ञाने
कः प्रतिनिधिः । अग्नेराहवनीयादेरनौकिकस्य सादृश्याज्ञानाच्च
प्रतिनिधिः । अन्यभावे विप्रपाणिज्जनाकीर्णविधानमनुकल्पमेव ।
यद्दो म त्रो नास्य प्रतिनिधिः स्मरणास्मरणयोर्व्यवस्थात् । क्रियाणां
यागहोमादीनां न प्रतिनिधिः । अदृष्टार्थत्वात् ।

कृतानां पशुसोमाना निष्कृत्यर्थमसम्भवे ।

इष्टि वैश्वानरीं कुर्यात्

इत्यनुकल्परूपमेव । तथा प्रतिपिदञ्च न प्रतिनिधीयते ।
दग्ं त्रीद्वियवविधेरिव मापादिनिवृत्तेरयस्त्रिया मापा इति
निषेधः प्रतिनिधिप्राप्तस्यैव । तथा स्वाग्निः फलसमवायात्
फलस्य कर्मयोगित्वात् स्वाग्निः प्रतिनिधिर्नास्ति । सर्वे तु
यजमानमरणे ममदगमग्यपुरुषकर्तृत्वस्याद्वलेन कर्तृत्वान्न
प्रतिनिधिः । तथा प्रतिनिधिना कर्मोपक्रमे प्रतिनिध्यपचारे

(1) B न देवताभिः ।

(2) B देवतावधिगम्यात् सादृश्येन • A देवतावधिगम्यात् तत्सादृश्येन • ।

तसदृशं नोपादेयम् । किन्तु मुख्यसदृशं प्रतिनिध्यन्तरम् । तदुक्तं
न प्रतिनिधौ समत्वात् । वैकल्पिके तु व्रीहिणा कर्मोपक्रमे
व्रीह्यपचारे यवलाभेऽपि न यवादरः किन्तु व्रीहिः प्रतिनिधिर्यवस्य
तत्रयोगेऽङ्गत्वात् । प्रतिनिधिना कर्मारम्भे प्रतिनिधौ कतिपय-
संस्कारेऽपि मुख्यलाभे मुख्येनैव प्रधानकर्म । प्रधानसमाप्तौ
मुख्यलाभेऽपि न संस्कारलाभाय मुस्यादरः । द्रव्यसंस्कारविरोधे
द्रव्यं तदर्थत्वात् । संस्कारसमर्थस्यापि मुख्यस्य ग्रहणम् ।
मुख्यप्रयोजनासमर्थत्वे प्रतिनिध्यादरः । 'तथा हि व्यवधान-
मात्रयोग्यव्रीहिलाभेऽपि न प्रतिनिध्यादरः । तथा—

मुख्यकालानुरोधेन गौणमप्यसु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

वृद्धिश्चाङ्गम् ।

मातातपः,—

नानिष्टा तु पितृन् यादे वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयवतः ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेगे नैववेग्ननः ।

नामकर्मणि धानानां चूडाकर्मोदिके तथा ॥

(1) D. तथापुत्रदानमात्रयोग्यः ।

(2) D. नैववेग्ननि ।

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पिष्टमणं पूजयेन्नयतो गृही ॥

चूडाकश्मादिक इत्यादिशब्दः संस्कारमात्रोपलक्षणः । तेन
बहिर्निष्क्रामणाद्यप्राशनचूडादिकेवपि च आहम् । तथा,—

यन्मोहाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृत्तौ हविश्चाहं समाचरेत् ॥

अत्र महादानादौ यज्ञशब्दप्रयोगाद् हविश्चाहमित्याहुः ।
यद्यपि शातातपेन वैदिककर्ममात्रे हविश्चाहमुक्तं तथापि विष्णु
पुराणीयवाक्योपात्तवैदिककर्मपर वैदिकपदम् । पुरोडाशं चतुर्धा
करोतीत्याग्नेय चतुर्धा करोतीत्येतन्नोपसंहारवत् ।

एवञ्च छन्दोगपरिशिष्टे,—

नाष्टकासु भवेत् आह न आहे आहमिष्यते ।

न सोमन्तीजातकर्मोपितागतकर्मसु ॥

हविस्तत्रतुद्रपशुपुष्ट्यर्थं परिविश्यती ।

सूर्येन्दोः कर्मणीये च तयोः आह न विद्यते ॥

इति प्रतिषेधोऽत्यन्ताप्राप्तविषयत्वान्नित्यानुवादः । अतएव
यथाप्राप्तानुवादत्वाच्चातकर्मणि तिलपूर्णपात्राद्विधानादन्न-
आहप्रतिषेधात् तस्यानुवादः । 'इत्ना अतितिष्ठया सन्तिष्ठत
इत्युक्तेऽनुयाजान् यजन्तीत्यस्य नित्यानुवादत्ववत् । तथा—

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शशुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-

च्छादं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति गर्भाधाने निषेधोऽपि नित्यानुवाद एव । केवलं

असक्तं यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः आहमेव च ॥

आधानहोमयोयैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञाङ्गा वदन्त्येवं मनीषिणः ।

इति वाक्योपात्तकर्मणां पुनः प्रयोगे न आहम् । सोमयागे

तु,—पुनः पुनः प्रयोगेऽपि आहं भवत्येव । तथा,—

प्रदीपे आहमेकं स्याद् योनिष्कालप्रवेशयोः । (१)

न आहं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हलाभियोगादिषु तु षट्कं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

[न दशायन्त्रिके नैव विषवहृष्टकर्मणि ॥

कुमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ।

एष्वपि निषेधो नित्यानुवाद एव ।] तथा,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सक्तम् ।

इति । यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन्नेव

दिने क्रियन्ते । यथा आधानं होमश्च यद्वोक्तृष्व क्रियमाणं जात-
कर्मणादि तत्र न्यायेन सकृदेव करणं प्राप्तमनूयते । वह्निः
प्रयोगगतत्वेन सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वादिति । वस्तुतोऽथातो
गोभिलोक्तानामित्युपक्रमेऽभिधाय छन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मणादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ।

यत्र यत्र भवेच्छाब्दं तत्र तत्र तु मातरः ॥

इति गोभिलोक्तगृह्यकर्ममात्रे वृद्धिशाब्दं विधीयत इति ।
आद्यादिव्यपि तदुक्ते, प्रसङ्गान्निषेधः । गृह्यान्तरकर्मणां शाखान्तर-
न्यायेन तदभिन्नान्येवेति तत्रापि आद्यविधिनिषेधौ । एवं विष्णु-
पुराणीय स्मृत्यन्तरं कतिपयेषु प्रापकमिति न तदतिरिक्तगृह्य-
कर्मस्वप्राप्तिरिति । भविष्यपुराणे,—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मरुतो लोकमातरः ॥

धृति, पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आत्मदेवता कुलदेवता इति पाठस्तु बहुसम्मतः ।

पूज्याधिपेऽयवार्चायां वरदाभयपाणयः ।

इति । 'अक्षतपुञ्जेषु वा छन्दोगपरिशिष्टात् । सगणाधिपाः ।

इति वचनाद् गणपतिना सहोष्ठादयः । बह्वृचपरिशिष्टे,—

प्रादो विनायकः पूज्यः अन्ते तु कुलदेवता ।

(1) B अक्षतपुञ्जेषु वा • A अक्षतपुञ्जेषु वा • ।

(2) 1. C D = ४ • ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

कुडलम्नां वसोधारां सप्तवारान् दृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।

अथ मधुपर्कः ।

तत्र पारस्करः,—पड़र्घ्या भवन्ति आचार्यो ऋत्विक् वैवाहो राजा प्रियः स्नातक इति । प्रतिसंवत्सरानर्हेयुर्यस्यमाणसु ऋत्विजः । आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्धयित्वासी भवन्तमिति । आहरन्ति विष्टरं पाद्यं पादार्घ्यमुदकमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्यं कांस्येनेति । अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीन् । विष्टरं प्रतिगृह्णाति वर्षोऽस्त्रि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि धो माकद्याभिदासति । एनमभ्युपविशति पादयोरन्यं विष्टरमासनाय । सूर्यं पाद प्रक्षाल्य दक्षिणपादं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद् दक्षिणं प्रथमम् । विराजो दोहोसि विराजो दोहमसीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति । अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति आपः स्व युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानीति निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत अरिष्टास्माकं वीरा मापरासेचि मत्पय इति । 'आधामति

आमागन् यशसा संसृजवर्चसा तं माकुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं
 पशूनामरिष्ट तनूनामिति । मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ।
 देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्थानामिकया
 त्रिः प्रचालयति नमस्यावास्यायान्यशने यत्त आविष्टं तत्ते निष्कृ-
 त्तामि अनामिकयाङ्गुष्ठेन त्रिर्निक्षिपति । तस्य त्रिः प्राश्नाति ।
 यन्मधुनो मधव्य परमं रूपमन्नाद्य तेनाह मधुनो मधव्येन परमेष
 रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽशानीति । मधुमतीभिर्वा
 प्रत्वृचम् । पुत्रायान्तेवासिने चोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् ।
 सर्वं प्राश्नीयाद् वा । सचरे निनये वाचम्य प्राणान् संसृशति
 वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽस्थोयक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं वाहोर्बलं
 उर्वोरोजो मेऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तान्वा मे सहेत्याचान्तो-
 दकाय गा समादाय गौरिति त्रिः प्राह । प्रत्याह माता रुद्राणां
 दुहिता वसूना स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रनुवीचं चिकितुषे
 जनाय मा गामनागामदिति बधिष्टेति । मम चासुष्य च पाप्मानि
 हतोसीति यद्यालभेत । यद्युत्सृजत मम चासुष्य च पाप्मानि
 प्रोमुत्सृजत त्वणान्यक्षु इति ब्रूयात् । नचैवामागुंसोर्घ्यः (१) स्यात्
 अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् । यद्यसकृत् सवत्सरस्य
 सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ।
 तत्र साधु भवानिति यजमानस्य वचनम् । अर्चयतेत्युत्तर
 आसने उपवेष्टेन विष्टरः पादार्घ्यमुदकं पुनर्विष्टरः अर्घ्यः आच-
 मनीय मधुपर्क इति । स्थापयित्वा । अभ्येन यजमानपुरुषेण
 विष्टरो विष्टरो विष्टर इति त्रिरुक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमानः ।

प्रतिगृह्णामीति विष्टरग्रहणम् । मन्त्रेण तत्रोपवेशनम् । एव-
मन्यत्र । नसोमं प्राणोऽस्त्वित्यादिप्रयोगः । यज्ञविवाहादन्यत्र
गोरुत्सर्गांलभयोर्विकल्पः । यज्ञे विवाहे चालम्भनियमः । केवलं
निषेधात् कलौ वर्जनम् । उत्सर्गपक्षे गोरिति त्रिरुक्ता गोरुप-
स्थानम् । माता रुद्राणामित्यादिमन्त्रस्य षोडशजतं तृणान्य-
त्त्वित्यस्य जपः । यज्ञविवाहयोर्न गोरुपस्थानं न वा जपः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

कतिभिस्तु भवेद् ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ।

पञ्चाशद्भिर्भवेद् ब्रह्मा तद्वर्गेन तु विष्टरः ॥

ऊर्ध्वकेयो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेयस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

यज्ञपार्श्वे,—

गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद् दश ।

भावसम्ये त्रयोविंशमन्याधिये शतात् परम् ॥

आययषे प्रायचित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च ।

सहस्रं भोजयेत् सोमे ब्राह्मणानां शतं पर्या ॥

चातुर्भास्ये च चत्वारि तथा पञ्च सुरायहे ।

अयुतं वाजपेये तु अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

चत्वारि शतानि सुरायहे सोढामस्थानम् । मैत्रायणीयपरि-
शिष्ट्याम्,—दक्षिणाभावे फलानां मूलानां भक्षणां वा दद्याव-
त्त्वेन यजेत । एवं षडक्षिणम् । उक्तदक्षिणासम्भवे अनुकल्पः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या च यत्रोपदिश्यते ।
 कर्मन्तेऽनुचमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 यावत्तावत् भोक्तुश्च हस्तिरन्वेन जायते ।
 नापरार्द्धमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

[गोभिलः,—

अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥

तथा,—कांस्यं चमस वाग्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य
 वा अपिवा 'फलानामेव एकं पूर्णपात्रमाचक्षते । इति शत्रयपेक्षया
 परिमाणविशेषाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदध्यादौत्रमन्ययेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत् ।]

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यत्र कर्मणि या दक्षिणा सा ब्रह्मणे देया । अन्यञ्चेदौत्रं
 कुर्यात् होमं कुर्यात् तदा आम्नातदक्षिणार्द्धं ब्रह्मणे देयम् ।
 अर्धेऽत्र होमकर्त्तॄन् । स्वयमुभयं ब्रह्मत्वं होतृत्वञ्च यदि यजमानः
 कुर्यात् तदा अन्यस्मै ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । तेन क्षात्त-
 कर्मसु स्वयं कर्त्तृत्वं मुख्यमित्युक्तं भवति ।

(१) A. B. Read the portion bracketed after सुरायहे शीलामण्यां

(२) D. • च •

(३) D. पञ्चानामेव पूर्णपात्र •

अथाङ्गरार्पणविधिः ।

गारदातिलके,—

दीचायामभिपेके च नववेश्मप्रवेगने ।
 उत्तरेषु च सर्वेषु विददशादङ्गरार्पणम् ॥
 मण्डपम्योत्तरं भागे गान्धर्वं पूर्वोत्तरायताम् ।
 'गूढां कुर्यात् ततस्तस्यां मण्डलं रचयेत् सुधीः ॥
 पञ्चदशप्रमाणानि पञ्चसूत्राणि पातयेत् ।
 पूर्वोत्तरायतान्येवामन्तरं द्वादशाङ्गुलम् ।
 दक्षिणोत्तरसूत्राणि तद्देकादशार्पयेत् ॥
 पदानि तत्र जायन्ते चत्वारिंशत् प्रमार्जयेत् ।
 पञ्चा वीथीयतस्तसु चतुष्कोभयपार्श्वयोः ॥
 पीप्या द्वे द्वे चतुःकोष्ठत्रयमवावयिष्यते ।
 पदानि रञ्जयेत् तानि श्वेतपीतारुणासितैः ॥
 रजोभिः श्यामलेनाथ वीथीरारचयेत् सुधीः ।
 पादाणि त्रिविधान्यग्निबहुरार्पणकर्मणि ॥
 पानिकाः पञ्च सुम्नाय यरायाय चतुःकृमात् ।
 मोक्षाः स्युः सर्वतन्त्रैर्हस्त्रिप्रमियात्मकाः ॥
 एषामुत्तेषु उच्यते षोडशरादगाटभिः ।
 पटुनैः क्रमशस्तानि यथान्याजस्य तन्तुना ॥

प्रचाल्य देशिकस्तेषु पादेष्वाहितशालिषु ।
 सगन्धदर्भकूचेषु पयिमादि निवेद्यवेत् ॥
 करीपवालुकामृद्विस्तानि पात्राणि पूरयेत् ।
 सुधावीजेन वीजानि दुग्धे प्रचाल्य मन्त्रवित् ॥
 मूलमन्त्राभिजप्तानि पञ्चघोषपुरःसरम् ।
 ध्यायीष्वौदैर्द्विजातीनां मङ्गलाचारपूर्वकम् ॥
 निर्वपेत् तेषु पात्रेषु देशिको यतमानसः ।
 शालिश्यामादकीमुद्गतिलनिष्ठावसर्पपाः ॥
 कुलत्पकङ्कुमापाय बीजान्यङ्कुरकर्मणि ।
 हरिद्राभिः समभ्युक्ष्य वस्त्रेराच्छाद्य देशिकः ॥
 वसिं त्रिविधपात्राणां दिक्षु पूर्वोदितः क्षिपेत् ।
 'प्रणवाद्यैर्नमोऽन्वैद्य रात्रौ राक्षीशनामभिः ॥
 भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः ।
 सप्तानामपि रात्रीणां देवताः समुदीरिताः ॥
 भूतेभ्यः सु र्वाजतिष्ठहरिद्रादधिगन्तवः ।
 सान्नाः पित्रेभ्यः सतिसास्तण्डुलाः परिकीर्तिताः ॥
 करभसाजा वघेभ्यो नारिकेलोदकान्वितम् ।
 शक्तुपिष्टञ्च नागीभ्यो ब्रह्मणे षड्जातम् ॥
 सापूपमन्त्रं शर्वाय विष्णवे स्याद् गुडोदनम् ।
 ततो लोकेश्वरेभ्योऽपि विधिवद्विकीरेदसिम् ॥

[सप्तदिनात्पूर्वमारभ्य सप्त देवताः क्रमेण । नव दिनात्पूर्व-
मारभ्य हरयेऽधिकदिनद्वये वलिः ।^१]

अथ ग्रहयज्ञः ।

स च बहुप्रयाससाध्यकश्चाङ्गम् । ग्रहयज्ञाधिकारे मत्स्य-
पुराणे—

विवाहोक्तवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

निर्विघ्नार्थं सुनियेष्ट तथोद्दिगाद्भुतेषु च ॥

याज्ञवल्काः,—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणा फलमाप्नोति त्रियञ्चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

ग्रहयज्ञयतुविधः । ग्रहातिथ्योऽयुतहोमो लघुहोमः कोटि
होमश्च तत्र ग्रहातिथ्यो याज्ञवल्करकात्यायनबभ्रुचम्बद्धाद्युक्तः ।
तत्र यद्यपि याज्ञवल्कीय आन्यहोमोऽधिदैवत प्रत्यधिदैवतहोमश्च
नोक्तस्तथाप्ययुतहोमादेवातिदिश्यते । न च निराकाङ्क्षत्वेनाति-
देयानपेक्षत्वम् । ग्रहवर्षे ग्रहस्यान ग्रहस्यापन-दिगभिमुखत्वा-
दीना याज्ञवल्क्यानुकृतेन तदर्थमतिदेयापेक्षायामधिदेवतादीना-
मप्यतिदेयात् । नचैवं व्यावृत्तिकरणकतिल^१होमातिदेयप्रसङ्गः

(1) B. D. Omit the portion bracketed.

(2) D. त्रियं प्राप्नोति ।

(3) B. = होमादिप्रसङ्गः ।

'प्रधानत्वेनातिदेशायोग्यत्वात् । अधिदैवतहोमादीना त्वङ्गत्वे-
नातिदेशसम्भवात् । अतएव कल्पतरुकारेणोक्तं 'ग्रहातिथ्यो
ग्रहाणा स्थापनदेशाश्च मध्ये तु भास्कर विद्यादित्यादिनाऽयुत
होमे वक्ष्यत इति । अतएव यावत्सन्निपातसमाम्मानलक्षण-
मपूर्वताललिङ्गं ग्रहातिथ्यै नास्ति ग्रहवर्णवेशादीनामनाम्नानात् ।
यथाहि प्रयाजादौ यावत्सन्निपातिद्रव्यसंस्कारविधिसत्त्वादव्यक्त-
चोदनात्वेऽपि न सोमधर्मातिदेशः । नैवमिह । यथाहि दर्श-
पौर्णमासपशुसोमप्रवर्ग्यादौ यावत्सन्निपातिसमाम्मानानपेक्षत्वात्
कस्यचिदन्तर्ग्राहकत्वमिह तु वैषम्यम् । चोदनालिङ्गमूलयुक्त-
मस्यैव ।

मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ।

तत्रापीयमेव युक्तिः । किञ्च 'ग्रहातिथ्ये बहुचण्डो एकै-
कस्याष्टसहस्रमष्टयतम् । अष्टाविंशति समिध आन्यश्च द्रुत्वाप-
हारान् दद्यादित्यान्यहोमः समिहोमसमो विहितः । अपिच
दानविवेके ग्रहातिथ्ये कात्यायनोक्तत्वेनाधिदैवतप्रत्यधिदेवता
दर्शिता । आश्वलायनेनाग्न्यादयोऽधिदैवता रुद्रादयः प्रत्यधि-
देवता इति क्रमभेदेन दर्शिताः । एवञ्चाष्टहस्तशालावृद्धिश्राद्ध-
मधुपर्कहस्तामात्रैकहस्तकुण्डकलसस्थापनवितानवन्धनाभिषेकादि-

(1) A L D तस्य प्रधानत्वे • ।

(2) C C ग्रहातिथ्ये । ग्रहाणा •

(3) D Harp reads—याश्चान्तराधिकरणन्यायेन बहुचण्डो यावत्सन्निपात-
कस्य न भिद्यत । अस्ति च बहुचण्डो एकैकस्या • ।

कमवाप्यतिदेशेन प्रवर्त्तते एव । अधिकदक्षिणा न प्रवर्त्तते
दक्षिणाम्नानात् । भूर्धेनुर्दक्षिणेत्यादावधिकदक्षिणा न प्रवर्त्तते ।
किञ्च नारदेन ग्रहमन्त्रेण षट्त्रिंशत्संख्यकः समिद्धोमः ।
अधिदेवतमन्त्रेण तावत्संख्यघृतहोमः । प्रत्यधिदेवतमन्त्रेण तावां-
शरुहोम इति पक्षान्तरं दर्शयताधिदेवतादिसङ्गावो ग्रहातिथेर
दर्शितः । अत्र दक्षिणात्यनिबन्धेषु ग्रहेभ्यः षतहोमेऽधिदेवता-
दिभ्यो दश दश तिस्रस्तिस्र इतिग्रहापेक्षयाधिदेवतादिभ्यो
न्यूनपक्षो दर्शितः ।

अथ प्रयोगः ।

यजमानताराचन्द्रशुद्धौ शुभलग्ने कार्यः । श्रीलुप्त्ये शुभ-
भूहर्त्तेऽपि वा प्रारम्भः । पूर्वदिने ऋत्विक्-यजमानानां हविष्य-
भोजनम् । प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा स्वस्तिवाचनं
सङ्कल्पः—अमुककामोऽहं ग्रहातिथ्याख्यग्रहयज्ञेन यज्ञ इति ।
मातृपूजा । वसोर्धारा । आयुष्यमन्त्रजपः । उदित्याडम् ।
नामगोवोच्चारणेन अस्मिन् ग्रहयज्ञे ऋत्विक् भवेति द्वयोर्वरणम् ।
मधुपर्कः ।

आचार्यकर्म ।

यजमानग्रहेमानप्रदेशे निगवायतने वा प्रागुदकप्रवक्षे सम-
चतुरस्त्राटहस्तमण्डपकरणम् । तत्राप्यतोदुम्बरप्रचयटगात्राभि-

स्तोरणचतुष्टयम् । तस्येशाने हस्तमात्रखातविस्तारं समचतुरस्रं
 कुण्डम् । तत्र 'चतुरङ्गुलोच्छायविस्तारा सर्वत्र' समा एका
 मेखला । पश्चिमे मेखलोपरि द्वादशाङ्गुलदीर्घा षट्सप्तान्य-
 तमाङ्गुलविस्तृता कूर्मपृष्ठोन्नतमध्याङ्गुलोच्छ्रितप्रान्ता गजोष्ठसदृशी
 अश्वत्थपत्रनिभा वा योनिः । कुण्डेशाने देवस्थापनाय वेदी ।
 हस्तविस्तृता वितस्त्युच्छाया चतुरस्रा उदक्-प्रवणा वप्रद्वयवृता'
 कार्या । प्रथमो वप्रो द्वाङ्गुलोच्छायः द्वितीयस्त्र्यङ्गुलोच्छायः ।
 द्वावप्यङ्गुलविस्तारौ । आत्ययिककार्ये गृह्णादावेकशाखां कल्प-
 यित्वा हस्तमाने चतुरङ्गुलोच्छ्रिते [वा]^१ बालुकास्थण्डिले क्षेमः ।
 यज्ञवेदिस्तरूपैव । कुण्डमुपलिप्य बालुकाभिः 'प्रपूर्य देवीपुरा-
 णोक्तमन्त्रैः परिसमूहनादिपञ्चभूषंस्कारं कृत्वाग्निस्थापनम् । अथ
 वेद्याः पश्चिमे उपविश्य पूजा । वेद्या मध्ये पूर्वोपरायतसूत्रद्वयं
 दक्षिणोत्तरायतसूत्रद्वयञ्च दत्त्वा नवधा विभागः । 'मध्ये ताम्रवर्ण-
 तण्डुलैर्मण्डलाकारं कृत्वा सूर्यस्थापनम् । आग्नेये शक्ततण्डुलै-
 र्यतुरस्रं सोमस्य । दक्षिणे रक्ततण्डुलैस्त्रिकोणं भीमस्य । ईमाने

(१) A. B. C. चतुरङ्गुलोच्छ्रितविस्तारा ।

(२) A. सर्वत्र • D. सर्वत्रैका मेखला ।

(३) B. D. • वृता • ।

(४) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(५) E. प्रकीर्य ।

(६) E. अथपाने • ।

पीततण्डुलैर्वाणाकारं बुधस्य । उत्तरे पीततण्डुलैर्दीर्घचतुरस्रं
गुरोः । पूर्वे शुक्लतण्डुलैः पञ्चकोणं शुक्रस्य । पश्चिमे कृष्णतण्डुलै-
र्धनुराकृति शनेः । नैर्ऋते कृष्णतण्डुलैः सर्पाकृति राहोः ।
वायव्ये धूम्रतण्डुलैर्ध्वजाकृति केतोः । एवं स्थानं कृत्वा मध्ये
ताम्रमयपूर्वाभिमुखसूर्यप्रतिमास्थापनम् । स्फटिक[रजत]रक्त-
चन्दनस्वर्णमयरजतलोहसीसकांस्यमयानां सोमाद्यष्टप्रतिमानां
सूर्याभिमुखानां स्वस्वमण्डले स्थापनम् । चित्रघटानां वा
स्थापनम् । स्वस्वगन्धैर्वा लिखनम् । ग्रहदक्षिणेऽधिदेवताः ।
वामे प्रत्यधिदेवताः । 'राहु'त्तरे विनायकः । शनेरुत्तरे दुर्गा ।
सूर्योत्तरे वायुः । राहुदक्षिणे आकाशः । केतुदक्षिणेऽश्विनौ ।
एताः प्रतिमाः शिल्पशास्त्रप्रसिद्धद्रव्यमयाचित्रलिखिता गन्धमया
वा ।

अथावाहनम् ।

^१रक्ततण्डुलमुष्पाद्यादाय

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।

सप्ताम्बरवसंस्तब्ध द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥

(१) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(२) D राहोर्दक्षिणे आकाशः । केतोर्दक्षिणे • ।

(३) A B C हित • ।

इति ध्यात्वा श्रीं भूर्भुव स्व कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपगोत्र
धनिष्ठानक्षत्र रक्तवर्ण ईश्वराधिदैवत अग्निप्रत्यधिदैवत कपिल
नामाग्निक सूर्य्यभट्टारकमावाहयामि सूर्य्यभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठ

कलिङ्गदेशसम्भूत दाडिमौकुसुमप्रभ ।

काश्यपान्वय मार्त्तण्ड मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एव ज्ञेत ज्ञेतवस्तु दद्याच्चरय जेमभूषण गदावरदपाणि
विभुज सोम ध्यात्वा श्रीं भूर्भुव स्व यमुनातीरसञ्जातमात्रेय
गोत्र रोहिणीनक्षत्र ज्ञेतवर्णमुमाधिदैवतमप्प्रत्यधिदैवत पिङ्गल
नामाग्निक सोममावाहयामि सोमभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठ

'भिण्डीरपिण्डसकाश यमुनातीरसम्भव ।

आत्रेयगोत्र श्रीतापो मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

'एव रक्तमात्याम्बरधरं शक्तिशूलगदाधरपाणि मेघस्थ भौम
ध्यात्वा श्रीं भूर्भुव स्व अवन्तीपुरसञ्जात भारद्वाजसगोत्र स्वाती-
नक्षत्र रक्तवर्ण स्कन्दाधिदैवत चित्तिप्रत्यधिदैवत धूम्रनामाग्निकं
भौमभट्टारकमावाहयामि भौमभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ

(१) १. भट्टार • B. भिङ्गार •

(२) D रक्तवस्त्रधरुण गङ्गीला दक्षिणे भौम मेघस्थ रक्तमात्याम्बरधर
चतुर्भुज दक्षिणाध दक्षिण वररूपधरगदाधर अवन्तीपुरसञ्जात स्वातीनक्षत्र
भरद्वाजसगोत्र स्कन्दाधिदैवत भूधिप्रत्यधिदैवत धूम्रनामाग्निक • ।

'सुरेन्द्रगोपवर्णाभ अवन्तीदेशसम्भव ।

भारद्वाज महीपुत्र मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं पीतमाख्यास्वरधरं कर्णिकारप्रभं खड्गचर्मगदावरकरं
बुधं ध्यात्वा ओं भूर्भुवः स्वः मगधदेशसञ्जातमात्रेयगोत्रं विशाखा-
नक्षत्रं पीतवर्णं 'हृष्यधिदैवतं विष्णुप्रत्यधिदैवतं जठरनामाग्निकं
बुधभट्टारकमावाहयामि बुधभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य

विशुद्धकाञ्चनाभास मगधोद्भव सोमज ।

आत्रेयगोत्र सर्वज्ञ मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं 'पीतं दण्डवराक्षसूत्रकमण्डलुधरं वृहस्पतिं ध्यात्वा ओं
भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशसञ्जातं आङ्गिरसगोत्रं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रं
पीतवर्णं ब्रह्माधिदैवतमिन्द्रप्रत्यधिदैवतं शिखिनामाग्निकं वृह-
स्पतिभट्टारकमावाहयामि वृहस्पतिभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य

शुरो गौरीचनाभास सिन्धुदेशसमुद्भव ।

अङ्गिरोऽन्वयसम्भूत मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं 'श्वेतवर्णं दण्डाक्षसूत्रवरकमण्डलुधरं शुक्रं ध्यात्वा ओं

(१) D ओं भूर्भुवः स्व । सुरेन्द्रगोप ।

(२) D विष्णुधिदैवतं ।

(३) B. पीताम्बराक्षसूत्रकमण्डलुधर । D. पीत वराक्ष ।

(४) A धित दण्डाक्ष । C. पीत दण्डाक्ष ।

भूर्भुवः स्वः 'भोजकट(क)देगसञ्जातं भार्गवसगौत्रं पुथानचत्रं
शुक्लवर्णमिन्द्राधिदैवतमिन्द्राणीप्रत्यधिदैवतं हाटकनामाग्निकं
शुक्रभट्टारकमावाहयामि शुक्रभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य

महिषीचीरवर्णाभ ऋगो न्यग्रोधसम्भव ।

भार्गवान्वय दैत्येन्द्र मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं 'इन्द्रनीलवर्णे शूलवरवाणधनुर्धरं ऋभ्रस्यं शनि ध्यात्वा
श्री भूर्भुवः स्वः सोराष्ट्रदेशसञ्जातं काश्यपसगौत्रं क्षत्तिकानचत्रं
क्ष्णवर्ण यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतं महातेजोनामाग्निकं
शनैश्चरभट्टारकमावाहयामि शनैश्चरभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठेत्यावाह्य

नीलाञ्जनचयाभास सौराष्ट्रदेशसम्भव ।

काश्यपान्वयसञ्जात मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

करालवदनं खड्गशूलाभयवरहस्तं नीलसिंहासनस्थं राहुं
ध्यात्वा श्री भूर्भुवः स्वः मलयद्रिसञ्जातं 'पाठीनसगौत्रं
भरणीनचत्र क्ष्णवर्ण कालाधिदैवतं सर्पप्रत्यधिदैवत हुताशन-
नामाग्निक राहुभट्टारकमावाहयामि राहुभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठेत्यावाह्य—

(१) B भोजरावटदेश • । D भोगवट्ट ।

(२) B • मिन्द्राम्निप्रत्य • C • मिन्द्राचीप्रत्य • ।

(३) B D माहिषचीर • ।

(४) A दैत्येन्द्रनीलवर्ण • ।

(५) A पाठीनभोत्र • ।

लण्णाम्बुधरसङ्काश भलयाचलसम्भव । '

पाठीनगोत्र सोमारे मण्डलेऽवागतो भव ॥

धूम्रं विकृताननं गदावरहस्तं गृध्रस्थं केतुं ध्यात्वा ओं भूर्भुवः
स्वः अन्तर्वेदिसमुद्भवं जैमिनिसगोत्रं अश्लेषानक्षत्रं धूम्रवर्णं
चित्रगुप्ताधिदैवतं ब्रह्मप्रत्यधिदैवतं 'रौद्रनामाग्निकं केतुभट्टारक-
मावाहयामि केतुभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य

'पलालधूम्रवर्णां अन्तर्वेदिसमुद्भवं ।

जैमिन्यन्वयसम्भूत मण्डलेऽवागतो भव ॥

इति ग्रहावाहनम् ।

अथाधिदेवतावाहनम् ।

ओं भूर्भुवः स्व इक्षरमावाहयामीति सूर्यदक्षिणभागे । एव-
मुमास्तन्दहरित्रयोद्वयमकालचित्रगुप्तानामधिदेवतानां सोमादि-
ग्रहदक्षिणभागे आवाहनम् । एवम्,—

अग्निरायः क्षितिर्विश्वरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ।

प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदैवतम् ॥

इति सूर्यादिग्रहाणां वामभागे क्रमेण प्रत्यधिदेवतावाहनम् ।
राहोरुत्तरे विनायकावाहनम् । शनैरुत्तरे दुर्गावाहनम् । सूर्योः-

(१) धूम्रनामाग्निकं ।

(२) C. पञ्चाधूम्रसङ्काश • ।

त्तरे वायोः । राहोर्दक्षिणे आकाशावाहनम् । केतोर्दक्षिणेऽश्वि-
नयोरावाहनम् । सर्वेषां शुक्लपुष्पाक्षतै र्व्याहृतिभिरावाहनम् ।
ग्रहाणां याज्ञवल्क्योक्तमन्त्रैः पूजा । अधिदेवतादीनां मत्स्यपुरा-
णोक्तमन्त्रैः । सर्वेषां स्तनामचतुर्थ्यन्यमन्त्रेण वा ।

पोडशोपचाराः ।

आसनं सन्धवे स्वस्त्रमण्डलाकारं यथासम्भवं वा । स्वा-
गतम् । पादौ—श्यामाकदूर्वाजविष्णुकान्ताभिः । गन्धपुष्पा-
क्षतरुवकुशाद्यतिलखेतसर्पपदूर्वापयःफलयुक्तमुदकमर्घ्यः । आच-
मनीयम्—जातिलवङ्गककीलयुक्तं जलम् । दधिमधुष्टतं काश्ये
कास्यापिहितं मधुपर्कः । पुष्पगन्धयुक्तजलं पुनराचमनीयम् ।
गन्धपुष्पयुक्तमुदकं स्नानीयम् । सन्धवे पञ्चानृतञ्च । वस्त्राणि ।
रवे रक्त चन्द्रशुक्रयोः शुक्लं 'भौमस्यातिरक्तं बुधगुर्वीः पीतं
शनिराद्वीः कृष्ण केतोर्धूमम् । आभरणम्—यथावर्णरत्ननिर्मि-
तम् । सोवर्णं वा सर्वेषाम् । गन्धः,—सूर्य्यभौमयो रक्त-
चन्दनम् । चन्द्रशुक्रयोः शुक्लचन्दनम् । बुधगुर्वीः कुङ्कुम-
चन्दनम् । शनिराद्वीकृतानां कस्तूरिकागन्धः । यथालाभं वा
सर्वेषाम् । जवापाटनिपलाशादिरक्तपुष्पाणि रविभौमयोः ।
'शुक्लजातिमल्लिकादीनि सोमशुक्रयोः । पीतकुरण्डकादीनि
बुधहृदस्यतोः । कृष्णापराजिताकृष्णतुलसीप्रभृतीनि शनि-

राहोः । धूम्रवर्णसिन्धुवारजवाविशेषार्क^१वकुलानि केतोः । कुन्द-
रुधूपी रवेः । मयूरशिखा विधोः । सर्ज्जरसो भौमस्य । अशु-
र्वुधस्य । दृढसतेसुरस्कम् । शुक्रस्य विस्वसारम् । शनेर्गुग्गुलुः ।
राहोर्मदः । केतोर्लाक्षा । एवं विधानामसम्भवे सर्वेषां गुग्गुलुः ।
दीपो घृतेन तिलतैलेन वा । नैवेद्यानि यथावर्णं बलय इति वच-
नात् रक्तवर्णपिष्टादियुक्तमन्नं गुडान्नञ्च रवेः । शुक्लवर्णपिष्टकादि-
युक्तमन्नं पायसञ्च सोमस्य । हविष्यान्नं रक्तवर्णपुलिकादिभक्ष्य-
सहितं भौमस्य । पीतवर्णपिष्टकादियुक्तं क्षीरोदनं बुधस्य ।
पीतवर्णपिष्टकयुक्तमन्नं दध्योदनं गुरोः । शुक्लवर्णपिष्टकादियुक्त-
मेव माषान्नसहितमन्नं शुक्रस्य । लण्यवर्णपिष्टकादियुक्तमेव तिल-
पिष्टमियमन्नं सघृतं शनेः । लण्यवर्णफलपिष्टकयुक्तं छागमांस-
युक्तमन्नं राहोः । धूम्रवर्णफलपिष्टकयुक्तमन्नं चित्रान्नञ्च^२ केतोः ।
अजाक्षीरस्त्रितिलतण्डुलसर्पिषा अजाकर्णरक्त^३युक्तं चित्रान्न-
मधिदेवतानाम् । वज्राणि । शुक्लगन्धपुष्पधूपदीपा यथासम्भवं
शास्त्रोक्ताः । नैवेद्यं यथालाभफलमूलमध्यादिस्रष्टावम् । ताम्बूलं
सर्वेषाम् । पूजाय सर्वेषां पदार्थानुसमयेन । ग्रहानन्तर-
मधिदेवतास्तुतः प्रत्यधिदेवतास्तुतो विनायकादयः पूजनीयाः ।
वक्ष्यमाणनवग्रहस्तीक्ष्णेण सुतिस्तुतः प्रणामः । ^४[तव मन्त्राः,—]

(१) B. D. = वकुलादीनि • ।

(२) D राहोः ।

(३) D. • शुक्लचित्ताचं केतोः । अधिदेवतादीनां वज्राणि शुक्र • ।

(४) D Omits the portion bracketed.

दाडिमीपुष्पसद्भाश काश्यपेय कलिद्वजम् ।
 धनिष्ठातारकं देव भार्गवः प्रणमाम्यहम् ॥
 यमुनातीरसञ्ज्ञातमात्रियं चीरसम्भवम् ।
 रोहिणीतारक देव सुधाशु प्रणमाम्यहम् ॥
 अवन्तीदेशसम्भूतं भारद्वाजसंगोत्रकम् ।
 लोहित स्नातिनक्षत्र भूषणु प्रणमाम्यहम् ।
 विशङ्ककाक्षनाभासमात्रेयसमगोत्रजम् ।
 विशाखातारक देव सोमज प्रणमाम्यहम् ॥
 अङ्गिरीगोत्रसम्भूतसुक्षराफाल्गुनीयकम् ।
 सिन्धुदेशोद्भव पुष्कं वाक्पति प्रणमाम्यहम् ॥
 'भोजकटकसम्भूतं भार्गवेय सितारङ्गजम् ।
 पुष्यतारोद्भव देव दैत्येन्द्र प्रणमाम्यहम् ॥
 'सौराष्ट्रदेशसम्भूत कृष्ण काश्यपगोत्रजम् ।
 कृत्तिकातारक देव सौरिं त प्रणमाम्यहम् ॥
 'मलयाचलसम्भूत पाठीनान्वयसम्भवम् ।
 भरणीतारक देव स्वर्भानु प्रणमाम्यहम् ॥
 'पलालधूमसद्भाशमन्तवेदिसमुद्भवम् ।
 अश्लेषातारकं देव केतु त प्रणमाम्यहम् ॥

(1) D भोजपट्टसद्भूत • ।

(2) D सौराष्ट्रदेशजन कृष्ण • ।

(3) B D मलयाद्रिसद्भूत • ।

(4) D जैमिन्मन्वयसम्भूत कुम्भोपसद्भूतम् ।

इति मन्त्रैः प्रत्येकं दण्डवत् प्रणामः । वेद्या उपरि फलपुष्प-
युक्तपञ्चवर्णवितानवन्धनम् ।

अथ कलसस्थापनम् ।

धान्यमसीति मन्त्रेण धान्याधारकल्पनम् । तत्र तीर्थ-
जलपूर्णकुम्भस्थापनम् । कलशश्च 'कालमण्डलरत्नशून्यः । वह्नि-
र्दध्यक्षतविभूषितः । भूरसीति सप्तमृत्तिकाप्रक्षेपः । अश्वस्यान-
गजस्यान(रथ्या)वल्लीकनदीसङ्गमाकृत्रिमजलाशयरूपपङ्कदगोगोष्ठ-
सम्भवाः सप्त मृदः । यदा वध्नन्निति पञ्चरत्नप्रक्षेपः । या धोषधी-
रिति सर्वापधिप्रक्षेपः । गन्धद्वारेति चन्दनम् । श्रीक्षत इति
पुष्पम् । वनस्पतेव सृजोप इति (चूत)वटाश्वत्योदुम्बरप्लक्षपलवानां
निधानम् । यदश्वाय इति वस्त्रद्वयेनावेष्टनम् । पूर्णादर्ध्वीति
कुम्भोपरितण्डुलपूर्णशरावस्थापनम् । याः फलिनीति नारिकेल-
फलम् । वरुणस्योत्तमनमिति वरुणस्थापनम् ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

इति तीर्थावाहनम् । देवीपुराणोक्तमन्त्रैस्तदुक्तदेवतास्मरण-
पूर्वकं ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं तत्र ब्रह्मोपवेशनप्रणीताप्रण-

(१) B. मन्त्रयादिसप्तद्वयं •

(२) A B • कालमण्डल रत्नशून्य •

यनपरिस्तरणं कृत्वा पात्रासादनम् । सूर्यं हविर्ग्रहणी' ।
 पवित्रच्छेदनानि पवित्रे आज्यस्थाली द्वात्रिंशच्चरुस्थाः सम्भा-
 र्जनकुशाः उपयमनकुशाः तिस्रः समिधः स्रुवः आज्य व्रीहयो
 यवा वा दक्षिणा । सूर्यं गृहीत्वा सूर्यं हविर्ग्रहणीं दत्त्वा
 वामहस्ते गृहीत्वा व्रीहिभ्यः 'प्रतिदेवतं चतुर्मुष्टिग्रहणम् ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽखिनोर्बाहुभ्या पुष्णो हस्ताभ्यां सूर्याय
 जुष्टं गृह्णामीति मन्त्रेण मुष्टित्रयं तूष्टीं चतुर्थम् । एवमन्येषां
 ग्रहाणाम् । 'ततोऽधिदेवतानां ततः प्रत्यधिदेवतानां ततो विना-
 यकादीनाम् । भूमौ स्थापनम् । पवित्रकरणम् । प्रोक्षणी
 संस्कारः । एवमाज्यप्रोक्षणान्तरं सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामी-
 त्यादिद्वात्रिंशन्मन्त्रैर्हवि प्रोक्षणम् । कृष्णाजिनमास्तौर्ध्वं तदुपरि
 उदूखलं निधाय हविर्निर्वापः । सुपलावधानम् । अवघातः ।
 नि पवनम् । 'तुपनिरसनम् । त्रिः फलीकरणम् । 'द्वात्रिंशधा
 विभज्य इदं सूर्यस्येत्यादिमन्त्रैर्यथादेवतं निर्देशः । आज्यनिर्वापः ।
 सोदकाचरुपात्रेषु चरुतण्डुलप्रक्षेपः । आज्याधिश्रयणं 'ब्रह्मणः ।
 सूर्यचरोराचार्येणाधिश्रयणं विंशेषचरुणा ब्राह्मणान्तरैः पर्यग्नि-

(१) B D हविर्ग्रहणी सूर्यं ।

(२) II D प्रत्यधिदेवत ।

(३) D ततोऽधिदेवतप्रत्यधिदेवतविनायकादीनां मन्त्रेकम् । भूमौ • ।

(४) A. C तपनिरसनम् ।

(५) D द्वात्रिंशद्विभज्यम् ।

(६) II D ब्रह्मणा येनचरुणा ब्राह्मणान्तरैः पर्यग्निकरणं श्रुतम् •

करणम् । स्तुवं प्रतप्य संमृज्य पुनः प्रतप्याभ्युक्ष्याव्यमुदास्योत्-
 पूयावेत्य प्रोक्षणीनामुत्पवनम् । अभिघार्थ्यचरुनुदास्योपयमन-
 कुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्याग्निं संयुज्य प्रजापतये
 इन्द्रायान्नये सोमायान्तरीक्षाया हुत्वा 'भूः स्वाहा भुवः स्वाहा
 स्वः स्वाहेति होमः । इत्यग्निमुखम् । पुष्पाहवाचनम् । आदित्य-
 होमाङ्गत्वेन कपिलनामाग्निपूजनम् । मध्वान्यदध्यक्तानां
 मध्वान्यपयोक्तानां वा वक्ष्यमाणसमिधां होमः । अर्कसमिधा-
 मष्टसहस्रमष्टयतमष्टाविंशति वा होमः । आज्ञष्टेन इति
 मन्त्रेण । समिद्धोमसमाप्तौ आज्यादपि समित्समानसंख्यो
 होमः । आज्यहोमसमाप्तौ चरोरपि समित्समानसंख्यो होमः ।
 अनामिकामध्यमातर्जन्यग्रपर्वभिरधोमुखैश्चरुहोमः । सोम-
 होमाङ्गत्वेन कपिलनामाग्निपूजा । इमं देवा इति मन्त्रेण
 पलाशसमिधां पूर्ववत्संख्यो होमः । 'चरुहोमश्च तत्संख्यः ।
 भीमहोमाङ्गत्वेन धूम्रनामाग्निपूजनम् । अग्निर्मूर्धादिव इति
 खदिरसमिद्धोमः । 'तत आज्यचरुहोमौ । बुधहोमाङ्गत्वेन जठर-
 नामाग्निपूजनम् । उदुध्यस्तेतिमन्त्रेण पूर्ववदपामार्गसमिद्धोमः ।
 आज्यहोमश्चरुहोमश्च । वृहस्पतिहोमाङ्गत्वेन शिखिनामाग्नि-
 पूजनम् । वृहस्पतेऽतीति मन्त्रेण पिप्पलसमिद्धोमः । आज्यहोम-

(१) D भूर्भुव स्वरिति व्याहृतिवच्च होमः । इत्यग्निः ।

(२) D • पूजनम् ।

(३) D तत्राज्यहोमश्चरुहोमश्च तावत्सहस्रकः । भीमः ।

(४) D तत्राज्यः ।

चरुहोमश्च । शक्रहोमाद्भवेन छाटकनामग्निपूजनम् । अत्रात्
परिस्तुत इति मन्त्रेण उदुम्बरसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमो ।
शनिहोमाद्भवेन महातेजो नामाग्निपूजनम् । शत्रोदेवीरिति
शमीसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमो । राहुहोमाद्भवेन हुताशन-
नामाग्निपूजनं काण्डात् काण्डादित्यनेन दूर्वासमिद्धोमः ।
[तत आज्यचरुहोमो ।] केतुहोमाद्भवेन रोद्रनामाग्निपूजनं
केतु काण्डव्रित्ति मन्त्रेण कुशसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमो ।
एवं ग्रहहोमं समाप्य अधिदैवतप्रत्यधिदैवतहोमः । यज्ञाश-
समिधः सर्वेषाम् । सम्भवे ग्रहहोमसमसंख्योऽधिदेवताहोमः ।
असम्भवे ग्रहेभ्यः सहस्रहोमोऽधिदेवादिभ्यः शतं ग्रहेभ्यः
शतहोमोऽधिदेवतादिभ्योऽष्टाविंशतिः । अष्टाविंशतिहोमोऽधि-
देवतादिभ्यस्त्रिंशः । एकैका वा । दुस्यग्रहस्य सहस्रहोमोऽन्येषां
शतम् । अधिदेवतादीनां ततो न्यूनत्वम् । 'आवीराजानमिति
ईश्वरस्य 'चरुणा होम । आपोहिष्ठेत्युमायाः । स्योना
पृथ्वीति स्कान्दस्य । इदं विष्णुरिति चरे । 'त्वमित्तुमथा

(१) D • दितिमन्त्रेण दूर्वा • ।

(२) D Omits the portion bracketed

(३) B. तमीशानमिति मन्त्रेण ईश्वरस्य सामदान्यहोम । D तमीशानमिति
मन्त्रेण ईश्वरस्य समिदान्यचरुहोम ।

(४) A. समिदान्यचरुहोम ।

(५) D आज्यहोममिति मन्त्रेण ।

इति ब्रह्मणः । [स्वातारमिन्द्रमितीन्द्रस्य । आयं गौरिति
यमस्य । ब्रह्मजिन्वतमिति कालस्य । अनाज्ञातं यदज्ञातमिति
चित्तगुप्तस्य ।

अथ प्रत्यधिदैवतहोमः ।

अग्नि दूतमित्यग्नेः । उदुत्तममित्यपाम । पृथिव्यन्तरीक्ष-
मिति क्षितेः । सहस्रशीर्षेति विष्णोः । इन्द्रायेन्द्र इतीन्द्रस्य ।
उत्तानपर्णे सुभगे इतीन्द्राण्याः । प्रजापते नत्वदिति प्रजापतेः ।
नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणाम् । एष ब्रह्माय ऋत्विज इति
ब्रह्मणः ।

अथ विनायकादीनाम् ।

आतेन इन्द्र इति विनायकस्य । जातवेदसे सुनवाम
सोममिति दुर्गायाः । क्राणा विश्वर्महीनामिति वायो ।

(१) B. Reads in the place of bracketed portion सृजोति इन्द्रस्य यमेन
दत्तमिति यमस्य काकस्य कार्पिरसोति चित्तगुप्तस्य चित्तावसो इति अग्नि दूत-
मित्यग्ने । उदुत्तममित्यपां । भूरसोति भूमे । सहस्रशीर्षेति विष्णो । स्वातार-
मिन्द्रमितीन्द्रस्य । इन्द्राण्यैवीरितोन्द्राण्या । प्रजापते नत्वदिति प्रजापते ।
नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति सर्पाणां ब्रह्मवत्तानमिति ब्रह्मण । यस्याना त्वेति विना-
यकस्य । सहस्र देवीति दुर्गाया । ओनोनिभुभिरिति वायो । तमोयानमित्या-
काशस्य । विश्वे अस्या इत्याश्विन्यो । तत्रा • D सृजोति इन्द्र इति इन्द्रस्य ।
यमेन दत्त इति यमस्य । जातोवा इति वायो । काकस्य कार्पिरसो(ति) चित्त-
गुप्तचित्तावसोरिति । अग्नि दूतामत्यन्त then follows the reading of Mr. B.

(२) A C इन्द्रमिन्द्रे वात इन्द्रस्य ।

‘तमीशान इति आकाशस्य । ‘विश्वे अस्मा इत्यश्विनयोः ।
 अत्रा]धिदेवतादीनां पलायसमिध एव भूपालादिनिबन्धप्रामा-
 ण्यात् । अधिदेवताप्रत्यधिदेवतादीनां संस्त्रग्रहसमिधः ‘[इति
 केचित् ।] दानप्रकाशादो दिक्पानहोम उक्तः कचिदस्यद्देशेऽपि
 ‘समाचार’ । सर्वचरूणामुत्तरार्धेभ्यः सोमं राजानमिति स्त्रिष्ट
 छहोमः । ततो भूरादिप्राज्ञापत्यन्ता नवाहुतयः ।

पूर्णाहुतिः ।

चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा शुक्पूरणम् । गन्धपुष्पाक्षतसमिद्ध-
 ग्रहणम् । मूर्धान दिव इत्यनेन स्वाहावोपडन्तेन होमः । वेदी-
 शान उपविष्ट यज्ञमानं हेमस्रग्भूषण स्यापितकलसोदकेन
 स्नापयेयुः । ओ

सहस्राक्ष शतवारमृषिभिः पावन कृतम् ।

तेन त्वामभिपिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भग सप्तर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्योरापस्ते घ्नन्तु ते सदा ॥

(1) A. C. आदिप्रवक्ष्य रेतस इति आकाशस्य ।

(2) A. C. इष उषा इत्यश्विनयोः । E. F. यषो उषा इत्य •

(3) D. Omits the portion bracketed.

(4) A. B. C. समाचारात् ।

सुरास्वामभिपिचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्घर्षणः प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ^१ते ।
आखण्डलोऽग्निभगवान् यमो वै नैऋतस्तथा ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
^२ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा बुद्धिर्लज्जा क्रिया मतिः ।
पुष्टिः श्रद्धा क्षमा शान्तिसुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥
एतास्वामभिपिचन्तु धर्मपत्नयः समाहिताः ।
आदित्यचन्द्रमा भीमो बुधजैवसितार्कजाः ॥
यहास्वामभिपिचन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
देवदानवगन्धर्व्या यक्षराक्षस^३किन्नराः ॥
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।
देवपत्न्यो भ्रुवो नागा दैत्याश्चरसां गणाः ॥
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
^४शौपधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिपिचन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

(१) D. च ।

(२) D. ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक् • ।

(३) D • पद्मगाः ।

(४) १ शौभधीनि च • ।

अग्निन्यौ भैषज्येन । इत्यादिना । एवं मन्त्रेण स्नापयित्वा
नृणां सर्वोपधिसर्व्वगन्धजलैः स्नापयेयुः । यजमानः 'शुक्लमात्या-
म्बरधरो गन्धानुलेपनो दक्षिणां दद्यात् ।

धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् हेम वासो हयस्तथा ।

कृष्णा गौरायसम्प्लवा एता वै दक्षिणा क्रमात् ॥

अविशेषोक्तेऽपि रक्ता धेनुः । रक्तोऽनङ्गान् । पीतं वासः ।
वह्नुचण्डह्मपाठात् । बुधे रजतस्पर्णयोर्विकल्पः । इमां रक्तां
धेनुं 'भवद्भ्यां ददानि सूर्यः प्रीयतामित्यादिवाक्येनाचार्य-
'ब्रह्मणोरिकैकस्य दानम् । आचार्याय वा देयम् । दक्षिणा
ब्रह्मणे किञ्चिद्देयमित्येके । एतद् दक्षिणासम्भवे भूहिरण्यादि-
द्रव्यान्तरं वा । इदं हिरण्यं भवद्भ्यां ददानि 'सूर्यादयः
प्रीयन्तामित्यादि । शुक्लमात्यादिभिराचार्यब्रह्मणोस्तोत्रम् ।
यज्ञोपकरणमाचार्यस्य । अथ यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदी-
समीपे उपविश्य यज्ञाधिदेवप्रत्यधिदेवविनायकादीन् पूजयेत् ।
[नमस्तुर्याञ्च^१ ।]

यान्तु देवगणाः सर्व्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।

इष्टभोगप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥

(1) A शुक्लमात्यानुलेपनो दक्षिणाः । D शुक्लमात्याम्बरगन्धानुलेपनो ।

(2) D भवद्भ्यो ।

(3) A. B. C ब्राह्मणयोः ।

(4) D. सूर्यं प्रीयताः ।

(5) B D Omit the portion bracketed.

यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् । शान्तिकरणम् । 'इति ग्रहा-
तिथ्याख्यग्रहयज्ञः ।

यदा तु स्वल्पवित्तः सर्वग्रहदक्षिणादानासमर्थः सर्वग्रहहोम-
सम्भारासमर्थश्च दुःस्वग्रहं द्वौ वा त्रीन् वा दुःस्वग्रहान् विशेषेण
होमबलिदक्षिणादिभिः सन्तोष्य श्रेष्ठेभ्यः स्वल्पपूजाहोमादि
कुर्यात् । अथवा दुःस्वद्वित्रिचतुर्ग्रहमात्रस्वस्वाधिदैवतप्रत्यधि-
दैवतविनायकादिपञ्चकसहितं होमादिभिः पूजयेत् न ग्रहान्तरं
मात्रे वचनात् ।

दानप्रकाशे,—

तस्माद्दातुमशक्तोऽसौ दक्षिणाद्यान्मेव च ।

जपैः प्रणामैः स्तोत्रैश्च तीर्थयेत् तर्पयेद् ग्रहान् ॥

जपप्रणामस्तोत्रतर्पणानि ग्रहपूजापूर्वकाणि ब्राह्मणद्वारा
कार्याणि होमतुल्यसंस्थानि । तदन्ते ग्रहदक्षिणा । यथाशक्ति
हिरण्मादि वा । इति परिभाषा ।

दक्षः,—

उदयास्तमयं यावच्च विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।

अन्नानाद् यदि वा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तत्र कालविभागक्रमश्च स एवाह

(1) B. D. Here add अष्टिद्रावधारणम् ।

(2) D अथवा * ।

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालस्तत एव हि ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षसु स्वयमव्रवीत् ॥

दिवसस्याद्यभागे तु ^(१) कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव षष्ठमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेव यत्कर्म तत्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदा तु कार्याणि ^(२) न कालसु विधीयते ॥

उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमो नोक्तस्त्रैरेव । यतः कर्ममात्र-
मुक्तमतएव कालोऽपि नोक्तः । दक्षसु स्वयमव्रवीत् कालं
क्रमच्च । अथ

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

इत्यनेन उपदिश्यत इत्याख्यानैः तत्तद् वक्ष्यमाणकर्मणां
क्रमो विधीयते । क्रमवतां स्वरूपं वक्ष्यमाणवचनैः

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

इत्याद्यैरेवावगम्यते । ^(३) [विभागेष्वेव यत्कर्म तत् प्रवक्ष्या-
मीति साकाङ्क्षात् ।] वक्ष्यमाणवचनेषु कान्तिविधिः । तत्र
क्रमस्यापि विधाने प्राप्ते ^(४) कर्मस्थानेकगुणविधानाद् वाप्यभेदा-

(१) D सेयं कर्मोपदिश्यते ।

(२) D. तत्कालसु = ।

(३) A. B. C. On it the portion bracketed.

(४) D कर्मस्थानेकविधानम् ।

पत्तेः । न च तत्र क्रमोऽर्थप्राप्तः । इहोपक्रमे क्रमकालयोर्द्वयो-
र्विधेयत्वप्रतीतिः । अतएव क्रमविधाने कालोऽर्थप्राप्त इति
निरस्तम् । नित्येषु कालविधानाभावे नैमित्तिककाम्येषु
“न कालसु विधीयत” इति वचनासङ्गतः । नित्यकर्मणा-
मेवादृष्टाविभागकालोऽङ्गं न काम्यनैमित्तिकयोरित्येव हि
तत्स्थायः । न चानुपादेयकालं प्रति प्रकरणान्तरे कर्म-
विधाने कर्मभेदप्रसङ्गः । उक्तं कर्मन्त्यनेन मन्वाद्युक्तकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानात् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादौ यथा कर्मन्त्यन्तरत्वे रूपालाभ एवमि-
हापि फलकल्पनाप्रसङ्गाधिकः । किञ्च उक्तं कर्मन्त्यनेन
मन्वाद्युक्तकर्मातुवादो विधेयसम्बन्धार्थ इति ज्ञातम् । तदुद्दिश्य
किं विधेयमित्येव नावगतम् । तच्छब्दान्तराः क्रमकालरूपमित्यव-
गम्यते । तच्चैकवाक्येनाशक्यमिति नानावाक्यैरित्यवगम्यते । तेन
न कर्मभेदसम्भावनापि । यथा तस्मात् तपस्ते पनात्(?)च्यो वेदा
घजायन्त इत्युपक्रम्य वेदस्य श्रुतौ तदुद्दिश्य किञ्चिद् विधेयमित्या-
काङ्क्षायां उच्चैरुपक्रियत इति निगमनैरुच्चैस्त्वविधिमात्रं गृह्यते ।
रूपादिपदं वेदपरमेव वेदा एवोद्देश्यकोट्यो न रूपादयः । एवमि-
हापि मन्वाद्युक्तकर्मणामेवाप्राप्तक्रमकालविधानम् । न चैवं
पारणादौ भोजनापकर्षेऽपि स्वकाले तर्पणादिक्रियाप्रसङ्गः

(१) D कर्मकाल • ।

(२) B. D इति निश्चय नैच्छतेष्वविधिमात्रं •

(३) II D कर्मणामेव । प्राप्ताक्रमकाले विधानम् ।

क्रमस्य विधेयत्वेऽपि 'कालदुर्बलत्वादिति वाच्यम् । वोधायनेन सर्वावश्यकवस्तानि भोजनविधानात् । न चैतदपि क्रमरूप 'कालाद् दुर्बलं सर्वावश्यकपदस्य भोजनप्राक्कालीननित्यकर्म-परत्वादावश्यकत्वेन दक्षस्मृतिसापेक्षत्वात् तेनैव भोजनस्य तदुत्तरस्य सिद्धौ यस्य वैयर्थ्यभवेन भोजनप्रकरणबाधेन तत्पूर्वकर्मस्य भोजनाभावस्याधिकारसम्पादनपरत्वात् । एवञ्च दैवात् तर्पणादियमित्ये पञ्चमभाग आगते तर्पणात् पूर्वं भोजनप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । अत्र दिवसस्याष्टधा इति वचनात् उदयास्तमयं यावदिति वचनाच्च दिवसस्याष्टधा विभागः [न तूपःकालप्रदीपप्रवेशनेनाष्टधा विभागः^१ ।]

अतएव,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निः सन्ध्या ततःपरम् ।

इत्यष्टमभागानन्तरं सन्ध्यायाः । न चैवम्,—

उप काले तु सप्राप्ते शीघ्रं तत्र विधीयते ।

इत्युप.कालादियु कर्मविधानमप्रतिज्ञातोक्त स्यादिति वाच्यम् । विभागकथनात् पूर्वमेव

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद् द्विजेन दिने दिने ।

तत् सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि

(1) L C कालाद् दुर्बलत्वात् ।

(2) B. कालदुर्बलं ।

(3) A B D Omit the portion bracketed

इति सर्वेषामादावेव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा यामद्वयं शयान

इति रात्रेरष्टधाविभागमिच्छायाः कर्मकथनस्यासङ्गतेः ।

तव रात्रेरन्तिमे यामे शयनादुत्थानम् ।

नमोऽसु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ।

भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्वकामल्लप्तात् सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रपाठपूर्वकं भूमौ पादध्यासः । वस्त्रान्तरं परिधाय

'लालादिप्रोच्छन्नपादप्रक्षालनादिशुद्धिसम्पादनम् ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥

इतिवचनात् प्रथमं नारायणनमस्कारः ।

शयनादुत्थितो यस्य कौर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कौर्त्तनात् तस्य पापानि नाशमायान्त्यशेषतः ॥

इतिवचनान्मधुसूदननामकौर्त्तनम् । अथ करिष्यमाण-

यावत्-कर्मणां भगवते समर्पणम् ।

यदुच्छ्वासादिकं कर्म तत् त्वया प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदाज्ञेयमिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मया ।

तत् सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत् त्वया ।
यद् यत्कारयसीमानं तत् करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव
श्रीनाथ विष्णो भगवन् प्रसीद ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
ससारयात्रामनुवर्त्तमान
त्वदाज्ञया शीघ्रं हरेऽन्तरात्मन् ।
'अर्वातिरस्कारकलिप्रमाद-
भयानि मा नाभिभवन्तु भूमन् ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

दत्तः,—

प्रदीपपथिमौ यामो वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

इति वचनाद् वेदाभ्यासः कार्यः ।

ब्राह्मे सुहृत्ते बुध्येत धर्मोर्वो चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशाच्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

‘ब्राह्मो मुहूर्त्तो रात्रेः पश्चिमयाम इति स्मृतिरत्रमालाकारः ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते स्वस्थे च भानसे मतिमान् नृप ।

विवुड्ध्वाचिन्तयेद्भग्नमर्थं तदविरोधनम् ॥

अपीडया तयोः कामं

तेन पश्चिमे यामे किञ्चिद् वेदाभ्यासं कृत्वानुष्ठानार्थं धर्मं
सोपायं चिन्तयित्वा धर्माविरोधेनार्थं सोपायं चिन्तयित्वा तयोर-
विरोधेन कामं चिन्तयित्वा वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं
‘[कर्त्तव्यम् ।]’ अतएव तस्य ब्राह्म इति समाख्या ब्रह्मणोऽयं
ध्यानीपायिकस्तेन ब्राह्मः । समाख्यापि प्रमाणमङ्गविनियोगे ।
यत्तु,—

‘रात्रेःसुरीययामस्य मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति तद् रोगादिना प्रबोधासहत्वेऽनुकल्परूपं बोध्यम् ।
निराकारध्यानायक्तस्य साकारस्य विष्णोर्ब्रह्मणम् । योगाभ्यास-
घात वक्ष्यमाणविधिना कर्त्तव्यः ।

(1) B. ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्रेः पश्चिमे याम इति स्मृतिः ।

(२) B. D. कार्यम् । A. Omits the portion bracketed.

(३) D. रात्रेः पश्चिमयामस्य ।

(४) B. • साकारस्य ध्यानं योगाभ्यासस्य वक्ष्यमाणविधिना कर्त्तव्यं यथा
ब्राह्मे मुहूर्त्ते • ।

(i) A वक्ष्य ।

तथा—

ब्राह्मे सुदृष्टे बुध्येत स्मरेद् देववरान् ऋषीन् ।

एवञ्च प्रातरुत्थाय यः पठेदित्यादिरूपेण यत्र स्तोत्रेषु तदपि पठनीयम् । भगवन्नामकीर्त्तनं कियत्कासं कर्त्तव्यम् । एषां मन्त्रविशेषविहितत्वात् सम्याहीनोऽशुचिरित्येतद्दोषाप्रसङ्गः ।

महाभारते,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

विष्णुपुराणे,—

यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनुत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

तथा,—

यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

सुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधिया पुंसां ददात्यव्ययः

किं चित्रं यदघं प्रयाति विसयं तत्राश्रुते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

भार्ता विशीर्षा विषयाभिभूता

घोरिषु च व्याधियुः पच्यमानाः ।

(१) B D Omit यत्र ।

(२) B = वर्त्तमानाः ।

सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं

विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥

तथा,—

मङ्गल्यं सर्वपापघ्नमायुष्यं कीर्त्तिवर्चनम् ।

भुक्तिसुक्तिप्रदं पुंसां वासुदेवस्य कीर्त्तनम् ॥

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

विष्णुधर्मे,—

नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोः क्षुतप्रसन्नलनादिषु ।

यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥

कलौर्दोषनिधे राजवस्ति ह्येको महान् गुणः ।

कीर्त्तनादैव कृण्वन्त्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

कमलनयन वासुदेव विष्णो

धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणि ।

भवशरणमितीरयन्ति ये वै

त्वज भट दूरतरेण तानपापान् ॥

तथा,—

अवशेनापि यन्नास्ति कीर्त्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सदाः सिंहवस्त्रैर्मृगैरिव ॥

कचिच्च,—

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा श्लोभ्यं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषपाघहरं विदुः ॥

तेन भक्तियुद्धाव्यतिरेकेण कीर्त्तनमात्रादेव पापक्षयः ।

यावज्जीवं ग्रन्थमथवा व्याहरेद् रोद्रियं वा

'याजुर्वेद्य वसतिमथवा वारणस्या विदध्यात् ।

त्यक्त्वा लज्जां कलिकलुपमसञ्छेदकानीरयेद् वा

विष्णोर्नामान्यनिशममृतप्राप्तिरेषा चतुर्धा ॥

अत्र नामकीर्त्तनस्य मुक्तिहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानीत्यादक-

स्वेन बोध्यं तच्चाशेषेऽपि कार्यम् । तदुक्तम्,—

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।

नाशोचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

नारसिंहे,—

इति सङ्कीर्त्तिते विष्णो नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारकौ यातना सर्वा तेषा नष्टा च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीना नारकिणामप्यधिकारदर्शनात् । 'नृसिंह-

कल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र अरेन्नन्तं न तूक्षरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूना सर्वदैव शुचि श्रुतम् ॥

(१) १ यावज्जीव वसति • २ याजुर्वेद •

(२) L. १ अद् वा अक्षिज् •

इति मनसा वाशीचे । लेपाशीचे मनसा । सूतकादी
नैवेति व्यवस्था । तेन नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कीर्त्तयेदिति
लेपाशीचविषयम् ।

श्रोपधे चिन्तयेद् विष्णुं भोजने च जनाईनम् ।

शयने पद्मनाभश्च मैयुने च प्रजापतिम् ॥

सहामे चक्षिण देव प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

नारायणमसुत्वानि श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्द विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कानने नरसिंहन्तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जनमध्ये च वाराहं पावके जनशायिनम् ।

मायासु वामनं देव सर्वकार्यं च माधवम् ॥

इति षोडशनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णुलोकं च यच्छति ॥

एषां तत्तत्काले विधानादेव नाशीचदीपः । तथा,—

वासुदेवायुतानन्त सत्याञ्ज पुरुषोत्तम ।

परमेश्वरत्वादौघ स्तोति नामभिरप्युतम् ।

विभक्तभाय भगवान् पिमुक्तो यात्यधोक्षजम् ॥

(1) B. विवाहे च • ।

(2) B. C. D. वाराहचं पावकान्ने • ।

(3) A. Lucado "सर्वकारे नरसिंह कानने रघुनन्दनम् ।" Mar. अवधने
c.c.c.

(4) C. • च • ।

(5) B. D. इति च • ।

विष्णुधर्मै,—

धर्मगुप् धर्मलक्ष्मीं धर्मात्मा धर्मवित् शुचिः ।
 शुचिषद्विष्णुयन्त्रायः पुष्कराचो ह्यधोचक्रः ॥
 शुचियवाः शिपिविष्टो यज्ञेशो यज्ञभावनः ।
 नाम्नामित्येवमादीनां समुच्चारणतो नरः ॥
 धर्मं महान्तमाप्नोति पापबन्धक्षयं तथा ।
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीधरः श्रीनिकेतनः ॥
 श्रीश्रियः पतिः श्रीपरमः श्रीमान् श्रीवत्सलाब्धनः ।
 नृसिंहो दुष्टशमनो जयो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥
 सुतः प्रयच्छते धार्यमेवमादिभिरष्टुतः ।
 कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ॥
 आनन्दो भाववद्यैव कामसंसिद्धये जपेत् ।
 रामः परशुरामश्च नृसिंहो विष्णुरेव च ॥
 त्रिविक्रमयैवमादीनि जप्यानि विजिगीषुभिः ।
 विदामभ्यसता नित्यं जस्रव्यः पुण्योत्तमः ॥
 दामोदरं बन्धगतो नित्यमेव जपेद्भरः ।
 केशवं पुण्डरीकाक्षं नेत्रबाधासु संस्मरेत् ॥

(१) B. • माहीनामस्तुष्टायुतो नरः ।

(२) B D. • श्रीनिधिः • ।

(३) A. श्रियः प्रीतिः • ।

(४) E. F. • दुःखशमनो • ।

(५) A. परमरायणः • ।

(६) C. • मादीन् जप्यानि • ।

भयेष्वन्येषु सर्वेषु ह्यपोकेशं सदा स्मरेत् ।
 अच्युतश्चास्यतश्चैव स्मरेदौषधकर्मणि ॥
 भाजिष्णुमग्निहानौ च जपेदालम्बने स्थितः ।
 सङ्ग्रामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेदपराजितम् ॥
 पाताले नरसिंहश्च जले क्रीडतनुं स्मरेत् ।
 चक्रिणं गदिनश्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिनं तथा ॥
 वेमार्यीं प्रवसन्नित्यं दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ।
 अजितं गदिनं सर्वं सर्व्वेभ्यं व्यवहारतः ॥

व्यवहारे ऋणादिप्रयोगविवादे ।

नारायणं सर्व्वकालं शुतप्रखलनादिषु ।
 ग्रहणक्षयपीडासु चौरव्याघ्रादिसङ्घटे ॥
 भटवीथ्वन्धकारे च नरसिंहमनुस्मरेत् ।
 तरत्यखिलदुःखानि तापाप्तीं जलशायिनम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवीर्य्यं प्रपश्यति ।
 स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कीर्त्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति नित्यशः ।
 स्थापने वात्र धान्यादेरपस्थाने च दुष्टजे ॥
 क्रियेत तन्मना भूत्वा अच्युतानन्तकीर्त्तनम् ।
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ॥

(१) A. D • जपेदालम्बनस्थितः । B. • जपेदालम्बनस्थितिः ।

(२) B. D • गदे ।

(३) A. • शतधान्यादेः ।

वामनं शङ्खिनञ्चैव दुःस्वप्नेषु च कीर्त्तयेत् ।
 एकार्णवेऽहिपर्यङ्गे शयानं हि परं स्मरेत् ॥
 वाय्वग्निमृहदाहादिप्रवृद्धिमुपलभ्य च ।
 विद्यार्थी मीहविभ्रान्तचित्तो ह्यश्वशिरः स्मरेत् ॥
 बलभद्रं सम्मदर्थी मारकर्मणि चिन्तयेत् ।
 जगत्स्थितिमपत्यार्थी सुप्रजास्यं विवाहकृत् ॥
 श्रीशं सर्व्वाभ्युदयिके सर्वानिष्टेष्वशोककम् ।
 मृत्युकाले च तच्चित्तो वासुदेवं जपेद्बुधः ॥
 सर्व्वार्थशक्तियुक्तस्य वासुदेवस्य चक्रिणः ।
 यथाभिरोचते नाम तत् सर्व्वार्थेषु कीर्त्तयेत् ॥
 सर्व्वक्षैतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो यतः ।

एवम्,—

कृणोति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
 भक्तीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥

तथा,—

प्राक्कान्तारपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् ।
 दुःखशोकपरित्राण हरिरित्यचरद्वयम् ॥
 [जित तेन जिते तेन जितं ध्वनेति निश्चितम् ।
 जिह्वायै वर्त्तते यस्य हरिरित्यचरद्वयम् ॥]^१

(१) D • कीर्त्तयेत् ।

(२) A Omit the portion bracketed

(२) D यगत्सर्व्वपत्त्या • ।

(३) D • तेन निश्चितम् ।

नरसिंह नरसिंह नरसिंह जनार्दन ।

वासुदेव हृषीकेश ब्राह्मि मां भवसागरात् ॥

श्रीशब्दपूर्वं 'जयशब्दमध्यं

जयद्वयानन्तरमेतदेव ।

त्रिःसप्तशतौ नरसिंहनाम

'जपत्रिहन्त्याद् द्विजकोटिहत्याम् ॥

तथा,—

ध्यायन् कृते जपन् यज्ञैस्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सद्दीर्घं केशवम् ॥

तथा,—

तत्रास्ति कर्मजं लोके धागुजं मानसमेव च ।

यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्तनात् ॥

गोविन्देति तथा प्रोक्तं भक्त्या वा भक्तिवर्जितैः ।

हरते सर्वपापानि कल्पान्ताग्निरिवोत्थितः ॥

अथ भक्तिराराधत्वज्ञानपूर्वकमाराध्ये स्वात्मसमर्पणम् । न

च भज सेवायामिति स्मृतः सेवैव भक्तिः । भक्त्या समाराधयते

भक्त्या पूजयते भक्त्या स्तोतीत्यादी पीनरुद्धापत्तेः । 'नापि भावः

प्रीतीरतिरित्यादिपर्यायवाच्यः पदार्थविशेषो भक्तिर्गोपीनां च

(1) B C. • जयशब्दपूर्वं • ।

(2) १ • जपत्रिहन्त्याद् • ।

(3) B. यदि भाव • । D यदि भाव प्रीतिरिति पर्यायवाच्य • ।

यथा श्रीकृष्ण इति वाच्यं लोके कामिन्यादौ तथाभाववतं
भक्तत्वाप्रसिद्धेः । लोकवेदाधिकरणन्यायविरोधापत्तेः । अतएव
तदेकशरणत्वं भक्तिरिति गीताभाष्ये शङ्कराचार्यव्याख्यातम् ।

यत्तु विश्वपुराणे,—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयाव्रापसर्पतु ॥

यच्च पाद्मे,—

युवतीनां यथा यूनि यूनाश्च युवतौ यथा ।

मनोऽभिरमते तद्वन्ननो मे 'रमतां त्वयि ॥

इति । गीतायाम्,—

कथयन्त्यहं मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

इति । नैतावता रतेर्भक्तित्वं किन्तु रतेरनवच्छिन्नतश्चिन्ता-
ध्यायकत्वेन बहुतरपापक्षयहेतुत्वात् भक्तित्वाभावेऽपि पुरुषार्थ-
साधनत्वेन स्वतः प्रियरूपत्वेन च प्रार्थनीयत्वम् । यथा शिष्य-
पालस्य निरतिशयद्वेषः श्रीकृष्णसन्ततानुस्मरणहेतुत्वात् तस्य
सुक्तिप्रदोऽपि न भक्तिः । एवं गोपीनां प्रेमापि सन्ततानुस्मरण-
हेतुत्वाद् भक्तिरूपत्वाभावेऽपि ।

तश्चिन्ताविपुलाच्चादक्षीणपुष्पचयास्तथा ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातकाः ॥

चिन्तयन्ति जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥

इतिविधया मुक्तिरूपफलसाधनम् । अन्यथा शिशुपालद्वेष-
स्यापि भक्तित्वापत्तेः । किञ्च साहित्यशास्त्रे,—

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रस्यायी च भाव इत्यभिधीयते ॥

इति देवादिविषयरतेरेव भावत्वम् । गोपीनां पुनः श्री-
कृष्णविषयरतेर्निरुपमरमणीयप्रियतमविषयत्वेन तच्चरितास्वादस्य
सम्भोगविप्रलम्भनृङ्गारमध्यपातित्वमिति न भक्तित्वसम्भावनापि ।
न चाराध्यत्वज्ञानमेव भक्तिरिति वाच्यं निर्व्यापारस्य परमेश्वरे
चाराध्यत्वज्ञानेऽपि भक्तित्वाप्रसिद्धेः । नापि स्वात्मसमर्पणमात्रं
भक्तिः कार्यानुरोधेन नीचे स्वात्मसमर्पणे भक्तित्वाप्रसिद्धेः ।
तथा च भगवद्वाक्यम्,—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

तथा,—

भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

प्राप्तुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥

तथा,—

मात्रं योऽप्यभिचारिण भक्तियोगेन भवेत् ।

स गुणान् समतीर्त्यैतान् गच्छन्मूयाय कल्पते ॥

यत्तु,—

ये च धर्मास्तमितिद यथोक्त पर्युपासते ।

अदधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे मता. ॥

इति । नानेन धर्माणां भक्तित्वम् । स्वात्मसमर्पणापरपर्याय
तत्परमत्वस्य 'धर्मानुष्ठानत्वे तु 'फलजनकत्वेनातिशय'भक्तित्वा
दतीवभक्तत्वम् । एष ज्ञानित्वात् सैव मे मत इत्यादीनि व्याख्ये
यानि । तदेवविधभक्तियोगेन कृतस्य नामकीर्त्तनस्य बहुतरपाप
क्षयहेतुत्व भक्ति विनापि कृतस्य पापक्षयहेतुत्व वचनप्रामाण्या
देवावगम्यते । नचाबुद्धिपूर्वकृतस्यानिच्छाकृतस्य भगवद्राम
कीर्त्तनस्य पापक्षयहेतुत्वे उपदेगवैयर्थ्यं शास्त्रस्य ज्ञानेच्छाद्वारा
प्रवृत्तिफलत्वादिति वाच्यम् । हितैपिभिर्ज्ञात्वा 'कस्यानिच्छो
रपि प्रवर्त्तयितुं शास्त्रव्यापारात् । यथा स्वाध्यायविधेः पितृद्वारा
माणवकप्रवृत्तिफलत्वमिति सर्व्वचैतदस्माभिर्विस्तरेण भक्तिप्रदीपे
प्रपञ्चितमिति नेह प्रणीयते । तदेव नामकीर्त्तनरूपाणि ज्ञानस-
न्ध्याद्यधिकार'सम्पादनानपेक्षणाच्छ्रयनादुत्थानमात्रे कर्त्तव्यानि ।
यानि तु स्तोत्ररूपाणि जपरूपाणि वा प्रातस्त्याय कर्त्तव्यत्वेन
विहितानि तानि

(1) D धर्मानुष्ठानत्वहेतुफलजनकः ।

(२) B = फलबोलेनातिशयः ।

(३) L = भक्तित्वादतीवः ।

(४) A B (ज्ञानस्यानिच्छोः ।

(५) B = सम्पादनादपेक्षणाः ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सम्याहीनोऽशुचिर्विप्रो नित्य—

मित्यादिवाक्यात् सम्योत्तरं कर्त्तव्यानि । उत्थानानन्तर-
मात्रकर्त्तव्यत्वेन लेपाशीचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादिव्यवधानस्यापि
दोषत्वापत्तेः । नहि सत्वादुदवसाय पृष्ठसवनीयेन यजेरन्नित्यादौ
कालयोचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियत इति । छन्दोगपरिशिष्टे,—

पापिष्ठं दुर्भगां दौनं नग्नमुत्तृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्याय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ॥

थोत्रियं सुभगां गाञ्च धन्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्याय यः पश्येदापदुभ्यः स प्रमुच्यते ॥

एवम्,—

कल्यमुत्याय यो मर्त्यः संसृजेद् गां वृतं दधि ।

सर्पपाञ्च प्रियद्रुञ्च कल्यपात् स प्रमुच्यते ॥

कल्यमुत्यायेति वचनादुपसि स्नानाद्यप्रतीक्षाप्रतीतिः ।

विष्णुपुराणे,—

ततः कल्यं समुत्याय कुर्यान्मैत्रं नरेखर ।

नैर्ऋत्यामिषुविचेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विङ्-विमर्गः । मित्रोऽपाने समाश्रित इति वचनात् ।

अत्र भोजनाश्रितदिङ्नियमवद् देशकालनियमः पुरुषार्थः । 'स

च नित्यऋग्मेमध्यपाठात्तवरावेन दुरितचयफनः । न 'परिसस्या

(१) L. स च पुरुषार्थनियमः ।

(२) B. • परिषत्सातिरोपद्रुत्यादेः ।

त्रिदोषदुष्टत्वादेव । अतएव देवलेन सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते ।
 अन्यथा कल्पव्यतिरिक्तकाले निषेधादेव सन्ध्यायामपि निषेधात्
 पृथङ्निषेधो दोषातिशयार्थः कल्पेयत तच्च गौरवम् । एवञ्चान्य-
 दाकरणे दोषाभावः । सन्ध्यायामप्यावेगे कर्त्तव्यम् । 'पक्वाशयास्त्र-
 स्थानच्युतस्यावेगकरत्वात् । स्थानाच्चैव मलाद्युता इत्यगौचकर-
 त्वात् । नागुचिः चणमपि तिष्ठेदिति शोचस्य विधेयत्वेनावेगे
 सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वाच्च 'निषेधविषयत्वन् । आप-
 स्तम्भः,—'दूरादावसयान्मूत्रपुरीषे कुर्याद् दक्षिणां दिशं गत्वेति
 शेषः । अस्त्रमिते वज्रिर्गामादाराच्चावसयान्मूत्रपुरीषे वर्जयेत् ।
 आराद् दूरे । विष्णुपुराणे,—

अयन्निवैस्तृणैः काष्ठैः पत्रैर्लोटेरियापि वा ।

आप्तोर्थं वसुधाच्चैव वस्त्रप्रावृतमस्तकः ॥

हारीतः,—ब्राह्मणस्य संवेष्टयित्वा मूर्धानं श्रीवायामासन्ध-
 'दक्षिणवाङ्मुपाश्रं कमण्डलुमाधाय उत्सर्गं कुर्यात् । ब्राह्मणस्यो-
 वंष्टनं वस्त्रादिना । साङ्ख्ययनस्यम्,—यद्येकवस्त्रो यन्नीपवीतं
 कर्णं कृत्वा । एतन्नात्र नोत्तरीयनियमः । मनु,—

तिरस्क्रुत्वोच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोटं दण्डानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

(1) A B चन्द्राववास्त • ।

(2) D. निषेधविहितत्वम् ।

(3) B. दूरादावसयान्मूत्रपुरीषे • ।

(4) D. साङ्ख्यविषयार्थं कमण्डलुमाधाय उत्सर्गं • ।

संवीताङ्गः—कण्ठसक्तयज्ञोपवीतः । संवीतं मानुपमिति
तैत्तिरीयश्रुतेः । बौधायनः,—शुष्कदण्डमयत्रियं काष्ठं लोष्टं वा
तिरस्कृत्य । मेहनानुवृत्तौ वायुपुराणे,—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन वा ।
सम्प्रायैर्भाजनैर्वापि अन्तर्वाय वसुधैराम् ॥

यमः,—

प्राङ्मुखस्तु पूर्वार्द्धे अपराद्धे तु प्राङ्मुखः ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥

[देवलः,—

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।]
विष्णुमूत्रमुत्सृजेन्नित्यं सन्यासु परिवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—देवलवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मिकप्रातः-सायं-
कालयोरुदङ्गदक्षिणामुखत्वम् । यमस्मृतेस्त्रिमुहूर्त्तादूर्ध्वं पूर्वार्द्ध-
घटिकाद्वये प्रत्यङ्मुखत्वम् । सायाह्ने त्रिमुहूर्त्ताधोघटिकाद्वये
प्राङ्मुखत्वं मध्याह्ने उदङ्मुखत्वं रात्रौ दक्षिणामुखत्वमिति ।
गौतमः,—न वायुग्निविप्रादित्यापोदेवता गाय प्रतिपद्यन् मूत्र-
पुरीषानेध्यान्युत्सृजेत् । एतत्-सङ्मुखो न कुर्यादित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

न प्रत्यम्यर्कगोसोमवाय्वग्निसौदिजन्मनः ।

एतेषामुत्सर्गमार्गाभिमुख्यं वर्ज्यम् । यमः,—प्रतिपन्नानमेव च ।

मेहयन्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुषः ।

अत्र पूर्वोक्ते प्रत्यङ्मुखत्वे आवरणादिना व्यवधानमित्येव-
मन्यत्र^१ । मनुः,—

क्षायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

ययासुखमुखः कुर्यान्प्राणबाधभयेषु च ॥

हारीतः,—

आहारश्च रहः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वशः ।

निर्हारं—मूत्रपुरीषोत्सर्गम् । मनुः,—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोव्रजे ।

न फालकण्डे न जले न चित्वां न च पर्व्वते ॥

• चित्वामग्निचयने ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।

ससत्त्वेषु च गर्भेषु न गच्छन्वापि च स्थितः ॥

गमनस्थाननिषेधे प्रवृत्तस्थाननिषेधः । उपविष्ट एव कुर्या-
दित्यर्थः ।

न नदीतीरमासद्य न च पर्व्वतमस्तके ।

पुनः पर्व्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयार्थः । नचाम्नेयं
चतुर्धा करोतीति श्रुत्या यया पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति
सामान्यश्रुतिराम्नेये विक्षेपे उपसङ्गियते तथेह किं न स्यादिति

वाच्यम् । तत्र शाखादयवाक्ययोः पुरुषभेदेन सार्धकत्वात् तथा
इह त्वेकग्रन्थे वाक्यद्वयमित्येकवेयर्थ्यभयेनादृष्टातिशयकल्पना ।
पर्वतमस्तकयोरवयवावयवित्वभेदाच्च नोपसंहारः । देवलः,—

वापीकूपनदीगोष्ठचैत्याश्वःपथिमस्तसु ।

अग्नौ कास्ये श्मशाने वा विष्णुत्रं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः । कास्यः कमनीयप्रदेशः । यमः,—

पत्थलानि तडागानि नदीप्रस्त्रवणानि च ।

नखगोमयभस्मानि फाललक्षणञ्च वर्जयेत् ॥

तुपाद्धारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि चैत्राणि च मलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत च्छायादृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकश्चोदकान्तञ्च पथानञ्च विवर्जयेत् ।

वर्जयेद् वृक्षमूलानि चैत्यस्त्रभविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयार्थः । हारीतः,—न
चत्वारोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् । न तीर्थं न शस्यपूर्णं न यज्ञ-
भूमौ यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् । तीर्थं जलावतरणमार्गः ।
वशिष्टः,—नोत्ते न शादलोपजीव्यच्छायासु । शादलः हरितः
स्निग्धो भूभागः । विष्णुः,—नोपरे न परशुचौ तथा नाकाशे ।
आकाशे अट्टालिकादौ । यदा

यथाकाशः स्मृतो भीमस्तस्माच्चसंहते क्वचित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेक्ष च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंहतदेय एवाकाशपदार्थः । छाया-
धिकारे आपस्तम्ब',—स्वाच्च न मेहेत । स्वां छाया प्रतीत्यर्थः ।
न सोपानको भूवपुरीषे कुर्यात् । यमः,—

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः यज्ञत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥

तच्च योचानन्तरम् । यशुचेनु सूर्यादिदर्शने

दृष्टेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृयेत् ।

गात्राणि चैव सर्व्वाणि 'नाभिं पाणितले नहि ॥

इति प्रायश्चित्तं मनूजम् । कामतोऽधिकप्रायश्चित्तम् ।

शौचम् ।

हारीत',—गुद लोष्टेन प्रमृजीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

यमः,—

गुहार्यञ्च त्रिभिः काष्ठैस्सृणैर्वापि निघर्षयेत् ।

आपस्तम्ब',—'अश्रमान क लोष्टमाद्रोपधिवनसतीन् दूर्वा-
माच्छिद्य भूवपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गीतमेन पर्णेन निघर्ष-
निषिद्धम् । व्यासः,—

अश्रममूलफलाद्वारैरुन्मृज्यावास्त्रिवर्हिषाम् ।

(1) D नाभिपाणितले न हि ।

(2) D —————

सामान्यशुचिरस्मिन्नेति विशेषः

—दमस्तयोदूर्वापाच्छिद्य भूवपुरीषयो

— (1) D अश्रमम् ।

एवं शुष्ककाष्ठेन गुदमार्जनम् । तदभावे अश्वत्थमूलफलाङ्गा-
रास्यकुशार्द्रौषधिवनस्पतिदूर्वालोष्टव्यतिरिक्तेन द्रव्येण । तदभावे
लोष्टेन गुदमार्जनम् । लोष्टस्य विहितनिषेधादनुकल्पत्वम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

उद्धृतोदकमादाय सृत्तिकाश्चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥

शौचमिति सम्बन्धः ।

आहरन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् सप्तिकां तथा ।

नाखल्लूटान्न वल्लीकान्न पांशुलान्न कर्हमात् ॥

न मार्गान्नोपराश्चैव शौचशिष्टात्परस्य च ।

विष्णुपुराणे,—

वल्लीकभूपिकोत्खातां सृष्टमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्तेपसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राणवपत्राच्च हलीत्खाताच्च पार्थिव ।

शातातपः,—

'शुची देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता सृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

न, सृष्टं नोदकं वापि निशायां न च गोमयम् ।

(१) D शुचीदेशे तु संग्राह्याः शर्कराश्मादिवर्जिताः ।

रक्ता गौराश्वेता श्वेता सृत्तिकास्त्रिविधा स्मृताः ॥

(२) D च न गोमयम् ।

न गोमूत्रं प्रदोये च गृह्णीयाद् बुद्धिमान् नरः ।

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उदरेक्षु भृदं 'ततः ॥

इति पठन्ति तस्य प्रामाण्येऽपि दृष्टार्थत्वाय यत्राशुद्विगडा
'तत उदरस्थे तद्गोध्वम् । 'प्रकरणाविशेषेऽपि दृष्टार्थत्वाय व्रीक्षादि-
सम्बन्ध इवावधातादेः । अन्यथा शौचशिष्टादिनिषेधोऽप्राप्तत्वाद्
व्यर्थः स्यात् । देवलः,—

आशौचाग्नौत्सृजेत् शिश्रं प्रस्त्रावोच्चारयोः स्वयम् ।

याज्ञवल्क्यः,—गृहीतशिश्रयोत्थाय अन्यक्षोपविश्य शौचं
कुर्व्यादित्यर्थः । शिष्टाः,—

धर्मविद् दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

वामहस्तेन शौचम् । ब्राह्मे,—

सुनिर्णिक्ते भृदं दद्यान्मृदस्ते त्वप एव च ।

सुनिर्णिक्ते काष्ठादिघर्षणेन सम्यक्चालिते । दक्षः,—

एका लिङ्गे तु सव्ये त्रिरभयोर्मृदुद्वयं स्मृतम् ।

सव्ये वामे । उभयोर्द्वस्तयोः । 'एतत्

मूत्रे शौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

(१) B. • तथा ।

(२) D. तत्र ।

(३) D. प्रकरणाविशेषे •

(४) C. एतच्छु ।

[मनुः,—]

एका लिङ्गे गुदे ^१तिस्त्रो दश वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीषता ॥

दक्षः,—

^१अर्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धप्रमाणातः ॥

^२लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता चिपर्वी पूर्यते यथा ।

भार्द्रामलकमानेन मृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति वाक्यात् शेषमृत्तिकापरिमाणं तन्मात्रम् । हारीतः,—

षट् पृष्ठे । ^३पृष्ठे वामहस्तपृष्ठे । शङ्खः,—

तिस्त्रसु मृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनम् ।

शङ्खः,—लिङ्गे द्वे एकेन गन्धलेपानुवृत्तौ । एवमुत्तरत्राधिक-
संख्यत्वे बोध्यम् । पैठीनसिः,—अपाने पञ्च । शङ्खः,—मेघने सप्त ।

^४त्रयेणाशुचौ पञ्च । पञ्चभिः शुद्धभावे सप्त देया इत्यर्थः । यमः—
वामे पाणौ चतुर्दश । शङ्खः,—

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देयाश्चतुर्दश ।

(१) A B. C. Omit the portion bracketed.

(२) D = तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

(३) D अर्धप्रसूतिमात्राणि अथवा

(४) D लिङ्गेऽप्यर्धप्रमाणा

(५) D वामहस्तस्य पृष्ठे ।

(६) A B सवेद्याशुचौ • ।

ब्राह्मे,—

‘द्वाविंश वामहस्ते तु । द्वयोः षोडश पुनः सप्त च ।

देवलः—

यावत् साधिति मन्येत तावत् शौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसंख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

[संख्यामात्रेण न तुष्टिः ।]

गन्धलेपानुवृत्तौ न्यूनसंख्यां त्यक्त्वाधिकसंख्याश्चयणम् । तावता-
प्यनुवृत्तौ पुनरन्तिमसंख्या^१ [अभ्यसनीया] । न्यूनसंख्याया गन्ध-
लेपत्रये विहितसंख्यापर्यन्तं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं दक्षेण,—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

हारीतः,—तिसृभिः पादौ प्रचास्य गोमयेन मृदा कमण्डलुं
परिमृज्य पूर्ववदुपसृज्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत । शङ्ख-
लिखितौ,—आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत् । ईशानः सर्वेश्वरो
विष्णुः । स्मृत्वा विष्णुं सनातनमिति ब्रह्मपुराणात् । सोमसूर्याग्नि-
वीक्षणं यथासम्भवम् । विष्णुस्मरणञ्च विष्णुमूत्रशुक्रशौचाङ्गम् ।

नत्वाचमनमात्रे । दक्षः,—

यथोक्तान्तु दिवाशौचमर्चं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धञ्च पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिष्णुरोगवान् । स्वस्थस्य चतुर्थांग

(1) D द्वाविंशद्व वाम •

(2) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(3) A. B. C. Omit the portion bracketed.

आतुरस्य दिवा रात्रौ च । एव पथिकस्यानातुरस्य दिवा रात्रौ च
तदष्टमाशेन शुद्धिः । मनु,—

एतत् शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणञ्च वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

शङ्ख,—

शौचमेतद् गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।
द्विगुणं स्याद् वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥

एतच्छौचं विश्वमूत्रोत्सर्गनिमित्तम् । 'विश्वमूत्रलेपे तु सृज्-
जलाभ्यां शुद्धिः न सस्यानियमः । मनुः—सृद्वाय्यादेयमर्थव-
दित्युक्ता

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्त्वपि ।

तथा,—

वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविन्मखाः ।
श्लेष्मान्मुद्रूपिकास्त्रेदो द्वादशैते कृणा मलाः ॥

अत्र,—

पश्चात् क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
सृद्वारिणां तु पूर्वेषामितरेषान्तु वारिणां ॥

इति वाक्यात् समाचारः । अत्रोद्धृतोदकासम्भवेऽनुद्धृतेनापि ।

तथा च पठन्ति,—

कुर्यादनुद्धृतेनापि यदि निर्जन्तुक जलम् ।
वितस्तिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

कचिच्च,—

‘अरत्निमात्रं सन्त्यज्य कुर्याद् वारिष्यनुदृते ।

इति । केवलम्,—

क्षिप्वाग्नावशुचिद्रव्यं तथैवाभसि वा पुनः ।

मासमात्रं व्रतं कुर्यात्

इति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय यत्र कार्यम् ।
सृग्मयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतत् कार्यम् । कमण्डलुशब्दो ह्याकार-
निमित्तः । तथा च मेधातिथिः,—आकारनिमित्तं कमण्डलुशब्दो
न जातिनिमित्तः । तेन सृग्मयस्य सोवर्णस्य राजतस्य वा तथैव
शुद्धिः । ताम्रगडुकादिकमपि कमण्डलुरेव । केवलं तस्य शौचे
यत्र कार्यम् । बोधायनः,—

कमण्डलुं परिहरेत् सर्व्वावस्थोऽप्यशौचतः ।

न चैव कुत्सयेद् विद्वान् न च शङ्केच्च दूषयेत् ॥

तथा,—

तस्माच्छौचं तत् कृत्वा परिमुञ्च्य कमण्डलुम् ।

पथ्यग्निं करणं द्योतदूर्ध्वन्तत्परिमार्जनम् ॥

इन्द्रापरिमार्जनमुच्छिष्टं पुरुषसंयोगनिमित्तं कमण्डलु-
संस्कारः । मूत्रादिलेपे तु कमण्डलुर्यद्रव्यजातस्तदुक्तं शौचम् ।

(१) B विनष्टिमात्रम् ।

(२) B D न शङ्केच्च च दूषयेत् ।

(३) D द्योतदूर्ध्वपरिमाज्जम् । (१)

एवञ्च सति धारणञ्च कमण्डलोरिति निषेधः काष्ठस्य समा-
चारमूलकः ।

इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पथादाचमनं वापि शौचार्यं वक्ष्यते विधिः ।

गोमयेन शरीरोपघातशुद्धिर्वक्ष्यते । तद्विषयं गोमयप्रक्षणम् ।

एतेनाचमनानन्तरमेव कर्म्मार्हतालक्षणं शौचं सिद्धं भवति ।

देवलः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्म्माचमनाद्गोपादप्रक्षालने प्राङ्मुखत्वमुदङ्मुखत्वञ्च वै-
कल्पिकम् । एवं पितृगाचमनाद्गोपादप्रक्षालने दक्षिणामुखत्वं
प्राङ्मुखत्वञ्चैव वैकल्पिकमित्यर्थः । प्रत्यक्पादावनेजनमिति
त्वापस्तम्बीयमाचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—

इत्येवमद्विराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चामणिवन्धाभ्यां पथादासीत संयतः ॥

तथा,—

शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्णिते वाससी शुभे ।

तूष्णीं भूत्वा समाधाय नोद्वेष्टन् न विलोकयन् ॥

उद्वेष्टन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्खस्मृतेः ।

न गच्छन् शयानश्च न चलन् परान् स्मृशन् ।

न हसन् नैवाकलयन्नात्मानं न विलोकयन् ॥

आकलयन् कम्पमानः । आत्मानं हृदयं विलोकयन्निति स्वार्यं निश्च ।

किं गान्धर्वीमधः कायमस्मृशन् धरणीमपि ।

‘[सोपानलो जलस्यो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीषी वापि नाचामेद् वस्त्रेषावेष्ट्य वा शिरः ॥]

अयातः प्रयमात् तीर्थाद् दक्षिणात् त्रिः पिबेत् समम् ॥

अगदमनवस्त्रावमवहिर्जान्वबुद्बुदम् ।

प्रयमात् तीर्थात् ब्राह्मतीर्थात् ।

हिस्ततोऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात् ततो मुखम् ।

नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः,—तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् । मरीचिः—

न यानासनस्यो न पादुकस्यः । मरीचिः,—

भुक्षामनस्योऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

व्यासः,—

शिरः प्रातृत्य कण्ठं वा मुक्तकचशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

सोपनत्को जलस्थो वा मुक्तकीशोऽपि वा नरः ।

उशीपी वापि नाचामेद् वस्त्रेणावेष्ट वा शिरः ॥

'मौतमः,—वाग्यतो हृदयस्थशस्त्रियतुर्वा अप आचामेत् ।

'त्रियतुर्वेति भावशुद्धयेचया । हृदयगामिन्योऽपः ।

'भविष्ये,—

समौ च चरणी कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप ।

घनाङ्गुलिकरं कृत्वा 'एकाग्रमुमना द्विजः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणन्तु कर कृत्वा गोकर्णकृतिवत् पुनः ।

त्रिः पिवेद् वीक्षितं तोयं आस्यं द्विः परिमार्जयेत् ।

दक्ष,—

संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम् ।

संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ॥ ॥

(१) D. मौतमः,—

(२) D. त्रियतुर्वेति भावशुद्धयेचयावाम् ।

(३) B. D. भविष्यपुराणे ।

(४) D. एकाग्र मुमना •

मुखं संवृत्य 'प्रसृज्यात् । एवम्,—संवृत्यास्यमुपसृजेत् ।

आपस्तम्बः,—विरोधो परिसृजेत् द्विरित्येके । सकृदुपसृजेत् द्विरित्येके । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रिया-
न्युपसृजेत् । पादौ शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सकृदुपसृजेदोष्ठा-
विति सस्वन्धः । ओष्ठ'सर्गादनन्तरं दक्ष,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ब्राह्मं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्या हृदयन्तु तलेन वै ।

'सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद् वाङ्म चाग्नेष संसृजेत् ॥

प्रदेशिनी तर्जनी । अत्र आस्यं सृष्ट्वा पश्चाद् ब्राह्मं तदनन्तरं
चक्षुषी पुनः श्रोत्रे पुनर्नाभिमित्यर्थः । 'नतु चक्षुःश्रोत्रयोः
सर्गनावृत्तिरिति 'भ्रमः कार्यः । नाभिसर्गानन्तरं व्यास',—
पुनरप्युपसृजेत् । हृदयसर्गादनन्तरं चाङ्गुलान्मातुदकस्पर्शनम् ।
भविष्ये,—

यद्रूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति पार्थिवः ॥
गिटाः पठन्ति,—

तावन्नोपसृजेद् विद्वान् यावत्संज्ञेन न सृजेत् ।

(1) D ससृज्यात् ।

(२) B D सस्यर्गानानन्तरं दक्ष ।

(३) D सर्वाभिस्तु ।

(४) A B C अनन्तरं चक्षुः ।

(५) A L C न भ्रमः ।

मनु,—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

ब्राह्मतीर्थस्य व्रणादिदोषे ददमनुकल्परूपं कायत्रैदशिकाभ्या-
मिति ।

अपः पाणिनखसृष्टाः पिवेदाचामति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमुपिरस्रवीत् ॥

इति वचनान्नखस्पर्शपरिहारः कार्यः । कमण्डलूपस्पर्शनं
सोमतीर्थेनेति 'हारीतवचनादुद्धृतोदकेन कमण्डलोर्गृहीतेनाचमने
सोमतीर्थाख्येन करमधेन । 'कमण्डलुशब्दस्य संस्थानवचन
इत्युक्तं तेन तास्रपात्रादिभ्योऽपि ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मरन्ति,—

कास्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शब्दिमवाप्नुयात् ॥

कांस्यादिपात्राणामाकारेण 'कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।
अन्यथा प्रसङ्गाभावात् । आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्कलिखितौ,—उद्धृत-
परिपूताभिरङ्गिरेवेक्षिताभिरनधिग्रिताभिरबुद्बुदाभिः शूद्राश्च्येक
पाण्यावर्जिताभिः शूद्रावर्जिताभिरशुच्यावर्जिताभिरकपाण्यावर्जि-

(१) B D • हारीतस्य वचनाद् • ।

(२) A कमण्डलुशब्दस्य सकारमित्युक्तम् ।

(३) B कमण्डलुप्रसङ्गनिषेधः । D कमण्डलुप्रसङ्गे निषेधः ।

ताभिश्च नाचामेत् । परिपूतत्वमपद्रव्यनिरागेन । आपस्तम्ब',—
भूमिगतास्त्रिषुचम्य प्रयतो भवति यदा प्रयत आचामेत् । एतेन
स्वयमाहूतेनाचमन नाशुद्धिहेतु । वशिष्ठ',—

तस्मादुदकपाणिस्थां परिमृज्य कमण्डलुम् ।

पर्यग्निकरण छेतत् मनुराह प्रजापति' ॥

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ।

ततः कमण्डलो' । आपस्तम्ब',—न वर्षधारास्वाचामेत् । तथा
प्रदरोदके । तस्माभिर्याकारणात् । प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः ।
अकारणाद् व्याधिव्यतिरेकेण । वशिष्ठ',—प्रदरादपि या आप-
स्तर्पणसमर्थाः स्युर्न वर्षरसदुष्टा याः सुरशुभागमाः । बौधायन',—
पादप्रचालनात् शेषेण नाचामेत् यदाचामेद् भूमौ स्नावयित्वाचा-
मेत् । आपस्तम्ब',—अग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्यात् ।
आचामेद् वा 'पाणिसत्तुब्धोदकेन नाचामेत् । अग्निपर्युषणार्थो-
पान्तजलशेषेणेत्यर्थ' । विष्णु',—

ज्वत्कण्ठतालुगाभिसु यथासंख्य द्विजातयः ।

शुवेरन् स्त्री च गूद्रय 'सकृत्सृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः प्रोष्ठप्रान्ते । ब्राह्मे स्त्रीगूद्राधिकारे,—घाननाथ
करोष्ठयोः । गूद्राधिकारे 'गोतम',—आचमनार्थे पादप्रचालन-
मेवैके ।

(1) D पाणिसत्तुब्धोदके नाचामेत् ।

(2) D सकृत् सृष्टाभिः ।

(3) D गोतम —

(4) D घाननाथ ।

आचमनक्रमः ।

दक्षिणपूर्व्यक्रमेण पादप्रक्षालनं प्राञ्जुखत्वेन । 'पितृर्थाचमनाद्गपादप्रक्षालनमुदङ्मुखत्वेन वा । आमण्डिबन्धात् पाणिप्रक्षालनम् । शिखाबन्धनम् । यज्ञोपवीतानुसन्धानम् । वासोद्वयधारणम् । उष्णीषशिरःकण्ठप्रावरणपरीहारः । उपानत्पादुकत्यागः । भोजनान्तराचमनव्यतिरिक्ताचमने आसनत्यागः । न प्रौढपादत्वम् । [शुचिदेशे पादद्वयदानम् ।] दिशां हृदयस्य चानवलोकनम् । गमनोत्थानप्रवृत्ताशयनकम्पनहासत्वराल्यागः । केयनीवीनाभ्यधोभागपरदेहभूमीनां हस्तेन स्पर्शनपरीहारः । स्नानाद्वाचमनेऽन्तरेकं वहिरेकं पादं दत्त्वा । पुरुषार्थाचमनेऽप्यार्द्रवस्त्रस्य जलमध्येऽपि जानुद्वये तदधिके वा । वाग्युक्तः समाहितचित्तः प्रसन्नचेता भवेत् । उर्व्वीररत्निकरणम् । संहताङ्गुलि गोकर्णकृति हस्तकरणम् । कांस्थायसत्रपुसीसपित्तलव्यतिरिक्तस्त्रकीयदारुणतैजसान्यतमकमण्डलीरसम्भवे सम्पृज्य परकीयस्य वामहस्ते धारणम् । तत्र 'वामहस्तशूद्रानीतव्यतिरिक्तपरजनानीतजलधारणम् । दिवीदृतमेव । असम्भवे अग्निदर्शनपूर्व्वकारात्रुदृतमपि । चीदवुद्वुदवर्षधाराद्रव्यान्तरसंसर्ग-

(१) D पितृर्थाचमनाद्गपादप्रक्षालनं दक्षिणाभिमुखत्वेन वा । दैवकर्मोद्गमाचमनार्थं पादप्रक्षालनमुदङ्मुखत्वेन वा । आमण्डि -

(२) D Omits the portion bracketed

(३) D वामहस्तशूद्रव्यतिरिक्तपरजनानीतजलधारणम् ।

(४) D. रात्रानीतमपि ।

दूषितपादक्षालनशेषव्यतिरिक्तम् । असम्भवे पादक्षालनशेषमव-
 स्त्रावितैकदेश नखसस्पृष्टाग्निपर्युच्चणशेषप्रदरोदकभिन्नं प्रदरादपि
 गोष्ठसिसमर्थाद्विक्लतरसगन्धं जलं कमण्डलोर्हस्ते कार्यम् ।
 वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनम् । तोयस्य वीक्षणम् । करमध्येन
 सोमतीर्थेन पानम् । यथा हृदयं यावद् गच्छति । एव द्विरपरं
 त्रिर्वा । भूमिष्ठादीदृशोदक गोकर्णाकृतिहस्तेनादायाद्गुष्ठकनि-
 ष्ठाभ्यां किञ्चिदवस्त्राथ्य त्राघ्नतीर्थेन पानम् । तदसम्भवे प्राजा-
 पत्येन । तस्याप्यसम्भवे नखस्पर्शपरीहारेण देवतीर्थेन पानम् ।
 कमण्डलोराचमने सोमतीर्थनियमः । सुखं संवृत्याद्गुष्ठमूलेन
 द्विः परिमार्जनं त्रिर्वा । भोज्यमाणस्य द्विरिव । ततः सव्यपाणिः
 पादयोः गिरसः क्रमेण प्रोक्षणम् । सुखं संवृत्य संवृतमध्याद्गुलिचयेण
 द्विः सप्तद् वा स्पर्शनम् । भोज्यमाणस्य सप्तत् । तर्जन्यद्गुष्ठाभ्यां
 नासिजयोः । अनामिकाद्गुष्ठाभ्यां नेत्रयोः यौत्रयोश्च । कनिष्ठा-
 द्गुष्ठाभ्यां नाभिं स्पृष्ट्वा जलस्पर्शनम् । सर्वाङ्गुलिभिः गिरः अङ्गुल्य-
 येण बाहुमूलद्वयस्पर्शनम् । भूमौ किञ्चिदुदकप्रक्षेपः । इन्द्रिय-
 स्पर्शनशेषजनस्य सव्यपाशो प्रक्षेपः । ततः सर्वेश्वरस्य विष्णोः
 अरणम् । आदित्यसोमाम्नीनां यथासम्भवमीक्षणम् । एतच्च
 पुरीषोत्सर्गाचमनाङ्गं 'न सर्व्वच । देवसः,—

रितीभूवगलन्मोचे भोजनेऽध्वपरित्यजे ।

गोचमेवविधं प्रोक्तमीपश्चान्यत्र वर्त्तते ॥

उक्तनिमित्तपञ्चकातिरिक्तनिमित्ते किञ्चिदङ्गसहितमप्याच-
मनं सगुणं भवति केवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिखायज्ञोप-
वीतत्वपादशोचानामावश्यकत्वम् । एतेर्विनाचमनं शुद्धिकरं न
भवति । उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गादर इत्याहुः ।

अथाचमननिमित्तानि ।

त्राक्षे,—

क्षुते श्लेष्मपरित्यागेऽधीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य सलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आवस्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

अधीते पाठे । 'अववर्णस्य चण्डालादेः । द्वारीतः,—रथ्या-
माक्रम्य कृतमूत्रपुरीषो भोक्ष्यन् (भोक्ष्यमाणः) या पाणिपादं
प्रक्षाल्याचामेत् । पैठीनसिः,—उच्छिष्टरेतोन्मत्स्यं उक्तुज्याचम्य
प्रयतो भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशम् । त देशमुच्छिष्टादि-
लिप्तम् । बोधायनः,—नौवी विग्रस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराणे,—

निष्ठोविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भापादशुच्यप्रयतस्य वा ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखा मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ॥

सन्देहः आचमनं कृतं न वा । आचमननिमित्तं नवेति च ।
तथा,—

उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे 'दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।

मनुः,—अध्येष्यमाणयाचामेत् । आपस्तम्बः,—रिक्तपाणि-
र्वायसमुद्यम्य अप उपस्पृशेत् । तथा,—श्यावातपर्यन्तावीही
चोपस्पृश्य । श्यावातपर्यन्तावलोमकौ । यमः,—

उत्तोर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपस्पृशेत् ।

उत्तीर्य जलान्निष्क्रम्य । अवतीर्य जले प्रविश्य । हारीतः,—
“नोत्तरेदनुपस्पृश्य” उत्तरेत् सन्तरेत् । देवलः,—

यदन्धः शौचनिर्मुक्तं चित्तिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तञ्च स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्नानादन्यत्र गतम् । सर्वज्ञः,—

चर्मरं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—सिंहाणिकाद्यालम्बे लोहितस्य केशानामन्ते-
र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाद्यालम्बे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्या-
प्रयतञ्च मनुष्यं गोवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शङ्ख-
दोषधिं भूमिं वा । अमेध्यं चतुर्विधम् । देवलः,—

दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्नात् सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

(1) B. D • दर्शनेऽप्यनवासिनाम् ।

(२) D शौचगतादन्यगतम् ।

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 अभक्ष्याभोज्यापेयानि वर्जितानीह चक्षते ॥
 त्यक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामकुक्कुटशूकरौ ।
 खा च नित्य विवर्ज्याः स्युः पडेते धर्मतः समाः ॥
 सत्रणः सूतिकासूतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
 मृतवन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याश्चाष्टौ स्वकालतः ॥
 नेत्रान्ध विप्रुपः केशा निरस्त नखलोम च ।
 षाई चर्मासृगित्येतद् दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥
 मानुषास्त्रि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवानि च ।
 कुण्ठपः पूयमित्येतत् कश्मल समुदाहृतम् ॥
 दूषिते प्रोक्षणेनापि शुद्धिब्रह्मा विधानतः ।
 दुष्टे मार्जनसंस्कारे कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिर्यथोक्तशुद्धेः पूर्वं स्पर्शनमाचमननिमित्तम् । सत्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरीगयुक्तः । सूती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मत्त उन्मादरोगी । मृतवन्धुर्मृतकाशौची । 'एतेषा यथोक्तशुद्धे पूर्वं स्पर्शनमाचमननिमित्तम् । अत्र सत्रण इति वचनात् क्षताशौच केचिदिच्छन्ति तत्र दुष्टव्रणविषयत्वेनोपपत्तौ व्रणमात्रेऽशौचकल्पनानवकाशात् । दन्त-
 'लग्नाधिकारे च देवलवचनम्,—

न तत्र बहुयः कुर्याद् यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं दृष्टवेधाद् व्रणे कृते ॥

इति रुधिरस्य सुखप्रवेशादत्यन्ताशौचप्रतिपादनार्थम् ।
कालिकापुराणवचनात् न कचिन्निवन्धे कचिद्देशे चादरो दृश्यत
इति 'क्षेपशङ्कै(व)नावतिष्ठते । देवलः,—

ततः 'शरीरयोत्रेभ्यो मलनिःस्यन्दविस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदश्लोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्यं कथ्यते विधिः ।

'शरीरयोत्रेभ्यः शरीरच्छिद्रेभ्यः । मलं द्वादशविधम् ।
निःस्यन्दी लालादि । तयोर्विस्त्रवः स्नानाचलनम् । अन्नादीनां
प्रवेशो सुखद्वारा । 'तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनापीक्यते ।
एतदाचमनं विविधम्,—शुद्धार्थं नैमित्तिकं कक्षीयञ्च । तत्र
शुद्धार्थाचमननिमित्तानि,—स्वकीयविष्णुमूत्ररेतसासुत्सर्गः । तेषां
स्पर्शनम् । अग्नौचोदकतदारुभूमिस्पर्शनम् । क्षुतम् । श्लेष्मत्वागः ।
भोजनम् । पानम् । चाण्डालादिभाषणम् । निद्रा । दन्तधावनम् ।
अनृतभाषणम् । [परुषभाषणम् ।] वस्त्रपरिवर्त्तनम् । रथ्याक्रम-

(1) A. B. C. क्षेपशङ्कैनावतिष्ठते । (a) D. तत्र न भोजनादा ।

(2) D. शरीरस्रोतोभ्याम् ।

(3) D. Omits the portion bracketed

(4) D. शरीरस्रोतोभ्याम् ।

णम् । द्वादशविधमलानां स्वस्थानात् प्रचयनम् । मानुषेतरनिः-
 स्नेहपञ्चनखास्थिसर्गनम् । निर्लोभोष्ठादिदेशसर्गनम् । उच्छिष्ट-
 ब्राह्मणसर्गनम् । बुद्धिपूर्वकातिचुद्रनिःस्नेहमानुपास्थिसर्गनम् ।
 चाण्डालादिसर्गनम् । चाण्डालादिस्पृष्टस्य बुद्धिपूर्व्यं सर्गनम् ।
 अमेध्यलेपप्रदेशस्य त्रिःचालनपूर्वकमाचमननिमित्तत्वम् । अस्थि-
 सञ्चयनादूर्ध्वं रोदनम् । जलाशयप्रवेशः । तत उत्तरणम् । शुक्त-
 मात्रवसनं चाण्डालोदक्यासृतकीपतितशयतत्स्पृष्टसर्गनम् । पर-
 कीयशुक्रादिद्वादशविधमलसर्गनम् । रप्याकर्हमसर्गनम् । भास-
 काक-वलाक-वानर-मार्जारखरोट्ट-श्व-शूकर-कुक्कुट-वराह-चेल-
 निर्णंजक-रजक-चर्मलद्वय्याधकैवर्त्ततैलकृतसुराविक्रयिनटनपुंसक-
 वैश्यानां सर्गनम् ।

नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात्तु चालनेनैव श्रुयति ॥

इति वचनादुत्तमाङ्गे स्नानमधिकम् । एवञ्च,—

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्ज्यं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्ध्वभागपरमेव । तथाचमनकृताकृत-
 सन्देहः । आचमननिमित्तसन्देहश्च । एतानि शुद्धार्थाचमन-
 निमित्तानि ।

(१) D • उत्तमाङ्गस्नान • ।

(२) D शुद्धार्थान्याचमन • ।

अथ पुरुषार्थचमननिमित्तानि ।

व्यासः,—अमकतविकृतश्वासः । ब्राह्मणस्पर्शनम् । अग्नि-
स्पर्शनम् । गोस्पर्शनम् । लोटादिरहितस्य हस्तस्य पक्षिणं
प्रत्युदयम् । पादप्रचालनम् । शिखाबन्धनम् । नीवीविग्रशनम् ।
वस्त्रपरिधानम् । यज्ञोपवीतवह्निष्करणम् । स्नानं भोजनारम्भः ।
उच्छिष्टदोषरहितताम्बूनादिभक्षणम् । शयनारम्भः । श्मशाना-
क्रमणम् । अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेव तत्राचमनं
पुरुषार्थः । 'श्मशानाक्रमणं नाशुचिकरम् ।

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते ।

इति दानधर्मवचनात् । एतेषु निमित्तेष्वचमनस्य दुरित-
क्षयः फलम् । कर्माङ्गाचमनञ्च सामान्यतः

क्रिया यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।

इति वायुपुराणीकम् । विशेषतश्च

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

इत्यादौ सव्यान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् । तत्त्वसागर-
संहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किल्बिषमाप्नोति सत्यमौखरभाषितम् ॥

(१) D श्मशानाक्रमणमपि नाशुचिः ।

(२) D • मनस्योपाचदुरितः ।

तथा,—

आदित्यश्च गणाध्यक्षं चेन्नपालश्च पार्वतीम् ।

पाराध्याचमनं कार्यं सुधिया 'कार्यसिद्धये ॥

सङ्गयित्वा च निर्मात्यमेतेषां विदशाधिप ।

सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥

इत्यादौ 'कर्माङ्गमाचमनम् । तथा यावे 'पिण्डदानादौ कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैठके दक्षिणामुख इति पादचालने दिङ्नियम उक्तः । यत्तु शुद्धर्याचमनमेव कर्माङ्गं न पृथक् कर्माङ्गमाचमनमस्ति । अतएव शिष्टाः कोपाधिकरणे,—

वेदिरेव घनाचम्य कुर्वतो विगुणी भवेत् ।

तानेव सगुणां कर्त्तुं शुद्धा न व्यवधास्यते ॥

इति शुद्धर्याचमनस्य 'क्रमविरोधो विचारितः । तदयुक्तं तत्र तत्र कर्माङ्गाचमनमध्ययनाङ्गमेव । एवञ्च सुतादौ शुद्धर्याचमनस्यापि न व्यवधायकत्वमित्यतिशयार्थम् । शुद्धेः कर्माङ्गत्वेऽपि तदर्याचमनस्य न कर्माङ्गत्वम् । आहवनीयस्य कर्माङ्गत्वेऽप्या-

(१) D. • कर्मसिद्धये ।

(२) D कर्माङ्गाचमनम् ।

(३) D पिण्डदानार्घ्यदानादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

(४) B. क्रमविशेषो • । D. क्रमविशेषो विचारितः । तदुक्तं तत्र कर्माङ्गाचमनस्य दर्शितत्वात् । अतएव भाष्यकारेणाप्यत्र न कर्त्तव्यमित्यविशेषेणाङ्गत्वबोधकं आरण्यमित्युदाहृतम् । वार्त्तिककारेण ब्रह्मयज्ञाङ्गमाचमनं जपभावाङ्गमित्युक्तम् । अतएवाध्ययनाचमनस्य प्रयतः सच्चित्यध्ययनारम्भे आचमनमध्ययनाङ्गमेव । एवञ्च • ।

धानस्य न कर्माङ्गत्ववत् । अतएव विध्यन्तरसिद्धत्वादशौचस्य च यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वमिति । त्रीच्चाद्यपचार इव शौचापचारे न कर्माधिकारः । न चैवं निरग्नेरिवाशुद्धस्याधिकाराभावादग्नि-
होचाद्यकरणे दोषाभावः स्यादिति वाच्यम् । शक्तिविषये न सुहृत्तमव्यप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बवचनादशुचेरेव स्थानस्याधर्म-
हेतुत्वादग्निहोत्रादिलोपयत् । शौचविलम्बे त्रिरात्रोपवासादि-
विधानाच्च । एवञ्च देवान्मुख्यगौणकालयोः शौचाभावे कर्म-
लोपदोषो नास्ति । अशुच्यवस्थानदोषः स्यादेव । अशुक्ती
नाशुचित्वदोषोऽपि । मुख्यकाले शुद्धभावे गौणकाले शुद्धी
कर्माधिकारः स्यादेव । मुख्यकालेऽसन्निहिताग्नेर्गौणकालेऽग्नि-
होत्रवत् । यथा च शौचस्य 'वैदिककर्मत्वेऽपि जननाद्यशौचेऽपि
कर्तव्यत्वं तथा च तत्रैकीकृतम् ।

अथ हिराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

आत्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेत् वासोऽपि परिधाय च ॥

आपस्तम्बः,—भोक्ष्यमाणसु प्रयतोऽपि हिराचामेत् । द्विः
परिमृजेत् । सकृदुपसृजेत् । भोजनपूर्व्वाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिषां । शोष्ठसर्शनमत्र सकृदन्यत्र सकृत्

'तिर्वा । पैठीनसिः,—कलिलकासश्वासापगमे रथ्याचत्वरश्म-
शानाक्रान्तेष्वचान्तः पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं श्लेष्म ।
श्वासो व्यायामादिकाले विकृतः । चत्वरं भृत्यादीनां वलिदान-
स्थानम् । शङ्खलिखितौ,—मूत्रपुरीषठीवनादिषु शुक्तवाक्याभि-
धानेषु पुनरुपसृशेत् । शुक्तं परुषम् । आदिपदं शुक्रोत्सर्गस्याप्युप-
लक्षणम् । द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः,—

षोड्धौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यातामलोमकौ ।

स्नानम् । पानम् । क्षुतम् । श्वासः । भोजनान्तः । रथ्योप-
सर्पणम् । वस्त्रपरिधानम् । भोजनारम्भः । कठिनश्लेष्मत्यागः ।
कासः । विकृतश्वासः । चत्वरक्रमणम् । श्मशानाक्रमणम् ।
मूत्रोत्सर्गः । पुरीषोत्सर्गः । ठीवनम् । शुक्रोत्सर्गः । परुषवाक्याभि-
धानम् । इत्यष्टादश द्विराचमननिमित्तानि । शुद्धार्थे नैमित्तिके
च यथासम्भवम् । 'तत्र द्विराचामेदिति द्वित्वविधौ विधेस्त्रय-
विशिष्टभावनाविषयत्वादितिकर्त्तव्यताया अपि द्वित्वं विधीयत
इतीन्द्रियस्पर्शनमपि द्विः कर्त्तव्यमित्याहुः । वस्तुतो विधेर्भावना-
विषयत्वेऽपि द्विराचामेदित्वत्वेतिकर्त्तव्यतांशस्याश्रयणेन धात्वर्थ-
'मात्रोपदेशेनैव द्वित्वविधिः । न चाचमनानुवादेन द्वित्वविधा-
वाचमनेऽङ्गसाहित्यमुद्दिश्य विशेषणं विवचार्यम् । तथा च सति
न तौ पशौ करोतीत्याज्यभागनिषेधस्य पञ्चद्वपुरोडाशे प्रसङ्गात् ।

(१) D. द्विर्वा ।

(२) A. B. C. विष्णुतः ।

(३) A. भृत्यादीनाम् ।

(४) D. चत्वरम् ।

(५) D. मातोद्देशेनैव ।

किञ्च यथायव्यणादौ काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या न तो पगो करोति । दौक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येत्यादौ सर्वत्रेति-
 कर्त्तव्यताकप्रधानभावनायां विध्वन्वयेऽङ्गानामप्युपांशुत्वमाज्य-
 भागनिषेधो दक्षिणासम्बन्धस्य स्यादिति तत्तदधिकरणविरोधः ।
 ननु चाचान्तः पुनराचामेदिति क्षप्रत्ययस्य क्रियोपरमवाचित्वे
 'साङ्गाचमनक्रियोपरमवतः पुनराचमने कर्त्तृत्वविधानात् पूर्वा-
 चमनस्येन्द्रियस्पर्शादिसमाप्तादेव पुनराचमनं विधीयत इति चेत्
 न कदन्तानां भावनानभिधायित्वेन 'धात्वर्थापवर्गविशिष्टस्यैव
 कर्त्तृत्वात् । नञ्प्रभित्युत्पन्नत्वा भक्षयतीत्याद्यभिपयहोमकर्त्तृत्व-
 विधानेऽपि साङ्गाहोमभावनोत्तरं भक्षणम् । किन्तु होमाभिपव-
 धात्वर्थमात्रोत्तरत्वेन विध्युपपत्तावर्थाक्षिप्तभावनोत्तरत्वं न
 विधीयते । यत्त्वग्नि चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यत्र साङ्गाभि-
 निवृत्तिः श्रद्धार्यस्तत्राग्निमिति द्वितीयाश्रुत्या चयनसंस्कार्यत्व
 मग्निस्थलस्य ज्ञातमिति साङ्गादेव संस्कारोत्पत्तेस्तयात्वम् । एव-
 माहिताग्निर्नानृतं वदेदिति कर्मणि निष्ठाप्रत्ययात् साङ्गाधान-
 निवृत्तिः श्रद्धार्यः । यत्तु दौक्षितधर्माणां साङ्गादौक्षापवर्गेऽनुष्ठान-
 मिति तत्र 'दौक्षितत्वस्यालौकिकसंस्काररूपत्वात् साङ्गाक्रियोपरम-
 एव तत्संस्कारादिति विशेषः । नाचान्तत्वमलौकिकं माना-
 भावात् । किञ्च तथा सति पादप्रक्षालनमप्यावर्त्तत । न च वहि-

(1) A B C आचमन • ।

(2) C धात्वर्थापवर्गविशिष्ट • । D धात्वर्थापवर्गावयवधात्वविशिष्ट • ।

(3) D दौक्षितत्वस्य लौकिक • ।

प्रयोगाद्गत्वादनाहतिः । तत्रात्वेऽपि भावनान्तर्गतत्वेन द्विराहति-
विधौ तत् तत्रानुपपत्तेरिति । देवलः,—

रेतोमूत्रशक्लबीजे भोजनेऽप्यपरिग्रहे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीपचान्यत्र वक्तंते ॥

‘[शौचमाचमनम् ।]’ रेतोमूत्रशक्लबीजे भोजनाध्वगमनेषु
यथोक्तैः सर्वाङ्गोपेताचमननियमः । उक्तपञ्चनिमित्तादन्यत्र किञ्चि-
दङ्गसहितानुष्ठानेऽप्यवैगुण्यम् । यद्यपि नित्यत्वेन यथाशक्त्यङ्गोप-
संहारः सिद्ध एव तथापि वचनात् शक्तिकृताङ्गहानेऽप्यवैगुण्यम् ।
केवलम्,—

शिरः प्रावृत्त्य कण्ठश्च मुक्तकक्षशिखीऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इति व्यासवचनात् । तथा,—विना यज्ञोपवीतेन, वह्निर्जानु-
रेकद्वस्त्रार्पितैर्जलैः सोपानकस्तिष्ठन्नेव शुद्धिमवाप्नुयादिति भविष्य-
पुराणादिति ।

कास्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नेव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति च । एतेषामङ्गानां सर्वतावश्यकत्वमित्याहुः । अङ्गाना-
चरणनिन्दाया अर्थवादत्वेन कथमेवमिति विचारणीयम् । [इत-
राङ्गाणां शक्तावपि त्यागो वह्निश्चित्वादीनामशक्तौ त्यागेन दोष
इति वा ।]^१

(1) D Omits the portion bracketed. (2) A B C. सर्वाङ्गाचमनम् ।

(3) B D Omit the portion bracketed.

अथाचमनानुकल्पाः ।

आपस्तम्बः,—स्वप्ने चवथौ 'सिंहाणिकालम्ने लोहितस्य केश-
नामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाद्यालम्ने महापथं गत्वा [मेध्यक्षोप-
सृग्नाप्रयतं मनुष्यं नीवीक्ष्य परिधाय अप उपसृशेत् 'आर्द्रं वा
शक्यत् ओषधिं भूमिं वा । उक्तनिमित्तेष्वचमनासम्भवे आर्द्र-
गोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रलणस्पर्शनम् । पराशरः,—

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तद्विष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च सन्नापे दक्षिणं यवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि] गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सतीति मनुरन्नवीत् ॥

आदित्यो वरुणः 'सोमो, वायुरग्निस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

एदद्वाक्यशेषात् सर्व्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शन-
मनुकल्पः । 'एषु निमित्तेष्ववश्यमनुकल्परूपमिति वाक्यान्तरे-
ष्वचमनस्यैव विधानात् । दन्तद्विष्टेष्वचमनविध्यभावात् कर्ण-
स्पर्शनं मुख्यम् ।

(१) D सिंहाणिकालम्ने • ।

(२) D Omits the portion bracketed.

(३) B आर्द्रं वा शक्यत् • ।

(४) B C D, • सोमं चमिर्वायुस्तथैव च ।

(५) A B, C एषु च निमित्तेष्ववश्यमनुकल्परूपमिति वाक्यान्तरेष्वच-
मनस्यैव विधानात् । दन्तद्विष्टेष्वचमनविधानाभावात् कर्ण •

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुत्वा निष्ठौव्य वासश्च परिधायाचमेद् बुधः ।

सूर्यादाचमनं सूर्यं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्भनं 'वापि दक्षिण्यवणस्य च' ।

अविद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ .

क्षुतघ्नौवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनम् । तदसम्भवे गोपृष्ठस्पर्शनम् । तदसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तस्याप्यसम्भवे दक्षिण-
कर्णस्पर्शनमिति । '[यत्तु] अत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।

'उभावपि च स्पृष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्धाति ॥

इति तदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपमित्याहुः ।

क्षुते निष्ठौविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने ।

कर्णस्य एषु नाचामेद् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्ममध्ये एषु नाचमनं कर्णस्य
स्पर्शनं 'मुख्यकल्पः ।

(१) D • वापि • ।

(२) A. D • त ।

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) B. उभावपि त • ।

(५) D अनुवस ।

अथाचमनापवादाः ।

अत्राङ्गिरसौ,—

मधुपर्कं च सोमे च अम्बु प्राणाहुतियु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद् विप्रो यथात्रैवचनं तथा ॥

अवाप्सेति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशानविषयमिति लक्ष्मी-
धरः । तदन्यजलपाने 'त्वाचमनम् । शातातपः,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्ध्यर्थं कटुतिक्तकषायादौ । 'अत्र शुद्ध्यर्थमाचमनं
नास्ति । नैमित्तिकं स्यादेव । अतएव भट्टाः,—परस्परसृष्ट-
ताम्बूलभक्षणं तदवसानानाचमनञ्च दुराचार इत्याहुः । गीतम्,—
दन्तक्षिप्ते दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षात् । प्राक्च्युतेरित्येके ।
च्युतेरास्त्राववन्निगिरन्नेव तत् शुचि' । अत्र च जिह्वाभिमर्षणात्
यावज्जिह्वा दन्तेभ्यो भेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । सत्यपि जिह्वाभि-
मर्षणे यावन्न च्यवते तावत् शुचिरित्येके मन्यन्ते । च्युतेरास्त्राववत्
लालावत् । निगिरन्नेव तत् शुचिः । देवसः,—

भोजने दन्तलग्नानि निहन्त्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

वशिष्ठः,—न श्मश्रुगतलेपः । अशुचिरित्यर्थः । तथा,—
यद्याप्यन्तर्मुखे आचान्तस्यावशिष्टं निगिरन्नेव तत् शुचिः । आचा-

(१) D अथाचमनम् ।

(२) D मुखशुद्ध्यर्थं अथाचमनं नास्ति ।

न्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलम्बातिरिक्तमपि तदपि निगिरन्नेव
शुचिरित्यर्थः । पैठीनसिः,—भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूताः ।
विप्रुषः शुद्धाः । हीरोमक्लिन्नेष्वामेत् । विन्दवः आचमन-
विन्दवः । परामृष्टाः स्पृष्टाः । पूता 'नाप्रयत्यहेतवः । अङ्गे
पतिता अपि रोमइयार्द्रभावमापादयितुं समर्था एवाचमन-
निमित्तं भवन्ति । याज्ञवल्क्यः,—

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तस्त्रिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मनुः,—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्तो समाप्तेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

हृदयस्मृतिः,—

प्रचरन्नत्रपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद् द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषन्तु द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचन्तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रचालयेत् ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

इदमन्नव्यञ्जनादिव्यतिरिक्तद्रव्यविषयमिति विश्वरूपः ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

‘आचमनकल्पः ।

दन्तधावनम् ।

बृहशातातपः,—

मुखे पथ्यपिबे नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

अत्र भक्षयेदिति पूर्वोत्तराचमनरूपभक्षणधर्मप्राप्त्यर्थमिति लक्ष्मीधरः । यद्यपि भोजनस्य दृष्टार्थस्याचमनं नाङ्गं तथाप्य-
दृष्टार्थप्राणाहुत्वङ्गत्वादतिदेशः । छन्दीगपरिशिष्टे,—

नारदाद्युक्तवाच्यमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्त्वचं दन्तकार्ठं स्यात् तदग्रेण प्रधापयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

धायुर्वल यशो वर्धः प्रजापशुवसूनि च ।

वज्रं प्रश्नाच्च मेधाच्च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥

(1) B. आचारकल्पः । II आचमनातपः ।

(2) C तथापि दृष्टार्थः ।

नारदेति नारदशिवाग्र्यन्योक्तवृत्तसम्भवम् । नारदः,—

आम्रपालाशविल्वानामपामार्गगिरीपयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्व्वं कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

‘नरसिंहपुराणे,—

खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य वटस्तथा ।

तिन्त्रिङ्गी वेणुपृष्ठस्य आम्रनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गस्य विल्वस्य पर्कयोदुम्बरस्तथा ।

तथा,—

षष्ठाङ्गुलेन मानेन तत्रमाशमिहोच्यते ।

प्रादेयमात्रमयथा तेन दन्तान् विगोध्यते ॥

विष्णुः,—न दक्षिणापरागामुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ।

वटायनार्क-खदिरकरञ्ज-करवीर-सर्व्वारिमेदापामार्गमासतीवकुल-
कुशविन्दानामन्यतमं कषायं कटुतिक्तं वा कनीनिकास्त्रीर्षं
सकृद्यं द्वादशाङ्गुलं

प्रातर्भुञ्जा च यतवाक् भक्षयेद् दन्तधायनम् ।

हारीतः,—काले पानायकोविदारग्रेष्मातकतिस्वफगाकवृक्ष-
गिष्ठष्टीवैपुर्वजम् । प्रधमासकयदरीकरञ्जगम्यगनकानीत्येकं ।
दधित्यहरीतयश्चकर्षयानागनकानीत्यपरं । विष्णुखदिराम्र-
पानागगिरीपापामार्गाशमेकतममनाद्रे नातिगुष्मं नातिसूनमा-

(१) C. D. नारदिवृत्तः ।

(२) C. • वेणुपृष्ठस्य आम्रनिम्बौ तथैव च ।

पोधितायमनोष्ठग्रन्थुदङ्मुखो वाग्यत आसीनो दन्तकाष्ठं भक्षयेत् । काले उपःकाले । तिलकः विल्वकः । शकवृक्षः शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्थः । एके अपरे इत्युभयत्रापि 'वर्जयित्वेति शेषः । पलाशः आम्रातकवृक्षः । आर्द्रं सद्यश्छिन्नं ततोऽन्यदनार्द्रम् । आपोधितायमीष-शूर्णितायम् । अनोष्ठग्रन्थि दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् । विष्णुः,—न पालाशं दन्तधावनं स्यात् । न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवर्ज्यम् । न कोविदारग्रमीपौलुपिप्पलेङ्गुद-गुगुलवर्ज्यम् । बभ्रुकनिर्गुण्डीतिलतिलुकवर्ज्यम् । न पारिभद्रा-न्त्रिकामोचशाल्मलीपणवर्ज्यम् । न मधुरम् । नार्द्रं नोर्ध्वशुष्कम् । न शुपिरम् । न पूतिगन्धम् । न पिच्छिलम् । दन्तकाष्ठं भक्षयेदित्यर्थः । धन्यनः धमनः । पौलुः गुडफलः । पारिभद्रः पाल-घोणा इति प्रसिद्धः । अम्बिका तिलिङ्गी । ऊर्ध्वशुष्कं वृक्ष एव शुष्कम् । शुपिरं क्षिद्रयुक्तम् । अशनः अशन इति प्रसिद्धः । महाभारते,—

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा 'जान्वन्तरालतः ॥

क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद् दन्तधावनम् ।

त्वर्ज्यं सपत्रमन्नात'मूर्ध्वशुष्कञ्च पाटितम् ॥

(१) D वर्जयित्वेत्यर्थः ।

(२) D • जान्वन्तरालतः ।

(३) १ • मूर्ध्वशुष्कमपाटितम् ।

त्वरहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशीशपम् ।

ऋजु वितस्त्रिमात्रञ्च कीटान्निभिरदूषितम् ॥

विद्याकरपद्धतौ,—

शुष्काकस्तालहिन्तालौ तथा ताड्यौ च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलञ्च समैते दृष्टराजकाः ॥

दृष्टराजपलाशैश्च न कुर्यात् दन्तधावनम् ।

तथा,—

इष्टकालोष्टपापाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ।

सुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

उच्यते,—नाङ्गुलीभिर्दन्तान् प्रचालयेत् । अत्र ये चीरिणः कण्टकिनः प्रतिपिध्यन्ते तत्र विहितनिषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासः । एवं तिक्तकटुकपाद्याणां तेषां निषेधस्तेषां पर्युदासः । तेनैतेषां निषेधाभावाद् विहितासम्भवे प्रतिनिधित्वेनोपादानम् । ये तु न चीरिणो न कण्टकिनो न तिक्तकटुकपाद्यैः सुगन्धिनस्तेषां प्राप्त्यभावात् प्रतिनिधित्वेन प्राप्तानां प्रतिषेधः । यथा त्रीहि-यवविधानादेव मापनिवृत्तौ अयस्त्रिया माया इति निषेधः प्रतिनिधिप्राप्तिविषयः । तेनैषां न प्रतिनिधित्वेनापि ग्रहणम् । पालाशे तु विशेषतः

भासनं ययनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद् भूतिकामस्तु पनायं नित्यमाप्तवान् ॥

आसनादिसाहचर्यात् कपायचीरित्वेऽपि न पर्युदासः ।
किन्तु निषेध एवेति न प्रतिनिधित्वमपि । पारस्कर*,—दन्त-
प्रचालनादीनि नित्यमपि अन्नाद्यायेतिमन्त्रसु न दन्तधावनाङ्गम् ।
छन्दोगपरिशिष्टे तु परिजप्य च मन्त्रेणेति काष्ठसंस्कारत्वेन मन्त्र-
जपविधिरिति भिन्नार्थत्वाद् द्वयोः समुच्चयः । विष्णुः,—

प्रचाल्य भङ्गा तज्जघ्नात् शुची देये प्रयत्नत* ।

महाभारते,—

प्रचाल्य च शुची देये दन्तधावनमुत्सृजेत् ।
पतितेऽभिसुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यभीक्षितम् ॥
ऐश्वर्यमङ्गमाप्नोति क्षिते तदशुची भुवि ।

नरसिंहपुराणे,—

प्रतिपद्वर्षपक्षीषु नवम्याच्चैव सप्तमा ।
दन्ताना काष्ठसयोगो दहत्यासप्तम कुलम् ॥
अस्त्राभे दन्तकाष्ठस्य प्रतिपिडे तथा दिने ।
अपा द्वादशगण्डूपैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥

अत्र दन्तकाष्ठकार्यं मुखशुद्धौ गण्डूपविधाने परिधीं पशु-
निगुञ्जीतेति यूपकार्यं पशुनियोजने परिधिविधीं 'पशुयूपनिवृत्ति-
वत्' १[दन्तकाष्ठनिवृत्तौ प्रतिपदादितिथिषु दन्तकाष्ठनिन्दा गण्डूप-
प्ररोचनार्था । न च प्रतिपिडे दिने इति वचनात् प्रतिषेध एवायम् ।
अर्थान्निवृत्तौ प्रतिषेधवैयर्थ्यात् । २गिरा गिरेति ब्रूयाद्देव ह त्वोदेव

(१) B यूपनिवृत्तिवत् ।

(२) A निगिरा ० ।

(३) C Omits the portion brace eted

मिति गिरापदविधानादेव गिरापदे निवृत्ते गिरापदनिषेधस्यार्थ-
वादत्ववत् ।] तेन सचेपेणार्थवादोक्ततिथिचतुष्टयानुवादायं
प्रतिपिडपदम् । न च मुख्यार्थदन्तधावने काष्ठनिषेधपरमिदं वच-
नम् । नित्यदन्तधावनप्रकरणे बाधापत्तेः । 'यदि तु,—

कुङ्कुमपङ्क्तिर्नवम्याश्च पञ्चादौ दन्तधावनम् ।

पञ्चैरन्यत्र काष्ठैः स्याद् जिह्वोक्तेः सदैव हि ॥

तत्र पञ्चाणां धावनसाधनत्व गण्डूषेण सह वैकल्पिकमुच्यते ।
तत्र व्यक्तं काष्ठस्यान्यदिनविषयत्व न निषेधः । तेन प्रतिपदादिषु
काष्ठेनापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादृष्टार्थदन्तधावने वा न
कथिहोयः । यच्च महाभारते,—

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ।

इति 'तत्रायं पञ्चपर्वसु शास्त्रदृष्टानीतिपदोक्तकाष्ठानां
प्रतिषेध इति । न दन्तधावनप्रतिषेधः । तेन पर्वसु गण्डूषैरेव
मुखशुद्धिः । प्रतिपिडे तथा दिन इति 'नरसिंहपुराणे श्रुत्यन्त-
रोक्तप्रतिपिडदिनस्यापि ग्रहणात् । यद्यपि श्रुत्यन्तरे,—

याद्वे जन्मदिने चैव विवाहे मुखदूषिते ।

ग्रते चैवोपवासे च वर्जयेद् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादशा नरेश्वर ।

षादित्यदिवसे चैव तस्मादेनो मद्भट्ट भवेत् ॥

(1) A. वस्तु • D. यदि — इह • ।

(2) L. • विवस्व • D. • वैवस्व • ।

(3) A. D. उक्तानि • ।

(4) D. नरसिंहपुराणोक्तप्रत्ययरोक्त • ।

इत्यत्रापि कर्माङ्गत्वेन दानहोमादिप्रतिषेधवत् यादा-
यङ्गत्वेन दन्तधावनं काष्ठकरणकं प्रतिषिद्धत 'इति वचनविहित
निषेधे विकल्पापत्तिभयेन सुखार्थदन्त'धावनस्य निषेधकल्पना ।
अतएव,—

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्रीशतमपूता अपः प्राश्य विशुद्धयति ॥

इति कर्माङ्गत्वश्लेषे प्रायश्चित्तम् । एवञ्च भोजनोत्तरदन्त-
धावनस्यापि तत्र निषेधः । सुखार्थदन्तधावनस्य भोगत्वादेव
निषेधः । सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् । अत्र दन्तधावनस्य
प्रायश्चात्यकर्माधिकारसम्पादकादृष्टसिद्धार्थत्वात् तदङ्गानां तदुप-
कारकत्वात् तदङ्गशेषे वैशुध्यं नाधर्म्यं । नित्यकर्मान्तरवदयक्ति-
कताङ्गहानेऽपि फलोदयात् । एवमाचमनाङ्गानामपीत्युक्तम् । तद्वि-
धि, —प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वोपवेशनम् । हस्तपादमुखं
चालनम् । आचमनम् । जान्वन्तं हस्तद्वयहस्तेन दन्तकाष्ठधारणम् ।

आयुर्वनं यशो वर्चं प्रजापशवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥

इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

अनायायं व्यूहध्वं सोमो राजा यमागमत् ।

स मे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च 'बलेन च ॥

(१) A D इति च विहितं • D इति च विहितप्रतिषेधे विक • ।

(२) D • धावन इत्यस्य निषेधकल्पना ।

(३) A • भजेन च ।

Rs 1 14

Pañc śā Parvau, (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each

Prākṛita Paṅgulam Fasc. 1-7 @ /6/ each

Prithivī Rāsa, (Text) Part II Fasc 1-5 @ /6/ each

Ditto (English) Part II, Fasc. 1

Prākṛita Lakṣaṇam (Text) Fasc. 1

Pariṣara Smṛti (Text) Vol. I, Fasc 1-8, Vol II Fasc. 1-6, Vol III, Fasc. 1-6 @ /6/ each

Pariṣara Institutes of (English)

Prabandhaśāntamāṇi (English) Fasc 1-3 @ /12/ each

*Sāma Veda Saṅhitā (Text) Vols. I, Fasc 5-10 II, 1-6, III, 1 7,

IV, 1 6, V 1 8 @ /6/ each Fasc

Sāṅgha Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each

Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each

Sūgṛita Saṅhitā (Eng.) Fasc 1 @ /12/ each

Sūddha Kṛiyā kaṁuḍi, Fasc. 1 4 @ /6/

*Tattireya Saṅhitā (Text) Fasc 1 45 @ /6/ each

Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each

Tantravartaka (English) Fasc 1

Tattva Cintāmaṇi (Text) Vol I, Fasc 1 9 Vol II, Fasc 1 10,

Vol. III Fasc 1 3 Vol IV Fasc 1, Vol. V, Fasc 1-5, Part IV, Vol. II,

Fasc. 1 12 @ /6/ each

Tattvārthadhigama Sūtram Fasc. 1

Trikṛpā Maṇḍanam (Text) Fasc 1 3 @ /6/

Tulsi Dāsa (Text) Fasc. 1 5 @ /6/ each

Upaniṣad-śāstra prajñā-kāṇḍa (Text) Fasc. 1 6 @ /6/ each

Uśāgūḍāśā, (Text and English) Fasc 1-6 @ /12/

Vārāha Purāṇa (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each

Varaṇa Kṛya kaṁuḍi Fasc 1-5 @ /6/ each

*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol I Fasc. 2 6 Vol. II, Fasc 1-7, @ /6/ each

Yidhar Parijata, Fasc 1-3

Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc 1 2 @ /6/ each

Viśālaratnāṣṭaka, (Text) Fasc. 1 7 @ /6/ each

Vihāṇāṇḍiṇī 1 rāṇa, (Text) Fasc 1-6 @ /6/

Vihāṇa dvayaṁbhāṇ Purāṇa, Fasc 1-6

Tibetan Series

Paṇ Sam Tū Siḥ Fasc 1-4 @ 1/ each

Shier Phyu, Vol. I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3, Vol. III, Fasc. 1-5,

@ 1/ each

Itorgs brjod dṛag khḥis Siḥ (Tib & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5, Vol II

Fasc 1 5 @ 1/ each

Arabic and Persian Series

Ālimgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1 13 @ /6/ each

Al Mujaḥḥid (English) Vol. I Fasc 1-3 @ /12/

Āṇi Akbari, (Text) Fasc. 1 22 @ 1/ each

Ditto (English) Vol. I, Fasc 1 7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III,

Fasc 1 5, @ 1/12/ each

Akbar-nāmah, with Index (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each

Ditto (English) Fasc 1-3 @ 1/ each

Arabic Lib. graphy by Dr A. A. A. A.

Rid. al-Shūmāh, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each

Catalogue of Arabic Books and Manuscripts

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the

Asiatic Society of Bengal Fasc. 1-3 @ 1/ each

Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @

1/ each

Farhang-i Rashidi (Text) Fasc 1-14 @ 1/ each

Fahri-i Tāḥir, Tāḥir a list of Shyāh Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/

each

Futūḥ uḥ ḥabib (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each

Ditto (English) Fasc 1-4 @ /6/ each

Haft Asmān Haṭṭay of the Persian Maṇḍavī, (Text) Fasc. 1

Haṭṭay of the Tāḥir (English) Fasc 1-6 @ /12/ each

Iḥḥān-nāmah-i Jahānī, (Text) Fasc 1 3 @ 1/ each

Iḥḥān with Supplement (Text) 31 Fasc. @ /12/ each

Maṇḍavī-i Jahānī Vol. I Fasc. 1 9 Vol. II, Fasc. 1 9 Vol. III 1 10

Index to Vol. I Fasc 10-11 Index to Vol. III, Fasc 11 12,

Index to Vol. II Fasc 10 12 @ 6/ each

Maḥabbi-i Jahānī, (Text) Fasc. 1 3 @ 5/ each

Ditto

*The other Fasc. out of these which are out of stock, and consequently are not supplied.

Mu takhabat-i-Tavarikh (Text) Fasc 1 15 @ /6/ each	Rs	5	1
Uttakhabat-i-Tavarikh, (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II, Fasc 1 5 and Index Vol III Fasc 1 @ /12/ each	12		
Mu takhabat-i-Lah (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	1		
Maashir-i-Alanor (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2		
Nukhbatul-Bihar (Text) Fasc 1	0		
Nizam-us-Salatin (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1		
Rajasthani (English) Fasc 1 3	1		
Tabaqat-i-Nasiri (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	2		
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	1		
Ditto Index	10		
Tarikh-i-Firuz Shahi of Zayn-ul-din Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each	1		
Tarikh-i-Firuz hāi of Shamsi Siraj Aini (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2		
Ibn Arabi's Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3		
Wazir-i-Kutub (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1		
Zafarnamah, Vol I Fasc 1 11 Vol II Fasc 1 5 @ /6/ each	6		
Tuzuk-i-Jahangir (Eng) Fasc 1	0		

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each 50 0
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /3/ per No and from 1900 to date @ /8/ per No
- 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (6) 1851 (6) 1852 (6) 1853 (6) 1854 (6) 1855 (6) 1856 (6) 1857 (7) 1858 (8) 1859 (8) 1860 (8) 1861 (7) 1862 (6) 1863 (6) 1864 (6) 1865 (6) 1866 (6) 1867 (7) 1868 (7) 1869 (10) 1870 (11) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (6) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) 1901 (7), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
- 4 B—The figures enclosed in brackets give the number of Vols in each Volume
- 4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
- A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R. B. Shaw (Extra No JASB 1878) 4 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No JASB 1869) 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E. Blyth (Extra No, JASB 1865) 4 0
- Introduction to the Marathi Language of North Bihar by G. A. Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No JASB 1882) 4 0
- Annals of Muzharabin 3 0
- Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
- Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W. A. Dixon 3 8
- Indiāh, a Commentary on the Haliyah Vols II, and IV @ 6/ each. 32 0
- Jawāmlu'l-dim ir nysāh, 168 pages with 17 plates &to Part I 2 0
- Khatimat al-din 4 0
- Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each 40 0
- More and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 coloured plates, &to @ 6/ each 18 0
- Sharaya-ol-Lalun 4 0
- Tibetan Dictionary, by Csoma de Koros 10 0
- Ditto Grammar 3 0
- Kapal-mahābhārta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
- A description and catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. E. Wilson 1 0
- Memorandum illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M. A. Stein and J. H. D. J. Extra No 2 of 1899 4 0
- Notice of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each 29 0
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr H. L. Mitra 5 0
- B—All Cheques Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasury of the Asiatic Society," only

Books are supplied by V P P.

17-1-04

Muntakhalat al-Tawarikh (Text) Fasc 1 15 @/6/ each	15
15 anifi lex Vol III Fasc 1 @/1-/ each	12
Muntakhalat al-Tawarikh (Text) Fasc 1 19 @/6/ each	7
Muntakhalat al-Tawarikh (Text) Fasc 1 8 @/6/ each	2
Nikhbat al-Ikr (Text) Fasc 1	9
Nizam al-Khara'ir amah al-Ikanari (Text) Fasc 1-2 @/12/ each	1
Rajus Salim (Text) Fasc 1 5 @/6/ each	1
Ditto (English) Fasc 1 3	2
Tahqiqat al-Nisari (Text) Fasc 1-5 @/6/ each	1
Ditto (English) Fasc 1-14 @/12/ each	10
Ditto Index	1
Tarikh al-Furush Shabab al-Zajal-din Barni (Text) Fasc 1 7 @/6/ each	2
Larikh al-Furush al-Shanasi Safi (Text) Fasc 1 8 @/6/ each	2
Leu Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @/18/ each	3
Wiso Himan (Text) Fasc 1 5 @/6/ each	1
Zafar al-Ahah, Vol I Fasc 1-9, Vol II Fasc 1-8 @/6/ each	6
Tuzuk al-Jahangir, (Eng) Fasc 1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each 50
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @/6/ per No and from 1870 to date @/8/ per No.
- 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (12) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (12) 1850 (12) 1851 (12) 1852 (12) 1853 (12) 1854 (12) 1855 (12) 1856 (12) 1857 (12) 1858 (12) 1859 (12) 1860 (12) 1861 (12) 1862 (12) 1863 (12) 1864 (12) 1865 (12) 1866 (12) 1867 (12) 1868 (12) 1869 (12) 1870 (12) 1871 (12) 1872 (12) 1873 (12) 1874 (12) 1875 (12) 1876 (12) 1877 (12) 1878 (12) 1879 (12) 1880 (12) 1881 (12) 1882 (12) 1883 (12) 1884 (12) 1885 (12) 1886 (12) 1887 (12) 1888 (12) 1889 (12) 1890 (12) 1891 (12) 1892 (12) 1893 (12) 1894 (12) 1895 (12) 1896 (12) 1897 (12) 1898 (12) 1899 (12) 1900 (12) 1901 (12) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
- 4 V B—The figures enclosed in brackets show the number of Nos in each volume
- 5 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1883 3
- 6 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No J A S R 1878) 4
- 7 Theobalds Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) 2
- 8 Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Dyer (Extra No, J A S B 1875) 4
- 9 Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, J A S R 1882) 4
- 10 Anis-ul-Musharradin 4
- 11 Catalogue of Fossil Vertebrata 3
- 12 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A B O 3
- 13 Inayah, a Commentary on the Hidayah Vols II, and IV @ 10/ each.
- 14 Jawahir al-Um al-Riyad, 168 pages with 17 plates 4to Part I.
- 15 Khazanat al-Um
- 16 Mahabharata, Vols III and IV @ 20/ each
- 17 Moore and Hewitsons Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each
- 18 Sharaya-e-Islam
- 19 Tibetan Dictionary by Csoma de Koros
- 20 Ditto Grammar
- 21 Kaṇva rāṣabdhārta, Parts I & II @ 18/
- 22 A descriptive catalogue of the painted statues &c. in the collection of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson
- 23 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaṇva M A Stein Part I Extra No 2 of 1899

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra
 N B—All Cheques Money Orders &c., must be made payable to Asiatic Society, only

Books are supplied by V P P

[तथा च—योगियाज्ञवल्क्यः,—]

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलायनयनद्वारा शुद्धिः । अदृष्टं नित्याचरणात् पापक्षयः ।

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाय्ये दाने च विधिधीदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अस्मात्त्रेणाभिपिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

कालकर्णी दुःसङ्गदुरिता बालविधवा । दुर्विचिन्तितं स्वानिष्ट-

चिन्तनम् । अस्मात्त्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन ।

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यज्ञानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्य पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्त्य तत कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जनमाद्गन्धदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

मनु,—

मैत्र प्रसाधनञ्चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्व्याह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

देवीपुराणे,—

नेत्राञ्जन निषेधेऽपि दन्तधावनपूर्व्वकम् ।

अथ दन्तधावनानन्तर केशप्रसाधनम् । तदनन्तरमञ्जन
प्रवृत्तम् । आदर्शादि पश्चात् । अञ्जन स्रीवीराञ्जनमिति लक्ष्मी
धर । स्नातकधर्मत्वाच्च नित्यम् । अथैव वैद्यशास्त्रोक्ताञ्जनान्तर
प्रवृत्तमित्याहुः ।

इत्यग्निचिदुवाजपेयिनरसिद्धविरचिते नित्याचारप्रदीपे
दन्तधावनप्रकरणम् । श्री ।

तत सम्यगरुणकिरणदर्शने प्रातः स्नानम् । दत्त,—

आस्तेदसमाकीर्णं शयनादुत्थित पुमान् ।

रामलिन कायो नवच्छिद्रसमन्वित ॥

दिवारात्री प्रातः स्नानं विशेषनम् ।

१[तथा च—योगियाज्ञवल्काः,—]

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म अपहोमादि किञ्चन ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्व्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शुद्धिः । अदृष्टं नित्याचरणात् पापक्षयः ।

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रं दुर्विचिन्तितम् ।

अन्मात्रेणाभिपिक्तस्य नश्यतीति च धारणा ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता बालविधवा । दुर्विचिन्तितं स्नानिष्ट-

चिन्तनम् । अन्मात्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन ।

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

ब्रह्मः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं पौर्वास्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रघ्राव्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्दवत् ॥

अस्पृत्वाहोमकालस्य सृष्टत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाहनीति मध्याह्नस्नाने कर्त्तव्यतानिर्देशः । दन्तान् प्रघ्राव्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्वार्यत्वात्

कृतार्थयोस्तु सयोगे देशकालोपलक्षणम् ।

इति दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तम् । अनातुरः स्नान
वर्तिष्णुरोगरहितः । गृहे चेदिति तत्प्रातःस्नानं यदि क्षेत्रे
चित्रिमित्तेन गृहे क्रियते तदा स्नानाहमन्तरहितम् । अन्तर्जल
जपमन्त्र स्यादेव । न च साङ्गस्नानस्य मन्त्रनिवृत्तिः कथञ्चनेति
वाच्यम् । तच्छब्दवैयर्थ्यभयेन प्रधानमात्रपरामर्षितच्छब्देन प्रधान
भावे मन्त्राधानविधेः । एवञ्च प्रातःस्नानं नद्यादौ गृहे वीवृती
दक्षिणेति विकल्पः । तथा च दक्षः,—सन्ध्यास्नानमुभाभ्यान्तु ।
सन्ध्यास्नानं प्रातःस्नानम् । उभाभ्यामुद्धृतानुद्धृताभ्याम् । प्रातर्न
तनुयादिति प्रातःसत्त्वविधिना स्नानं कुर्यात् । विस्तारे होम
लोपप्रसङ्गादतिविस्तरनिन्दया सत्त्वेषुति । तथा च व्यासः,—

प्रातःसत्त्वेषु स्नानं होमार्थं तद् विधीयते ।

मन्त्राचविधिनिष्पाद्य मध्याह्ने तत् सुविस्तरम् ॥

(1) D • परामर्षितच्छब्देन प्रधानभावेऽपि मन्त्राधानविधेः ।

अत्रापि होमार्थं तद्विधीयत इत्यर्थवादः । यथा जामिवा
एतद् यज्ञे क्रियते यदन्यथैव पुरोडाशपांशुयाजमन्तरा
यजतीति पुरोडाशद्वयनैरन्तर्यदोषसमाधानार्थत्वेनान्तरोपांशुया-
जविधौ दोषसमाधानस्यार्थवादत्वेनैकपुरोडाशीया(ना)मप्युपांशु-
याजप्रवृत्तिः ।

तथेह 'होमार्थत्वस्यार्थवादत्वाच्चिरन्नेरपि प्रातः संचेपविधिः ।
न च वाक्यशेषेण साग्नियविषयत्वनिर्णयः सन्देहाभावात् । एवञ्च
प्रातःसंचेपविधिरेव । मध्याह्ने विस्तराशक्तस्य संचेपविधिः । एवं
काम्येऽपि तीर्थस्नानादौ विस्तराशक्तस्य संचेपविधिरनुकल्पः ।
अनुकल्पस्याप्यतिदेशात् । अयन्तु विशेषः,—काम्ये विस्तरविधि-
सामर्थ्यं संचेपकरणे न फलम् । नित्ये तु विस्तरसामर्थ्येऽपि
संचेपकरणे प्रत्यवायाभावः । किन्तु न पापक्षयरूपफलम् । प्रभुः
प्रथमकल्पस्येत्यत्र दुर्भ्रंतेर्विद्यते फलमिति फलाभावस्य कथनात् ।
तथा च स्मरन्ति,—

स्नातस्य वञ्चितस्तेन तथैव परवारिणा ।

• शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगियाश्रवल्काः,—

उपस्युपसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उपस्यरुणोदये । सन्ध्यायां सूर्योदयाग्राक् । एवञ्चोदिते

(१) D होमार्थस्यार्थः • ।

(२) C. फलाभावकथनात् ।

रवावित्यनुकल्पः । विष्णुः,—प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां प्राची
मवलोक्य स्नायादिति । [अत्र च

य इच्छेद् विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययज्ञोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेत्त्रिंशद्दो मासो माघफाल्गुनौ ॥

इति विष्णुक्त मासद्वयविहितं प्रातःस्नानम् । यच्च—

तुनामकरनेपेपु प्रातःस्नायी भवेत्तरः ।

इति प्रातःस्नानम् । यच्च—

प्रातःस्नात्वा मुनियेष्ठ शिवतीर्थेषु मानवः ।

अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोकञ्च गच्छति ॥

इति काम्यतीर्थस्नानम् । एवमादियु प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां
प्राचीमवलोक्य स्नायादिति]^१ विष्णुना सर्व्वतः स्नानोद्देशेनारुणो-
दयकालविधानात् प्रातःस्नानादूर्ध्वं सन्ध्यातः पूर्व्वमनुष्ठानम् । न तु
काम्यस्नान नित्यस्य बाधक गोदोहचमसवदेकद्वारत्वाभावात् ।
दर्शपूर्णमासात् पूर्व्वप्रयुक्तप्रणयननिवृत्तिर्गोदोहचमसयोर्द्वारम् ।
तत्रायश्यमेकस्य बाध्यत्वमिति साधकाश्रद्धूरफलत्वाभ्यां चमस-
बाधः । नचेह तथा द्वार किञ्चिदस्ति द्वयोरदृष्टार्थत्वात् । किञ्च
प्रातःस्नानस्य शरीरशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्य
स्नानान्तरस्यापि प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदाच्च
काम्यनित्यप्रातःस्नानयोस्तन्त्रेणानुष्ठानसम्भवः । न च—

(1) 1 Omits the portion bracketed

(2) D काम्यप्रातःस्नानाकरत्वे पूर्व्वोदवापविजपस्वरूपसन्ध्यावध्यापत्ते । सन्ध्या-
नन्तरमेव काम्य इति कालभेदाच्च काम्यनित्यप्रातःस्नानयोस्तन्त्रेणानुष्ठानसम्भवः ।

सन्ध्याहोमोऽशुचिर्विप्रो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् सन्ध्योत्तर काम्यप्रातःस्नानप्रसङ्गः । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधित्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्मणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्या कृत्वा [काम्य]^(१) प्रातःस्नानकरणे सूर्योदयावधिजपरूपसन्ध्याबाधापत्तेः सन्ध्याहोमत्वेन सुतरामनधिकारः । नचाग्निहोत्रवधिरवकाशत्वम् ।

सन्ध्याकर्मवसाने × स्वयं होमो विधीयते ।

इत्यादिवाक्यान्तराहोमस्य सन्ध्योत्तरत्व^१वदिह तथावचनाभावेन सन्ध्याबाधकत्वाभावात् सन्ध्यातः पूर्वमेवानुष्ठानम् । नित्यकाम्याग्निहोत्रयोरैककर्मत्वात् स्वर्गार्थमग्निहोत्रकरणकालेऽग्निहोत्रकरणाभावस्य प्रत्यषायहेतोरभावात् । तत्कालेऽन्यकरणाभावाद्वा प्रत्यषायाभायो नतूपात्तदुरितचयरूप नित्याग्निहोत्रफलयोगसिद्धाधिकरणविरोधादित्युक्तमेव । एवमाघस्नानमप्यनुदितरवाविति पद्मपुराणवचनात् सन्ध्यातः पूर्वं प्रातःस्नानादूर्ध्वमनुष्ठानम् । यत्तु,—

कार्तिक सकल मास १वदि स्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग् दान्त सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति विष्णुक्त काम्यस्नानम् । तस्य प्रातःकालविध्यभावात्

(१) D Omits the portion bracketed

(२) D • वदितरवा वचनाभावेन सन्ध्याबाधकतासम्भवात् • ।

(३) D • प्रातः स्नायी • ।

सम्योत्तरं यदाकदाचिदनुष्ठानमिति 'लक्ष्मीधरादयः । यदा तु,—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दन ।

इति मन्त्रवर्णाच्छागो वा मन्त्रवर्णादितिन्यायेन प्रातः कालं अवधार्यते यदा (तदा) तस्यापि सभ्यात् पूर्वमरुणोदयेऽनुष्ठानमिति । यत्तु शङ्केन,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं

इति स्नानपट्कमध्ये नित्यं प्रातः स्नानं कर्माङ्गीतापादकमुक्त्वा
'क्रियास्नानमुक्तं

जमुकामं पवित्राणि अर्चिष्यन् देवतापितॄन् ।

स्नानं समाचरेद् यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

इति यदत्र कर्माङ्गत्वेन स्नानं पृथक् विहितमस्ति तस्यानुवाद इति सम्योत्तरमेव तस्यानुष्ठानम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तत्र षड्वत्वेनेति निश्चितम् ॥

इति वचनाविले प्रातः स्नाने मध्याह्नस्नाने तर्पणं काम्यं तीर्थादिस्नाने च । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणस्नानयोरिति । अतएव प्रातः स्नानमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणे,—

शिरः स्नातसु कुर्वीति दैवं पित्रामथापि वा ।

इत्यत्र प्रातःस्नाने काम्यस्नाने च मध्याह्नस्नानाङ्गत्वेन विहि-
तानां नद्यादीनामेव स्नानदेशत्वमतिदेशात् । तथा च मध्याह्न-
स्नानदेशाः,—

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तमस्त्रवणेषु च ॥

देवखातपदं देवसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धपरम् । यथा भुवनेश्वरे विन्दु-
ऋदः । तडागः सहस्रधन्वन्तरमितः सहस्रेण तडागः स्यादिति^१
वचनात् । सरांसीन्द्रद्युम्नाञ्जोदप्रभृतीनि । गर्त्ताः,—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीमव्वहा गर्त्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तलक्षणाः । शङ्कः,—

सरस्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

स्नानमेव क्रियेति मध्याह्नस्नानपोढास्नाने क्रियापदवाच्य-
त्वादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः,—

स्नायान्नदीदेवखातऋदेषु च सरस्सु च ।

विष्णुः,—उद्धृताद् भूमिष्ठमुदकं पुण्यम् । स्यावरात् प्रस्रव-
णम् । तस्माच्चादेयम् । तस्मादपि साधुपरिगृहीतम् । सर्वत्र एव
गात्रम् ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥
तीर्थतोयं 'ततः पुण्यं महानद्याम्बु पावनम् ।
ततस्ततोऽपि गङ्गाय्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

शङ्खः,—

सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलीश्रयाः ।
नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशिपतः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तीर्थं पुरतः स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति 'तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

तथा,—

शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तीर्थं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति 'तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

'तथात्राविशेषोपादानात् कृत्रिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वञ्च । अत्र 'जनसामीप्यं पुरस्त्वञ्च सूर्यगङ्गात्वं शिव-
गङ्गात्वञ्च । यत्तु,—

(१) A • महापुण्यम् • ।

(२) C • श्रेष्ठम् • ।

(३) C • श्रेष्ठम् • ।

(४) A. तत्राविशेषो • D अत्राविशेषो • ।

(५) C जलसमीप्ये • ।

शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्व्वाद्य भारत ।

वापीकूपतडागाश्च शिवतीर्था इति स्मृताः ॥

इति तत्रापि पुरस्खलं बोध्यं सामान्यस्य विशेषे उपसंहारात् ।

योगियाज्ञवल्करः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं देव्यां त्रिंशत्सहस्रजलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्यम् ।

विद्याकरपद्धतौ,—

नदीस्नानमवाप्नोति स्नातः सेतुजलाशये ।

वाहुखाते जले स्नातो गङ्गास्नानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां स्नानाद्भवेन विधानेऽपि त्रिरात्रफलदा इति संयोगवृत्त्युक्त्वेन गुणफलसम्बन्धः । खादिरो यूपो भवतीत्युक्ते खादिरं बोध्यकामस्येतिवत् । यद्यपि मध्याह्नस्नान एव गुणफल-सम्बन्धो न तद्विकारे प्रातःस्नाने गुणफलस्यानतिदेशात् । तथापि भाष्यकारमते तस्मिन् प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या भवत्येव गुणफलम् । वार्त्तिककारमते नास्ति । अत्र यद्यपि स्नानचालविमे जल इत्यलविमस्य स्नाना-द्भवेत्तु तत्रापि विष्णुना उद्धृताद् भूमिष्ठमुदकं पुण्यमित्यविशेषेण लविमाकविमसाधारणभूमिष्ठमात्रस्याद्भवेत्तु बोधनात् ।

प्रभूते विद्यमाने वा उदके समनोहरे ।

नालोदके द्विजः स्नायाच्चदीप्तोऽप्युज्य लविमे ॥

इति याज्ञवल्कावचनात् नद्यादावपि प्रभूतोदकसम्भवे
 अत्योदकस्य यथा नाङ्गत्वं 'एवमकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमस्य नाङ्ग-
 त्वम् । तेन स्नानश्चाकृत्रिम इति नद्याद्यनुवादो न कृत्रिम
 निषेधः । अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।
 विष्णु',--परनिपानेषु न स्नायात् । आचरेद् वा पञ्चपिण्डान्
 वृत्त्यापदि । आपदि जलान्तरासम्भवे । अत्र परनिपानपद
 परकर्तृकनिपानपरम् । तया च
 मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायाद्दि कदाचन ।

निपानकर्तुः 'स्नात्वा तु दुष्कृतायेन लिप्यते ॥

योगियाज्ञवल्का',—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डान् समुदृत्य ततः स्नान समाचरेत् ॥

शङ्खलिखितौ,—स्नायात् तडागोदकनिपानकूपेषु सप्त पञ्च
 च द्वौन् पिण्डानुदृत्य देवपितृभ्य तर्पयेत् । श्रीधायन',—

स्नवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा दिवातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरिन्नशभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपाद्य परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वापि व्रीन् पिण्डान् कुर्व्यादापस्तु नो सदा ।

निरुद्धास्तु तु मृत्पिण्डान् व्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—परकृततडागेषु शङ्खलिखितयोगियाज्ञ-
वल्कावचनाद्वा सप्तपिण्डोद्धरणम् । कूपतडागातिरिक्तपरकृत-
जलाशये शङ्खलिखितविष्णुयाज्ञवल्कावचनैः पञ्चपिण्डोद्धरणम् ।
‘[परकृतकूपेषु पिण्डत्रयोद्धरणम्]’ प्रवाहसेतुकरणेन जलाधिक्यं
यत्र तत्र मृत्पिण्डत्रयोद्धरणम् । अम्बुघटत्रयोद्धरणञ्च । अत्र च,—

चतुर्विंशाङ्गुलैर्हस्तैश्चतुर्भिर्धनुर्गच्छते ।

एकधन्वादितुर्थ्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणाः ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तस्तथाः कूपादयः । एवं परकृतेषूत्सृष्टेष्वनुत्सृष्टेषु
निषेधपिण्डोद्धरणे । इह च निषानकर्तुर्दुष्कृतांशभागित्व-
दोपस्यार्थवादत्वं परकृतनिषानस्नानाङ्गत्वेन पिण्डोद्धरणं विधी-
यते । ‘अत्र दानदोषजलोद्धरणकौर्त्तनस्य वारुणचतुःकपालविधि-
प्रतीचनार्यवदित्याहुः । वस्तुतो भगुना स्नानप्रकरणाद् बहिरिव
स्नातकव्रतप्रकरणे’ परकीयनिषानेषु स्नानं ‘निषिध्य तद्-

(1) C Omits the portion bracketed.

(2) D प्रवाहविरोधार्थं सेतुकरणेन ० ।

(3) A C अश्वदान ० ।

(4) A D ० परकृत ० ।

(5) D निषिध्यते उच्यते ० ।

दुष्कृतभागित्वदोषकथनात् पुरुषार्थोऽपि निषेधोऽस्ति । तेन क्रतुमध्येऽनृतवदनेकक्रत्वर्थपुरुषार्थनिषेधद्वयातिक्रमवत् वैधस्नाने परकृतजले कृते स्नानाद्निषेधातिक्रमवत् पुरुषार्थनिषेधातिक्रमोऽप्यस्ति तदुभयसमानार्थत्वेन पिण्डोद्धरणविधिः । तथा च योगियाज्ञवल्काः पिण्डोद्धरण विधायान्,—

अनुवृत्त्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाशये ।

इथा स्नानफल तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

स्नानवैगुण्यं 'पुरुषदोष च पिण्डोद्धरणाभावे दर्शयति । अर्थात् पिण्डोद्धरणं तदुभयदोषसमाधानार्थमित्युक्तं केवलं जलान्तरसम्भवे परकृतजले वैधस्नानकरणे न स्नानफलं न वा पुरुषदोष-परीहारः । 'शरीरशुद्धिं प्रत्यवायपरीहारश्च स्यादेव ।

तदुक्तम्,—

स्नातस्य वज्रितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

एव सक्रान्तिग्रहणादिनैमित्तिकस्नाने बोध्यम् । कस्माद्स्नानस्य जलान्तरासम्भवेऽवैगुण्यमेव । जलान्तरसम्भवेऽपि तत्र स्नानधर्मान्तिदेशात् परकृतेऽपि स्नानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव पुरुषार्थनिषेधातिक्रमदोषः स्यादेव । निपानकर्तुं काशीमरणेन मुक्तत्वे पापाभावे न पुरुषार्थदोषः । स्नानाद्पिण्डोद्धरणं

स्यादेव । न च यद्येकं युगपत् 'सृष्टेदेष्टे ते वाचो इति ब्रूयादिति प्रायश्चित्तस्य लौकिकस्यैव विषयत्ववदिह न वैधे दोषः परकृते विध्यभावात् । स्वकृततडागादौ विक्रयादिना परकीये कृते नदी-
सेतु'बन्धादिना गत्ते परकीये जाते परकीयनिम्नभूमौ वर्षादिक-
पूर्णे च जनस्य परकीयत्वे [अपि परकृतत्वाभावात्] पिण्डोदरणम् ।

स्नातस्य वङ्कितमेन तथैव परवारिणा ।

इत्यत्र परवारिपदस्य परवारिक्त्वविममक्त्वविमञ्च परिणो-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानान्निषेधः । शरीरशुद्धिः प्रत्यवाय-
परीक्षारश्च स्याताम् । नात्र पिण्डोदरणम् । योगिवाप्रवत्कः,—

न आद्यास्वागता द्यापो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रचोभिताश्च केनापि याय तीर्यादिनिःसृताः ॥

प्रथमवेगतानिषेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः । प्रचो-
भिता वृक्षिमहिषादिना । तीर्यादिनिःसृतास्तीर्यादिच्छिन्ना-
स्ततीर्यागतत्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

मासद्वयं यावथादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्त्वभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेयाः । 'यत्तु,—

(१) १ • सृष्टेदेष्टे वाचो • ।

(२) १ D • भङ्गादिना • ।

(३) D Omits the portion bracketed

(४) D अत्र यावथाद्वयं चार — • ।

भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गोतमी कृष्णवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथी तापी चैव पयोषिका ।

हादशैता मद्धानद्यः 'प्राणिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं हादशनदीपरमिति तत्र समुद्रगा-
पदस्य प्रसिद्धयोगत्वाग्नेनाप्रसिद्धरुद्धिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्तलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यथा ॥

इति तेन सर्वा इति वचनात् समुद्रगाणामपि त्रिरात्राशुद्धि-
र्न गङ्गायाः शुद्धो दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । ये चान्ये नदसङ्गका
इत्यपवादात् शोषादिनदेषु न रजोदोषः । 'तत्र स्नाननिषेधस्य
सुखार्थस्नानपरत्वे उपाकम्मादित्वपवादवैयर्थ्यापत्तेः । विहितस्नान-
निषेधे विकल्पापत्तेरगत्या स्नानप्रकरणाभावेऽपि पर्युदासत्वम् ।
वस्तुतो दर्शप्रकरणेऽनृतवदननिषेधवत् मामद्वयसम्बन्धिस्नानाङ्गत्वेन
नदीनिषेधः । [न च विकल्पः^(१) ।] अनृतवदनवद्दिशेषाकारेण
मामद्वयस्नानाङ्गत्वेन नदीविध्यभावादिति । तेन लौकिकस्नानादौ
न दोषः । रजस्तलागन्दनिष्ठात् तत्रापि दोष इत्यन्ये ।
छन्दोगपरिमिते,—

(१) A D • पापिन •

(२) A D अत्र • ।

(३) D Omits the part in brackets

विरोधात् । तेन सर्वज्ञजलसयोग एव 'स्नानशब्दार्थः । अन्त
जलनपय तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्य स्यादेव । 'एवञ्च प्रातः
स्नानप्रकृतिषु माघस्नानादिपूजितजलस्यापि प्राप्तिः । तथाच
स्नानाङ्गमन्त्रलोपोऽप्यतिदेशात् प्रवर्त्तते । प्रातः स्नानातिरिक्तेऽवश्यं
कर्त्तव्ये ग्रहणादिस्नाने उद्धृतजलस्नानत्वेऽपि प्रतिनिधिन्यायेन
क्रियमाणं प्रारब्धकाम्यस्नाने वोद्धृतजलस्नानत्वेऽपि न स्नानाङ्गमन्त्र
लोपः । अनारब्धकाम्यस्नानस्य 'नोद्धृतोदकेन प्रसङ्गः । एव
माध्याह्निकस्नानेऽप्यनुद्धृतासम्भवे भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यमिति
वचनादुद्धृतेनावैगुण्यम् । अमुद्धृतसम्भवे वैगुण्यनवः । अथ मनु —

न स्नानमाचरद् भुक्त्वा नातुरो न मष्टानिग्रि ।

न वासोभिः सहाजस्त नाविज्ञाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छास्नाननिषेधः । नित्यस्य प्रातरभावा
चाण्डालादिसर्गनिमित्तकस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।
एवमातुरस्य । मष्टानि शयामनवरतञ्च लौकिकमेव निषिध्यते ।
अविज्ञात इत्यस्य वैधविषयत्वे विकल्पभयेन पर्युदासत्वे 'दूरश्रुति
नक्षणापत्तरव लौकिकविषयत्वम् । अविज्ञातत्वं गाधत्वेन
निन्दितविषयत्वेन च । 'जावाल —

(1) A स्नानस्य शब्दार्थः ।

(2) D अन्तर्जलस्य प्रसङ्गः ।

(3) D एव प्रातः ।

(4) A नोद्धृतोदके प्रसङ्गः ।

(5) A (दूरश्रुतिः ।

(6) D जावाल —

त्रयोदशां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रामप्राप्तस्य । विद्याकरपद्धतौ,—

दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण स्नानमव विवर्जयेत् ॥

द्वादशां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथञ्चन ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापितृभ्यो जीवतोः ॥

'न वर्ज्यश्च नवम्यां' तत्रिमित्तान्तरसम्भवे ।

अयमपि सुखार्थस्नानस्य कालविशेषानियतकाम्यस्नानस्याव-
निषेध इत्येके । यस्तुतः,—

भोगाय क्रियते यस्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तत्रिपिङ्गं नवम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—शरीरमज्जनमसु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।

अथ स्नानाङ्गानि ।

बन्धायनः,—न नमनः स्नायात् । एतेन स्नानाङ्गत्वेन नमनता-
निषेधः । दर्शप्रकरणेऽनृतवदननिषेधवत् । यस्तु पठन्ति,—

नमनः कौपीनयासा वा दिवाभा स्नाति यो नरः ।

इया स्नानफन तस्य निरागाः पिष्टदेयताः ॥

[इति]^१ तदधोवस्त्रद्वित्वे बोध्यम् । उत्तरीयस्याङ्गत्वात् ।
स्नानाधिकारे ज्ञावान्,—

नार्द्रमेकञ्च वसन परिदध्यात् कवचन ।

ग्रहलिखितो,—अनश्नन्नग्न स्नायात् । नाप्सु मेहनोर्ध्वपण(ण)
कुर्यात् । न पादेन पाणिना धोदकमभिहन्यात् । न स्नवन्तीं
व्यातिक्रामेदनवसिञ्च । अमेध्योदक परिहरेत् । अल्पोदके न
स्नायात् । न समुद्रोदकमवगाहेत् । अनश्नन् ताम्बूलादिक
भक्षयन् । मेहन मूत्रोत्सर्गं । अङ्गचालनार्थमुर्ध्वपणञ्च जले
न कुर्यात् । अनवसिञ्च तर्पणमहात्वा नदीमतिक्रम्य न गच्छेत् ।
एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्यत्वात् । अमेध्योदक परिहरत् सर्वजल
काय्यपु । नाल्पोदके स्नायात् प्रभूतोदकसम्भवे । समुद्रोदक
नावगाहेत् न बहुदूर गच्छत् । इहाङ्गध्वपणजलमेहनाल्पोदक
स्नानसमुद्रमध्यदूरप्रवेशाना निषेध स्नानाङ्गप्रकरणादनृतवदन
निषेधस्य दर्शाङ्गत्ववत् । वचनान्तरवारिताना भक्षणमेहना
मेध्योदकाना निषेधो न कस्याङ्गम् । कस्मैषि प्राप्त्यभावात् ।
किन्तु न मलवद्विवाससी सह सवसेदितिवत् पुरुषार्थ इति
भाव्यम् । योगियात्रवल्का,—

(१) D On to the port or for etc.

(२) D ज्ञावान् —

(३) D अविहितदृष्ट्यात्वात् ।

पादेन पाणिना वापि यद्या वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च बाधेत न च प्रचोभयेत् तथा ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्त्रभिजेकन्तु कर्म्याखन्यानि, नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि
नाचरेदिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् । देवनः,—

न नदीषु नदीं द्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत् तत्रस्यस्त्रीर्येष्वायतनेषु च ॥

तथा न चत्वरूपद्वारयोः स्नायात् । चत्वरं पञ्चादिवलिदान-
स्नानम् । उपद्वारं द्वारसमीपम् । वीधायनः,—श्नानमापो
देवगृहं गीष्ठं यत्र च, ब्राह्मणा अप्रचाल्य पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यम् ।
तथाग्निः,—पादौ प्रचालयेदिति । इदमनुवृत्तस्नानाङ्गम् ।
विष्णुः,—न स्नानवर्णकयोरयं प्रयच्छेदन्य(त्र)देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।
स्नानं, स्नानसाधनं कुशादि । वर्णकं सुगन्धिद्रव्यम् । शङ्खः,—

उदकस्याप्रदानाच्च स्नानघाटीं न पीडयेत् ।

योगियात्रवत्कारः,—

यावद्देवानृषीर्यैव पितृभ्यैव न तर्पयेत् ।

तावच्च पीडयेद् वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तरपणात् पूर्वं ^१[तद् वस्त्रं] न पीडयेत् ।
 [उदके न च पीडयेत् ।] ^२ एतदपि स्नानाङ्गम् । तत्प्रकरणात् ।
 नरसिंहपुराणे,—

नद्यां स्नवन्नु च स्नायात् प्रतिस्रोतस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तीयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

नरादायः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां ध्येय एव च ॥

स्नरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्त्तव्यम् ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृताभ्युच्यते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रचवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

एवञ्च सर्वस्नानाङ्गं प्रायश्चित्तमिदम् । विशेषणात्
 विधानात् । अन्यकर्मभंशेऽपि वाक्यसंयोगात् । यत्तु वीधा-
 यनः,—^३[नाप्नु सतः प्रयमणं विद्यते ।] न वाससः पक्षलनं
 नोपस्पर्शनम् । यद्युपरुदाः स्थुरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽप्सुमते

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) C Omits the portion bracketed.

(३) D = चूर्ति ।

(४) D Omits the portion bracketed.

नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्वाः । प्रयमणं
 प्रवनम् । वासःपल्लवनं वासोमलचालनम् । '[उपस्पर्शनं देहमल-
 चालनम् ।] अन्नानाद् यदि प्रवनादिभि[रेभि^१]राप उपरुदाः
 स्युर्यद्येतत् क्रियत इत्यर्थः । ^२इति स्नानकालीनान्यद्धानि ।

स्नानेति कर्त्तव्यता च ।

योगियाश्च वल्काः,—

स्नानं^३मन्तर्जलञ्चैव मार्जनाचमने तथा ।
 जलाभिभ्रमणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
 अधमर्षणसूतेन विराहत्तेन नित्यशः ।
 अन्यान् वा वारुणान् मग्नान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

अथ,—

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यशः ^४इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने
 नित्यं संचेषविधिर्मध्याह्ने विस्तरासामर्थ्यं सतीति वाक्यार्थस्तेन

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) C Omits the portion bracketed

(३) D. इति स्नानाद्वाक्यान्वद्धानि । Then adds स्नानोत्तराद्धानि ।
 हारीतः,—न स्नात्वा गालववस्तुज्यात् । न विरो विपुत्रयात् । न वायो विपु-
 त्रयात् ।

(४) D. • मन्तर्जले चैव •

(५) D इति पुनरभिधाय प्रातः •

निरन्तरपि प्रातःसंक्षेपविधिरिति प्रतिभाति । अत्रचासामर्थ्यात्र
 कुर्यादित्युक्तविस्तरासामर्थ्यं निमित्ते प्रातःकाले वा निमित्ते स्नान-
 कार्यसुदिश्य पदार्थपट्के मन्त्रविधानेऽर्थात् पदार्थान्तरनिवृत्तिः ।
 न ह्युक्तपदार्थपट्के मन्त्रसम्बन्धेन स्नानकार्यसिद्धावन्यापेक्षास्ति ।
 न चैवं पदार्थपट्कस्य यद्याच्युत एव क्लृप्तः स्यात् । पदार्थपट्कस्य
 विस्तरविधिगतस्येहागुवादेन तत्तत्कमवाधे मानाभावात् । तत्
 स्वरूपस्येहीत्युत्तिविधेरभावेनावश्यं तत्रत्यानुवादात् । न च
 मन्त्रस्तत्रतत्रित्वञ्च कथमेकस्य विधेयं प्राप्ते कर्मस्थानेकविध्यभावा-
 दिति वाच्यम् । अधर्मर्पणसूत्रेण प्रयोजयेत् त्रिराहृत्तेन प्रयोजये-
 दिति क्रियापदस्योभयत्रानुपपन्ने वाक्यद्वयस्य स्पष्टत्वात् । तथाच
 मन्त्रस्य त्रिवारपाठपूर्वकं तोर्यपरिकल्पनं-तीर्थायाहनं, जलाभि-
 मन्त्रणं-जनस्य मन्त्रेणावर्त्तनं, आचमनं-मन्त्रेण जलमक्षणं,
 मार्जनं, अम्तर्जले निमज्ज्य जपः, पुनर्मज्जनमिति पदार्थ-
 पट्कम् । अन्यान् वारुणान् मन्त्रानित्यत्रापि पूर्वपूर्वप्रकृत-
 पदार्थपट्काद्मन्त्रानुवादेन वारुणत्वं विस्तरासामर्थ्यनिमित्ते
 प्रातःकाले वा निमित्ते विधीयत इति पदार्थान्तरनिवृत्तिः ।
 'क्रमपदो विस्तरस्नानगत एव । यत्रान्यानधर्मर्पणभिन्नान् ।
 कामत इति वचनात् स्नानप्रकरणगतानन्यप्रकरणगतान् वा ।
 तेनाग्नेयीन्यायस्य प्रसङ्गः । त्वन्नः सत्वन्न इत्येतयोर्निरपेक्षवरुण-
 देवतात्वाभावाद् वारुणपदेनाग्रहणम् । ब्रह्मत्स्नाने तु सृष्टि-

न्यायेन वारुणावारुणेषु वारुणशब्दः । वारुणानिति 'बहुवचनञ्चा-
नुवादः । 'सत्रादुदवसाय पृष्ठसवनीयेन यजेरन्नितिवत् । दक्षिणा-
वर्त्तगङ्गादिना स्नानं मध्याह्न एव नैह काम्यत्वात् ।

विष्णुपादोदकं मूर्द्धि कल्पमुत्थाय धारयेत् ।

इतिवचनात् प्रातःस्नानकाले कार्यम् । तस्य च फलम्,—

स जैवावभृथस्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।

विष्णुपादोदकं कृत्वा शङ्के यः स्नाति मानवः ॥

स्नानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमभ्यतः ।

सवाह्याभ्यन्तरं यस्य व्याप्त पादोदकेन वै ॥

इति सामान्यतो विष्णुप्रतिमासु ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातीर्थैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

इति शालग्रामपादोदकफलम् । अथ मन्त्रः,—

कृष्ण कृष्ण महावाहो भक्तानामार्त्तिनायन ।

सर्व्वपापप्रशमन पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

अथ विशेषः,—

तुलसीदलसन्निध्य तीर्थं यत् (यः) शिरसा 'वहेत् ।

सर्व्वतीर्थ्याभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम् ॥

(१) D • बहुवचनमनुवादः ।

(२) D सत्रादुदवसनीयपृष्ठ •

(३) C • जपेत् ।

अत्र च,—

नित्य पादोदक मूढा मया धार्य्य प्रयत्नतः ।

इति वैष्णवधर्मनियमात् चित्रप्रतिमादौ सुख्यपादोदका
सम्भवे पञ्चरात्रोक्तविधि, कार्य्यम् । स चैवम्,—

शङ्खपात्रन्तु सत्त्वात् गन्धपुष्प तप्त, क्षिपेत् ।

आपूर्य्य गन्धतोयेन पुनर्गन्धादिनार्चयेत् ॥

पिण्डिकोपरि देवस्य सन्निधाने निधापितम् ।

गङ्गादिसर्व्वेतीर्यन्तु शङ्खे न्यस्य जपेदिदम् ॥

त्रिविक्रम क्रमाक्रान्तचैलीकेश्वर केशव ।

त्वत्प्रसादादिदं तोयं पादं तेऽस्तु नमो नमः ॥

इत्युक्त्वा प्रणिपत्याथ देवदेव श्रियं पतिम् ।

शङ्खे व्यवस्थितं तोयं वैष्णवेभ्यो निवेदयेत् ॥

ईदृश पादोदकं गृह्णीयात् । अत्र पादोदकस्य कल्पे ग्रहण
विधानात् पर्युपितस्यैव कल्पे सम्भवात्

एकरात्रोपितास्ताम् त्वजेदापः समुद्धृताः ।

इति निषेधाप्रवृत्तिः । यस्तु,—

न नक्तोदकपुष्पाद्यैरर्चनं स्नानमाचरेत् ।

इति देवपूजादेवस्नानयोगश्च पर्युपितजस्तनिषेधो न 'स्व

स्नानादाविति तत्र । 'देवस्यार्चनपदेनेव स्नाननिषेधे स्नानपदस्य
स्वस्नानपरत्वीचित्यात् । शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलाकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
पश्चात्तु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादियु ।
प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
चाण्डालचितियूपादि सृष्टास्नातां रजस्वलां ।
स्नानार्हं यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामसु प्रयोजयेत् ॥
जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवतापितॄन् ।
स्नानं समाचरेद् यस्य क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
सरित्सु देवस्नातेषु तडागेषु सरस्यु च ।
स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्मृतम् ॥

इति तत्र नित्यस्नानं प्रातःस्नानमुक्तम् । क्रियास्नानं 'चतुर्थे
भागे वक्ष्यते । * कश्चाङ्गस्नानश्च तत्तत्कर्माङ्गस्नानं कृच्छ्राद्यङ्ग-
विषयस्नानादिरित्युक्तम् । मलापकर्षणस्नानं मनश्चयहेतुत्वान्ना-
दृष्टार्थम् । नात्रेति कर्तव्यतापेक्षा । पुण्यस्नानादिकाम्यस्नानमपि
दृष्टार्थत्वादेव नैतिकर्तव्यतापेक्षम् । यत्तु तीर्थादिषु काम्यस्नानं

(१) D. देवस्नानस्यार्चन •

(२) A. D. चतुर्थभागे •

तद्व(तददृष्ट)दृष्टार्थत्वादितिकर्तव्यतापेक्षं सत् प्रातःस्नानवद् वाच
निकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशेनैव मध्याह्नस्नानधर्मान्
गृह्णाति । तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कृत्वा चाव्देवतेर्मन्त्रैरभिषेकश्च मार्जनम् ।

इत्यादि समुद्रस्नाने लिङ्गदर्शनम् । यत्तु ग्रन्थोपरागसंक्रान्ति-
लब्धयोगादौ नैमित्तिकस्नानं तदप्यदृष्टार्थत्वादेव 'तीर्थस्नानवत्
सधर्मकम् । तथाचैवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणे तर्पणविधि
सधर्मकत्वे लिङ्गम् । यत्तु चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तं स्नानं तत्र
निषेधादेव नेतिकर्तव्यताप्रवृत्तिः ।

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते अशुक्लशृणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शं स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदिते अशुद्धोद्गारादिनाभिव्यक्ते । एतच्चोत्तरकाल
स्नानप्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् । स्नानमात्रमदृष्टार्थेति
कर्तव्यतारहितम् । आपस्तम्बः,—

असृष्ट्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्राविवर्जितम् ॥

इति ।

नित्य नैमित्तिक काम्य त्रिविधं स्नानमीष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत् तत्र अङ्गत्वेनेति निश्चितम् ॥

इतिप्रश्नपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेति कर्त्तव्यता-
मात्रनिवृत्तिं बोधयति । तथा योगियाञ्चवल्कर,—

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पथात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणावधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति
मध्याह्नस्नानानुवादः । तूष्णीमेवेत्येतावद्विधीयते । अनुवाद-
प्रयोजनश्चाशुचे'र्मत्वाद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य
मध्याह्नस्नानेन सह तन्नानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापनम् । यतएव
प्रातःस्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वाभ्याघकार्तिकादि
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्नेपानुष्ठेयमित्युक्तं भवति ।
'तस्माच्चाण्डालादिसर्पनिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने न धर्मापेक्षा । नात्र
नद्यादिनियमः । उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वाङ्गजलयोगरूपस्नान-
'पदार्थानुष्ठानरूपमाचमेव । एवं 'मलापकर्षणे काम्यपुण्यादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् । तथा च शङ्ख,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्य क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तौर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णीदकपरोदकैः ॥

इति । एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्य-
भावलिङ्गेन '[न]स्नानेति कर्त्तव्यतानिर्देशः । स्नानाङ्गतर्पणन्तु वक्ष्य-

(१) D. • मन्वानुच्चार •

(२) D स्नापनार्थम् ।

(३) D तथा चाण्डाला •

(४) D • पदार्थमात्रानुष्ठान •

(५) D मलापकर्षे •

(६) D Omits the portion bracketed

माद्यतर्पणविधिना 'कार्यम् । सन्ध्याकालविलम्बशङ्कायान्तु
सत्प्रेतर्पण कार्यम् । तच्च प्रातःस्नानप्रयोगे वक्ष्यते । 'स्नानाद्
तर्पणश्चाद्वत्वादिव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात् 'पूर्वं
पवाद् वा कर्त्तव्यम् । 'पूर्वकरणमादित्य(त्व)वचनाभावेन युक्तं
मितिसनानसमनन्तरं कार्यम् । [किञ्च स्नानस्य कर्मान्तराधिकार-
सम्पादकत्वमपूर्वधारकम् । अपूर्वञ्च तर्पणाव्यङ्गसहितात् स्नानाच्च
स्नानमात्रात् । तेन सन्ध्याधिकारसिद्धयर्थं पूर्वं तर्पणं स्नान
कार्यम् ।^१] 'स्मरन्ति स्मृतिरत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयत पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा सन्तर्पयेद् देवानृषीन् पित्रगणास्तथा ॥

आचम्य मन्त्रवदित्य पुनराचम्य वाग्यत ।

सम्भार्य मन्त्रैः

इत्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्याकालः । ननु च प्रकृतौभूत
प्रधानतर्पणे सन्ध्याोत्तरत्वं दृष्टमिहापि तदतिदिश्येत । स्नानाद्
तर्पणं हि अङ्गिनमनुपादेयमुद्दिश्य प्रकरणान्तरे विधीयमानं
प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नं सत् नित्याग्निहोत्रविकृतिकुण्ड^२याज्य

(१) D कर्त्तव्यम् ।

(२) F I पूर्वकरणं व्याहृत्य वचनाभावेन (I)

(३) D • यद्वावा न मध्ये •

(४) A II Omit the portion bracketed

१ D स्नानाद्गतर्पणम् •

(५) D स्मरन्ति च स्मृतिरत्नमालायां कीर्त्तय—

(६) D पूर्वं वा पवाद् •

(७) I F • वाग्य •

निहीतवत् प्रधानभूततर्पणधर्म्याहित्वात् सन्ध्योत्तरं कार्यं
 स्यात् । मैवम् । चतुर्थे च तथाभागे स्नानं, अस्नाताशी मलं
 भुङ्क्ते, सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं, प्रत्यहं तर्पणं कुर्यात्, तर्पणं पितृयज्ञ
 इत्यादिवाक्यैः स्नानसन्ध्यातर्पणानां पृथगेव फलसाधनत्वेन पुरुषार्थ-
 त्वात् क्रमपाठो नान्तरोपक्रमः क्रतूनामिव पृथक्फलानाम् ।
 तदुक्तमत्र त्वयत् क्रतूनामानुपूर्व्यमित्याशङ्क्य न वाऽसम्बन्धादिति ।
 न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेतिवद् वाचनिकः
 सन्ध्यातर्पणयोः क्रमोऽस्ति येन सोमविकारे इष्टान्तरत्वमिवाङ्ग-
 तर्पणे सन्ध्योत्तरत्वमिति सन्दिश्येत । तेन '[यथा] सोमस्याधाना-
 नन्तर्यविधौ इष्टपूर्वत्वं सोमस्यार्थसिद्धमिति सोमविकारे नाति-
 दिश्यते तथा सन्ध्योत्तरत्वं तर्पणे । न च पाठक्रमानादरे
 सन्ध्यातः पूर्वं तर्पणप्रसङ्गः । शङ्कलिखितौ,—

आचम्यैवं पुरा प्रोक्तास्तीर्थसम्भारजने तु ये ।

मन्वास्तैर्मन्त्रितं तोयं मूर्द्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

इति स्नानान्वाचमनानन्तरं सन्ध्योपक्रमाभिधानान्मध्यं तर्पण-
 नवकायात् । न च शङ्कमते मध्याह्नसन्ध्यामुक्ता

एष एव विधिर्ज्ञेयः सन्ध्योच द्विजातिषु ।

इति मध्याह्नसन्ध्यायाः प्रातःसायंसन्ध्याप्रकृतित्वेन प्रातः
 सन्ध्यायां स्नानानन्तर्यातिदेशे मध्ये स्नानाद्वतर्पणानवकायः ।

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) 1. D. शङ्कलितौ,—

माणतर्पणविधिना 'कार्यम् । सन्ध्याकालविलम्बश्रद्धायान्तु
सचेपतर्पणं कार्यम् । तच्च प्रातःस्नानप्रयोगे वक्ष्यते । 'स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्चाङ्गत्वादेव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात् 'पूर्वं
पश्चाद् वा कर्त्तव्यम् । 'पूर्व्वकरणमादित्य(त्व)वचनाभावेन युक्तं
मितिस्नानसमनन्तरं कार्यम् । [किञ्च स्नानस्य कस्मान्तराधिकार-
सम्पादनत्वमपूर्व्वधारकम् । अपूर्व्वञ्च तर्पणाद्यङ्गसहितात् स्नानाच्च
स्नानमात्रात् । तेन सन्ध्याधिकारसिद्ध्यर्थं पूर्व्वं तर्पणं स्नानं
कार्यम् ।'] 'अरन्ति स्मृतिरब्रमात्मायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्व्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा सन्तर्पयेद् देवानृषीन् पितृगणास्तथा ॥

आचम्य मन्त्रयन्नित्य पुनराचम्य वाग्यतः ।

सम्भार्य्य मन्त्रैः

इत्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्योक्ता । ननु च प्रकृतीभूतं
प्रधानतर्पणे सन्ध्योत्तरत्वं दृष्टमिहापि तदतिदिश्येत । स्नानाङ्ग-
तर्पणं हि अङ्गिनमनुपादेयमुद्दिश्य प्रकरणान्तरे विधीयमानं
प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नं सत् नित्याग्निहोत्रविकृतिकुण्ड"याज्य

(1) D कर्त्तव्यम् ।

(2) F F पूर्व्वकरणं आदित्यवचनाभावेन (1)

(3) D • गङ्गायार्थं न सचेप •

(4) A D Omit the portion bracketed

(5) D स्नानाङ्गतर्पणान्तु •

(6) D अरन्ति च स्मृतिरब्रमात्मायाः शीर्षे—

(7) D पूर्व्वं वा पश्चाद् •

(8) J, E • वाग्यतः •

ग्निहोत्रवत् प्रधानभूततर्पणधर्म्याहित्वात् सन्ध्योत्तरं कार्यं
 स्यात् । मैवम् । चतुर्थे च तथाभागे स्नानं, अस्नाताशी मलं
 भुक्ते, सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं, प्रत्यहं तर्पणं कुर्यात्, तर्पणं पिष्टयज्ञ
 इत्यादिवाक्यैः स्नानसन्ध्यातर्पणानां पृथगेव फलसाधनत्वेन पुरुषार्थ-
 त्वात् क्रमपाठो नान्तरोपक्रमः क्रतूनामिव पृथक्फलानाम् ।
 तदुक्तमङ्गत्ववत् क्रतूनामानुपूर्व्यमित्याशङ्क्य न वाऽसम्बन्धादिति ।
 न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेतिवद् वाचनिकः
 सन्ध्यातर्पणयोः क्रमोऽस्ति येन सोमविकारे इत्यन्तरत्वमिवाङ्ग-
 तर्पणे सन्ध्योत्तरत्वमिति सन्दिश्येत । तेन '[यथा] सोमस्याधाना-
 नन्तर्यविधौ इष्टिपूर्वत्वं सोमस्यार्थसिद्धमिति सोमविकारे नाति-
 दिश्यते तथा सन्ध्योत्तरत्वं तर्पणे । न च पाठक्रमानादरे
 सन्ध्यातः पूर्व तर्पणप्रसङ्गः । 'शङ्खलिखितौ,—

आचम्यैवं पुरा प्रोक्तास्तीर्थसन्मार्जने तु ये ।

मन्त्रास्तैर्मन्त्रितं तोयं मूर्द्धि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

इति स्नानान्याचमनानन्तरं सन्ध्योपक्रमाभिधानान्मध्यं तर्पणा-
 नवकाशात् । न च शङ्खमते मध्याह्नसन्ध्यासुक्ता

एष एव विधिर्ज्ञेयः सन्ध्योश्च द्विजातिषु ।

इति मध्याह्नसन्ध्यायाः प्रातःसायसन्ध्याप्रकृतित्वेन प्रातः
 सन्ध्यायां स्नानानन्तर्यातिदेशे मध्ये स्नानाद्वतर्पणानवकाशः ।

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) A D. शङ्खलिखितौ,—

तर्पणं भवेत् तत्राङ्गत्वेनेत्वङ्गत्वस्यानन्तर्यघटितत्वेनातिदेशिक-
त्वेन दुर्बलस्य सन्धानान्तर्यस्य बाधात् । योगिवाङ्गवत्त्वे च
मलयत् स्नानभोजनमिति स्नानोत्तराचमने मन्त्रं विधाय

आचम्य 'प्राच्य चात्मानं तिराचम्य गनैरसून् ।

इति स्नानानन्तर्यं मन्वाङ्गसन्ध्यायामुक्तम् । 'तेन मन्वाङ्ग-
सन्ध्यातः पूर्वं तर्पणप्रसङ्गो नास्ति । यत्तु तत्रैव,—

यदैव तर्पयत्वद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

'तदेव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति तर्पणस्य स्नानानन्तर्यवचनं तस्य पश्चात्तनत्वादनुवाद-
त्वाच्च स्नानोत्तरत्वमात्रमर्थः । स च सन्ध्याव्यवधानेऽपि । इह
स्नानोत्तरत्वस्याविधेयस्याङ्गतर्पणेऽनतिदेशात् । तेन तर्पणस्य
सन्ध्योत्तरत्वमर्थसिद्धं न स्नानाङ्गतर्पणेऽतिदिश्यते । केवलं स्नान-
विनश्ये तर्पणकरणे सन्ध्याकामनोपगङ्गायां संक्षेपतर्पणम् । संक्षेप-
तर्पणेऽपि सन्ध्याकालबाधगङ्गायां सान्तपनीयाम्निहोचन्यायेना-
सम्बन्धात्तु नोत्कर्षः । प्रापणाच्च निमित्तस्येति न्यायेन सम्बन्धोत्तरं
कार्यम् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं गिरःस्नातस्यैव । सर्वाङ्गजन्-
मयोगस्यैव स्नानगन्धार्यत्वादित्युक्तम् । तथाच स्मरन्ति,—

गिरःस्नातसु कुर्वीत देवं पितॄमथापि वा ।

(१) D • यदि चात्मान • ।

(२) D एतन् • ।

(३) D तेनैव सर्वं • ।

इति । '[यत्तु,] वामनपुराणे,—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा
सन्तर्प्य तोयेन पितृन् मनुष्यान् ।

इति तदनुवादत्वात् शिरःस्नानपक्षे सन्तर्प्येत्वेवम्बरम् । अथ
प्यावि'वृद्धायङ्गुलं हृद्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये
सर्वाङ्गसंयोगचमजलासम्भवे वा मन्त्रस्नानादयोऽनुकल्पाः । ते च
प्रकारणाविशेषाभ्याम्याङ्गिकस्नानस्याप्यनुकल्पा एव । "नृणुध्वं
वक्ष्यते स्नान"मित्युपक्रम्य माध्याङ्गिकस्नानं सुविस्तरमुक्त्वा मध्ये च
"न स्नात्वा नाचरेत् कर्म, जालास्त्रेदसमाकोर्य" इत्यादिसार्धद्वाद-
विधिना,

तस्मात् प्रातः प्रशंसन्ति स्नानमेव हि नित्यम् ।

इति प्रातःस्नान विधाय, अन्ते च

'एष वोऽभिहितः कृत्यः स्नानस्य परमो विधिः ।

गुणाय तस्याचरणे दोषास्तस्यानिषेधे ॥

इत्युपसङ्गत्य,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालगतवायुपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इतिस्नानानुकल्पविधेः प्रातःस्नानपक्षेऽङ्गस्नानेऽप्यपि देयात्
प्रवृत्तेः । सध्याप्रकरणे च,—

(1) D Omits the portion bracketed

(2) D वृद्धायङ्गुली = ।

(3) A एष वो नित्यम् कृत्यम् = ।

उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहस्थितैः ।

तिसृष्वपि तु सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

इति सन्ध्याङ्गत्वेन ज्ञानमुक्त्वा

कालदोषादसामर्थ्यात् यत्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु^१ मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

इति मार्जनं ज्ञानफले सन्ध्यासाधुष्यानुकल्पत्वेनोक्तम् ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने ज्ञानमेव समाचरेत् ।

इति चाण्डानादिसंघे लालादिसङ्घे चाप्रायत्ये ज्ञानमेव न
मार्जनम् । तेनायमर्थः,—^१[ज्ञानस्य फलदयं] अप्रायत्यनिवृत्तिः
सन्ध्यासाधुष्यच्च । तेन कर्मसाधुष्यं ज्ञानेन मार्जनाद्यनुकल्पेन
वा । अप्रायत्यनिवृत्तिसु ज्ञानादेव । लालादिलेपाशुषी क्षालना-
दिना वा । ^२तथाच बोधायनः,—“अथातः सन्ध्योपासनाविधिं
व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः^३ प्रक्षालितपाणिपादः
पप आचम्य अग्निरयं मामन्युयेति सायमपः पीत्वा सूर्यं
मामन्युयेति प्रातः सपवित्रेण पाणिना सुरभिमतीभिरवलिङ्गा-
भिर्हिरण्यवर्णाभिः^४ पावमानीभिर्याज्वतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं
मप्रोष्य प्रयतो भवति ।” तथाप्युदाहरति,—

(१) C = ऋषिभ्यस्तु ।

(२) C. Omit the portion bracketed

(३) A C तथा बोधायनः ।

(४) A C Here add प्रयतो वाऽभिषिक्तः प्रक्षालितः ।

(५) D = पवित्रैरात्मानं मप्रोष्य प्रयतो भवति ।

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्व्वर्षिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

सर्व्वकर्म्मणाञ्चारम्भे प्राक् सन्ध्योपासनाकालाच्चैतेन पवित्र-
समूहेनामानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति । 'अत्र लक्ष्मीधर,—'इदञ्चा-
ग्निश्च मां सन्तुज्ज्वादिपवित्रैरित्यन्त्य (स) पवित्रं मार्जनं, याज्ञ-
वल्क्यीयञ्च यन्नं चाप इत्यादि, अघमर्पणसूक्तेन वेत्यन्त्यमन्त्रैर्मार्जनं,
प्रयतस्यैव कर्म्मार्द्रमुख्यस्नानाशक्तौ बोध्यम् ।' सर्व्वकर्म्मणाञ्चारम्भे
यावादीनामपि मार्जनं साङ्गख्यार्थमित्यर्थः । अत्र च प्रयतो
भवति (इति) १[किं कर्म्मार्द्रं भवति] न तु प्रायत्यशून्यो भवती-
त्यर्थः । तथा च प्रातः स्नानस्य लालास्वेदादिलेपाप्रायत्यनिर्हरणार्थं
त्वेष्यगन्तस्य शिरः प्रोञ्चनपूर्व्वकं

अशिरस्तु भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् ।

आद्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

(इति) जावालोक्तं स्नानहयमप्रायत्यनिर्हरणार्थम् । तथा,—

नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जनैः ।

जनार्द्रकर्पटेनाङ्गप्रोञ्चनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि सशिरस्तुस्नानामभवेऽङ्गप्रोञ्चनम् ।

पातुरस्य वारुणस्नानासमयस्य चाश्वानादिज्येष्ठनिमित्ता-

गोत्रे यम,—

आतुरस्नानसम्प्राप्तौ दशकत्वस्वनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा सृष्टेत् क्षिप्रं ततः शुद्धेत् स आतुरः ॥

‘इदञ्च तत्र (ततः) शुद्धेत् स आतुरः] इति वाक्यशेषात् शुद्ध्यर्थम् । कर्माङ्गस्नानकार्यन्तु मार्जनादिना कर्तव्यम् । आतुरस्य शुद्ध्यर्थं स्नानममन्त्रकमेव प्राप्नोतीति स्नात्वा स्नात्वेति स्मृष्टुः स्नानममन्त्रकमेव । अमेध्यलेपव्यतिरिक्तसर्वप्रकाराप्रायत्ये मानस-स्नानमेवाप्रायत्यनिवर्त्तकम् । तदसामर्थ्येनान्येन दशकत्वः स्नात्वा सर्वत्र नमिति विद्याकरवाजपेयिनः । तेषामभिप्रायः,—‘मानसं प्रवरं स्नान’मिति मानसस्नाने प्रवरत्वं कर्माङ्गसाहुष्यकरत्वेनाप्रायत्यनिवर्त्तकत्वेन च । एकार्थत्वे प्रवरत्वासङ्गतेः,

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

इति स्मृत्यन्तराच्च ।

‘तत्र स्नानानुकल्पाः ।

बोधायनोक्तमत्र स्नानमुक्तमेव । योगियात्रवत्कारः,—

कालदीपादसामर्थ्याच्च शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा स्नात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

[इति ।]^१

(1) C Omits the portion bracketed

(२) D • अथ न्यस्तमेव •

• See Bibliotheca Indica A S B, निष्ठाचारप्रदीप Part II p 144

(३) C. तेन स्नाना • A ते च स्नाना •

(4) १. C Omit the portion bracketed

शत्रु आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिर्ऋद्धमन्त्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥

ज्ञानमव्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभूतमम् ॥

ज्ञानमव्दैवतैर्[मन्त्रैर्]रित्यव्दैवतैः शत्रु-आप, द्रुपदा, आपो
हिष्ठा इति तिसृभिर्मार्जनत्रयम् । अघमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम
इति ज्ञानमश्वमेधावभूतममित्यर्थः । अत्र 'मन्त्रसाङ्गुण्यरूप-
ज्ञानकार्येण शत्रु-आप इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य निरपेक्षविधानाच्च
वैधायनोक्तसुरभिमत्यादिषु समुच्चयः । वैधायनेऽपि सुरभि-
मत्याद्यनन्तरं "मन्त्रैश्च पवित्रै"रिति 'तच्छास्त्रानामेव मन्त्राणां
निरपेक्षेण सन्ध्याङ्गत्वविधेः "शत्रु आप" इत्यादीनामप्रदेशः । केवलं
इयोः सन्ध्याप्रकरणस्यत्वेन मन्त्रभेदेऽपि मार्जनक्रियारूपप्रत्यभि-
ज्ञानादेककर्मत्वेन वैधायनोक्तमन्त्रज्ञानेऽङ्गत्वेन विहितं 'मग्निश्च
मा मनुष्ये"त्यवभृच्चणमिहापि प्रवर्तते । मध्याह्नसन्ध्याया सन्ध्या-
प्रकरणे "उभे सन्ध्ये(च) स्नातव्य"मिति मध्याह्नज्ञानस्य सन्ध्याङ्गत्व-
मिति पुरुषार्थत्वञ्च ज्ञानस्यास्ति तेन पुरुषार्थज्ञानकार्ये सन्ध्या-
दिसाङ्गुण्यरूपज्ञानकार्ये चाविशिष्टेण मार्जनं विधीयते । विशे-
पादरायत्वरीक्षारूपज्ञानकार्यमात्रपर्युदासादिति । अतएव
"तर्पणन्तु शुचिः कुर्या"दित्यत्र "शुचिर्मन्त्रज्ञानादिनापी"ति

(१) D Omits the part on 1 bracketed

(२) १ C अग्नेर्वाहृ •

(३) A C सायान्मरीक्षारूपज्ञानकार्यमात्रपर्युदासादिति •

लक्ष्मीधर । एवञ्च सायसन्ध्याया वचनादेव पुनर्मार्जनविधि
 प्राक्सन्ध्योपासना'दिति वीधायनोक्ते । आद्यादिषु च
 वचनादेव पृथगङ्गत्वमिति । अग्निहोत्रपञ्चमहायज्ञादावपि
 यद्यपि पृथङ्मार्जनप्रसङ्गस्तथापि 'सर्व्वकर्मणाञ्चारम्भ इति दत्त
 पृथक् स्नानमङ्ग तत्रैव आद्यादौ स्नानकार्य्ये मार्जनविधिरिति
 प्राय(यो)दर्शनादवगतमिति नाग्निहोत्रादौ पृथक् प्रसङ्ग ।
 योगियान्नवल्कार,—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालगत्यास्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादित सप्त केचिदिच्छन्ति सूरय ॥

आपो हिठेति वै मानस सृष्टालम्भसु पार्थिवम् ।

आग्नेय भस्मना स्नान वायव्य गौरज स्मृतम् ॥

'यत्तु सातपथ्येण स्नान तद्विषयमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाह्यन्तु मानस विष्णुचिन्तनम् ॥

कालदोषादसामर्थ्यात् सब्ब तुल्यफल स्मृतम् ।

[इति ।]^१

मानस प्रवर स्नान केचिदिच्छन्ति सूरय ।

आत्मतीर्थप्रशसाया व्यासेन गदित यथा ॥

'[आपो हिठेति मार्जनमन्त्रमात्रोपलक्षणम् । सब्ब तुल्य
 फलमिति यद्यपि वारुण सुख्य मन्त्रस्नानादिकमपि तदसम्भवे
 तत्कार्य्यकारित्वात् तुल्यफलम् ।, आत्मतीर्थप्रशसायाम्—

(1) D यत्तु सातपथ्ये •

*) C On to the port on bracketed

*) D O to the port on bracketed

आत्मा नदी संयमपुण्यतोया
सत्यद्भदा शीलतटा दयोर्भिः ।

तचावयाहं कुरु राजपुत्र
न वारिषा शुद्धयति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम् ।] 'तेनैव तद्वाक्यशेषाद् ब्रह्माकारान्तः-
करणवृत्तिरूपनिराकारविष्णुचिन्तनं मानसम् । साकारचिन्तनं
तदसामर्थ्यं । गिट्टाः,—

खसितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्तिं प्रभुं क्षरेत् ।
तत्पादोदकधाराश्च निपतन्तीं स्वनूर्द्धनि ॥
चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविगन्तीं स्वकां तनुम् ।
तथा (तया) संचालयेत् सर्वमन्तर्देहगतं मनम् ॥
इदं ज्ञानवरं मन्त्रज्ञानाच्छतगुणं श्रुतम् ।

एवञ्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति । तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरम् ।
एव ज्ञारोतः,—(हारीतेन)

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ।
इति पञ्चज्ञानान्युक्ता

एतैश्च मन्त्रतः ज्ञात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ।
इत्युक्तम् । तत्र तीर्थज्ञानफलत्वेन विधानेऽप्रकरणपाठे यदि
कश्चेमेदमन्त्रादा ज्ञारीतोक्तस्य सधर्मकत्वे प्रवृत्तत्वात् याज्ञवल्क्ये-
ऽप्याग्नेयादिज्ञाने समन्वयकत्वमतिदेवात् । इयोरप्येव सुतरा
समन्वयकत्वम् । स्कान्दः,—

पुण्यं कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि !

तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नानेन लभ्यते ॥

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरच्च, हरनन्दिते ।

भस्मच्छत्रं नहि सदा धर्पयन्ति विनायकाः ॥

(इति) आग्नेयस्नानस्य फलान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।

अनन्तगतमेवासौ समुत्क्षिपति रश्मिभिः ॥

तस्य संस्पर्शनिर्हृतपापपद्मे द्विजोत्तमः ।

न याति नरकं सद्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

(इति) दिव्यस्नानस्य, फलान्तरम् ।

एते चानुकल्पा नित्ययोरेव प्रातर्मध्याह्निकस्नानयोस्तदुभय-
प्रकरणपाठात् । काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नैयां प्रवृत्तिः ।
कास्तिनस्नानाद्यसामर्थ्येऽनन्तप्रतिनिधिकर्तृद्वारा वारुणस्नानमेव
कारयितव्यम् । पुत्रादीनां प्रतिनिधिकर्तृत्वस्य दक्षमाणत्वा-
इच्छिणादानादिना ब्राह्मणान्तरद्वारा वा वारुणस्नानमिति ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव न मार्जनादीत्युक्तं
तत्प्रायत्यनिमित्तान्युच्यन्ते ।

गौतमः, — पतितचाण्डालसूतिकोदक्याः श्वसृष्टतत्सृष्टोप-
स्पर्शने सचेन्न उदकोपस्पर्शनात्पूतो भवति । उपस्पर्शनं स्नान
सचेन्न इतिसिद्धात् । अत्र तत्सृष्टपद श्वसृष्टपरमित्येके । अन्ये
त्वेकपदोपात्तत्वाविशेषात्तर्ज्वच्च सम्बन्ध इत्याहुः । अत्र वर्तमान-
चाण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानम् । अतीतचाण्डालादिस्पर्शस्याकृत-
स्नानस्य स्पर्शने तु शातातपः,—

अशुचिं ससृष्टेद् यसु एक एव स दुष्यति ।

'तं सृष्ट्वान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

[इति ।]' देवलः,—

उपसृष्ट्याशुचिसृष्ट तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तो पादो च प्रक्षास्याचम्य शुद्ध्यति ॥

चण्डालः प्रथमः तत्स्पर्शाद् द्वितीयः तत्सृष्टस्पर्शात् तृतीयः ।

अत्रातीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्य स्पर्शं यदाचमनं तदकामतः
कामतस्तु तत्रापि स्नानमेव ।

तत्सृष्टिर्न सृष्टेद् यसु स्नानं तस्य विधीयते ।

कर्तुमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्ष्य तथा ॥

पुण्य कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि ।

तत्फल सकल देवि भूतिस्नानेन लभ्यते ॥

उच्छिष्ट वा प्रमत्त वा नरच्च, हरनन्दिते ।

भस्मच्छन्न नहि सदा धर्पयन्ति विनायकाः ॥

(इति) आग्नेयस्नानस्य फलान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

आकाशगङ्गासलिल समादाय गभस्तिमान् ।

अनन्तगतमेवासौ समुत्क्षिपति रश्मिभिः ॥

तस्य सस्यर्गनिर्दूतपापपङ्को द्विजोत्तमः ।

न याति नरक सद्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

(इति) दिव्यस्नानस्य, फलान्तरम् ।

एते चानुक्त्या नित्ययोरेव प्रातर्माध्याह्निकस्नानयोस्तदुभय
प्रकरणपाठात् । काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नेपा प्रवृत्तिः ।
क्रांतिकस्नानाद्यसामर्थ्यजन्यप्रतिनिधिकर्तृद्वारा वारुणस्नानमेव
कारयितव्यम् । पुष्यादीनां प्रतिनिधिकर्तृत्वस्य दक्षमाणत्वा
हविषादानादिना ब्राह्मणान्तरद्वारा वा वारुणस्नानमिति ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव न मार्जनादीत्युक्तं

तत्राप्रायत्यनिमित्तान्युच्यन्ते ।

गोतमः, — पतितचाण्डालसूतिकोदक्याः श्वसृष्टतत्सृष्टोप-
सर्गने सचेल उदकोपसर्गनात्पूतो भवति । उपसर्गनं स्नानं
सचेल इतिलिङ्गात् । अत्र तत्सृष्टपदं श्वसृष्टपरमित्येके । अन्ये
त्वेकपदोपात्तत्वाविशेषाद्वर्ध्वं सम्बन्ध इत्याहुः । अत्र वर्तमान-
चाण्डालसृष्टस्य सर्गने स्नानम् । अतीतचाण्डालादिसर्गस्याङ्गत-
स्नानस्य सर्गने तु शातातपः,—

अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति ।

'तं स्पृष्ट्वा न्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

[इति ।]' देवलः,—

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं द्वितीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्ती पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयति ॥

चण्डालः प्रथमः तत्सर्गाद् द्वितीयः तत्सृष्टसर्गात् द्वितीयः ।

अत्रातीतचण्डालसर्गस्य द्वितीयस्य स्नानं यदाचमनं तदकामतः

कामतस्तु तत्रापि स्नानमेव ।

तत्सृष्टिनं स्पृशेद् यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्हमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्ष्यं तथा ॥

* अत्र 'यः तत्सृष्टोपसर्गने' इत्येवं रूप एव पाठः सङ्गतः ।

(1) D. अस्पृष्टान्यो . ।

(2) C. Omits the portion bracketed.

इति स्मृत्यन्तरादित्याहुः । शवस्मृष्टस्मर्शं त्वकामतोऽपि स्नान-
दोषगुरुत्वादित्यवर्धयम् । गुरुत्वञ्च वक्ष्यमाणच्यवनस्मृतौ पृथक्
'निर्देशात् । शवस्मृष्टपदस्य तत्रातीतशवस्मर्शनद्रव्यपरत्वाद् ।
बोधायनः,—चाण्डालेन सहाध्वगमने सचेतस्नानम् । तेन सहैक-
कार्येणाध्वगमनम् । अङ्गिराः,—

यस्तु च्छायां श्रपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधितिष्ठति ।

सचेनो जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्य पिबेद्वरति ॥

आपस्तम्बः,—

एकशाखां समारूढ्याण्डालादिर्भवेद् यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियाद् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । “अनेकोद्धार्ये दारुगले
(दारुगले) भूमिसमे” इतिवचनादनेकपुरुषवाच्यावयविपरम् ।
तथा,—

चाण्डालं पतितश्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादर्वाक् सचेनो जलमाविशेत् ॥

इत्यतिसान्निध्ये स्नानम् । [तेन]^१

युगञ्च ^२द्वियुगश्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधः क्रमात् ॥

इति युगादिदेशपरिहारोक्तावपि तदध्वगमनं न स्नान-
निमित्तं किन्त्वाचमननिमित्तम् । पङ्कशीत्यङ्गुलं युगम् ।

(१) D निर्देशात् ।

(२) B Omits the portion bracketed.

(३) D • द्वियुगश्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् • ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षचितिर्यूपचाण्डालः सोमविक्रयो ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेलो जनमाविशेत् ॥

[चितिर्यूपयोः कर्मसमाप्तो स्पर्शनं स्नाननिमित्तम् । वार्त्तिके तु,—“कर्ममन्त्रेज्वैधस्यर्शं स्नान”मित्युक्तम् । च्यवनः,—“स्नानं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सन्नेहमनुप्यास्य शवसृष्टं महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेलोऽन्धोऽवगाह्योत्तीर्थ्याग्निमुपसृशेत् ।’] गायत्र्यष्टयतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा हिराचामेत् ।” इदं कामकृते । अभ्यस्तो अभ्युप-
सर्गनादिकामधिकम् । देवद्रव्योपजीवी देवतायै दत्तस्य हिरण्या-
देरपहारेण जीवति यः । तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरचयम् ।

भसो देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

सृष्ट्वा देवनकश्चैव सवासा जनमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्मात्य सवासा चाश्रुतः शुचिः ।

इदं वेधनिर्मात्यग्रहणव्यतिरिक्तपरम् । श्रुतिः,—

गैवान् पाशपतान् सृष्ट्वा वैडालव्रतनास्तिकान् ।

पिकर्मस्थान् दिजान् शूद्रान् सचेलो जनमाविशेत् ॥

गैवपाशपतपदं कामगैवपाशपतपरं योगियाश्रयस्त्वे पाश-
पतस्य प्रामाण्योक्तेः । कौर्म्यं च,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि 'लोके सम्प्रोहनानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ।

वामं पाशपतं यैवं दक्षिणस्यैव भैरवम् ॥

इत्यप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येच्छया प्रेत ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलः स्मृद्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥

शुद्धेदित्यनुवृत्तो विष्णुः,—सर्वस्यैव हि प्रेतस्य बान्धवैः

सहायुपातं कृत्वा स्नानेन । मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकापण्डमार्जारखुश्रुकुटान् ।

पतितापविडचाण्डालमृतहाराय धन्यं वित् ।

ससृश्व शुद्धयति स्नानात् उदक्याग्रामशूकरौ ॥

अथ मार्जारपद स्थिरस्थितमार्जारपरम् । “मार्जारधंक्रमे शवि”रिति स्मृत्यन्तराश्रंक्रमणमार्जारस्यर्धं न स्नानम् । आखुपदं कुकुटपदसमभिध्याहाराद् ग्राम्याखुपरम् । ‘एवं ‘मार्जारमूपिका-सनययनाम्बुविप्रुपो नित्यं मेध्या’ इति, “मार्जारमूपिकस्यर्धं”,—“कर्म कुर्व्वत्रपः सृजेत्” इति चापवादवचनश्रंक्रमणमार्जार-परमारण्याखुपरम् । कुकुट्यात्र ग्राम्य एव स्नाननिमित्तम् । तथा च देवलः,—

श्वपाक पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् ।

सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

(१) C लोकसम्प्रो • ।

(२) A C एवञ्च मार्जार • ।

श्वकुक्कुटवराहांस ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुद्धयति ॥

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धो यदि संस्पृष्टेत् ।

विशुद्धात्युपवासेन पुनः लक्ष्मणे चैव हि ॥

आरण्यकुक्कुटवराहस्ये न स्नानम् । ['स्मृत्यन्तरात् खरोद्वस्त्रं

स्नानम् ।]

अथ विशेषमाह शातातपः,—

रजकयस्त्रकारश्च व्याधजालोपजीविनौ ।

चेलनिर्णैजकयैव नटः शैलूपकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा स्त्रा च वनिता सर्व्ववर्णगा ।

चक्षी ध्वजी विध्यघाती ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥

एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन चालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ॥

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करव्यतिरिक्तनाभ्यूर्ध्वभागपरमित्युक्त-
मेव । अत्र श्वकुक्कुटवराहाणामत्यमेध्यत्वात् अकामतोऽधमाङ्ग-

स्ये आचमनं कामतस्तु स्नानमेव । ब्रह्मपुराणे,—उदक्यासूतिका

स्नान्यावसायिस्तृप्तहारस्ये स्नात्वा द्वादशवारमुदग्रहणं मैथुने

वमने चेत्युक्तम् । व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरोद्वाणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेध्यञ्च सृष्ट्वा स्नायात् सचेलकः ॥

लघुहारीतः,—

खविष्ठां काकविष्ठाञ्च कङ्कटधनरस्य च ।

अधोत्सृष्टसु(?) संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

नरविष्ठा परकीया । अधोत्सृष्टो(?) मूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गेणाशुद्धः ।

शङ्खः,—

रथ्याकर्द्धमतोयेन छीवनाद्येन वाप्यथ ।

नाभेरुद्धे नरः सृष्टः सद्यः स्नानेन शुच्यति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः सृष्टसु ताड्यः ।

उभौ स्नानं प्रकुर्वतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाशुलशुनस्पर्शं स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामिदेव भुक्तात्रं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥

भुक्तात्रं वान्त इत्यर्थः । तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रम् ।

मैथुनिनः कृती । ब्राह्मे,—

मानुपास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

स्नायाद् गां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद् विष्णुमनुस्मरेत् ॥

'मानुपास्थिग्रहणमभक्ष्यपश्चनखास्थिपरं स्मृत्यन्तरसंवादात् ।

देवलः,—

मानुपास्थि वसां विष्ठामार्त्तवं भूवरतसी ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ।

स्नात्वावसृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ॥

तान्येव स्नानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात् ।

ज्ञाननात् । विष्णुः,—“नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु कायिकैर्मलैः

सुराभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं 'प्रक्षाल्याङ्गिः शुद्धो भवति ।

अत्यन्तोपहतश्च तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन । चक्षुष्युपहतः

स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति दशनोपहतश्च ।” प्रवाहुर्हस्तः ।

अत्यन्तोपहतः नाभ्यूर्ध्वकायस्पृष्टः । अङ्गिरा ;—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पर्शगतं तत्र स्नानं विप्रो धनम् ॥

विप्रो धनं इन्द्रियसुखक्षालनं स्नानञ्च कार्यम् । हारीतः,—

ज्ञातः शुद्धो भवति । अजीर्णवान्तश्मशुकर्मायोनिपशुदिवामैद्गुन-

गमने च । सुमन्तुः,—अगुदकामूत्रपुरीषकरणे नखकेशरुधिर

प्राग्ने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्मीदकप्राशनञ्च । लघ्नापस्तम्बः,—

यद् विष्ठितं काकवलाकिकाभ्या-

ममेध्यलितञ्च भवेच्छरीरम् ।

श्रोत्रे मुखे च प्रविशेत्तु सम्यक्

स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकाभ्यां यस्योपरि विष्ठा कृता तच्छरीरममेध्यलितं

स्नानेन शुद्धयति । श्रोत्रमुखप्रवेशे गुरु प्रायश्चित्तमत्र ।

(1) A C प्रक्षाल्य तद्वत् शुद्धो भवति ।

(1) D श्रोत्रे मुखे प्रविष्टे गुरु * ।

पादेतराशेन श्मशानसंगे, सवत्सरपर्यन्तनित्यकर्माकारिसंगे
 [‘पुनर्मनो(?) जपेत् महाव्याहृतिभि सप्ताज्याहुति स्नानम् ।
 स्मृत्यन्तरात् कृष्णाजिनप्रतिग्राहिसंगे स्नानम् ।

असृष्ट्योऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमो हि स ।

(इति) यूपसान्वेन निन्दनात् । ग्रामयाजकसंगे स्नान
 स्मृत्यन्तराद्विताधूमसंगे च । पुत्रजन्म स्नाननिमित्त वन्धुमरणञ्च ।

ग्रहणे श्रावमाणोच विमुक्तौ सूतका स्मृतम् ।

इति ग्रहणमुक्तेरपि स्नाननिमित्तत्वम् । यत्तु “चाण्डालादि
 संगे] पुनर्मनो(?) जपेत् महाव्याहृतिभि सप्ताज्याहुतिभिर्जु
 हुया’दिति तत्कामतोऽभ्यासे । स्मृत्यन्तरे,—अस्मिन्सञ्चयनात् पूर्वं
 मवान्वयस्य रोदने स्नात्वापोष्य शुद्धि । शूद्रे चिरात्रण ।
 पराशर,—

अस्ता गते यदा सूर्ये चाण्डाल पतित स्त्रियम् ।

सूतिका स्पृशतथैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ।

स्नानमाचमनं प्रीतिं दिव्योदृतजलेन च ॥

दिव्योदृतजलाभावे त्वाह,—

जातवेदा सुवर्णश्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव स्पृष्ट्वा स्नात्वा च शुद्ध्यति ॥

अग्निसुवर्णाकाशानामेकं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणानुप्रया जलमुदृत्य
 रात्रौ स्नायादित्वर्थः । अत्र हेतुमाह,—

(१) A D Omit the portion bracketed

(२) C पुत्रजन्म स्नानेन शुद्ध्यति ।

३ A सप्ताज्याहुतीमुपुष्ट्यादिति • ।

आचान्तमनुचान्तञ्च निशि स्नानं न विद्यते ।

अनुचान्तं भूमिष्ठजले स्नानमाचान्तञ्च निशि न विद्यते यत
इत्यर्थः ।

‘अथापवादः ।

अधोवायुसमुत्सर्गं प्रहासेऽनृतभाषणे ।

मार्जारभूषिकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्वपः स्पृशेत् ॥

शिष्टाः पठन्ति,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसैवार्थमागतान् ।

‘चाण्डालपुत्रशार्दीयं स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

इदञ्चोक्तवादी बहुजनसङ्गले । तथा,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संयामि देशविज्ञवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टास्पृष्टसमीपत्स्पृष्टमित्याहुः । आचारपञ्चवे,—

कुण्डे मध्ये शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संयामि सङ्क्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ॥

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

(१) A. C. अथापवादः ।

(२) A. D. चाण्डालपुत्रशार्दीयं वापि स्पृष्ट्वा ।

शुद्धमित्यर्थः । चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डसुर्परादिकं दुद्र-
मार्गादिस्थं न स्पर्शे स्नाननिमित्तम् । अनेकपरम्परया
चाण्डालादिस्पर्शनं न स्नाननिमित्तम् । एकान्तरिते स्नानमित्युक्त-
मेव । सधु 'उच्छिष्टान्नवाप्यं तत्सृष्टमारुतासृश्याग्निधूमादि
नाशुद्धम् । तथा भक्षिका सन्ततिर्वारा । सन्ततिः सन्तन्यमान
लणादि । धारा जलक्षीरघृतादेः पात्रादधः पतन्तीति तलेऽग्निध-
संसृष्टापि पात्रं नरं वा न दूषयति । तथा,—

पादुके वापि गृह्णीया^१दसृश्यास्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोपितां विष्टा वशिष्ठः प्राह सृत्तिकाम् ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धाद्यभावे च^२बोध्यम् । तथा,—

रथ्याकर्मतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धान्ति पक्षेष्टकचित्तानि च ॥

तथा,—

पादौ शुचिर्वाह्यणानां पदासृष्टश्च कामतः ।

^१इति पादशुद्धिस्तस्या अपवादः । इत्यादिवाक्यानामाचारोप-
ष्टभाग्नहाजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यकारणाभावाच्च प्रामाण्यम् । इति
नैमित्तिकस्नानानि ।

(१) D. उच्छिष्टाद्युक्तसृष्टमारुतासृश्याग्निधूमादिकं नाशुद्धम् । तथा • ।

(२) D. • इत्यर्थेऽप्यर्थे • ।

(३) D. बोध्यम् ।

(४) A C इति वाशुद्धि • ।

अथ प्रातःस्नानप्रयोगः ।

बहिरेव जलेन देहक्षालनम् । [१सदा त्रिः पादक्षालनम् ।]
आचमनम् । वस्त्रद्वयधारणम् । [२यवित्त्रोपग्रहधारणम् ।] शिखा-
यन्त्रोपवीतानुसन्धानम् । जले प्रवेशः । उद्धृतोदकपक्षे प्राङ्मुखतयो-
दङ्मुखतया वीपवेशनम् । चिमाचप्रणवीक्षारणम् । अवमर्पण-
सूक्तस्याचमर्पणकृत्परिनुष्टुप्छन्दः १भाववृत्तं दैवतं स्नाने विनि-
योगः ।

ऋतञ्च सत्यञ्चाभीष्टात्तपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥

समुद्रादण्वादाधिसंवत्सरो अजायत ।

अहीरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिपतो वयो ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो सतः ॥

[इति^१] वारवयमुक्त्वा १गङ्गे ब्रह्मगच्छेत्त्वेवं तीर्थावाहनम् ।
कत्रिमादिषु गङ्गादिगच्छेनावाहनम् । पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जला-
वर्त्तनरूपं जलाभिमन्त्रणम् । पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलपुलुकपानम् ।

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) D Omits the portion bracketed

(३) D भाववृत्त = ।

(४) D Omits the portion bracketed

(५) D तीर्थनाम कृत्वा गङ्गे ब्रह्मगच्छेत्त्वेवं तीर्थावाहनम् = ।

'पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम् जले निमज्ज्य त्रिवारमघमर्पणजपः ।
उद्धृतस्नानेऽन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिपेचनं यावत्-पाठम् । ततो-
ऽघमर्पणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् । विष्णुस्मरणम् । उद्धृतोदकस्नाने
न मन्त्रः । स्नान प्रवाहाभिसुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिसुखस्य ।

२ अथ वारुणमन्त्रैः स्नानम् ।

तत्र प्रयोगः । पूर्व्ववद्देहक्षालनादि । जले प्रविश्य त्रिमात्र
प्रणवजपः । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो वरुणो देवता तीर्था-
वाहने विनियोगः । “इमंश्च वरुणयूधी हवमद्या च मृत्यु ।
त्वामवस्युरा चके ।” अनेन तीर्थावाहनम् । प्रजापतिः । त्रिष्टुप् ।
वरुणः । जलाभिमन्त्रणे ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वदमान-

स्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेनमानो वरुणश्च धीधु-

र्यसमा न आयुः प्रमोषीः ॥

अनेन जलाभिमन्त्रणम् । श्रुतः शेषः । त्रिष्टुप् । वरुणः । जलपाने ।

उरुं हि राजा वरुणयत्कार

सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽक-

रुतापवक्ता हृदयाविधयित् ॥

(1) F F A I I before it इतिराचमनम् ।

(2) D अथ वारुणस्नानम् ।

अनेन जलपानम् । द्विराचमनम् । प्रजापतिः । गायत्री ।
वरुणः । मार्जने । “योर्वन्तं जिघांसति तमभ्यभौति वरुणः परो-
मभिः परस्त्र”^(१) अनेन मार्जनम् । धाम्न इत्यस्य प्रजापतिः ।
मुञ्चेत्यन्तं यजुः^(२) । यदाहु^(३)रिति गायत्री । वरुणः । अन्तर्जलजपे ।
“धाम्नो धाम्नो राजद्वितो वरुण नो मुञ्च यदापो अग्निया वरुणिति
शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।” जले निमज्ज्य जपः । शुनःशेषः ।
त्रिष्टुप् । वरुणः । स्नाने । “उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि
मध्यमं यथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये
स्याम ॥” इति मज्जनम् । विष्णुस्मरणम् ।

क्षणा क्षण महाबाहो भक्तानामार्त्तिनाशन ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

इति पादोदकग्रहणम् । तत्र जल एव स्थित्वा माध्याह्निक-
वस्त्रमायविधिना तर्पणं वस्त्रनिष्पीडनाख्यम् । सन्ध्याहोम-
कालसङ्कोचशङ्कायां संक्षेपतर्पणम् । तत्र ‘नरसिंहपुराणोक्तविधिः ।
देवांस्तर्पयामीति सव्यतया त्रिवारमञ्जलिं देवतीर्थेन । देवगणां-
स्तर्पयामीति पुनरञ्जलित्रयदानम् । एवं कण्ठलग्नयज्ञोपवीतः
ऋषींस्तर्पयामीत्यञ्जलित्रयं दद्यात् । पुनः ऋषिगणांस्तर्पयामी-
त्यञ्जलित्रयम् । ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य पितृ-
स्तर्पयामीति पितृतीर्थेनाञ्जलित्रयम् । [‘एवं] पितृगणां-
स्तर्पयामीत्यञ्जलित्रयम् । अथवा भूदेवांस्तर्पयामि भुवदेवां-

(१) D नारसिंहोक्तः ।

(२) D Omits the portion bracketed

स्तुपयामि स्वदेवास्तुपयामि भूर्भुवःस्वदेवास्तुपयामीति देवतर्पणम् ।
 भूर्ऋषींस्तुपयामि भुवः ऋषींस्तुपयामि भूर्भुवःस्वऋषींस्तुपयामीति
 ऋषितर्पणम् । भूः पितॄंस्तुपयामि भुवः पितॄंस्तुपयामि स्व
 पितॄंस्तुपयामि भूर्भुवःस्वःपितॄंस्तुपयामीति पितृतर्पणम् ।
 अथवा —

आत्र ह्यस्तस्वपर्यन्त जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्यत्वेतच्चतुर्विधम् ॥

इति जलाञ्जलित्रयदान देवधर्मेण ।

मार्जनक्रमः,—“सूर्यं च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्य
 पापेभ्यो रक्षन्ता यदङ्गा पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्या
 पद्भ्यामुदरेण शिश्रा अहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिदुरितं मयि
 इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्यं ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि
 स्वाहा” इति जलतुलुकपानम् । वैकल्पिकं हिराचमनम् । “शन्न”
 इत्यस्य,—प्रजापतिः । अनुष्टुप् । आपः । मार्जने । “शन्न आपो
 धन्वन्याः शमनः सन्तु नूय्याः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु
 कूप्याः ।” इति कुशत्रयेण शिरसि जलप्रक्षेपः । कौकिलौ
 राजपुत्रः । अनुष्टुप् । आपः । मार्जने । “द्वुपदादिव सुमुचान
 स्त्रिभ्यः स्नातो मन्त्रादिव पूतं पवित्रेणेवान्वयमापः शुन्धन्तु मेनसः ।”
 इत्यनेन मार्जनम् । आपो हि ष्ठा । सिन्धुद्वीपः । गायत्री ।
 आपः । मार्जने । “आपो हि ष्ठा मयो भुव स्ता न ऊर्जं दधातन
 मङ्गे रणाय धधमे । यो वः शिवतमो रसम्तस्य भाजयतेह न
 उगतोरिव मातरः । तस्मा अर गमाम वो यस्य अयाय त्रिन्व

आपो जनयथा च नः ।” अनेन मार्जनम् । ‘पुनरघमर्पणसूक्तस्य ऋष्यादिस्ररणम् । “ऋतञ्चे”त्यादि “दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्ष-मथोऽस्र”रित्यन्त्येन मार्जनम् । तत्रापि पूर्ववद्देहचालनं आचमनं जलप्रवेशश्च । ततो मार्जनम् । अथवा “श्व आप” इत्यादिमन्त्र-त्रयेण मार्जनं कृत्वा अघमर्पणसूक्तेन प्राणायामः कार्यः । ईदृशं वा मन्त्रस्नानम् । तत्रापि पूर्ववद्देहचालनम् । समन्त्रकजलमक्षणञ्च पूर्वतः कार्यम् । अप्रायत्ये तु लालादिसङ्गरनिमित्ते ‘सशिरस्क-स्नानं कृत्वा ‘यद्योक्तमार्जनम् । ‘तत्राप्यसामर्थ्यं नाभेरधः प्रविश्यासु अङ्गप्रोच्छनम् । ‘तत्राप्यसामर्थ्यं आर्द्रवस्त्रेण सर्वाङ्गप्रोच्छनं ‘वस्त्र-चालनम् । चाण्डालादिसर्गनिमित्ताप्रायत्ये तु दग्धकृत्वा अन्येन स्नात्वा स्पर्शनम् । ततो मार्जनं कृत्वा सन्धारम्भः ।

अथ भौमस्नानम् ।

तच्च अङ्गप्रोच्छनादिकं कृत्वा गङ्गामृत्तिकादिना सर्वाङ्ग-लेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेण उद्धृतासि वरप्रदे ।

कृष्णोनास्तिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विष्णुना ॥

(१) D. अघमर्पणसूक्तस्य • ।

(२) A. C. सशिरस्क • ।

(३) C. तथोक्त • ।

(४) D. स्नात्वा • ।

(५) D. यत्ना • ।

(६) C. कृत्वा मार्जनम् ।

धरणि त्व महाभागे भूमि त्व घेनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्व हि नृत्तिके हन पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजेक्षणे ।

त्वया हतेन पापेन जीवामस्त्वयसादत ॥

अथ मत्तो यद्यपि वराहदण्डोद्धृतमृदालम्भे श्रुतस्ततोऽति
देहेनेह प्रवर्त्तते । वराहदण्डोद्धृतमृदालम्भस्तु कान्यत्वात् सन्ध्या
नन्तरमेव कार्यम् ।

वराहदण्डाभिन्नाया धराया नृत्तिका द्विज ।

मन्त्रेपानेन यो विभ्रन्मूर्ध्नि पापात् प्रमुच्यते ॥

प्रायुष्मान् बलवान् धन्य पुत्रपोत्रप्रतिष्ठित ।

क्रमाद् भुवि दिव प्राप्य कर्मान्ते मोदते सुरै ॥

इतिवचनात् ।

अथाग्नेयस्नानम् ।

तत्र 'भस्मना कार्यम् । तत्र मुख्य गार्हपत्यभस्म । ['तदभावे
आर्त्तभस्म] तदभावे पञ्चवद्व्यसाधित भस्म न तु लौकिकम् ।

एव मस्काररहित न तु याज्ञ कवचन ।

इति निषेधात् । मन्त्रम्,—

(१) (भस्मना स्नान कार्यम् ।

(२) (१) is the correct bracket]

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरेण सर्व्वदा ॥

इति वाक्याद् भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः । “अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपां रतांसि जिन्वति ।” इत्यनेन
सर्व्वान्ने भस्मसंयोगः कार्य्यः ।

अथ वायव्यस्नानम् ।

‘गोषुरोद्धूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्व्वान्नसंयोगः । तत्र
मन्त्रः,—

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्व्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्ने अश्वमायुस्त्रन्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानम् ।

तच्चानभ्रहृष्टौ निरावरणस्त्रावस्नानम् । तच्च कृत्तिकादि-
विषमपर्यायायुग्मचक्षुषु दिग्गजोज्झितं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।
रोहिण्यादियुग्मनक्षत्रेषु सूर्य्यरश्मिभिरानीतमिदं गङ्गाजलमिति
बुद्धिः कार्य्या । तत्कथनस्य फलान्तराभावात् । “उदुत्यं जात-
वेदस”मिति मन्त्रमुच्चार्या नभ्रहृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठेत् ।

अथ मानसस्नानम् ।

“विष्णु”पदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाक्षणिकमेव तथाप्यविशो-
पहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं साकारेऽपि गौण-
मेवेति साकारनिराकारयोर्गौणत्वाविशेषेऽपि

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ।

इति वाक्यशेषादत्र निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्तनाद्
ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरेव मुख्यं मानसस्नानं तदसम्भवे चतु-
र्भुजाद्याकारविशिष्टस्य स्वरूपं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविव्या-
कल्पितव्यापकत्वगुणविशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाद् ध्येयमिति ।
यत्तु,—आकाशस्यमन्त्रमूर्त्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलितान्त-
धारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तःप्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहचालनचिन्तन
तन्मन्त्रोपासकानां मानसस्नानम् ।

एवं स्नात्वा स्नाननिमित्तं द्विराचमनम् । तच्च जले पादमेकं
स्थले पादमेकं दत्त्वा कार्यम् । तदनन्तरं हृपदामन्त्रत्रिवारपाठेन
अधमर्पणत्रिवारपाठेन वा [गायत्रीत्रिवारपाठेन वा^१] मन्त्रा-
व्याघ्रतिभिः प्रणवेन वा जलचुलुकपानम् । पुनर्द्विराचमनमिति ।
पैठीनसि,—“अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति । वहि-
रुदक आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं वहिरेकं
छत्वा पादमाचामेत् ।” योगियाश्रवस्कारः,—

(१) D • विशेषेण • ।

(२) A. C. आचम्य स्नानम् ।

(३) D Omits the portion bracketed

उदके चोदकस्थश्च स्थलस्थश्च स्थले शुचिः ।
 पादौ प्रस्थाप्योभयत्राप्याचान्त उभयतः शुचिः ।
 यदा शुचिस्थले वा स्यादुदके देवतापितृन् ।
 तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 आचान्तः पुनराचामेन्नन्त्रवत्स्नानभोजने ।
 द्रुपदां वा त्रिराहस्य तथा चैवाचमर्पणम् ॥
 गायत्रीं वा त्रिराहस्य महाव्याहृतिभिस्तथा ।
 सोपांशुप्रशवेनापि आपः पीता अघापहाः ॥

अत्र च “पादौ प्रस्थाप्योभयत्राप्याचान्त” उभयत्र जले स्थले च शुचि-
 रिति स्नानान्त्याचमनं विधाय स्थलस्याशुद्धत्वे जलमध्य एव तर्पणं
 कृत्वा स्नानान्त्याचमनं कार्यमित्युक्त्वा “आचान्तः पुनराचामे” इत्या-
 दिना “मन्त्रवत्स्नानभोजन” इति स्नानशब्देन स्नानान्त्याचमनमनूय
 तदनन्तरं [द्रुपदादिमन्त्रविकल्पविशिष्टं जलचुलुकपानं विधीयते ।
 एषा चात्र योजना स्नाने भोजने निमित्ते यत् “आचान्तः पुनरा-
 चामेत्” तदनन्तरं मन्त्रवत् “आपः पीता अघापहाः” इत्युत्तरेण
 सम्बन्धः । मन्त्रविशेषापेक्षायां^{१)} द्रुपदादिविशेषविधिरिति द्रुप-
 दादिवैकल्पिकमन्त्रविशिष्टं यथा स्यात् तथा स्नानभोजनानन्तरं
 द्विराचमनानन्तरं (द्विराचमनान्तरं) जलचुलुकं पिबेदिति विशिष्ट-
 विधिः । न च योगियात्रवल्केः,—

(१) A • अचमनविधाय • ।

(२) C Omits the portion bracketed

उपस्थानादिर्यस्तावान् मन्त्रवल्कीर्तितो विधिः ।

निवेदनान्तं तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥

इति । “उरुही”ति तोयोपस्थानप्रभृति “देवा गातुविद” इति जप्यनिवेदनमित्यन्तं (निवेदनेत्यन्तं) कर्मकलापस्य स्नानशब्दपरिभाषणात् तन्मध्ये माध्याह्निकसन्ध्याया प्रवेशात् स्नानशब्देन मध्याह्निकसन्ध्यातर्पणाद्यमर्पणमन्त्रकप्राथमिकजलपानमनूय तत्र मन्त्रविकल्पविधिर्भोजनोत्तरं मन्त्रविशिष्टजलपानं विधीयत इति [न । एतद्वद्वयमेकशब्दस्य शक्यम् ।] तदुक्तं “मित्यस्नानार्थसम्बन्धः” ।

वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते ।

सह विध्यतुवादो हि नैक शब्दः समनुते ॥

इति (वाच्यम्) । किञ्च सन्ध्यान्तर्गतजलपानं “कृतमित्यस्मि मन्त्रा चे”त्यद्यमर्पणमन्त्रविशिष्टमुत्पन्नम् । तत्र मन्त्रान्तरमुत्पत्तिविशिष्टमन्त्रावरुहे विधातुमशक्यमिति बलादुदकपानानन्तरं (पानान्तरं) समन्त्रकं विधेयं भाष्येति । नचैतदिष्टम् । यत्तु,—

(1) C Here adds भोजनानन्तरं द्विराचमनानन्तरं समन्त्रकजलपानं विधीयत इति [द्रवदादिमन्त्रविशिष्टं जलपानं विधीयते । एषा चान्नं योजना । स्नाने भोजने निमित्ते यदास्नानं पुनराचमयेत् तदनन्तरं मन्त्रादावपीता यथापह्ना इत्युत्तरेण सम्बन्धः । मन्त्रविधेयायेत्यादि ।] अतएव अन्तरभाष्ये आचमनादिति सन्ध्यादन्तर्गतमन्त्रं तस्यास्य स्नानान्तराचमनानन्तरं न च मन्त्रविकल्पविधिर्भाष्येति शक्यम् । एवञ्च इति वैरस्य स्यात् । आचमनादपीता इति यदनेकेन जलपानं सन्ध्यान्तर्गतमनुते ।

Except the part on bracketed & reads as C after the mark of 1

(2) D Om to the part on bracketed

(3) D • भाष्येति ।

साध्याङ्गिककर्म्मकलापस्य “निवेदनान्तन्तु (न्तत्) ज्ञान”मिति
ज्ञानशब्दवाच्यत्वकीर्त्तनं तदर्थवादमात्रम् ।

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।

रहस्याचरितात् पापाब्युच्यते ज्ञानमाचरन् ॥

इति वक्ष्यमाणविधिप्ररोचनार्थम् । तेन यथाप्राप्तानुवाद-
त्वात् तीर्थविसर्जनस्य 'अप्यनिवेदनपूर्व्वकालीनस्य ज्ञानाङ्गत्वात्
सन्ध्यादेः 'ज्ञानानङ्गत्वेऽपि बहुमन्त्रत्वेन ज्ञानस्य प्राशस्त्यमुच्यते ।
तथा च मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोत्रे मग्नाः ज्ञानफलं न लभन्त इति-
वचनान्मन्त्रबहुत्वेनैव ज्ञानस्य फलजनकत्वमिति व्यक्तमर्थवादत्वम् ।
तेन ज्ञानपदस्य सन्ध्याकर्म्म न वाच्यम् । यस्तु पूर्व्वं वस्त्रपरिवर्त्तन-
विधानात् ज्ञानान्याचमनप्रत्यभिज्ञा नास्तीति तत्र “पादौ प्रस्था-
प्योभयवाचान्त” इत्यनेन सन्निधिसम्पादनात् । न च “द्वुपदां त्रिरा-
वृत्त्ये”ति द्वुपदादेरावृत्ति'कर्मत्वेन निर्द्देशात् “महाव्याहृतिभि-
स्तथे”ति “सोपांशुप्रणवेनापी”ति व्याहृतिप्रणवयोर्भिन्न'कार्थ-
समुच्चयः । “तथा” शब्दो “ऽपि” शब्दश्च समुच्चयार्थः । तेन द्वुपदां
त्रिरावृत्त्यनन्तरं भूर्भुवःस्त्रोमित्युच्चार्य्य 'जलपानं, एवमवमर्पणान्ते
भूर्भुवः स्त्रोमित्युच्चार्य्य जलपानं गायत्र्यानन्तरश्चेतिवाच्यम् ।
द्वुपदामितिकर्मत्वस्य कर्त्तृव्यापारव्याप्यत्वघटितत्वेन कारणत्वान्तर्गते

(१) D स्तेये निवेदन • ।

(२) A D. ज्ञानाङ्गत्वेऽपि • ।

(३) D. कर्मत्वेन च • ।

(४) A C • कार्यात् वस्तुतः • ।

(५) A C वा जलपानं गायत्र्यानन्तरं निर्द्देश्यम् ।

व्याहृतिभिरित्यत्रापि व्याहृतिभिरावृत्त्येवावृत्तिकर्मत्व व्याहृतीना द्वितीयोपात्तमस्यैवेत्येकार्थत्वादिकल्पः । सोमेन यजेतिति सामस्य द्वितीयया करणत्वेऽपि (क)न्यग्रोधस्त्रिरावृत्त्य भक्ष प्रयच्छेदिति फलचमसस्य कर्मत्वेऽपि यागसम्बन्ध विना भक्षकर्मत्वानुपपत्तेरर्थात् यागकरणत्वेऽनेकार्थत्वात् सोमवाधकत्व यधेति । 'तथा' शब्दोऽपि यथा गायत्री विकल्पेऽत तथा व्याहृतयोऽपि । एव प्रणवोऽपीति विकल्पातिदेशार्थ एवेति सर्वं समञ्जसम् । यद्,—

अनेन विधिना स्नात अनेन्ये स्नानवाससी ।

परिवर्त्तितवासाद्येत्तीर्यतीर उपसृशेत् ॥

तेन जलमध्ये तर्पणादिकरणे जल एव स्नानान्त्याचमनम् । तत्रैव समन्त्रकजलभक्षणम् । जलमध्ये एव सर्वकर्मकरणादृष्टिं गुह्यनपेक्षणादन्तरेकं वहिरेकमित्यस्य जलमध्ये न प्रसङ्ग । वस्त्रपरिवर्त्तनानन्तर तीरे स्थित. अन्तरेक वहिरेक पाद कृत्वाचामेदित्यर्थः । तेन याज्ञवल्क्यीये वस्त्रपरिवर्त्तनानन्तर समन्त्रकजलभक्षणविधान 'नानुपपन्नम् । विष्णु',—“स्नातः सोष्णीपे धोते वाससी विभ्रयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुदरेत् । नाप्रक्षालित पूज्यं दृत वासो विभ्रयात् ।” उष्णीपधारण शिरोजलनिर्णञ्जनार्थम् । तथा च द्रोणपञ्चविंशि युधिष्ठिरस्नाने,—

राजहमनिभ प्राच्यमुष्णीप शिथिनार्पितम् ।

जलक्षयनिमित्त वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥

(क) Should be व्याघोर्धस्त्रिभिरावृत्त्य भक्ष O See खैमिनोयन्यायवादा विस्तरण अध्यायश्रुतीव पाद पञ्चम अधिहरणमेकोनविंशत्यम् ।

(१) १ नानुपपन्नम् ।

तेन “नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदि”ति शिरोव्यतिरिक्तेभ्यः । हारीतः,—
 स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् । एतच्च स्नानाङ्गं तदपचारे स्नानवैगुण्यं
 नाधर्मः । तेन स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्जयेदिति ।
 वस्त्रपाण्योरुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षा । यत्तु,—

वस्त्रेण मार्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुच्यति ॥

तदुद्देश्यादिनासहिष्णोरर्थप्राप्ते मार्जने स्नानवस्त्रवस्तुनिषेध
 परम् । तेन वस्त्रान्तरेण प्रकारान्तरेण वा मार्जने स्नानवैगुण्यं
 नाधर्मः ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्काः,—

स्नात्वेवं वाससी धीति अस्तित्रे परिधाय च ।

अभावे धीतवस्तस्य शण्ण्णमादिकानि च ॥

कुतपं योगपटं वा दिवासा वेन ज्ञायते ।

धीतं कार्पासम् । शण्ण्णभव शण्णम् । अतसीभवं सीमम् ।
 ब्रह्मचारिवस्त्राधिकारि गौतमः,—वाससि शण्ण्णमधीरकुतपाः
 सव्येयाम् । कार्पासं वा विहृतम् । कापायमभ्येके धाव्यं ब्राह्म-
 णस्य । वीरं कुगादिनिर्मितम् । कुतपः पञ्चेतीयश्चागरोम-
 निर्मितः । कापायस्य गृहस्थे निषेधो वक्ष्यते । पापस्तम्यः,—

पापिकं भार्यवर्षिकम् । नरमिहपुराणम्,—

न रज्जमुत्पन्नं धामो न नोनव प्रगस्यते ।

उत्त्वणमधो नाभ्या उपरि जान्वाम्कादयेदिति । एतत् परि
 माणादधिकं नाप्रचालितं पूर्व्वधृतं वासो विभ्रयादिति । एतद्
 गृहस्थधर्मप्रकरणान्मानात् कर्त्तव्यवस्त्रपरम् । अन्यथा फल
 कल्पनापत्तेः । तेन 'श्रीतत्राणाद्यर्थं' नाय नियमः । पूर्व्व-
 परिहित वासः प्रचाल्यैव विभ्रयादिति तु परिहितपदादधो'वस्त्र
 परमेव । 'एतत्त्वमानार्यत्वार्याय पूर्व्वधृतमित्यप्यधोवस्त्रपरमित्येके ।
 तेनासरोयस्य न प्रत्यहं चालनमिति । तथा नोत्तराधोवासो
 विपर्य्यासं कुर्यात् । न रात्रिवासो दिवा परिदध्यात् । रात्रिवास
 पदं शयनकालीनवस्त्रपरम् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हि ।

इति स्मृत्यन्तरात् । तथा सर्व्वरागान् वाससि वर्जयेत् कृष्ण-
 स्नाभाविकम् । तथा,—

कम्पने पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्यसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ॥

स्त्रीधृता शयने नीली व्राज्यणस्य न दुष्यति ।

['नृपस्य वृद्धो वैश्यस्य पर्व्ववर्जं न दुष्यति ॥]

अन्यत्र तु,—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं व्राज्यणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥

(1) D श्रीतत्राणाद्यर्थवस्त्रस्य नाय • ।

(२) D वस्त्रमेव ।

(३) D एतत्त्वमानाद्य पूर्व्व • ।

(4) D Omits the portion bracketed

इति परिधाने दोषः । परिधाय भोजने चाण्डालादिस्पर्शं
वाऽधिकदोषः ।

नीलीरक्तं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरावन्तु व्रतं कुर्यात् छित्वा शुक्ललता अपि ॥

मनुः,—

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

जाबालिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्जयेत् । असम्भवे तदपि धीतं प्राञ्चम् ।

वस्त्रपरिधानम् ।

नूतनपरिधाने मन्त्रः,—“परिधास्ये यमो धास्ये दीर्घायुद्वय
जरदष्टिरस्मि गतञ्च जीवामि शरदः सुवर्षा रायसोपमभि-
संध्यययिष्ये ॥” पूर्वधृते मन्त्राभावः । “अधीनाभ्युपरि जान्वाग्छाद-
यीत नातो न्यून”मिति किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

यामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः श्रुतः ॥

तेन चेटितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे मध्यं वामकट्यां प्राक्-
प्रान्तं नाभौ यस्त्रदेहान्तरानि प्रवेगयेत् । एतदेवोक्तम्,—

परिधानाद् यज्ञिः कक्षा निवहा घ्रासुरी भयेत् ।

एकदेगवहिर्भावेऽपि दोषः । उत्तरीयवस्त्रञ्च समाख्योत्तराङ्गा-
च्छादकम् । तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव । आपस्तम्बः,—
“नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं छादयेत् ।” प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य
निषेधः । यत्तु गृह्यम्,—“एकचेत् पूर्व्वस्यैवोत्तरवस्त्रं छादयेत्”
इति तत्समावर्त्तनाङ्गमेव । तेन वज्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण
चोमाजिनवस्त्रलादिग्रहणम् । अत्र च,—देवागारयादगौष्ठयप्र-
सभ्यासाधुसङ्गमगुरुसन्निध्यन्यागारविवाहस्नाध्यायभोजनेषु दक्षिण-
पाण्यैर्वस्त्राद्वि.करणं तत्तत्कर्माङ्गपाणिर्लङ्कार इत्यर्थादुत्तरीय-
वस्त्रस्य यज्ञोपवीतवधारणम् । “यावे चापस्य वासीयज्ञोपवीते
कृत्वे”ति पित्रेण नियम्यते । दैवेऽर्थादेव सध्ये धारणम् । ‘अन्यकर्म-
स्त्रनियम इति ।

सव्यादंसात् परिभ्रष्ट कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकं वस्त्रं विजानीयात्

इति निष्ठात् सर्व्वदा सव्यासे श्रोत्तरीयधारणमित्याहुः ।
“नित्यमुत्तरीयं वासः कार्य्यमपिवा सूत्रमेवोत्तरीयार्थं” इति
यद्यपि सूत्रमात्रमुत्तरीयार्थे विहितं तथापि,—

यज्ञोपवीते हे धार्य्यं श्रोतस्मात्तेषु कर्मसु ।

तृतीयश्रोत्तरीयार्थे वस्त्रान्नाभे तदिष्यते ॥

इतिवाक्यदर्शनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतनृत्तचोपेतं सूत्रमुत्तरीय-
प्रत्याग्रातत्वेन विभ्रयात् । तस्य च यज्ञोपवीतत्वत्वान्नैव

वस्त्रकार्यकारित्वात् । यूपकार्यकारिणि परिधी परिधिमन्त्रवत्
यज्ञोपवीतमन्त्र एव 'भवति मन्त्रः । अत्रोत्तरीयार्थं इति "अर्थ"
पदेनोत्तरीयप्रयोजनमुद्दिश्य यज्ञोपवीतं विधीयते । उत्तरीयप्रयो-
जनञ्च नित्यधारणफलं पापक्षयः कर्मोपकारश्च । तेन—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

इति यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीय-
कर्माङ्गत्वेन विधीयते 'तत्कार्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते । यथा
"यमीमथाः स्तुचो भवन्ती"ति स्तुक्पदीपस्थितपालाशादिकार्यं
यमीविधि^१रङ्गप्रधानसाधारणपालाशादिकार्यं विधीयते । एवम्,—

'न भार्यादर्शनेऽग्नौयात्रैकवासा न संस्थितः ।

इत्यत्रापि भोजनकाले निन्दाकल्पितविधिर्नोत्तरीयमेव विधी-
यते । तस्य च फलं नित्यकर्मभ्रान्तरवत् पापक्षयः । तेन तत्-
कार्येऽपि विहितं भवति विनिगमनाऽविरहात् । यत्तु,—

नैकवासा जपेऽमन्त्रं बहुवस्त्राकुलोऽपि न ।

इति जपकाले बहुवस्त्रत्वनिषेधः "न वासोभिः सञ्जातस्र-"
मिति स्नानाङ्गनिषेधश्च 'तत्र जपकाले स्नानकाले च वस्त्रान्तरसञ्चे-
ऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावाद् बहुवस्त्रत्वाभायः । स्नाने च

(१) A. C. भवति । च यज्ञमन्त्रः ।

(२) C. तत्कार्येऽपि विहितं भवति यज्ञोपवीतं विधीयते ।

(३) D. • एवङ्ग ४५१४ • ।

(४) A. C. तेन जपकाले च वस्त्रान्तरः • ।

यद्यपि कात्यायनेन “कुशोपग्रही वदशिखी यज्ञोपवीती”त्येवोक्तं
नोत्तरीय, तथा “निष्पीड्य स्नानवस्त्र”मित्येकत्वं स्नानवस्त्रस्यानूद्यते
तथापि कात्यायनीयस्य नोत्तरीयपरिसंख्यात्वं परिसंख्यादोषादेव ।
“निष्पीड्य स्नानवस्त्र”मित्येकत्वं सस्कारगतमविवक्षितम् । तेन
होमदेवार्चनाद्याखित्याद्युपपदेन (इति “आदि” इत्युप०) स्नानं
ऽप्युत्तरीयं विहितमेव । तेन न ‘कथिहोपः । उत्तरीयमन्त्रः,—
“ययसा मा द्यावापृथिवी ययसेन्द्राहहसती । ययो भगव माऽवि-
दद् ययो मा प्रतिपद्यताम् ।” नूतनवस्त्रे । पुरातने मन्त्राभावः ।
नवोष्णीषे मन्त्रः,—

युवा सुवासाः परिधीत आगात्
स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति
स्नाध्यो मनसा देवयन्तः ॥

इति ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगियाश्चवस्त्राः,—

प्रक्षाल्योरु मृदाद्विधं हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ।

तथा,—

स्नात्वा सगृह्य वासोऽन्यज्ज्वहे सशोधयेन्मृदा ।

उरुजडाचाननं वारुणस्थाने शुद्धजलसंसर्गशोधनार्थम् । ‘तथा
च पराशरः,—

(१) D कथिहोप इत्यर्थः ।

(२) A तदाह पराशरः ।

अपविचीकृते ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

इति कौपीनतोऽपानच्युतेन जलेनेति लक्ष्मीधरेण व्याख्यातम् ।

['गुदजलसंसर्गाभावे सति

ततः प्रक्षालयेत् पादौ मृत्तोयेन विचक्षणः ।

इति नरसिंहपुराणोक्तं पादप्रक्षालनमात्रम् ।

तत्र (ततः) यद्योक्तरूपेण परिभाषानुसारेण तिलकग्रहणम् ।

शङ्खचक्रादिधारणञ्च पूर्वोक्तरीत्या । यद्योक्तरूपेण यज्ञोपवीत-
धारणम् ।]

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तो मन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

बृहस्पतेर्व्यत् सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं

यज्ञोपवीतं बलमसु तेजः ॥

अथवा “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य लोपवीतेनोपनेद्यामि ।”

अथार्क (?) लिखितो मन्त्रः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

असु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

तथा,—मेखलादण्डाजिनयज्ञोपवीतावपाते त्रय्या हुत्वा
यथार्थमुपेयात् । अवपातः पादमार्गेण निःसरणम् । तयो च ऋक्-

वयम् । “तुभ्यन्तामद्भिरः ।” “पुनर्मनः ।” “अग्ने व्रतपा” इति ।
 तेन होमः । रुद्राक्षधारणम् । पद्माक्षधारणम् । तुलसीकाष्ठ-
 मालाधारणम् । विष्णुनिष्ठाक्षधारणम् । “अलङ्करणमसि भूयो
 ऽलङ्करण मे भूयाः ।” इति स्वर्णमुद्रिकाधारणमनामिकायाम् ।
 तेनैव मन्त्रेण तर्ज्ज्यां रजतमुद्रिकाधारणम् । कर्णयोः कुण्डल-
 धारणम् । हिरण्यमालाधारणञ्च । शिखाबन्धनम् । पवित्रीपयस्-
 कुशधारणञ्च परिभाषोक्तरीत्या ।

‘अथ सन्ध्या ।

योगियात्रवस्त्रा,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात् पापाद् यासुपास्य प्रसुच्यते ॥

दत्त,—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ।

पूर्वां सन्ध्यां सनचन्नामुपक्रम्य यथाविधि ॥

गायत्रीमन्त्रसेद् विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ।

(१) D अथ सन्ध्यानिर्णयः ।

(२) D • न तस्य फलभाग्भवेत् ।

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मैस्याः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।
तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥
सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या^१नैवाप्युपासिता ।
जीवन्नेव स शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥
^१नोपतिष्ठति यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥
^२सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।
कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्करमतातपो,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे यतगुणा स्मृता ।
नदीषु यतसाहस्री अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
अमृतं मद्यगन्धश्च दिवामैद्युनमेव च ।
पुनरिति वृषणस्यायं वहिः सन्ध्याभ्युपासिता ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

ज्ञासद्द्वि तु सततं दिवसाना यथाक्रमम् ।
सन्ध्या^३मुद्गर्समावश्च ज्ञासद्द्वि तु सा स्मृता ॥ (क)

(१) D. C. • नैवाभ्युपासिता ।

(२) D. अतिष्ठति यः • A. C. न तिष्ठति यः •

(३) D. • उद्गर्षमावश्चो ज्ञासः • ।

(क) रघुवन्दनोऽत्र यद्वक्तुं — ज्ञासद्द्वि तु सततं दिवसाना यथाक्रमम् ।
सन्ध्या उद्गर्षमावश्चो ज्ञासः द्वि तु सा स्मृता । • तिष्ठति यः •

सुहृत् नाडीद्वयम् । तथा,—

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे 'नोन्नते रवौ ।

सम्बर्त्त,—

पूर्व्या सन्ध्या सनच्चत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्या पश्चिमा सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

बोधायन,—“सपूर्व्यामपि पूर्व्यामुपक्रम्य उदित आदित्य
समाप्नुयात् । अस्तमितमुपक्रम्य सुपद्यादपि पश्चिमान् । सन्ध्योश्च
सन्तत्या अहीरात्रयोश्च सन्तत्यै ।’ सपूर्व्या बहुषु नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु
समारभ्येत्यर्थः । अपिगन्दादन्यनक्षत्रदर्शनेऽप्यारम्भः । सायञ्च
सुपद्यादपि बहुनक्षत्रदर्शनेऽपि समापनम् । बोधायन,—

अनागतान्तु ये पूर्व्या नातिक्रान्तान्तु पश्चिमान् ।

सन्ध्या नोपासते विप्रा कथन्ते ब्राह्मणा स्मृता ॥

साय प्रातः सदा सन्ध्या ये न विप्रा उपासते ।

काम ताङ् धाम्निर्को राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

योगियाज्ञवल्कर,—

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासिता ।

तथा,—

त्रिगत्कोद्यमु विग्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।

माद्रवन्ति सहस्रांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

'अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥

ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्वितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या बन्धीभूतेन वारिणा ॥

तं सूर्यं सन्ध्येत्युपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ।

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च सङ्गमः ।

सन्धिः सर्वसुराणाञ्च सन्ध्या तेन उदाहृता ॥

गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।

पैत्री पित्रजननार्था ब्रह्मणः सूनुः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।

प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥ (?)

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे ष्विद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधिनि जनवर्गस्य साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते । पुनश्च प्रस्तुतत्वादित्य-
मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते । सन्धिः सन्ध्याशब्दः ।
सात्मानं सर्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य-
मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्य्या । एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

(1) C. तेषां सूर्यस्य * ।

(2) C. रहनि * ।

अतएवोक्तम्,—

सन्ध्याचयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

आत्मविदा 'ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवतेति । एवञ्चान्नलिप्रक्षेपकाले
तथा ध्यानं कार्यम् । एवञ्च सन्ध्याशब्दार्थः । तादृशध्यानसहितो-
ऽञ्जलिप्रक्षेपः गायत्रीजपश्चेति इयं प्रधानम् । “पूर्व्यां सन्ध्यां जपं-
स्तिष्ठे”दित्यादिना जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा अघमर्पणसूक्तस्य ऋष्यादिकमभिधाय,—

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाघमर्पणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुद्वीपं भवेदार्पणं गायत्रीच्छन्द एव च ।

आपसु देवतं प्रोक्तं विनियोगसु मार्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म अल्पलिङ्गानामुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रसु द्वपदा आर्पमुच्यते ॥

आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु देवतम् ।

सीतामण्ड्यामवभृथस्त्रानेतु विनियुज्यते ॥

द्वपदा नाम सा देवी यज्ञवेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले विराट्स्थ मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥

अपः पाण्डोः समादाय त्रिः पठेद् द्वपदा ऋचम् ।

तज्जनं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

(१) D आत्मैक्यज्ञानवतेति ।

(२) D = तदुक्तिर्नियुज्यते ।

(३) A. D यज्ञवेदेप्रतिष्ठिता ।

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमाः ।

सन्ध्यामुपासते 'यद् यद् यथावर्णं निबोधत ।

अधमर्पणस्य मार्जने आपोहिष्ठेत्यस्य मार्जने द्रुपदायाश्च मूर्द्धि जलसेके प्रयोगं ज्ञात्वामीषासृष्यादिकञ्च ज्ञात्वेत्यर्थः । तेन द्रुपदामन्त्रचिरादुत्तमन्त्राभिमन्त्रितजलसेकः शिरसि सन्ध्याङ्गमुक्तं भवति ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ॥

द्विराचम्य "ऋतञ्च सत्य"मित्यधमर्पणेनाभिमन्त्र्याचामेज्जलं पिबेदित्यर्थः ।

त्रिरावृत्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतोस्तथा ।

प्रणवानन्तरं व्याहृतित्रयं ततो गायत्रीति क्रमः ।

प्रणवो भूर्भुवःस्वस्र सावित्री च तृतीयका ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । मार्जनं च 'कुशाग्रोदकसेकः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । तथा,—

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ।

सार्वाङ्गचक्षुः प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्वाङ्गं निक्षिपेत् ॥

(1) A • यावद् यथा • । Halayudhas प्राङ्मुखश्चैव reads • यद् यद् यथावत्तच्छिबोधत ।

यथावत्तच्छिबोधत ।

(2) D. कुशाग्रस्योदके ।

अधोभागविसृष्टाभिरसुरा यान्ति संचयम् ।

सर्व्वतीर्थाभिपेक्षया जडं सम्मार्जनाद् भवेत् ॥

अधर्मर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत् ततः ।

अथ आपस्तु द्रुपदा कामतः सम्ययोजयेत् ॥

कामत इच्छया मन्त्रोक्तफलकामनायामित्यन्ये । “अथ आप”
इत्यादि काम्यविषयमिति लक्ष्मीधरः । छन्दोगपरिशिष्टे तु,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हं, कर्मणा विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सव्ये पाणौ कुशान् लला कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्य, सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

कर्मभ्रान्ते वारिणात्मानं परिचिष्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात्

इत्याचमनइत्याचमर्षणमन्त्रितजलपानकर्मभ्रान्ते मार्जनात्
पूर्वं वारिणात्मानं सर्व्वतो वेष्टयित्वा रक्षां कुर्यादित्यर्थः ।
मार्जनानन्तरं यदः,—

व्याहृतोः कीर्त्तये ‘सैव तथैवाचरमव्ययम् ।

व्याहृतीरिति बहुवचनं कर्षिभ्रलाधिकरणन्यायेन चित्त्वपरम् ।
अव्ययं प्रणवः । इदञ्च पूर्व्वनिबन्धकारैरलिखितत्वात् “स्मृतिशास्त्र-
विकल्प स्या”दितिन्यायेन वैकल्पिकम् । व्याहृतिप्रणवकीर्त्तनं
प्राणायामाद्वाजपयस्मानुवाद इत्यन्ये । तथाच,—

उपस्थयेत् ततः पदान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

इति ।

‘यन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विखतो मुखः ।

त्वं यच्चस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

इति । तेन व्याहृतिप्रणवकीर्तनपदेन प्राणायाममनूद्य
तद्वारा तदङ्गाचमनानुवादेनान्त ‘धरसीति मन्त्रविधिः । नर-
सिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

[‘प्राणायामांस्तु कुर्वीत]

वशिष्ठाङ्गिरोद्ब्रह्मसतिबोधायनाः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

छन्दोग ‘परिशिष्टं कात्यायन’,—

भूराधास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽथ्यथाः ।

महर्ज्येन स्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥

आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति शिरः । प्रति-
प्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः । प्रतिप्रतीकं प्रति
व्याहृतीत्यर्थः ।

(1) A यन्तश्चरति = ।

(2) A. • चरतीति • ।

(3) D Omits the portion bracketed.

C प्राणायामांस्तु कुर्वीत प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

(4) D परिशिष्टं कात्यायन • ।

एष एतां सहानेन तथैभिर्दंशभिः सह । (१)

त्रिजर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

आयतप्राणस्त्रिजर्जपेत् स प्राणायाम इत्युक्ते एकैकप्राणायामे पूरके कुम्भके रेचके च त्रिवारजपः । न च प्रत्येकस्य [प्राणायामजपत्वं किन्तु त्रितयं मिलित्वा] प्राणायामत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येकस्यैव प्राणायामलक्षणलक्षितत्वात् । तथा पतञ्जलिः,—“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगमिति विच्छेदः प्राणायामः ।” श्वासस्य प्रश्वासस्य च गतिविच्छेदस्त्रिष्वनुगतः । तथा “वाङ्माभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिरिति त्रितयलक्षणमुक्त्वा “वाङ्माभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ” इति वाङ्मावृत्तिश्चासौ रेचकोऽन्तरवृत्तिः श्वासः पूरकः स्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । मनसा स्थानविशेषध्यानपूर्वकचतुर्थ इति । योगियात्रवल्लेऽपि,—

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योद्धारसमायुतं तत्सवितुर्वरेण्यम् (० एवपि) ॥

ॐ आपो ज्योतिरित्येतत् शिरः पथात् प्रयोजयेत् ।

एष मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिरोधने ॥

(क) त्रिरावर्त्तनयोगोऽयं प्राणायामस्तु शब्दितः ।

(1) D Omits the portion bracketed

A प्राणायामस्य किन्तु त्रितयं मिलित्वा प्राणायामत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येकस्यैव =

(1) (० एवपि वाच्यत्वान् ।

(2) D सत्यं इति = ।

(क) त्रिरावर्त्तनयोगे प्राणायामः See Halayudha's वाङ्माभ्यन्तरे प्राणायामः प्रकरणम् ।

त्रिवृत्तमन्त्रकस्य प्राणायामत्वमुक्त्वा तस्यैव त्रैविध्यमाह,—

रेचकः पूरकः कुम्भः प्राणायाम(मः)त्रिलक्षणः ।

यत्तु,—

आसने सम्यगासीनो वायुनाऽपूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन त्रिरावृत्ति र्दक्षिणेन च रेचयेत् ॥

इति । अत्रापि त्रिरावृत्त्येति पूरकरेचकयोरपि सम्बध्यते ।

आसनञ्च पद्मसंस्थिकभद्रादिवक्ष्यमाणलक्षणम् । तथा,—

यादृशस्थित नासपुटेन वायु-

माकृष्य तेनैव शनैः समन्तात् ।

नाडीज सर्वाः परिपूरयेद् यः

स पूरको नाम महानिरोधः ॥

न रेचको नैव च पूरयोगो

नासाग्रवर्त्ती स्थित एव वायुः ।

सुनिश्चलं धारयते क्रमेण

कुम्भास्थमेतत् (•मेत) प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

निष्कृष्य नासाविवरेऽविशेषं

प्राण वह्निः शून्यमिवानिलेन ।

निरुप्य सन्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः

स रेचको नाम महानिरोधः ॥(ख)

(ख) निष्कृष्य नासाविवराद्विषेयं प्राणं वह्निं शून्यमिवानिलेन ।

निरुप्य सन्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः ॥ रेचकोनाम महान् निरोधः ॥

See Halayudh's नास्यग्रवर्त्ते प्राणायामप्रकरणम् ।

नासिकान्तय उच्छ्वासो धातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको नियलम्बासो मुच्यमानसु रैचकः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणास्थमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सबोजोऽबीज एव च ॥

तथा,—

परस्परैणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।

^१कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः ^२संक्रमात् तयोः ॥

कुम्भकस्यैवं प्रकारत्रयम् । शुद्धमूलस्याकुञ्चनेनापानमाकुञ्च्य प्राणस्य कुम्भकेन स्तम्भने प्राणेनापानाभिभवः । कुम्भकेन प्राणस्तम्भनानन्तरमपानस्योर्ध्वमाकर्षणेऽपानेन प्राणस्याभिभवः । तदूर्ध्वमाकुञ्चनस्तम्भनयोरनुवृत्तौ द्वयोः साम्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्,—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥

इति । पूरके च वामनासया पूरणम् । “ईलया पूरयेद् वायु”-मिति स्मृतः । “दक्षिणेन विरेधये”दिति पिङ्गलया कुम्भकानन्तरं विरेचनम् । तथा,—

(१) D • भवो • ।

(२) A. C. कुरुते • ।

(३) D संक्रमात् • ।

प्रभुष्ठानामिकाभ्याश्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति धामनासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रचनकाले ।

'दक्षिणासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके । व्यासः,—

आदानं रोधमुक्तं वायो^१स्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

पूरकादिवयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः । योगियाश्रवत्काः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादिवयत्रिवाराभ्यासेन । एवञ्च ^२[सन्ध्याप्राणा-

यामे पूरकादित्रिकचिरभ्यासः । अत्र] प्राणायामो द्विविधः ।

सवीजो निर्बीजः । जपध्यानोपेतः सवीजः । तदुरहितोऽवीजः ।

सन्ध्यायां सवीज एव प्राणायामः । जपो मन्त्रस्य प्रणवसमव्याघ्रति-

गायत्रीशिरःप्रत्येकप्रणवात्मकस्य । ध्यानं साकारब्रह्मचिन्तन-

पूर्वकं मन्त्रार्थनिराकारध्यानम् । योगियाश्रवत्काः,—

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्भुज महात्मानं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदिस्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ।

ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥

रचकेनेश्वरं ध्यायेच्चलाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्गुलं पापनाशनम् ॥

(१) A. D दक्षनासा • ।

(२) A D • स्त्रिस्त्रि समभ्यसेत् ।

(३) C Omits the portion bracketed.

‘मन्त्रजपस्य च प्राणायामे वाचिकजपे प्राणरोधमद्भ्य (भद्रस्य)
प्रसङ्गात् । (प्रसङ्गात्) मानसत्वेन ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ।

इति । अर्थचिन्तनं प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसा ब्रह्माङ्गा
नुसन्धानमेव । योगियात्रवल्लभः,—

सावित्र्याश्चैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्या यदुक्तञ्चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विशु (विशु) ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्य सोऽस्मि धीमहि ॥

चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तिः (०वृत्ति) पुनः पुनः ॥

बुद्धेर्वोधयिता यस्य नित्याङ्गा पुरुषो विराट् ।

सवितुस्त वरेण्यन्तु सत्यधर्माणामीश्वरम् ।

‘हिरण्यवर्णवपुष ध्यायेत् तं विष्णुसद्भितम् ॥

आजते दीप्यते यस्माज्जगदन्ते दहत्यपि ।

आजते स्वेन रूपेण तस्माद् भर्ग इति स्मृतः ॥

(1) D मन्त्रजपस्य प्राणा • ।

(२) D हिरण्यवर्णवपुषध्याय • ।

(क) दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।

तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयसे (०ते) सर्वदैवतैः ॥

स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावाद्य स्तूयते ।

शयनात् पालनाच्चैव सविता तेन चोद्यते ॥

वरं वरणीयं तज्जन्मससारभीरुभिः ।

आदित्यान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥

जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ।

ध्यानेन पुरुषो यस्य द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥

योगियाश्च वल्काः,—

प्राणस्यायमन कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

मैत्रायणो यगृह्यपरिशिष्टम्,—

मातः सूर्यश्च मेल्युक्ता सायमग्निश्च मेति च ।

आपः पुनस्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमन ततः ॥

शङ्खः,—

उपसृशेत्ततः पद्यान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।

अन्तद्वरसि भूतेषु गुहाया विप्रतो मुखः ।

त्व यज्ञं स्व वषट्कार आपीज्योतीरसोऽमृतम् ॥

यद्यप्येव मन्त्रविकल्पस्तथापि वाजसनेयिभिः प्रायेण शङ्खोक्त-

परिग्रहात् तदुक्तो मन्त्रः । याज्ञवल्काः,—

(ख) दीप्यते क्रीडते यस्माद् द्योतते द्योतते दिवि ।

ॐ H. asudhas नाम्नपसर्वसे नावायामग्रवरचम् ।

प्राणानायम्य सप्रोक्ष्य वृत्तेनाव्दैवतेन तु ।

प्राणायामानन्तरमव्दैवतेनापोहिष्ठेत्यादिना देहप्रोक्षणं कुर्म-
रेव । अन्यत्र दृष्टत्वात् । योगियात्रवत्कारः,—

अथ पाण्योः समादाय त्रि पठेद् द्रुपदानृचम् ।

तज्जल मूर्द्धि विन्यस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एव ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगश्च यथाविधि ।

सन्ध्यासुपासते यद्वद्वद्वयवर्णं निबोधत ॥

'इत्येव वाक्येन सन्ध्याहृत्वावगमात् फलयुतेरर्थवादत्वं

ससृष्ट्योदक पाण्योर्जम्बा त्रिर्द्रुपदा क्षिपेत् ।

इति व्यासवाक्याच्च । छन्दोगपरिशिष्टे,—

करिषीदृत्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्या त्रिः सकृद् वाघमर्पणम् ॥

उप्यायार्कं प्रति प्रोक्षेत् त्रिकेणाञ्जलिनाभ्रसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकेन । तैत्तिरीयश्रुतिः,—

“उत्तिष्ठत्वं इवा तानि रक्षास्यादित्य योधयन्ति यावदस्ममन्वगात्
तानि इवा एतानि रक्षासि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाभ्रसा
गाम्यन्ति ।” “तदु इवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखा
सन्ध्याया गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता

आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि 'मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।"
योगियाञ्चवल्काः,—

त्रिंशत्कोट्यसु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
प्राद्रवन्ति सहस्रांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

तथा,—

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ।
तेन ते विप्रणश्यन्ति वज्रीभूतेन वारिणा ॥

ध्यासः,—

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत् सन्ध्योर्द्वयोः ॥

विरित्येतस्य क्रियाविशेषणत्वात् करद्वयकरणकगायत्र्याभि-
मन्त्रितजलप्रक्षेपत्रयं शब्दार्थः । “तिस्र आहुतीर्जुहोती”तिवत्
संख्याया भेदकत्वात् । तेन न सङ्गद गायत्रीप्रक्षेपः किन्तु
वारत्रयं जलप्रक्षेपमभिमन्त्रण प्रक्षेपश्च । इदञ्च सायं प्रातर्व-
कल्पिकं हृन्दोगपरिशिष्टोक्तैकाञ्चलिविधिना । मध्याह्ने त्वेक
एवाञ्चलिः ।

जनप्रक्षेपकाले सन्ध्यास्वरूपध्यानम् । योगियाञ्चवल्काः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा श्रुता ।
या भवेत् पयिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि 'मन्देहारणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।"
योगियाञ्चवल्करः,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
प्राद्रवन्ति सहस्रांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

तथा,—

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ।
तेन ते विप्रणश्यन्ति वज्रीभूतेन वारिणा ॥

ध्यासः,—

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत् सन्ध्योर्द्वयोः ॥

विरित्येतस्य क्रियाविशेषणत्वात् करद्वयकरणकगायत्र्याभि-
मन्त्रितजलप्रक्षेपत्रयं शब्दार्थः । “तिस्र आहुतीर्जुहोती”तिवत्
संख्याया भेदकत्वात् । तेन न सकृद् गायत्रीप्रक्षेपः किन्तु
वारत्रयं जलयहणमभिमन्त्रणं प्रक्षेपश्च । इदञ्च सायं प्रातर्वै-
कल्पिकं छन्दोगपरिशिष्टोक्तैकाञ्चलिविधिना । मध्याह्ने त्वेक
एवाञ्चलिः ।

जलप्रक्षेपकाले सन्ध्यास्वरूपध्यानम् । योगियाञ्चवल्करः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा ऋता ।
या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

तथा,—

खेता भवति 'सावित्री गायत्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः सम्प्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

बालां विद्यात्तु गायत्रीं व्रीचणां चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्मार्थीं ब्रह्मदैवत्या ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेद् विद्वानायास्ती सूर्यमण्डलात् ।

तत्र (अत्र) ब्रह्मलोकनिवासिनीं आसूर्यमण्डलादायान्ती-
मित्यन्त इयं सिष्टम् । तेन ब्रह्मलोकादासूर्यमण्डलादायान्ती-
मित्यभिविध्यमात्रम् । सूर्यमण्डलस्य सन्ध्यात्वात् ।

योगियात्रवस्करीये तु,—

ओङ्कारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।

'गायत्रीं प्रणवयान्ते जप्ये ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति सन्ध्याजपेतरजपमुपक्रम्य ध्यानमुक्तम् । सन्ध्याजपे

'प्रणवान्तरादित्यस्य तेनैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

खेतवर्णा समुद्दिष्टा कोपेयवसना तथा ।

खेतैर्विलेपनेः पुष्पैरलङ्कारैश्च भूषिता ॥

(१) D • गायत्री सावित्री रक्त • ।

(२) A. गायत्री प्रणवदाने • C. गायत्री प्रणवदाने • ।

(३) A C. प्रणवान्तरादित्यस्य • ।

आदित्यमण्डलान्तःस्था ब्रह्मलोकस्थिताऽथवा ।

अचसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥

केचित्तु इदं 'गायत्रीध्यानं जपकाले 'कार्यम् । "रक्ता भवति गायत्री"त्यादि तु सन्याध्यानं जलप्रक्षेप इत्याहुः । वस्तुतो गायत्री-सन्ययोरैक्येन ध्यानमिति व्यवस्यैव । "अत्र मन्त्रेणावाहये"दिति यद्यपि जलप्रक्षेपकालीनध्यानानन्तरमुक्तं तथापि योगियात्र-वल्केः,—

'तथावाह्य जपित्वा तु नमस्कृत्य 'विसर्जयेत् ।

इति श्रुतिक्रमदर्शनात् 'पाठक्रमवाधेन जपारम्भएव गायत्र्या-वाहनम् ।

यद्यपि याज्ञवल्केयः,—

आवाह्य यजुपानेन तैजोऽसीति विधानतः ।

इति "तैजोऽसी"ति यजुब्रह्मं तस्य वाजसनेयिपरिगृहीतत्वेऽपि तैत्तिरीयश्रुतिप्रत्यक्षदृष्ट एवावाहनमग्नः सपरिकरो आह्वः । स प्रयोगो वक्ष्यते । ततश्च "यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानं भवधून्वन्ति," "असावादित्यो ब्रह्मे"ति तैत्तिरीयश्रुतेरनेन

(१) D सावित्रीध्यान • ।

(२) D कार्यम् ।

(३) D असावाह्य • ।

(४) C विसर्जयेत् ।

(५) D योऽक्रम • ।

प्रदक्षिणावर्त्तनम् । तत्र “उद्यन्तमस्त्वं यन्त”मिति वाक्यशेषा
मध्याह्ने तदभावः ।

कन्दोगपरिशिष्टे जलप्रक्षेपानन्तरम्,—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्याह्ने उदये वापि विभ्राङ्गादीच्छया जपेत् ।

तदससक्तपार्श्विर्वा एकपादद्विपादपि ॥

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ।

‘[अत्र] “तच्चित्रमुदयेन” इति सर्व्वेष्टीकाकारैर्व्याख्यातम् ।

कल्पतरूच,—“उदयं तमससरौ”ति व्याख्यातमिति पाठ-
सन्देहः ।

कात्यायनेन च

उदु त्य चित्रं तच्चक्षुरपस्याय दिवाकरम् ।

षाड्मनःकर्मजं पाप सर्व्वमेव व्यपोहति ॥

‘[इति ।] “उदय” मन्त्रस्थाने “तच्चक्षु”रिति नि.सन्दिग्ध-
पाठात् “सन्दिग्धमसन्दिग्धेन बाध्यत” इति बलाबलाधिकरणन्या-
यात् कात्यायनस्य च वाजसनेयिपरिग्रहात् “तच्चक्षु”रित्युपस्थाने
तृतीयो मन्त्रः । नचास्य गुणफलार्थत्व पर्णमयोन्वायेनार्थवाद-
त्वात् । ‘[नरसिंहपुराणेऽपि,—]

(१) C Om in the portion bracketed.

(२) A. C . नाथ सन्ध्या . ।

(३) B Omits the portions bracketed.

उदु त्वच्च जपेभ्यस्तं चित्तं तच्चक्षुरित्यपि ।

अत्र च “उपतिष्ठेत्” इति परस्मैपदात् “जपेत्” इति नारसिंह-
पाठाच्चादित्वाभिमुखमवस्थाय जपमाचमम् । अर्घ्यप्रकाशनन्वङ्गमेव ।
“इच्छया विभ्राडादी”त्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्ख्यानां जपः ।
मध्येऽपि गायत्रीजपाख्यसंख्यातः पूर्व्वमिच्छया विभ्राडादीनां
जपः । गायत्रीजपादूर्ध्वं याज्ञवल्क्योक्तो नित्यं जपः । “कृताञ्जलि-
रूर्ध्वं वाङ्मुने”ति समविकल्पोक्तेऽपि

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् साञ्जलिरानतः ।

जर्ह्वाङ्मुने मध्याह्ने

इति वाक्याद् वार्त्तिग्रीह्यन्वितयोः ‘पौर्णमास्यमावास्या-
व्यवस्थावत् । याज्ञवल्क्यः,—

संख्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्मनात् ।

जपन्नित्यनुपन्यते । तेन ‘सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव जपः
पूर्व्वसंख्या । तेन सूर्योदयात् पूर्व्वं जपसमाप्ती प्रधानेनैक-
(प्रधानेक)देशलोपात् प्रत्यवायएव । तत्काले कश्चिन्तरेऽप्यनधि-
कारः “संख्याहीनोऽगुचि”रित्युक्तत्वात् । यत्तु,—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

(१) D. सा (सा) जलिरानतम् । A. प्राञ्जलिरानतः ।

(२) D. पौर्णमास्यमावस्यावत् ।

(३) A. सूर्योदयावधित्वा- पूर्व्वसंख्या ।

(४) D. • संख्यावात् ।

वानप्रस्थो यतियैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

इति तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव ।

यथा सूर्योदयपर्यन्ते यतसमामिस्तथारब्धव्यम् । असमाप्तौ सूर्योदये यतमुदयोत्तरमपि समापनीयम् । आश्विनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत् । देवाश्चतसमाप्तौ सूर्यानुदये यतस्यावृत्तिः कार्या । सूर्योदयात् पूर्वमाश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् । प्रातरनुवाके अरुणोदयात् पूर्वमभूदुपेत्यतः प्राचीनसूक्तसमाप्तौ तदावृत्तिवत् । नहि 'कालविशेषेणावच्छिन्नानां न संख्यासम्बन्धः येन विकल्पः स्यात् । असंख्यातजपनिष्फलत्वेन श्रुतसंख्यासम्बन्धस्योदयावधित्वेऽप्यावश्यकत्वात् । आश्विनप्रातरनुवाकादौ ऋक्-संख्यासत्वेऽपि कालावधिदर्शनात् । शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकादशीपर्यन्ते द्वादशसहस्रश्रीसूक्तजपस्य विधिदर्शनाच्च । यत्तु वीधायनः,—“अथाप्युदाहरन्ति दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पार्श्विना प्रत्यङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत् अपरिमितकृत्वो वा । प्राणायामः प्राणायामस्यैव (प्राणानायम्यैव) यतकृत्वः । उभयतः सप्रणवां सप्तव्याहृतिकां मनसा वा द्वादशकृत्वः । त्रिभिश्च प्राणायामैः प्रातः सावित्रीं ब्रह्माह्वयेन, वारुणभ्यां रात्रिमुपतिष्ठते “इमंश्चे वरुण, तत्त्वा यामी”ति द्वाभ्याम् ।” एवमेव “प्रातः प्राश्नुषुस्तिष्ठन् मैत्राभ्यामहुरुपतिष्ठते “मित्रस्य चर्पणी हृतो” मित्रोदयात् “पतिः

प्रजाना”मितिद्वाभ्याम् ।” अपरिमितकृत्वः दशम्य ऊर्ध्वं शतादर्वा-
गिति सञ्जीधरः । प्राणायामः शतकृत्वः । यावद्धिः ‘प्राणनिरो-
धैर्वा शतं भवति । ब्रह्महृदयेन प्रणवेन प्राणायामत्रयम् ।
अथ सप्तव्याहृति (का) आद्यन्तप्रणवयुक्तगायत्रीजपः सप्तस्रमितः
शतमितो दशमितोवा सन्ध्याशब्दार्थः । १[एतदपि सूर्योदया-
वधित्वापरित्यागेनैव “उदित आदित्ये समाप्नुयात्” इति तेनै-
वोक्तत्वात् । अन्येतु बौधायनमते सूर्योदयावधिजपः सप्तस्रादि-
संख्यजपस्य विकल्पेन सन्ध्याशब्दार्थः] । तेन तन्मते सूर्योदयात्
पूर्वमपि शतसमाप्तौ सन्ध्या कृता भवति । ‘वाजसनेयिनान्तु,—

ओङ्कारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्व स्रष्टेव च ।

गायत्रीञ्च ततः पद्यात् सन्ध्याकाले जपेत् त्रिकम् ॥

इति नान्ते प्रणवः । १[“गायत्रीञ्च ततः” इति क्रमप्राप्तौ पद्या-
दिति वचनादन्ते प्रणवाभावः ।] योगियात्रवस्थाः,—

एतदक्षरमिताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्वकम् ।

सन्ध्यायोरुभयोर्विप्रो वेदपुष्टेन युज्यते ।

इति नान्ते प्रणवः । साम्नेसु सूर्योदयात् पूर्वे होमविधा-
नस्य निरवकाशत्वेन सन्ध्यायायाधिकारसम्पादकत्वेन पूर्वे करण-

(१) C. प्राणनिरोधैः चर्च = ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) A. C. वाजसनेयिनापि ।

(४) C. Omits the portion bracketed.

(५) D. वेदः च = ।

ऽपि सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य होमारम्भः । “शयाने^(१)
 श्रीकाम’ इति श्रीकामाग्निहोत्रस्थारुणोदयात् पूर्वं करणेऽपि
 प्रातःस्नानसन्ध्ययोरविकारसम्पादकत्वेनाग्निहोत्रात् पूर्वं कर-
 णम् । अधिकारसम्पादकस्य स्वाधिकाराभावेऽप्यधिकार्यनु-
 रोधेनाधिकारः । [‘यथा रथकारस्याधानाधिकारसम्पादक-
 विद्याधिकारः ।] ‘अथवा महापातकिनः सन्ध्याधिकारेऽपि
 निरवकाशप्रायश्चित्तविध्यधिकाराधीनः सन्ध्यास्नानाधिकारः । न
 चैवमकाले कृतायाः सन्ध्यायाः काले पुनः करणम् । नहि
 सोमान्ते कृतायाः सायमाहुतेः पुनः स्वकाले करणम् । दुर्बलस्य
 सायमाहुत्यनन्तर प्रातर्होमे कृते वा पुन प्रातःकाले करणम् । तदुक्तं
 “सोमान्ते काल उक्त एव प्रातर्होम इति, ‘जीवेद्येत् स्वः (ख)
 पुन न वा कृतत्वादिति च ।” स्वविधिप्रयुक्ताया एव सन्ध्याया
 अधिकारसम्पादकत्वेन परनिमित्तमपकर्षणमात्रं नानुष्ठान परा-
 धीनम् । स्वविध्यधीनश्चानुष्ठान प्रातर्मेवातो न पुनः क्रिया । एवञ्च
 होमसमाप्त्यनन्तर गायत्रोजप एवोदयपर्यन्त कार्य इत्वपि
 नास्ति । सन्ध्याद्विधिकारसम्पादिका न सन्ध्यैकदेशः । सा चेत्
 होमात् पूर्वं समाप्ता कस्या एकदेशो होमोर्द्ध कर्तव्यः । न च साङ्-

(१) D Omits the portion bracketed

२) A D यथा वा ।

(३) A C सन्ध्याधिकारेऽपि ।

(४) D जीवेद्येत् स्वः ।

(५) A C एकस्या ।

(६) D होम कर्तव्यम् ।

सन्ध्याकर्म अनिष्यत्तौ होमाधिकारसन्ध्यादकसन्ध्यापूर्वसुत्यत्रं(१)
येन होमाधिकारः स्यादिति 'यद्यपि योगियाञ्चवल्के',—

प्रणवो भूर्भुवः स्वयेत्यङ्गानि हृदयादयः ।

त्रिराहृच्य ततः पश्चादापि छन्दश्च दैवतम् ॥

इति व्यस्तेन प्रणवव्याहृतित्रयेण चत्वार्यङ्गानि समस्तेन
पञ्चममिति सकलगायत्रीजपसाधारण्येनोत्पन्नम् । तथापि सन्ध्या-
कालेऽङ्गान्तरविधानात् तदेव ग्राह्यम् । तथाच स्मृतिः,—

ओ भूर्विन्ध्यस्य हृदये ओं भुवः शिरसि विन्ध्यसेत् ।

ओं स्वः शिखायां विन्ध्यस्य गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥

विन्ध्यसेत् कवचे विहान् द्वितीयं नेत्रयोरन्यसेत् ।

द्वितीयेनास्त्रविन्ध्यासच्चतुर्थं सर्व्वतो न्यसेत् ॥

विन्ध्यस्यैव क्रमेणैव सन्ध्याकाले जपेद् द्विजः ।

शिरोमन्तन्तु सर्वाङ्गे प्राणायामपर (०परो)न्यसेत् ॥

उपस्थाय तुरीयेण गायत्रीन्तु समाहितः ।

चतुर्यपादो गायत्रीयाच्यो हिरण्यगर्भास्यः तत्कृत्वा सर्व्वदेहे
न्यसेदित्यर्थः । प्राणसंयमं कृत्वा सर्वाङ्गे शिरोमन्तन्दासः ।
“उपस्थाय तुरीयेणे”ति “गायत्र्यास्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पदापदसि नहि पदासे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरज-
सेऽसावदो मामगमदिति वं द्विषादसावधौ कामो मम सन्तुजेति वा
न हेवाधौ स कामः सन्तुज्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्राप्नोमिति

वा ।” इति तुरीयवाचकपरोरजःशब्दयुक्तः सकलो “गायत्रसी”ति मन्त्रो विवक्षितः । तेनोपस्थानं सम्ब्याङ्गम् । तथाच बौधायनः,—
 “उपतिष्ठेत वा एतां देवीं तुरीयपदेन । अथाप्युदाहरन्ति गायत्रा-
 स्त्रेकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि नहि पद्यसे नमस्ते
 तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजस इत्यखिलां जयतीति ।” उप-
 स्थाय जपतीत्यर्थः । अत्रचासौ पदस्थाने द्वेष्यनामग्रहणं द्वेष्य-
 स्थाभिलषितं माप्रापत् । द्वेष्याभावे पाप्मा मदीयजपफलप्रतिबन्ध-
 कत्वं मा प्रापदिति । अथवाहं पापचर्यं प्राप इत्येवं मन्त्रः । अत्र
 तस्या उपस्थानमित्यविशेषोक्तेः प्रकाशनपर्यन्तमुपस्थानशब्दा-
 र्थोऽवस्थानमात्रमिति सन्देहे “यस्मा एवमुपतिष्ठत” इति वाक्यशेषे
 आत्मनेपदप्रयोगान्मन्त्रकरणकप्रकाशनं लभ्यते तेन मन्त्रार्थस्य
 गायत्र्या त्रैलोक्यत्रैविद्यत्रिवृत् प्राणादिसम्पादनस्य ज्ञानं विना
 प्रकाशनशक्यमिति गायत्र्युपासना प्रथमं बुद्धिस्था कर्त्तव्या ।
 अन्यथा प्रकाशनासम्भवेन “उपस्थाय तुरीयेण” इत्यसङ्गतिः । तेनार्थाद्
 गायत्र्युपासनमपि सम्ब्याङ्गम् । यद्य प्रतिग्रहदोषनिवृत्त्यर्थमेव
 गायत्र्युपासनं काम्यं करोति तस्य कर्मकाले तदुपासनस्य फला-
 तिगयत्वात् सुतरा सम्ब्यायाः पुरुषार्थमेव गायत्र्युपस्थानं संयोग-
 पृथक्त्वात् कर्माङ्गम् । तथाच “भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावच-
 राष्ट्रष्टाचरं हवा (क)गायत्रैकपदम् ।” एवं “ऋचो यजूंषि
 सामानीत्यष्टावचराष्ट्रष्टाचरं हवा गायत्रैकपदम् ।” “प्राणो-

(क) बुद्धदारण्यकादिभिपद्ये *rules* “एवं गायत्रैकपदम्” in the places of
 “गायत्रैकपद” mentioned here in the text. See, 5 14. 1, 2, 3.

ऽपानोदान(ख)व्यान इत्यष्टावक्षराष्ट्रष्टाचरं हवा गायत्रैक-
पदम् ।” ‘अथास्यान्तरिक्षं पदं परोरजा य एष तपतीत्युपास-
नास्वरूपमुक्ताह,—(ग)“स य एवं विदुवद्विव प्रतिगृह्णाति न
हैव तद् गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ।” इत्युक्ताह,—“स य
इमांस्त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् ‘प्रथमं
पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्
सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा [‘य एष तपति] नैव केन च नाप्यं
कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ।” इति ।

योगियाश्चवस्कीये च,—

सायं प्रातश्च ये सन्ध्यां मध्याह्ने पर्युपासते ।

जपन् वै तामिमां देवीं गायत्रीं लोकमातरम् ॥

स तथा प्रार्थितो देव्या ब्राह्मणो वीतकल्मषः ।

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथीमपि ससागरम् ॥

इति सन्ध्यात्रयकालीनजपकाले शतपथोक्तगायत्र्युपासना-
फलं प्रतिग्रहदोषाभावरूपमेव श्रुत्यनुसारेणोक्तं लक्ष्यते । तेन

(ख) “उदान” is not seen in the बृहदारण्यकोपनिषद् See 5 14 3

(1) D. अथास्या भूरियं पद • ।

(ग) बृहदारण्यकोपनिषद् reads —यदि हवा अप्येव विदु • See, 5 14 5.

(२) C द्वितीयं • ।

(३) C. Omits the portion bracketed.

प्रथम गायत्र्युपासना कृत्योपस्थाय जपारम्भ कार्य । जप
धर्माच्च परिभाषायामुक्ता ।

अत्राक्षमालालाभे हस्तेन गणनम् ।

प्रातरुत्तानपाणिस्तु मध्याह्ने समपाणिक ।

अधामुखकर साय वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

इति विशेष । म त्वार्थज्ञानस्य जपाद्भवेऽपीह सन्ध्याशर्या
स्यादित्यमण्डले जीवन्नद्याभेदध्यानपूर्वकशुद्धचित्तन्यात्मतासम्पाद
नस्यावस्थानुष्ठेयत्वेन गायत्र्यर्थतया तथाध्यानमावश्यकम् । अस
मर्थस्य 'सविष्टमण्डलमध्यस्थनारायणध्यानम् ।

वाचिकोपाशुमानसमेदेन जपत्रैविध्येऽपि,—

नोच्चैर्जप बुध बुख्याद् गायत्र्यास्तु विशेषत ।

इति गायत्रीव्यतिरिक्ते वाचिको जपोऽत्यफल । गायत्र्यास्तु
वाचिको जपो नास्त्यव । तेन यत् “उच्चनोच्चस्वरितै” रित्यादिवाचिक
जपनक्षणे स्वरनियमाज्ञत्वेन स्यासाधारणधर्मेत्वेन मानसान्यव्यावृत्त
त्वादुपाशुमानमयी स्वराभाव । नचैव गायत्र्या वर्णविशेषे
स्वरविशेषविधानं व्यर्थम् । “वाचिको मारणे चैव प्रयस्त” इत्यादि
गुणफलार्थस्य वाचिकस्य गायत्र्या (०त्र्या) सम्भवेन तत्र स्वरापेक्षाया
(या) विधानसम्भवात् । किञ्च पाणिनीये,—एतद्युति दूरात् सम्बुद्धा
यन्नक्षत्रेणि जपमुच्यमानसु उच्चैस्तत्रा वपट्कार उच्चैरुदात्त नीचै

1) D अधोमुख कर • ।

(२) A D सविष्टमण्डल • ।

रनुदात्तः । समाहारः स्वरितः” इत्युक्त्वा “विभाषाच्छन्दसौ” लुक्तम् ।
तत्र विभाषायामेव श्रुतिरित्यनुवर्तते “यन्नकश्चैव्यतिरिक्ते छन्दसि
उदात्तादिस्वरनियमो नैकश्रुत्यंवे”ति । तत्र यदि “जपन्यूहसामसु”
विभाषाप्रवेशस्तदा पर्युदासवैयर्थ्यमिति नित्यमेव तत्रोदात्तस्वरः ।
तथाच त्रिविधजपे नानास्वरनियमप्राप्तौ वाचिके नाना-
स्वरनियमकथनमप्राप्तनियमविध्योरसम्भवात् परिसंख्यार्यमुपाश-
मानसयोर्नोदात्तादिनानास्वर इति । अन्यथा “सष्टशब्दवदक्षरै-
र्व्यक्तं मन्त्रोच्चारणं वाचिक”मित्येतावता सक्षरसिद्धौ उच्चनीच-
स्वरितकौर्त्तनं व्यर्थमेव स्यात् । जपसमाप्तौ “गायत्रसौ” लुपस्थाय
महाव्याहृतिभिर्जलं

गायत्र्या प्रणवेनैव दद्यादेतत् विसर्जनम् ।

इति वचनात् । पुनस्तुरीयेणोपस्थाय प्रणवव्याहृतिगायत्री-
भिर्जलचुलुकप्रक्षेपः । याज्ञवल्क्यः,—

इत्यावाह्यं जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ।

नम इति पठित्वा गायत्रि स्वस्थान गच्छेति विसर्जनम् ।

अन्यत्र तु,—

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि च्छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यथाप्यतु ॥

(१) D यदि कर्म्ये • ।

(२) A C • दात्तादिस्वर ।

(३) D • समाप्तौ • ।

(४) D Adds जपधर्मपरिविभाषायामेवोक्तं । जपसमाप्तौ • ।

इत्याह्वान विसर्गोऽपि नमोऽस्त्विति च तत्पृष्ठ ।

उत्तरे शिखरे 'जाते भूम्या पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इत्यावाहनविसर्गमन्त्रावुक्तौ । मनुः,—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदया^१नन्तर जपस्य दीर्घकालव्याप्तया । शङ्खः

सन्ध्याजपानन्तरम्,—

ततो जपेत् पवित्राणि पाथमानीय शक्तितः ।

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥

पवित्राणि अथमर्पणादीनि गृह्णीक्यानि । तेन दीर्घसन्ध्यत्वमुद-

यानन्तरमथमर्पणादिजपेन । नृसिंहोपासकस्य,—

दशमात्र जपेन्मन्त्रं न(ना)रसिञ्चन्तु सन्ध्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तं शत वर्षाणि जीवति ॥

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं ^१मङ्गलैर्वीतकल्पयेत् ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं शतञ्चात्मविशुद्धये ॥

'इत्येतच्च सूर्योदयानन्तर कार्यम् । ^१[अथवा] "काम्य

नित्यस्य बाधक'मिति सूर्योदयात् पूर्व कार्यम् ।

(१) D • वायुं भूम्या • ।

(२) D • नन्तरजपस्य • ।

(३) A • पाथमैर्वीत • ।

(४) A C इति च । एतच्च ।

(५) D Omits the portion bracketed

अत्र,—

कर्मेणा मनसा वाचा यद्वरात्मा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

इति (उत्) तिष्ठतः 'प्राणायामत्रयं सन्ध्याप्रकरणाद्वहिः पाठात् फलार्थे पृथक्कार्यमिति केचित् । वस्तुतो बलवत्पत्यभिज्ञानात् सन्ध्याकर्मेण एवानेन फलान्तरसम्बन्धः । यथा याज्ञवल्क्ये 'रहस्य-पापक्षयप्रायश्चित्तप्रकरणे,—

त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति ।

इति । अन्यथा "फलञ्च कर्मसन्निधा"विति 'तत्र सन्ध्याभेदा-पक्षेः । तेन "यज्ञेन दानेन विविदिषन्ती"तिवत् रूपाज्ञानादेवा-प्रकरणेन कर्मभेदः । (?) न ह्यत्रापि प्राणायामस्य मन्त्रः(?) कालो वा ज्ञायत इति ।

नारसिंहे,—

^५[प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्य च तं प्रभुम् ।

इति । तथा,—]

प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

मण्डलस्थं ततो ध्यायेत् पुरुषन्तु द्विरयमयम् ॥

(1) D. प्रातस्त्याय सन्ध्याप्रकरणाद् ।

(२) D. रहस्यप्रायश्चित्त ।

(३) D. तत् सन्ध्या ।

(४) D. • प्रदक्षिणेऽपि न कर्म • ।

(५) D. Omits the portion bracketed

इत्याह्वान विसर्गोऽपि नमोऽस्त्विति च तत्शृणु ।

उत्तरे शिखरे 'जाते भूम्या पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इत्यावाहनविसर्गमन्त्रावुक्तौ । मनु*,—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयु ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदयानन्तर जपस्य दीर्घकालव्याप्तया । शङ्ख

सन्ध्याजपानन्तरम्,—

ततो जपेत् पवित्राणि पावमानरीय शक्तित ।

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयु ॥

पवित्राणि अघमर्पणादीनि शङ्खोक्तानि । तेन दीर्घसन्ध्यत्वमुद-

यानन्तरमघमर्पणादिजपेन । रुसिहोपासकस्य,—

दशमात्र जपेन्नान्न न(ना)रसिहन्तु सन्ध्ययो ।

सर्वरोगविनिर्मुक्त यत वर्षाणि जीवति ॥

तस्मादष्टाक्षर मन्त्र 'मद्भक्तैर्वीतकल्पयै ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं यतश्चात्मविशुद्धये ॥

*इत्येतच्च सूर्योदयानन्तर कार्यम् । १[अथवा] "काम्यं

नित्यस्य बाधक'मिति सूर्योदयात् पूर्व कार्यम् ।

(1) D • वासे भूम्या • ।

(२) D • नमरजपस्य • ।

(३) L चायत्रैर्वीत • ।

(४) A C इति च । एतच्च ।

(5) D Om is the portion bracketed

यत्र,—

कर्मणा मनसा वाचा यदुरावरा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

इति (उत्) तिष्ठतः 'प्राणायामत्रयं सन्ध्याप्रकरणादहिः पाठात् फलार्थं पृथक्कार्यमिति केचित् । यस्तुतो बलवन्मत्तमभिज्ञानात् सन्ध्याकर्मण एवानेन फलान्तरसम्बन्धः । यथा याज्ञवल्क्ये 'रहस्य-
पापक्षयप्रायश्चित्तप्रकरणे,—

त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति ।

इति । अन्यथा "फलञ्च कर्मसन्निधा"विति 'तत्र सन्ध्याभेदा-
पत्तेः । तेन "यच्चेन दानेन विविदिपन्ती"तिवत् रूपाग्रानादेवा-
प्रकरणेन कर्मभेदः । (१) . न ह्यत्रापि प्राणायामस्य मन्त्रं(ः) कालो
वा ज्ञायत इति ।

नारसिंहे,—

१[प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्य च तं प्रभुम् ।

इति । तथा,—]

प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

मण्डलस्य ततो ध्यायेत् पुरुषन्तु हिरण्यम् ॥

(१) D. प्राणायामस्य सन्ध्याप्रकरणात् ।

(२) H. रहस्यपापक्षयः ।

(३) D. उत् सन्ध्या ।

(४) D. • प्रदक्षिणेऽपि न कर्म • ।

(५) D. (points the portion bracketed

त्वं ब्रह्मा त्वं तथा विष्णु स्वं रुद्र स्वं प्रजापतिः ।

त्वमेव चात्मा भगवान् स्यावरस्य चरस्य च ॥

इत्युक्त्वापः समादाय प्रदद्यादञ्जलिद्वयम् ।

ब्राह्मवैष्णवरौद्रैर्वा मन्त्रैर्वा प्रणवेन वा ॥

एतत्सन्ध्याकर्म कालातिक्रमशङ्कायां जलमध्ये कर्त्तव्यम् ।

जले चार्द्रवासोनियमः । सावित्रीजपसु स्थले कर्त्तव्यः ।

नोदकस्यो जपेद् विद्वान् सावित्रीं वेदमातरम् ।

इति वचनात् । स्थले चार्द्रवस्त्रनिषेधः सामान्यशास्त्रं गायत्री-
जपस्य जले निषेधो विशेष इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदीपे वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यः कालोऽनुकल्प्य सर्व्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः ॥

तेन त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रातःकालोऽनुकल्पः । सायश्च त्रिमुहूर्त्तम् ।
मण्डनादिभिः सजातीयकस्मान्तरकालपर्यन्तं गौणकालस्योक्त-
त्वात् मध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि

सामान्येनाभ्यनुष्ठानाद् विशेषो हि विशिष्यते ।

इतिन्यायेन त्रिमुहूर्त्तपर्यन्तं निर्दोषत्वं तदूर्द्धं फलास्पत्तम् ।
मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्द्धं लोप एव । 'अयं विशेषः ।

उदिते तु जनं पीत्वा गायत्र्या दश मन्त्रितम् ।

(1) A सन्ध्याकाला • ।

(2) A नोदकमातरम् ।

(3) A C अथवा विशेषः ।

इति नैमित्तिकमङ्गम् । तथा,—

यामार्द्धमागते सूर्यं तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यसु स्नात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्द्धमागते,—दिवा अस्तमनादूर्ध्वं च यामार्द्धमागत इति सन्ध्यः । अत्र स्नानमधिकम् । सायं सन्ध्यायाः 'प्रातः सन्ध्या-पर्यन्त' गोणकालत्वेऽपि त्रिसुहृत्तादूर्ध्वं वैगुण्याधिक्यात् फला-ल्यत्वम् । मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अर्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी श्रुता ।

इति दक्षवचनाद् विशेषाभ्यनुष्ठानाद् दोषाभावः ।

'शतकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या यादभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धात् तदनन्तरम् ॥

इति यादभोजनप्रायश्चित्तं नतु सन्ध्याङ्गम् । तदभावे न सन्ध्यायैगुण्यम् ।

सन्ध्योपासनहानी च नित्ययाज्ञं विलोप्य च ।

होमं नैमित्तिकं शुद्धाद् गायत्र्यास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद् गोणकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् । 'सायमतिक्रमे रात्रि-पवासः प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति या प्रायश्चित्तम् । न चैतत् कालातिक्रममात्रविषयमिति वाच्यम् । सन्ध्याप्रकरणाम्नातत्वेन

(१) D प्रातः सन्ध्या गोणकालः ।

(२) A. D दयकृत् ।

(३) A. C रात्रिः प्रातः सायमपवास इति प्रायश्चित्तम् ।

‘तदनङ्गत्वे घृथक् फलकल्पनापत्तेः । प्रायश्चित्ते तु तल्लोपजन्य-
पापक्षय एव फलमिति । विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अन्यत्र ‘सूतकाशीचेतु पर्युदासः । विभ्रमातुरभयेषु यदर्थ-
प्राप्तमकरणं तत्र दोषाभाव उच्यते । तत्र विभ्रमादावपि सम्भवे
कर्त्तव्यम् । व्यासः,—

ॐ सूर्याय नमः प्रातः सायञ्चैवाग्नये नमः ।

अनग्निमान् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् । समाचारात् प्रजापतये द्वितीया-
ञ्जलिः । स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने च समाहारादेव ।
“अनग्निमान्” इत्यविशिष्टोपादानादुत्सवाग्नेरपि ।

(१) A D तदङ्गत्वे • ।

(२) D सूतकाशीचपर्युदास । A सूतकाशीचे पर्यु • ।

अथ सन्ध्याक्रमः ।

ईशानाभिमुखोपविष्टस्य दक्षिणहस्ते पवित्रधारणम् । वाम-
हस्ते कुम्भमुष्टिधारणम् । हिराचमनम् । त्रिमात्रप्रणवोच्चार-
णम् । नारायणस्मरणम् । 'दक्षहस्ते जलजुलुकमादाय ऋत्यादि-
स्मरणपूर्वकमघमर्पणसूक्तेनाभिमन्त्र्य तज्जलपानम् । हिराच-
मनम् । कारिणा देववेष्टनम् । ततः कराग्रस्थितजलविन्दुभिः
कुम्भैः शिरसि जलविन्दुमेषरूपं मार्ज्जनम् । प्रथमं प्रणवव्याहृति-
व्यगायत्रीभिस्त्रिराष्ट्रताभिरेकम् । "आपोहिष्ठे"ति सार्धर्धेन
"भाजयतेहम्" इत्यन्त्येन भूमौ जलविन्दुसेकः । कुम्भाग्रै"स्रगती"-
रित्यादि "चन" इत्यन्त्येन सार्धर्धेन शिरसि मार्ज्जनम् । अघमर्पण-
सूक्तेन मार्ज्जनम् । मन्त्रवर्णिकफलकामनायां "शब्द आप" "द्वपदा"
इत्याभ्यां मार्ज्जनद्वयम् ।

आसनं ^१स्तिरीकृत्य कुम्भत्रयेणास्तीर्थं स्वस्तिकपद्माद्य-
न्यतमेनोप विश्रनम् । ^२उंकारस्य,—[वध्य] गायत्री ^३अग्नि-
व(म)त् परमात्मा देवता प्राणायामे विनियोगः । 'सप्तव्या-
हृतीनां,—प्रजापतिर्हृदिर्गायत्रानुष्टुप्-व्याहृति र्पंक्तिविष्टुप् जगत्स-

(१) D दक्षिणहस्ते • ।

(२) D जनवधाचन इत्य • ।

(३) D स्तिरीकृत्यास्तीर्थ • ।

(४) D. Omits the portion bracketed

(५) D. अग्निव(म)त्परमात्मा देवता • ।

(६) D सप्तव्याहृतीना • ।

यद्दांसि । अग्निवायुसूर्यहृहस्यतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवाः (देवताः ।)
 गायत्राः,—विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । शिरसः,—
 '[प्रजापतिः ।] १यज्ञः ।] ब्रह्माग्निवायुसूर्याः ।

चक्षुर्निमीलनम् । वाग्वमः । दक्षनासापुटे दक्षाङ्गुष्ठदानेन नीरन्धता
 कृत्वा वामनासापुटे बाह्यवायुपूरणकाले “ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ
 महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
 धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः
 स्वरोम्” इति मन्त्रं विजपतः प्राकुञ्चनेनापानमूर्द्धमाक्षय मन्त्रार्थ-
 चिन्तनम् । तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्या ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेना-
 भेदो वाक्यार्थः । “सवितु”जंगत्कारणस्य “देवस्य” दीप्तगामकस्य
 जडव्यावृत्तचैतन्यात्मकस्य स्वरूपं यद् “भर्गः” भाजत इति स्वप्रकाश-
 मित्यर्थः । पुनः कीर्तनात् “वरेण्यं” प्रार्थनीयमानन्दस्वरूपमित्यर्थः ।
 “यः” सविता “नो”ऽस्माकं “धियः” बुद्धिवृत्तीः “प्रचोदयात्” प्रेरयेत्
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं “धीमहि” स्वाभेदेन चिन्तयामः । कीदृश
 तद् भर्गः ॐकारवाच्यपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकामकम् ।
 भूरादिसप्तलोकानां तत्राध्यस्तत्वेन तत्सत्त्वयैव सत्त्वादिति सद्व्युत्प-
 न्तम् । १[“आपः” सलिलम् । “ज्योति” स्तेजोऽभ्यादि । “रसः”
 पृथिवी । “अमृतं” १वाय्वाकाशः । अमृतभूतद्वयश्च ब्रह्मैव । तथा

(1) D Omits the portion bracketed १. प्रजापतिर्वापि ।

(१) A Omits the portion bracketed.

(१) A. Omits the portion bracketed.

(१) D वाय्वाकाशरूपम् ।

ब्रह्म ब्रह्मत् । यद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः । “भूर्भुवः स्वः”
सत्त्वरजस्तमोमयविष्णुब्रह्मशिवात्मकमिति । “ॐ” मित्यखण्डरूप-
वाक्यार्थपरामर्शाय । अत्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः स्वप्रकाश-
चिदानन्दसद्वरूपत्वं स्वरूपलक्षणमुक्तम् ।] सवितुःपदशिरोमन्त्रै-
स्तटस्थलक्षणं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वञ्चोक्तम् । धीमहीति
पदेन ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तमन्तिमोद्गारेण खण्डरूपवाक्यार्थ उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनोलोत्पलश्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानम् । एवं पूरकं
कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां , वामनासापुटे नौरम्भुं कृत्वा
‘[चक्रुर्धेन दक्षनासापुटे नौरम्भुं कृत्वा] शुद्धमूलाकुक्षिनेनापान-
वायुसुत्तोत्थ [पूर्ववद् दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां त्रिवार-
जपेन सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानम् । शक्तौ सत्यां त्रिवारजपादूर्ध्वमपि ।
मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यचिन्तनं पूर्ववत् । हृदये रक्तगौराङ्गचतुर्मुख-
ब्रह्मध्यानञ्च । एवं, कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्यागेन
‘दक्षनासापुटेन वायुविरेचनं शनैः शनैः ।] पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां त्रिवारजयो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानुसन्धा-
नम् । ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशतृपारुढमङ्गेश्वरध्यानञ्च । एष
रेचकः । एवमपरं वारचर्यं रेचकादितयम् ।

(1) D . Omits the portion bracketed

(2) A . Omits the portion bracketed.

(3) D. दक्षिणनासा . ।

ततः,—

‘अन्तरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

स्वं यन्न स्व वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

इति सकृदाचमनम् । “आपोहिष्ठे”ति ऋचेन सशिरस्कृदे-
प्रोक्षणा समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव । पाण्योर्जलमादाय
द्वुपदा त्रिराधर्त्य तज्जलस्य शिरसि^१क्षेपः । दक्षिणहस्ते जलचतुर्कं
गृहीत्वा वामनासाया संयोज्याघर्मर्षणसूक्तस्य त्रिः सकृद् वा
जपः । जपकाले प्राणनिरोधः पाचिकः । प्राणनिरोधपक्षेऽप्या
चमनाभावः । प्रमाणाभावात् ।

गायत्री वाला त्रीक्षणा चतुरानना रक्ताम्बरद्वयोपेता ब्रह्माणी
हसयाहनाक्षसूत्रकमण्डलु^२हस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डल
प्रविष्टा एषैव पूर्वसन्ध्येति ध्यानम् । प्रत्यवस्थाहृतिगायत्रीभिरत्याय
सूर्याभिमुखं^३ जलाञ्जलिवयप्रक्षेपः । प्रत्यञ्जलिमन्त्रपाठः ।
“असावादित्यो ब्रह्मे”ति प्रदक्षिणावर्त्तनम् ।

उपस्थानम्,—उदुत्यम् । प्रस्कृच्चः । गायत्री । सूर्यः ।
चित्रम् । कीर्त्तसः । चिष्टुप् । सूर्यः । तच्चक्षुः । दध्यङ् ।
आयर्व्यणः । उष्णिक् । सूर्यः । त्रयाणामुपस्थाने,—सूर्याभि
मुखस्य भूम्यनग्नगुण्फतया भूमिनग्नैकपादतया भूमिलग्नार्ध

(1) A C अन्तरसि ।

(2) D प्रक्षेप ।

(3) D • असा • ।

(4) D असाञ्जलिप्रक्षेप ।

पादतया वा स्थितस्य प्राञ्जले^१मन्त्रत्रयपाठः । “उदुत्थं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृष्टे विश्वाय सूर्यम्”, “चितं देवाना-मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपव”, “तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ता-च्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं मृण्वाम शरदः शतम् ।”

अथ जपः ।

, प्रथमं सन्ध्यादेवतया [^१गायत्र्या] कृतसन्धानं सूर्यं ध्यात्वा सच्चिदानन्दब्रह्माहमिति जीवब्रह्मणोरैक्यं ध्यात्वा तदेवादित्य-मण्डलात्मकमिति ब्रह्माभिव्यक्तेनादित्यमण्डलध्यानम् । ॐ कारस्य,— ब्रह्म । गायत्री । अग्निः । व्याहृतीनाम्,—प्रजापतिः । अग्निवायु-सूर्याः । जपे (१) [^१विश्वामित्रः । (१) गायत्र्याः),—] विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । जपे । तेजोऽसीति,—परमेष्ठौ ^१प्रजापतिः । यजुः । आयज्यम् । गायत्र्यावाहने । “तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानामनादृष्टं देवयजनम् ।” गायत्रि

(१) C मन्त्रपाठ ।

(२) C Omits the portion bracketed

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) C प्रजापतिपुरुष । यजुः । आयज्य दे । गायत्र्यावाहने वि ।

अत्रागच्छ । अथवा 'प्रत्यक्षयुतविश्वासाधिक्यात् तैत्तिरीय
रीत्यावाहनम् । प्रणवव्याहृतित्रय-ऋधादिस्मरणम् ।

आयातु वरदा देवी अक्षर ब्रह्मसन्मितम् ।

'गायत्रीं हृन्दसा मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥

यदङ्गात् कुरुते पापं तदङ्गात् प्रतिसुच्यते' ।

सर्व्ववर्णं महादेवी सख्याविधे सरस्वति ॥

“ओजोऽसि सहोऽसि वलमसि भ्राजोऽसि देवानां धामनामासि
विश्वमसि विश्वायुः सर्व्वमसि सर्व्वायुरभिभूरो गायत्रीमा
वाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि हृन्दर्पी
नावाहयामि । [‘थियमावाहयामि ।] 'गायत्रिया गायत्री(हृन्दो)
विश्वामित्र(ऋषिः) सविता देवता । अग्नि(ः)सुखम् । ब्रह्मा शिर ।
रुद्र (ः) गिष्ठा विष्णु (ः) हृदय पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदान
समानाः 'सप्राणाः । श्वेतवर्णा । साङ्ग्रायनसंगोत्रा । गायत्री चतु
र्विंशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुचि. पञ्चशीर्षोपनयन(ने)विनियोगः ।^१
गायत्र्यादीना त्रयाणामाम्नानेऽपि सूक्तवाक्त्रे देवताषट्काम्नानेऽपि
पञ्चभेदेन व्यवस्था पूर्व्ववत् । गायत्रीमावाहयामीति प्रातः न^२

(१) D प्रत्यक्षयुतविश्वासा - ।

(२) D गायत्रीं हृन्दसा माते इदं ब्रह्म जुषस्व मे ।

(३) A D A lks here यदङ्गात् कुरुते पापं तदङ्गात् प्रतिसुच्यते ।

(४) C Omits the portion bracketed

(५) C गायत्र्या विश्वामित्र । गायत्री । सविता । अग्निः सुखम् ।

(६) C छयाया ।

(७) D नेतरयो । मध्याह्ने ।

‘पानोव्याम’ इति शब्दयोरभेदचिन्तनम् । प्राणोऽपानोव्याम इत्यस्यार्थ^(१)स्त्रित्वं प्राणस्य परिस्यन्दाख्यवृद्धाविवर्त्तरूपं गायत्री-
तृतीयः पादः । सर्वान्त.करणसमक्षवच्छिन्नचैतन्यं सूर्य-
मण्डलान्त.स्य हिरण्यगर्भास्य गायत्रीचतुर्थः पादः । सा गायत्री
गाय^(१)शब्दवाच्यप्राणघ्राणकरी गायत्रीच्छान्दस्का । अग्नि^(१)
मुखम्,—अग्निर्हि देवयान, पत्या इत्यर्थः । अग्निरह, शुक्लपञ्च
उत्तरायणं सवत्सरं देवलोकवायुलोकादित्यलोकामानवपुरुषवैद्युत
वारुणेन्द्रप्रजापतिलोकपुरुषा देवयानमार्गरूपा गायत्रीमुखमिति
ध्यानम् । चणं शुद्धचिन्मात्ररूपमात्मानं ध्यात्वा “गायत्रास्यैकपदी
द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय
दर्शिताय पदाय परोरजसे” पाप्मा मदभिभावकत्वं मा प्रापत् इति
गायत्र्युपस्थानम् । ^(१)[अथवा “परोरजसे” इत्यन्तमुक्त्वा अहं पापघ्नं
प्राप(म्) इति वोपस्थानम् ।] गायत्र्या पादद्वयं ब्रह्मपरम् । ^(२)तृतीय-
पादो जीवपरः । धोमहीत्यनेनाभेदः । तदेवाखण्डरूपेणोद्धार-
वाच्यम् । भूरित्वधस्तनसप्तलोकोपहितभूर्नाकः ^(३)भुवर्लोकमन्त
रोक्ष स्वरिति स्वर्गादिसत्त्वान्तसप्तलोका. तज्जननीपलक्षितं चैतन्यं
स्वप्रकागरूपमानन्दात्मकत्वेन वरणीयम् । नोऽस्माकमन्त करणा
वच्छिन्नानां धियं बुद्धिद्वत्तोः प्रचोदयात् जीवत्वेन प्रमादतया

(१) A D • स्त्रित्वं •

(२) C Omits the portion bracketed

(३) D तृतीय पादो •

(४) A अहं इत्यन्तरीयम् •

धर्मार्थकाममोक्षेषु यः प्रेरयेत् तद् व्रज्य धीमहि स्वाभिन्नत्वेन
चिन्तयामः । ॐ मित्यखण्डपरिपूर्णचिदात्मकस्तिष्ठेत् । इत्येवं
गायत्र्यर्थध्यानम् । एवं ध्यानासमर्थस्तु,—

‘[ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥]

(इति ध्यायेत् ।)

अथ गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय
इत्याहुः । उत्तानपाणिनाचमालागणनया सूर्योदयावधिप्रणव-
व्याहृतित्रयगायत्रीणामष्टोत्तरशतजपः । ^१[साम्नेस्तु होमकालानु-
रोधेनाष्टयतमष्टाविंशतिरष्टादश वा जपः ।] जपसमाप्तौ पूर्व्ववद्
गायत्र्युपस्थानं “गायत्र्यप्ती”ति । जलजुनुकं गृहीत्वा प्रणवव्याहृति-
त्रयगायत्रीजपान्ते,—

उत्तरं शिखरे जाति भूम्यां पर्व्वतमूर्धनि ।

वाघ्रमेभ्योऽभ्यनुप्राता गच्छ देवि ययामुखम् ॥

(१) D Omits the portion bracketed

(२) D ध्येय इति ध्यानम् । यत्र ० ।

(३) A Omits the portion bracketed.

सुता मया वरदा वेदमाता

प्रचोदयन्ती पवनेन्दुजाता ।

आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं

मघ्नं दत्वा प्रयातु ब्रह्मलोकम् ॥

“नमो ब्रह्मण्यदेवाये”त्यादि “आकाश्यात् ‘पतित’”मित्यादि च
 “केशयं प्रतिगच्छत्यो नमोनम” इत्युक्त्वा “गायत्रौ नमोऽस्तु गायत्रि
 स्वस्थान मच्छे’ति विसर्जनम् । आयुष्कामस्य तु यद्भोक्ताघमर्पण-
 द्रुपदा वसः शुचिपदित्यादिपावनमन्त्राणामुदयादूर्ध्वमपि जपः
 सन्धान्तर्गतः । ततो ‘मन्त्रार्थादिस्मरणपूर्वकं दशवारजपः । १, एव-
 मष्टाक्षरयतवारजपः ।] २ जपधर्माः परिभाषायामुक्ताः । प्रयत-
 मनस्त्वं चक्रमणहसनपाश्यावलोकनकुचाद्यात्ययणत्रिरोघ्रीधकम्यन-
 ब्राह्मणेतरपुरुषान्त(तु)रसम्भाषण-चाण्डाल-पतितरासभरजसला
 दर्शनपदापदाक्रमणहस्तेनहस्ताक्रमणवर्जनम् । कपायार्द्रवस्तुपरि-
 त्यागः । पतितचाण्डालसम्भाषणे स्नानम् । स्त्रीशूद्रसम्भाषणे-
 ऽव्ययस्य विष्णोः स्मरणम् । वैष्णवमन्त्रजपोवा । चाण्डालादि-
 दर्शने चोदकस्पर्शनम् । सुराविष्ठादिदर्शने चाचम्य सोरमन्त्र-
 जपः । शक्तो पावमानीजपश्च । क्षुत १ प्रखलितार्दिषु सप्तवारं

(१) D A. पतित तोर्यमित्यादि केशयं •

(२) A C. मन्त्रराज्यार्थादि • ।

(३) B Omits the portion bracketed.

(४) D जपधर्मापरिभाषायामुक्तः ।

(५) D स्ववितादिषु सप्तवारं लक्षणकोर्त्तनम् ।

क्षणनामकीर्त्तनम् । पापण्डविकर्मस्थसंभाषणेऽच्युतस्मरणम् ।
जपसमाप्तौ वैकल्पिकमिदं कार्यम् । प्रदक्षिणावर्त्तननमस्कारौ
कृत्वा उपविश्य सूर्यमण्डले हिरण्यपुरुषध्यानम् ।

त्वं ब्रह्मा त्वं वषट्कारस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।

त्वमेव कर्त्ता भगवान् स्थावरस्य चरस्य च ॥

इति कीर्त्तनम् । ब्राह्मवैष्णवरौद्रमन्त्रैरञ्जलिद्वयदानम् ।
सूर्याय नमः प्रजापतये नम इत्यञ्जलिद्वयदानम् । समाचारस्तु
स्वाच्चाशब्देन । हंसः शुचिपदिति 'सूर्यार्घ्यदानं समाचरेत् ।
परमेष्ठी प्रजापतिः । अनुष्टुप् । वरुणः । धाम्नो धाम्न इति यजुः ।
प्रजापतिः । यदाहुरग्नया (यदापो अग्निया) इति गायत्री ।
वरुणः । द्वयोस्तोर्यविसर्जने । “इदमापः प्र बह्वत यत्किञ्च दुष्टितं
मयि । यद्वाहमभि दुद्रोह यद्वा श्रेय उतानृतम् ।” “धाम्नो धाम्नो
राजन्नितो वरुण नो मुञ्च । यदापो अग्निया वरुणेति श्रपामहे
ततो वरुण नोमुञ्च ।” गङ्गे स्नानं गच्छेति तीर्थविसर्जनम् ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचार-

प्रदीपे सन्ध्याकर्म समाप्तम् ॥ श्री ॥

'दानधर्म',—

वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्यासुं स्कन्दं तथा रुक्मीं विश्वं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान् नमस्याम्यहं प्रभो ॥

इति नारद 'वचनात् तान् नमस्कुर्यात् । विश्वः,—कृत-
सन्धोपासनस्य पूर्वं गुर्ज्वभिवादनं कुर्यात् । मनुः,—

भोयद् कौर्त्तयेदस्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्ना स्वरूपभाषी हि 'भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥

भोभावो भो यद्दः । देवदत्तयन्त्राहं भो अभिवादयामीति
वाच्यम् ।

ध्यायस्तपायिना कार्यसुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन 'सव्यः स्मृत्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं शोचं 'प्रसाध्याह्मणिं बह्म
भुतान्त्याक्षर स्वनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् । अश्वत्थो विशेषः । आपस्तम्बः,—दक्षिण बाहुं

(१) १ Here adds —वराहपुराणे—

उदयादि सप्त सूर्ये यस्य भक्तिपरो दिव ।

दध्यवताश्रुतिभिस्तु तिसृभिः पूजयेत् शुचि ॥

(२) A. D. वचनादेतान् नमस्कुर्यात् ।

(३) C भो यद्दः ।

(४) D शव्यस्यार्थं (यर्थः) ।

(५) D धार्याह्मणिः ।

श्रोतसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् । चरः समं राजन्यो मध्य-
समं वैश्यः । नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिरिति । तथा,—अभिवादयेत्
सर्वः(ः) नाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना मातरमार्चाय्याश्चैके ।
दौधायनः,—असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्व मनः समाधानार्थ-
मधस्ताज्जान्वोः पञ्जरान् । (?) 'गोतमः,—“पादोपसंगृहणं ५ सम-
वायेऽन्वहम् । अभिमस्य तु विप्रोष”

जन्मप्रभृति यत् किञ्चिच्चेतसा पुष्टमर्जितम् ।
तत्तत्त्वं विस्तृतं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥
भजाकरेण विद्वांसं यतिं सम्पुटपाणिना ।
नूर्ध्वं चैकेन हस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तेन,—

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।
विना शिष्यश्च पुत्रश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥
ज्येष्ठो यदि नमस्कृत्यात् कनिष्ठाय तयोः पुनः ।
जन्मप्रभृति यत्पुष्टमायुर्देव प्रथम्यति ॥

इति सन्ध्याकालेतरविषयम् । विष्णुः,—

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्याते ।
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पश्येते गुरवः स्मृताः ॥

(1) D. नीतम ।

* गुरुवशने • ५००. नीतमभृति ।

(2) C D निष्ठाचरम् ।

अन्ये च पितामहपितृव्य^१मातुलश्चशुरज्येष्ठशानर्त्तिकपुरा
णादिवाचकज्ञानतपोवृद्धबन्धुज्येष्ठप्रव्रजिता दीक्षितश्च सोम
विक्रयोत्तरकालम् । पितामहपितामहीमातामहमातामहो-
श्चशूखशुरज्येष्ठभगिन्य उपाध्यायश्च धात्री च ।

^१भ्रातृभार्य्योपसंयाद्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोथ्य तूपसयाद्या प्रातिसम्बन्धियोपितः ॥

नाभिवाद्या, स्त्रियः सर्व्वा मुक्ता मातरमेव च ।

^२गुरुपत्नी च युवती नाभिवाद्येह पादयोः ॥

तथा,—

मातुलाय पितृव्याय श्वशुरान् ऋत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय ^३यवीयस ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम् । कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याय,—

वित्तं बन्धुर्वयः कर्त्तुं विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्नानानि गरीयो यद्वयदुत्तरम् ।

पञ्चाना त्रिषु वर्णेषु ^४भूयासि गुणवन्ति च ॥

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ।

(१) A मातुलपितृव्यश्चशुर • ।

(२) C D भ्रातृभार्य्यो • ।

(३) D गुरुपत्नी • ।

(४) C • यवायसम् ।

(५) A यवायसम् • ।

दशमीं नवत्यधिकवयोऽवस्थाम् । प्रत्यभिवादाने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्याचरः प्रुतः ॥

यन्मान्तस्य नामत्वाच्छ्रम्यपदस्याकारस्य प्रुतत्वम् । स हि नकारान्तश्रम्यपदस्य नकारात् पूर्वः । पाणिनिः “वाक्यस्य टेः प्रुत उदात्त’ इत्युपक्रम्य ‘प्रत्यभिवादानेऽशूद्रविषयेऽन्त्यस्वरस्य प्रुतत्वमुदात्तत्वञ्चोक्तवान् । वशिष्ठः,—“सन्ध्यक्षरमप्रगृह्यमायाव् भावञ्च प्रतिपद्यते” इति शेषः । चकारात् प्रुतः । “प्रुतप्रगृह्या अचः” इति प्रगृह्यसंज्ञा । प्रुतो नाम्नोऽन्ते परे नान्यत्र । तेनाप्रगृह्यसन्ध्यक्षरस्य नामान्ते आय् भाव् इति स्यात् । “एकारैकारयोराय् ओकारोकारयोराव्” इति । आयुष्मान् भव सौम्य इरा ३ य् आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा ३ व् प्रुतत्वमुदात्तञ्च । अस्य मते श्रम्यपदं विहाय नामान्त्यस्वरप्रुतत्वम् ।

पुनर्वशिष्ठः,—

स्वस्तीति वाङ्मये ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वदन्तामिति दैत्ये तु शूद्रेत्वारोग्यमेव च ॥

यमः,—

यत्मुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यमनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिगृहिता ॥

(२) ८. वाक्यस्य उच्ये ० ।

(१) D प्रत्यभिवादानेऽशूद्रस्य प्रत्यभिवादाने ० । प्रत्यभिवादानेऽशूद्र इति प्रत्यभिवादाने शूद्रविषये ० ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् । गुरोस्तु विशेषः ।
 आपस्तम्बः,—“तत्रास्य पाणी संवृद्ध आशिष आशास्ते ।”
 पाणिग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनम् । अन्येषां नामोच्चारणमात्रम् ।
 प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमौ,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समानम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रत्यारोग्यवचनस्य विहितत्वात् “प्रागाहारादृपसमभिभाषे-
 ते”ति हारीतोक्तनिषेधस्याप्रवृत्तिः । आपस्तम्बः,—“नासम्भाष
 त्र्योत्रियं पथि ब्रजेदरक्षे 'च स्त्रियम् ।’” यमः—

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।

हव्यकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमसुवन् ॥

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति । अतुवन् सम्भाषणमकुर्वन् ।
 यत्तु अङ्गिराः,—

प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

‘शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वाद्मात्रोपलक्षणम् । ‘यमः,—

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वोभिभाषी स्वाच्चाण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥

अत्र “पूर्वोभिभाषी”ति कार्यान्तरात् पूर्वमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नत्वभिवादानात् पूर्वमिति भ्रमः । हारीतः,—

जपयन्नजलस्यञ्च 'समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदकुम्भञ्च भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

मनुः,—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—“विपमगताय गुरवे नाभिवाद्यम् । अन्यातद्वा(१)

वा अभिवादयेत् ।” तथा,—“प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च सोपानलो न वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ।”

अवहितपाणिर्बस्वन्तरासक्तपाणिः । मङ्गलिखितौ,—“नोदकुम्भो-

ऽभिवादयेत् ।” उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः । तथा,—“न भैक्षं चरन्

पुण्याज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन् ।” अपकाले

गुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वाविषेधस्तदन्यविषयः ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकं हि नमस्कारो हन्ति पुष्टं पुराकृतम् ॥

इतिवचनात् पर्यायध्ये प्रत्येकनमस्कारो निषिद्धः । समुदायेन

(१) C • शचित्पुष्पकुशान् तिलान् ।

(२) C D न च तद् बोधः ।

स्यादेव । हारीतः,—“नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।”
अत्र च गुर्वादिभ्यः पादोपसंहारादिरूपमभिवादनम् । अन्येभ्यो
मान्येभ्यो नमस्कारमात्रम् । नमस्कारश्च ब्रह्मज्ञानेः प्रह्वीभावो
नमःशब्दोच्चारणञ्च । “नमः प्रह्वत्वे शब्दे” इति स्मरणात् ।

अभिवाक्षो नमस्कारार्थं पादयोर्वन्द एव च ।

इति शातातपेन पृथक् व्यपदेशात् । पादयोर्वन्दन दण्डवत्
प्रणामः । नमस्कारेऽपि सोपानत्वादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेष-
पर्युदासश्च । अथ च विशेषः,—उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नम-
स्तर्तव्यम् । भविष्यपुराणे,—

ब्राह्मण दशवर्षं च शतवर्षं भूमिपम् ।

पितापुत्रो विजानीयाद्ब्राह्मणसु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ।

अभिवाद्य दय विप्रास्ततः 'पापात् प्रमुच्यते ॥

ज्येष्ठ कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाच करोति वै ।

ज्येष्ठस्य हरति सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ॥

‘आपस्तम्बः,—“त्रिवर्षपूर्व्यं श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ।”
त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः । ‘अतोऽस्यकालेन ज्येष्ठत्वे नमस्कारे न दोषो

(१) A D = एतदभिवाद्यात् ।

(२) B Here adds इति नमस्कारविधिः ।

(३) A D अतो न्यूनकालेन ज्येष्ठत्वेन नमः ।

न फलम् । 'कनिष्ठाभिवादेच दोषः । गुर्वादीनां आतिसम्बन्धि-
वाच्यवानां मुहूर्त्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं नमस्कृत्यत्वञ्च ।

२ इति नमस्कारविधिः ।

'तवेमं म इति हाभ्यामुदपात्रं प्रपूर्य च ।
सोपानतृको गृहं गच्छेन्न स्पृशन् न वहन् क्वचित् ॥
'ततश्च पादौ प्रक्षाल्य हिराचम्य गृहागतः ।
त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शुभमाहृत्य शोधयेत् ॥
भाण्डोपचारभूगेहद्रव्यान् सपरिचारकान् ।
बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
शुद्धाते तद् वहिस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् तेनोदकेन सर्व्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

अग्निहोत्रहोमः ।

होमं वैतानिके कृत्वा आत्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
श्रुतीनां श्रुतिमूलत्वात् आत्तं केचित् पुरा विदुः ॥

- (१) C D कनिष्ठेऽभिवादेच दोषः ।
(२) C इति नमस्कारविधिः ।
(३) A ओषधः । तत इमं = ।
(४) D तत च पादौ = ।

यत्तु,—

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

इत्यस्य स्मार्त्तविषयत्वेऽप्युक्ततथोताधानपरत्वम् । किञ्च

सूर्येऽस्तयैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत् त्रिभिरङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

प्रकाशभावे श्रोतहोमविधेः स्मार्त्तस्य पयादेवानुष्ठानम् । ^१[यत्तु]

आयसप्यमनाहृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तित्य जायते ॥

^१[इति] तदाधानविषयमेव । अथ यत् पुरोदये जुहोतीति शतपथश्रुतो यद्यप्युदयात् पूर्वं होम उक्तस्तथापि स्मार्त्त-होमस्याप्यनुदिते विधानात् श्रोतस्य पूर्वत्वेऽप्यविरोधः । यत्तु,— “उदिते जुहोती”ति श्रुत्यन्तरमपि वैकल्पिकं तथापि बाजसनेयिनां स्मार्त्तहोमस्यानुदिते विधानात् कांस्यभोजिन्यायेनानुदिते होम एव नियतः । अतएव सन्ध्यापासनमपि स्मार्त्तहोमानन्तरमेव । “अनमित्वा प्रातः”रिति भोजनात् पूर्वं तस्य विधानात् ।

^१[मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युपिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यत्र इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) D Omits the portion bracketed

(३) १. Omits the portion bracketed

प्रवेयं व्यवस्था छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
 'कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावच्च दृश्येत समयाध्युषितश्च यत् (तत्) ॥]
 रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितं तं 'विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 इस्तादूर्ध्वं रविर्यावद् भुवं भित्वा न गच्छति ।
 तावदोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्युदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सम्यक् न भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्व्वतः ।
 न च लौहित्यमत्येति तावत्तायञ्च ह्ययत् ॥

पञ्च कृतिः,—

नाग्निहोत्रात् परो धर्म्मो नाग्निहोत्रात् परं तपः ।
 नाग्निहोत्रात् परं येयो नाग्निहोत्रात् परा गतिः ॥
 निर्हन्त्वा निर्नमस्कारा यमुपास्य मनोपिणः ।
 सोऽयं सूक्ष्मोऽग्निहोत्रेषु गूढोऽग्निरिव दारुणः ॥
 विमाक्षेधनुयाक्षेपु निषमूपनिषत्तु च ।
 'प्राप्यन्ते यमात्मानं सोऽग्निहोत्रे प्रकाशते ॥

(१) C कालं त्वनुदितं जानन् ० ।

२) D ० यथानीयादोर्ध्वं तत्र प्रकल्पयेत् ।

(३) A D कथीकने ० ।

वाधे,—

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र
तुल्यानि नैवेति वयं वदाम ।

कात्यायन,—“स्वयं वा जुहुयात् ” “अध्वर्युर्वै”ति विकल्प ।
“उपवसथे नियम ” । दर्शपूर्णमासपूर्वदिने स्वयमेव होम ।
एवमध्वर्युकर्तृकहोमे उद्धरणप्रैपोन्नयनप्रैपाद्यद्वाधिक्यात् स एव
मुख्य पक्षस्तदसम्भवे स्वयं होम इति वदन्ति ।

स्वयं होमे फलं यत् तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तहोमविषयम् । कात्यायन,—“उद्धरेति यजमानो
ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्रे ।” “गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमनस्त
मितानुदितयो ।” “नित्यो दक्षिणाग्नि ।” “सदा बाह्वरणम् ।”
“एकेषामुपवसथे ।” “न वावसिते वा ।” ‘दक्षिणाग्नेर्नित्यत्वं यदा
धानपूर्वदिने “गार्हपत्यागारे निर्मण्याभ्यादधाती”ति विहितं तस्य
‘दक्षिणा वा सद्धरे’दिति पक्षे नित्यमुद्धरणं नवगृहे वा पुनरुद्ध
रणम् । ततः पूर्वमुद्धृतस्य नित्यमवस्थानम् । भूमिं परिसमुद्धो
पलिप्योन्निख्योद्धृत्याभ्युध्याग्निस्थापनम् । उल्लेखेन ‘स्फैरनोद्धति’(१)
इति श्रुते स्फोरन । भूसंस्काराग्निस्थापनादित्वादाहवनीय

(१) C दक्षिणाग्नी ।

(२) D यदाधानात् पूर्वम् ।

(३) A C तस्यम् ।

(४) A स्फैरनोद्धृत्यतीति । Most probably स्फैरनोद्धृत्यतीति

स्थानं संस्कृत्याहवनीयं स्थापयित्वा दक्षिणाग्निस्थानं संस्कृत्य
तत्स्थापनम् । आधाने तु स्थानद्वयसंस्कारानन्तरमग्निद्वयस्थापनं
तन्मात्रविषयम् । कर्ममध्ये चाग्निनाशे संस्कारस्य पुनः करणं
नास्ति तत्कर्मगतान्निस्थापनं प्रति स्थानस्य संस्कृतत्वात् ।
सपाचान्निस्थापनेऽपि स्थापनाङ्गत्वादेव भवति । “अन्तरेणापराग्नी
गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यज्ञ-
मानः ।” इति सायं प्रातः प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति ।
अप आचामति “वृष्टिरसौ”ति । पत्नी च प्रत्यग्दक्षिणतः
गार्हपत्यस्योपविशति ।

अथाध्वर्युकर्म ।

“अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान् वा ।” “परिस्तरणं
वा सर्व्वं वा प्रागुदगग्रकुशैः” आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीर्ना
प्राक्पश्चिमयोरुदग्गग्रैर्दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्रैस्त्रिभिरित्यर्थः ।
तथा “आहवनीयं पर्य्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यात् ।”
“तच्च” “ततो दक्षिणाग्निम् ।” तं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निञ्च ततः
पर्य्युक्षति ।

इति सायम् ।

प्रातस्तु “प्राक्संस्थं समिहारापर्य्युक्षणञ्च” (समित्पर्य्युक्षणं
धाराञ्च) इति विधानात् गार्हपत्यं पर्य्युक्ष्य ततो दक्षिणाग्निं ततो

गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारां नीत्वाहवनीयपर्युक्षणञ्च ।
सर्व्वेत्त परिसमूहनपूर्व्वकम् । अग्नेस्तृणान्दपचिनोतीति (१)
श्रुतावगनेरित्यसौकत्वा'विवचनात् ।

पयोहोमपक्षमाह ।

‘अग्निहोत्रं दोहयति स्थाव्यामार्य्यकृत्वामूर्द्ध्वकपालायामशूद्रेण ।
ऋजूर्ध्वकपालम् ।

कुलालचक्रघटितमासुरं मृन्मयं भवेत् ।

इति वचनाद्वस्तुघटिता दोहनस्थाली तस्या शूद्रव्यतिरिक्ताद्वारा
दोहनम् । चीरहीता चाध्वर्य्यदोहनप्रभृतिहोमपर्य्यन्तं वाग्-
यतः । यजमानश्चावभक्षणाप्रभृतिप्राणभक्षणापर्य्यन्तं सर्व्वपक्षेपु
षाग्यतः । तथा “पूर्व्वंणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येऽध्विर्ययति
दक्षिणतो निरुद्धाङ्गारान् ।” “एवमन्यथापि होमार्य्यस्या-
शरणम् ।” “दक्षिणेन वोपधम् ।” अथव्योत्यासिध्याप पुनर-
ध्व्योत्य निदधाति त्रिरुद्धासंवति । तच्छुलादी पाकाभावा-
भाधिर्ययणादि । “वैकडत सुक्सुव प्रतप्य पाणिना सम्भार्ष्टि ।”
सुक् वैकडत्येव । सुवस्याप्यग्निहोत्रे वैकडतत्वम् । प्रतपनानन्तर

(१) A. • विशेषणात् ।

(२) C. D. अग्निहोत्र • ।

* वज्ररत्न २८८ आठोयचोतपत्रे ४१४२

मुदकालम्भः । “पुनः प्रतप्योवेय्यामीत्याह ।” “ॐमुन्नयेति
यजमानस्तिष्ठन् ।” प्रातस्तु उन्नयामीति प्रश्नः । “चतुरःसुवा-
नुन्नयति ।” “उपरि समिधं धारयन् वार्चोमध्यधि गार्हपत्या-
दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ।” “मध्ये निष्टञ्च पुनरुद-
ष्टञ्चोपविश्य समिधमादधात्वग्निज्यातिथि”मिति । “प्रदीप्ता-
मभितुष्टोत्वग्निज्योतिरिति ।” “कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते”
“तूष्णीं द्वितीयां भूयसीम् ।” प्रातस्तु सूर्यज्योतिपमिति
समिदाधानम् । सूर्योज्योतिरिति होमः । द्वितीयाहुतिहोमानन्तरं
“भूयिष्ठं सुचि ।” परिशिनष्टि । “द्विः प्रक्रम्य निदधाति ।”
“उपमृज्य सुचं कूर्चं निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः” “स्वधा पितृभ्य इति
दक्षिणत उत्तानम् ।” “अप उपस्पृश” “[“स्यात्याः सुवेण] इह
पुष्टि” “इति गार्हपत्ये” “तूष्णीं द्वितीयाम् ।” “अग्नयेऽन्ना-
दायावपतये इति दक्षिणाग्नौ तूष्णीं द्वितीयाम् ।” “दक्षिणं
जान्वाच । एवं सर्व्वतोपविष्टहोमेषु । “अनामिकया द्विः
प्राग्राति ।” प्रतिप्रायनं हिराचमनम् । उत्सृज्य भक्षणपात्रां(ः)
निलेंद्रोत्वर्थः । ततो हिराचमनम् । “आचम्योत्तिष्ठति देवान्
जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयासुदुचति समर्पिन् जिन्वेति ।”
“चतुर्यो कूर्चस्थाने (त्रिः) निपिबल्वग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा
पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति”
“मुक्सुयमाहवनीवे प्रतप्य निदधाति ।” सर्व्वेषु ययापर्य्युक्षितं

(१) D. Omits the portion bracketed. १ स्याकीनुवेच - ।

* स्वाहेति see आतोयनीतपत्रे ३ । ३ २३.

समिध आदधाति समिदसीति । सायमाहवनीयक्रमात् ।
प्रातर्गार्हपत्यक्रमात् ।

अथ यजमानकर्माह ।

“सायमाहुत्या हुताया यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण ।”
“न वा ।” “उपप्रयन्त” इत्यादिना “पारमशीये” त्वन्तेनाहव
नीयोपस्थानम् । आहवनीय(समोप) एवोपविश्य “सत्वमग्न”
इत्यादि ‘ग्निपीये’ त्वन्तेनोपस्थानम् । “अन्ध स्थान्धो वो भक्षीये”
त्यादिना “इहैवस्त मापगाते” त्वन्तेनाग्निहोत्रगा प्रतिगमनम् ।
“सहितासि विश्वरूप्यूजा माविश गोपत्येने”ति गोस्पर्शनम् ।
“उपत्वाग्न” इत्यादिना “अघायत समस्मा”दित्यन्तेन गार्हपत्योप
स्थानम् । “इड एछदित एही”ति गा प्रति गमनम् । “काम्य एति”
(इत्यादिना) ‘भूधा’दित्यन्तेन गोस्पर्शनम् । “सोमान स्वरणमित्या
दि(ना) “प्रजया धनेन च”(१) इत्यन्तेनान्तरेण गार्हपत्यदक्षिणान्वी
र्गत्वा आहवनीयस्य पश्चात् स्थित्वोपस्थानम् । नोदकस्पर्शनम् ।
इद मे कम्पद वीर्यं पुत्रोऽमुकदेवशर्मानुसन्तनोत्विति पुत्रनाम
ग्रहणम् । आत्मनो वाऽविद्यमाने । इदमुपस्थानं पयोहोमपक्षे
यैकल्पिकम् । ‘भूर्भुव स्वरिति वोभो ।’ इदमपि गोपक्ष एव वात्स
प्रेण सह विकल्पितत्वादिति सम्प्रदायः । गोलिङ्गाभावादीपधादि
होमेऽपीति कर्काचार्यः । साय प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने

तूष्णीमुपस्थायाहवनीयपश्चादुपवेशनम् । एवं “शय्यासनं वा गार्ह-
पत्ये ।” गार्हपत्यं तूष्णीमुपस्थाय तत्पश्चात् शयनमुपवेशनं देति
विकल्पः । “समिदसी”ति उपविश्याहवनीयगार्हपत्यान्वाहार्य-
पचनेषु समिदाधानं सायं प्रातर्गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचना-
हवनीयेषु क्रमेण । एवं पर्युक्षणं नोदकधारा । “विद्युदसि विमे
पाप्मान”मिति जलपानम् । वाग्विसर्जनम् । सायमाहवनीयं
प्रदक्षिणीकृत्यापराम्यो^१रुत्तरेण निष्क्रमणम् । प्रातर्गार्हपत्यम् ।
प्रातर्मुहूर्तं सभ्योपस्थानम् “अनशित्वा” इति वचनात् भोजनात्
पूर्वं यथाकालम् । “भस्मोद्धृतमुपेयात् ।” यत्राग्निभ्यो भस्म उद्धृत्य
स्थापितं तत्र गच्छेत् । इदं भस्मधारणार्थमिति केचित् ।

‘अवाध्वर्युर्कर्त्तव्यपक्षे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः प्रक्षेपसमकालं
यजमानेनैव कर्त्तव्यः । यद्यपि प्रक्षेपोऽपि प्रधानरूपहोमान्तर्गत-
स्तथापि प्रक्षेपे ऋत्विक्द्वारा यजमानस्य प्रयोजककर्त्तृत्वम् ।
त्यागस्य सत्त्वनिरुत्तिसङ्कल्पस्य सद्रूपे परस्य कर्त्तुमशक्यत्वादुत्सर्गे
तु प्रधानत्वादित्युक्तदिशा स्वयमेव कर्त्तव्यत्वम् । देवतोद्देशो यद्यपि
परिण कर्त्तुं शक्यते तथापि त्यागस्य किञ्चिदुद्दिश्य त्याग इत्येव
सप्रतियोगित्वाद् यागकर्त्तव्योद्देशः कार्यः । कात्यायनो होम
द्रव्याख्यातः,—“पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा । यवाग्वा ग्राम-
कामः । तण्डुर्नैर्वसुकामः । दध्नेन्द्रियकामः । घृतेन तेजस्कामः ।”
एतानि संयोगपृथक्केन नित्यानि च । शाखान्तरे च,—

(१) १ • रुत्तरेण • ।

(२) १) अवाध्वर्युर्कर्त्तव्यपक्षे • ।

पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापयेते दग्धैव तु ॥

पयोहोमप्राशस्त्य श्रुतेः “पयसि होदं सर्व्वं प्रतिष्ठितं ५ ५ ५
सर्व्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।” स्मृतिय,—

पयस्यन्तर्हितं यिष्णं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

एकयैव तदाहृत्य जगदात्मानमश्रुते ॥

इति । काम्यप्रयोगे च “संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे”
इति पूर्व्वपक्षः । “यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयती”ति
श्रुते [रिकाहेनापि सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः । “स वै सायञ्च
प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः^१]

सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्त्तुं प्रचक्षते ।

इति स्मृतेय । सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्त्तुं । यद्य सायं होमं
कर्त्ता यच्च द्रव्यं प्रातरपि तत् । स्मरन्ति च,—

द्रव्यं देशश्च मन्त्राश्च कर्त्ता कालश्च शासनम् ।

सायं यत् स्वीकृतं सर्व्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥

मनुः,—

नैव कन्या न युवती नाल्पविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्ती नासंस्कृतस्तथा ॥

यद्यप्यविदात्वेन स्त्रिया अनधिकारस्तथापि विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् कर्त्तृन्तरासम्भवे कन्यायुवतीभिर्व-

स्त्रीकर्तृकत्वम् । वैरूप्यभयेन कन्यायुवतीनिषेधस्य नित्यानु-
वादत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

यच्च छान्दोग्ये,—

अन्येः शतहुताहोमादेकः शिष्यहुतो वरम् ।

शिष्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ब्राह्महुतिर्वरम् ॥

‘[इति तद्] यद्यपि ज्ञानकाण्डे “य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोती”त्युपासकपरं तथापि स्वयं होमायत्तौ सर्पणं सर्पणाशक्तौ
“उपासीताब्धं” इति “उपवसथे नियमः” इति च कात्यायन-
वचनात् तत्रोपयुज्यते । कात्यायनः,—“प्रथमास्तमिते पर्युदयं च
स्वर्गकामस्य । तमोऽभ्यये सायं जुहुयादियति प्रातरायुःकामस्य ।
अन्तः पशौ पशुकामस्य (सायम्यातः ।) शयाने यौकामस्य प्रातः ।
प्रदीप्ततमे यौयशःकामस्य । अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेयान्नमत्स्यतः ।
अङ्गारेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य । तमोऽभ्यये सायं तमस्यनागते । (१)
प्रातस्तमसि द्यति अप्रक्रान्ते । अग्निविशेषे फलं प्रदीप्ततम
इत्यादि । अत्र च

रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यासुहिश्च जुहुयादुतमस्य न लुप्यते ।

होमकालापरिज्ञानपरमितिकालनिर्णयेऽप्यधिकारमज्ञावदर्थं
नार्थम् । पश्चात्तदन्यथा कालज्ञाने न पुनः क्रियेत्येतत्परं वा ।

(१) D Omits the portion bracketed

(२) १ शाने पुन •)

दानधर्मं, --

करीषाग्नीं स जुहुयाद्विपस्तेन्यं(?) करोति यः ।

इति होमकाले यत्राहुवनीवे समिदाधान 'तत्रेन्धनकाष्ठा-
पेक्षा । गार्हपत्यदक्षिणाग्नीः काष्ठान्तरेणाद्धारसम्पादनम् । अन्य-
त्रापि यत्र समिदाधानं नास्ति तत्र काष्ठान्तरेणाग्नीन्धनम् ।

स्मार्त्तहोमविधिः ।

दक्षः, --

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं 'यत् तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुनो गुरुर्भ्राता भागिनियोऽथ विदुपतिः ।

'एभिरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव तु ॥

एवञ्च स्मार्त्तहोमे स्वयं करणं मुख्यं तदभावेऽन्येन करणम् ।

"कामं ऋद्धोऽग्नीं पत्नी जुहुयात् साय प्रातर्होमौ" इति

गोभिलवचनाद् 'यजमानाभावे पत्न्यधिकारः । शौनक, --

"पाणिपद्मादिष्टब्धं परिचरेत् स्वयं पत्न्यऽपि वा कुमार्यन्तेवासी-

वे"ति कर्त्तृस्तराभावे कुमार्या अधिकारः । अनुपनीतस्यार्त्विज्या-

नधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रशून्यत्वादगत्या भवेदधिकारः । पत्न्या

सामर्थ्यं चेदम् ।

(१) A C तत्रेन्धनकाष्ठा ० ।

(२) A यत्तु अन्य ० ।

(३) १ एतरेव ० ।

(४) १ यजमानभावे पत्न्या ओऽर्थाधिकारः ।

असमचञ्च दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

इति पत्रासमचे होमासम्भवात् । यजमानप्रवासे पत्रा रजस्वलायां
अगत्या होमकरणे कुमार्यनुपनीतयोरपि प्रसङ्गः । गोभिलः,—
“पुरास्तमयात् (अग्निं) प्रादुःकृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ।”
“पुरोदयात् (प्रातः) प्रादुःकृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं” “पुरा
प्रादुःकरणवेलाया (सायंप्रातः) अनुगुप्ता अप आहरेत्” “मणि-
काद् वा” अप आहरेत् । ‘हविषान्नौ जुहुयात् कृतस्याक्षतस्य
वा ।” “अक्षतश्चेत् प्रक्षाल्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।” “दधि पयो
यवान् वा ।” पारस्करः,—“दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा ।” तथा,—
“उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् । “उपयमनान् कुशानादाय
समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुया”दिति प्रथमकण्डिकोक्तरीत्या ।

सप्तपत्राः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।

उपयमनकुयाः प्रोक्ता अग्निकार्य्यादिकर्म्मसु ॥

पारस्करः,—“अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ।”
जुहोति । “सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ।

पुमांसी मित्रावरुणौ पुमांसावग्निनावुभौ ।

पुमानिन्द्रय सूर्य्यय पुमां संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहेति पूर्व्वा गर्भकामा । पत्नी जुहुयात् । द्वितीयां
यजमान एव ।” यत्तु,—

(१) गोभिलवृत्तछन्दे पाठः,—हविषस्याक्षतस्यो जुहुयात् कृतस्य वाऽक्षतस्य
वा । अक्षतश्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा । । म २ ख ६, ७ सू० ।

(२) In all MSS वाहुच ०

होम करोति यो विप्रसुलसीकाष्टवङ्गियु ।

शतक्रतुसम पुण्य होता तत् फलमाप्नुयात् ॥

(तत्) 'गुणफलार्थम् ।

समिद्धया परिभाषायामुक्ता । नाप्रोक्षित 'नाम्नान न
क्षिन्न काष्ठ समिध वाग्नावादध्यात् । आपस्तम्बगृह्यम्,—अनु
गतो मध्य ओत्रियागाराद् वाहार्य उपवासद्यान्यतर(१)भार्याया
पत्युर्वा । अपिबोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् । उत्तरा ऋक् ।
“अयायान्नेस्वनभिरस्त्रिपाद्य सत्यमित्त्वमया असि । अया
नोयज्ञ वह्नास्वयानो धेहि भेषजम् ।’ सर्व्वहोमेषु देवता
सुहिष्य द्रव्यत्वागो यजमानेनैव कार्य्य । सुहिष्यमानत्वप्रति
ग्रहीतृत्वरूपसमुदायवाचिन्या चतुर्थ्या देवताया प्रतिग्रहीतृ
त्वाभावेऽप्युहिष्यमानत्वमेव देवतात्व चतुर्थीवाच्यम् । तेन
यत्राग्नेयोऽष्टाकपाल—इत्यादावग्निरस्वदेवतेतिविधिस्तत्रायमर्थ—
अग्निश्चतुर्थ्यन्तपदेनैतत् १[पुरोडाशसम्बन्धित्वेन निर्हिष्य] पुरो
डाश यजेदिति । तथा च द्रव्यमिदमिति निर्हिष्य चतुर्थ्यन्त
देवतापदं सुधार्य्य स्वत्वनिवृत्तिसकल्प कार्य्य इति विध्यर्थ इती
दमग्नये इत्युच्चार्य्य न ममेत्यव ज्ञानविशेषरूप सकल्प कार्य्य ।
न ममेतिशब्दोच्चारणमापस्तम्बाना ज्ञानविशेषोत्पादाय । न

(१) A D गुणफलार्थम् ।

(२) A D नाम्नानं क्षिप्तं • ।

(३) D On the port of bracketed

(४) A सुदार्य्य स्वत्वनिवृत्ति सकल्प • ।

कर्म्म स्यात्” इति द्वयोरधिकारेऽपि सहैव कर्म्माचरणमिति विवर्तितेऽपि स एव । द्वयोर्यागकर्त्तृत्वं फलभागित्वं पृथग्वेति देवतोद्देशद्रव्यत्वाग्रूप प्रधान द्वाभ्या कार्यम् । ^१कत्वर्थानुष्ठान वचनाद् यस्य यावद् । यथा सवेऽध्वर्यादीनां पत्नी आन्यमवेक्षत इति यजमानस्य क्रतुसिद्धौ पत्नीकर्त्तृकाज्यावेक्षणस्याङ्गत्वसहाधिकारम् । पृथक् कर्त्तृत्वं पृथक् फलभागित्वं च द्योतयति “पत्न्युर्नो यज्ञसंयोग” इति यज्ञसम्बन्धेन स्वामित्वे पति शब्दाद्वागमविधानात् । अकर्त्तृ. फलभागित्वरूपस्वाम्यभावाद स्वामिःकर्त्तृकस्यानङ्गत्वात् । अङ्गत्वविधानमेव तस्याः स्वामित्वे कर्त्तृत्वे च प्रमाणम् । एव यजमानोऽन्वारभत इति यजमान-कर्त्तृकमङ्ग पत्न्या^२यागफलसिद्धौ व्याप्रियत इति सहप्रयोगः पृथक् कर्त्तृत्वञ्च । सचे यथाध्वर्युकर्त्तृकेष्वङ्गेषु ^३होतुरकर्त्तृकत्वेऽपि प्रवानानुष्ठान परकृताङ्गानुष्ठानसहितं फलाय । ^४[एव] पत्नीकर्त्तृके यजमानकर्त्तृकाङ्ग पत्न्या अकृतमपि फलाय । ^५यदा पत्नीकर्त्तृके यजमानस्य तत्कृते पत्न्यानुज्ञाद्वारा प्रयोजककर्त्तृत्वम् । सचेऽपि ^६परस्परकर्म्मसु प्रयोजनत्वमितरस्य । एवञ्च सति यजमानपत्नीकर्त्तृके

(१) A अरितेऽपि = ३

(२) D कत्वर्थानुष्ठानात् वचनाद् ।

(३) D व्यागफल = ।

(४) A होतृकर्त्तृकत्वेऽपि = ।

(५) D Outside the portion bracketed

(६) A यथा पत्न्या अकृतं यज्ञ = ।

(७) D परस्परप्रयोजनत्वमितरस्य ।

यदेकवचनं तत् पुमेककर्तृकत्वाभिप्रायेण सत्रे पुम्बहुत्वाद्बहु-
वचनम् । “स्वर्गकामो यजेते”त्यत्राख्यातोपात्तसंख्याया भावनाच्चित्ते
कर्तृव्यन्वये स्वर्गकामपदगतलिङ्गसंख्ययोस्तदुक्तत्वेनाविबक्षितत्वे-
ऽपि भावनान्वयोत्तरकालमर्वाचित्तकर्त्तरि पाचिकान्वये एकं
पुं कर्तृकत्वं सर्व्वाङ्गोपेते प्रधाने पर्यवस्यति । एवञ्च स्त्रीकर्त्तृकत्वं
प्रमाणान्तरावगतं न प्रतिपिडम् । एकत्वं हि पुंस्त्वावरुद्धम् ।
पुंसः सद्वितीयत्वं वारयेति न स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेनानेकस्त्रीकर्त्तृकत्वमप्येकस्मिन्
प्रयोगे । यथा “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यत्र ब्राह्मणपदे
पुंस्त्वस्याविवक्षा^१कारणाभावात् एकपुं ब्राह्मणकर्त्तृकत्वमाधाने
घातं स्त्रीकर्त्तृत्वं न वारयति । “पूर्व्वेण प्रविशत्युत्तरेण पद्मी”त्यादि-
लिङ्गात् “क्षौमे वसानावगू आदधीयाता”मित्यादिलिङ्गाच्च । न
च कर्त्तृकाङ्गायामेकपुं कर्त्तृव्यन्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च कर्त्तृन्तरान्वयः ।
“पशुना यजेते”त्यत्र पुंशुकरणत्वे स्त्रीपशुनिवृत्तिरिति वाच्यं
स्वर्गकामसुद्दिश्य यागविधौ स्वर्गकामपदे पुंस्त्वविवक्षाभा-
वात् यः स्वर्गकामः या स्वर्गकामा स च [“साच यागं ” साङ्गं
कृत्वा फलं प्राप्नुयादित्युक्ते^२ पुरुषस्यार्याचित्तकर्त्तृत्वांगे पुंस्त्वेकत्व-

(१) A करणाभावात् ।

(२) D कर्त्तृक (का) न्वये • ।

(३) D. वदति • ।

(४) A Omits the portion bracketed.

(५) A इदम् () सादित्युक्तत्वेऽर्था • ।

विवक्षा न स्त्रिया इति यागव्यक्तिभेदे द्वयोः कर्तृत्वमिति वैषम्यं
 पशोरेकस्यां यागव्यक्तौ करणत्वात् । “राजा स्वाराज्यकामो यजेते”
 ‘त्वत्र स्वाराज्यकामपदेनाविशेषाद् ब्राह्मणादिस्वाराज्यकामो-
 पस्थितो राजपदानर्थक्यभवेन न ब्राह्मणादिकर्त्तृत्वम् । न चेह कस्य
 चिद् वैयर्थ्यं येन स्त्रीकर्त्तृकत्वं नान्वीयेत अतएवाह जैमिनिः,—
 “स्वततोऽसु वचनादैककर्मस्य स्यात्” इति पृथक्यागकर्त्तृत्वेऽपि वच-
 नात् ‘सकृदाग्नानुरूपं प्रयोगैक्यमित्यर्थः । तेन यत्रापि पृथगेव
 देवतासु द्विष्य तदेव द्रव्यं त्यक्तव्यम् । यत्तु कर्काचार्यः,—“पत्नी च
 ददाती”ति सूत्रं दीयमानमनुजानातीति व्याख्यातं तस्यापि
 त्याग एवार्थः त्यक्तस्य अनुज्ञा सत्यपि(?) त्यक्तमित्येवं रूपैव ।
 अतएव यजमाने प्रोपिते नित्यकर्मसु प्रायश्चित्ताहुतीनां त्यागः
 पत्नैरेव क्रियते यजमानस्यानुज्ञादानेन ‘तत्त्यागे कर्त्तृत्वेन
 कर्मसादृश्यम् ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारैर्यु परिकल्पार्त्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ॥

इति ह्यदोगपरिशिष्टे अग्निनिक्षेपपदेनाग्निकार्यानुष्ठाविधानात् ।

यत्तु ‘तत्र,—

मनसा नैतिकं कर्म प्रवसव्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्व्वं यथाकालमुपाचरेत् ॥

(1) A. • स्यत • ।

(2) D. सकृदग्नानु • ।

(3) D. तत्प्राप्तेन • ।

(4) D. तत्र च • ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानमेव यजमानस्वामिहोत्रादिकार्ये
विधीयते न तु गृहे पत्न्या कृतमग्निहोत्रं यजमानस्य फलायेति
तस्यार्थः । अन्यथा प्रोपिते यजमाने पत्न्यां रजस्वलायामकृतमेव
स्यादिति तस्यार्थ इति । तत्र । तथा सति गृहे 'पत्न्या' ऋत्विगा-
दिभिरकरणे यजमानस्य कर्मानुसन्धानमात्रेण कृतकृत्यता स्यात् ।
न चैतदिष्टम् । तथा च हारीतः,—“नाग्निवेलयोः प्रवसेत पर्व्वसु
च । आपत्सु प्रोपितेऽग्निवेलयां वाग्यतः प्रतिदिनमग्नीन् मनसा
ध्यात्वोपस्थाय मन्त्रतो हुतं ज्ञात्वा व्रतये”दिति गृहे होमं दर्श-
यति । कात्यायनोऽपि प्रवसन् याजमानं कुर्यात् इति । अर्थः—
नहि यागानुसन्धानं कुर्व्वन् यजमानः किन्तु यागं कुर्व्वन् । तेन
गृहकृतकर्माणिह त्यागकरणे यजमानः तस्य कर्म याजमानम् ।
प्रोपिते यजमाने पत्न्यां रजस्वलायां ऋत्विक्कृतैरेव हविःप्रक्षे-
पादिभिर्यजमानकृतसिद्धिः । न च

द्वयोरप्यसमचन्तु हुतमप्यहुतं भवेत् ।

इति कर्मासिद्धिः परिकल्प्यत्विजं त्यागविधानादेवासमच-
होमस्यानुष्ठानात् । यथा “तामवरुध्व यजते”ति रजस्वलां विहाय
कर्माचरणे पत्न्यान्यावेक्षणाभावे कर्मासादगुण्यम् । न च प्रवास-

(१) A C पत्न्या करणे • ।

(२) D दर्शयेदिति ।

(३) A C प्रवाहविधानादेव समचहोमस्या • ।

विधेर्वहुपत्नीकविषयत्वे 'नीरजस्कापत्नीविषयत्वे वा प्रमाणमस्ति
 न चासमचपद (हि)पत्नीकहोमनियेध एव मान इयोर्युगपद्रज
 स्वनयो स्तत्रापि दोषात् । 'समचहोमस्य यजमानपदार्थानुष्ठान
 सोकर्यार्थत्वात् तदतिक्रमे नियमादिष्टलोपमात्रम् । यत्तु
 यजमानकर्तृके त्यागे (यागे) पत्न्या अनुमतिमात्रेण प्रयोजकक
 र्तृत्वानुपपन्न कर्तृत्वमन्यथा तस्या, स्वतन्त्रकर्तृत्व एकवचनविरोधः
 स्यादिति तत्र प्रयोजककर्तृः फलभागित्वेऽतिप्रसङ्गात् । आर्चिज्ये
 दक्षिणाम्नावदिह प्रमाणाभावात् । स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽपि यजेतित्येक
 वचन यथा तथोक्तमेव । यदुवा यागकर्तृत्व यद्यपि प्रत्येक
 वियान्त साङ्ग प्रधानकर्तृत्व इयोर्यासज्य । नद्याज्यावेक्षण
 यजमानस्य कर्तृत्व न वा विष्णुक्रमादौ पत्न्या । तेन साङ्गप्रधान
 रूपविष्णुक्रमादौ तत्र प्रयोगकर्तृत्व इयोर्यासज्येत तदभिप्राय
 मेकवचन सचे तु प्रधानकर्तृत्वबहुत्वापेक्ष बहुवचनम् । यदि
 यागरूपप्रधानकर्तृत्व व्यासज्य वृत्ति स्यात् । ['फलमपि
 व्यासज्य वृत्ति स्यात्] फलकर्तृत्वगामित्वात् इयो, समयफल
 भागित्वाभ्युपगमादध्वर्यादीना प्रधानकर्तृत्वाभावादेव न प्रसङ्ग ।

(१) D नीरजस्कापत्नी - ।

(२) D सर्गहोमस्य - ।

(३) A रूपकर्तृत्व - ।

(४) A (Omits the portion for chatur)

(५) A = नाभिस्ताभ्युप - ।

तेन पत्राग अपि पृथक् त्याग(याग)करणमुचितम् । समाचारस्तु
श्रुतिविरोधेन प्रमाणम् । अतएव प्रोषितो यजमानश्चेदशौचं
शृणोति पत्नी गृहे आद्यादिकं करोति तदा आद्यं सशुणमेव ।
पत्रागस्तु गृहे अशौचयवर्षे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वात् आद्याद्य-
करणम् । यजमानस्तु प्रवसन् न श्रुत्वा यदि करोति तदा न
दोषः । गृहे करिष्यन्तीत्यनुसन्धानेनाकरणे वैश्वदेवलोपप्राय-
श्चित्तं कुर्यात् आद्याश्चाशौचान्ते । बहुभार्यस्य त्वेकयान्यावेक्षणा-
दिना क्रतुसादृगुणं स्वफललोभेनान्यासां प्रवृत्तिः । एतदेवा-
भिप्रेत्य ऋन्द्ोगपरिशिष्टे—

अग्निशिष्टान्तु शून्यपां बहुभार्यः सवर्णया ।
कारयेत् तद्वहुत्वे तु ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥
या वा स्याद् वीरस्त्वं रामा आन्नासम्पादनी च या ।
दद्यात् प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥
दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमशक्तयः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाक्रममशक्तवत् ॥

तथा,—

स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठां विदायैव द्विजम्भनाम् ।
नहि स्वल्पेन तपसा भर्ता तुष्यति योपिताम् ॥
इदं ज्येष्ठानियोगपक्षे । एवञ्च बहुपत्नीकस्यैकस्याग्निहोत्र-

(१) १. • जामेनान्तेषां प्रवृत्तिः । अतएवाह ऋन्द्ोगपरिशिष्टे ।

(२) १. C. यथा ।

सन्निधानेऽन्यस्याः प्रवासोऽपि न दोषाय । पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
धानविधानमेकपत्नीकपरम् । केवलं प्रवासस्याविहितत्वात्
“प्रवसन् प्रवत्स्यन्वा वैश्वानर्या यजेते”ति प्रवासादागत्य प्रवासपूर्व-
वा वैश्वानरी । पर्व्यातिक्रमे कृच्छ्राद्वैश्व । एवं यजमानस्य “वृथैव न
धिरं क्वचित्” इति वृथा चिरप्रवासयो^१रिष्टिः । पर्व्यातिक्रमे कृच्छ्रा-
द्वैश्वम् । प्रत्येकप्राययित्ते इतरस्यानुमत्वा स्वत्यागः । [एवमुत्तरक्रत्व
नुष्ठानार्थम् ।] तत्रेतरस्य फलभागित्वाभावेऽपीतरस्य तत् क्रतुसिद्ध्यर्थं
प्रवृत्तिः । यथा सत्रे ऋते यजमाने सख्यापूरणार्थमानीतस्य कर्त्तुः ।
अतएवाहिताग्नेर्भार्यान्तरपरिषहे तदर्थं पुनरारम्भणीयानुष्ठानम् ।
यजमानस्य^२ तत्राङ्गनिर्वाहकत्वेन प्रवेयः । एवमुत्तरक्रत्वनुष्ठानार्थ-
मग्निष्टोमस्य भार्यार्थं पुनः प्रयोगः । न च “धर्मप्रजासम्पन्ने दारि-
नान्यां कुर्वीत । अन्यतराभावे कुर्वीत प्रागग्न्याधेयात्”^३ ऊर्ध्वं विवाह-
निषेधः । प्रागग्न्याधेयादित्वस्यो^४र्ध्वं विवाहनिषेधपरत्वे परिसंख्या
पक्षेराग्न्याधेयं कुर्यादित्वेव तस्यार्थः । तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टे,—

सदारोऽपि पुनर्दारान् कथञ्चित् कारणान्तरात् ।

य इच्छेदग्निमान् कर्त्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्यागङ्गा—

स्वेऽग्नाविव भवेदोमो लोकिके न कदाचन ।

(१) A C रिति ।

(२) A Omits the portion bracketed.

(३) D तत्रेतर निर्वाह = ।

इत्युक्तम् । न च पदार्थान्वारम्भणी(या)यां यजमानस्याफलभागि-
त्वेनायजमानत्वाच्च यजमानकनृकविष्णुक्रमणादिसम्भवः । सत्रे यथा
“ये न यजमानास्तैरेव ऋत्विज” इत्यात्त्विक्ये यजमानविधानेऽपि
सत्रे कस्मिंश्चित् संख्यापूरणार्थमानीतस्य यजमानत्वेऽप्यगत्या तत्-
क्षताङ्गानां कत्वर्थत्वमेवमिह । तत्वारब्धत्वेनावश्यसमापनीयत्वादङ्ग-
वैगुण्यं यथासद्यं इहापि “धर्मं चार्यं च कामे च नातिचरितव्ये”ति
सहधर्मचरणनियमाद् वैगुण्यं सद्यम् । अतएव पत्नीनाग्निनोत्सन्नाग्ने-
न पुनराधानप्रसङ्गः सह धर्मचरणनियमात् । यत्तु भरद्वाज-
सूत्रम्,—“दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्यात्” इति
तदारब्धाधानस्य मध्ये पत्न्याः पतितत्वे पत्न्यायने वारब्धाधान-
समापन [पर]मेव । अन्यथा ब्रह्मचर्यान्तरमेव दारकर्मण्य-
शक्त आत्मार्थमाधानं कुर्यादिति प्रथमाधानपरं किं न
स्यात् । अतएवापत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् यदि नाहरेदनधा-
पुरुषः स्यादिति ऋग्वेदब्राह्मणव्याख्यातम् । भार्ययाः पातित्ये
पत्न्यायने वा साम्निरेवापत्नीकोऽप्यग्निहोत्रहोमं कुर्यादित्यर्थः ।
न तु मृतभार्यस्याधानविधिपरमग्निहोत्रपदस्याधानवाचित्वा-
भावात् । छन्दोगपरिशिष्टे,—

- (१) C भार्यित्ये यजमानस्या ।
(२) D स्ते ऋत्विज ।
(३) D प्रथमम् ।
(४) C Omits the portion bracketed
(५) D न स्यादिति ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाम्नि न सन्त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥

रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां भार्यां यशस्विनीम् ।

इत्यादि । तज्जातारणिपरमिति पूर्वव्याख्यातमेव । वैज
वापः,—“जाते कुमारि अरणिभ्यामग्निं मयित्वा तस्मिनायुयहोमान्
सृजोति तस्मिद्यूहाकरणोपनयनव्रतादेशगोदानक्रिया तस्मिन्नैन
मुदाहयेद् सः शालाग्निः ।” येषां जातारणिपक्षः तेषां सोऽग्निः
पत्नीदाहे 'न नियुज्यते ।

यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।

स स्त्री तेन भवेत् पूर्वं पुमास्त्री चापि जायते ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आहवनीयादिपरत्वे पत्नीदाहनिषेधानुपपत्ते-
रिति । तेन जातारणिर्मृतायामपि भार्यायां तमग्निं न त्यजेत् ।
रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीमिति दृष्टान्तः सीतात्यागे यज्ञकरणार्थेन ।
अन्यथा रामस्य यागार्थं द्वितीया पत्नी विद्यतएव इतिवार्तिकविरो-
धात् । एवञ्च द्वितीयाश्रुत्याधानस्याग्निसंस्कारत्वं संस्कारवाग्नि-
नामेऽपि तज्जनकारणिनिष्ठः । गीतमादिस्मृत्याष्टाचत्वारिंशत्संस्कार
मव्यपाठात् सयोगपृथक्त्वेन यद्यप्यात्मसंस्कारस्तथापि नाहि-
ताग्निसंस्कारवत्त्वेन कर्म्याधिकारः किन्त्वाहवनीयादिमत्वेनाधि

कारः । अधिकारे सत्येव नित्याकरणे दोषः । न चोक्तनाग्नेरधि-
कारः । अतएवोक्तम्,—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद् दारानग्नीषैवाविलम्बयन् ॥

इति दारकर्मनन्तरमग्न्याधानं दर्शयति । अन्यथा हिताहिता-
ग्नित्वाविशेषाद् दारकर्मस्थगत् इत्यत्र पुंस्त्वस्याधिवक्षितत्वाच्च
यजमानमरणे 'पत्न्यापि केवलया आधानकरणेन नित्याग्नि-
होत्रादिकरणप्रसङ्गः ।

ब्राह्मे,—

महापातकसंयुक्ती^१ दैवात् स्यादग्निमान् यदि ।

पुषादिः पालयेदग्निं युक्त आदोपसंभयात् ॥

प्रायश्चित्तं न कुर्वीत कुर्वन् वा म्रियते यदि ।

गृह्यं निर्वापयेत् शीतमुदस्येत् शीतसां परे ॥

इति लिङ्गाद् यजमाननाशे पत्न्या नाधानमिति पत्नीनाशे
कथं यजमानस्याधानम् । तस्माद् द्वयोरधिकारेऽपि न पृथक्
प्रयोगादधिकारः ।

(१) C यत्रापि अपि केवलाया ० ।

अग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः ।

आचमनम् । 'विमात्रप्रणवमुच्चार्य "उद्धर" इति प्रैष । अध्वर्यो
राहवनीयस्थाने पञ्चभूसंस्कार । उद्धृत्य आहवनीयस्थापनम् ।
'[दक्षिणाग्निस्थान] पञ्चधा संस्कृत्य दक्षिणाग्निस्थापनम् । यज
मानस्य गार्हपत्यदक्षिणाम्योरन्तरा गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणो
क्त्य आहवनीयदक्षिणत उपवेशनम् । गार्हपत्यनैर्ऋते पतूरा
उपवेशनम् । "वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानं सत्येन व्रतमुपैम्याप
सत्यं मयि व्रत" इति यजमानस्य जलपानम् । द्विराचमनम् ।

अधाध्वर्युकर्म ।

वाग्यमनम् । पात्रासादनम् । कूर्चं । कुशा । आप । स्याली ।
'अवज्योतनदण्डयम् । सुक् वैकइत । सुक् वैकइती । एका
समिन् । भक्षणापात्री । तिस्रः समिधः । 'अपरेणाहवनीयं कूर्चं
निधानम् । तदुपरि 'कुशनिधानम् । आहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभि

(१) D विपरीतप्रणवः ।

(२) D On to the portion bracketed

(३) C अवज्योतनदण्डः ।

(४) C अपरे आहवनीयम् ।

(५) C कुशानां निधानम् ।

कुशैः प्रागुदगग्रैः पूर्वार्धपरिस्तरणम् । ततो गार्हपत्यदक्षि-
णान्योः क्रमेण परिस्तरणम् । [‘गार्हपत्यं परिसमुह्य] गार्हपत्य-
पर्युक्षणम् । ततो दक्षिणान्तेः । गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदक-
धारानिनयनम् । आहवनीयपर्युक्षणम् । ^१दोहनपात्रीमादाय
गोसमीपं गत्वा ^२शूद्रभिन्नेन दोहनम् । गोदोहनप्रभृतिहोम
पर्यन्तं वाग्यमः । पूर्वैणाहवनीयमानीय ^३‘दक्षिणतः’ उत्तरतो-
ऽङ्गारान् निरुह्य गार्हपत्येऽधिवयणम् । तण्डुलस्य होमीयत्वे
आहवनीयदक्षिणेनानयनम् । घृतादेः पूर्वैरेव । तृणेन दुग्ध-
स्यावन्धोतनम् । जलमेकः । [‘पुनरवन्धोतनम् ।] उत्तरतस्त्रि-
रङ्गासनम् । तण्डुलादेरधिवयणाद्यभावः । सुक्सुवप्रतपनम् ।
उदकस्पर्शनम् । पाणिना हयोर्मार्ज्जनम् । पुनः प्रतप्योदकस्पर्श-
नम् । “उन्नयामि” इति प्रश्नः । यजमानस्त्रिष्ठन् “ओमुन्नय” इति
वदेत् । सुवेण सुचिं पारचतुष्टयग्रहणम् । सुगृदण्डोपरि समिधं
दत्वा सुचं गृहीत्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनम् । मुख-
मात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपवेदनम् ।
उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्च ^४“सूर्यव्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणपतीं
स्वर्गां स्वर्गायोपदधामि भास्वती”मिति समिदाधानम् । इधे

(1) D Omits the portion bracketed

(2) C दाहवनीयमात्रम् = ।

(3) D शूद्राभिन्नेन = ।

(4) D. दक्षिणतोऽङ्गारान् = ।

(5) D. Omits the portion bracketed.

* जान्वाद्यवच्छेदे—दक्षिणोदितम् = । See 4. 14 23

प्रदीप्ते होमः । “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति होमः ।
 इदं सूर्याय इति त्वागः । ‘कूर्चे निधाय गार्हपत्यावेक्षणम् । तूष्णी-
 मुत्तराहुतिः । पूर्वोपेक्षया भूयसी । इदं प्रजापतये इति । ‘याज
 मानं स्रुचि भूयिष्ठ शेषयित्वा स्रुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चे निधानम् ।
 सुगणोपमार्जननमो देवेभ्य इति । सुगणे न्युन्नपाणिना निमार्जन-
 सुत्तरे स्वधा पिबेभ्य इति दक्षिणत उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
 उदकस्पर्शनम् । स्वाध्याः सुवेण गार्हपत्यहोमः । “इह पुष्टि पुष्टि-
 पतिर्दधात्विह प्रजा रमयतु प्रजापतिः अमनये गृहपतये रयि
 मते पुष्टिपतये स्वाहा” इति १[होमः । इदममनये [गृहपतये]^१
 रयिमते पुष्टिपतये । “तूष्णीं द्वितीयाम् ।” इदं प्रजापतये [इति
 याजनम् ।]^२ “अमनयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणानौ” सुवेण
 १[होमः] । इदममनयेऽन्नादायान्नपतये । “तूष्णीं द्वितीयाम् ।”
 इदं प्रजापतये । स्रुच आदायानामिकया प्राशन द्विराचमनम् ।

(१) D इति जुषा चरहोम ।

(२) D शेषस्य कूर्चे • ।

(३) D त्वागः । द्वितीयाहुतित भूयिष्ठस्य स्वाध्या परिशेषणम् । पुष्टि
 भूयिष्ठ रयित्वा (१) द्विः प्रकम्प्य कूर्चे निधानम् । दक्षिणहस्तेन सुगणोपमार्जन
 कूर्चेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति नमो देवेभ्य इति । पुनश्च उत्ताने दक्षिणत सुगणोपमार्जन
 स्वधा पिबेभ्य इति । उदकस्पर्शनम् । स्वाध्या सुवेण • ।

(४) C Omits the portion bracketed ।

(५) D Omits the portion bracketed.

(६) D Omits the portion bracketed

(७) C Omits the portion bracketed ।

पुनः सुचो गृहीत्वानामिकया 'प्राग्य हिराचमनम् । श्रेयं
भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्थस्य लेहनम् । हिराचमनम् । सुचि
जलं गृहीत्वा "देवान् जिन्व" इति सुगन्धेण जलसेकः । "पितॄन्
जिन्व" इति दक्षिणतः । "सप्तर्षीन् जिन्व" इति ऊर्ध्वमुत्-
क्षेपणम् । चतुर्थो कूर्चस्थाने निपिब्रूति^१ । "अग्नये प्रयिवीक्षिते
स्वाहा प्रयिव्याऽचमृतं जुहोमि स्वाहा अमृते अमृतं जुहोमि
स्वाहेति" कूर्चमाहवनीयस्य पचात् कृत्वा सुक्स्तुवयोः प्रतप्य
कूर्चं निधानम् । "समिदसि समिद्धो मे अग्ने दीदिहि सनेवा
ते अग्ने दीद्यासमिति" गार्हपत्ये समिदाधानम् । ततो दक्षि-
णाम्नी । तत आहवनीये । यजमानस्य पयोद्धोमपक्षे वात्स-
प्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकम् । "भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यां सुवीरो वीरैः सुपीयः पीयै"रिति आहवनीयोपस्थानम् ।
ततोऽग्नेन गार्हपत्योपस्थानम् । तूष्णीमाहवनीयमुपस्थाय तदभि-
मुखं तत्समीप उपवेशनम् । गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं^२ वा ।
अध्वर्योर्गार्हपत्यं पर्युष्य ततो दक्षिणाम्निं तत आहवनीय-
पक्षेक्षणम् । नात्रोदकधारा । यजमानस्य "विद्युदसि वि मे पाप्मानं
जह्यपोऽभ्ययमभ्युपैमि भयि सत्व गोषु मे व्रतमिति" जत्रभक्षणम् ।
हिराचमनम् । वाग्विसर्गः । 'गार्हपत्यं दक्षिणीकृत्याम्योरुत्तरा

(१) D. प्राचनं ईड • ।

(२) C कृत्वा ।

(३) D. A. I. I. h. re उदकधार्यनम् ।

(४) D दक्षिणतः ।

(५) D जग्या ।

(६) D आहवनीयं दक्षिणीकृत्याम्योरुत्तरा • ।

पुमासौ मिवावरुणौ पुमांसावस्त्रिनावभो ।

पुमानिन्द्र उ० सूर्य्यं पुमां सवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा । 'द्वितीया यजमान एव । इदं मिवावरुणाभ्याम-
स्त्रिभ्यामिन्द्राय वायवे इदं प्रजापतये । समाचारात् ऋचं वाच (१)
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि ।

तत्र ब्रह्मप्रायश्चित्तानि । जुहुयादनादिष्टानीति सूत्रितेऽपि
नैमित्तिकस्य ब्रह्मावरणाप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादावध्वर्युरेवाना-
देशकर्त्ता । सत्रह्नके पूर्व्वं प्रायश्चित्तार्थं ब्रह्म'वरणाप्रकर्षः ।
तदा च वाचस्पतिप्रैषः स्वकाल एव । यदि ब्रह्मा न विद्यादपि
य एव कचिद्विद्यात् 'स एव जुहुयादिति श्रुतेर्यजमानोऽपि
जुहुयात् । पूर्णाहुतिहोमे एवं सर्व्वचेति सूत्रादव्यक्तं जुहोति ।
चोदनासु पूर्णाहुतिवदाव्यसस्कारः । भान्यस्याली । कुमाः ।
सुवाः । सुक् । एका समित् । भान्यम् । भान्यस्यात्यामाज्यनि-
र्वापः । भान्याधिययणम् । 'सुवसुक्कुमैः सन्नार्गः । भान्योद्वास-

• In all Mss. वावुव ।

(१) C. द्वितीको •

(२) C. वरणाप्रकर्षः ।

(३) D. ब जुहुया •

(४) C. सुवसुक्कुमैः •

नम् । कुशैरुत्पवनम् । आन्यावेक्षणम् । सुवेण सुचि चतुर्गृहीत
ग्रहणम् । उत्थाय समित्प्रक्षेपः । ततो होमः ।

तत्र ऋग्वेदीयकर्मभ्रंशे,—गार्हपत्ये । प्रजापतिः । गायत्री ।
अग्निः । 'भूः स्वाहा इति चतुर्गृहीतहोमः । इदमग्नये ।
ततः सर्वप्रायश्चित्तपञ्चाङ्गतयोऽपि गार्हपत्य एव सङ्गृहीतिन ।
वामदेवः । विष्टुप् । अग्नीवरुणो । “त्वनो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य जेतोऽव यासि सीष्ठाः । यजिष्ठो वज्रितम शीमुचागनी
विष्वा जेपासि प्र मुमुग्धश्चत् ।” स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।
पूर्ववद्व्यादिः । “सत्वनो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उपसो व्युष्टी । अवयस्व नो वरुणं रराणो वोहि मृलीक सुहवो
न एधि” स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । कल्पजः । विष्टुप् ।
अग्निः । “अयाधान्नेस्यनभिशस्तिपाय सत्वमित्वमया असि ।
अयानो यज्ञ वहास्ययानो धेहि भेषज स्वाहा ।” इदमग्नये ।
कल्पजः । विष्टुप् । लिङ्गोक्ता । “ये ते शत वरुण दे सहस्रं
यज्ञियाः पाया वितता महान्तः । तेभिर्नो अय सवितोत
विष्णुर्विस्त्रे मुञ्चन्त मरुतः । स्वर्काः स्वाहा ।” इदं वरुणाय सवित्रे
विष्णवे विस्त्रेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । शुनः श्रेयः ।
विष्टुप् । वरुणः । “उदुत्तम वरुण पाशमक्षदवाधम वि मध्यम
यथाय । अया पयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम
स्वाहा ।” इदं वरुणाय ।

(१) D) ओं भू स्वाहा ।

(२) C) चतुर्गृहीतहोमः ।

याजुर्वेदिककर्मभ्रंशे,—गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्य समित्पूर्वम्
चतुर्गृहीतेनाहुतिर्दक्षिणाग्नी । प्रजापतिः । उष्णिक् । वायुः ।
ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । “त्वन्न” इत्यादिसर्वप्रायश्चित्ता-
हुतयश्च दक्षिणाग्नावेव । सोमे वाग्नीध्रीये । प्रागाग्नीध्रीयोत्पत्ते
र्दक्षिणाग्नी ।

सामवेदोक्ते कर्मण्युद्गात्रादिसम्बन्धे नष्टे गार्हपत्ये संस्कृत्याज्यं
चतुर्गृहीतेन । प्रजापतिः । अतुष्टुप् । आदित्यः । स्रः स्वाहा
'इदं सूर्यायेति । आहवनीये होमः । सकृदगृहीतेन सर्व-
प्रायश्चित्ताहुतयश्च । ऋतिबोधितानादिष्टप्रायश्चित्ताङ्गकर्मभ्रंशे,—
गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्याहवनीये समित्पूर्वम् होमः । ॐ भूः स्वाहा
ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्रः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्रः स्वाहा इदं प्रजा-
पतये । इति चतुर्गृहीताहुतिचतुष्टयम् । सकृदगृहीतेन सर्व-
प्रायश्चित्ताहुतयश्च ।

अग्निहोत्रार्थदोहनकाले गौरुपविष्टा चेत् सायं होमकाले
च “उदस्याहेव्यदिति”रिति यजुषोपस्थाप्य दोहनम् । ब्राह्मणाय
गौर्दंया यं प्रति स्त्रयं गन्तव्यं नास्ति । प्रातर्होमो गवान्तर-
पयसा । अथवा “दण्डेन वानुपिथ्योत्थाप्य दोहनम् ।” अस्मिन् पक्षे
न दानम् । अग्निहोत्रगोर्दुग्धं न ददाति तदान्यगोदोहनम् ।
'नात्रानादिष्टप्रायश्चित्तम् । हभागशब्दकरणे तृथान्यादाय तं

(१) D इदं सूर्याय ।

(२) D इदं चतुर्गृहीतम् ।

भोजयेत् । दीर्घतमा (०तपाः) । त्रिष्टुप् । धेनुः । “सूयवसाद्भगवति
हि भूया अथो वय भगवन्तः स्वाम अक्षिष्टणमघ्ने विष्वदानो पिव
शुद्धमुदकमाचरन्तीति” मन्त्रेण । तामेव दुग्धहोमः ।

यजमानो यदि ध्यायेद् गौरियं धेनुरूपिणी ।
वत्सो वायुः चितिः स्थाली तस्य किञ्चित् नश्यति ॥
परश्रिया स युक्तः स्यात् श्रेयसा वा ऋषिस्तुतेः ।

रक्त रक्तविमिश्रितं वा यदि दुह्यते 'कटादिना दक्षिणाम्नि-
वेष्टनम् । व्युत्क्रामतेति प्रैषः । गृहात् सर्वजनाना निष्क्रान्तिः ।
'दक्षिणाम्नेरुष्ये भस्मानि रुद्राय स्नाहेति प्रचेपः । शतपथे तु,—
रक्तदोहे । दक्षिणाम्नि “परिश्रियत वै ।” इति प्रैषः । मेघणेना-
लोडनम् । दक्षिणाम्नौ तूष्णीं प्रचेपः । द्वयोर्विकल्पः । गवान्तर-
पयसा होमः । गविस्थित पयोऽमेध्यभक्षणादिना दुष्टमिति ज्ञातं
चेत् तदा इदं वरुणायेति निर्हेमः । वत्ससमर्गकाले गोस्य दुग्धदोष-
'ज्ञाने इदं वायव 'इति निर्हेमः । दोहनकालेऽमेध्यादिसमर्गदोषे
इदमग्निभ्यामिति सकलदुग्धविनाशे इदं सोमाय । शतपथे तु,—
अधिययणार्थानङ्गारान् गार्हपत्ये समस्य उष्ये भस्मानि तदीय-
दुग्धप्रक्षपस्तूष्णीमद्विरभिषेक्य । एव दुह्यमाननागे । अधियित-
नागे इदं वरुणाय । उत्तरकृताङ्गारेषु प्रचेपमात्रं वा । एतत्

(१) D कटाग्निना यदि वेष्टनम् ।

(२) D दक्षाम्नेरुष्यभस्मानि रुद्राय • ।

(३) C. काले • ।

(४) C इत्येवम् ।

सर्व्वेत्तान्येन पयसाम्निहोत्रहोमः । यथाग्वादिद्रव्यहोमपक्षे-
ऽप्येवम् । अधिचितस्योत्फेनत्वे इदं पूष्ये । उत्फेनताशान्तो
नाशे इदं मरुताः । अन्येन होमः । उत्फेनं भूत्वोपशान्त-
सुपरि बुहुदाच्छादितं यदि नश्येत् तदा इदं सरस्वत्यै ।
होमोऽन्येन । उत्फेनताशान्तो बुहुदशान्तो (च) नाशे इदं मित्राय ।
उद्वासनकाले नाशे इदं सवित्रे । अन्येन होमः । उन्नीय-
माननाशे इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एवं दध्यादावपि ।
सुचि गृहीतस्य नाशे इदं बृहस्पतये । अन्येन होमः । यतपये
तु,—समिधमाहवनीये दत्त्वा तत उष्यं भस्मोद्धृत्य तस्मिंस्तूष्णीं
तस्य पयसः क्षेपः । अथवा तेनैवान्निहोत्रहोमः । “नवै देवाः
कस्माच्चन वीभक्षन्ते” इति श्रुतेः । अथवाहवनीयं प्रति नेतुमिष्टं
पयो विनष्टचेत् इदं धात्र इति निर्देशः । [‘आहवनीयार्थं नयनी-
यक्रमेण इदं विश्वकर्मेभ्यः । नयनं स्यान्तराले विनाशे इदमग्नये
वैश्वानराय । अन्येन होमः । आहवनीयसमीपे नाशे इदं व्यावा-
ष्टयिवीभ्याम् । अन्येन होमः । समिधक्षेपनाशे इदमिन्द्रान्नि-
भ्याम् । अन्येन होमः । पूर्व्वाहुतिहोमानन्तरं उत्तराहुतौ उद्दि-
स्याया नाशे इदं प्रजापतये इति निर्देशः ।] सकृदुद्गृहीतेनो-
त्तराहुतिः । होमशेषपयोनाशे इदमिन्द्राय । अथ सर्व्वत्र
देवतानिर्देशमात्रम् । “रौद्र”मित्यादिश्रुतेः । रुद्रेतत्ते पयः वायो
एतत्ते पय इति सम्बोधनेन निर्देश इति सम्प्रदायः । दुष्टस्य

पयसो रुद्राय स्वाहेत्येवमाहवनीये होमः । एवं सर्वत्र इति
केचित् । अन्येन पयसा सर्वत्राग्निहोत्रहोमः । यवाग्वादि-
होमद्रव्यपक्षेऽप्येतानि प्रायश्चित्तानि । अथ यदि तण्डुलपयः
प्रभृति होमद्रव्यं स्कन्देत अधः पतति “अस्कन्धधितप्राजनी”ति
मन्त्रेणाभिमर्शनम् । पतितस्य शेषेण होमः । आल्ये स्कन्धेत्वपां
निनयनं तूष्णीम् । यदि स्थाली सुग् वा सह हविषा भिद्येत
अधोमुखो वा पतति सर्वं हविर्भूमौ पतित् भूमिगतं द्रव्यं
“अस्कन्धधित प्राजनी”ति मन्त्रेणाभिमर्शश्च भूर्भुवः स्वरिति जलेन
पर्यासेचनम् । स्थालीभेदपक्षे यत्राग्निभ्यो भक्षोद्भूत्य कुटीकृत्य
स्याप्यते तत्र स्थालीकपालानां प्रक्षेपः । भुवपतय इति हविर्यज्ञीय-
स्कन्दस्याभिमर्शः । देवान् दिवमगविति होमे हविषः स्कन्दे-
ऽभिमर्शः । यदि सुचुवीतं द्रव्यं संस्कन्देत सुग् वा भिद्येत
सुचान्तरं संमृज्य प्रतप्य द्रव्यान्तरमुच्चीयान्यसौ दद्यात् तेन कर्त्ता
क्षुड्यात् । एकदेशस्कन्दने तु शेषेण होम उक्तः । एकदेशस्था-
स्यत्वेऽपि तेनैव होमः । द्रव्यान्तरोपादानं स्वात्स्यामसम्भवे ।
पुनर्दोहनम् ।

प्रथमाहुती हुतायामाहवनीयानुगमने प्रथमाहुतिहोमात्
पूर्वं वानुगमनेऽनादिष्टप्रायश्चित्तमाध्वर्यवं दक्षिणाम्नी हुत्वाहव-
नीयमुद्भूत्य द्वितीयाहुतिः । हे वा आहुती ।

अथान्निसमेधनाय पूर्वं प्रक्षिप्ते काष्ठेऽनादिष्टमकृत्वेव द्वितीया-
हुतिः । काष्ठे होमे गंकशूकत्वे हिरण्यं निधाय द्वितीयाहुति

[होतव्या] आहवनीयस्य विरुद्धतस्य नाशे विहारस्थोत्तरतो गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां स्थानसंस्कारः । देवधवा देवरातश्च ।
अनुष्टुप् । अग्निः । “अयन्ते योनिऋत्वियो यतो जातो अरोचयाः ।
तं जानन्नग्न आ सीदाया नो धर्षया गिरः ।” इति गार्हपत्ये अरणी
प्रतप्य गार्हपत्यसुपशमय्य निर्मथ्य गार्हपत्यसुत्याद्य स्थाने
स्थापयित्वाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्य सायं होमं कृत्वा तत्रैव
विहारे प्रातर्होमः । अन्ये तु प्रातर्होमार्थं पृथगुद्धरणम् । प्रात-
र्होमकाले विरुद्धताहवनीयानुगमने प्रातराहुतिर्निर्मथ्य उदग्-
विहारे कार्या न सायं होमार्थमग्निरेक्षणम् । अन्ये तु शतकृत्वो-
ऽप्युद्धरन्ति । नैतत् प्रायश्चित्तम् । आहवनीयहोमे कृतेऽकृते वा
गार्हपत्यानुगमने आहवनीयहोमं कृत्वा गार्हपत्यभस्मनारणी
संस्पृश्य मयित्वा संस्कृते गार्हपत्यस्थाने निधाय गार्हपत्यहोमादि
कर्त्तव्यम् । कस्मान्तरकालेऽपि गार्हपत्यनाशे भस्मनारणी
संस्पृश्य मन्यनम् । अथवाग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने आहव-
नीयादुद्धृत्य पूर्वतो नीत्वा तमाहवनीयं प्रकल्प्य पूर्व्याहवनीयं
गार्हपत्यं कृत्वा होमः । अथवा गार्हपत्यानुगमने आहवनीयं
‘गार्हपत्यस्थानं नीत्वा तत आहवनीयमुद्धृत्य होमः । अथवा-
हवनीयात् पश्चिमतो गार्हपत्यं यावत् घण्टणपंक्तिं प्रस्ताव्य

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) C = करणम् ।

(३) C. गार्हपत्यं नीत्वान्ने आहवनीयम् ।

(४) C. अने प्रदीप्ये ।

ता दहन् गार्हपत्यस्थानं प्राप्त आहवनीय एवं गार्हपत्यः । ततः
 पुनराहवनीयोदरणम् । अथवाहवनीये स्थिते गार्हपत्यं निर्मथ्योत्
 पाशाध्वर्यवं कृत्वाम्निहोत्रहोमः । अथवा गार्हपत्यनाशे आह-
 वनीयमरक्षां समारोप्य उत्तरे स्थानत्रयं संस्कृत्य निर्मथ्य गार्ह-
 पत्यं स्थापयित्वाहवनीयमुद्धृत्य होमः । अथवाहवनीयमुपशमय्य
 निर्मथ्याहवनीयमुद्धृत्य होमः । पक्षद्वयेऽपि स एव दक्षिणाग्निः ।
 दक्षिणाग्न्यनुगमने दक्षिणाग्निमुद्धृत्यानादेश कृत्वा 'पुनराहृत्य
 होमः । त्रिरुद्धृतदक्षिणाग्निनाशे तदहस्तहोमलोप इति कर्क ।
 'अन्ये तु शतकृत्वोऽभ्युदरन्ति । अरणिःसम्भवदक्षिणाग्निरपि
 शतकृत्वो मन्यनम् । त्रिमथितनाशेऽमन्यनं वा । नित्यधारित्वपक्षे
 ऽप्यग्निशमनेऽनादिष्टं कृत्वा स्वयोनेराहरणम् । आहवनीये स्थिते
 नागनुद्धरा पुनराहवनीयोदरणे सम्प्लुतुद्धृतौ गार्हपत्य एव
 भवति । गार्हपत्यायतने निधेयः । अनादेशय । अथवा समि-
 दुपरि खात कृत्वाहवनीयद्वये अन्वस्य तत्र तथा होतव्यं यथा
 होमद्रव्यमग्निद्वये पतति । द्वयोर्मिथययोऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः ।
 अग्निहोत्राङ्गत्वात् तद्विहार एवाग्नायन्वाधानादिवाङ्मन-
 तर्पणान्तः । पृथगारम्भाभावान्वाङ्मारम्भाणीया । इष्टिकरणग्रहो
 "समित"मित्वाद्याभ्यामुपस्थानम् । प्रजापतिः । उच्छिक् । अग्निः ।
 "सवा"मित्युपरिष्ठाद् हृहती । "समितं सकल्पेया समिद्या रोविष्णु

सुमनस्यमानौ इपमूर्जमभि संवसानौ ।” “संवा मनांसि सं व्रता
समु चित्तान्याकरं अग्ने पुरोधाधिषा भव त्वन्न इपमूर्जं यजमा-
नाय धेहि । अनुवृतास्तमये होमकर्त्ता कश्चिद् ब्राह्मणं
प्रेष्यति । “हिरण्यं दधे” प्रवध्य पथादर्त्तं वै (ब्रूयात्) स च ब्राह्मणः
कुशवदं हिरण्यं पथाद् हारयति । पुनर्मन्त्राणामृषिज्ञातारं ब्राह्मणं
प्रेष्यति । इधमादीप्य पुरस्तादर्त्तं वै (ब्रूयात्) । सद्योऽवसितिधकाष्ठानि
त्रिःसत्रज्ञान्यपे सार्द्धमृत्पिण्डत्रयरूपोपयमनीसंलग्नानि गार्हपत्ये
मूलदानेनादीप्याहवनीयाय खरे निदधाति । तत्र नये
संस्कृत्य समित् पूर्वं चतुर्गृहीतेन विष्णवे स्वाहेति होमः । ततो
दक्षिणाग्निमुद्धृत्याग्नये सूर्यवते पुरोडाशः । इष्टिमकृत्वा वाऽज्य
संस्कृत्य चतुर्गृहीतेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति होमः । अनुवृता-
भ्युदये रजतं दधे” प्रवध्य पुरस्तादर्त्तं वै इति प्रैयः । ब्राह्मणेन
पुरस्ताद्वारणम् । पूर्व्ववदिधेनोद्धृत्य वैश्वदेव्याहुतिः । दक्षिणाग्नि-
मुद्धृत्य “सूर्याय ज्योतिषते पुरोडाशः ।” इष्टिमकृत्वा वा वैश्वदेव्या-
हुतिः । वक्ष्यमाणमहुताभ्युदयप्रायश्चित्तञ्चात्र । अग्निहोत्रे पात्रा-
सादनानन्तरं कूर्चनिधानानन्तरमाहवनीयनाथे “प्राण उदान-
मप्यगात् स्वाहे”ति गार्हपत्ये होमः ।^१ तस्मिन्नेव काले गार्ह-
पत्यनाथे निर्मथ्य श्रापयित्वाज्यं संस्कृत्याहवनीये होमः ।

(१) D. प्रपद्य ।

(२) D प्रपद्य ।

(३) C Adds here उद्धृत्याग्निहोत्रहोम ।

“उदान प्राणमन्यगात् स्वाहे”ति । तस्मिन्नेव काले दक्षिणाग्निनाशे “व्यान उदानमन्यगा”दिति गार्हपत्ये हुत्वा दक्षिणाग्न्युद्धरणम् । तस्मिन्नेव काले युगपत् सर्वे चेदनुगच्छेयुः शीघ्रमयित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य यथा पुरोवाते प्रतीच्यां तत्रोद्धृत्य वायवे स्वाहेति हुत्वा तमेवाहवनीयं स्वस्थाने न्यस्याग्निहोत्रहोमः । अतिमान्यादु(१) वाताभिमुखादिज्ञाने तु त्रयाणां पात्रासादनोर्द्धं नाशज्ञाने तूर्णं तु मयित्वाहवनीयदक्षिणाग्न्युद्धृत्य नये हृत संस्कृत्य सकृदगृहीत्वा आहवनीयस्य पश्चादुपविश्य स्वयं पौत्राचम्याग्निहोत्रहोमः । नात्र पूर्व्वप्रायश्चित्तपात्रासादनरूपनिमित्तभेदात् । नवा विकस्यो ‘निमित्तभेदेन भिन्नार्थत्वात् । पात्रासादनात् पूर्व्वन्तु त्रयानुगमने सूर्य्योदयास्तमनज्ञाने उभयानुगमननिमित्तं पुनराधेयम् । [पात्रासादनात् पूर्व्वं तदूर्द्धं आहवनीयगार्हपत्यहयनाशे सूर्य्योदयास्तमनज्ञाने पुनराधेयम् ।]^१ सूर्य्योदयास्तमनज्ञानानन्तरन्तुभय^२नाशज्ञाने न पुनराधेयं किन्तु मयित्वोद्धृत्यानादेशः । विहरणकाले मय्यमानयेच्च जायेत निकटस्थलोक्तिकाग्निमाहृत्य विहृत्य होमः । अथवा अग्नित्रयस्थाने ब्राह्मणदक्षिणहस्तत्रयं च स्थापयित्वा होमः । तस्मिन् पक्षे व्रतम् । यावज्जीव “वसत्यर्थ”मागतस्य ब्राह्मणस्यानिराक्रिया । जीवदज-

(१) C रूपभेदेन भिन्नार्थत्वात् ।

(२) D Omits the portion bracketed

(३) D घाननाशज्ञाने ।

कर्णत्रय वाग्निस्थाने निधाय होमः । तत्र यावज्जीवमाजमांस-
वर्जनं कुशस्तम्बे वा होमः । यावज्जीवं तत्रानासनम् । पाव-
स्यासु वा होमः । यावज्जीवजलनिन्दावर्जनं तत्र व्रतम् । दर्भ-
जनपक्षयोर्गार्हपत्यायतने कृत्वोदरणम् । ब्राह्मणहस्तादिसर्व-
पक्षेषु दृष्टार्थत्वात् प्रथमा समिदास्ति । लोकिर्लोऽनो पयोऽधि-
श्रयणम् । “समिदसि समिदो मे ब्राह्मणहस्त दीदिहि समिदा
त” ब्राह्मणहस्तवदा समिति द्वितीया समित् । एवमाजकर्णं
दीदिहि । कुशस्तम्ब दीदिहि । षडुताभ्युदये उन्नीय निःश्वास-
धारणम् ।

प्रथमाहुतिं हुत्वा भूरित्वनुमन्त्रणम् । यजमानस्य होत्रे वर-
दानम् । गार्हपत्यदक्षिणाग्निहोमात् प्राक् उदयेऽप्येवम् । वरः
श्रेष्ठद्रव्यम् । सर्वहविर्नागे दोषे वाऽध्वर्यवं कृत्वा साज्जाहुतिः ।
आन्येन वा देयतेन्या । मार्जारमूपिकादीनां गार्हपत्याहवनीय-
दक्षिणाग्नीनान्तरागमने (दक्षिणाग्नीनामन्तरागमने) न दोषः ।
खैडकवराहेपूदकधारा प्रासुखी कर्त्तव्या । भस्मधारा वा ।
गर्हभगमने अग्नये पयिकृते पुरोडायः । ‘नित्येद्यातिपत्ती चेत्य-
मितिः । गौणकानातिक्रमे । गौणकानेत्वाध्वर्यवं कृत्वा क्रिया ।
स्तोत्रमोहे गन्धमोहे चेत्यमितिः । [‘स्वजनमरणेऽन्वारम्भणीया-
पूर्विका चेत्यमितिः ।] व्रत्येऽहनि मासमैयुनभोजने अग्नये
व्रतपतये षटाकपानः । कश्यपे चार्च्यशुकरणश्चेदग्नये व्रतनृते ।

(1) D. नित्येद्यातिपत्ती चेत्य = ।

(2) D. Omits the portion bracketed

आहवनीयादीनां 'प्रागग्निसंसर्गे न दोषः । संकुसुक्त्वे
 अग्नये संसर्गाय सदृष्टहीतेनाहुतिः । तथापि (तथा) संकुसु-
 क्त्वे अग्नये संसर्गायाष्टाकपालः । परस्परसंसर्गे अग्नये
 विविचये आहुतिरष्टाकपालो वा । दावाग्निसंसर्गे अग्नये
 संवर्गायाहुतिरितिष्टिर्वा । ५[वैद्युताग्निसंसर्गे अग्नयेऽसुमते आहुति
 रिष्टिर्वा । सर्व्ववानादरः । वृक्षेखे आहुतिरितिष्टिर्वा ।] अश-
 चायतनसंसर्गे तु नानादरः । अग्नये शुचये आहुतिरितिष्टिर्वा ।
 भर्थागोपु यमलजनने मारुतस्त्रयोदशकपालः । स्वर्गददाहे अग्नये
 घामवते पुरोडाशः । मृत्त्रयस्य पात्रस्य भेदनेऽभिमर्शनम् ।
 "भूमिर्भूमिमवागाम्नाता मातरमप्यगात् भूयाम पुत्रैः पशुभिर्यो
 नो हेष्टि स भिद्यताम् ।" ऋग्वेदब्राह्मणे । आहिताग्निर्यद्यस्नातः
 प्रातरग्निहोत्रं जुहोति का तत्र प्रायश्चित्तिः वारुणमष्टाकपालं
 निर्वपेदाहुतिं वा वारुणीं जुहुयादिति । अग्निहोत्रातिपत्तौ
 आहुतिहोमः । "मनो ज्योति र्जुपतामाज्यस्य हृहसति-
 र्यज्ञमिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विखेदेवास इह
 मादयन्तामीं प्रतिष्ठ स्वाहा ।" एवं प्राणायामशतनेकरात्रात् ।
 [उपवास (:) अर्द्धरात्रात् ।] तत ऊर्ध्वमापष्टिरात्रात् तिस्रो
 रात्रीरुपवसेत् । तत ऊर्ध्वं माससंवत्सरं प्राजापत्यम् । संवत्सरो-

(१) D. यागादिसंसर्गे .

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) D. Omits the portion bracketed.

क्षत्रेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम् । अत्राप्याहुतिः
पूर्वं कार्या । इदमरणिसत्त्वे । अरणित्वागे तु,—

अग्निहोत्रपविदग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्वासमो हि सः ॥

‘एवमग्नित्यागे प्राजापत्यविधानं आर्त्ताग्निविषयम् ।

‘होमद्वयात्यये दर्म्योर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ।

इति संवत्सरं होमद्वयात्यय इत्यर्थः ।

दर्म्यश्च पौर्णमासश्च विलोप्योभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्हो न श्रूयति ॥

इति श्रौतपरमेव ।

यत्तु—

‘अद्वयमानेऽनग्रं य नित्यकालं समाहितः ।

सम्पन्ने च यथा तत्र ह्वयते तदिहोच्यते ॥

अद्वयताः परिसंख्यायै पात्रे कृत्वाहुतीः पृथक् ।

तन्त्रेण विधिवद् हुत्वा एवमेवापराहुतिः ॥

इत्यतिज्ञान्तहोमप्रकारोऽविशिषात् श्रौतआर्त्ताभयपरः ।

आसायमाहुतिः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतिः सायमाहुति-
र्नात्येति आपोर्णमासाद् दर्म्यं नात्येति आदर्म्यात् पौर्णमासो

(१) D एवमाग्निः ।

(२) D idis here —योग्यम् (३) पविदोऽन् कृच्छ्र इदमराधं चरित्वा
पुनराधानं कारयति इति पविदोऽन् कृच्छ्रपादप्रतिज्ञाने । विष्णु —अन्य + दि कृच्छ्राहो न
इदमन्वनापदि ।

नात्येतीत्येतत् स्मार्त्तविषयमिति भट्टाचार्याः । याज्ञिकानु श्रौत
स्मार्त्तोभयविषय मन्यन्ते गोणकालपरत्वात् ।

अथ परिगिष्टभरद्वाजसूत्रादिनिष्ठो महडनव्याहृतः
पक्षहोमधिविः ।

यदापदुपस्थिता तदा साय होमकालेऽग्नीनुबुध्य कूर्चमासाद्य
परिस्तीर्य पर्थुष्य 'दोहान्योदासनान्तं कृत्वा पर्वण्यन्धन्वाधान
मावश्यकमिति पर्वपूव्यसायहोमान् गणयित्वा तावन्ति चतु
रुचीतानि पृथक् पात्रेषोन्नीय समिधमुपरि धृत्वाहवनीय
यथोक्तरूपेणेति "अग्निज्योतिष"मिति समिधं दत्वा तावद्दो
मोचितद्रव्येण पूर्वोद्भुतिः सायंहोममन्त्रेण द्वितीयाद्भुतिद्रव्य
पात्रान्तरे कृत्वा पुनर्गार्हपत्यमेत्य पर्वपूर्वदिने प्रातर्होमान्
गणयित्वा तावन्ति चतुरुचीतान्युन्नीय समिधमुपरि कृत्वा
हवनीयमेत्य "सूर्यज्योतिष"मिति समिधं दत्वा तावद्दो
मोचितद्रव्येण प्रातर्मन्त्रेण पूर्वोद्भुतिः । प्रथमस्यापितद्रव्येण
समेत्य कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्ष्य तन्त्रेण द्वितीयाद्भुति ।
सकृत् कूर्चमुखे मार्जनम् । गार्हपत्यदक्षिणाम्नीय साय-होम

(१) D दोहोदासनान्तम् ।

(२) C होमानान् ।

(३) D दत्ताहवनीय रुचोक्तरूपमत्य सूत्रम् ।

पूर्वाहुतिं गणयित्वा तावतः सुवान् पात्रान्तरे कृत्वा ताव-
द्वितीयाहुतिद्रव्यञ्च पात्रान्तरे कृत्वा पुनः प्रातर्होमान् गणयित्वा
पात्रान्तरस्थसायंकालिकपूर्वाहुतिद्रव्येण संमेल्य तन्त्रेण सायं
प्रातःपूर्वाहुतिः । पात्रान्तरस्थसायंकालिकपूर्वाहुतिद्रव्येण
प्रातर्द्वितीयाहुतिद्रव्येण प्रातर्द्वितीयाहुतिसंख्यकान् सुवान्
संमेल्य तन्त्रेण द्वितीयाहुतिः । भक्षणादितन्त्रसमाप्तिः(ः)तन्त्रेण ।
समित्पर्युक्षणोपस्थानानि सायं धर्मेण । यदा तु प्रातर्होम-
काले आपत्सम्भावना तदा पर्वप्रातःपर्यन्तप्रातर्होमसंख्यक-
प्रातर्धर्मेण समिधं दत्वा प्रातराहुतिः । शेषं संरक्ष्य पर्वपूर्व-
दिनपर्यन्तसायंहोमसंख्यकचतुरशीतानि गृहीत्वा सायधर्मेण
समिधं दत्वा सायमाहुतिः । शेषद्वयं समस्य कूर्चं निधाय
गार्हपत्यमवेक्ष्य द्वितीयाहुतिस्तन्त्रेण । प्रातर्धर्मेण पर्युक्षणोप-
स्थाने । आपत्तावधे तु सायंहोमसस्यन्धिनः सायंहोमा एव
समस्य कार्याः प्रातर्होमकाले तु प्रातर्होमाः ।

पञ्चहोमे कृते पञ्चाग्निर्वाहसु यदा भवेत् ।

तत ऊर्ध्वन्तु कर्त्तव्या गेपाहे तु यथाविधि ॥

अकानि चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ।

इति न्यायमूनमेतत् ।

उभयानुगमने पुनराधेयमुक्तं तत्प्रसङ्गेन पुनराधेयनिमित्ता-

(१) D • हुतो ।

(२) D • द्रव्ये प्रातर्द्वितीयाहुतिद्रव्यकान् • ।

(३) D तत्र • ।

न्युच्यन्ते । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिक्या पुनराधेयविधि
स्तत्रैव पुनराधेयविधिरन्यत्राधानम् ।

पुनराधेयमाधानादूर्ध्वं प्रज्ञाविनाशने ।

तथा सर्वस्वनाशे च तद्वहे च 'महापदि ॥

सृते पुत्रेऽङ्गनाशे च पुनराधेयमिष्यते ।

ऋत्विक्पुरोहितश्चात्सृते बोधायने मते ॥

'बहुश पुनराधेयमाधानाद् व्यसनीयमे ।

उद्वातेऽग्नी विहारात् प्राक् मय्यमान्येऽप्यजन्मनि ॥

लोकिकाग्न्याद्यनाहारेऽभ्युदयेऽस्त्रमयेऽपि वा ।

विशिष्टहेतुनानेनाधान स्यादग्निदोषत ॥

मन्यनारभमात्रेण नाग्निदोष इतीतरे ।

धृतेऽपि लोकिकाग्न्यादौ मय्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥

द्वितीयाद् वा तृतीयाद् वा होमकालात् पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमिष्यते ॥

होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्धिनश्यति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यदाग्निरुपशाम्यति ॥

लोगाच्च पुनराधेयाधाने वैकल्पिके जगो ।

कोपीतकिश्रुतिर्येव मासार्धं चेन्न ह्ययते ॥

ज्वलत्स्वग्निरप्यतिक्रान्तान् यच्चान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात् पयादिष्टिस्तन्मुमती भवेत् ॥

त तत्र पुनराधेयमापद्येवं प्रकीर्तितम् ।
 वत्सरं वत्सरार्द्धं वा होमलोपे मतान्तरम् ॥
 आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्भुताग्ना ।
 पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्धवत्सरम् ॥
 पथिकत् प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ।
 व्रतपतिस्तन्तुमांशान्ने देवताया गुणाः क्रमात् ॥
 सप्त कार्याः पुरोडाशाः होमे लुप्ते च वत्सरम् ।
 पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकदित्यपि ॥
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ।
 विधेयितोऽग्निरेव स्याद् देवतात्र यथाक्रमम् ॥
 नायदाहावरणोद्येदग्निं यत्नेन पालयेत् ।
 अन्यावरणोर्यावदेव नारोप्य मयितः पुनः ॥
 उहामि पुनराधानं छन्दोगपरिश्रितः ।
 अयन्ते योनिरनया समारोपो विधीयते ॥
 मन्यन्तूपावरोद्धेत्यनया स्याच्च वा सदा ।

“उपावरोहं ज्ञातवेदः प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिमभ्रातु
 धेद्यजस्रो दीदिहि नो दुतरणे ॥”(१)

यप्रमाणं तु,—

अरस्रोर्दग्धयोयैव दुष्टयोः क्षीपयोस्तया ।

पाहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्भयेत् ॥

तत्र चायं समारोपमन्त्रः,—“उद्बुध्यस्वाम्ने प्रविशस्व योनिमन्या

देवयज्याये वोढुमे जातवेदः । अरण्योररणिमनुसङ्क्रमस्व जीर्णा-
न्तनुमजीर्ण्या निर्णुदस्व ।”

विहायाग्निं सभार्ययेत् सीमामुत्तङ्गं गच्छति ।
 ‘[होमकानात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥]
 भार्यायां प्रोपितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
 तत्र स्यात् पुनराधेयमन्ये त्वाङ्गुरिहान्यथा ॥
 ज्येष्ठा चेदग्निसमुक्ता गच्छन्त्यन्या ययारुचि ।
 यजमानेन सहिता यदा ता एव क्वेवलाः ॥
 एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।
 पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशो नैत्यपरं जगुः ॥
 सभ्यावदन्धदाप्यग्नौ हित्वा चेद् दम्पती गतो ।
 ‘यामान्त वाय सीमान्त तत्रैकेऽग्निशमं विदुः ॥
 अन्ये यामान्तरगमान्नत्वतिक्लममाव्रतः ।
 यदोभावप्यतिक्रम्य सीमा प्रत्यागतो पुनः ॥
 उदयास्तमयात् पूर्वं न नाशोऽवेति केचन ।
 विनाग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ॥
 अतिक्रामेत् तदाग्नौ ना विनाशः स्यादिति स्मृतिः ।
 आपद्यपि हि कष्टाया विना पत्नीं नरान्तरैः ॥

(१) D. On to the ports in track etc.

(२) D. यामान्तः अर्थात् सीमा-...

सीमातिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेद् विनश्यति ॥

तत्राधानमित्यर्थः ।

तस्मादनुच्छसन् हुत्वा निधायोच्छसनं चरेत् ॥

पुरस्तादुच्छसन् हुत्वा नयेदेवं न नश्यति ।

अकटेनापि दूर वा प्रत्यक्षं मननं नयेत् ॥

स्नाह्ने नैवाथवा शय्या परासात् प्राङ् नयेत् श्रसन् ।

अन्यथाग्निविनाशः स्यात् तत्राधानं विधीयते ॥

पितृयज्ञे च दीक्षायां याथावरभूतिषु च ।

एतेष्वेव दहेद्दग्निं प्रत्यक्षं मनसा विना ॥

अनोविना शय्या ग्रामादूर्ध्वं नयनेऽग्निनाश इत्याहुः ।

कर्त्तव्यं हरणेऽग्नीनां नानुच्छासादिचोदिते ।

न दोषान्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥

सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्नामिस्सृष्टाः स्युरग्नयः ।

प्रत्यक्षमरणिद्वारश्चान्यथाग्निविनाशनम् ॥

आज्जारभ्रणपचे तु नत्वारभ्रो विधीयते ।

न क्षाप्यारभ्रणं किञ्चिन्नोगाद्यादिनिबन्धनात् ॥

दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत मय्यमानः पुनः पुनः ।

ग्रामाद् ग्रामान्तरं गच्छेत् प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ॥

(१) D • आगत ।

(२) D • विनश्यति ।

अहुतो वत्सरं तिष्ठेदुदकेन शमद्गतः ।

चतुर्भिः कारणैरेभिर्नष्टेऽग्नौ पुनराहवेत् ॥

उदकेन शमित नष्ट । उदकेन सह नीत इत्यन्ये ।

नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपायरोहणम् ॥

तथा,—

विप्रोपिते स्वामिनि वैदिकाम्नि

ग्रामस्य सीमामतिलङ्घ्य गच्छेत् ।

पुनरागः प्रवासेऽपि तथैव नाशः

पत्नीबहुत्वेऽपि समानमेतत् ॥

“प्रवा व्रजति प्रवा धापयती”ति काश्वप्युक्त्वा प्रोपितस्याग्निं नयनमनुज्ञातमित्यन्ये ।

नोपवासः प्रवासे स्यात् पत्नी धारयते व्रतम् ।

अमावस्यात्रयाहूर्द्धं पुनराधानमिष्यते ॥

‘मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ।

अग्नेऽग्न्योर्गृहदाहे च उदक्यायां तथैव च ॥

उदक्याया, प्रवासाच्च पुनराधानमर्हति ।

[‘सूतके ऋतके चैके प्रवासे पुनराहितम् ॥]

धूपाङ्गारैः स्तया दीपैः पावकः प्रयमेद् यदि ।

उत्सवाग्निः स विघ्नेयः पुनराधानमर्हति ॥

'अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।
 उत्सद्वाग्निं स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥
 पुनर्विवाहे त्वाधान पुनराधेयमेव वा ।
 लौगाक्ष्याद्यनुबन्धत्वा 'दुभयश्चेति' केचन ॥
 पञ्चत्रय पञ्चहोमे पुनराधिनिरन्तरे ।
 अग्नावनुगते स्वामी सीमामुलङ्घ्य चेद्गतः ॥
 असमाधाय तत्रापि पुनराधेयमिष्यते ।
 खड्गकरखरोद्वाद्यैः काककुक्कुटमर्कटैः ॥
 नृगालकुणपोदक्वासूतकीपतिनान्यजैः ।
 रेतोमूत्रपुरीषैर्वा भूयान्युद्द्वेष्ट्यशोणितैः ॥
 वसास्थिमासमज्जाद्यैः शूद्रेरन्यैर्जुगुप्सितैः ।
 भारोपितारणिस्रग्धं कृतेऽग्नौ स्पर्शनेऽपि वा ॥
 भाकोभिज्जते पुंससर्गे वासे वा पतितादिभिः ।
 वदन्येषु निमित्तेषु केविदग्निविनाशनम् ॥
 तत्वारणिगते वज्रो दुष्टे स्यात् पुनराहिति ।
 इतरेषु निमित्तेषु त्वग्याधेयं प्रचक्षते ॥
 वीधायनमते वज्रावत्यन्तोपहते सति ।
 समारोप्य मथित्वा च पवमानेष्टयो मताः ॥
 यदा सर्वोपघातेषु स्यादापस्तम्बवाक्यतः ।

“पुनस्वादित्यावद्वा” इत्यादिमन्त्रेण समिदाहुतिः ॥

(1) D अलोदितेन •

(2) C • दुभय नेति •

अन्ये चतुर्गृहीताम्याहुतिमेतेन वा जगुः ॥

प्रजापतिः । त्रिष्टुप् । अग्निः । “पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसव
समिन्वतां पुनर्व्रक्ष्णो वसुनीथ यज्ञैः । हृतेन त्वन्तन्व वर्धयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥” स्वाहा ।

आरोपितारणीनाञ्च पुनराधेयमेव वा ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अरण्योरस्यमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्व्वयोः ।

न तावत् पुनराधानमन्यारस्योर्विधीयते ॥

उत्तरा तु यदि चीषा नष्टा वा दैवकारणात् ।

अवपाद्य ततो मन्येत् प्रादेशं परिशिषयेत् ॥

एकारस्या विनष्टायामस्ति चेदपरारणिः ।

तां हित्वा मन्यनं प्रोक्त भाष्ये बौधायनीयके ॥

अरणीमयनाशक्ते तन्तुभिर्मयनेन वा ।

स्थाता चेदरणी नूत्रे याज्ञे यास्त्रोक्तसङ्घे ॥

श्रोभूतेऽनुदिते दर्शे तस्मिन् पूर्व्वारणिद्वयम् ।

शकनीकृत्य पाद्यात्वे वङ्गो निक्षिप्य दाहयेत् ॥

ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।

गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृह्णीयादधरारणिम् ॥

ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।

उदबुद्धस्वात्म इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥

मन्यनस्यावृता सम्यङ् मयित्वाग्निं विहृत्य च ।

विनाप्योत्पूय दर्भाभ्यां स्तुत्यादाय चतुर्धृतम् ॥

जुहोत्याहवनीयेऽग्नीं मनस्वत्या घृतं तथा ।

‘इष्टिं तन्मुमतीं कुर्यात् शरावं दक्षिणां ददेत् ॥

इत्यनारोपितारण्योः चये याच्चे नवे पुनः ।

तदलाभादग्निनाशे पुनराधानमिष्यते ॥

शूद्रोदकान्यकाकम्बपतितामेधरासभैः ।

अनारूढारणिस्यर्थे ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥

भवतन्नः समेत्यप्सु मज्जयेद्दूपितारणी ।

प्रजापतिः । पंक्तिः । अग्निः । “भवतन्नः समनसौ सचेतसा वरे-
पसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भव
तमद्यनः ।”

एकारण्येव दुष्टा चेत् तामेवाप्सु विनिक्षिपेत् ।

तत्रान्यारण्यलाभात् प्रागुदाते पुनराहितिः ॥

प्रागादित्योदयादोमं संकल्प्य न जुहोति चेत् ।

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्याम्यसन्निधौ ॥

‘[छन्दोगपरिशिष्टे,—]

वैताने पुनराधानं यस्याग्नीनां विधोयते ।

अकुर्व्वेस्तदवाप्नोति प्रायश्चित्तमृतावृत्तौ ॥

‘प्रायश्चित्तमनादेशप्रायश्चित्तम् ।

अत्र येषु निमित्तेषु वङ्गेर्नाशो मतान्तरे ।

मतान्तरे विनाशो न तत्र किं प्रतिपद्यताम् ॥

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) D. प्रायश्चित्तमनादेशः । अत्र •

स्थितान्गोन् समुत्पृज्य नाधानस्यात्र सम्भवः ।
 दैवादग्निविनाशे स्यादाधानमिति याज्ञिकाः ॥
 अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सोकर्याय प्रदर्शिताः ।
 देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद् व्यवस्थिताः ॥

अत्र प्रायश्चित्तोपयुक्ताधानप्रसङ्गेन प्रथमाधानं लिख्यते ।

तत्र—

भावस्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तिष्य जायते ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रथमं स्मार्त्ताधानम् । छन्दोग-
 परिशिष्टे,—

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजेऽनुज ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवर्त्तिष्य पूर्वजः ॥

द्वैयान्तरस्यस्त्रीवैकहपणानसहोदरान् ।

वैश्यानिष्ठाय पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिहृद्धानभार्याश्च क्षपिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनहृद्भिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोम्भस्तचोराश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥

एकहपणान् एकस्या स्त्रिया प्रसक्तान् । अभार्या यतिवनवासि-

नेष्ठिकाः । कुलटः परकुलाटनशीलः । कुष्ठकः कुष्ठी । सर्वक्रिया-
सवलन इत्यपरे । नृपस्य सत्तान् नृपसेवकान् । तथा धनवाहुपिकं
राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीचेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

तेन—

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

इति जातिमात्रे यस्याग्निस्तत्परम् । तथा,—

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ।

पारस्कारः,—(“भावसव्याधानं” दारकाले” । “दायाद्यकाल
एकेयाम् ।” भभ्राट्कस्य दारकाले सभ्राट्कस्य दायाद्यकाल
इति व्यवस्था । ज्येष्ठेऽनाहिताग्नौ कनिष्ठस्य दायाद्यकाल
प्रागतेऽपि नाधानाधिकार इति । तदूर्ध्वमेव प्रायश्चित्तम् ।
यदा ज्येष्ठं बोधयित्वा तदाधानं कारयित्वा स्वस्याधानकरणं
शक्यमिति स्यादेव ततः प्रभृति प्रायश्चित्तम् । यथा निर्बनोऽपि
धनमर्जयित्वा क्रतुसमर्थ इति तस्याधिकारः । प्रायश्चित्तञ्च,—

यायन्त्यद्धान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।

तावन्ति लुच्छाणि चरेत् होम्य दद्याद् यथाविधि ॥

‘होम्यं द्रव्यं वाद्यसेभ्यो दद्यात् । अनाहिताग्निताया उपपातक-
मध्ये गणनान् तप्रायश्चित्तम् ।

उपपातकशुद्धिः स्यादेव रुद्रायणेन वा ।

इति । ज्येष्ठस्य तु विशेषः,—

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् ।

रुद्रायण चरेद् वर्षे प्रतिमासमहोऽपि वा ॥

अत्र विवाहात् पूर्व यदाधानविधान ब्रह्मचर्यस्यस्य कन्या दानस्वीकारानन्तर समावर्त्तनात् पूर्वमाधानम् । तत्कन्या^१नाश तेनैवाग्निना कन्यान्तरविवाहः । कन्याऽस्वाभे तस्यैवान्तेरात्मा रोपणं कृत्वा सव्यास इति कल्पः । सूत्रे,—‘वैश्यस्य बहुपत्नी गृह्णादग्नि^२माहृत्य’ इति मुख्ययोनिमुक्त्वा “अरणिप्रदानमेव^३” इत्युक्तम् । तेन वाजसनेयिना वैश्यगृह्णादानयनमेव मुख्यकल्पः । छन्दोगपरिशिष्टोक्तम्—

पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सखः प्रशस्यते ।

अनर्हुकत्व यत्तस्य काव्यैस्तुष्टीयते शमम् ॥

इत्यारण्यस्य पुण्यत्वं गोभिलीयानामेव । तत्र अनर्हुकत्व असमृद्धिकारत्वम् । [‘तस्य अरणिभवस्याग्ने काव्यै र्धनकामं प्रयोगै शमं नीयत इत्यर्थः ।] गोभिलसूत्रे,—‘वैश्यकुलादाम् रोपाद् वा’ इत्यादिना अग्नियोनिकल्पानुक्त्वा अपि वा (अन्य) मयित्वाभ्यादध्यात् पुण्यस्त्वेवानर्हुको भवति इति आरण्यस्य ‘पुण्यत्वमेव वचनात् । तेन मुख्यवैश्यालाभेऽपि ‘व्यत्यये कर्मणा

(१) C = स्वाभ = ।

(२) C = मानवति ।

(३) D मुख्य कल्पः ।

(४) H On the top to bracketed

(५) D पुण्यवचनात् ।

साम्य" मिति वैश्यवृत्त्या जीवतां ब्राह्मणानां पञ्चमे सप्तमे वा
पुरुषे वैश्यत्वप्राप्तेस्तत एवाहरणम् । कन्दोगपरिशिष्टे,—

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्रासुखी शाखा या चोदीच्छूर्द्धगापि वा ॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
ससक्तनूलो यः शम्बाः स शमीगर्भं उच्यते ॥
। अलामे त्वशमीगर्भादा 'हरेदविलम्बितः ।
चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठ दैर्घ्यं षडपि वैस्तरे ॥
चत्वारि चोच्छ्रये, मानभरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥
षट्पाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चाव स्यात् द्वादशाङ्गुलम् ।
भोविली द्वादशैव स्यादेतन्ननयन्त्यकम् ॥
। खादिर चात्रसुष्टिमोविली खादिरी श्रुता ।
गोवालैः शण्डसमिगैस्त्रिहत्तुहत्तमनयकम् ।
ध्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमन्यस्तेन पावकः ॥
प्रथमस्तु प्रमन्यः स्यादैशान्यामुत्तरारणेः ।
'चात्रकुक्षे प्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।
ऊत्तोदगयामरणिं तदूर्ध्वमुपरि न्यसेत् ॥
चात्रोर्ध्वकीलकायस्यामोविलीमुदगयगाम् ।
विष्टम्य धारयेद् यन्त्रं निष्कन्यः प्रयतः शुचिः ॥

(1) C = हरेति विचक्षणः ।

(2) D = चात्रकुक्षे = । C चात्रकुक्षे ।

अक्षरणे 'रुत्तराग्रत्वमुक्तम् । यज्ञपाशं तु,—

उत्ताना प्राक्शिरा वेदि र्यथा वेदि स्तथारणिः ।

इति द्वयोर्विकल्पः । प्राक्शिरस्त्व औतविषयं वा ।

भूनादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

अन्तर देवयोनिः स्यात् तत्र मथो हुताशनः ॥

प्रथमे मन्यने छेप नियमो नेतरेषु च ।

परिधायादृतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ॥

विभ्रयात् प्राङ्मुखो यत्नं यजमानः समाहितः ।

त्रिष्टुद्वेष्टाय नेत्रेण चात्रं पद्मग्रहतांशुका ॥

पूर्वं मधेदरस्थान्ते प्राच्यन्तेः स्याद् यथा च्युतिः ।

तथा—

द्व्यवाङ् वरुणं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यङ्मुखोऽभवत् ।

तमिच्छन् पुनरादातुं तस्मात् प्रत्यङ्मुखो मयेत् ॥

सर्वाः पद्मगो रज्जुमालभन्ते समर्था चान्निजम्पर्यन्तं
मथेदिति ।

(१) D = रुत्तराग्रमुक्तम् ।

(२) D अष्टादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा भूनादं नु दशाङ्गुलम् ।

(३) D प्रत्यङ्मुखो मयेत् ।

स्मार्त्ताधानप्रयोगः ।

गणपत्यादिपूजा । स्वस्तिवाचनम् । सङ्ख्यः,—सम नित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानसाधनमावसथ्याधानं करिष्ये । मातृपूजा ।
['वसो देवा ।] आभ्युदयिकम् । दम्पत्योरहृतवस्त्रपरिधानम् ।
क्रियमाणेऽध्विन्नावसथ्याधानकर्मणि यावन्तो वैकल्पिकाः पदा-
र्यास्ते मया ऋत्विक्प्रत्ययेनानुष्ठेयाः । ब्रह्मवरणम् । गृह्याग्नये
सार्धवयोदयाद्गृष्टमितरज्ज्वा मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये खरकरणम् ।
चतुरङ्गुलचतुरङ्गुल^१ मेखलापर्यं ब्राह्मलविस्तारम् । दम्पत्यो-
रुपविष्टयोर्हस्ते 'ब्रह्मणोऽरणिद्वयसमर्पणम् । दक्षिणे दाग्रप्लुपविष्टे
ययोक्तस्थानेऽरणिमुत्तराग्रां निवेश्य उत्तरारणेरीशानात् प्रमन्य-
सुवृत्य चाक्षुध्रे प्रमन्याग्रं प्रवेश्य चात्रमूलमरणिं देवयोनौ निवेश्य
चात्रोर्ध्वकीलके श्रीविलीमुदगग्रां विन्यस्य यजमानस्य प्राङ्मुखस्य
हस्ताभ्यां विष्टभ्य धारणम् । पतुगाः प्रत्यङ्मुखायाः गोबालरज्जुं
चाक्षे त्रिधा वेष्टयित्वा मन्थनम् । अन्यासामानभनम् ।
'समर्थावापोत्पत्तिपर्यन्तं रज्जुकर्षणम् । जातेऽग्नीं उरमध्ये
पञ्चभूस्स्कारः । उरे अग्निनिधानम् । वैश्वकुलादभ्याहरणपक्षे

(१) D. बाधनीभूत () आवसथ्याधानपक्षे करिष्ये ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) C • रङ्गुलम् ।

(४) C ब्रह्मणोररणिद्वय •

(५) D. हवर्चावाभ्योत्पत्ति (अभ्युत्पत्ति) पर्यन्तम् •

अग्निमाहृत्य खरमध्ये पञ्चभूसंस्कारं कृत्वाऽग्निस्थापनम् ।
 दक्षिणतो ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीताप्रणयनम् । परिस्तरणम् ।
 पवित्रच्छेदनानि । पवित्रे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली ।
 [१] चरुस्थाली] सम्भार्जनकुशाः । उपयमनकुशाः । तिस्रः समिधः ।
 सुवः । आज्यचरुतण्डुलाः । पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा । पवित्र-
 करणम् । प्रोक्षणीसंस्कारः । क्रमेण पात्रप्रोक्षणम् । असर्ष-
 प्रोक्षणीनिधानम् । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । २ सप्रणीतोदक-
 स्थाल्यां चरुतण्डुलप्रक्षेपः । आज्यस्य ब्रह्मणा चरोर्यजमानेन
 युगपदधिययणम् । इयोः पर्यग्निकरणम् । अर्धश्रुते, सुवत्तपनम् ।
 सम्भार्जनकुशैः सुवसंभार्गः । पुनः प्रतपनमुदकस्पर्शनम् । प्रणीतो
 ३ दकेन प्रोक्षणम् । आज्योदवासनं [४ चरोरुदवासनम् ।]
 आज्योत्पवनम् । ५ आज्यावेक्षणम् । उपयमनकुशानादाय
 समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य होमः । ब्रह्मान्वारब्धे प्रजापतये स्वाहा
 इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्याधारावाज्यभागौ ।

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) D प्रणीतोदकयुक्तचरुस्थाल्या चरुः ।

(३) D • प्रतपनम् ।

(४) D • सम्भार्जनम् ।

(५) D • दकनाभ्युक्ष्य निधानम् । आज्योदः ।

(६) D. Omits the portion bracketed.

(७) D प्रोक्षयदुत्पवनम् । आज्यावेक्षणम् ।

अथाष्टचरुहोमः ।

“त्वन्नो अग्ने” (इत्यादि) “प्रमुमुग्धप्रायत् स्वाहा ।” इत्यन्तेन होमः । “सत्वन्नो अग्न” इत्यादि “सुहृवो न एधि स्वाहा ।” इति होमः । “इमंश्च वरुण” इत्यादि “स्युराचके स्वाहा ।” इति होमः । इदं वरुणाय । “तज्जायामि” इत्यादि “आयुः प्रमोयीः स्वाहा” । इदं वरुणाय । “येते यत”मित्यादि “स्वर्काः स्वाहा” । इदं वरुणाय ॥ इत्यादि । “अयायाग्न” इत्यादि “भेषजं स्वाहा” इत्यन्तेन होमः । [“इदमग्नये ।”] “उकुत्तम”मित्यादि “स्याम स्वाहा ।” [“इदं वरुणाय ।”] “भवतन्नः” इत्यादि “शिवौ भव तमद्यनः स्वाहा ।” [“इदं जातवेदोभ्याम् ।”] अथ स्वासी-
पाकात् । अग्नये “पावकाय स्वाहा । अग्नये शुचये स्वाहा । अदित्यै स्वाहा । पुनरष्टर्षहोमः । “त्वन्नो अग्न” इत्यादि “भवतन्नः” इत्यन्तेन । स्त्रिष्टुते च । “अयास्यग्नेर्वपट्कृतं दत्तमेषात्परी-

(1) D. तन्नो अग्न इत्यादि अन्तर्भावेन इत्यादि । इमंश्च वरुण इत्यादि । होमः । तज्जायामि इत्यादि । येते यत इत्यादि ।

(2) D. स्वाहेत्यन्तेन होमः । अयायाग्न ।

(3) D. Omits the portion bracketed.

(4) D. स्वाहेत्यन्तेन होमः ।

(5) D. Omits the portion bracketed.

(6) D. स्वाहेति च होमः ।

(7) D. Omits the portion bracketed.

(8) D. अयायाग्न ।

रिचं देवागातुविदः स्वाहा ।” इदं देवेभ्यो गातुविदुभ्यः ।
भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । त्वन्नो अग्ने । (सत्वन्नो
अग्ने) अयाश्चाग्ने । येते यतम् । उदुत्तमम् । प्रजापतये स्वाहा ।
परिस्तरणवर्हिर्होमः । प्राशनम् । मार्जनम् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रः ।
दक्षिणा वरो वा । छन्दोगपरिशिष्टोक्तं गोदानं वस्त्रद्वयदानञ्च
वैकल्पिकम् । दम्पत्योरहतवस्त्राणि यानि तानि ब्रह्मणे दद्यानि ।
त्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । शान्तिकरणमच्छिद्रावधारणम् ।
पुराधाने मातृपूजाद्यभावः । पूर्व्वेव योनिः पूर्व्व्वाहविरिति
छन्दोगपरिशिष्टवाक्यात् सैवारणिः नारख्यन्तरम् । अरणिदीप-
नायेत्वरण्यन्तरमर्थसिद्धम् । वैश्वकुलादाहरणमपि न निषिद्धम् ।
पूर्व्वेव योनिरित्यस्यारण्यव्यक्तिनियमपरत्वात् । 'यथा श्रौते
यजमानदाह्रे ऽरणिप्रतिपत्तिदर्शनात् पुनराधाने सैवारणिः ।
अतएव ,

पुण्यमेवादधीताग्निं सहि सर्व्वैः प्रशस्यते ।

इति । पूर्व्वेव योनिरित्यद्वारणेयनिर्द्देश आरण्येयस्य पुण्यत्वे-
नोक्तः । अन्यथा योनिमात्रनियमपरत्वे तदसङ्गतिः । अत्र श्रौतो-
क्तानि पुनराधाननिमित्तानि प्रायेण । [अन्यत्र] वैश्वकुला-
दाहरणपक्षेऽग्निनाशे पुनर्वैश्वकुलादानीय खरे स्थापनम् । केवलं

(१) D. Reads here :—एव प्रथमाधाने वैश्वकुलादाहरणे पुनराधानेऽरणि-
प्रदानपक्षो न वाच्यते । पूर्व्वेव योनिरित्यस्यारण्यव्यक्तिनियमपरत्वात् । श्रौते
यजमाने .

(२) D. Omits the portion bracketed

यामान्तरनयने प्रत्यक्षमेवाग्निर्नीयते । अनोऽभावेत्वतिसङ्घटे
 आत्मारोपणम् । स्थानान्तरे पुनर्वैश्वकुलादाहरणम् । अन्यथा तु
 पुनराधानमेव । होमद्वयलोपे दर्शपौर्णमासलोपे पुनराधानम् ।
 इदञ्च मध्ये भोजने सति । यदा तु होमकाले होमाशक्तौ न
 भुङ्क्ते तदा यावद्दिनं होमपात्रस्तावद्दिनमभुक्त्वा न स्थित्वा तन्त्रेण
 सर्वहोमान् पक्षहोमवत् कुर्यात् न पुनराधानम् । इति ।
 छन्दोगपरिशिष्टे । मध्यमानस्याजन्मनि प्रातर्होमपर्यन्तं प्रतीक्षा
 तदूर्ध्वं पुनराधानम् । अरणिनाशदोषे अग्नेररस्थान्तरे “अयन्ते
 योनि”रिति समारोपः । “उपावरोह” इति मन्थनम् । समा-
 रोपात् पूर्वं नाशे पुनराधानम् । अग्निं विहाय सभार्यस्य
 सीमातिक्रमे होमकालात्यये पुनराधानम् । अग्निं विना पत्याः
 समुद्रगानदीतरणे पुनराधानम् । पत्नीं विना अग्नीनां सीमा-
 न्तरनयनं शकटं विना प्रत्यक्षाग्निनयनं ‘स्नाम्यन्वारोहणं विना
 नदीतरणं सीमालङ्घनम् । मन्थनकाले ‘अरण्यामग्निनाशः ।
 अहुतस्य प्रत्यक्षवज्रेर्वत्सरावस्थानम् । यजमानप्रवासे ‘अग्निः
 (अग्नेः) सीमान्तरनयनम् । अग्निं विहाय पद्भ्याः प्रवासः ।
 पक्षत्रयं निरन्तरं पक्षहोमः । ‘उदक्यायाः प्रवासः । उदक्यास्पर्शः ।
 धूपाङ्गारादिभिरग्निनाशः । अवैधपावकः । विधिं विनागन्धु-

(२) D स्नाम्यन्वारम्यर्थः ।

(१) C अरण्यामग्निनाशः ।

(३) D अग्नेः ।

(४) D उदक्यायाः ।

उरणम् । पुनर्विवाहः । 'अग्न्यनुगमे मन्यनमकृत्वा यजमानस्य
सोमातिक्रमणम् । श्वशूकरोद्गादिस्पर्शः । रेतोमूत्रपुरीषादिस्पर्शः
प्रत्यक्षे 'श्वमारोपिते (रेतो) चरणौ वा । एतानि पुनराधान-
निमित्तानि । छन्दोगपरिशिष्टे,—

यदाग्निरग्निनान्येन ससृज्येताहितः कचिन् ।

अग्नये विविचय इति जुहुयाद् वा घृताहुतिम् ॥

अग्नयेऽप्सुमत इति जुहुयाद् वैद्युतेन चेत् ।

अग्नये शुचये चैव जुहुयाच्चेन्धनाग्निना ॥

गृहदाहान्निना यस्तु यद्व्यः चामवान् द्विजैः ।

आहृतो यदि संसृज्येत् ससृष्टमुपशामयेत् ॥

असंसृष्ट जागरयेद् गिरिशर्ष्वैवमुत्तवान् ।

आहृतः पाकार्यं पृथक्कृत्य नीतः ।

यस्याग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निर्वर्त्य जुहुयात् सैव तत्र विनिष्कृतिः ॥

अत्र योति यषेष्टिर्विहिता तत्र सार्धं चरुः । यथानिष्ठा नवयज्ञे
नवान्नाशने पतितप्रतिग्रहेऽभोज्यभोजने वैश्वानरोति । स्रज-
मरणे पथिक्तम् । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्,—“य एवाहिताग्ने-
पुरोडाशास्तएव नाहिताग्नेयरवः” इति ।

(१) D अग्न्यनुगमने •

(२) D श्वमारोपितरणौ वा ।

अथ श्रौताधानम् ।

जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नावदधीत इति पुत्रजन्म यदाप्याधान-
निमित्तत्वेन श्रुतं तथापि पूर्वेषु धर्ममन्विच्छेदिति स्मृत्यन्तरा-
ज्जातपुत्रपदेन पुत्रजननयोग्यशुभावस्था लक्ष्यते । कृष्णकेशपदेन
वार्धक्यव्यावृत्तिः । अथवा गृह्यशालिनो जातपुत्राधानं कुर्युः ।
सम्बत्सराद्वा शुश्रूषावानोति पुत्रजन्मानन्तरं वा गृह्याधानानन्तरं
वर्षान्ते वा कार्यम् । दारकाले विहितगृह्याधानानन्तरं
पुत्रजननयोग्ययौवनावस्थालाभात् । गृह्याधानानन्तरं वर्षान्ते
वेत्युक्तम् ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद् यस्यात्र वार्षिकं भवेत् ।

इति काम्येष्टिपशुबन्धपरम् ।

वर्त्तयंश्च शिलोब्ध्याभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्ष्णीयनान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥

इति शिलोब्धुत्सेर्मनुना नित्येष्टिपशुहोमादि (०होमादयो)-
दर्शिताः । यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति श्रुतेः ।

त्रैवार्षिकाधिकात्रो यः स हि सोम पिबेत् द्विजः ।

इति काम्यसोमपरम् । एव यथोक्तकाले श्रौताधानासम्भवे नाहि-
ता(ग्नी)ना(म्) उपपातकप्रायश्चित्तिः । बहुकालातिक्रमे

कालेत्वाधाय कर्माणि कुर्याद् विप्रो ह्यनापदि ।

तदकुर्वेन्निरात्रेण मासि मासि विशद्वरति ॥

तत्राधानप्रायश्चित्तविशेषानाम्नादनादिष्टप्रायश्चित्तस्याहवनीयादि
साध्यतदुत्पत्ते पूर्वमशक्यत्वात्

यदैतदन्यथा जातं तदारभ्य समापयेत् ।

इति नित्यावैगुण्ये पदार्थावृत्ति । पदार्थाश्च सग्न्यागारकरण
क्षौमपरिधान इत्यादिरूपम् । यस्मिन् पदार्थे भ्रमस्तारभ्यावृत्ति ।
तेन “ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्प्राश्यजागरणेभ्यपूर्वार्धान्वा
रभ्यसर्पराक्षीर्नवा कुर्यात् ।” इति येषा विकल्पस्तत्परिहारे
णानुष्ठानन्यायः । तथा वपनद्विव्यविकल्पश्रुतेस्तत्परिहारः ।
अमावास्याकालोवा वैकल्पिक इति कर्कादयः । एतत्पदार्था
परिहारेणानुष्ठानेऽपि यदा वैगुण्य विणुस्करणमेव प्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षौम अतसीप्रभवस्तस्य श्रौतत्वेऽपि कार्याशेनानुष्ठान
याग्निकानाम् । नित्यकर्मसु यथाशक्तीत्युपबन्धात् । मनु,—

प्रजापत्यमदत्वाग्ब्रह्ममग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

इत्यग्ब्रह्मदक्षिणा ऋत्विगभ्यः । यद्यपि मानवे,—

एव हरेदयाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वर्जनम् ।

इति वाजिनो ब्रह्मदक्षिणासम्बन्ध उक्तस्तथापि केपाद्वि
शाखिनामिति तद्दीकाकृद्भिर्व्याख्यानात् प्रजापत्याग्ब्रह्मदक्षिणा
दद्यादितियाग्निकसम्प्रदायः । अरणिस्वरूप मन्वनयन्त्र मन्वन
प्रकारस्य हृन्दीगपरिशिष्टोक्त एव स्मार्त्तवत् श्रौतेऽपि ।

अथ,—

अरन्ध्रचतुरस्तय पूर्वस्याग्नेः खरो भवेत् ।
 रथचक्राकृतिः पश्चाच्चन्द्रार्ध इव दक्षिणः ॥
 सभ्यावसथ्ययोः स्थानं नयैषैव प्रकोर्त्तितम् ।
 अग्नीनान्तु खरः कार्यो मेखलात्रयसंयुतः ॥
 वितस्तिमात्रमुच्छ्रायो विस्तारेण तु चण्डुलः ।
 सावेतयोदशाङ्गुलरज्ज्वा नयैच मण्डलम् ॥
 गार्हपत्यायतनादष्टदिक्षु प्रक्रमेषु च ।
 एकादशद्वादशसु मत्यावाहवनीयकः ॥

अथ तत्स्थानं मध्यं कृत्वा तत्परितः शंखखरकरणम् ।
 चतुर्विंशङ्गुलमानरज्जुः पाशैकसंयुता ।
 तावानेवागमस्तस्याः परान्ते (?) पाशसंयुतः ॥
 आगमार्हेच तन्मूले तयोर्मध्येच लक्षणम् ।
 धृत्वागमचतुर्भागं लक्षणं दक्षिणानयेत् ॥
 एवमुत्तरतः पश्चात् पूर्ववत् परिकल्पयेत् ।
 तदन्तान्तरतो भित्तीर्निदध्यात् पूर्ववत् समाः ॥
 इत्यमाहवनीयस्य चतुरस्तः खरो भवेत् ।
 नयशंखान्तरालान्तु षोढा वा सप्तधा त्रिधा ॥
 चतुर्धा पञ्चधा वापि विभज्य गन्तुना समम् ।
 चेधा विभज्योभयतः पाश रज्जुं विधाय च ॥
 नयशंखस्थानमद्वय रज्जुपाशौ प्रमुच्य तु ।
 धृत्वापरविद्यतीयलक्षणं दक्षिणा नयेत् ॥

लक्ष्मणो विद्वतोयान्त्रमध्यमुत्तरतो भवेत् ।

सयवैः षड्भी रज्जुय मण्डले त्र्यङ्गुलाधिका ॥

चतुर्भिः सयवै स्त्रिंशत् हरेन्मण्डलमध्यत ।

हात्रिंशदङ्गुला ज्येष्ठा विस्तारस्वेकविंशतिः ॥

गणपत्यादिपूजा । स्वस्तिवाचनम् । ओमद्वारभ्यार्च्य आवाभ्याः^(१)
 अग्न्याधेयं करिष्ये इति संकल्पः । मातृपूजा । वसोर्द्वारा ।
 आभ्युदयिक कृत्वा अग्न्याधेये कर्मणि यावन्तो वैकल्पिका
 पदार्थास्ते मया ऋत्विक्प्रत्ययेनानुष्ठेयाः । अग्न्याधेये कर्मणि
 त्व भ्रात्रा भवेति ब्रह्मवरणम् । होषध्वर्योऽरम्भीनाञ्च दक्षिणे ब्रह्मखु
 पविष्टे त्रिभिर्ऋत्विग्भिरग्न्यागारकरणम् । प्राग्वंश पूर्वगृहम् ।
 उदग्वंशं पश्चिमगृहम् । दक्षिणे पूर्वे परे पश्चिमगृहमर्धं
 यथोक्तरूपेण नर्यखरकरणम् । यथोक्ताधाने पूर्वगृहे ग्रन्थखर-
 करणम् । पश्चिमगृह एव दक्षिणाम्निखरः । व्याख्यानाध्यापनोप-
 स्थाने सभ्यखरः । दम्पत्योरतसीप्रभवाद्भुतवस्त्रद्वयपरिधानम् ।
 विशुद्धकरणम् । गार्हपत्यागारे पञ्चधा सस्कृत्यारणिभ्या निर्गम्यामि
 स्थापनम् । दम्पत्योर्दिवाशनम् । उपास्तमयं गृहादवहिरुपलिप्ते
 दक्षिणतो ब्रह्मखुपविष्टे यजमानस्य पद्मगा सहोपविष्टस्य जपः ।
 “देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्त्यजे यस्याहमस्मि न
 तमन्तरयामि स्व म इष्ट स्व आन्त स्व इतमस्त्विति ।” दम्पत्यो
 रग्न्यागारे प्रवेशः । पूर्व्वेण द्वारेण यजमानस्य दक्षिणेन पद्मगाः ।
 भस्मेः पश्चाद् द्वयोरुपवेशनम् । दक्षिणतः पद्मी । ब्रह्मणि
 दक्षिणत उपविष्टे दम्पत्योर्हस्ते अर्ध्वर्योः सम्पूज्य अरणिद्वयदानम् ।

अस्तमिते गृहे चेदजो नास्ति परस्मादानीय अग्न्यागारे बन्धनम् ।
 शकलैर्वा सकलगोमयपिण्डैर्वा प्रयतेनाग्निरक्षणम् । उपासित-
 स्याग्नेः शमनम् । “वाचं यच्छा पूर्णाहुते” रिति शेषः । नर्यखरे-
 ऽध्वर्योः पञ्च भूस्त्कारः । अश्वमानयेति प्रैषोऽग्नीधोऽश्वनयनम् ।
 अश्वाभावे प्रैष विनानभिधानात् । आनयनम् । पुरस्तात्
 स्थितेऽखेऽनुदुहि वा पुरस्तात्स्थिते । नर्यखरस्य पश्चादनुदिते
 सूर्येऽग्निमन्यनम् । उदिते वा । यजमानस्य दण्डधारणम् ।
 अध्वर्योर्मन्यन प्रत्यङ्मुखस्य । अग्नी जाते वरदानमध्वर्यवे ।
 मनसा सङ्कल्प्य पश्चाद्गानम् । “प्राणममृते दधे” इति यजमानस्य
 मुखवायुनाग्निसंधुक्षणम् । “अमृतं प्राण आदधे” इति यजमान-
 मुखेनाग्निसंस्पृष्टवायुपानम् । दाहभिरग्निज्वालनम् । येषां
 प्रवरे गोत्रे वा अङ्गिरा ऋषिस्तेषां “भूर्भुवः अङ्गिरसां त्वा देवानां
 व्रतपते व्रतेनादधे ।” इति मन्त्रेण ज्वलतोऽग्नेर्गार्हपत्यस्य खरे
 स्थापनम् । येषां भृगू ऋषिः प्रवरे गोत्रे वा तेषां “भूर्भुवः
 भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे ।” इति मन्त्रः । भार्गवाङ्गिर-
 सव्यतिरिक्तानां “आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे”
 इति गार्हपत्याधानमन्त्रः । सूर्योदये अग्रे मृत्तिकाकलशत्रये
 उपयम्य त्रिः सप्तशस्य द्वात्रिंशदिभ्यकाष्ठस्य परिधिद्वत्तमन्त्रिणी
 मूलस्य गार्हपत्येऽधिययणम् । अश्वस्थानदुहो वा पुरस्तादग्नि-
 करणम् । ज्वलदिभ्यस्याध्वना प्राक् नयनम् । यजमानस्य भूमाभि-
 मुखस्य प्राग्गमनम् । अश्वमनङ्गाहं बाध्वर्युर्दक्षिणपूर्वपादे-
 नाहवनीयस्थानमधिष्ठाय अग्निस्थापनस्योत्तरेण प्राची नीत्वा

ऋवीपपक्व भूय्या गर्ते पक्व' तिन्दुकफणादि तद्वर्जनम् । अग्नि
होतार्यमुद्धृतेऽज्जीवुदकादिदानवर्जनञ्च ।

एवमाहिताग्निमधिकृत्य “यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात् ।”
“यावज्जीवं दशपूर्णमासाभ्यां यजेत ।” “षट्सु पदसु पशु
बन्धयाजी ।” “त वै संवत्सरो नानीजानमतीयात् ।” इति
वचनाद् वर्षाण्येको वा पशुबन्धः । “शरद्वसन्तयोराग्रयणम् ।”
“वर्षासु सौम्यः स्यामाकचरः ।” “अग्निद्वानवयज्ञेन नवाक्षरं
वैश्वानरोष्टिः ।” “चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी ।”
“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ।” इत्यादयो नित्ययज्ञाः ।
यान्नवक्ताः,—

प्रति संवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययन तथा ।

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टि वैश्वानरीं हिजः ।

हो वा तत्रापि प्रायश्चित्तम् । मुख्यकाले यथाकथञ्चित्
करणसम्भवेन वैश्वानरोति । सर्वथाप्यसम्भवे गोणकालेष्वकरणं
वैश्वानरी । अतएव विधिरप्येकदेशे स्यादिति हवनाद्विभाव
निर्वाहकत्रोहिलामेऽपियागानुष्ठानमुक्तम् । तथा बोधायनेन
दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजस्तेषामेकस्मिन्निविद्यमाने सर्व-
प्रायश्चित्तं कृत्वा त्रयः प्रचरेयुः । हो तत्रापि प्रायश्चित्तमिति
ऋत्विगभावे मुख्यकाले करणं दर्शितम् । सर्वप्रायश्चित्तञ्च
बोधायन एवाह यद्येकोऽध्वर्युर्नैव स्यात् पुराग्रयाज्ञेभ्य पाण्ड-
व्याभ्याः सुवेणोपहातमेवाध्वर्युः प्रायश्चित्तानि जुहोति “जुष्टो वाचै

अथ पुनराधेयम् ।

द्विरावावरमग्न्युत्सर्गः । शाखान्तरात् संवत्सरपर्यन्तमिति । संवत्सरादतिरात्रमध्ये यथेच्छम् । सम्यस्य नोत्सर्गः । सर्व्वमग्न्या-
धेयवत् । नान्यागारकरणम् । नारणिप्रदानम् । उच्छ्वासश्च न
भवति । कुमैर्ज्वलन आधानम् । कुमैरेवोदरणम् । ब्रह्मचर्य्यचौर-
होमाग्निनित्यधारित्वादिनियमाभावः । आधानमेव पुनः क्रियते
चेत् तदा अग्न्यागारकरणारणिप्रदानमुच्छ्वासश्च न भवति ।
अरण्याभावे तु नूतनारणिमादायाधानेऽरणिप्रदानमपि भवति ।
अग्न्यागारस्य देवान्वाग्नेऽग्न्यागारकरणमपि ।

आहितान्तेः प्रवासविधिः ।

स्वयमुदरणम् । “नर्य्यं प्रजां मे पादौ”ति गार्हपत्योपस्थानम् ।
“शंस्य पशून् मे पादौ”त्याहवनीयस्य । “अयर्य्यं पितुं मे पादौ”ति
दक्षिणान्तेः । उपस्थाय गमनं वाग्विभर्जनम् । प्रवासे यथाकालं
याजमानम् । अग्निहोतृहोमे अभक्षणम् । देवतीद्देशेन द्रव्य-
त्यागः । मन्त्रेणाम्युपस्थानम् । प्रवसनकाले विहारामिसुखो-
ऽग्न्यागारमप्युपस्थानमप्युपस्थानमप्युपस्थानमप्युपस्थानम् । पुनरभ्युक्षणम् । दग्ध-
पोर्णमासयोः उदरणादिसर्व्वपदार्थानुसन्धानम् । व्रतग्रहणं प्राङ्-
मुख्यम् । प्रयाजानुमन्त्रणम् । देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः । “समि-
दमो”ति जपः । पूरणपात्रग्रहणम् । [‘विष्णुक्रमणम्’] प्राग्वीच-

णम् । [‘सूर्यावेक्षणम् ।] दक्षिणावर्त्तनम् । प्राग्गमनम् । पुत्रनाम-
ग्रहणम् । व्रतविमर्गः । एवं चातुर्भास्येष्टिदैवादसत्रिधाने बोध्यम् ।
न कास्येषु । देवात् प्रवासोपस्थानमकृत्वा गमने “इहैव सन् तव
सन्तं त्वान्ने हृदा वाचा मनसा वा विभग्निं । तिरो मा सन्तं मा
प्रहासोर्न्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।” इत्याश्वलायनोक्त-
सुपस्थानं कृत्वा याजमानं ययोक्तम् । प्रवेगविधिः । “मत्या
वाग्यमनम् ।” समित्पाणिर्गुहदेवतादिसन्निधिसम्यगत्वान्यागारे
प्रविश्य उद्धृत्याहवनीयोपस्थानम् । “आगन्तु विष्टवेदसमस्तभ्यं
वसुवित्तमम् । अग्ने सन्नाड्भिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्त्र ।”
गार्हपत्योपस्थापनम् । “अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया
वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्त्र ।”
दक्षिणाग्न्युपस्थापनम् । शाखान्तरीयमन्त्रेण “अयमग्निः पुरिषो
रयिमान् पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरोधाभिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्त्र ।”
तत्र उपविश्याहवनीये समिधमाधाय द्रव्यं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः ।
एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च । तूर्णीं गार्हपत्यसुपस्थाय शंस्योप-
स्थानं ततो दक्षिणाग्न्युपस्थानम् । अम्यगाराविष्कृत्य स्वगृहोप-
स्थानम् । “गृहा मा विभीत मा वैपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।
ऊर्जं विभ्रद् यः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥
येषामध्वेति प्रवसन् येषु सीमनसो बहुः । गृहानुपद्वयामहे
ते नो जानन्तु जानतः ॥ उपहृता इह गाय उपहृता अजाययः ।

अथो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।” ततो गृहप्रवेशः ।
 अत्र मन्त्रः—“वेमाय वः शान्तैः प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः
 शंयोः ।” ततश्च स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि । “अङ्गादङ्गात् सम्भवसि
 हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।”
 अथास्य मूर्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेर्द्वा हिंकारेणावजिघ्रामि
 सहस्रायुषामुकदेवशर्म्भन् जीव शरदः शतम् । गवां त्वा
 हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषामुकदेवशर्म्भन् जीव शरदः
 शतम् । त्रिः दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति । “अस्मे प्रयंधि मघव-
 नृजीविनिन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरः । अस्मे शतं शरदो जीवसे
 धा अस्मे वीराञ्छत इन्द्र शिप्रिन् ॥” वामकर्णे,—“इन्द्र श्रेष्ठानि
 द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषं रयीषामरिष्टिं
 तनूनां स्वाद्मान वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ॥” तद्दिने गृह्याणामष्टिसन
 कामं शतः ।

अत्र शिष्टः,—

प्रवक्ष्यामीत्युपस्थाय वक्त्रि न प्रवसेद् यदि ।

आगत्योपस्थितिं तत्र प्राह कोपातकी श्रुतिः ॥

इति प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः । होमान्ते,—

ऊत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तलाटे तिलकं नृप ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

मिर्तेन भक्षणा कार्यं नलाटे च विपुण्ड्रकम् ।

तथा,—

दिनमेकन्तु यो भस्म समन्तं धारयेच्चरः ।
 सोऽग्निष्टोमफलं 'देव' लभते नात्र सशयः ॥
 आयुः कामो नरो राजन् भूतिकामश्च वा पुनः ।
 नित्यं वै धारयेद् भस्म भोक्तृकामी च वा पुनः ॥
 त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवन्तु धारयेत् ।
 भस्म 'भोक्तृ' भवेत् तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना 'कुर्यात्सलाटे यस्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥
 त्रिपुण्ड्रं न सदा कार्यं भस्मना नोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
 चन्दनेनोभयं कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदूर्ध्वपुण्ड्रोपरि कार्यम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेव वा ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥

तथा,—

मध्याह्नलितयेष्वैव 'दक्षिणस्य' करस्य तु ।
 पङ्कजलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

(१) १ इति । देवि ।

(२) Y बोधे ।

(३) १ कार्यं वशात् च त्रिपुण्ड्रकम् ।

(४) १ - अर्धचन्द्रकरस्य तु ।

यत्तु,— मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्री भवेत् यस्मिन् महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,— यतिः साक्षाद्विक सानमापादतसमस्तकम् ।

गृहस्यः 'पुरुषाकारैः सानं कुर्यात् त्रिपुण्ड्रकैः ॥(१)

इति तद् भस्मसानविषयम् । तत्र श्रोतं भस्म मुख्यं तदभावे

सार्त्ताग्निभस्म । तस्याप्यभावे तु भविष्यपुराणे,—

शिवान्निकार्यं यः कृत्वा कुर्यात् चारुपमात्मनि ।

मुच्यते सर्वपापैस्तु शिवसृष्टेन भस्मना ॥

एतत् शिवसम्बन्धिहोमानन्तरं वीध्यम् ।

पद्मपत्रेण वान्येन शुचिपत्रेण वा पुनः ।

सद्येन गोमयं गृह्णा वामदेवेन मन्त्रयेत् ॥

शुचौ भूमावघोरेण दहेत् सान्निना तथा ।

तान्त्रपात्रे क्षिपेत् शुद्धे भस्म तत्पुरुषेण तु ॥

सिकताद्वारपापानानोशानेन विमोक्षयेत् ।

एव सस्काररहितं नहि धार्यं कथञ्चन ॥

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

द्वेन्द्वरात्रे स्थितं यच्च भक्षितं वा तदाशये ॥

तद्वार्यं सुमनोहृच्च(१) यथाजातमपि प्रिये ।

एकादश त्रिपुण्ड्रस्य सानमाङ्कुः शरीरजम् ॥

शिरो नलाटांगद्वय ग्रीवा भुजद्वयं वक्षो नाभिः पृष्ठभागः
पार्श्वं ककुदित्येकादश ।

मूर्द्धि व्यवणयोः पुण्ड्रमङ्गस्यर्धनमात्रतः ।

एतेन तत्र पङ्क्तुलायतत्वं नास्तीत्युक्तम् ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदुक्तो विधिः ।

आग्नेयं भस्म सद्यादिपञ्चमन्त्रैः परिगृह्य अग्निरिति भस्म वायु-
रिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म [‘सर्वं
वा इदं भस्म] मन एतानि चक्षुषि भस्मानि(?) इति जाबालोप-
निषद्भयैः सप्तभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य “मानस्तोक” इति समुद्रुत्थ
शिरोललाटावक्षःस्कन्धेषु त्रयायुषैस्त्रयस्यकमन्त्रैस्तिथ्यक् तिस्रो
रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतत् शाश्वतं तत् समाचरेन्मुसुक्षुरपुनर्भवाय ।
हरः । पनुष्टुप् । भगः ।

सद्योजात प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।

भवेऽभवे नादिभवे भजस्व मा भवोद्भवाय नमः ॥

वामदेवः । पक्तिः । भगः । धामदेवाय नमो बलाय नमो
बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो
मनीष्यनाय नमः । अग्निः । पनुष्टुप् । अघोरः । अघोरेभ्योऽथ
घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वसर्वेभ्यो नमोऽन्तोऽन्तु

(१) D. Omits the part on bracketed.

(२) १. Reads वामदेवाय नमः । क्लेशाय नमः । ज्ञेशाय नमः । इन्द्राय
नमः । शालायाय नमः । ककुदिविकरण्याय नमः । विकरण्याय नमः । बलप्रमथनाय
नमः •

रुद्ररूपेभ्यः । तत्पुरुषः । गायत्री । आपः । तत्पुरुषाय विद्महे महा-
 देवाय धोमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । इंशानः । अनुष्टुप् । इंशः ।
 इंशानः सर्व्वविद्यानामोम्बरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपति ब्रह्मणो-
 ऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु महाशिवोम् । तत्रायुपैरिति “कश्यपस्य
 त्रयायुष”मितिमन्त्रः । ततश्चाष्टो सभिध आदध्यादित्येतैरष्टभिर्हुत्वा
 सर्व्वस्मात् पापान्मुच्यते इति वचनात् आत्ताग्नी तदभावे लौकि-
 काम्ना वा । “देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि” स्वाहा । “पितृ-
 कृतस्यैनसोऽवयजनमसि” स्वाहा । “आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि”
 स्वाहा । यद्विवा नक्तश्चैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्
 स्वपतय जायतश्चैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विदुपाचा
 विदुपाचैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । “एनस एनसोऽवय-
 जनमसि” स्वाहा । यजुर्विधानेन,—“त्वमग्ने प्रथमो” इत्यग्नि
 जुवन् सर्व्वसृष्टो भवति । अस्यादित्य ऋषिः । जगती । अग्निः ।
 “अस्या जरासा” इत्यनुवाकेनाग्निमुपतिष्ठेत् । अग्निर्वरदोभवति
 तेजसान्निसमो भवति । ब्रह्मा । अग्निः । द्वितीयतृतीयचतुर्थ
 नवम-दशम्यः गायत्र्याः । चतुर्दशतमा अनुष्टुप् । पञ्चदशतमा
 वृद्धती । शेषास्त्रिष्टुभः । एताः सप्तदश । मणिकाव्योऽग्निर्गृह-
 काव्यार्थजलपात्रे पर्य्युपित जल वह्निः कृत्य जलान्तरप्रक्षेपः ।
 “आपो र्वती”त्यनेन । “आपोहिष्ठे”ति तिस्रभिध । तत्रायदोषे
 पुनर्मणिकाधानविधिना तद्विधिय । अम्बेरोयानदेशे । “देवस्य त्वा
 मवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूष्णोऽहस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि”
 इत्यभ्यादानम् । “इदमह रक्षसा आवा अपि छन्तामि ॥” इत्यवट

खननम् । जलस्पर्शः । प्राक् पांसुद्धरणम् । अवटे पूर्वोत्तराग्र-
कुशगुच्छद्वयनिधानम् । दूर्वाक्षतहरिद्रारिष्टकान् त्रिकोणागारे
'पूर्वादि स्थापनम् । (१) "समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूः" इति
तदुपरि मणिकभाण्डस्थापनम् । "आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्रः
क्रतुं च भद्रं विभ्रयासृतश्च । रायश्च स्र स्रपत्न्यस्रपत्नीः सरस्वती
तदृगृणते वयो धात् ॥" इत्यल्योदकपूरणम् । "आपोहिष्ठे"
तितिसृभिः शेषपूरणम् । ब्राह्मणमेकभोजनार्हं तर्पयामीतित्यागः ।
प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकम् । अच्छिद्रावधारणम् । निरग्ने-
रप्येतदिति विद्याकरवाजपेयिनः । शिष्टाः पठन्ति,—

गृहे वसन्तुपसृष्टे कृत्वा स्पर्शकुशीदकम् ।
उद्धृत्य मणिकात् तीर्थं तेनाभ्युक्षणमाचरेत् ॥
रक्षोघ्नाय जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ।
'अभ्युक्षेत् स्मरेद् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्धेयौ यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।
दिव्यं वर्णसङ्गस्रन्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्र सन्ध्याहोमाद्वमन्त्रजपव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौन-
शब्दार्थः ।

(१) Y दूर्वादि •

(२) Y. अभ्युक्षेत् स्मरेत् विष्णुम् •

[अत्र, —]

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते ।

साय सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वते ॥

इति मोनादिविषयम् । सन्ध्यामुद्गर्तमात्रमितिप्रकरणान्
सन्ध्याकर्मपरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायान्निषिद्धवाजपेयिनरसिंहविरचिते
नित्याचारप्रदीपे सन्ध्याकालोनक्रमनिर्णय ।

अथ प्रथमभागकृत्यम् ।

वराहपुराणे—

उदयान्नि सृत सूर्य्यं यस्तु भक्तिपरो द्विज ।

दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु तिसृभि पूजयेत् शुचि ॥

तस्य भावप्रपन्नस्य अशुभ यत्कर्मर्जितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्ध भस्मीभवति दारुवत् ॥

आदित्याभिमुख सूर्याय नम इति लिखितपद्मे भूमौ
दध्यक्षताञ्जनिचय दद्यात् । पूर्व्वार्जितमशुभ नश्यतु इति चिन्त

(1) Y Omits the portion bracketed.

(2) Y E घटिकात्रयमुच्यते ।

(3) Y नश्यतु ।

नम् । यजुर्विधाने,—“विश्वानि देव सवितः” इत्यादित्यमुदयकाले
उपतिष्ठेद् विपापो भवति । नारायण ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।
सविता देवता । “भद्रोनो, अम्बिराहुतो” इत्यादित्योदयकाले
जपेत् शुभगो भवति ।

तथा,—

उदित्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेद् दिने दिने ।
क्षिपेज्जलाञ्जलोन् सप्त मनोदुःखं व्यपोहति ॥

अत्रिः,—

ब्रह्महा गुरुतल्पगोऽगम्यगामी तथैव च ।
सुवर्णचोर स्नेह गोघ्नो विश्वासघातकः ॥
एवमादिषु चान्येषु पापेषु निरताः सदा ।
प्राणायामान् (तु) त्रीन् कुर्युः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥

अत्रोदयनं प्रतीति वीप्सार्धप्रतिगन्दादभ्यासयुक्तस्य फलस्य
सम्बन्धिफलानुरूपेणाभ्यासकल्पनाद् यावज्जीवाभ्यासस्य फल-
सम्बन्ध इत्याहुः ।

ततः,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद् गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
आदर्शान्ननमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्बनानि च ॥

गुरवः पित्रमाहविद्याप्रदव्येष्टभातरः । मङ्गलान्याह नारदः,—
लीकेऽग्निन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्चेन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथाम्यायुर्न हीयते ॥

च ज्ञनं सोवीराञ्जनम् । माङ्गल्यं दूर्वादीनि ।

दूर्वा दधि (१) सर्पिरथोदकुम्भं

धेनुं सवक्त्रां वृषभ सुवर्णम् ।

सृद् गोमयं स्रस्त्रिकामस्तनानि

लाजा मधु त्राघ्नकन्यकाथ ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मी च

इताग्रनं चन्दनमर्कविम्ब-

मश्वत्यवच च समालभेत ।

आदित्यस्यालम्भासम्भवादु यथासम्भवमिति बोध्यम् । चिर-
'जीवितार्थो' धृते स्त्र प्रतिविम्बमवलोकयेत् ।

मनु,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयत्नात्मनाम् ।

जपता जुह्वताश्चैव विनिपाती न विद्यते ॥

इह चान्यथा स्तोत्राणां विसम्भ्य पाठः सन्ध्याद्वये वा पाठः ।
प्रातः पाठो वा सूर्योदये वा पाठः । तथा प्रथमभाग एव
पठनम् । यत्तु पञ्चरात्रोक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति तद् यस्य
स्तोत्रस्य प्रातिस्निकः कालविशेषो नास्ति तत्परमेव । न
चैतन्मन्त्रसिद्धार्थजपपरम् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु फलं तस्य न सिद्धति ।

इति वाच्यशेषात् फलार्थप्रयोगपरत्वावगतेः । किञ्च शारदा-
तिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डयः शतधा कृताः ।

ज्ञातव्या स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षरमन्त्राणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तमिति
स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वमुक्तं तथाच तत्रापि पुरघरणा-
पेक्षास्ति तथापि

द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तेन सिद्धति ।

इति सकृज्जपमात्रमेव स्तोत्राणां पुरघरणकार्यकरणमिति ।
न च स्तोत्रेषु पूजितमिति प्रयोगपरमेव । अत्र,—

एकदन्तं महाकार्यं कपिलं गजकर्णकम् ।

सम्प्रीदरश्च विष्णुर्द्विघ्ननाथं विनायकम् ॥

धूम्रकैतुं गणाध्यक्षं भालचन्द्रं गजाननम् ।

नमामीत्यन्तेऽध्याहार्यम् ।

नामद्वादशकं चैव यः पठेत् शृणुयाच्चरः ।

विद्यारम्भे विवाहे च प्रयागे 'दुर्गमेऽपिवा ॥

संग्रामे सद्गते चैव विघ्नस्तस्य न विद्यते ।

अस्य द्विसहस्राधिकाक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषाभावाच्च
नियमाभावात् पूर्वाञ्च एव पाठः । एवम्,—

नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहं तं विनायकम् ।

इत्यादीन्नाकृता विनायकमुतिः । यत्तु,—“सूर्योऽस्य मा
भगस्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टयतं तत्र

नामाष्टयतं (नाम्नाष्टयतं) प्रोक्तं ग्रन्थेण 'सुमहात्मना ।

सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत्

सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपि ।

इति सूर्योदयविधानात् तत्रैव काले पाठः ।

विकर्तनो विवस्त्रांश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।

लोकप्रकाशकः श्रीमान् लोकचक्षुर्ग्रहेखरः ॥

लोकसाक्षी त्रिलोकेयः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।

तपनस्तापनयैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥

गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ।

एकविंशतिरित्येष स्तव इष्टः सदा सम ॥

यरोरारोग्यदयैव धनवृद्धिर्यशस्करः ।

स्तवराज इति स्यात्तस्मिन् लोकेषु विश्रुतः ॥

य एतेन महावाहो द्वे सन्ध्येऽस्तमनोदये ।

स्तोति मा प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्यस्य स्फुट एव कालः । तथा,—

प्रथमश्च महादेवं द्वितीयश्च महेश्वरम् ।

तृतीयं गङ्गा नाम चतुर्थं वृषभध्वजम् ॥

पञ्चमं कृत्तिवासञ्च षष्ठं कामाङ्गनाशनम् ।
 सप्तमं देवदेवेश नीलकण्ठमयाष्टमम् ॥
 नवमं चेश्वरं नाम दशमं पार्व्वतोप्रियम् ।
 रुद्रमेकादशं नाम द्वादशं शिवमुच्यते ॥
 एतानि द्वादशनामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥

अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमान्तानामेव नपुंसकलिङ्गत्वमिति
 नमामीत्यध्याहाराभावः । एवम्,—नमस्तुभ्य विरूपाक्ष इत्यादि
 नीलकण्ठस्तव, इह काम्यफलप्राप्तिपूर्व्वकशिवसायुज्यफलप्रदः ।

अथ विष्णोः स्तोत्राणि ।

अक्षरस्तोत्रम् ।

सर्व्वं त्वमिति तुष्टेन विष्णुना सप्रकीर्तितम् ।
 अनुयद्वाङ्मि लोकाणां स्तोत्रं परमपावनम् ॥
 'घ्रात्वा' ज्ञानमयं विष्णुः यद्वया विनयान्वितः ।
 स्तोत्रमुच्चारयेद् यस्तु स मुक्तो नात्र सन्देहः ॥

तथा,—

‘अजितं केशजं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम् ।

हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥

त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं दारिद्र्यं तस्य नश्यति ।

‘[शत्रुसैन्यं चयं याति दुःस्वप्नश्चापकर्षति ॥]

गङ्गाया मरणञ्चैव दृढा भक्तिय केशवे ।

ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च तस्मान्नित्यं पठेन्नरः ॥

इति । अत्रापि नामविशेषणत्वादजितादिपदानां नपुंसक-
प्रथमान्तत्वं तेन साकाङ्क्षत्वाभावाच्चाध्याहारः । हरिमिति छन्दसो
ऽनुस्वारः ।

नरसिंहपुराणीयं मृत्युञ्जयाष्टकं “त्रिकालं नियतः शुचि”रिति
वचनात् पठनीयम् ।

वराहपुराणीयं—

नारायणो नरः शौरिश्चक्रपाणिर्जनार्दनः ।

‘इति नामाष्टकं सर्वव्यग्रफलं पठनीयम् । यजुर्विधाने
“युञ्जते मनः ।” इत्यनुवाकं सायं प्रातः प्रयुञ्जानो दीर्घायुर्भ-
वत्यरोगी च । उभयमन्यस्मान्न भवति । “युञ्जत” इति जगती ।

(१) Y अच्युतः ।

(२) Y. Omits the portion bracketed

(३) D शब्दानां ।

(४) Y. इत्यादि ।

(५) १ सर्वकामसर्वव्यग्रफलपठनीयम् ।

श्वावाधः । “इदं विष्णुः ।” गायत्री । मेघातिथिः । “इरावती”-
विष्टुप् । वशिष्ठः । इतरमन्वाणां प्रजापतिः । “विष्णोर्नुकं”
तिस्रस्त्रिष्टुभः । इतरद् यजुः । त्र्योत्रविनियोगानुसारेणान्यदेवत-
त्वेऽपि वैष्णवानुवाकमिति वचनाद् विष्णुरेव सर्व्वत्र देवता ।

शिष्टाः पठन्ति,—

गीता नामसहस्रञ्च स्तवराजो ह्यनुष्मृतः ।

गजेन्द्रमोक्षणञ्चैव छण्डस्यातीव वल्लभम् ॥

तत्र,—

अध्येयते 'च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥

अध्येयते पठतीत्यर्थः ।

तथा,—

शृङ्गावाननस्यस्य शृणुयादपि यो भरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयाच्च संशयः ॥

अत्र स मुक्तः स्यात् शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् । तेन मुक्त्यर्थिनः
सत्त्वशुद्धिद्वारा मुक्तिः फलम् । शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः (:)
फलम् । सोऽपीत्यपि श्रद्धात् योऽधीते पठति तस्य मुक्तिः
शुभलोकप्राप्तिर्यथ शृणोतीति सम्बन्धः । नामसहस्रञ्च “विष्णं
विष्णु” रित्यादि “सर्व्वप्रहरणाय नमोनम” इत्यन्तम् । तत्र
सहस्रनामवादारम्भात् पूर्वं जैनमो भगवते वासुदेवाय

‘सर्वलोकगुरवे सर्वलोकपितामहाय सर्वलोकप्रधानाय सर्व-
लोकविगिष्टाय सर्वनोकेश्वराय सर्वलोकसुखप्रदाय सर्वलोककर्त्रे
सर्वलोकनिधये सर्वलोकहिताय सर्वनोकोद्भवाय सर्वलोकोद्भव-
कराय विष्णवे प्रभविष्णवे इत्येतत् पठनीयम् । अस्यान्नात-
स्यान्यत्र विनियोगाभावात् प्रकरणेनैव तदङ्गत्वसिद्धिरिति वदन्ति ।
वस्तुतः सिद्धरूपाणामेषां पदानां प्रकरणेन ग्रहणासम्भवः । न
चैतदुच्चारणक्रिया प्रकरणग्राह्या तदुपस्थित्यभावात् समिदादि-
पदानां क्रियारूपयोगोपस्थापकत्वात् प्रकरणग्रहणम् । मन्त्राणा-
मध्ययनविधिप्रयोजनाकांक्षावशेन कर्माङ्गत्वं न प्रकरणात् ।
सत्यपि प्रकरणग्राह्यत्वे मन्त्राप्रकरणिना भारतयवणविधिना
ग्रहणं न सहस्रनामविधिना । तदुक्तम्,—“आनन्तर्यमचीदना ।
नहि “केगश्मशु वपते” “दतो धावति” (१) इत्यादीनां परस्परान्-
त्वम् । न तेभ्यः पदेभ्यः पूर्वं सहस्रनामाङ्गविधिरस्ति येन सन्दे-
शावाप्तरप्रकरणकल्पनम् । न चैषामन्यत्र विनियोगाभावः ।
‘‘पत्यकर्तृवैशम्पायनस्य वा मङ्गलत्वेन भगवन्मस्कारोपपत्तेः ।
‘‘तदुक्तं मन्त्राभाष्ये,—भुवादयो धातव इति वरुणवाचकवकार-
कोर्त्तनं मङ्गलार्थम् । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्ति

(१) D खो नम सर्वलोकगुरवे खो नम सर्वलोक पितामहाय ।

(२) Y सचिधितुल्य सहस्र ।

(३) Y दतो धावती ।

(४) Y पत्यकर्तृवैशम्पायनस्य वामाङ्गप्रवृत्तत्वेन भग ।

(५) Y यदुक्त ।

च शास्त्राणि वीरपुरुषाणि 'आयुष्यपुरुषाणि भवन्ति च ।
स्मरन्ति च,—

आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।

‘[इति । तेन] भारताङ्गत्वेन भारतश्रवण^१फलकत्वात् राज-
सूयान्तर्गतावेष्टिसन्निधिपठितानामवेष्टाङ्गत्वं यथा नास्ति तथा
सङ्गस्रनामसन्निधिपाठो नैषां तदङ्गतापादकः । “श्रुत्वा धर्मान-
शेषेण” इत्याद्यर्थवादः । नास्य नामपाठोऽन्तर्भावः ।

य इदं शृणुयाचित्वं यद्यापि परिकीर्त्तयेत् ।

इति विधिः । परिकीर्त्तनं जपः । स च द्विविधः । मानस-
वाचिकोपांशुभेदात् । कुत एवं “किं जपमुच्यते जन्तुः” इत्युपक्रमे-
ऽभिधानात् । “शूद्रः सुखमवाप्नुयात् श्रवणेन” इति शङ्कराचार्याः ।
वस्तुतः “स्तवैरर्चयन्तः सदा ।” “किं जपमुच्यते जन्तुः” रित्युपक्रमे
ऽभिधानात् स्तोत्रजपे शूद्रस्याप्यधिकारप्रतीतिः । किञ्च “श्रावये-
च्चतुरो वर्णान्” इतिविधेः “शृणुयात्” इतिपर्यवसानात् । श्रवणस्य
चानुष्ठानार्थत्वात् स्तोत्रपाठानुष्ठानेऽपि शूद्रस्याधिकारः । यत्तु
“नमस्तारोऽस्य मन्त्र” इति मन्त्रकार्यं नमस्तारविधिरिति तत्र
“अहे बुध्न मन्त्रं मे गोपाय यस्पयस्त्रेविदा विदुः ऋचो यजुंषि
सामानि ।” इति ‘[श्रुत्वा “ऋचो यजुंषि सामानि] निगदा

(1) Y. आयुष्यन् (आयुष्यन्) पुरुषा भवन्ति ।

(2) Y. Omits the portion bracketed.

(3) Y. + फलकत्वात् ।

(4) Y. इ-अभिधानात् ।

(5) D. Omits the portion bracketed.

मन्त्राः” इति 'कल्पसूत्रे च मन्त्रपदस्य मन्त्रसमाम्नायपठितवेद-
परत्वेन तच्चोदकेषु मन्त्राख्या(१) इत्यत्र निर्णीतत्वात् स्मार्त्तमन्त्राणां
मन्त्रपदगौणार्थत्वेन '[तत्कार्ये] नमस्कारविधिर्नास्ति । नहि
“गौ नपदा स्पृष्टव्या” इत्यनेन वाचकस्य पदस्पर्शनं निषिध्यते ।
एतेन

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण युज्यते ।

इति व्याख्यातम् । वैदिकमन्त्र एव आवादी ब्राह्मणेन
‘[पठनीय] स्मार्त्तमन्त्रस्तु स्वयमेव । अतएव

पूजयेत्तुर्हिजा' सर्वे स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम् ।

इत्यादौ मन्त्रपद प्रणवपरत्वेन व्याख्यातं जन्माष्टमीविधावभि-
युक्तैः । अत्र नित्यं शृणुयात् कौर्त्तयेदिति यावज्जीवमिति नार्थ-
तया सति

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽसुचेह च मानवः ।

इत्यैहिकफलविरोधात् । तथा,—

भयान्मुचेत भीतस्तु मुचेतापच आपदः ।

इत्यैहिकमेव फलम् । किन्तु फलानुसारेण मासं वर्षं वा
प्रत्यहं पाठस्य फलसम्बन्धः । तथा,—“भक्तिमान् यः सदोत्थाय”
इति वचनात् प्रातरुत्थाय पठनम् । स्कन्दपुराणे,—

‘मित्यं नामसहस्रन्तु पठनीयं मया तव ।

(१) १ मन्त्रसूत्रे • ।

(२) Y Omits the portion bracketed

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) १ नित्यं नामसहस्रं पठितव्यं मया तव ।

इति वैष्णवप्रतिज्ञानाद् यावज्जीवं पाठः । [‘तथा,
विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।
यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥
शिवालये पठेद् वापि तुलसीवनसन्निधौ ।
नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
नान्नां सहस्रं योऽधीते द्वादश्यां जागरे हरेः ।
स निर्दहति पापानि जन्मकोट्यर्जितानि च ॥
यः पठेत् श्रावकाले तु विप्राणां मुञ्चतां पुरः ।
आकल्पफालिकी तृष्टिः पितृणां तत्र जायते ॥
माद्भ्येषु च यात्रायां यन्मोक्षवक्रियासु च ।
ग्रहचक्रपीडासु राजदैवभयेषु च ॥
दुःसप्तदर्शने चैव पठेत्सामसहस्रकम् ।

स्तवराजय राजधर्म्यं भीष्मोक्तः ।

भारिराधयिषु विष्णुं वाचं यद्विस्मयाम्यहम् ।

तथा व्याससमासिन्या प्रीयतां मधुसूदनः ॥

इत्यादि । “अथर्वं यावत्तं विष्णु”मित्याद्यनुष्मृतिः । [‘गजेन्द्र-
मोक्षणम् ।] ॐ नमो भूलप्रलतये इत्यादि विष्णुधर्म्यं । तथा
नारदपञ्चरात्रोक्तनरसिंहकवचम् । नरसिंहकवचस्य नारदऋषि-
रनुष्टुप् छन्दः नरसिंहो देवता । ॐ

(१) D Omits the portion bracketed

(२) Y. अग्नि ।

(३) D Omits the portion bracketed.

पूर्वस्थां दिशि चाम्नेये दक्षिणे नैऋते तथा ।
 वारुणे चैव वायव्ये कोविरे रुद्रगोचरे ॥
 क्षिप्रस्थानेषु सर्वेषु वाङ्मे सर्वासु दिक्षु च ।
 पाताले च तथाकाशे पृष्ठतद्याग्रतोऽपि वा ॥
 पार्श्वयोः सर्वकोणेषु रन्ध्रदेशेषु च क्रमात् ।
 नखदद्रायुधो देवः पातु मां नरकीयरी ॥
 मूर्ध्नि देशे ललाटे च लोचने कर्णनासिके ।
 मुखे कण्ठे च मां पातु भुजयुग्मे तथोरसि ॥
 हृदये पार्श्वयोः पृष्ठे जठरे सर्वसन्धिषु ।
 पातु मा नरसिंहसु सुरशत्रुनिवारण ॥
 नाभौ कटिप्रदेशे च शुङ्गे चोदयुगे तथा ।
 जाशुनोः प्रादयोद्यैव पातु मां 'दीप्तलोचनः' ॥
 अधमोत्तममध्यानि यानि चाङ्गानि सन्ति मे ।
 समस्तरोमकूपेषु पातु मा स तु सिंहराट् ॥
 हृदये चोत्तमाङ्गे च शिखाया कवचे पुनः ।
 नेत्रयोर्हस्तयोद्यैव पातु मामग्निसप्रभः ॥
 तप्तहाटककेशान्तज्वलत्पावकलोचन' ।
 वज्राविकनखस्पर्शं दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ॥
 सर्वत्र रक्ष मा नाथ भयेभ्यशाम्निलोचनः ।
 प्रसादात् तव देवेश न मा हिंसन्तु हिंसकाः ॥

अभेद्यं कवचं बद्धा विचरामि महोत्तले ।
 प्रसादान्नरसिंहस्य न भयं 'मेऽस्तु कुत्रचित् ॥
 वाङ्मनःकर्मभि र्ये मां क्रूरा हिंसितुमुद्यताः ।
 ते सर्वे प्रलयं यान्तु नरसिंहरवाहताः ॥
 जले स्थले च पाताले दिक्षु कोपेपु सर्वदा ।
 दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां पातु मां दैत्यवृन्दनः ॥
 गच्छतस्त्रिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयोद्ग्रहम् ॥
 [कृत्वैवं कवचं दिव्यमच्छिद्रं मुनिसत्तम ।
 नारसिंहं महाज्वालं दुर्निरीचं सुरासुरैः ॥
 सर्व्वतेजोमयं रोद्रं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
 साक्षाद् भयत्यसौ विप्रो नरसिंहो न संशयः ॥
 नरसिंहस्य कवचमापादतलमस्तकम् ।
 कृत्वाप्येवं मुनियेष्ठ सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥]
 ज्वलद्वह्निस्फुलिङ्गोष्मिवेष्टितं त्रिगिखं हृदि ।
 सकृज्जतं दहैकस्वम् ।

इति हृदि हृदयावकाशे ज्वलद्वह्निकणाहतवह्निगिष्ठावय-
 युत्तमिष सर्व्वजिनं दहतीत्यर्थः । कवचाहतसर्वाद्रमित्या-
 देरयमर्थः । गात्रिनीडाकिनीप्रेतकुषाण्डपिशाच'राक्षसाभिभव-

(1) Y. चेऽस्ति ।

(2) D. Omits the portion bracketed.

(3) १ राक्षसपक्षावधिभय ।

कामः कवचं धारयेत् । भगवद्वितिनारदसञ्चोधनम् । कार्येषु
प्रवर्त्तमानः क्वचिन्न प्रतिहन्यते न नश्यति यतो नरसिंहो
रक्षते । तेजः सोढुमित्यादेरयमर्थः । २ 'यान्तीति पाठः सुगमः ।
ममापि हिसकानभिभवः कवचसाध्यः किं पुनरन्वेषामित्यर्थः ।
न्यासं विना जपमात्रफलमाह सकृत्क्षममित्यादि । विविक्तं कवचं
गन्धर्वादिभ्यो योजनानां द्वादशाभ्यन्तरे रक्षेदित्यर्थः । अत्र हेतुः
रक्षते भगवान् देवो नरसिंहो महाबलः ।

इति । "स्वदेहे परदेहे च इति स्वदेहे करणस्य प्राप्तत्वात् परदेहे
ऽतिदेयार्थं पुनर्वचनम् । स्वदेहवत् परदेहे कुर्यादित्यर्थः । तथाच
स्वयन्दस्यानि इदम्यब्दः कर्त्तव्यः । "पातु मां नरकेशरी"त्वत्र
पालिमं नरकेशरीत्वूहः । व्यवहिते च पातु तं नरकेशरीत्वूहः ।
सुखे कण्ठेचैन पातु । पालिम नरसिंहसु ।

जातुनीः पादयोश्चैव पालिम दीप्तलोचनः ।

अधमोत्तममध्यानि [यानि चाङ्गानि^१] सन्त्यस्य ।

समस्तरोमकूपेषु पालिम सतु सिंहराट् ।

पालिममग्निमप्रभः । सर्वत्र रक्षेम नाय । नेमं हिसन्तु
हिसकाः । अमेयं कवचं ब्रह्मा विचरन्तु । प्रसादात्नरसिंहस्य न

* Y Hear adds दानवविद्वज्जन्तुमानवविद्याधरयक्षगणविषाखहोम-
राक्षसादिदुःसङ्गतज काम कवच धारयेत् । तेजोऽत्र धर्मोपनिषेय । ब्रह्मरूपेण वा ।
वे या हिंसितमिच्छन्ति इति ब्रह्मण उक्तिः । ब्रह्मात्मनोपि वा वे हिंसितमिच्छन्ति
तस्य कवचस्यामितजसा दग्धास्ते प्रलयं यावन्ति । वर्त्तमानार्थे छोटः ।

(1) D पाङ्गीति •

(2) D Omits the portion bracketed

भयमस्य । वाङ्मनःकर्मभिर्यं इमं क्रूराः । दिवारात्रौ च
सन्ध्यायां पाल्विमम् । वासुदेवमयोद्ध्यम् । एवं चतुर्दशस्थानेषूहः ।
“श्रुत्वा तं पुरुषः सदा” इति संग्रामाद्यात्ययिके कवचस्मरणं
रक्षाकरमित्यर्थः । क्वचित्पाठः “दृष्ट्वा तं पुरुषः सदा” इति ।
तं कवचं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विन्यसेदित्यर्थः । “योऽश्वमेधेन यजेत ।”
“य उ चैनं वेदे”तिवत् । संग्रामादिषु कवचपर्यालोचनं न्यास-
हारापदविमोक्षणफलम् । अथवा “संग्रामे सङ्घटे दुर्ग” इत्यारभ्य
यं यं काममभिध्याय यजेत नरकेश्वरीम्(?) ।

इत्यनेन वृसिंहमाहात्म्यकथनम् । ॥ श्रेयं स्पष्टम् । पाप्मे,—

ध्यात्वा नोलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोचनम् ।

१[जानकीलक्ष्मणोपेतं अटामुकुटमण्डितम् ॥

सासितूषधनुर्वाणपाणिं नक्षत्ररान्तकम् !

स्रलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥

रामरक्षां पठेत् प्राञ्चः पापघ्नीं सर्वकामदाम् ।

गिरीमे राघवः पातु भालं दशरथात्मजः ॥

योगलेयो द्वयी पातु विष्णुमित्रप्रियः श्रुती ।

प्राणं पातु मख्त्राता मुखं सीमित्रिवक्षसः ॥

जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठं भरतवन्दितः ।

स्तन्यो दिव्यायुधः पातु भुजी भग्नेशकाम्बुकः ।

* अत्र कृत्याप्तानां पदानां न दृश्यते सर्वत्र दृष्टेषु कवचपादेषु ।

(1) Y. राजीवलोचनविद्यादि ।

(2) Y. Omits the entire bracketed.

करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ।
 मध्यं पातु खरध्वसी नाभि जाम्बुवदाश्रयः ॥
 सुग्रीवेशः कटी पातु सक्रियनी हनुमत्प्रभुः ।
 ऊरू रघूत्तमः पातु गुह्य पातु गुह्याश्रयः ॥
 जानुनी सेतुकुत् पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एता रामवल्लोपितां रक्षां यस्तु कृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्रो विजयी विनयी भवेत् ॥
 पातालभूतलव्योमचारिण ऋक्षचारिणः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षित रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिश्च विन्दति ॥
 जगज्जितैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत् तस्य करस्याः सर्वसिद्धयः ॥
 भूर्जपत्रे लिखित्वेमां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
 कृत्वा वै धारयेद् यस्तु सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
 काकवन्ध्या च या नारी मृतवत्सा च या भवेत् ।
 बह्वपत्या जोववत्सा साच स्थान्नाच सशयः ॥
 वक्ष्यपञ्चरनामेदं यो रामकवच पठेत् ।
 शय्याहताश्रयः सर्वत्र लभति जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्मरे रामरक्षामिमां विभुः ।
 तथा लिखितवान् प्रातर्विबुधो बुधकोशिकः ॥

इति रामकवचफलम् ।

धन्विनौ वदनिस्त्रिंशौ जटामुकुटमण्डितौ ।

वीरौ मामधिरक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥

शरस्त्री सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।

रक्षःकुलनिहन्तारौ ब्राह्मेतां नो रघूत्तमौ ॥

आत्तसज्यधनुषाविशुस्त्रया-

वचयाशुगनिपद्मसङ्गिनी ।

रक्षणेभ्य नमः रामलक्ष्मणा-

वयतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नहः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ।

यच्छन् मनोरथान् चास्त्रान् रामः पातु सलक्ष्मणः ॥

तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।

पुण्डरीकविमालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥

फलमूलाग्रनो दान्तौ तापसां ब्रह्मचारिणौ ।

पुत्री दगरयस्येतां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥

रामो दागरधिः शूरो लक्ष्मणानुचरो वनी ।

काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौमलेयो रघूत्तमः ॥

वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।

जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥

(1) Y. इदं न रामकवचं फलम् ।

(2) Y. वीरौ वा यदि रक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ इत्यादि फलम् ।

(3) Y. Omits the portion bracketed.

इत्यतानि अपेक्षितं सभक्तिं संयतेन्द्रियः ।
 अश्वमेधायुत पुण्यं प्राप्नोति स न सशयः ॥
 आपदामपहर्त्तार दातार सर्वसम्पदाम् ।
 गुणभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥
 दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वी वामे च जानकी शुभा ।
 पुरतो मावतिर्यस्य तं स्मरामि रघूत्तमम् ॥]

विष्णुपुराणे,—

ये त्वामार्थ्येति दुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिके'ति च ।
 भद्रेति भद्रकालीति ज्ञेया चेमङ्गरीति च ॥
 प्रातयेवापराह्णे च स्तोत्र्यन्त्यानन्तमूर्त्तयः ।
 तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद् भविष्यति ॥

इति दुर्गा प्रति श्रीलक्ष्णवाक्यम् । तथा हरिवंशे,—

प्रार्थ्यास्तव प्रवक्ष्यामि यद्योक्तमपिभिः पुरा ।

इत्याद्यार्यास्तव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

‘सावर्णिं सूर्यतनयो यो मनु कथ्यतेऽष्टम ॥

महामायानुभावेन—

इत्यादि

एव देव्या वरं लब्ध्वा सावर्णिं भविता मनुः ।

(१) Y • इति ।

(२) Y सावर्णिः सूर्यतनव इत्यादि सावर्णिर्भविता मनुस्त्वित्यन्तः । देवीमाहात्म्ये
 प्रतिपाद्यमप्यत्रार्थः •

इत्यतः देवीमाहात्म्यप्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः सर्वः पठनीयः ।
 देवीमाहात्म्यस्यैव पठन'ग्रवणरूपकस्यविशेषः फलजनकत्वग्रवणात्
 तदन्तर्गतफलप्रतिपादकवाक्यानामपि देवीमाहात्म्यरूपत्वात् ।
 “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधौ स्तस्यापि प्रवेशवत् । यद्यपि
 “एभिस्तै” रित्युपक्रमादुपसंहारस्यमाहात्म्यपदं “वेदो वा प्राय-
 दर्शना” दित्यनेन न्यायेन नारायणीस्तवशक्तादिस्तवपरं प्रतिभाति
 तथापि “एभिः स्तै” रित्यस्य प्रकृतनारायणीस्तवमात्रपरस्य “मधु-
 कौटभनाश” इत्यत्र चकारेण समुच्चयप्रतीत्या साक्षाद्भवेनापर्थ-
 यमितत्वाद् वाक्यभेदभयाच्च सर्वस्यैव माहात्म्यस्य फलसम्बन्धः ।
 यद्योपांशुयाजवाक्ये विष्णुवित्तिदेवताविधौ वाक्यभेदभयात्
 “उपांशुयाजमन्तरा यजती” त्येव विधिः । तेन देवीमाहात्म्यस्यैव
 कीर्तनात् नित्यक्रियाणां सकलबाधाशमनं फलम् । सकल-
 पदस्थानेकाग्र्येपपरस्य प्रत्येकोपस्थायकत्वाभावात् सर्वेभ्यः कामेभ्यः
 इत्यत्र हि वैदिकप्रत्येककाममनूद्य ज्योतिष्टोमविधि रित्येकं
 फलम् । नैवमिह । तेन नित्यं

मङ्गलाचारयुक्तानां विनिपातो न विद्यते ।

इत्यादिवत् सन्ततानुष्ठानात् सकलबाधाशान्तिः । अथवा
 बाधापदस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् पशुबाधा पुत्रबाधा इत्यादि-
 विशेषः । सर्वपदपर्यायभूतसकलपदेन प्रत्येकमुपस्थाप्यत इति

(1) E. Y. अरण्य •

(2) Y. रिति प्रत्येकं ।

प्रत्येकपशुवाधादिनाशमुद्दिश्य फलानुरूपेण नित्यपदोक्तसन्त-
ताभ्यासानुष्ठानं विधीयत इति । प्रत्येकपशुवाधाद्यर्थं मासं पचं
वा देवोमाहात्म्यनित्यपठनं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च पचे यावज्जीवपाठो
न विधेयः । पूर्वकल्पे सर्ववाधाशमफलार्थं यावज्जीवपाठः ।
फलस्य नित्यापेक्षितत्वेन सुसुचुसाधारण्यादङ्गवाधायमनस्य सुसुचो
रप्यपेक्षणात् । तच्च प्रत्यहप्रयोगात् फलम् । “षष्ठ्यां च
चतुर्दश्या”मित्यादि विध्यन्तरम् ।

तस्मान्ममेतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ।

श्रोतव्यञ्च सदा भक्त्या परं स्वस्वयनं महत् ॥

‘इत्येतदन्तम् । अतएव “शोषन्ति चैव” इति चकारेण
“कीर्त्तयिष्यन्ति” इत्यपि सम्यध्यते । “षष्ठ्याश्च” इति चकारेण
समुचितेष्वष्टम्यादिवित्त्वर्थः । “स वै सायञ्च प्रातश्च जुहोति”
इति चकारेण सायं प्रातरभ्यस्ताग्निहोत्रस्य फलसाधनत्ववत् ।
अर्थवादकत्वाच्च “न तेषां दुष्कृत” मित्यादि “न शस्त्रानलतो-
योघात्” इत्यन्तं विगिष्टमेव फलम् । तेन समुचितेष्वष्टम्यादिषु
देवोमाहात्म्यकीर्त्तनं दुष्कृतदुष्कृतोक्त्यानापददारिद्रेष्टवियो-
जनाभावगवुदस्युराजगस्त्रानलतोयोधभयाभावकामः कुर्यात् ।
एतत्काम एव समुचिताष्टम्यादिषु देवीमाहात्म्यवर्णं कुर्या-
दित्यर्थः । “उपसर्गान्” इत्यादि । अग्रेषान् गृहग्रामनगरजन-
पदविषयानुपसर्गान् महामारोसमुत्थानमरकरूपाणि त्वर्थः ।

“त्रिविध” दिव्यान्तरीक्षभौमरूपसुत्पातञ्च माहात्म्यं कीर्तितं
 श्रुतं वा श्रमयेदित्यर्थः । “जानताऽजानता वापि” इत्यनेन बलि-
 पूजादिषु सादृश्याय माहात्म्यपठनम् । “शरत्काल” इति
 विध्यन्तरम् । “भविष्यति न श्रयः” इत्यन्तम् । शरत्कालीन-
 वर्षावधिकपूजा कृष्णाष्टम्यादिमहानवमीपर्यन्ततिथिषु क्रियते ।
 तासु तिथिषु देवोमाहात्म्यश्रवणं कीर्तनं वा सर्ववाधाविनिर्मुक्ति-
 पूर्वकाधनधान्यसुतान्वितत्वकामः कुर्यादित्यर्थः । “श्रुत्वा ममै-
 तन्माहात्म्य”मित्यादीनां देवोमाहात्म्योपलक्षणम् । निर्भयत्व-
 कामः देवोमाहात्म्यं शृणुयादित्यर्थः । “रिपवः श्रयं यान्ती”
 त्यादिविधिवयं “माहात्म्यं मम श्रुत्वा”मित्यनुपज्ञात् रिपुचय-
 कामः शृणुयात् । कुलनन्दनकामः शृणुयादिति । “शान्ति-
 कर्मणी”ति रोगादिशान्तिकामोऽपि शृणुयादिति विध्यन्तरम् ।
 दुःस्वप्नसूचितानिष्टशान्तिकामः शृणुयादित्वपि विध्यन्तरम् । “ग्रह-
 सूचिती” ग्रहपोडाशान्तिकामः शृणुयादिति विध्यन्तरम् । “उप-
 सर्गाः श्रमं यान्ती”त्यादिषु “पठनादेव” इति वक्ष्यमाणं सम्बध्यते ।
 उपसर्गां महामारौघ्यतिरिक्ता रोगबाहुल्यदुर्भिक्षादिरूपा देवी-
 माहात्म्यपठनात् श्रमं यान्ति । एव ग्रहपोडा पठनात् श्रमं यान्ति ।
 पूर्वं श्रवणात् शान्तिरुक्ता । दुस्वप्नं सुस्वप्नं आयते पठनादेव ।
 बालानां शान्तिकारकं माहात्म्यं भवति पठनादेव । तथा सघातभेदे
 मित्रतानाग्रे मैत्रीकरणं पठनादेव । दुर्वृत्तानां बलहानिकरं पठना-

देव । रक्षोभूतपिशाचाना नाशनं पठनादेव । सर्व्वत्र “सर्व्वं समैतत् । माहात्म्य”कर्त्तृतया सम्बध्यते । अत्र हेतुः,—यतो मम सन्निधिकारकं यतएव ‘सुक्तिफलजनकत्वमित्यर्थः । “पशुपुष्पाध्वधूपै”रित्यादि-विध्यन्तरम् । “सक्तन् सुचरितं श्रुते” इत्यन्तम् । पशूपहारादि-महाविभववर्षावच्छिन्नपूजातुल्यफलकामः सक्तमाहात्म्यं शृणुयादित्यर्थः । इदानीमेकोद्दिष्टन्यायेनैकदेशस्य फलसम्बन्धं कथयति । जन्मनां प्रादुर्भावाना कौर्त्तनं तत्प्रतिपादको ग्रन्थः । श्रुतं पापं हरति । श्रुतश्चारोग्यं प्रयच्छति । शुद्धचरितश्रवणं वैरक्ततभय-नाशकम् । श्रुतयः श्रुताः शुभमतिप्रदाः । पापक्षयकामः प्रादु-र्भावग्रन्थं शृणुयात् । वैरक्ततभयाभावकामो शुद्धग्रन्थं शृणुयात् । शुभमतिकामः श्रुतिं शृणुयादितिसर्व्वत्र विधिः । “अरक्षे प्रान्तर” इत्यादिना माहात्म्यश्रवणस्य विधिः । अरक्षे सङ्कटाभावकामं देवोमाहात्म्यं श्ररेत् । एव प्रान्तरे । दावाग्निपरिवारितसङ्कटा-भावकामः माहात्म्यं श्ररेदित्याद्या विधयः । अत्र देवी-माहात्म्यस्य प्रातः कालाद्यश्रवणात् “नक्तं स्तोत्रेषु पूजित”मिति रात्रिपाठादेव फलमिति प्रतिभाति । तथापि

देवकार्य्यस्य सर्व्वस्य पूर्व्वोक्तः परिकीर्त्तितः ।

इति नरसिंहपुराणात् सर्व्वपदस्य सर्व्वनामत्वेन ‘स्तोत्रेषु विद्येपरूपेणैव पूर्व्वोक्तविधानाद् विकल्प एव इति ।

विष्णुपुराणीयो लक्ष्मीस्तवः पठनीयः ।

नमस्ये सर्वभूतानां जननीममसम्भवाम् ।

श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णोर्वक्षस्तलाग्रयाम् ॥

इत्यादि ।

पठ्यते येषु चैवेष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदाचन ॥

इत्यादिफलार्थम् ।

स्कन्दपुराणीयसरस्वतीस्तवः ।

प्रपञ्चसारे च,—

इति मातृका 'विभेदान् प्रभजन् 'मनुद्भयं च 'मन्त्रितमः ।

'[प्रजपेदेनां सुतिमपि दिनयो वाग्देव्यनुग्रहाय दुधः ॥

अमलकमलाधिवासिनि मनसो वैमल्यदायिनि मनोहे ।

सुन्दरगात्रि सुशीले तव चरणाम्भोरुहं नमामि सदा ॥

अचलात्मजा च दुर्गा कमला त्रिपुरेति भेदिता जगति ।

या सा त्वमेव वाचामीश्वरि सर्वार्त्तना प्रसीद मम ॥

(1) Y. प्रभेदान्

(2) प्रपञ्चसार reads अन्तर्गत च •

(3) १ मन्त्रितम इत्यादि ।

(4) Y. Omits the portion bracketed

'तव चरणाभोजयोः प्रणामहोनः पुनर्द्विजातिरपि ।
 भूयादनेदमूकस्वदुभक्तो भवति देवि सर्वत्रः ॥
 मूलाधारमुखोदगतविस्रतन्तुनिमप्रभाप्रभावतया ।
 विस्रतलिपिब्राताहितमुखकरचरणादिके प्रसीद मम ॥
 वर्णतनोऽस्रतवर्णे नियतमनिवर्णितेऽपि योगीन्द्रैः ।
 निर्णीतकरणदूरे वर्णयितुं देहि देवि सामर्थ्यम् ॥
 ससुरासुरमोलिनसन्मणिप्रभादीपितांघ्रियुगे ।
 सकलागमस्वरूपे सर्वेश्वरि सन्निधि विधेहि मयि ॥
 पुस्तकजपपुटहस्ते वरदाभयचिह्नचारुवाङ्मुले ।
 कर्पूरामलदेहे वागीश्वरि बोधयाशु मम चेतः ॥
 शोभास्वरपरिधाने सुक्लामणिभूषणे सुदावासे ।
 क्षितचन्द्रिकाविकासितमुखेन्दुविस्वेऽम्बिके प्रसीद मम ॥
 विद्यारूपेऽविद्याविनाशिनि विद्योतितेऽन्तरात्मविदाम् ।
 गद्यैः सपद्यजातैराद्यैर्मुनिभिः सुते प्रसीद मम ॥
 त्रिसुखि त्रयीस्वरूपे त्रिपुरे त्रिदशाभिवन्दिताङ्घ्रियुगे ।
 त्रीक्षणविलसितवक्त्रे त्रिमूर्त्तिमूलात्मिके प्रसीद मम ॥
 वेदात्मिके निरुक्तज्योतिर्व्याकरणकल्पशिखाभिः ।
 सच्चन्दोभिः सन्ततकृष्णपङ्कजेन्द्रिये प्रसीद मम ॥
 त्वचरणमरमिजव्यसितिमहितधिया न लिप्यते दोषः ।
 भगवति भक्तिमतस्त्वयि परमा परेश्वरि प्रसीद मम ॥

बोधाम्बिके बुधानां हृदयाम्बुजचारुनटनपरि ।
 भगवति भवभङ्गकरीं भक्तिं भद्रार्थदे प्रसीद मम ॥
 वागीशीस्तवमिति यो जपार्चनाहवनवृत्तिषु प्रजपेत् ।
 स तु विमलचित्तवृत्तिर्देहापदि नित्यशुद्धमेति पदम् ॥]

‘नवग्रहस्तोत्रम्’ ।

‘जवाकुसुमसङ्काशं’ [काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
 ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
 दिव्यगङ्गतुषाराभं घोरोदार्यवसम्भवम् ।
 नमामि शशिनं भक्त्या शशोर्मुकुटभूषणम् ॥
 धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुच्छसमप्रभम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तं लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
 प्रियङ्गुकलिकाग्रामं रूपेशाप्रतिमं बुधम् ।
 सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
 देवतानासृषीणाञ्च गुरुं कनकसचिभम् ।
 यन्मभूतं पिनीकेयं तं नमामि वृषस्यतिम् ॥

(१) Y. नवग्रहस्तोत्रः ।

(२) Y. जवाकुसुमसङ्काशविनोदि ।

(३) Y. O uts the portion bracketed.

हिमकुन्दमृत्नालाभं दैत्वानां परमं गुरुम् ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
 नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
 छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
 अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
 सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
 पलाशधूमसङ्घातं तारादित्यविमर्द्दकम् ।
 रौद्रं रुद्रात्मजं घोरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
 व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् शृणुयादपि ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
 ऐश्वर्यमतुलश्चैव बलपुष्टिविवर्धनम् ।
 नरनारोहितार्थाय नित्यं चाप्यभिधीयते ॥ (१)
 नरनारोहितार्थाय लभते नात्र संशयः ॥]

तथा—

'मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रदः ।
 १[स्थिरासनो महाकायः सर्वकर्मभावबोधकः ॥
 लोहितो लोहिताक्षश्च सामगाना कृपाकरः ।
 अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ॥
 वृष्टिकर्त्ता च हर्त्ता च सर्वकामफलप्रदः ।
 एतानि कुजनामानि नित्यं यः प्रयतः पठेत् ॥

(१) Y. मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रद इत्यादि मङ्गलश्लोकम् ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ।

रक्तगन्धैश्च पुष्पैश्च धूपगन्धादिभिस्तथा ।

मङ्गलं पूरयित्वा तु मङ्गलेऽहनि सर्वदा ॥

ऋणलेखा प्रकर्त्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।

प्रोच्छयेद् वामपादेन ऋणनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥]

एतच्च “ऋणानाञ्चानपक्रिये”त्युपपातकमध्ये गणनात् ।

न विषं विपमित्वाद्भ्रष्टं ब्रह्मसं विपमुच्यते ।

विपमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मसं पुत्रपौत्रकम् ॥

(इति) 'महादोषात् ।

व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।

‘स्त्रीजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥

इति 'प्रतिक्रिया (इत्यपक्रिया) सम्भावनारहित-ऋणवतः

कर्मानधिकारस्मरणाच्च ।

‘[अथाहुः,—]

ऋणे प्रप्रायमाने तु उत्सन्ने धनिके सति ।

क्रीत्वा द्रव्येण तेनाव्यमिति तत्र विधानतः ॥

मध्यमेन पलायानां पर्येन 'तिवानां पर्येन जुहोति च । 'यदास्म

(१) D. महादोषाच्च ।

(२) D. व्याधितस्य •

(३) Y. प्रक्रिया •

(४) Y. Omits the portion bracketed.

(५) D. तिवान् जुहोति च ।

(६) D. E. अभ्यासादिति •

दिति(१) मन्त्रेण व्याहृतिभिः समशतम् । ततः 'नान्यस्यादृष्टमर्दन्त
मयेह येन यमस्य विधिनाचराणि ।(१) इदं तदग्ने अमृतो भवामि
तावत् तेन प्रतिदत्ते ददानोति निर्धनस्य तूपपातकप्रायश्चित्तम् ।

“बृहस्पतिः सुराचार्य” इति बृहस्पतिस्तोत्रम् । दशरथकृत
स्कन्दपुराणीय शनेयरस्तोत्र (च) पठनीयम् ।

इत्यग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे
स्तोत्रपाठव्यवस्था ।

अथ देवगृहसम्मार्जनादि देवकार्याणि ।

“पूर्वाह्णे दैविकं कर्म” इति वचनात्

देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णसु विधीयते ।

इति वचनात् (च) पूर्वाह्णमात्रकर्त्तव्यत्वेऽपि द्वितीयभागे बह्व
कर्मविधानात् तृतीयभागे च प्रासादादिदेवतालयगमनविधानेन
‘तत्र देवपरिचर्याविधानाद् ‘बृहद्देवकार्याणां प्रथमभाग एव
कालः । न च पूर्वाह्णसामान्यस्य तृतीयभागे ‘[विशेषे] उप-
संहारः । “देवकार्यस्य सर्वस्य” इति गृहदेव(बृहद्देव)कार्यस्यापि
संग्रहेण तदसङ्गतं ।

(1) E. D यथाधीतम् ।

(२) Y तदस्य देवतापरिचर्याम् ।

(३) D गृहे देवः ।

(४) D Omits the portion bracketed

व्यक्तञ्च वराहपुराणे,—

कल्पमेव समुत्थाय हन्याद् भेरीं यथोदिताम् ।

इति कल्पप्रभृतिदेवकार्याणि दर्शितानि । तत्र यद्यपि सन्ध्याकाल एव कपाटोद्घाटनदोषज्वालनदन्तधावनमुखचालन-
माल्यदानवृत्ततैलाभ्यञ्जन 'भूमिलेपोद्वर्त्तन' 'ज्ञानदानगन्धचन्दन-
दानपुष्पमाल्यदानवस्त्रालङ्कारदानानि देवकार्याणि विहितानि ।

एवं कृते च सन्ध्यादि कर्म श्रेयं समावरेत् ।

इति पद्यादेव (च) सन्ध्या विहिता तथा तद् गृहीतभागवत-
दीक्षाणामितिप्रतिभातीति सन्ध्यानन्तरमन्त्रेणां देवकार्याणि ।
अतएव भविष्यपुराणे,—

ज्ञानकाले त्रिसन्ध्यन्तु यः कुर्याद् गीतयादितम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां तथा यवणसुत्तमम् ॥

इति सन्ध्याकाले ज्ञानस्यानुवादः । स च सन्ध्याऽव्यवहित-
कालविषयः । सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात् । तत्र वराह-
पुराणीयमन्त्राणां यथोक्त्यपेक्षया ज्ञानासम्भवात् 'तन्मन्त्राभावेऽपि
तत्तत्कर्मणि कार्याणि ।

तत्र यमः,—देवमावापनयनं देवागारसमूहनम् ।

अपनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं श्रुतम् ॥

(१) Y. भूमिलेपोद्वर्त्तनम् ।

(२) Y. ज्ञानमन्त्रचन्दनपुष्पमाल्यम् ।

(३) Y. तन्मन्त्राभावेऽपि तत्तत्कर्मणि कार्याणि ।

अथ सूर्यस्य ।

भविष्यपुराणे,—

सूर्यमाख्यापनयनं पूजान्ते च प्रमार्ज्जनम् ।
एकैकं स्यात् सदा तुल्यं चान्द्रायणफलं तु ॥

तथा,—

पश्यन् परिहरन् जन्तून् मार्जन्या मृदुसूक्ष्मया ।
शनैः समार्जनं कृत्वा चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
यावत्पः पांशुकणिका मार्ज्जन्ते भास्करालये ।
दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यस्तमितो नरः ॥

तथा,—

गृहीत्वा गोमयं खस्यं स्वाने वा पतितं शुभे ।
उपर्यधय सन्त्यज्य प्रत्यग्र जन्तुवर्जितम् ॥

तथा,—

नात्यर्थं रोगजीर्णाया वभ्यायाद्य विषेपतः ।
रोगार्तनवसूताया न गोर्गोमयमादरेत् ॥
वस्त्रपूतेन तोयेन यः कुर्यादुपलेपनम् ।
पश्यन् परिहरन् जन्तून् चान्द्रायणफलं नभेत् ॥
मृदा धातुविकारैर्वा वर्षकैर्गोमयेन वा ।
उपलेपनकृद् याति तत्पदं यानमास्थितः ॥

उदकाभ्युक्षणं भानोर्यः करोति तथा गृहे ।
 सोऽपि गच्छति यत्रास्ते भगवान् यादसांपतिः ॥
 यः कुर्यात् कुट्टिमां भूमिं दर्पणोदरसविभाम् ।
 नानावर्णविचित्राञ्च विचित्रकुसुमाकुलाम् ॥
 क्वचित् कलशविन्यस्तां पद्मजैरुपशोभिताम् ।
 रम्यां मनोरमां सौम्यामर्कायतनमन्दिरे ॥
 'यावद्वस्त्रा भवेद् भूमिः समन्तावस्तसंख्यया ।
 तावदयुगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

तथा,—

एवं स्वस्तिकपद्माद्यैर्भूमीमां सूर्यमन्दिरे ।
 कृत्वा वर्णकपिष्टाद्यैर्लभेत् शतगुणं फलम् ॥

एवं स्थानं संस्कृत्य सुखमचालनम् । दन्तधावनम् । “अभ्यङ्गे
 पञ्चविंशति”रिति वचनात् पञ्चविंशतिपलघृतेनाभ्यङ्गे वर्षकोटि-
 सहस्रार्जितपापक्षयफलः । यवगोधूमचूर्णैरुदवर्त्तनम् । ततः
 'सच्छोदकस्नानम् । भविष्ये,—

भृत्कुम्भैस्ताम्रकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं श्रुतम् ।
 रौप्यैर्लघोत्तरं पुण्यं 'हेमैः कोटिगुणोत्तरम् ॥

(१) D. यावद्वस्त्रा भवेद् ।

(२) Y. चूर्णैरावर्त्तनम् ।

(३) D. सस्नोदकम् ।

(४) Y. हेमैः ।

तथा,— स्नानकाले प्रकुर्वीति गीतवाद्यादिमङ्गलम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां तथा व्यवहृतम् ॥

दृतेन स्नपनं कृत्वा एकाहमुदये रवेः ।

गवां शतसहस्रस्य दत्तस्य लभते फलम् ॥

सप्तम्यां दृतस्नाने सप्तकुलोत्तरणसूर्यलोकमहि(त)त्वम् । शृङ्गा-

दृम्यां सर्वपापक्षयः । ग्रहणविषुवायनदर्शपूर्णमासेषु महापुण्यम् ।

आध्नादं निवृत्तिं स्वास्थ्यमारोग्यं चारुरूपताम् ।

सप्तजन्मानि चाप्नोति चौरस्नानप्रदो रवेः ॥

दधिस्नानाद् विष्णुलोकः । [मधुस्नानादिन्द्रलोकः ।] श्रीखण्ड-

धारिस्नानेनार्कलोकः । कपिलापञ्चगव्यस्नानं पूर्वतो दशगुण-

फलम् । गङ्गातीयेनापोहिष्ठेति स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कर्पूरा-

गुवतीयेन सूर्यस्नानं सूर्यलोकदम् । [मन्त्राष्टमतजपेन निर्मल-

जलस्नानं सूर्यलोकदम् ।] पितृनुद्दिश्य तीर्थवारिणा सूर्यस्नाने

नरकादुद्भूत्य पितॄणां स्वर्गवासः । सिताम्बुधारोष्णपयोदृतैः क्षमेय

सूर्यं स्नपयित्वा [पूजयित्वाश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः ।

तथा,— आपः चौरं कुशायाणि दृतं दधि तथा मधु ।

रत्नानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥

(1) Y सप्तजन्म चाप्नोति • ।

(2) Y Omits the portion bracketed.

(3) Y. Omits the portion bracketed.

(4) Y. नरकोद्धारपूर्वकं विदुषा •

(5) D Omits the portion bracketed

योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भास्कराय निवेदयेत् ।

दशवर्षसहस्राणि स रमेदर्कमन्दिरे ॥

सुवर्णरत्नतोययुतार्घ्येण कोटिशतवर्षं सूर्यलोकप्राप्तिः ।

दशापराधांस्तोयेन चीरेण तु शतं क्षमेत् ।]

सहस्रं क्षमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

हिमपात्रे रोप्ये वा ताम्बे वा गोमयकृतपद्मस्वस्तिकग्रहध्वजा-
दिभिर्नानावर्णैरक्षततण्डुलादिभिर्भक्षपिष्ट(?)दीपचूताश्वत्थपद्मव-
सहितैर्नीराजनं युगसहस्रसूर्यलोकप्राप्तये । दारवार्घ्यपञ्चात्
शृत्यात्रे शतगुणम् । ताम्रपात्रे ततो दशगुणम् । पन्नाशपद्मपत्राभ्यां
ताम्रपात्रसमम् । रौप्यपात्रे लघुगुणं क्षणपात्रे कोटिशतगुणम् ।

एवं स्नानेऽथ नैवेद्ये बलिधूपादिषु क्रमात् ।

पात्रान्तरविशेषेण फलं स्यादुत्तरीत्तरम् ॥

सूर्यस्य दर्शनं पुष्पं दर्शनात् स्पर्शनं परम् ।

स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ।

इति सूर्यस्य । ०

• Y reads the following after this mark —

इति) मन्थार्जनादिकवम् । अथ दर्शनादिकवम् ।

येदमन्दारक्षसोऽपि राशिः शायस्य चर्मणः ।

कायाद्य भाष्करं पञ्चशतवायवति तत्तुषणात् ॥

अः कृष्णोद्देश्यं शालमेकाङ्गारो जितेन्द्रियः ।

अ यत् फलमशतोति न तत् सर्वेषां ह्यमये ॥

घोर्यभास्वामबाशासो दर्शनं वृषद घृतम् ।

अध्वान्न तथा पक्षां दिवसे च रवे यदा ॥

सकृत्प्रदक्षिणप्रणामाद् राजसूयान्धमेधफलम् ।

लिङ्गत्प्रदक्षिणोत्थ नमस्कारात्)परं गतिम् ।

प्रथम्य दण्डवत् भूमौ गतिं पुण्ययतोद्भवाम् ।

अतः देवकार्येषु सर्वस्येति वचनाद्देवतासम्पदानकस्यापि प्रथमभाग एव कालः ।

पथ्य पुष्प फल तोय नैवेद्यां धूपदीपकम् ।

विशेषनद्यास्तत्र केशवाय प्रयच्छति ।

तेन पुण्येन निवसेत् विष्णुलोके सुमायुतम् ॥

इति सामान्यतः । विशेषतो विष्णुधर्म—

पुष्पाणि च सुगन्धोनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशः स भागवत उक्तम् ॥

इति वाक्यात् तदुक्त्यान्वितं पूजाप्रकरणं दृष्ट्वा देव फलार्थत्वेन तत्तद्विषयं (तत्तद्विषयं) विधानाद् (विधानं) वाक्येन पूजासम्बन्धे फलसम्बन्धवाक्यभेदोत्पत्तेः प्रथमगन्नादिदान फलार्थं विधीयते । हिरण्यगृह्यानासम्पदानं तत्तत्फलार्थमेव । तत्र देवतायाः प्रतिष्ठाभावेन दद्यात्पर्यन्तं नीयत्वात् । यत्र दद्यादिति धार्म्येदिति यत्रातुल्यमेदिति सत्वे देवताप्रीत्यभावात् प्रीतिहेतुत्वं न पूजास्वरूपं तथापि देवतासद्विषयं जनप्रीतिजननयोग्यक्रियास्तु पूजेति प्रत्येकसुपादानं गन्नादिलेपनादिकं च पूजनमिति न दोषः । अन्यथा पुष्पेषु देहदानं गन्धस्यानुशेषनञ्च न स्यात् । देवतासद्विषयं त्यागकालेषु दानविधायकं () देवप्रतिष्ठासम्बन्धो निष्प्रमाणः । सुवर्णरजतगृह्येलादीनां वाक्यात् प्रतिष्ठाशरीरेऽनुप्रयोगेऽपि तद्विषयविधानादपहारे दोषाभिधानाच्च । प्रतिष्ठाशरीरे हारान्तरेण तेषामप्युपयोगः । तथाच योगशिरीषे चण्डप्रतिष्ठानन्तरं

अथादेन शिवद्वयं रक्षस्तिष्ठन् शिवान्त्रिके ।

वितामन्त्रनिष्क्रान्तिं वस्त्रभूषणवाहनम् ।

भौमहिरण्यवासादि देवद्रव्यसुदाहृतम् ।

अविष्ये—

नाधिकारोऽस्ति विमार्शं भौमानां देवपूजने ।

अन्या भरतसार्धैर्लक्ष्णाधिपत्ये विशेषतः ॥

इति । लक्ष्णाधिपत्ये देवभूमिप्रभृत्ये । भौमानां मन्त्रेतरमाज्ञानाम् । मूल्यसङ्ख्येन नाधिकार इति मूल्यसङ्ख्ये विना देवभूमिप्रभृत्येऽधिकार इत्युक्तं भवति । अस्मान्तं वेतनपूर्वकमधिकारः ।

भविष्ये —

कृद्भोग्यस्तक जेरो तथाच गिरिकर्षिणा ।

गिरिकर्षिणा यपराजिता ।

नचाध्यातकले पुष्पैरर्च्यनीयो दिवाकर ।

यथ धूपा । तत्र सूर्यस्य ।

गन्धसापि शुभा य च धूपाय विख्यातयः ।

दिवाकरस्य चर्मैर्निवेद्या सर्वदाभ्युत ॥

इत्यनियेषेण पूजास्तूप विधाय धूपविशेषात् फलविशेषमाह । तेन तेन वा पूजास्तूपम् । कान्तान्तरे चैव तानां फलार्थत्वम् । एव सर्वदेवेषु बोध्यम् । तत्र सूर्याय सहस्रगुणगुहधूपदाने चतुर्वेदिन्द्वे जगत् ।

देवदाह नमेरुस्य सिद्धिस्तु कटक तथा ।

श्रीफलशुद्धिस्तु निम्ब दत्वा विश्वमवाप्नुयात् ॥

तस्माद् गन्धधूप पटसङ्कल्पयन्म ।

सगुह इयसाङ्क ह्यगुह वा सितागुहम् ।

गुगुलु इयसाङ्क ह्यगुह सहस्रं तत् ॥

सिद्धिस्तूपेन सूर्यसायुज्यम् । कर्पूरागुहधूपेन राजसूयफलम् । यक्ष गुगुलु धूपदानात् मन्त्राङ्गानाम् । सत्वरेणाश्वमेधफलम् । जम्बूतन्त्राया वाज्यगुगुलु धूपदानेन च चतुर्वेद सूर्यलोके वाच । हिसङ्कसङ्क (हिसङ्क) फलसाध्यगुगुलु धूपे दत्वा सूर्यतन्त्रो भवति । सूर्यस्यै (स्यै) धवेन सूर्यलोकाग्निः ।

यथ दीपा । सूर्यस्य । भविष्ये — विष्णुमहादेवौ प्रति मङ्गलाकम् ।

इतन दाप मन्वात्य तिष्ठतैवेन वा पुन ।

प्रयाति सूर्यलोकाश्च दीपकोटिपतैर्वृत ॥

पिरसः धारवद् दीप भास्करस्यापतो निधिः ।

आममातश्च यो वीर भक्तिवद्भासमन्विनः ।

ललाटे चैव हृत्ताभ्यां सप्तद्व्युक्तस्योरणि ।

कल्याणुतगत देव सूर्यलोके महीयते ॥

कार्तिके सप्तम्य सप्तम्याममावास्याया वा दीपमावादाने भास्करायुतसङ्काश कनोदोतकर । भास्करावने दीपसङ्काशदानात् सूर्यलोकाग्निः । कार्तिके प्रत्यङ् सूर्यनामजप सूर्यायतने च दीपदानं जातिस्मरत् त्वं स्वप्रकाशाभ्यां हृतेन्द्रियत फलदम् । प्रतिपद्य पञ्चमसप्तम्यां वा सूर्याय दीपदाने कर्पूरमसिस्तङ्काद्यदीपमावा

भविष्ये—

अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्यदानानि ।

वासोमि पूजयद् भान् यानि वास्य प्रियशणि च ।

तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यै पूजयद् वनमालिनम् ॥

वाससि ॥ विचित्राणि सारवलि मृदुमि च ।

धूपितानि रत्नौ दद्याद् विदेशानि नवानि च ॥

यावन्तद्धम् (यावन्तोद्धम्स्तु) तन्तना परिमाणं प्रयच्छते ।

तावदुर्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके भक्षीयते ॥

निवृतं गुह्यं सपीतं वा पटुस्रवादिभिर्घृतम् ।

इत्था × × सूर्याय भवेत् वदानपारम् ॥

श्वेत महाध्वज किङ्किरीमाळान्वित मयूरच्छत्रभूषित कृत्वा दिव्यमन्त्ररसत
 द्विवि मोदते । सूर्यस्य गृहे ध्वजमाळादाने महाध्वजाष्टकदाने दिव्य कल्याणतपत
 द्विवि मोदते । मणिरत्नमय दण्ड काञ्चनमयदण्ड वा शुभ कल्प सक्तामाळाव दृष्ट
 इत्था सूर्यलोके मोदते । मृदुवासमायुक्तकाष्ठकोट्टयमहास्त्रनवपादादाने करण
 स्वातुवर सूर्येण सह मोदते । भेरीमृदङ्गपटङ्गमस्रसरजवेणा (वीणा) वासा
 दिदाने युगायुतयुत सूर्यलोके भक्षीयते । महास्त्रनवपादाने युगायुतयुत सूर्यलोके
 भक्षीयते । बल्लवर्षाभ एकवक्त्र नामावस्त्रचित वा मध्ये पद्मभूषित विताम
 सूर्यस्योपरि इत्था तद्वस्त्रतनुपरिमाणसहस्रगुणसहस्र सत्यलोके भक्षीयते ।

तथा —

भास्करायतनाभ्यासे यत्नोच्च पुरत स्थितम् ।

सूर्यमङ्गेति तत्र प्रेष्य तत्र स्नात्वा दिव्यं व्रजेत् ॥

य ऊर्ध्वाद् दक्षिणार्धं वापीं तत्राग भास्करात्मन् ।

य तारवेत् कुलघटं सूर्यलोके भक्षीयते ॥

यज्ञशाद्यगातः कल्पययद्धस्रतावकरणे भूमिदानकन्यादानफलम् । दात्री
 दासदाने नरमेघफलम् । प्रेक्षणीयकन्यादाने राजसूर्यफलम् । वय्या () वरद्वज
 इत्था तत्स्थानं गच्छति यत्र सूर्यस्तिष्ठति । गोमहिषीगजाश्वदानं यश्रमफलम् ।
 सूर्याय गोरीगोदाने स्वावरजद्रुमजगदानफलम् । स्नानार्थमादाने कवि
 गोघृतदानफलम् । गोद्वयं पुष्ट इत्था द्रव्यवन्तिरोमसहस्रगुणसहस्र सूर्यलोके
 भक्षीयते । शमयतोत्तुषी (?) इत्था समुद्रोपमहादानफलम् । सद्वयं गोघृत इत्था
 एषविधितिष्ठवज्रैर्वा सूर्यलोके कोटित्वा तत्र भागान् भुञ्ज्या प्रयवे ध्रुवमवष्टे

भविष्यपुराणे —

सूर्यधर्मां तु धैरुक्त + + + सर्वपापह ।

तिसन्ध्यमर्चयेद् भातुमग्निकार्यञ्च यत्कृत ।

एककालमवापि स्या (तु) पूजा कृत्वैव भोजनम् ॥

सूर्यार्चाम्निपरे (• परो) नित्यं तदुभक्तातिथिपूर्वक

सर्वभैषुनवर्त्ती स्यात् श्रीमान् सूर्यगृहान्दमी ॥

अर्चात् तुरीयभागेन प्रकुर्व्यादर्चनं रवे ।

धम्मार्जनं तदर्जेन यतो ऽनित्यं हि जीवनम् ॥

प्रमार्घे ब्रह्मचारी च सूर्यपूजाम्भितत्पर ।

मवेक्षितेन्द्रियं शान्तो नैविक स्यात्तसोऽपिवा ॥

सर्वइन्द्र (• इन्द्र) विनिर्मुक्तं कन्दमूलफलदायक ।

सौरवैश्वानरो ज्ञेय () सूर्यपूजाम्भितत्पर ॥

निवृत्त सर्ववस्त्रेभ्य पूजादानरतः सदा ।

ज्ञेय सूर्यमतोन्द्रोऽयं पूजानिष्ठो जितेन्द्रिय ॥

विद्वान्ममस्य च कथ्यात् भयना च त्रिपुण्ड्रकम् ।

अष्टम्य () सर्ववस्तूनां सूर्यलोकं च गच्छति ॥

सूर्यभक्तैः सदा कार्यां शिखैका भास्वरप्रिया ।

छाया (कृता) ग्निकायस्य भयना तिलकं प्रिया (तिलकप्रिया) । काशिका
पुराणे सूर्यवाक्यम् —

मदुभक्तो नहि सुधीत भाजने परिमण्डवे ।

उष्णोप वज्रयेच्छतं शकं शीतचलं तथा ॥

रक्तं चाल्पं न सेवेत तथा वस्त्रं विधेयम् ।

गोमयं मृपिकां स्यात्ता तथा लवणाच्च मृत्तिका ॥

वज्रयदुपलपाद्य धूपं द्युपं न पाणिना ।

प्रक्षिप्तं मण्डनं कृत्वा नमस्तपस्तत्पुनः ॥

अदृष्टा मा न सुधीत विचक्षणं नैव दमयेत् ।

अङ्गारातोषितो भूत्वा सप्तपञ्चमश्चरत् ।

नवार्घ्यं दापयद् भद्रया रत्नं चन्द्रं चोदयत् ॥

मघाया पश्यन्तु मदुभक्तं समुपसितम् ।

अथ शिवस्य ।

भविष्यपुराणे,—

शिवमाख्यापनयन पूजान्ते च प्रमार्जनम् ।

एकैक तत्र तुल्य स्यात् चान्द्रायणफलैः तु ॥

[तथा,—शिवायतनसम्प्राप्ते चान्द्रायणफलम् ।] स्कान्दे 'सर्वतर
मासमायतनसम्प्राप्तेनात् शिवलोकप्राप्ति । पूर्वोक्तगोमयेन
पूर्ववदुपलेपनाच्चान्द्रायणफलम् । पक्ष सम्प्राप्तेनलेपनाद् युग
कोटियत शिवलोकप्राप्ति । पूर्ववद्वन्तधावनमुखप्रक्षालने ।

अनाभोजन (१) भक्ष्य वा सर्वं यत्नेन भक्षयेत् ॥

अच्छास्त्र लिखित किञ्चिद् भक्ष्यं रम्ये शिलायाम् ।

यम प्राचोक्त (१) अन्नं वा न मार्जेत कदाचन ॥

मदघ्नोदतनिर्गन्धस्य शरीरेण तद् धारयेत् ।

दूषणानां विगुह्ययमर्ककाय न भक्षयेत् ॥

हिरण्यसङ्कुकास्त्रार्कदावीनस्त्रयभीष्मभिः ।

प्रतिश्वस्य पादपीठं पादुके च न धारयेत् ॥

उदयास्तमयत्रैवमद्वस्त्रा प्रणमेत् सदा ।

ईदमविधाना भक्तानामह + + न कथय ॥

इति श्रीमहाभङ्गोपाध्यायाम्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते

नित्याचारप्रदाये नानाविधसूक्त्याराधनम् ।

(१) Y अथ शिवस्य देवकार्याणि ।

(२) Y • फलेन च ।

(३) Y Omits the part on bracketed

(४) Y सर्वतर शिवायतनसम्प्राप्तेनात् शिवलोकप्राप्ति ।

भविष्ये,—पञ्चविंशतिपलमितघृतेन लिङ्गमभ्यङ्ग्य वर्षकोटिशता-
 र्जितपापक्षयः । यवगोधूमचूर्णकषायगन्धैरुद्धृत्य सुखोष्णेनाम्बुना
 स्नाप्य विल्वपत्रैः पीठं विशोध्य धेनुदंशसहस्रदानफल प्राप्नोति ।
 मन्त्राष्टशतजप्तविमलान्नःस्नानं शिवलोकदम् । लिङ्गं शीतलाम्बु-
 धारयोष्णपयसा घृतेन च क्रमात् स्नपयित्वा पश्चात् पूजां
 कृत्वा षष्ठमेघसहस्रफलम् । १[गव्येन पयसा स्नानं राजतविमानेन
 सोमलोकप्रदम् । कृष्णाष्टम्यासुपोथ दध्ना स्नपनं कुलैकविंशोदार-
 पूर्वकरुद्रलोकमहि(त)त्वदम् ।] हस्तयन्त्रोद्भवतिलतैलस्नपनाद्
 वायुलोकप्राप्तिः । फलोदकेन पित्रलोकप्राप्तिः । इक्षुरसेन
 विद्याधरलोकप्राप्तिः । सितभस्मना स्नपनात् सोमलोकप्राप्तिः ।
 रत्नोदकेन रौद्रम् । कौबेरं हेमवारिणा । पाठलामलकपुष्पीदकेन
 पद्मोदकेन च शिवलोकः । कर्पूरागुरुतोयेन शिवलोकप्राप्तिः ।
 स्कान्दे,—घोरिण सन्ततस्नानादपराधसहस्रनाशः । संवत्सरं घोर-
 स्नानाद् ब्रह्मपत्यम् । भविष्ये,—पूर्वधद् गोमयादिक्षतयौवत्स-
 स्नस्ति कष्वजदधिदूर्वाचतचूताश्वत्थपल्लावादिभिर्नीराजनं पदसंख्य-
 युगसहस्रशिवलोकदम् ।

दशापराधांस्तोयेन घोरिण च शतं क्षमेत् ।

सहस्रं क्षमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

(१) Y गतदृश्यः ।

(२) In the place of bracketed portion Y reads —स्नानकाले गोम-
 द्यादिद्वयम् । यावत् पदानि शीतं च तैले च तावद् युगसहस्रं रत्नोद्-
 धा तत्तदम् ।

आपः क्षीरं कुशाग्राणि 'दध्याज्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाद्य सपेपाद्यैव अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥

लिङ्गमूदेन्यष्टाङ्गार्घ्यदानाद् दशवर्षसहस्र रुद्रलोकमहि(त)त्वम् ।
पुष्पोदकार्घ्यदाने 'सर्व्वपूज्यत्वम् । गन्धसंयुक्तार्घ्ये दशगुणम् ।
पञ्चगव्यसयुक्ते यतगुणम् । अर्घ्यपात्रविशेषात् फलविशेषः । स्नान-
कुम्भविशेषात् फलविशेषः पूर्व्ववत् ।

तथा,—

अशून्यमस्तकां लिङ्गमभिपेक्षे विशेपतः ।

तान्त्रेण पद्मपत्रेण 'पलाशस्य दलेन च ॥

शङ्खेन सृन्मयेनाथ शुभेन स्नापयेत् शुभम् ।

लिङ्गस्य दर्शनं पुण्य दर्शनात् स्मर्शनं 'शिवम् ॥

स्मर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ॥६॥

(१) Y तथा वा मधुतण्डुलाः ।

(२) Y सर्व्वभूषणम् ।

(३) Y उत्पलस्य दलेन च ।

(४) Y शुभम् ।

* Y reads the following after this mark —

अथ एतदम्बलविधिः ।

भविष्यपुराणे,—

यातिङ्गपीठपर्य्यन्तं यो दद्यात् एतदम्बलम् ।

इतेन रूपार्कं रक्ष्य तत्त्वा शम्भोर्भङ्गात्मनः ॥

मन्त्रन्तरयत साय रुद्रभोके महीयते ।

सम्बद्धं देवचक्रं दत्त्वा रुद्रभोके महीयते ॥

पुरुष सुभग श्रीमान् परिभ्रष्टोऽपि जायते ।
 रूप पिष्टमय कृत्वा विचित्र रत्नभूषितम् ॥
 यत्रोपवीतमयुक्तं हेमपात्र विधेयम् ।
 दन्तेषु भौतिक न्यस्य प्रवाल मध्यग्रहयो ॥
 दद्याद् वज्रञ्च नेत्राभ्या वैदुर्यं वाप्यसम्भवे ।
 हेमरूपञ्च हस्ताभ्यां ताव () सादत्तत्वे तथा ॥
 अण्डजैर्वनजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ।
 विविधैरथ तोयाद्यैर्विभक्तपूजा प्रकल्पयेत् ॥
 भोजयेत् शिवभक्त्याच विमान् भक्त्या च भोजयेत् ।
 प्रीयता मे अष्टादेवो भक्तास्तान् सामयेद्विजरात् ॥
 तैरेव शार्ङ्गं विप्रस्तु तद्रूपं तु शिवालये ।
 नीत्वा समर्पयेद् वेद्यां शिवलिङ्गसमीपम् ।
 सर्वसत्त्वफलं प्राप्य सर्वदानफलानि च ॥
 पुद्गलो रूपदानेन शिवलोको अहीयते ।

अन्तर्लव —

कुर्यान्मकरसकान्तौ लिङ्गे तु दत्तकम्बुधरम् ।
 आव(आप)देहेवमीशान् शीरसार इत विभो ॥
 शालिपिष्टेन दीपाद्य + + + + आरयेत् ।
 तिलैर्ह्रींभ प्रकुर्वीत दक्षिमध्याज्जलं युतै ॥
 अष्टोत्तरशतं चाब्जं मूलमन्त्रेण वन्दयित् ।

अथ दत्तकम्बुभाभिषेकः ।

भविष्यपुराणे —

इताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्य तु ।
 द्रक्ष्यमाणेन भावजेन पुण्यभासे हिजोत्तमम् ॥
 गीतमन्त्रोपचारेण शङ्खवादित्रनि स्वनैः ।
 कुर्यात्पञ्चागदण्यं चान्नं प्रदीपाद्युपभोगितम् ॥
 समस्तपापविभुक्तं समस्तकुलवर्द्धनम् ।
 शक्तं शिवपुरं नित्यं भोदतं शिववत् सुधीः ॥
 यज्ञये विपुत्रे चैव पुण्येऽपि दिवसेषु च ।
 इताभिषेकं यः कुर्यान्महापुण्यं समश्नुतम् ॥

अथ एतधारा ।

कालिकापुराणे,—

अथाभ्यर्च्य सुगन्धेन विन्यसेज्जैमपद्मजम् ।
मन्त्रं वाऽहवेद्वारा यस्तु वै लिङ्गमूर्धनि ॥
उत्तरायणमासाद्य ज्ञात्वा संक्रमणं रवेः ।
तदन्ते विधिवत् पूज्य दद्याच्चैव उपस्करम् ॥
महं प्राप्य ततो भक्त्या ब्राह्मणान् व्रतिभिः सह ।
संभोज्य दक्षिणा दत्वा क्षमाय च विस्तृत्य च ॥
दीनार्त्तदुःखितानाद्यान् पुनश्च येदनिवारितम् ।
कीर्त्तिं लोकेऽतस्तथा प्राप्य भुक्त्वा भोज्यान् प्रकल्पकान् ॥
प्राप्नुवात् परमं स्थानं कुरुसायुज्यवक्ष्यम् ॥

अथ भङ्गास्नानम् ।

कार्तिकाशमय वैशाख्यामयनादिषु वर्जित ।
इत्यादीषु सप्तर्षीषु देवस्थाने बधिं तथा ॥
भक्त्या वा देवदेवस्य - + + + वि (वि) पेतुं सुधीः ।
+ + + देवमामन्त्र्य स्वपेटुं भूमौ हरि शरन् ॥
भूय शार्ङ्गसहस्रेण फलानामैश्वरेण च ।
रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥
शोताम्बुना तथोदुवक्ष्ये वक्ष्यपूतेन मन्त्रविवे ।
स्नानपेटुं भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रान्वितेन तु ॥
विभिन्ना स्नाय्य जलेन सह दीपनया विपेतुं (?) ।
कुण्डकुण्डलकर्पूरचन्दनागुरुसक्तया ।
क्षेपयित्वा ततो लिङ्गमापोठाम् वनं शुभम् ।
नीलोत्पलसहस्रेण भावा बहु प्रपूजयेत् ॥
अलाभे तु सङ्घसस्याप्यार्द्धेनैव तु पूजयेत् ।
उत्सलानामलाभे तु पलैश्च श्रोतरोर्यजेत् ॥
यद्यैर्वा चम्पकैर्वापि जान्वा + टालया (?) तथा ।
पुष्पाग्रे कार्थकारैर्वा श्वेतमन्दारजैरपि ॥
दमकैः (.) सर (कुरु) वक्षैर्वापि यमोष्णहार्दनागरैः ।
अथानाभन्तु पलैर्वा निर्गन्धपुष्पान्वितैः ॥

सपूज्य कारवेदु भक्त्या विमल पुष्पमण्डपम् ।
 शुम्भुलुञ्चाज्यसयुक्तमगुरु वासित दहेत् ॥
 सम्पूज्य गौरोभक्तार गीतवादित्वमङ्गलैः ।
 आलिपितोदुभवैश्च (सिद्धिं हितं पुण्यं) ससज्जलैः ॥
 ततो बीराजन् दापै पढावयति च कारयत् ।
 सर्वपैर्दक्षिणैश्च दूष्णामोरचनायुतैः ॥
 गन्धद्व्यादिक दद्याद्भूयो विचिन्त्य शङ्करम् ।
 शातकुम्भं ततः पद्ममण्डपं सुशोभनम् ॥
 मध्येनिययेन्मूर्तिं चित्रस्य कुसुमैः सह ।
 स्तब्धमस्त्रयुगं चेत पीतं वा पद्मसम्पदम् ॥
 चाभर दर्पणैश्चैव दीपदण्डं प्रदापयेत् ।
 भूष साधारण्यैश्च सप्त पूर्यमेव च ॥
 वितानक ध्वजं दद्यात् किङ्किणीरसनान्वितम् ।
 अथाष्टाभिः पितृ पीडा अङ्गैर्भक्त्या च दण्डयत् ॥
 ततः किञ्चित् पठेत् सोऽथ शारङ्ग भवशङ्करम् ।
 प्रदक्षिण्य ततो गच्छेच्चैर्निर्मास्यवर्जकः ॥
 प्रणम्योच्चैः पुनः पद्याद्वैदेष्टा विनिवेदयेत् ।
 दीनान्द्रूपपञ्चाशैश्च तर्पयद्वदामतः ॥
 कारवेदुः च शिने भक्त्या अङ्गास्त्राना^(१) फलं ग्रह्यं
 सप्तद्वयं यतः साप कुलानां वापदार्जितः ॥
 भगवन् मङ्गलबोधान् सङ्गा भोगानयेत्
 ब्रजे क्रोडायने तथिन् विमाने सोऽमरैर्युतः ॥
 सङ्गा वनेष्ठीतान् भोगान् शिवसायुज्यता ब्रजेत् ।
 आयावितानसुतसृज्य चने सोऽथमवाप्नुयात् ॥
 ऊषसेनाप्यवाक्तेन दग्धा मध्येन वै तथा ।
 पयसा पञ्चमन्त्रेण मधुनेचुरसनं च ॥
 यः कारयन्क्रदाद्यान् विचिन्तनेन सयुत
 सोऽपि तेनैव आर्जेत् मणिपद्मं^(२) परमं पदम् ॥
 विचिन्तनेन वि सोऽपि स्नानं तोषनं कारयत् ।
 नराणां विगतिर्वायत् सोऽपि यावति तद्वदम् ॥

एवमेपहि धर्मास्य रात्रिरन्तविवर्जित ।

मन्त्रयुक्तो नयेद् वस्तु तत्तुल्यो नास्ति धर्मावान् ॥

मन्त्र शिवमन्त्र । लिङ्गपुराणे,—

महास्नानञ्च यं कुर्याद् एतेन दधिभा यत ।

स याति मम सायुज्य स्नानेष्तेषु सुव्रत ॥

स्नाने शतफलं ज्ञेयमभ्यङ्ग पञ्चविंशति ।

हे सहस्रे पञ्चानाञ्च महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥

स्नाप्य लिङ्गमपापञ्च गन्तेनैव हतेन च ।

विशोध्य सर्वप्रलयैश्च तोयेनाप्यभिषेचयेत् ॥

महास्नानेन युक्ते तु स्नानमष्टगुणं श्रुतम् ।

जलेन ज्ञेयमेनैव मन्त्रतोयेन भाङ्गित ॥

शतशेषस्तु सर्वज्ञं पञ्चविंशतेन वै ।

यमोपपद्यते विधिना निस्त्वपमञ्च पटुजस ॥

अथान्यानि च यस्माच्च निस्त्वपम न सन्त्यजेत् ।

इष्टश्रोत्रैश्च नैकदा सप्तश्रोत्रैरथापि वा ॥

शतश्रोत्रसम इष्टमादये तु विधीयते ।

विस्तदीनस्य विप्रस्य नात्त काव्या विचारणा ॥

भेरीमृदङ्गसुरलविषाणपटङ्गादिभि ।

वादिमैर्विविधैश्चाग्नौरग्नौर्वैविधैरपि ॥

महास्नानक्रमा ।

अनादि । पूर्णदिने छतोपवासो देवस्यापि रामो दीवान् सत्तदुबोध्य अष्टदिषु
बोक्षपात्रेभ्यो नलि इत्या देव विद्याय नृक गत्वा अयेत् । अथरदिने छतनिस्त्र-
क्रियो देवालय गत्वा सज्जोपधारेण लिङ्गं सम्पूज्य पञ्चविंशतिपञ्चमितहतेन लिङ्ग-
मभ्यङ्गं कारयित्वा यवगोधूमचूर्णोर्वोक्षित्य शुद्धोदकेन सस्नाप्य मूलमन्त्रेण गन्गादि-
भूपपात्रै सम्पूज्य पञ्चविंशतिपञ्चमित एव बोक्षणादिभिः सञ्चल्य तेन मूलमन्त्रेण
सस्नाप्य शुद्धोदकेन सस्नाप्य पुनर्विषयात्रै सम्पूज्य अष्टोत्तरपञ्चदशयतपरिमितै-
रिज्जुरसं बोक्षणादिभिः सञ्चल्य मूलमन्त्रेण शतेन स्रग्वित्ता अष्टविंशानम् ।
तयैव सञ्चल्य जज्ञेमयुक्तजनकुमन्त्रिधनरत्नगुह्यजलसर्पैरिधिवुक्तजतगृहजलै-
रटाभिः प्रत्येकमष्टोत्तरपञ्चदशयतपरिमितैर्भूषान्धूपजापूजेकं मन्त्रशुद्धोदकस्नान-
महिनं प्रापयेत् । तत उष्टः स्नाना गोताम्राना च सस्नाप्य यवगोधूमचूर्णैरुदरस्य

वस्तुपूततोयेन सस्त्राय पुनर्गन्धतोयेन सस्त्राय गोरोचनाकुङ्कुमकूर्पूरचन्दना-
 गुग्गुभिर्लेपयित्वा नीलोत्पलसहस्रेण तदर्द्धेन माला कृत्वा पूजयेत् । तद्वामे
 तावत्पद्ममालया वा तावत्परिमितजातीचम्यकपाटलकर्णिकारपुत्रागन्धैर्मन्दार-
 मदनकुङ्कुमकवकयमोशुद्धार्कनीयेश्वराणामन्यतमस्य मालया वा ततः सम्पूज्य
 देवस्योपरि पुष्पमण्डपं कृत्वा आलस्य वा सितागुग्गुग्गुलधूप इत्या गीतवाद्यादिभिः
 मन्तोष्य शाखिपिष्टोदुम्बरपल्लविषतिदीपैः घृतपूर्यैः सर्पपदधिदूर्वागोरोचनागत-
 शुक्लपात्रस्यै नीराजन कृत्वा गन्धपुष्पाभ्यां सम्पूज्य अष्टदक्षसर्पपद्मं विष्णुस्य
 मूर्ध्नि पुज्यै सह इत्या स्त्रक्ष्णवस्त्रयुगं श्वेत पीत वा यद्वसम्भवं परिभाष्य चामर
 दर्पणौ समर्थं हीण्डलं मण्डालस्य साधारभूष इत्या अलपूर्यषठ् वितानजिह्विणी
 रत्नान्वितं जन दद्यात् । अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा स्तोत्रं सुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा पुन
 प्रणम्य दशहोत्रपरिमितमक्ष दशहोत्रपरिमित वा मानाविधमक्षभोजलेह्यपेययुक्तं
 निवेद्य आचमनं कृत्वा ताम्बूलं निवेद्य पूजा समापयेत् । होनानापादस्य मन्तोष्य
 ऋक् गाथां पितृरिष्टे (१) सह भुञ्जते । आचार्यादीनां वरचे पूज्यं * * * * *
 (ख) किं वाच्यं वरचम । अन्ते दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनं () अष्टिह्राव-
 धारण्यम् । इतादौकद्रव्येण महाज्ञानकरणे इताभ्यङ्गं कृत्वा गन्धादिधूपानैः
 सम्पूज्य अष्टोत्तरसहस्रहयपल्लवित इतं दुग्धं वा सक्तृत्य तेन स्त्रपयित्वा शुद्धोदकेन
 सस्त्राय अष्टविधजले * * वत् सस्त्राय त * म्पुञ्जानादि सर्वं (') वाच्यं (')
 इति प्रथमज्ञानविधिः ।

अथ शिवस्य दर्शनप्रदक्षिणनमस्कारादिकवम् ।

भविष्यपुराणे —

विष्णुस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्वर्गं वरम् ।

सकृत् प्रसङ्गाद् वा दद्यात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

श्रान्दे,— सुदूरमपि मच्छेत् यत्नं देवी महेश्वर ।

तदा विष्णुं महेष (ख) पात्रकैः विप्रमुच्यते ॥

सप्तजन्मकृते देहो मनोवाक्कायकर्मजैः ।

पूजितं वा महेशानं पूज्यमानमवापि वा ॥

तदा प्रयाति वै मर्त्यो मङ्गललोकं न शयय ॥

एष पूजयते भक्त्या भक्त्या चान्यं प्रपद्यति ॥

तन्ममव फलं ताभ्यां भक्तिरेवात्र कारणम् ।

यः प्रातर्दादयमं शिवचिह्नं (प्रद) विष्णुम् ॥

पश्येत् स याति सर्वस्यादधिका मतिमेव हि ।
मध्याह्ने च महादेव इहा यत्तुफलं लभेत् ॥
सायाह्ने सर्वयज्ञानां फलं प्राप्य विमुच्यते ।
प्रदोषे बहुल इहा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्थान्दे —

स्नातो यः पूर्वसन्ध्यायां सदा नामभिगच्छति ।
स सृष्टो यश्चरत्तस्य (?) सन्तो भवति वीर्यवान् ॥

तथा —

प्रातस्तुभ्यन * * वै * * * व्यपोहति ।
आजन्मस्तु मध्याह्ने सप्तजन्मकृतं निशि ॥
अर्ज्यामकृतं पापं इहा पश्यन्ति सन्त्यजेत ।
सोमनाथ जगन्नाथ इहा अर्द्धा विक्रमसः ॥
जायते नात्र सन्देहः अपि चाण्डालयोगिनः ।

योगशिवीये —

अङ्गुष्ठमुद्धृतं कृत्वा नङ्गां मुदित्वा दक्षिणे ।
पिष्टिकायां न्यसेत् छिन्नसङ्गवेन च ससृजेत् ॥
* * महेशमन्त्राभ्यां स्मर्यन भूतिमिच्छताम् ।

भविष्ये —

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्मृतयत्ने नरः ।
अश्वमेधसङ्घस्य स्रग्वत्स्य फलं लभेत् ॥

अथर्ववेद —

प्रदक्षिणं त्रयं कुर्यात् प्रासादस्य समन्ततः ।
सव्यापसव्यभ्यामनं स्रुतुना यास्य * * नरः ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ।
सव्यं ब्रजेत् ततोऽसव्यं प्रस्था * * * ब्रह्मयेत् ॥

अस्यानेकगुणविधानात् प्रकरणात्तराच्च भिद्यतेऽपि अधर्माकृतादधर्म्येन भविष्य
पुराणोपपदक्षिणोतिदेशात् सव्यापसव्यादिधर्माप्रवृत्तिं शिवप्रदक्षिणत्वात्तरात्
सादृश्यात् ।

एवम्भूतमना () कुर्यात् शिवे प्रदक्षिणं त्रयम् ।
विद्यमानं भवत्यन्विनं तस्य पुनरुद्भवः ॥

अत्रापि धर्मप्रवृत्तिरेव । यद्यपि —

चण्डस्य वृषभस्यापि देवस्य च शुभार्थिभिः ।

मध्ये यात्रा प्रकर्त्तव्या मन्त्रविद्वत्क्रियामयम् ॥

इति ।

बाणेश्वरेऽभूविद्धे च सोमसूत्रं न विद्यते ।

इति च कतिम एव सिद्धे सोमसूत्रलङ्घने दोषः । सोमसूत्रप्रणालादिवङ्गमे महद्द्वयं

नित्यपि सामान्यं कृत्विसपरमेव । तथापि पुनर्यार्थदोषो बाणे स्वयमेव + स्वयम्भविः

च भावतु । सव्यासव्यादिवृद्धप्रवृत्तिविधिं स्याद्देशविशेषात् । भविष्ये —

नमस्कृत्य सङ्गादेवमन्त्रमेधफलं लभेत् ।

प्रथम्यं दण्डवद् भूमौ नमस्कारेण योऽचरत् ॥

स यः भक्तिमवाप्नोति न तां कृत्यतेरपि ।

यत्र प्रथमपूर्वकाभूतिकरणं शिरसि फलाय विधीयते प्रथमनमस्कारयोर्भेदात् ।

लाङ्गभ्याञ्जैव पाणिभ्यां शिरसा च विषष्टयम् ।

लला प्रणामं देवयोः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

भविष्ये —

अष्टपात्रं तथा पुष्पमन्यदु वा यागसाधनम् ।

मृद्वीत्वा नैव कुर्वीत देवतायां मदक्षिणम् ॥

दैवशक्तिपरो हारवाहनावाञ्च मध्यतः ।

प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्यात् सव्यस्य बाह्यात् ॥

प्रासादे मण्डपे तेहे वृक्षमूले वनेऽपि वा ।

पूज्यन्ते देवता यत्र तत्रैव विधिमाचरेत् ॥

यिवां भुक्त्वा जगत् कृतस्तु कष्टपतेन धारयेत् ।

यत् सन्ध्यायै खगत् कृतस्त्वमग्निहोत्रेण तद्धमेत् ॥

अग्निकार्येषु —

तैले होमं प्रकुर्वीत दक्षिणध्याय्य वृते ।

अष्टोत्तरयत्तस्त्राज्यं भूतमन्त्रेण मन्त्रयेत् ॥

इति वचनादेव (ऋ.) यैसः । स्थान्दे —

इदं वरदं गुह्यं साधे देवि निवदयेत् ।

अर्चयिष्येष्टं पूर्यं इतस्तु मधुनसाया ॥

अर्चयित्वा तं मां देवि यो मे नामानि कीर्तयेत् ।

पठेद्दशमचाष्टम्यं यज्ञयोगमयोरपि ॥

वामदेव सुदेवेति हरगुप्तेति वा पुन ।
 लमापते नीलकण्ठ शान्त श्रीकण्ठ गोपते ॥
 सर्व भीम पशुपतं यद्वर प्रभवेति च ।
 महादेवेति चाप्यन्य तु नाम युद्धा प्रकीर्तयन् ॥
 सर्वपापे प्रसृज्येत दिवि देवैश्च पूज्यते ।
 एतेषामेकमपि य कथयेद् वा पठेत् सदा ॥
 स देहमन्त्र भिन्ना तु मानेव प्रतिपद्यते ।
 इमानि तु महाभागो सोमवासानि कीर्तयेत् ।
 समस्त तिलयेद् (१) मर्गे मध्यमायी यतस्त ॥
 शमदेव प्रमान्त्य सर्वसैवान्निखोचन ।
 तपसाशामथ सिद्धो यवकृपोऽन्नकान्तत ॥
 पुराणं पुष्कलतप मृत्तोर्भूत्युर्जितेन्द्रिय ।
 अतोन्द्रियो निरिन्द्रिय सर्वभूतहृदि स्थित ॥
 ससारचक्री योगात्मा कमानो दण्डिरेव च ।
 महादेव महादेव महादेवेति चैव हि ॥
 पठेदेत + भयवान् मृच्छयाद्वापि य सदा ।
 स देहभेदमासाद्य योगात्मा गणगो भवेत् ॥

तथा —

तथा,—

कीर्तयन्ति च ये ह्यहं सङ्गदप्यत्र मानवा ।
 सर्वपापे प्रसृज्येत समस्तकर्मतेरपि ॥
 अन्तमेव सकृन्नामिर्महादेवेति कीर्तनात् ।
 हर इत्युत्तरं नमस्य सर्वपापे प्रसृज्यते ॥
 कौं नमो भीमकण्ठाय इति पुण्याचरोत्सवस ।
 चन्द्रभाङ्ग सङ्गद् वा य पातके स विसृज्यते ॥
 त्रिपुरहर त्रिदिवेय यशो त्रिनयन यद्वर ह्यहं नृवपात्रे ।
 भवभरणभितोरयन्ति यस्मिन् भवजकपी न भवन्ति त मनुष्या ॥
 यत्रोत्तर महादेव अयं भूतपत हर ।
 अयामेवमहापापघोषश्च त्रिपुरा-नरक ॥
 इति सङ्कीर्णं हजिम् लब्ध्वा याति परा नशिम् ।
 मनुष्याय दद्यात् भीमकण्ठाय दद्यात् ॥

कर्मतेषां सर्वेषां सद्भादेशाय ते नमः ।
 एतानि मम नामानि यः पठेन्नृवसन्निधौ ॥
 तस्य कृत्यभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
 सकृदुच्चार्यं कृतेति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 हरेति कीर्त्तयेत् वापि ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ।
 भवेति कीर्त्तयेद् वापि धर्मं (धर्मं) सौम्यफलं लभेत् ॥
 सर्वेष्ट्याह्ना ममकृत्यं शिवलोके महीयते ।
 मेदैरधीते, किं तस्य सद्भादेवेति यो वदेत् ॥
 शिवेति सकृदुच्चार्यं मोक्षमाप्नोति मानवः ।
 अपचितं पवित्रं वा सर्वोवस्था ततोऽपि वा ॥
 यः स्मरेद्देवभीषाणं न स पापेन लिप्यते ।

स्कान्दे,—

निर्माल्यं यो हि मे देवि शिरसा धारयिष्यति ।
 अशुचिभिर्घ्नमर्घ्यादो नरः पापशमन्वितः ॥
 नरके पच्यते घोरं तिर्यग्योरेनौ च जायते ।
 मङ्गलार्थं शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
 तस्य पापं नश्यत् शीघ्रं नाशयिष्ये सद्भाजते ।

अत्र धारणाकृत्या शुचित्वं विधायते तेन अशुचिधारणे दोषः शुचित्व-
 मरुचनार्थं न पुनरशुचेर्धारणे नरकपातः । केवलमशुचित्वद्वनिर्माल्यस्य-
 नभयुचेः स्नाननिमित्तपरम् । निर्माल्य (म) अपकर्षणादिविहितत्वात् । तदा
 स्वर्गं (नृ) स्नाननिमित्तम् । तेन शुद्धकाये धारणमशुद्धकाये व्यामः । निर्माल्य-
 स्नानविप्रपत्तपुण्यतादि न तु भवेदाम् । मङ्गलार्थे —

रक्षाकर्म — — — दहेत् सर्वं तत्कृत्वात् ।

इति निर्माल्यप्रतिपत्तिस्तुता तत्पादकेभ्यश्च धाम्निव — — भवेद्यत् पुण्यं
 प्रतिपत्तिविधानात् ।

यत्तु योगविधीये,—

वितानश्चतुर्विधानि वक्ष्ये भूयश्चतुर्विधम् ।
 मोर्ध्वरूपवशादि देवद्वयसंज्ञकम् ॥
 नैवद्योग्यपुण्याद्यपि चरा + यतं च यत् ।
 तन्मास्यस्यभुञ्जं सतिर्भ्यामभिमधीयते ॥

शिवार्चाकृतनैवेद्याभक्ष्यं चतुर्भुजं चक्रम् ।

दानञ्चादीक्षितस्यापि निषिद्धं त्वम्बकाक्षया ॥

उभयघापि निर्मात्यधारणं शुचिना कार्यम् । नैवेद्याश्च निर्मात्यभिघ्नत्वेन

न भुञ्जीत निवेद्याभं गणानाञ्च शिवस्य च ।

इति वाक्यान्तरात् तन्निषेधोऽस्येव ।

न धारयेत् क्वचित् यन्मोर्निर्मात्यं न च द्वापयेत् ।

धारयेत् उपयोगार्थं गृह्णादौ न रक्षयेदित्यर्थः । एवम्,—

क्रव्यादो जायते दानात् + + उग्रस्य (१) भक्षणम् ।

चतुर्नात् शिद्धिदानि स्याद्विद्व्याद्द्वन्द्वोदके ॥

इति । अथ प्रतिपादितेष्वपि अत्यन्तरे शिवनिर्मात्यदानभक्ष्यनिषेधात्

तदपेक्षितानिष्फलं स्यादेव । अत्रापवादार्थं यदिति —

रत्नहेमास्त्रिकुण्डेषु चले किञ्चे मर्दयिष्ये ।

शुद्धमपि न निर्मात्यं नास्यासु प्रतिमासु च ॥

अत्र मर्दयिष्यपदेन बाणस्यभूविह्वल्यते । तस्य सूत्राभावेन मर्दयिष्यसम्भा-

वनया मर्दयिष्ययोग्यत्वसम्भवात् । शुद्धं स्युस्तरेषु प्रासादं विना बहिःस्थापिता-

द्याविकुण्डेषु । आस्थास्यति प्रतिमाविक्रमेण तैव शिवास्यासु प्रतिमास्यित्यर्थः ।

तैव क्षतिमस्यापितविक्रमाले दोषः । नाभ्यतेति । अथ प्रामाण्येऽपि स्यस्यभू ना(य)

चत्तरत्नहेमास्त्रिकुण्डप्रतिमानैवेद्याभक्ष्यञ्च प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेवाभयम् ।

अपवादश्चभादपि कदाचित् भक्ष्ये न दोषः ।

यत्तु,—

फलं पुत्रं फलं तोयमक्षपानाद्यभौषधम् ।

अनिवेदा न भोक्तव्यं यश्चात्थदुपकल्पितम् ॥

इति तद—रा (१) शिवभक्तस्य स्रग्भोज्ये शिवोपशुक्रिचिन्तामालपरमिति वदन्ति ।

अथ शिवस्य गन्धः ।

भविष्यपुराणे,—

अमृतलेपनं कृत्वा परैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।

वर्षकोटिघ्नं दिव्यं शिवलोके नञ्जीयत ॥

गन्धातुलेपनं पुष्पं द्विपुष्पं चन्दनस्य च ।

चन्दनादगुरोर्जैष्ठ्यं पुष्पमष्टपुष्पं नमः ॥

कृष्णागुरोर्विशेषेण द्विगुण फलमाप्नुयात् ।
 तस्मात् यतयुग पुण्य कुहूमस्य विधीयते ॥
 चन्दनागुरुकूर्पूरे स्रक्ष्ण पिष्टे सकृद्भुजे ।
 शिवस्याङ्ग समाश्लिष्य कल्पकोटि वसेद्वि ॥
 सवीज्य तालवृन्तेन शुभमग्नौ प्रलेपितम् ।
 दशवर्षसहस्राणि चोर भिन्नपुरे वसेत् ॥

तावदहनदाने दशवर्षसहस्र शिवलोके वास । यत्रैव्यजनदाने वर्षकोटिषत्
 वायुनोकाग्नि । हेमरत्नदण्डधामरदाने कामरदक्षस्तोषवितस्य स्रक्ष्णपुराग्नि ।

शिवस्य पुण्याणि ।

भविष्यपुराणे —

पुण्यैररक्ष्यसम्भूतै यत्नैर्वा गिरिसम्भवे ।
 अथर्धुमितनिम्बिक्रै प्रोदितैः संतुष्टिर्जितैः ॥
 आकाराभोदुम्भै वापि पुण्यै सम्पूजयत् शिवम् ।

अत्र पूर्व्या (४) देव पुण्याणां भावणपुराणोक्तानां पूजाकृत्यं पुण्यफलसम्बन्धः ।

अर्कपुण्ये तथैकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।

इयं दत्ता सुवर्णस्य यत् फलं तद्वानुयात् ॥

तत्फलञ्च शिवलोकवास । अर्कपुण्यसहस्रतुल्यफलं करवीरकस्य दाने । जाती-
 पाठकविजयश्वेतमन्दारसितपद्मानि करवीरसमानि । करवीरसहस्रतुल्यं विल-
 पलम् । शिल्पसमस्तसहस्रतुल्यं बृहतोपुष्पम् । बृहतीसहस्रतुल्यं श्लेषोपुष्पम् ।
 श्लेषोपुष्पसहस्रतुल्यं मगधार्गोपुष्पम् । ताम्रसहस्रतुल्यं कुम्भोपुष्पम् । तत्सहस्रस्र-
 म्भीकोत्पलम् । तत्सहस्रस्रम् वक्रोपुष्पम् । वक्रसहस्रस्रम् भूक्षूरम् ।—

नामपङ्कजपुत्तागा भूक्षूरस्य सुभा धृता ।

तथा अथसङ्घविलसत्नै शिवलोकमहि तत्तम् । भूक्षूरे शौचक्षुफलम् । बृहती
 पुष्पैर्गवायुतफलम् । अथोक्तमतमन्दारकर्णिकारवक्रकरवीरार्कमन्दारमतीतार
 अथरैर्यथाज्ञातं पूजने रुद्रकन्यासमाकीर्णोपुष्पमात्रागुह्यस्यकोटिविमानेन स्रक्ष्णोके
 मधीयते । अपराजिता श्वेतमन्दारजस्रिहि । अपरो मन्दार () पारिमर्ह ।
 प्लान्दे अर्ककरवीरविलसत्कोलपुष्पजने दिव्यसदृशस्यत स्मरे । भविष्यपुराणे
 शिवलोपरि पुष्पमण्डपकरार्धं सर्वोपधि — — — शिवपुरवासाय । शिवसहस्र
 पुष्पमाश्लिष्यति । यत्रहने अक्षयमोक्षाग्नि । भावाभि () शिवसहस्रेण देव ।
 पुत्रत्वम् । दशोपुराणे नैवाधे पाटनया पूजा पठेते यज्ञेन चापदे दिग्ब्रह्मजगते

प्रावणे नवमानिकया कदम्बैश्चम्पकैर्भाद्रपदे आदिने पद्ममाज्या कार्तिके शत-
पत्रपत्रिकया मार्गे नीलोत्पलैः पौषे कुजकैः माघे कुन्दपुष्पैः फालगुने मरुतकैः
चैत्रे शतपत्रैः पूजने सर्वकामावाप्तिफलम् । तथा —

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण वित्त्वपत्नै शिवार्चनम् ।

करोति ब्रह्मया यस्तु स गच्छेद्दैवत पदम् ॥

तथाहस्या विलम्बैरखण्डैरङ्गे यज्ञहत्यापापक्षयः । माधकृष्णचतुर्दश्या
विलम्बद्वयक्षणे प्रय्योदानफलम् । तत्तत्तद्विलम्बद्वयेन मनोवाञ्छायोजनप्रदापचयः ।

अर्हणं श्रियमागच्छेत् मोक्षं पुस्तुरक्षेत् व ।

नीलोत्पलैर्लभेद् भोगान् ज्ञानमसिद्धयै लभेत् ॥

कुन्दैष पुनश्चाम स्यादुन्मत्तैर्गन्धो भवत् ।

पूजयेत् पुण्ड्रकामस्तु चेतव्या परमेश्वरम् ।

वक्ष्यमाणकेतकीर्णयेष पूजाविषयः । सुनिपस्यदातिषु प्रसारककर्तारैः
चन्दनकोविलासकोविदारघुष्याणि पूजाङ्गानि न शृषक् देयानि । तथा नगर
वकुल गिरिकर्षिकाकायपुष्पमन्दारापराजिताकुञ्जकमङ्गिनीतनुरकुरव्यकषिषो
डम्बरजयापामागपुष्पकुसुम्भकुङ्कुमनीलकुसुमरक्तोत्पलस्यनपञ्चानि निर्दिश्य

मध्नामि शिरसा देहि यो मे भक्त्या निरदयेत् ।

इति वचनात् पूजाक्रान्तिः । गिरिकर्षिकः अपराधिता चेत्ता नीचा च । जया
कुण्डलः ।

तथा स्वान्दे,—

तु कस्य गच्छयिष्यामि सुखकुन्दं सुखकुन्दम् ।

अथैव विमुक्तयेऽयं यस्तं यद्वरपूजने ।

अथ बृहत्सूक्तस्य गन्धर्वान्द्वयोर्विधिः । अथिद्ये कन्दनिषेधमभिरुक्तकन्दपरः ।

ਭਗਤੀ ਅਤਿਸੁਖਾਹੁ ਮੁਖੀ ਧੂਖੀ ਸਦਾ ਨਿਭਾ ।

पिरोपकजंभवककुसुमादि विषयैर्गृह्यते ।

अङ्कोविपत्तुसम वरछोदुतरक्षयः ।

दैभीतकानि यत्नानि कुलुषानि विवर्जयन् ।

अहोवि आहो इति प्रविश्य । कोदपुण्य अवापुण्यम् ।

निर्मन्त्रः। नृपमन्त्राणि कुटुम्बानि विनश्यन् ।

पुष्पाभावे फलाभावे फलाभावे फलाभावे फलाभावे फलाभावे फलाभावे फलाभावे
पुष्पाभावे ।

भविष्ये,— ब्रह्मराशि कदम्बानि रात्रौ देवानि यद्वरे ।
 दिवा येमांश्च पुण्यांश्च दिवारात्रौ च भक्षिष्ये ॥
 पुण्यफलवाक्यविशेषोऽयम् । तेन न परित्यज्यादोष ।
 मङ्गर तिष्ठते जातो करवीरमर्हन्निभम् ।

अथ भूषा ।

भविष्यपुराणे —

तन्वागुरु सकपूरं भूष इत्यान्महेन्द्रे ।
 नैरन्येष मासाङ्गं तस्य पुण्यफलं यद्वयम् ॥
 कल्पकोटिब्रह्मराशि कल्पकोटिमतानि च ।
 शङ्खे शिवपुरे भोगान् तस्यान्ने च महीयते ॥

पञ्च सप्ततन्वागुरुभूषदानात् शिवलोके महीयते । कल्पकोटिभोगं सप्ततन्वागुरु
 भूषदाने शिवलोक्याम् ।

देवदासमेतस्य सर्व्यश्रीशक्तुहृदयम् ।
 श्रीफलश्राव्यसमिधं दत्त्वाप्नोति परां यतिमम् ।
 अथ्य सौमन्विकं भूष यद्वह्मराशियुक्ततरम् ।
 अगुरु दम्बाह्वं दिगुषं वा शितागुरुम् ।
 शुभगुरु दम्बाह्वं सप्तत दिगुषं भवेत् ।

द्विपञ्चह्वराशिराश्यागुरुभूषदानात् सप्ततन्वागुरुभूषदानेनाथयस्यानाम् । काठ
 द्वारा दिनु पुण्यमासाभिर्भक्षयित्वा भूषने स्वाभोदेन दिग् पुरयन् कल्पकोटिभोगं
 शिवलोके महीयते । ब्रह्माह्वौ शिवलोके भूषने शिवल्लयं स्नात् ।

अथ दीपा ।

भविष्यपुराणे —

धृतदीपदानेन शिवाय शतयोजनम् ।
 विमानं तपते दिव्यं सूर्यकोटिभयप्रभम् ॥

कार्त्तिक मासि विशेषतश्च चतुर्दश्याममावास्यायां दीपमावहरणे दीपमध्यरात्रौ
 ब्रह्मराशि ब्रह्माह्वं महीयते । शिवायतने दीपप्रदोद्वेगधने शिवलोकात् ।
 शिवस्यापत शिरशि त्रयाङ्गे ब्रह्माह्वं सप्तत दीपधारणे सप्तनराशिराश्या
 चत्वार्युत्तमत दिव्यं शिवलोके महीयते । श्रान्दे कार्त्तिके मन्वह दीपमासादाय
 भवे त्रास्यभोजनं मास्यमन्वहनाय ।

अथ नैवद्याम् ।

शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्यादद्य सुप्रसूतम् ।
शिवाय तच्च दद्याच्चतुर्दश्या विशेषतः ॥
सयावत्तथैरापूपपायस यावत् तथा ।
एतपूरादिसन्निभमेवमादि प्रकल्पयेत् ॥
यावन्तस्तण्डुलास्ताश्च न नैवेद्ये परिसंस्थया ।
तावदुगमसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

गुडखण्डयुतहतपाणितमघ्ननिवदने फल यतगुणम् ।

सर्जकापावकाद्यानाम्) लसा च ल पायते । (?)

तद्गन्धवासितजलस्य । स्कान्दे —

दक्षिणाय (॥ सक्रान्तौ) पायस एतस्युतम् ।
निवदयेद् वधमेकं स मे न विषमो भवत् ॥
चरवो दशसाहस्रा यावत्तत् पतंगुणम् ।
शेषाय चरव सर्वे यावत्तार्जुने सन्निता ।
एतपानं समं ख्यायः । रुद्र प्रेक्ष च शान्तवत् ।
मातृसङ्गमलादीनि घृणकानि निवदयेत् ॥
शिवाय तत्फलं तस्य यदुभयस्यापि निवदने ।

तथा —

रुद्रायाश्चमदानेन यावत् सिकथोऽम्बरै सह ।
षोडशैवान्द्व्यक्षि वसेत् अद्वासमन्वितः ॥

अथ शिवप्रदेयाणि ।

भविष्ये —

सर्वधामेव पात्राणां परं पात्रं महान्वरं ।
शिव भद्रं कृतं जपं बलिपूजानिवदनम् ॥
एकान्ततोऽनन्तफलं तदुभयेक्ष्यत्तु सश्रमम् ।

तथा, —

वाय्वाग्निं सृष्टिर्विष्णुं चैव शान्तं, अर्जुनं च ५
घृणितानि शिवे दद्याद् विवेकानि नवानि च ।
यावत् तदुपश्चतस्रं शरिणाथ विधीयते ।
तावदुगमसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

लितम् शुक्लञ्च पीतं वा पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।
 इत्योपवीतं ब्रूयात् अनेदं वेदान्तं धृषी ॥
 षट्मात्रान्तु(१)यो दद्याद्भयं त्रिद्वे समीक्षितम् ।
 इन्द्रसार्द्धाचने तावद् यावदिन्द्राश्चतर्द्वय ॥

नन्दिपुराणे,—

शुक्ला सुक्ताब्जमात्रं वा चर्द्धं वा प्रतिपादयत् ।
 कनकं यस्य त्रिद्वे तं लभेत् पदमृतसमम् ॥
 एवमर्थास्तुसारेण फलं क्षेत्रं समाधत्त ।
 योऽर्क्षपत्रपुटे कृत्वा मधुपर्कममन्त्रकम् ।
 भिन्देदयति सर्वान् योऽन्वभेदफलं लभेत् ॥

भविष्ये,—

सर्वस्य पुरतो दत्त्वा दर्पणम् हुनिर्गलम् ।
 कल्यायुतसहस्रान्तु शिवलोके भजीयते ॥

तथा,—

येतं मङ्गाध्वजं दत्त्वा परं दानं शिवान्निकम् ।

शिवगृहे ध्वजमात्रादानेऽष्टदिक्षु ध्वजाष्टकदाने वा कल्यायुतयत वा दिवि
 मोदते । स्नान्दे,—

जल + दद्यात् यः सोऽपि दीव्यते तेजसा सह ।

भविष्ये,—

शरच्चन्द्रागुणिलं सुक्तादाभोपयोभितम् ।

अपिक्ताश्चान्यतमदयत् जलं दत्त्वा विचित्रच्छत्रयोभितो विमानयतसम्प्रीतं
 शिवपुरे चित् स्थित्वा सत्सुख्येना महीं तद्ध्वे । शृङ्खलाशभायुक्तमहासनबाध
 लोकाभ्यतममयमयाया शिवलोके ब्रह्मणे पीर्यार्कम् १)यतद्वयं शिवलोके
 भजीयते । शिवाय पादास्त्रिनीगोदाने सचराचरजगदानफलम् ।

दधम शुक्लवर्णं वा नीलं वा विनिवेदयेत् ।

यावत्पद्मस्तिरोभाषि तत्पद्मस्तिरोभाषे वै ॥

तावदयुगसहस्राणि शिवलोके भजीयते ।

शिवान्निकार्थे कविसा दत्त्वा गोसतत्र फलम् ॥

श्रीवपानं परं क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।

दक्षिणा तत्र पञ्चमं शिवशायुज्यकारणम् ॥

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चेतमानमिदं श्रुतम् ।
 सायम्भवे सकृच्छ्र दीर्घं चैव तदङ्गम् ॥१॥
 यः कुर्याद् दीर्घिकां वापीं नृपं वापि शिवाख्ये ।
 निष्पन्नकृत्स्नपुत्रं धिक्लोके भजोयते ॥
 दद्यात् कल्पति वायैव तथा मिहार्णवाय हि ।
 यो मे देवि सङ्गमः स मे न विपत्तौ भवेत् ॥
 तदा — मोक्षार्थमात्रवधि वा यो मे दद्याद् वसुधैव कुटुम्बकम् ।
 स मे पुरः समासाद्य नष्टेयैः सह भोदते ॥

अथ धिक्पत्न्या ।

तत्पारस्यकितावाम् —

अथर्ववक्त्रो भवेत्तिलं शिवपूजापरायणम् ।
 विश्वेतिनिशो च चैर्वी विश्वमाश्रुयात् ॥
 तदा, — विष्णवेन वदजयो जतं शिवदिनजये ।
 शरायस्त्रास्य मरुतं सुहृदेया चतुर्विधा ॥
 यकाद्वदन्ती चैव चतुर्दशो विरमिता ।
 तावामाद्यास्तस्यैव विना नाद्यात् तवाम्भयो ॥

अथ शिवमीलने यकाद्वदन्तीति शिवपूजापरायणम् ।

शिवो जगत् —

दोषितामां क्रमेणैव शिवाचारो निरुद्यते ।
 किं वक्तुं किञ्च कर्तव्यं शिवमार्गे ज्योतिष्यते ॥
 अथभ्यासं चतुर्दशं चतुर्विधमवधाय ।
 भगवतोऽपि चतुर्दशं दिनवक्त्रे दिवसजे ॥
 मन्त्रानां यन्त्राभ्यासं चतुर्विधमवधाय ।
 दिवसं पूजयन् कर्त्तव्यं क्रमेण चतुर्विधम् ॥
 मन्त्रं च यन्त्रं चार्चनं चतुर्विधं तदाभ्यस्य ।
 शिवस्य चतुर्विधं यन्त्रं चतुर्विधमवधाय ।
 अथर्वं चतुर्विधं च शिवस्य चतुर्विधम् ॥
 चतुर्विधं चतुर्विधं च शिवस्य चतुर्विधम् ॥
 चतुर्विधं चतुर्विधं च शिवस्य चतुर्विधम् ॥
 चतुर्विधं चतुर्विधं च शिवस्य चतुर्विधम् ॥

दक्षबाहौ शिखाया वा धार्यञ्च चतुराननम् ॥
 अघारणान्नाहोष सिद्धयस्तुस्तु दूरत ।
 रुद्राक्षो धारणीयस्तु दीक्षितैश्चाप्यदीक्षितैः ॥
 नित्य हेममयी धार्या मुद्रिका दक्षिणे करे ।
 पञ्चरात्रगान्धता कार्या नीलेन रचिताऽथवा ॥
 धार्यै विचित्रहेमाद्यै कुण्डले रचमान्विते ।
 शिवसूत्रा त्रिखस्यैव कवराख्या(१)न्टपस्य च ॥
 वैश्याना यैवसूत्रा च शूद्राना + मन्वान्वितम् ।
 जनाद्यदुर्वल भीत दुर्गस्थ न परित्यजेत् ॥
 गवासुत्यापनं कार्यं मन्वाना कर्हमेष्टु च ॥
 चोदको बोधकश्चैव बोधदस्तु तृतीयक ।
 शिववत् पूजयेत् सर्वान् सदक्षेभ्यो यदा श्रियाम् ॥
 य प्रेरकस्तु जन्तूना शिवे प्रेतस्य चोदक ।
 दीक्षागुरुर्भोचदस्तु बोधक साक्ष्यदर्शक ॥

तथा —

स्नान पूजा जपो ध्यान होमश्चैव त पञ्चम ।
 इति नित्यं कदा कस्यात् परमाक्ष विवर्जयेत् ॥
 पूजनीयो महादेशो नापर मनसा शरेत् ।
 न वामहस्ते पूजा तु कर्त्तव्या मनसा अपि ॥
 वामहस्तेन लिङ्गन्तु नैव शृणु कदाचन ।
 वायाचारो न कर्त्तव्य तत्र निन्दा च वर्जयेत् ॥
 न निन्दाकरण देवो न शास्त्र शिवभाषितम् ।
 शङ्करो नार्चितो यावत् तावदान्य त समोचरेत् ॥
 शिववत् शिवभक्तास्तु इष्टव्या शिवमिच्छता ।
 न शून्यमक्षत्रं लिङ्गं कदा यायात् कदाचन ॥

इति श्रीवक्त्राभङ्गोपाध्यायाभिषिद्धवाङ्मयेश्वरसिंहविरचित
 निन्दाचारप्रदीपे नामाविंशतिराध्यायः समाप्तः ॥

ब्रह्मणः ।

भविष्यपुराणे,—सम्यगर्जने चान्द्रायणफलम् । लेपने अग्निष्टोम-
फलम् । सुखक्षालनम् । [^१दन्तधावनम् ।] पञ्चविंशतिपलमित-
हृतेनाभ्यङ्ग वर्षकोटिसहस्रार्जितपापक्षयः । यवगोधूमचूर्णैरुद-
वर्त्तनम् । ^२तप्तेन शोतेन जलेन स्नानम् । स्नानकाले गीतनृत्यादि
पूर्ववत्फलदम् । नीराजनं पूर्ववत् । कल्पकोटिसहस्रार्जित-
पापक्षयार्थं ब्रह्माणं हृतेन स्नापयेत् । शुक्लप्रतिपदि हृतस्नानादेक-
विंशकुलसुदृढ्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः । क्षीरस्नाने गवायुतदानफलम् ।
चतुःपष्टिपलपयसा स्नानं ब्रह्मलोकाप्तये । दध्ना स्नानाद् विष्णु-
लोकप्राप्तिः । दक्षुरसस्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । मन्त्रपूतकपिला-
पञ्चगव्यकुम्भवारिस्नानं पूर्वतः शतगुणम् । फलोदकस्नानादर्क-
सालोक्यम् । सर्वोपधिस्नानात् कामगविमानेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
गन्धचन्दनोदकेन स्नानाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । पाटलोत्पलकरवीर-
पद्मानामेकतमादक^३स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कर्पूरागुरुतीय-
स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गायत्रीशतजपनिर्मलाश्वःस्नानं ब्रह्म-
लोकदम् । शीताम्बुना धारीण्यपयसा हृतेन च क्रमात् स्नपयित्वा

(१) १. अथ ब्रह्मणो वानादिपञ्चम्याम् ।

(२) १) Omit the portion bracketed

(३) १. उप्येन शोतेन ।

(४) १) स्नानेन ।

पूजा कृत्वाश्वमेधसहस्रफलम् । सानपात्रविशेषात् फलवि
पूर्ववत् ।

ब्रह्मणो दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्वर्गं वरम् ।

स्वर्गनादर्वनं श्रेष्ठं घृतज्ञानमत. परम् ॥ ५

* १ Reads the following after this mark —

भविष्ये.—

अथाहुषेपनं कृत्वा दिव्यैर्मन्त्रैः सुगन्धिभिः ।
वर्षकोटियतं दिव्यं ब्रह्मणास्त्रं नृपराजतः ॥
मन्त्राहुषेपनं पुण्यं सेपनं चन्द्रमस्य च ।
चन्द्रनादगुरोर्ज्ञेयं पुण्यमतगुणं तपः ॥
कृष्णागुरोर्विशेषेण हि पुण्यं फलमादिशेत् ।
तस्याश्नतगुणं पुण्यं कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
यः समाजयते कञ्च चन्द्रनागुरङ्कुलं वै ।
कर्पूरवारिभिर्मन्त्रैस्तथा कस्तूरिचान्विते ॥
वर्षाकाञ्च कोटियतं विदुस्तु सिद्धयान्वये ।
पुनः सज्जयते भूमौ राजराजो न कश्चन ॥
चन्द्रनागुरङ्कर्पूरेऽक्षयिणिष्टे सङ्कुलं वै ।
ब्रह्मणोऽङ्गुलीं समाजय्य कस्तूरकोटिं वसेद् दिवि ॥
सर्वोक्तं तासद्वलेन शुभमन्त्रैः प्रवर्णितम् ।
दशवर्षं वृक्षाणि वीरं मित्रपुरे वसेत् ॥
भक्त्या निवेद्य ब्रह्मार्थं तासद्वलेन वराधिप ।
दशवर्षं वृक्षाणि वीरं मित्रपुरे वसेत् ॥
मायूरव्यजनं कृत्वा ब्रह्मणेऽतीवशोभनम् ।
कस्तूरकोटियतं पूज्यं प्रभञ्जनपुरे वसेत् ॥
दद्याद् ब्रह्मणे च परं (?) यथिरत्नविभूषितम् ।
हेमरौप्यादिदमकं वा तस्य पुण्यफलं श्रुत्वा ॥
यामरव्ययवृक्षापदिव्यस्त्रीपरिवारितम् ।
नङ्गागौरविमानस्तद्विरं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥

। न नम्रपूजायां यद्यपि पृथ्वाणि नोक्तानि तथापि प्रपञ्चसारादिषु पूजासाध-
नोक्तानि साक्षाणि । एवं मण्यपत्यादिदेवतान्तरपूजायाम् । विशेषतश्च भविष्ये,—
पाटनोत्पलपद्मानि करवोरानि सन्वेदा ।

स्त्रानेऽपत्तानि । श्मराणि । योज्यानि स्त्रिराणि कुरभीणि च ॥

त्वेन स्यादोक्तानि पुण्याणि पूजाया माह्वयेर्षोद्धाणि । यदा तु

यिःपुजाकृप्याणि वैष्णवेनाहितानि वै ।

अन्वेष्टाभ्यः देवाभ्यः कायतानि अनीयिभिः ।

इति वचनात् क्रियते तदा शिवशुद्ध्याख्यायि ब्रह्मणो गत्येयस्य चार्तिवेदादेश
बोध्यम् ।

अथ नैवेद्यम् ।

हेतुनाशो यो इत्यादिवाच्यं प्रकृत्यान्वितः ।

सिद्धये सिद्धये वसिष्ठं नमः ॥

एतद्व्युत्पन्नं पुण्यमन्तेषां पुण्यमव्युत्पन्नं ।

यो इत्याहु मन्त्राणेऽर्चानि तस्मादुद्दिष्टुषितं फलम् ।

तस्माद् विष्णो ऋ इत्यर्थं द्विगुणं फलमश्नुते ।

रहायाप्रदानेन फलमेतद्व्यपेक्षम् ।

यत्तु भविष्ये नान्यभेदेद्यमभिहितम् ।

स एहं हृद् हृदयापेक्षया दृष्ट्या मेहवर्त्तकः ।

सप्तमि शोषिका दुग्धा घ्राणवर्धनात्मिका । १५

पदानि धन, वन, यज्ञानि आद्यानि विविधानि च ।

इति तत् पूजानैरेवार्थे ।

अथ महाभारतः ।

तत्त्वसाधकहितायाम्,—

मह्यभागै ब्रह्मज्ञीयान् पशुदमे तथोपर ।

अथेत् पद्मोद्भवैर्गोमैः कृष्णपान्थक्यादिस ॥

अप्रोपरोक्तहाता व्यादु भाङ्गानां युधि कदा ।

एवं को वक्तंते विष्णु अकृत्रकालरेभयि ।

चतुर्वेदी च तः भूया इत्येकं च भाद्रपदम् ।

इति निष्ठायादयहाते नावाविधवद्भावाधनधर्मादि ।

अथ विष्णोः ।

नरसिंहपुराणे,—

नरसिंहमृहे नित्यं यः सम्भार्जनमाचरेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥
गोमयेन मृदा तोये र्यं कुर्यादुपलेपनम् ।
चान्द्रायणफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
निर्मात्यमपक्वप्याथ तोयेन स्नाप्य केशवम् ।
नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
गोदानस्य फलं प्राप्य दानेनास्वरशीभिना ।
नरसिंहपुरं प्राप्य मोदते कालमचयम् ॥

वराहपुराणे,—

पयादालीपयेद् भूमिं गोमयेन दृढव्रत ।
तस्य दृष्ट्वा विलेपन्तु मम तुष्टिः प्रजायते ॥
लिप्यमानस्य विद्यन्ते यावन्तो जलविन्दवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
अभ्युक्ष्यं च यः कुर्यात् पानीयेन सुरालये ।
स शान्तपापो भवति नात्र कार्या विचारणा ॥
हरेर्गृहं सदा यस्तु तनमोदतविप्रपैः ।
विसन्ध्यं प्रोचयेद् भक्त्या महापापैः प्रमुच्यते ॥

(१) १ अथ सकलद्वाराधनप्रयोजनपूर्वकानां विधौ विष्णुवाराधनमभिधीयते ।

(२) गोदानफलम् ॥

तथा,—

कल्पमेव मनुष्याय हन्याद् भेरीं यद्योदिताम् ।
यदि भेरी न विद्येत क्वाटं तत्र वादयेत् ॥
दीपं न ज्वालयेद् यावत्तावद्देवं न संस्पृशेत् ।
दीपं प्रज्वालयित्वा तु हस्तशौचम् कारयेत् ॥
चरणौ वन्दयित्वा तु दन्तकाष्ठमुपानयेत् ।

तथा—

निर्मास्य शिरसः कथिद् भक्त्या चापीक्ष्य मानवः ।
कुर्यात्तु मुखकर्माणि स्वच्छेन सलिलेन च ॥

अत्र हारोद्घाटनदन्तधावनादिषु ब्राह्मपुराणीयमन्त्राज्ञानि-
ऽपि प्रणवेन सर्व्वं करणीयम् । “यः प्रणवमधीते स सर्व्वमधीते”
इति सर्व्वमन्त्रप्रत्याम्नातत्वेन तापनीयश्रुतौ ‘प्रणवस्य विधानात् ।
नरसिंहपुराणे,—

गोतवाद्यादिकं नृत्वं शङ्खतुर्ग्यादिनिःस्वनम् ।
यः कारयित्वा विष्णोस्तु सन्ध्यायां सन्दिरे नरः ॥
सर्व्वकालेऽविशेषेण कामगः कामरूपवान् ।
स्वर्गात् स्वर्गमनुप्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

अथ स्नानम् ।

तत्र प्रथमभ्यञ्जनम् । वाराहे,—

शीघ्रमभ्यञ्जनं कुर्याद् दद्यात् तैलं घृतञ्च यत् ।

“अभ्यङ्गे पञ्चविंशती”ति पञ्चविंशतिपलमिततैलं घृतञ्च तावत्
तथा शिरसि प्रदद्यात् पश्चात् दक्षिणाङ्गे ततो वामाङ्गे ।

‘पश्चात् पृष्ठे पुनर्यैव पादौ पश्चात् कटिं तथा ।

एवमभ्यञ्जनानन्तरमुदवर्त्तनम् । वाराहे,—

कलायस्त्रापि चूर्णेन पिष्टचूर्णेन वा पुनः ।

एतेनोदवर्त्तनं कुर्याद् गन्धद्रव्यैश्च संयुतम् ॥

नारसिंहे,—

‘यवगोधूमचूर्णैश्च उद्दहर्त्तव्येन वारिणा ।

प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

तोयेन भक्त्या सस्त्राय विष्णुलोके महीयते ।

स्त्राय दध्ना सकृद्विष्णुं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

यः करोति हरैरर्चा स्नापनं मधुना नरः ।

अग्निलोके स भोदित्वा पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥

घृतेन स्नापनं यस्तु पर्वकाले विशेषतः ।

(१) Y पश्चात् पृष्ठे ततः पादौ () ततः वामाङ्गम् । एवमभ्यञ्जनम् -

(२) Y यवगोधूमचूर्णैश्च उद्दहर्त्तव्येन -

१) विष्णुलोके महीयते ।

नरसिंहाकृतैः कुर्यात् शङ्खमेरीनिनादितम् ।

पापं सकलमुन्मुच्य विष्णुलोके महीयते ॥

पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तिः ।

[ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते ॥]

ब्रह्मकूर्चविधानं न परिमाणार्थं “स्नाने पलशतं ज्ञेय”मिति परिभाषणात् । किन्तु

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वयेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्षावुति वै दधि ॥

तेजोऽसोति हृतश्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ।

इति मन्त्रप्राप्तार्थम् ।

पयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलायाश्च तथा हृतम् ॥

दधि च क्षणवर्णाया एतद् वै पञ्चगव्यकम् ।

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

इन्द्रि वायुः सदा देवः सोमः क्षीरे हृते रविः ॥

पानोद्य निर्मय्य प्रणवेन मूलमन्त्रेण स्नानम् ।

पादपीठन्तु यो भक्त्या बिम्बपत्रेण धर्षयेत् ।

उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कुशपुष्पोदकस्नानाद् ब्रह्मनोकर्मवाप्नुयात् ।

रत्नोदकेन साधितं कौशेयं हेमवारिणा ॥

(1) Y. Omits the portion bracketed

(2) Y. ब्रह्मकूर्चविधाने परिमाणार्थं स्नानं मनपत्रं सेवयति परिभाषणात् ।

नरसिहन्तु संस्नाप्य कर्पूरागुरुवारिणा ।
 इन्द्रलोके स मोदित्वा पश्चाद् विष्णुपुरे वसेत् ॥
 पुण्योदकेन गोविन्द स्नाप्य भक्त्या नरोत्तमः ।
 सावित्र लोकमाप्ताद्य विष्णुलोके महीयते ॥

विष्णुधर्मै,—

आह्नाद निर्वृति स्नास्थामारोग्यञ्च सुरूपताम् ।
 सप्तजन्मान्यवाप्नोति नरः स्नानप्रदो हरौ ॥
 'स्नानार्थसुरभीक्षीरं महिव्याद्यास्तु वर्जिताः ।
 दुःस्वप्नाशनं श्रेयसमङ्गल्यविनाशनम् ॥
 मङ्गल्यवृद्धिदं दध्ना स्नपनं द्विजसत्तमाः ।
 स्नाप्य दध्ना सकृद्विष्णु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 गवां शतस्य विप्रेभ्यः सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 वृत्तप्रस्थेन तद् विष्णोर्लभेत् स्नानान्नसंशयः ॥
 अयने विपुवे प्राप्ते यः स्नापयति केशवम् ।
 वृत्तप्रस्थेन वै पापं सकलं स व्यपोहति ॥
 पलं सुवर्णाद्यत्वारः प्रस्थः पौडशकं पलम् ।
 वर्षकोटिसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।
 तद्वृत्ताभ्यश्चनाद् विष्णोर्दहेत् सर्वं न शक्यः ॥

अभ्यञ्जनं पञ्चविंशतिपन्नेन ।

रोगार्त्ता मुच्यते रोगाद् बद्धो मुच्येत दम्बनात् ।

मयान्मुच्येत 'भीतश्च घृतेन स्नापयन् हरिम् ॥
 प्रतिमासं सिताष्टस्या घृतेन जगतीपतिम् ।
 स्नापयित्वा समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च गव्येन 'माहिषेण वा ।
 स्नपन देवदेवस्य महापातकनाशनम् ॥

मधुना स्नानाद् विष्णुलोकप्राप्तिः । इक्षुरसेन विद्याधरलोकः ।
 खण्डेन स्नाने पापक्षयपूर्वकविष्णुलोकमहि(त)त्वम् । 'वीजोदक-
 स्नानात् क्रियासाफल्यम् । पुष्पोदकेन शीलाभः । फलतीयेन
 क्रियासाफल्यम् । 'पञ्चानृतस्नानं महापातकनाशनम् ।

तच्चैवम्,—

दुग्धेन दध्ना चाज्येन मधुना चैश्वरेण च ।
 प्रत्येक जनपुण्याभ्यां धूपेनान्तरितं तथा ॥
 अश्वःपलैश्चतुर्भिस्तु 'सम्पूर्णं गडुकं स्मृतम् ।
 गडुकञ्चाष्टनीहोत्रं कर्पाभ्यधिकपट्पलैः^१ ॥
 गडुकानि जलस्याथ प्रदेयानि यथाविधि ।
 घृतञ्चाष्टोत्तरश्वैव तथाष्टाष्टौ सदैव हि ॥

(१) Y भीतस्तु •

(२) Y इति या श्रुप ।

(३) V वीजोदकेन स्नानात् •

(४) १ दशानृतस्नानेन महापातकनाश ।

(५) १ सम्पूर्णगडुक •

(६) १ पट्पलैः ।

अनुक्तपरिमाणस्नाने पन्नगतम् ।

मृत्कुम्भात् ताम्रकुम्भेऽसु स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।

रौप्येर्लघोत्तरं प्रोक्तं हैमैः कोटिशुणं भवेत् ॥

जलाढकसपूरांसु लोहजान् कारयेद् घटान् ।

षष्ठाधिशधिकगतपन्नपूरांसु मार्त्तिकान् ॥

स्कान्दे,—

शङ्खस्थितेन तोयेन यः स्नापयति केशवम् ।

कपिलागतसहस्रस्य दत्तस्य फलमश्रुते ॥

अचतपुष्पान्वितशङ्खतोयस्नानात् पूर्वकृतपापक्षयः । तिल-
कुसुमयुतशङ्खतोयस्नानाद् विष्णुलोकप्राप्तिः । अष्टाक्षरेण शङ्खस्थित-
गन्धोदकस्नानाभ्योचः । शङ्खस्थतीर्थजलस्नानात् कुलशतीवारः ।
शङ्खस्थितकपिलाक्षीरस्नानाद् यज्ञायुतसहस्रफलम् । “अश्विनी
भैषज्येन” इति “अभिषिञ्चामि” इत्यन्तेन स्नानकाले नृत्यादि-
करणम् । ['स्कान्दे],

कृष्णं सन्तोषयेद् यसु सुगीतैर्मधुरैः स्वरैः ।

सामवेदफलं तस्य जायते नात्र शङ्कः ॥

यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावे वाङ्मे च भक्तिः ।

अनिर्दहति पापानि मन्वन्तरगतेष्वपि ॥

गीतवाद्यादिनिर्घोषं देवदेवस्य कारयेत् ।

घण्टाऽभावेऽप्यशक्तस्य सर्व्ववाद्यमयो यतः ॥

जयकारस्य करणाद् वन्द्यो भवति भूतले ।

पदे पदे क्रतुफल यात्रानुगमनं हरिः ॥

['सर्वं सम्पूर्णतामेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥]

स्तोत्रैः स्तुत्वा हरिं पापान्मुक्तो विष्णुपुरे वसेत् ॥

स्नान्दे,—

स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।

मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरयतानि च ॥

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ।

विष्णुकीर्णस्त्रनेनैव करोति स्नपनं हरिः ॥

मृदङ्गवाद्येन युतं पणवेन समन्वितम् ।

अर्चनं वासुदेवस्य सन्तुल्यं मीघदं नृणाम् ॥

स्नानकाले च देवस्य पठेन्नामसहस्रकम् ।

प्रत्यक्षं भवेत् पुण्यं कपिलागोशतोदभवम् ॥

गीतवाद्याद्यभावे तु कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।

न लौकिकैः स्तवैर्देवास्तोत्रयेद् वाद्यजैरपि ॥

वाद्यजैर्वाद्यवाद्यगमस्यैः ।

'लौकिकनिषेधापवादमाह,—

अदुष्टनक्षत्रं देवं स्वयं धिरचिताचरैः ।

सुयन् ब्राह्मणयार्दूलाः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

(१) १. Omits the portion bracketed

(२) १. लौकिकविशेषापवादमाह ।

तथा,—कुर्यादारत्निकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद् दिवि ।

मन्त्रहोनं क्रियाहोनं यत् कृतं पूजनं हरिः ।

सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥

नीराजनञ्च स्वर्णादिपात्रे मोमवादिहृतपद्मकस्तिकग्रीवस्त-
कोस्तुभध्वजसहित'दूर्वाञ्चतचूतन्यग्रोधाखत्यपत्रसहिते नानावर्ति-
युक्तदोष कृत्वा वन्दापनम् । 'स्तान्दे,—

कृष्णायतो महाभक्त्या कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।

प्रत्यक्षरं क्षमेत् पुण्यं कपिनाशतदानजम् ॥

वृक्षगुलुःसाममन्त्रैश्च कृण्वं सन्तोषयन्ति ये ।

कल्पान्तं ब्रह्मलोके 'तु ते वसन्ति द्विजीवमाः ॥

योगशास्त्राणि वेदान्तं 'ये जनाः कृण्वन्निधौ ।

पठन्ति रविचिह्नं ते भित्त्वा यान्ति न संशयः ॥

यः पठेद्रामचरितं भारतं व्यासभाषितम् ।

'पुराणानि महोपाय प्राप्ता मुक्तिर्न संशयः ॥

तथा,—अगम्यागमने पापमभक्ष्यस्य च भक्षणे ।

सर्वं तन्नाशमायाति मण्डयित्वा हरिर्गृहम् ॥

अणुमात्रञ्च यः कुर्यान्मण्डनं केवलायतः ।

शुद्धा धातुविकारैश्च कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥

(३) Y. दधिदूर्वाः ।

(४) Y. अन्तःपुराणे ।

(५) Y. = च० ।

(६) Y. बोधनम् ।

सर्वतोभद्रमण्डल परिभाषायामुक्तम् ।

शालग्रामशिलाये तु यः कुर्यात् स्वस्तिकं 'शुभम् ।

कात्तिके तु विशेषेण पुनात्वासप्तमं कुलम् ॥

स्वस्तिक माधवस्याग्रे यः कुर्याद् बहुरूपकम् ।

सप्तजन्मानि वैधव्यं न 'साप्नोति कदाचन ॥

^१स्वस्तिकमण्डलञ्चैवम्,—

षष्ठादष्टादशकैः पदानां त्रिशतं भवेत् ।

चतुर्विंशदधिकं तत्र मध्ये षट्त्रिंशताम्बुजम् ॥

स्वस्तिकाष्टकमाशासु लिखेद् विधिवदौष्ठ्यम् ।

षट्त्रिंशत्कोष्ठकैरेकं स्वस्तिकं दिशि कारयेत् ॥

पद्मावसानसूत्राणि स्थापितानि न लोपयेत् ।

एकं त्रीणि वह्निः पञ्च नव कोष्ठस्य मार्जनात् ॥

अथ द्वादशकोष्ठैः स्वस्तिकं कार्यमीदृशम् ।

षोडशषोडशकोष्ठैः स्वस्तिकाष्टकमालिखेत् ॥

अन्तरेकं वह्निस्त्रीणि स्यादेवं कोष्ठमार्जनम् ।

पदैः षोडशभिर्मध्ये 'पञ्चकं परिकल्पयेत् ॥

मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं खेतपीतारुपासितैः ।

रजोभिः पूरयेत् तानि स्वस्तिकानि शिष्यादितः ॥

(१) Y शुभम् ।

(२) D साप्नोति ।

(३) १ स्वस्तिकमण्डलञ्चैवम् ।

(४) D षट्त्रिंशत् ।

महापातकयुक्तोऽपि पातकी चोपपातकी ।
 विमुक्तपापो भवति, विष्णुयतनचित्रकृत् ॥
 यावन्ति विष्णुरूपाणि सुरूपाणि 'विलेखयेत् ।
 तावद्युगसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ।

स्कान्दे,—त्व पुरा सागरीत्यसी विष्णुना विधृतः करे ॥
 नमितः सर्वदेवैस्त्वं पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ।

इति शङ्खमादाय,—

शङ्खे कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेत् केशवीपरि ।
 वारि धेनुसहस्राणां फलं प्राप्नोति तावता ॥

ज्ञानान्ते—देवस्य मस्तकं कुर्यात् कुसुमोपहितं सदा ।
 इति वचनाश्रित्य पुष्पं दद्यात् ।

भ्रामयित्वा हरे मूर्द्ध्नि मन्दिरं शङ्खवारिणा ।
 प्रोचयेद् वैष्णवो यस्तु नाशुभं तदृष्ट्वा भवेत् ॥
 कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम् ।
 यो ददाति तिलैर्मिश्र चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

*[इति विष्णुगृहकार्याणि ।

(1) Y. सुखेययेत् ।

(2) Y. फलमाप्नोति ।

(3) Y. Omits the portion bracketed

* Y reads the following after this mark —

अथ महाध्यानम् ।

महाध्यानेन गोविन्द सम्पद् कृपाय पातय ।

सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र काया विचारया ॥

राजाभिचौरदुर्भिक्षमहारोगाद्युपद्रवे ।
उत्तम स्तूपन कार्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥

तद्विधि —

अक्षये रणयेद् दुग्धं कवचेनावशुष्टयेत् ।
अश्वतोकरं कृत्वा वासुदेवेन भक्तयेत् ॥
अभिषेकस्तु भूलेन गङ्गुजाना ततो भवेत् ।
अर्घ्यादिधूपपर्यन्तं सप्तो (ततो) विष्णुः () उभर्चयेत् ॥

एव दध्यादिभक्तविशेषं दधि चतुर्वर्धयेत् । एतं प्रयुज्जेत् । चक्षुर्निरुद्धेन ।
खण्डं पारायणेन । श्रीं नमो भगवते वासुदेवाय । आ नमो भगवते चतुर्वर्धनाय
आ नमः । श्रीं आ नमो भगवते प्रद्युम्नाय श्रीं आ नमः । श्रीं नमो भगवते
प्रद्युम्नाय (अमिरुद्राय) श्रीं अ नमः । श्रीं श्रीं श्रीं नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीं श्रीं श्रीं नमः ।

तथा,—

सर्पिं पञ्चसङ्ख्येण नोविन्देत्तु विवस्व वा ।
महास्नानं नरं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नृहृत्कावोत्तरे —

पयोदधिहृत्तानास्तु सङ्ख्येणोत्तरद्वये ।
महास्नानं यत्नानास्तु कलानामपि तत्सुखमम् ॥

तथा —

महास्नाने प्रसङ्गे ॥ स्नानमष्टविधं श्रुतम् ।
सक्तं चैव सुगन्धं च सुरद्रव्यं फलद्रव्यकम् ॥
सर्वविधिजलशुद्ध्यन्तु स्नानयेत्तु कस्य गुणि ।

अन्यद्विजलान्गरमष्टविधत्वाय । अत्र यद्यपि

यत्नानां द्वे सङ्ख्ये तं महास्नानं प्रकीर्तितम् ।

इति पञ्चद्वयेण मिलित्वा सङ्ख्यद्वयमिति प्रतीयते । तथा (पि) सङ्ख्या
उत्तरद्वयैरिति यत्नानामपि तत्सुखमिति यत्नादकापि सङ्ख्यद्वयविधाभाश्च प्रत्येक
सङ्ख्यद्वयम् । त्रैलोक्यगङ्गादिमहास्नाने सङ्ख्यद्वयमेव । तत्राप्यष्टद्वयस्नानाद्रत्या
देतद्भूतगार्तिकेनोदकानि (आदि) स्नानं यत्तपयेत् । त्रैलोक्यद्वयान्नात् (तत्तत्)
द्रव्ययोगेन सुराभाषायादि सर्वविधगण । नन्योदके सर्वत्रैव स्नानात् ।
चन्दनाभावे अगुरुद्रव्योयोरजटाभाषीयुरा इति च ।

महासूत्रप्रयोग ।

सार्वभौमत्वकाय परमैश्वर्यकायो पञ्चयान्तिकायो महारोगोपशमकायो
 रानाम्निघोरदुर्भिक्षादन्यतमोपश्वनिदृष्टिकायो वा विष्णुमूर्त्तौ महासूत्रप्र
 करिष्य इति साक्षात्ताय सङ्ख्यस्य वैकल्पिका (चिन्ता) वधारण्य कलाचार्यै
 दृष्टुयात् । अप्याचार्य द्वारपात्रपूर्णां कृत्वा देवमृष्टे प्रविश्य पञ्चोपचारेण देव
 सम्पूज्य देव तत्र स्नानमण्डपं नयामीति विज्ञाय त्वर्ययोपपूज्य देव स्नान
 मण्डपं गत्वा तत्र ध्यामाद वितानवन्धनं कलमखण्डपुष्पयुक्तं कृत्वा तत्र स्थानम्
 कृत्वा शायकालमध्याह्निक्य देवदक्षिणेऽष्टाधिकशतपलतैलपात्रे रज्ज्वस्त्रं प्रक्षाल्य
 शान्तिं साधयतपलहतपात्रे शुक्लस्त्रञ्च प्रक्षाल्य ततोऽष्टादि क घतमभित प्रक्षाल्य
 स्नानाय ब्रूयाच्च सच्चिदाय साक्षने उपविश्य भावनाचतुष्टयान्तं समन्तं व्याप्य
 कृत्वा स्नापनाय भूतिं ध्यात्वा साक्षात्कार्यं सङ्ख्यस्य स्नानोपयोगिसम्बन्धं प्रक्ष
 पञ्चोपचारेर्देव सम्पूज्य

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धहारेति गोमयम् ।

आप्यायस्तेति वै चारं दधिस्नानमेति वै दधि ।

ततोऽष्टि शुक्लमिच्छात्वे देवस्य तत्र कुशोदकम् ।

इति पञ्चगव्यं मृष्टीत्वा प्रथमनैकोक्त्य भूतेनाभिधन्त्रा तेनैव हृदा स्नापनम् ।
 अन्तरा कुशोदकपलघतनं स्नापनम् । सर्वज्ञानरा स्नानं पलघतेन । भूतेन कुशोदक
 मभिधन्त्रा हृदा स्नापयित्वा अन्तरा स्नानं कृत्वा पञ्चोपचारे सम्पूज्य भूतानि
 व्यानतद्वतविशतिपलेन भूतेनाभ्यङ्ग्यान्तरा सङ्ख्याय भूताभिधन्त्रातयाविशतिपलेन
 भूतेनोदुवर्त्य अन्तरा स्नानं कृत्वा अस्त्राय राजिकाभि विद्वाधै वा निभत्या
 भूताभमान्त्रपञ्चविशतिपलशुभान्तकेनातुलित्यान्तरा सङ्ख्याय सर्वभूतेन
 विद्वज्ज्ञानरा सङ्ख्यायार्थादिभूपान्त्रे सम्पूज्य शान्तिपटमयसाम्प्रतिहृदयेन
 नीराज्योप्योदकै सङ्ख्याय विशेषार्थै सङ्ख्यायार्थात्तरसङ्ख्यायपलपरिमितं चौर
 सङ्ख्यायान् चौरनार्थायान् प्रोक्ष्य मन्त्रद्वयाभ्यामभ्यर्च्य स्त्राय सरस्वत्या च वचनाय
 शुण्ड्य धेतुसद्रयामृतीकृत्य यौ नमो भगवते वासुदेवाय यौ नम इत्यभिधन्त्र
 स्नानादिपल कृत्वा देव स्नानोदके विचिन्त्य भूतधन्त्रसङ्ख्याय श्रीकृष्ण श्रीरेण
 स्नापयामीति स्नापयेत् । कर्षाधिकशतपलपरिमितहृदादिनिमित्तजननद्व
 पलद्वयपाद्मगठकेनाष्टोत्तरशतवारं भूतेन स्नापनम् । भूपान्त्रे सम्पूज्याष्टोत्तर
 सङ्ख्यायपलदधिस्कारं । दधि प्रोक्ष्यादिनि सङ्ख्याय यौ नमो भगवते
 मङ्गपथाय इत्यभिधन्त्रं पूज्य हृदं दध्ना स्नापनं भूतम् । गठकस्नापनं पूज्यत्वं ।

धूपान्पूजा । अष्टोत्तरसहस्रहयपलमितपञ्च सङ्ख्यं श्रीं नमो भगवते प्रद्युम्नाय
नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्तूपनम् । गङ्कस्नान पूर्ववत् । धूपान्पूजा ।
अष्टाधिकसहस्रहयपलमितमधु मोक्षणादिभि सङ्ख्यं श्रीं नमो भगवते श्रीं
रुद्राय श्रीं श्रीं नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्तूपनम् । गङ्कस्नान धूपान्पूजा । अष्टा
भरसहस्रहयपनामत स्रष्टमिन्दुरस वा मोक्षणादिभि सङ्ख्यं श्रीं नमो भगवते
नारायणाय श्रीं श्रीं श्रीं नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्तूपनम् । गङ्कस्नान धूपान्
पूजा पूर्ववत् । ततोऽष्टोत्तरयत्तपलमितनारिकेलोदक सङ्ख्यं मूलेनाभिमन्त्र्य
तेनैव स्तूपनं पञ्चविंशतिपलमितयशोधूमधूर्त्तानन्दस्य गुडोदकेन सङ्ख्याय धूपान्
सम्पूज्याष्टोत्तरयत्तपलमितेनुरस सङ्ख्यं मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव स्तूपयित्वा गुडा
दकेन स्तूपयेत् ।

अथाष्टविधजलस्नानम् । (१)

धूपान् सङ्ख्याष्टाधिकसहस्रहयपलमितसङ्ख्यं मूलेनाभिमन्त्र्य
तेनैव स्तूपयित्वा गुडोदकेन स्तूपयत् धूपान् सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रहयपलमित
हिरण्योदक सङ्ख्यं मूलेनाभिमन्त्र्य तेन सङ्ख्याय गुडोदकेन स्तूपयत् । धूपान्
सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रहयपलमितपद्मजानीपुष्पोदक सङ्ख्याभिमन्त्र्य स्तूपयित्वा
गुडोदकेन स्तूपयत् । धूपान् सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रहय पल मितसर्वापिधजन
सङ्ख्यं मूलेनाभिमन्त्र्य तेन सङ्ख्याय तेनोदकेन स्तूपयेत् । धूपान् सम्पूज्याष्टोत्तर
सहस्रहयपलमितगुडोदकं सङ्ख्याभिमन्त्र्य तत्र सङ्ख्याय तोयेन स्तूपयत् ।
इति विधिस्नानम् ।

अथ पुष्पाद्यन्तमकनखे वस्त्रपुतमष्टोत्तरयत्तपलपरिमितजलं जलदेवत
मन्त्रं पूजयित्वा कृपापाभार्यकपूर्वजातीचम्बुपाटनाशितकरवीरमज्जिका
कमलोत्पलचन्दनागुरुकुङ्कुमादिकं पविष्यातुष्टुपनारविजम्बुवराजं विन्द्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन स्तूपयत् । पुष्पस्रष्टेन तेनोदकेन स्तूपयत् । पञ्चवनं गुडोदकेन
स्तूपयत् । छत्रप्रक्षेपाङ्गमोम्बनम् । कर्पूरादिपुष्पचन्दनातुष्टुपनम् । वस्त्रहय
परिधापनम् । सङ्ख्यपदानम् । छत्रप्रस्तुतिपुष्पमावादानं च कृत्वा पुष्पाग्राणि
रत्ना विनोमाद्यजपस्तुतिप्रणामकवधमप्यष्टोदशवर्णानि कृत्वाष्टिदावधारण
कृत्वा पूजागारे देव स्तूपयत् । ततो महास्नानाकृत्य महापूजा ।

पञ्चविंशतिपलमितं मन्त्रेनानुष्ठप्य छत्रप्रस्तुतिपुष्पमावा धूपो दद्या इति
महामन्त्रिणः । वाक्मन्त्रावन्तमष्टपञ्चकारिणानाविशपुण्यानि । नम
पटादिदन्त्रवस्त्राः । माध्यमं चोम्बेदेहादि नानानैवम् । इत्यष्टावधितमं

अथ दुर्गायाः ।

देवीपुराण,—

देवीयहन्तु यः ब्रह्म सम्यार्जयति नित्यशः ।

स भवेद् वलवान् सोऽख्यधर्मसम्पत्तिसयुतः ॥

देया गृह्णन्तु यः शक्र गोमयेनोपलेपयेत् ।

स्त्री पुमान् वा यथाशक्ति पश्मासाद्य निरन्तरम् ।

स लभेदौषितान् कामान् देवीलोकश्च गच्छति ॥

भविष्यपुराणे—रक्ताकारमण्डल देवीगृहे कृत्वा वैष्णवीली
कांति । पद्माकारमण्डले ब्रह्माणीपुरप्राप्तिः शङ्खचूर्णमण्डल
करणे वाराहोलोकप्राप्तिः । त्रिशूलयुक्तमण्डलेन माहेश्वरीलोकः ।
ववचिद्धितमण्डलेन ऐन्द्रोलोकप्राप्तिः । पीतकृष्णादिवर्णं त्रि-
वल्गाकृतमण्डलेन त्र्यलोकप्राप्तिः । स्वस्तिकमण्डलेन कल्याण
समरलोकप्राप्तिः । निम्नाख्यमपकृष्य दन्तधावनमुखचालने ।

वृताभ्यक्ता वृतस्राता दुर्गा स्वाद्विरुचयेत् ।

यवगोधूमजैशूर्णे धर्षयेद् वस्त्रलेन च ॥

घृतेन पयसा दध्ना क्षण्डिका स्रपयेत्तृण ।

चित्त्वपत्रे पादपीठ घर्षयेत् यन्नतस्ततः ।

अप्रदोषमित वा । अहम्भव आदकमितम् । दग्धश्चानामरादिनामादिपूजोप
 चारा । इत्येव पूजा समाप्ता । आवाय्यदक्षिणा । इति बृहत्कालोत्तरो
 विष्णुमहाध्यानविधिः ।

गोसहस्रशते दत्ते पुष्करे यत्फलं लभेत् ॥

पिष्टप्रदोषक्ष्माश्लक्ष्णादिपञ्चवमेधौषधियवादिविजादभिः शङ्ख-
भेर्यादिनिनादसहितै र्यावद्दिनं नीराजनं तावत्कल्पसहस्रं
दुर्गालोकप्राप्तिः । प्रदीपेन नीराजने सूर्यलोकप्राप्तिः । लव-
णाक्षतैर्विष्णुलोकप्राप्तिः । सुवर्णरूप्यैर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । विकानं
गीतवाद्यनृत्यकरणे षट्संख्यवर्षसहस्रं ब्रह्मलोकप्राप्तिः । पञ्चगव्य-
स्नाने सुरभीपुरप्राप्तिः । कपिलापञ्चगव्यघृतक्षीरैः स्नानं ततः
शतगुणम् । वर्षपद्मसहस्रार्जितपापक्षयार्थं घृताभ्यङ्गः । शृङ्गानवम्या
घृतस्नानेन एकविंशत्युपरुद्धरणपूर्वकं दुर्गालोकप्राप्तिः । क्षीर-
स्नानेनैन्द्रीलोकप्राप्तिः । दधिस्नानेन शिवलोकः । इक्षुरसस्नानेन
विष्णुलोकः । गन्धचन्दनवारिस्नानेन चन्द्रलोकः । श्लेष्मवारि-
स्नानेन वसुलोकः । रत्नजलस्नानेन विष्णुलोकः । द्रोणवित्स्व-
करवीरनोलीत्यलान्यतमपुष्पजलस्नानेन विष्णुलोकः । कर्पूरवारि-
स्नानेन चण्डिकासालोक्यम् । अश्वत्थवारिस्नानेनैन्द्रीलोकः । पितृ-
नुद्दिश्य मधुस्नानाद् वर्षशतत्रयं पिष्टदत्तिः । सर्वैरेतैर्युगपत् स्नाने-
नाखनिधयतसहस्रराजसूययतफलीत्तरं विष्णुलोकः । पौर्णमास्यां
नवम्यामष्टम्याश्च स्नानस्य वाजपेयफलम् । कुम्भविशेषात् फल-
विशेषः । पुष्पवारिणा अर्घ्यदाने स्वर्गः । गन्धोदकाभ्येण गन्धर्व-
लोकः । द्वादशाह्वाभ्येण दशपद्मसहस्रवर्षे स्वर्गः ।

आपः क्षीरं कुमाद्याणि हविरक्षततण्डुलाः ।

तिलाः सिद्धार्थकं दूर्वा कुडुमं रोचना मधु ॥

इति द्वादशाह्वार्घ्यः । द्वादशाह्वार्घ्यावेष्टामिष्टोमफलम् ।

ताम्रपात्रेण पीण्डरीकफलम् । पलाशपत्रपत्राभ्या गोसहस्रदान
फलम् । रौप्यपात्रेण विष्णुयागफलम् । सुवर्णपात्रेण बहुसुवर्ण
यज्ञफलम् । एव सर्वोपचारपात्रे फलविशेष ।

अथ(सूर्य)देवदर्शनप्रदक्षिणनमस्कारा ।

भविष्यपुराणे,—

मेरुमन्दरमानोऽपि राशि पापस्य कर्मण ।
आसाद्य भास्कर मर्त्यस्तत्राश्रयति तत्क्षणात् ॥
य कुर्याद्दर्शन मासमेकाहारी जितेन्द्रिय ।
स यत् फलमवाप्नोति न तत् सर्वैर्महामखै ॥
पार्श्वमास्याममावास्या दर्शन पुण्यद स्मृतम् ।
सप्तम्याच्च तथाष्टम्या दिवसे च रवे सदा ॥

सप्तप्रदक्षिणप्रणामाद् राजसूयाश्वमेधफलम् ।

विवृतं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कारात् परा गतिम् ।
प्रणम्य दण्डवत् भूमौ गति पुण्यशतोद्भवाम् ॥

अथ शिवस्य ।

भविष्यपुराणे,—

लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

सुदूरमपि गच्छेत् यत्र देवो महेश्वरः ।
दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य पातकैर्विप्रमुच्यते ।
सप्तजन्म कृते दंडौ मनीषाक्कायकर्म्मभिः ॥
पूजितं वा महादेव पूज्यमानमथापि वा ।
दृष्ट्वा प्रयाति वै मर्त्यो ब्रह्मलोकं न संशयः ॥
एकं पूजयते भक्त्या भक्त्या चान्यः प्रपश्यति ।
तुल्यमेव फलं ताभ्यां भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
यः प्रातर्देवदेवेश शिवलिङ्गस्वरूपिणम् ।
पश्येत् स याति सर्व्वेष्वादिधिका गतिमेव हि ॥
मध्याह्ने च महादेव दृष्ट्वा यत्र फलं लभेत् ।
सायाह्ने सर्व्वयज्ञानां फलं प्राप्य विमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

स्नातो यः पूर्व्वसन्ध्याया मदा मामभिमगच्छति ।
स मृतो यक्षराजस्य मित्रं भवति वीर्यवान् ॥

तथा,— प्रातश्च दर्शनं गर्भा नैर्ममेनो व्यपोहति ।

आजन्मनस्तु मध्याह्ने सप्तजन्मकृतं निशि ।
 अर्द्धमासकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि सन्त्यजेत् ॥
 सोमनाथं जगन्नाथं दृष्ट्वा सृष्ट्वा विकल्मषः ।
 जायते नात्र सन्देहः अपि चाण्डालयोनिजः ॥

योगशिवीये,—

अङ्गुष्ठमुच्छ्रितं कृत्वा बद्ध्वा मुष्टिञ्च दक्षिणे ।
 पिण्डिकायां न्यसेद्विग्रमङ्गुष्ठेन च संस्पृशेत् ॥
 उभामहेशमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 शिवोभामन्त्रयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छताम् ॥

भविष्यपुराणे,—

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्यायतने नरः ।
 अश्वमेधसहस्रस्य यष्टस्य च फलं लभेत् ॥

अन्यत्र च—

प्रदक्षिणं नम्रं कुर्यात् प्रासादस्य समन्ततः ।
 सव्यापसव्यन्यायेन मृदुगत्या शुचिर्नरः ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ।
 सव्यं व्रजेत् ततोऽसव्यं प्रणालीं नैव सङ्गयेत् ॥

अस्यानेकगुणविधानात् प्रकरणान्तराच्च भिन्नत्वेऽपि सधर्म-
 कत्वादधर्मके भविष्यपुराणोयप्रदक्षिणेऽतिदेशात् सव्यापसव्यादि-
 धर्मप्रवृत्तिः शिवप्रदक्षिणं प्रत्ययान्तरसादृश्या । एवमेकी
 भूतमनाः कुर्यात् शिवे च प्रदक्षिणपथम् । अत्रापि धर्मप्रवृत्ति-
 रिव ।

यदपि

चण्डस्य (च) वृषस्यापि देवस्य च श्रमार्धिभिः ।

मध्ये यात्रा न कर्त्तव्या यत्र निङ्गं क्रियामयम् ॥

इति

वाणे स्वयम्भूनिङ्गे च सोमसूत्र न विद्यते ।

इति कृत्रिम एव निङ्गे सोमसूत्रलङ्घनदोषः ।

सोमसूत्रप्रणालादिनङ्घने तु मङ्गद भयम् ।

इत्यपि सामान्यं कृत्रिमपरमेव । तथापि पुरुषार्थदोषो
वाणस्वयम्भू(निङ्गे)च माभूत् । सव्यापसव्यादियुक्तप्रदक्षिणविधिः
स्यादेवाविशेषात् । तत्त्वसारसंहितायाम्,—

अर्घ्यपात्रं तथा पुष्पमर्चनायागसाधनम् ।

गृहीत्वा नैव कुर्वीत देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥

देवशक्तिपरीवारवाहनानाञ्च मध्यतः ।

प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्यात् सर्वस्य वाद्यतः ॥

प्रासादे मण्डपे गेहे वृक्षमूले वनेऽपि वा ।

पूज्यन्ते देवता यत्र तत्रैवं विधिमाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे,—

नमस्कृत्य महादेवमग्नमेधफनं नभेत् ।

प्रणम्य दण्डवद् भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुयतैरपि ॥

यत्र प्रणामपूर्वकाञ्चनिष्करणं गिरभि फनाय विधीयते ।

प्रणामनमस्कारयोर्भेदात् ।

जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्या शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

सर्वदानोपवासेषु सर्वयज्ञेषु यत् फलम् ।
स्तुतिजप्योपहारेण शिवे तत्फलमाप्नुयात् ॥

स्तुतिः शिवस्य । जपः शैवमन्त्रस्य ।

शिवाहुत्या जगत् कृत्स्नं वृष्टिपातेन धारयेत् ।
यत् सन्ध्यार्थं जगत् पुण्यमग्निकार्येण तत्तमेत् ॥

अग्निकार्यञ्च—

तिनैर्होमः प्रकुर्वीत दधिमध्वाज्यसंयुतैः ।
अष्टोत्तरशतञ्चाज्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

इति वचनादेवं कार्यम् । स्कान्दे,—

इदञ्च परमं गुह्यं यो मे देवि निवेदयेत् ।
अर्कपर्णपुटं पूर्णं हतस्य मधुनस्तथा ॥
अर्चयित्वा च मां देवि यो मे नामानि कीर्तयेत् ।
चतुर्दशामयाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि ।
वामदेव सुदेवेति हरगुप्तेति वा पुनः ॥
उमारपते नीलकण्ठ शान्त श्रीकण्ठ गोपते ।
मर्त्यं भीम पशुपते शङ्कर प्रभवेति च ।
महादेवेति चाप्यन्यं नाम गुह्यं प्रकीर्तयेत् ॥

दिवि देवेषु पूज्यन्ते ।

एतेषामेकमपि यः कथयेद् वा पठेत् सदा ।

स देहवन्धं भित्त्वा तु मामेव प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

इमानि तु महाभागे यो मे नामानि कीर्तयेत् ।

समस्तनिलयो भर्गो भस्माशायी यतक्रतुः ॥

वामदेवः प्रशान्तश्च सर्व्वस्यैव त्रिलोचनः ।

तापसोऽर्थः प्रियः सेव्यो यत्नरूपोऽन्तकाशकृत् ॥

पुराणः पुरुषतय सृत्योर्मृत्युर्जितेन्द्रियः ।

अतोन्द्रियो निरिन्द्रियः सर्व्वभूतहृदिस्थितः ॥

मंसारचक्री योगात्मा कपाली दण्डिरेव च ।

महादेव महादेव महादेवेति चैव हि ॥

पठेदेतन्नियमवान् शृणुयाद् वापि यः सदा ।

स देहभेदमासाद्य योगात्मा गणयो भवेत् ॥

तथा,—

कीर्त्तयन्ति च ये रुद्र सकृदप्यत्र मानवाः ।

सर्व्वपापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥

अश्वमेधसहस्राग्निर्महादेवेति कीर्त्तनात् ।

हरदत्पुत्ररन् मर्त्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ॐ नमो नीलकण्ठाय इति पुष्पाक्षरात्मकम् ।

मन्त्रमाह सकृद् वा यः पातकैः स विमुच्यते ॥

त्रिपुरहर हरादिदेव शम्भो

त्रिनयन शङ्कर रुद्रपाणि ।

भव शरणमितीरयन्ति येऽस्मिन्

भवजलधौ न भवन्ति ते मनुष्याः ॥

जयेश्वर महादेव जय भूतपते हर ।

जयाशेषमहापापमोचक त्रिपुरान्तक ।

इति सङ्कीर्त्य वृजिनं त्यक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्व्याय महादेवाय ते नमः ॥

एतानि मम नामानि यः पठेत् शिवसन्निधौ ।

तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्त्वं वदाम्यहम् ॥

सङ्कदुश्चार्यं रुद्रेति सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

हरेति कीर्त्तिते वापि ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥

‘[भवेति कीर्त्तिते वापि सर्व(सर्प)मिधफलं लभेत् ।]

शर्वेत्युक्त्वा नमस्कृत्य शिवलोके महीयते ॥

वेदैरधीतैः किं तस्य महादेवेति यो वदेत् ।

शिवेति सङ्कदुश्चार्यं मोक्षमाप्नोति मानवः ॥

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः शरेद् देवमीशानं न स पापेन लिप्यते ॥

स्कान्दे,— निर्भ्रात्यं यो हि मे देवि शिरसा धारयिष्यति ।

अशुचिर्भिवमर्थादो नरः पापसमन्वितः ।

नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च सम्भवेत् ॥
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्मात्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महत् शीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥

अत्र धारणाद्व्रतया शुचित्वं विधेयते । तेनाशुचिधारणे दोषः
शुचित्वप्ररोचनायै न पुनरशुचेर्धारणे नरकपातफलकः । केवलम-
विहितरुद्रनिर्मात्यस्यर्गनमशुचेः स्नाननिमित्तान्तरम् । निर्मात्या-
पकर्षणादेर्विहितत्वात् तदा स्नानं न स्नाननिमित्तम् । तेन
शुद्धिकाले धारणमशुद्धिकाले त्यागः । निर्मात्यश्चाङ्गसम्पन्नपुण्य-
गन्धवृतादि न तु नैवेद्यं

ब्राह्मे,—रुद्राङ्गलम् सर्वं ददेत् सर्वं च तत्क्षणात् ।

इति निर्मात्यप्रतिपत्तिमुक्त्वा “भस्माङ्गेभ्यश्च ग्राम्भवे”मिति नैवेद्यस्य
पृथक् प्रतिपत्तिविधानात् । यत्तु योगशिवीये,—

वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ।

गोभूषिरस्यदासादि देवद्रव्यमुदाहृतम् ॥

नैवेद्य गन्धपुष्पाद्यमचिराश्रूयते च यत् ।

तन्मात्यमुपभुङ्क्तं सविर्मात्यमभिधीयते ॥

‘शिवार्चारुद्रनैवेद्यमक्षयं लङ्घनं स्रजाम् ।

दानं वा दीक्षितस्यापि निषिद्धं त्रास्यकाश्रया ॥

उभयथापि निर्मात्यधारणं शुचिना कार्यम् । नैवेद्यस्य
निर्मात्यभिन्नत्वे च

न भुञ्जीत निवेद्यात्र गणानाञ्च शिवस्य च ।

इति वाक्यान्तरात्तत्रिपेधोऽस्त्वेव ।

न धारयेत् कचित् ग्रन्थो निर्मात्यञ्च न दापयेत् ।

इति न धारयेदुपयोगार्थं गृह्यादौ न रक्षयेदित्यर्थः । एवम,—

क्रव्यादो जायते दानाभ्यातङ्गस्तस्य भक्षणात् ।

लङ्घनात् सिद्धिहानि स्यान्निदध्याह्नोदके ॥

इत्यस्य प्रतिपत्तिविधिशेषत्वेऽपि स्मृत्यन्तरे शिवनिर्मात्यदान
भक्षणलङ्घननिषिद्धादपेक्षितानिष्टफल स्यादेव । अत्रापवादवाक्यं
पठन्ति,— रत्नहेमास्थिलिङ्गेषु चले लिङ्गे प्रदक्षिणे ।

गुरुष्वपि च निर्मात्य नाख्यासु प्रतिमासु च ॥

अत्र प्रदक्षिणपदेन वाणस्त्रयभूसिद्धिमुच्यते । अत्र सोमसूत्रा
भावेन प्रदक्षिणसम्भावनाया प्रदक्षिणयोग्यत्वसम्भवात् । गुरुषु
स्थूलतरेषु प्राप्ताद विना वह्नि स्थापिताकाशलिङ्गेषु । आख्यासिति
प्रतिमाविशेषण तेन शिवाख्यासु प्रतिमास्त्वित्यर्थः । तेन छत्रिम
मनुष्यस्थापितलिङ्गमात्रस्य निर्मात्य दोषः नान्यत्रेति अस्य
प्रामाण्येऽपि स्त्रयभूवाणचलरत्नहेमास्थिलिङ्गप्रतिमानैवेदमङ्गलम्
चामोषा प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेवाभक्ष्यम् । अपवादवचनादापदि
कदाचित् भक्षणं न दोषः । यत्तु —

पत्र पुष्प फल तोयमवपानाद्यमोषधम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं यच्चान्यदुपकल्पितम् ॥

इति तदत्यन्तशिवभक्तस्य स्वभोज्ये शिवोपभुक्तिचिन्तामात्र
परमिति उदन्ति ।]

अथ विष्णोः ।

‘स्तान्दे,—

विकालं ये प्रपश्यन्ति सुखं क्षणस्य नित्यशः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिरिच्छुलोकात् कथञ्चन ॥
 अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येत् भक्तितो हरिम् ।
 अहया मोदयेद् यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ॥

‘स्तान्दे—

ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितम् ।
 सकृद् भक्त्या कलौ शक्यं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 ये पश्यन्ति सकृत् क्षणं पद्मपत्रोपरिस्थितम् ।
 भक्त्या पद्मालयाकान्तं तैरामं दुष्करं पदम् ॥
 चित्रस्थं मुण्डरीकाक्षं सयिलासं सविम्बमम् ।
 दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिपु^१ सञ्चितैः ॥
 कान्तिभूषणभागाद्यायित्रे यथात् स्फुटं स्थिताः ।
 तस्मात् सविधिभायान्ति चित्रस्थाः सुविशेषतः ॥

(१) Y अथ दर्शनपञ्चाशदक्षिणादिफलम् ।

(२) Y खन्दुरात्रे ।

(३) Y खन्दुरात्रे ।

(४) Y सविम्बायं •

(५) Y कोटिपुण्ड्रिते ।

दृष्ट्वा सम्पूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।

असंशयमतिप्राप्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

गारुडे,—

यः पश्यति मुखं विष्णो रात्रौ जागरणे स्थितः ।

^१यतजन्मकृतं पापं निमिषार्धेन नश्यति ॥

^२स्कान्दे—

शङ्के कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेत् केशवोपरि ।

सन्निधौ वसते विष्णोः कल्पान्तं क्षीरसागरे ॥

एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणम् ।

पठन्नामसहस्रान्तु स्तवमन्यं पठन्नृप ।

सप्तद्वीपवतीपुष्पं लभेत् प्रतिपदे पदे ॥

रुक्ममासकदानस्य फलं ^३विप्र पदे पदे ।

पुरुषसु समाप्नोति यः करोति प्रदक्षिणम् ॥

प्रदक्षिणं ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।

न ते यमपुरं यान्ति ^४यान्ति पुण्यवतां गतिम् ॥

देवदेवस्य कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणम् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमाप्नुयात् ॥

प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।

पृथ्वीप्रदक्षिणफलं नरः प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

(१) Y. यतजन्मार्जितम् •

(२) Y. स्कन्दपुराणे—

(३) D. विप्रा. •

(४) १. माय—

‘पृथ्वीप्रदक्षिणफलमश्वमेधशतफलप्राप्त्यनन्तरमोचप्राप्तिरूपं भार
तोक्तम् ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्येकं दण्डवत् क्षितौ ।

कीर्त्तयन् मम नामानि यज्ञकीटिफलं लभेत् ॥

अत्र प्रदक्षिणप्रणामकीर्त्तनानां त्रयाणां फलम् ।

त्रिः प्रदक्षिणं यः कुर्यात् साष्टाङ्गञ्च प्रणामकम् ।

दशमश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयाद्वात्र संशयः ॥

प्रदक्षिणं यः कुरुते कार्तिके विष्णुसन्निधि ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥

यत्र यत्र संख्या मोक्षा तत्र तत्र—

एकं प्रदक्षिणं चण्ड्याः सप्तार्के त्रिर्विनायके ।

चत्वारि कैशवस्य स्यात् शिवस्याहं प्रदक्षिणम् ॥

‘अहं द्वयम् । तथा—

नमो ब्रह्मण्यदेवाय यो मां दृष्ट्वाभिवादयेत् ।

भवत्यकल्पयो नित्यं सुखं याति महापथम् ॥

(1) D पृथ्वीप्रदक्षिणफलमश्वमेध । नृफलप्राप्त्यनन्तरमोचप्राप्तिरूपं भारतोक्तम् ।

(2) १. साष्टाङ्गञ्च प्रणामकम् ।

(3) Y. व्याप्नुयाद्वात्र •

(4) १. कैशवे विद्यात् ।

(5) Y. नार्हद्वयम् । E F अर्हद्वयम् ।

(6) Y • देवानेति •

देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।

स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्चा मुनिसत्तम ॥

देवार्चादृष्टिपूत हि शुचि तद् वस्तु कीर्त्तितम् ।

यद्यप्येतद्दर्शनमात्रकाचोनप्रणामविधिप्ररोचनार्थं तथापि तत् स्थानस्यापीच्छ 'सन्देहे तदपनयनप्रतीक्षाया विलम्बापत्ते विधि बाधात् सन्दिग्धश्रीचापवादोऽनेन क्रियते । स्पष्टामेध्यादिदर्शने तु तत्परिहारेणान्यत्र प्रणामसम्भवाच्च विलम्ब इति न तदपवादः । तेनार्चाप्रभूमिभागस्यापीच्छशङ्कया विलम्बो न कार्यः श्रद्धत्वा दर्चाप्रस्यस्य स्पष्टामेधस्य तु परिहारः कार्यः ।

तथा,—

दण्डप्रणाम कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।

रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गे मन्वन्तरयतं नरः ॥

'जातुभ्याश्चैव पाणिभ्या शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वकाममवाप्नुयात् ॥

परमाणूनि यावन्ति ललाटे पुरुषस्य च ।

तावदब्दानि विप्रेन्द्र स्वर्गलोके महीयते ॥

नमस्कारकृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन साष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ॥

(१) Y सवसते तद् •

(२) Y आपवादः ।

(३) १) जातुभ्याश्च पाणिभ्याश्च —

‘पदभ्या कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।

मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

‘[दृशा वीक्षणम् । मनसा नमस्कारः । वचसा नमस्करोमीति वाक्यम् ।]

अभिवाद्य जगन्नाथं स कृतार्थस्तथा भवेत् ।

नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥

‘[विष्णुधर्मो,—

प्रणम्य शिरसा कृण्व यादक्षिण्ये महीतले ।

विकल्पपो भवेत् सद्यो ललाटे पाण्डुपांशुना ॥

एकस्य कृण्वस्य कृतः प्रणामो

दशाश्वमेधावभ्युद्येन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेव जन्म

कृण्वप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

भगवद्गीतायाम्,—

मन्त्रना भव मद्भक्ती मद्याजी मा नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मान मत्परायणः ॥

तथा —

कम्पाद्य ते न नमेरन् महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्मे ।

(1) D दोभ्यां पदभ्यां जानुभ्यामुरसा •

(2) D Omits the portion bracketed.

(3) Y Omits the portion bracketed

विष्णुपुराणे,—

यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरके स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किञ्चित् यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

गीतायाम्,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥
'[ज्ञानयत्नेन चाप्यन्ये यजन्तो मां उपासते ।]

तथा,—

मच्चित्ता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

तथा,—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन् सदा ॥
लोकाध्यक्षं सुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ।
इत्यादि बहुय उक्तं वक्ष्यते च ।

(1) D Omits the portion bracketed.

अथ दुर्गायाः ।

भविष्यपुराणे,—

क्षित्वा भित्त्वाच भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
प्रणम्य शिरसा देवीं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
दुर्गां दृष्ट्वा नरः सोऽपि प्रयाति परमं पदम् ॥
स्त्रपन् तिष्ठन् व्रजन् धावन् प्रजने भोजने रतः ।
यः स्मरेत् सततं दुर्गां स च सुचेत् बन्धनात् ॥
दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवादनम् ।
यद्दनात् स्मरणं येषं स्मरणात् तर्पणं वरम् ॥
तर्पणाच्चासदान्तु मन्त्रिषाजनिपातनम् ।
अहन्यहनि यो दुर्गां पूजयेद् रुधिरादिभिः ।
कुलानां यतमुच्यते ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा,—

चण्डिका बलिदानेन अर्घ्यदानेन भास्करः ।
शङ्करो नृत्यगीताभ्यां नोपवासं विना हरिः ॥

(१) E. F. अथ दुर्गाया दर्शनाद्विफलम् ।

(२) E. F. स्त्रपन्

अथ सर्वदेवसाधारणप्रियाणि ।

शिवोऽभिषेकसन्तुष्टो भक्ष्यतुष्टो विनायकः ।

‘[अनङ्गारप्रियो विष्णुः श्रिया देवः प्रसीदति ॥

ब्रह्माध्ययनसन्तुष्टः कर्मणा च शतक्रतुः ।

वैनतेयः सर्पवरैर्भास्करोऽर्घ्येण तुष्यति ॥

होमेन तु यदः श्रीदस्तेन तुष्टा नवग्रहाः ।

चासुण्याय च देतेया सुरा मांसवसिप्रियाः ॥

धर्म आचारसन्तुष्टः पायसेन सुधाकरः ।

सम्प्रथः कुसुमैः सुष्टो लक्ष्मीः पद्मार्चनप्रिया ॥]

ध्यानेन सर्वदा सर्वे ज्ञानयोगीन मुक्तिदाः ॥

भगवद्गीतायाम्,—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कीन्ते यजन्यविधिपूर्वकम् ॥ -

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातथ्यवन्ति ते ॥

तथा,—

यो यो या या तनु भक्तः श्रद्धयार्चितुमर्हति ।

तस्य तस्याचलां यदां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीदृते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् दितान् ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद् भवत्वल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मदभक्ता यान्ति मामपि ॥

इति मुक्तिफलव्यवधानेनान्यदेवपूजानिन्दा यद्यपि विष्णुभक्तिप्रशंसा
 धेति प्रतिभाति (तथापि) विष्णोः शुद्धसत्त्वप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य
 तद्विम्बरूपस्य वा सर्वोत्कर्षात् रजस्तमोगुणतद्विकारावच्छिन्नानां
 देवतान्तराणां 'गुणतारतम्यावश्यम्भावाद' गुणत्रयसाम्यावस्थाविद्या-
 वच्छिन्नस्य वा विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य 'सर्ववादिसिद्धत्वात्' "अथ
 योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा
 पशुः" इति श्रुतेः । तमेतमग्निचित्त्वध्वर्थ्येव उपासते सामेति
 च्छन्दोगा उच्छम्(?) इति बहुचा जातुर्(?) इति जातुविदः(?) सर्पा
 देवजन इति (सर्पं) देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्या गन्धर्व्यं
 इत्यम्बरस इत्युक्ता तं यथायथोपासते तदेव भवति परिच्छिन्नो-
 पासनायाः परिच्छिन्नफलम् (इति) उक्ता (च) तस्मादेवमेवंवित्
 सर्वैरेतैरुपासीत इति सर्वोत्कर्षकस्य विष्णोरुपास्यत्वं श्रुतेः ।

विष्णुर्ब्रह्माश्च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

इति याज्ञवल्कीयवचनाद्—

वासुदेवं परित्वज्य येऽन्यदेवमुपासते ।

नरकाय भवन्त्येते नात्र कार्या विचारणा ॥

इति दीपश्रुतेः ।

(१) E. F. गुणतारतम्येन गुणतारतम्या •

(२) E. F. सर्ववादिसिद्धत्वात् •

विशेषतय—नान्यदेव नमस्कुर्याद् वैष्णवी न च पूजयेत् ।

नान्यप्रसाद गृह्णीयान्नान्यदेव निरीक्षयेत् ॥

इति निषेधात् मोक्षार्थिना विष्णुन्यदेवार्चनादिकं न कर्त्तव्यम् ।
केवलम्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोऽपकारणम् ॥

इत्युक्तदिशा देवतान्तराराधनस्यापि विष्णूराधनरूपत्वेन—

यत्करोषि यदग्रासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति देवतान्तरपूजनस्यापि विष्णोः समर्पणं कार्यम् । अन्यथा—

स्मृतिश्रुतौ मम वाक्ये यस्तो वल्लङ्घय वर्त्तते ।

घाघ्राच्छेदी मम द्वेषो न भक्तय न वैष्णवः ॥

इति भगवद्वचनविरोधः स्यात् । एवञ्च नान्यदेव नमस्कुर्या

दिति विष्णूराधनोपायबुद्धिं विनेति शेषः । एवञ्च—

शक्तिनिष्ठो भवेत् शैवः शैवो विष्णु प्रपूजयेत् ।

वैष्णवी नारसिंहः स्यात् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति क्रमाराधनमुक्तिफलत्वेनोक्तं तत्तु देवताराधने मुक्तिफलाभिधानं विष्णूराधनद्वारकं मन्तव्यम् । पुत्रपञ्चादिफलाभिधनान्तु विष्णूराधनेऽपि न कर्त्तव्यं किं पुनः विष्णूराधनफलकदेवतान्तराराधने । फलकायनं तत्तत्कामिनं प्रवृत्तिसौकर्याय । कामार्थं तावत् प्रवर्त्ततां पथाद् विवेके कामना त्यक्त्वा प्रवर्त्तिष्यत इत्यभिप्रायः । यच्च वाराहे महादेववाक्यम्—

मां विष्णोर्व्यतिरिक्तं ये ब्रह्मण्य द्विजोत्तम ।

भजन्ते पापकर्मणस्ते यान्ति नरकं नराः ॥

इति । तथा,—

मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।

(तथा)

यस्त्वभेदेन पश्येत तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥

इति । तदुभयतो भेदबुद्धिरेव मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन निन्द्यते नत्वभेदकबुद्धिः । पूजाज्ञत्वेन येन विष्णुपूजायामीश्वराभेदबुद्धिरङ्गं स्यात् । शिवपूजायामपि न विष्णुभेदबुद्धिरङ्गम् । किन्तु शिवाराधनं विष्णुप्रीतये करोमीत्येवं बुद्धिः कार्य्या । यच्च कौर्म्यं जयध्वजस्य विष्णुकर्मणि दृष्ट्वा भ्राष्टभिरभियोगे व्यासवाक्यम्,—

या यस्याभिमतता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।

तस्मात् जयध्वजो नूनं विष्णुाराधनमर्हति ॥

किन्तु रुद्रेणैकात्म्यबुद्ध्या पूज्यो हरिः सदेति तदपि—

विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयात् श्रीगीर्णोरन्तरं तथा ।

अघ्नानां मन्दबुद्धीनां वाक्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥

इति ॥ स्मृत्यन्तरे स्नातकव्रतत्वेन विष्णुरुद्रभेदज्ञानस्य वर्जनीयत्वात् तत्क्षमानार्थत्वात् विष्णुाराधनप्रकरणवाधेन भेदज्ञानवर्जनमेव पुरुषार्थतया बाध्यते न तु विष्णुपूजाज्ञत्वेन विष्णौ रुद्रेण्यबुद्धिः । तत्सिद्धं विष्णुाराधनमेव मोक्षप्रदम् । देवतान्तराराधनं तत्क्षमपणेन विष्णुाराधनरूपम् । शौचाचाराणां सर्वेषां विष्णुाराधनरूपत्वादयं विमेषः,—शौचघ्नानादेर्विष्णुपूजाधिकारसम्प्रादकत्वेन

दृष्टद्वारं देवतान्तराराधनमदृष्टद्वारेण विष्ण्वाराधनपरम् । तथा
चादावेव प्रतिज्ञा—

यदुच्छ्वासादिकं कर्म तत्त्वया प्रेरितो हरे ।
करिष्यामि तवाज्ञेयमिति विज्ञापनं मम ॥
साधु वाऽसाधु वा कर्म यदु यदाचरितं मया ।
तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥
यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
सर्वज्ञैतदस्माभिर्विष्णुभक्तिप्रदीपे प्रपञ्चितम् ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचार-
प्रदीपे देवगृहसंस्कारनिर्मात्यापनयनस्नानस्तु-
तिनमस्कारप्रदक्षिणादिदेवकार्याणि ।

देवकार्यकालेऽपराधप्रसङ्गयेत् तत्परिहाराय यतः कार्यम् ।
तद्वयथा—

अपराधास्तथा विष्णोर्दात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।
यानैर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोक्तवाद्यसेवा तु अग्रणामस्तदयतः ।
एकहस्तप्रणामय तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
उच्छिष्टे चैव वाऽगोचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
पादप्रमार्जनञ्चापि तथा पर्यङ्कप्रस्थनम् ॥

देवातिथिबलिदानानन्तरमपि विष्णुपूजार्थं स्वाशोऽस्तीति न
 विनियोगावशिष्टत्वं सर्वार्थाज्यादेर्ध्रुवागृहीतस्य शेषाभावेन यथा
 ध्रौवेण स्विष्टकृत् । तदुक्तं जेमिनिना,—“अशेषत्वात् नैव
 स्यात् सर्वादानादशेषता ।” त्यक्तस्य पुरोडाशादे पूजान्तर
 नेवेद्यतुल्यत्वेन निषिष्टत्वादेवापरिग्रहः । तत्परिग्रहो विनियुक्त
 परिग्रह एव विनियुक्तावशिष्टपरिग्रह इति नायमपराधस्तत्र ।
 किन्तु निर्माल्यपुष्पदानादिवहोयान्तरं तत्र । आद्ये अवलेहितस्य
 आद्यदाने निषिद्धत्वात् । अवलेहितस्य दानासम्भवेन तज्जातीय
 परत्वादस्य द्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र विनियुक्तार्थपर्यवसानात् ।
 बालाग्निगुरुदेवेभ्यः पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाव
 निर्वपेदिति वाक्यान्तराच्च । पिण्डदानान्ते च

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमद्यापि वा ।

अनिवेद्यं न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

इति सर्वस्य पितॄनुद्दिश्य त्यागविधानात् । “भुञ्जीत पितृसेवित”-
 मिति स्वभोज्यस्य पितृसेवितत्वकथनाच्च ।

पितृशेषपन्तु यो दद्याद्भरये परमात्मने ।

रेतोधा पितरस्तस्य भवन्तोत्यनुशुश्रुम ॥

इति आद्यशेषदाने स्यादेवापराधः । एव “ततो गृहबलि हरत्”
 इत्यादिवचनान्तरात् पितृशेषादपि बलिहरणमिति । केवलं
 आद्यात् पूर्वम्,—

विष्णोर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयाद्वि ।

पितृभ्यः अपि तद्देयं फलस्यानन्त्यमश्नुते ॥

इति वाक्ये निवेदितपदस्य निवेदितजातीयपरत्वं निरिष्टिकविनि-
योगनिषेधात् । वैष्णवं सात्वतभ्येति प्रतिपत्तिविधानाच्च कथ्यत
इति आहपरिप्रेषणकाल एव विष्णवे कल्पयित्वा निवेद्य आद्योत्सर्ग-
समाचार इति निवेदितपदस्य निरिष्टिकपरत्वे कैमुतिदान्यायेन
सुतरां तज्जातीयस्य दानाविरोध इति समाचारः संगच्छते ।
परेषामभिवादनमित्यत्रापि पृथील्लत्येत्यनुपङ्गः । भगवदभिमुख-
मन्याभिवादने न विरोधः । केवलं स्वाचार्यसन्निधाने चाचार्यायोप-
संगृह्य उपसंजिष्टवेदाचार्यं प्रतिषेधेदितरः । आचार्यस्वाचार्य-
सन्निधाने अनेन न्यायेनाभिवाद्य तं निवारयेदित्याहुः । निज-
स्वोचं स्तुतिः । अथ शिष्टाः,—

अहन्यहनि यो भर्त्सो गीताध्यायं पठेत् पुनः ।

कार्त्तिकद्वयराधांस्तु चमतेऽस्य च केयवः ॥

इति । तथा,—

अपराधसहस्राणि अपराधगतानि च ।

पद्मेनैकेन देयेयः चमते ह्येत्यार्चितः ॥

पाप्मे,— यः करोति हरः पूजां क्षप्यगङ्गाद्वितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केयवः ॥

इति । स्नान्दे—

अपराधाय च प्रोक्ताः 'पुराणैः केयवार्धने ।

प्रोक्ते नामसहस्रे तु जिनयं यान्ति कार्त्तिके ॥

गारुडे,—

कृतापराधोऽपि यदा कृष्णस्य सुखदर्शनम् ।

सुच्यते नात्र सन्देहः पापैर्जन्मायतैः कृतैः ॥

अत्र चापराधस्यापि दुरितहेतुत्वाद्दामकोर्त्तनमपि तन्नाशोपायः ।

यत्तु भविष्ये,—

दशापराधास्तोयेन क्षीरेण च शतात्परम् ।

सहस्रं क्षमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

इति तत् सूर्यशिवदुर्गापराधविषयं न च विष्णुतीर्थस्नानादीः ।

सौरस्नानफलस्य दशापराधक्षमादेरतिदेशफलस्यानतिदेशात् ।

तदुक्तं जैमिनिना,— कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमु-

दायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ।' एतेन सूर्यादेरप्येते द्वात्रिंशदप-

राधाः । अपराधक्षमालिङ्गादित्यवधेयम् । यत्तु वाराहे द्वात्रिंश-

दपराधकोर्त्तनं प्रायश्चित्तकोर्त्तनञ्च तत् गृहीतवराहपुराणीय-

वैष्णवदीक्षभागवतपरम् । तथाहि,—शुद्धो भागवतः शुचि-

मम शास्त्रं बहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।

इति लिङ्गात् । तथाच तानि, राजान्न भक्षित्वोपसर्पणं तत्र चान्द्रा-

यणतप्तकृच्छ्रसान्तपनानि । दन्तकाष्ठमखादित्वोपसर्पणं तत्र सप्त-

दिनानि दन्तकाष्ठमखादित्वाकाशशयनम् । मैथुनं गत्वा अस्नातस्य

देवोपसर्पणं तत्र ब्राह्मणं यावकाक्षारं पिष्ट्वाकीनं पुनस्त्यक्त्वा दिन-

मेकं वायुभक्षणम् । शवः सृष्ट्वाऽकृतप्रायश्चित्तस्य भगवदुपसर्पणं

तत्र सप्तदिनमेकभक्तं त्रिरात्रसुषोषं पञ्चगव्याशनम् । पञ्चरात्र-

शास्त्रं मुक्त्वा प्रकारान्तरं भगवत्पूजां तत्र सप्तम्यामेकभक्तं ततो

दिनत्रयसुषोथ पश्चात् पञ्चगव्याशनम् । रजस्वलां स्पृष्ट्वा भूत-
स्नानस्य विष्णुस्मरणं तत्र त्रिरात्रमाकाशशयनम् । अथवा एका-
हारः । पञ्चदशदिनान्ते पञ्चगव्यम् । शवं स्पृष्ट्वाऽक्षतप्रायश्चित्तस्य
क्षेत्रेऽवस्थानं तत्र पञ्चदशदिनमेकाहारोऽन्ते पञ्चगव्यं पिबेत् ।
देवस्मरणकालेऽधोवायुविसर्गः तत्र दिनत्रयं यावकभक्षणं दिनत्रयं
कणभक्षणम् । देवकर्म्मकाले पुरीषोत्सर्गः तत्र दिनमेकं जले
शयनम् । पञ्चरात्रमनधीत्य शास्त्रान्तरपठनं तत्र पञ्चदशदिन-
माकाशशयनम् । नीलवस्त्रं परोधाय भगवदुपसर्पणं तत्र पञ्च-
चान्द्रायणं वराहोक्ताचमनं कृत्वा देवोपसर्पणम् । तच्चैवम्,—
प्राङ्मुखः पादौ प्रक्षाल्य यथाविध्याचम्य सृक्षयेण करौ प्रक्षाल्य
सप्तभिः प्रसूतिभिर्मुखं प्रक्षाल्य पादयोरैकैकस्मिन् पञ्चपञ्चाङ्गलि-
प्रसूतीर्दत्त्वा प्रसूतित्रयं पिबेत् । कराभ्यां सुखसुमृज्य प्राणायाममेकं
कृत्वा शिरसि ब्रह्माणं स्मृत्वा वारत्रयं तत्स्मरणम् । एवं दक्ष-
कर्णस्य वारत्रयं स्मरणम् । ततो दक्षनासायाः । ततः सलिल-
प्रसूतित्रयस्य प्रक्षेपः ।

अपराधं कृत्वा प्रायश्चित्तमकृत्वा भगवदुपसर्पणं महासान्त्वयनं
तमजच्छेद । क्रुद्धस्य चक्षुचित्तस्य देवस्मरणं आकाशशयनं कुर्वाणः
पष्ठे कालेऽत्रं भागवताष्टाद्विंशो भिद्यित्वा भुञ्जीत । निषिद्धपुष्पे-
णार्चनं तत्र मासमेकभक्तं दिनसप्तकं वीरासनम् । मासं चतुर्थकाले
हृतपायसभोजनं दिनत्रयं यावकं दिनत्रयं वायुभक्षः । रक्तवस्त्रस्य
देवोपसर्पणं तत्र पञ्चदशदिनान्येकभक्तं दिनद्वयं वायुभक्षः दिनमेकं
जने वासः । अभ्यकारे दीपं विना स्मरणं मन्त्रं विना च स्मरणं

तत्र पञ्चदशदिनान्येकभक्तं एकस्या द्वादश्यामेकभक्तं ततो दिनं जलाहारस्ततो गोमूत्रसिद्धयवागूपाशनम् । नीलव्यतिरिक्तकण-
वस्त्रपरिधानेन भगवत्कर्मकरणं तत्र सप्ताहं यावकभक्षणं तिरात्रं
सक्तुपासभक्षणं चिरात्रं पिण्डत्रयभक्षणम् । अधीतवस्त्रेण भगवत्-
कर्मकरणं तत्र यावकेन चार्द्धं पिण्याकेन चार्द्धं कणभक्षस्यर्द्धं
पयोभक्षस्यर्द्धं दध्याहारस्यर्द्धं पायसेन दिनत्रयं वायुहारस्यर्द्धम् ।
भुक्त्वा वराहमांसं भगवदुपसर्पणं जलं पीत्वा सप्ताहावस्थानं अचार-
लवणेन त्रिदिनं सक्तुभिश्च तथा त्र्यर्द्धं जलभक्ष्यं समैव सप्तपापाण-
भक्षकः । सप्ताहं पयोभक्षः । जालपादं भक्षयित्वा भगवदुपसर्पणं
जालपादः पक्षिविशेषः तत्र याज्ञवल्कीन फलाहारिण त्र्यर्द्धं
अचारलवणं त्र्यर्द्धम् ।

दिनत्रयं पयोभक्षो वायुभक्षो दिनत्रयम् ।

दीपं सृष्ट्वा हस्ताधमचात्य देवस्पर्शनं तत्कर्मकरणञ्च तत्र रक्षा-
द्वादश्यां चतुर्थकालभीजनं आकाशशयनञ्च । श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा
भगवदुपसर्पणं तत्र पञ्चदशदिनानि चतुर्थभक्तं आकाशशयनमेक-
वस्त्रस्य कुशास्तरे । तत्र प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । तैलनिष्पीडनाव-
शिष्टपिण्याकं भक्षयित्वा भगवदुपसर्पणं तत्र सप्तक्रयावकेनैकदिनं
एकाग्रपिण्डं जलञ्चैकदिने रात्रौ वीरासनं द्वितीयदिने रात्रावा-
काशशयनं प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । वराहमांसनैवेद्यदानं तत्र
फलाहारः सप्तदिनं मूलाहारः सप्तदिनं सप्तदिनं पायसाहारः
तिक्ताहारः सप्तदिनं यावकाहारः सप्तदिनं दध्याहारः सप्तदिनं
सप्ताहं चारवर्जितः । मद्यं गृहीत्वा देवगृहप्रवेशः तथा दीक्षितस्य

मद्यपान तत्राग्निवर्णतमे सुरापानम् । कुसुमशकादानं तत्र
चान्द्रायणम् । पारवर्ष्य वस्त्रेण नधूतेन वा भगवत्कर्मप्रचार
माघमासस्य शुक्लद्वादश्या पूर्व्यमष्टकालभोजनं कृत्वा जलमात्रा
हारं प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । विष्णवे नवाक्षं न दत्त्वा नवात्राशनं
त्रिरात्रसुपवास एकरात्रमाकाशशयनम् । गन्धमाभ्यान्यदत्त्वा धूप
दानं तत्र शुक्लपक्षद्वादशीमारभ्य अष्टकालभोजनं आकाशशयनं
प्रभाते पञ्चगव्यम् । उपानच्छेदपदस्य देवगृहप्रवेशं तत्रैकरात्र-
माकाशशयनं प्रभाते पञ्चगव्यम् । मेरोशब्दमकृत्वा भगवत्प्रबोधनं
शुक्लद्वादश्यामाकाशशयनम् । प्रभूतमन्नं भुक्त्वा उदुगारयुक्तस्य
भगवदुपसर्पणं तत्र यावत्केन त्रयं वायुमक्षय्यं तत्र आकाश-
शयनं कुशपुं प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । असमृते देशे भूमौ कुशे
शयनं तत्र कच्छचान्द्रायणाद्यशक्तौ प्रत्यान्वायेनानुष्ठानं गौता-
ध्यायपठनं पद्मपुष्पदानमप्यशक्तस्य सहस्रनामपठनं कल्पसुख
दर्शनम्^१ ।

नरसिंहनिर्भात्यलङ्घनाद् भुग्नदिव्यरथारोहणासमर्थं सुमन्तु
प्रति नारदवाक्यम्,—

अत ऊर्ध्वं तु निर्भात्य मा लङ्घय महीपते ।

नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषा दिवौकसाम् ॥

अत्र द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रायश्चित्तमुक्तं नारसिंहे ।

नित्याचारप्रदीपे भगवदपराधा ।

(१) अत्रैतन्निवृत्तपराधकीर्तने तत्प्रायश्चित्तकात्तने च भूचराराहपुराणत
स्नाने स्नाने वैपश्यं दृश्यते । वराहपुराणस्य १२०—१२६ अध्याया इदमर्थः ।

अत्र “देवकार्यस्य सर्वस्य” इति वचनाद् देवतासम्प्रदानं
स्यापि प्रथमभाग एव कालः ।

पञ्च पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।

विलेपनञ्चाक्षतञ्च केशवाय प्रयच्छति ।

तेन पुण्येन निवसेत् विष्णुलोके युगायुतम् ॥

इति सामान्यतः । विशेषतो विष्णुधर्म—

पुष्पाणि च सुगन्धीनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशे न भागवत उत्तमः ॥

इति । तत्तद्वाक्येयं पूजाप्रकरणाद् बहिरेव फलार्थत्वेन
तत्तद्द्रव्यविधानवाक्येन पूजासम्बन्धे फलसम्बन्धे वा वाक्यभेदा-
पत्तेः पृथगेव गन्धविधानं फलार्थं विधीयते । एवं गोभूहिरण्य-
नृक्षयानासनदानञ्च तत्तत्फलार्थमेव । तत्र देवतायाः प्रति-
गृहीत्वाभावेन ददात्यर्थस्य गौणत्वात् यत्र दद्यादिति यत्र
वार्चयेदिति यत्रानुलिम्बेदिति सर्वत्र तत्तद्द्रव्यपुष्पगन्धादि-
विशिष्टपूजैव फलार्थं विधीयते । न च पूजायाः पञ्चोपचारादि-
नियमो देवताप्रीतिहेतुक्रियामात्रस्य पूजाग्रदार्ष्टत्वात् ।

तदुक्तं भारते,—

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ।

इति । तथाच भट्टा,—

मूर्तेरपि हि पूजात्वाज्जायेत यजिषाच्यता ।

इति । न च भट्टमते देवताप्रीत्यभावात् प्रीतिहेतुत्वं न पूजा-
स्वरूपं तथापि देवतामुद्दिश्य कृता प्रीतिजननयोग्या क्रिया

पूजति प्रत्येकपुष्पदानं गन्धानुलेपनादिकञ्च पूजैवेति न दोषः ।
अन्यथा पुष्पस्य देहे दानं गन्धस्यानुलेपनञ्च न स्यात् । देवता-
सुदिश्य त्यागमात्रेण दानविध्युपपत्तेर्देवताप्रतिमासम्बन्धो निष्प्र-
माणकः । सुवर्णरजतमृदहस्तेत्रादीनां साक्षात् प्रतिमाशरीरेऽनु-
पयोगेऽपि तद्वरक्षणविधानादपहारे दोषाभिधानाच्च प्रतिमाशरीरे
हारान्तरेण तेषामप्युपयोगः । तथाच योगशिवीये चण्डप्रतिष्ठान-
न्तरम्,—

ब्रूयादेनं शिवद्रव्यं रक्षस्तिष्ठन् शिवान्तिके ।

वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ॥

गोभूहिरण्यदासादि देवद्रव्यमुदाहृतम् ।

भविष्यपुराणे च,—

नाधिकारोऽस्ति विप्राणां भोमानां देवपूजने ।

भृत्या भरतशार्दूल आधिपत्ये विधेयतः ॥

इति । आधिपत्ये देवभूमिप्रभुत्वे भौमानां मखेतरब्राह्मणानां
भूष्यग्रहणेन नाधिकार इति भूष्यग्रहणं विना देवप्रभुत्वेऽधिकार
इत्युक्तं भवति । मखानान्तु वेतनपूर्वकमप्यधिकारः ।

देवान्येषु सर्वेषु वर्ज्यित्वा शिवानयम् ।

अधिकारः स्मृतो राजन् भोजकानां न संशयः ॥

इति भोजकपदवाच्यमखाधिकारं दर्शयति । एवं गावरभाद्ये
देवग्राम इति तदुपजीविनां तत्र व्यवहारादभिधीयते इति ।
अन्यथा त्वक्ते माधारण्यात् सर्वेषां व्यवहारः स्यात् । तदुपजीवि-
व्यवहारम् पूजाविनियोगार्थं एव तेन भूम्या दानमपि पूजैव ।

केवल दानप्राप्तपठिताना दानैतिकर्त्तव्यतया अनुष्ठानसमाचारः ।
 देवद्रव्य देवतासुद्दिश्य त्वक्त द्रव्यमिति यद्यपि लक्ष्मीधरेणोक्त तथापि
 त्यागोऽपि पूजैवेति न दोषः । तद्याच्च मन्त्रदेवप्रकाशिकाया पूजा
 पञ्चविधा । अभिगमनम् । उपादानम् । इज्या । स्वाध्यायः ।
 योगः । इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम
 सम्भार्जननिर्घ्रात्यवह्नि करणादि । उपादानं पूजासाधनसम्भा-
 दनम् । इज्या गन्धपुष्पादिदानम् । स्वाध्यायो मन्त्रजपः । योगो
 देवतास्वरूपभावनैति । न चैवं पूजार्थं मातृकान्यासादिकरण-
 प्रसङ्गः । तथा

सपर्यां त्रिविधा प्रीक्ता तासामेका समाश्रयेत् ।

इति पञ्चोपचारदशोपचारपौडशोपचाररूपत्रिविधपूजामधिकृत्य
 विधानेऽन्यत्र प्रसङ्गाभावात् । अतिथिपूजादीं येनादरस्वावश्य-
 कत्वात् स्मार्त्तपूजादीं तेषामनङ्गत्वात् ।

अर्चितं प्रतिगृह्णाति अर्चिताय प्रयच्छति ।

इत्यादीं पुष्पादिदानमात्रेण पूजादर्शनाच्चेति । अत्र दानप्रक-
 रणोक्तानां येषां पूजाया न निषेधस्तेषां पूजायामपि स्वादेवा-
 त्वम् ।]

(अधानुलेपनम् ।)

'चन्दनेनानुलिप्येनं चन्द्रलोकमवाप्नुयात् ।

शरीरमानसै दुःखैस्तथैव च विमुच्यते ॥

दत्त्वा मृगमदं मुख्यं यशसा च विराजते ।

दत्त्वा जातीफलमोदं क्रियासाफल्यमाप्नुयात् ॥

रम्येणागुरुसारेण अनुलिप्य जनार्दनम् ।

सोभाग्यमतुलं लोके वनं प्राप्नोति चोत्तमम् ॥

तथा वकुलनिर्व्यासैरग्निष्टोमफलं लभेत् ।

वकुलागुरुमित्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ॥

समालभ्य जगन्नाथं पौण्डरीकफलं लभेत् ।

'न दातव्यं द्विजयेष्ट अतोऽन्यदनुलेपनम् ॥

बाराहे,—'कर्पूरं कुङ्कुमश्चैव गुल्लं तगरमेव च ।

रसश्च चन्दनश्चैव अगुरुं गुल्लं तथा ।

एतैर्विलेपन दद्यात् सुरभिश्च विचक्षण ॥

एतच्च फलनाशवशात् पूजाङ्गविषयम् । तत्त्वसारसहितायाम,—

उगोरं कुङ्कुमञ्चैव माप्ती मलयज तथा ।

तथाभ्युज्ज्वल्य जीवेर कुष्ठचागुरुमेव च ॥

गन्धस्यैतानि 'चाङ्गानि

इत्युक्तं तदपि पूजाङ्गम् । विष्णु,—चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरमृगमद
जातिफलवर्ज्यमनुलेपनं न दद्यात् । एतेषामेकेनापि गन्ध'सादृ
शुष्यम् । न त्वेषामेकमपि परिहृत्वेत्यर्थः । 'गारुडे,—

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयस्यैकं शयिनं स्याच्चतुः समम् ॥

[कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमञ्च चतुः समम्^(१) ।]

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तरसवज्ञभम्^(२) ॥

विष्णुधम्म,—

कालेयकं तुरष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च ।

नृणां भवति रोगाय दत्तानि पुरुषीत्तमे ॥

दारिद्र्यं पद्मकं कुर्वाद्युगोरं चित्तविभ्रमम् ।

(१) १ चाङ्गानि

(२) १ चाङ्गस्यम् । नस्तथा •

(३) १ गारुडपुराणे —

(४) D On its the portion bracelet ।

(५) १ • समस्तसुरसवज्ञभम् ।

अथ व्यजनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरवृत्ततीयकाण्डे,—

अनुलिप्य जगन्नाथं तालवृन्तेन वीजयेत् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा ॥

तेन कर्मणा व्यजनेन न त्वनुलेपनव्यजनयोः समुदितयोः फल-
सम्बन्धः ।

‘चामरैर्व्यजवेद् यसु देवदेवं जनार्दनम् ।

तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्वसंग्रयम् ॥

‘[१] तर्ज्यपूजाप्रकृतोभूतदीक्षापूजायां प्रपञ्चसारे कानिचित् पुष्पाण्युक्ता
सुगन्धीनि सुरुपाणि स्नागमोक्तानि यानि च ।

इति स्नागमोक्तपुष्पाणां विधानात् न च तत्तद्देवतागमे पूजा-
ङ्गत्वेन यान्युक्तानि तेषामिव ग्रहणम् । स्नागमोक्तानीत्यविशेषो-
पादानात् काम्यानामपि पूजाङ्गत्वाविशेषाच्च । भविष्यपुराणा-
देरपि तत्तद्देवतायाः स्नागमत्वमेवाविशेषादागमपदस्य शास्त्र-
परत्वादिति॥ ।

अथ सूर्य्यप्रदेयानि,—

(1) १ चामरैर्व्यजवेद् •

(2) १ Omis the portion bracketed

•—• अत्राय तारकाहयमध्यगत पाठस्तिष्ठादर्शपुष्पपुष्ट इति यद्यपि
यथावत् रचितस्तथापि पूर्वोपरचन्द्रोश्च इह सत्यङ्गनिरपेक्ष इति प्रक्षिप्रमेव
सम्भाव्यम् ।

भविष्यपुराणे,—

अथानुलेपनं कृत्वा दिव्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं सूर्यलोके महीयते ॥
 गन्धानुलेपनं पुष्पं द्विगुणं चन्दनस्य च ।
 चन्दानाञ्चागुरु श्रेयं पुष्पमष्टगुणं नृप ॥
 कृष्णागुरोर्विशेषेण द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
 तस्मात् शतगुणं पुष्पं कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरेः शल्लपिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
 भानोरङ्गं समालिप्य कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥
 सम्बीज्य तालवृन्तं न शुभगन्धैः प्रलेपितम् ।
 दशवर्षसहस्राणि वीर मितपुरे वसेत् ॥

तालवृन्तदानेन दशवर्षसहस्रं सूर्यलोकवासः । मायूरव्यजन-
 दानेन वर्षकोटिशतं वायुलोकासिः । हेमरत्नरूप्यदण्डचामरदाने
 चामरहस्तस्त्रीमेवितस्य चिरं सूर्यलोकासिः ।

अथ शिवस्य ।

अयमेव गन्धः सूर्यपदस्थानि शिवपदप्रक्षेपेण शिवस्य चार्ध-
 बोधकः । इति शिवस्य ।

अथ ब्रह्मणः ।

सूर्यगन्ध एव सूर्यपदस्थानि ब्रह्मपदप्रक्षेपेण ब्रह्मण्यार्थबोधकः ।

अथ विष्णोः ।

नरसिंहपुराणे,—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैरच्युताकृतिम् ।

विलिप्य भक्त्या राजेन्द्र कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥

विष्णुधर्म,—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः ।

अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ॥

चन्दनं सर्वतः श्रेष्ठं लेपनं शीतलं शुभम् ।

भक्तेन भगवान् विष्णुर्यत्नेनानेन लेपितः ॥

चन्द्रलोकं समाविश्य ततो विष्णुपुरं विभेत् ।

विष्णुधर्म,—चन्दनेन चन्द्रलोकम् । मृगमदेन यशः । जाति-
फलेन क्रियासाफल्यम् । अगुरुसारेण सौभाग्यम् । वकुलनिर्घ्या-
सैरग्निष्टोमफलम् । वकुनागुरुमित्रचन्दनेन वीण्डरीकफलम् ।
सर्वैरेकीकृतैरग्रेणैधफलम् ।

वाराहे,—

कर्पूरं कुङ्कुमश्चैव शक्तं तगरमेव च ।

रमञ्च चन्दनञ्चैव अगुरुं गुग्गुलुं तथा ।

एतैर्विलेपनं दद्यात् सुरभिश्च विचक्षणः ॥

अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

चन्दनागुरुकर्पूरैर्यसु दुर्गां प्रपूजयेत् ।

स तु वर्षयत दिव्यं शक्तलोके महीयते ॥

तथा गन्धानुलेपनेन ज्योतिष्टोमफलम् ।
कृष्णागुरुणा वाजपेय-
फलम् । कुङ्कुमेन गोसहस्रफलम् । चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैः
सहस्रपिष्टैर्विलिप्य कल्पकोटिपर्यन्त स्वर्गः ।

विलिप्ता पूजयेद् दुर्गा गन्धपुष्पाधिवासिताम् ।

तानुत्तेन सम्बोज्य महामवफलं लभेत् ॥

इति नित्याचारप्रदीपेऽनुलेपनानि ।

अथ पुष्पाणि ।

गूर्यस्य ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्यूजयेद् रविम् ।
पुष्पजातिविशेषेण लभेत् पुष्पं शताधिकम् ॥

इति ।

दत्त्वा दश सुवर्णस्य निष्कस्य लभते फलम् ।
करवोरे तथैकस्मिन्नर्काय विनिवेदिते k

अत्र पुष्पैः सम्यूजयेदिति स्पष्टविधिना वक्ष्यमाणसर्वपुष्पाणां
पूजाङ्गत्वावगमः । पुष्पजातिविशेषेणेत्यादिना तेषामेव फल
सम्बन्धः । नचाययलाभः । उपक्रमे पूजामनूय पुष्पविधान-
मुपसंहारे च स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणीति पूजाङ्गविधिमध्येऽपि सुकुलै-
र्नार्चयेद्देवमित्येवं पूजाङ्गविधानात् कथञ्चावानुष्मृतिरूपप्रकरण-
प्रधानविध्यभावेऽपि सद्भावात् प्रकरणादाययलाभसम्भवात् । तत्र
यथा “भूयस्तेनोभयश्रुति” इति नित्यज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदोत्पन्न-
त्वेन सामवेदे तद्विध्यभावेऽपि प्रकरणम् ।

तदुक्तम्,—

परप्रकरणस्यानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्देहेन तदिष्यते ॥

इति । नचैव फलश्रुतेरङ्गस्य सुहृत्पर्यमयोन्वायेनार्यवादत्वम् ।
“फलन्तु तत्रधानायाम्” इत्युक्तदिशा फलविधित्वप्रतीतिः । एवं
कामयन्दतुल्यनिर्देशात् यथा खादिरं वीर्यकामस्येति सयोगपृथक्-
विधिः (तथा) स्मृतिवाक्येषु फल प्राप्नुयादित्यादिशब्देरेव फलविधि-
प्रतीतिः । यदा तु नात्र पूजाप्रकरणमिति पक्षस्तदा गुणफल-
सम्भवात् तत्तत्पुष्पपूजनमेव फलाय विधीयते ।

तथा च निचपूजाकालं विनापि प्रातरप्येतानि पुष्पाणि
 देयानि । तत्र करवीरपुष्पदाने दशसुवर्णनिष्कदानफलम् । जाती-
 वकुल पाटनखेतमन्दारसितपद्मनागकेशर-चम्पकपुन्नागमुद्रास्तत्-
 समाः । शर्कपुष्पेण सूर्यलोकप्राप्तिः । करवीरसहस्रेभ्यो बिल्व-
 पत्रमधिकम् । बिल्वपत्रसहस्रेभ्यः पद्ममेकम् । पद्मसहस्राद्
 वकपुष्पम् । तप्तसहस्रात् शमीपुष्पम् । सहस्रीपुष्पं कुङ्कुमपुष्पञ्च
 शमीपुष्पसमम् । तप्तसहस्राच्चोत्पलम् । रक्तोत्पलसहस्रा-
 च्छ्रीलोत्पलशतम् । रक्तकरवीरैश्च पूजने कल्पकोटिशतञ्च सूर्य-
 लोके वासः । सर्वपुष्पेषु मान्नाया स्वस्वफलं द्विगुणम् ।

तथा,—मालती मल्लिका चैव तथा काशोऽतिमुत्तकः ।

पाटली करवीरश्च जया पारमिकेति (१) च ॥

कुङ्कुमस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुशण्टकः ।

चम्पको रेतकः (१) कुन्दो बाणो बदरमालिका ॥

अशोकस्तिलको लोध्रस्तथा पैनाटरूपकः (१) ।

शतपत्राणि चान्यानि वकाद्यानि विशेषतः ॥

अगस्तिकिंशुकी तद्वत् पूजार्थं भास्करस्य च ।

बिल्वपत्र शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥

तमालपत्रं च तथा सदैव तपनप्रियम् ।

तुलसी कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥

केतकीपुष्पपत्रञ्च सदास्तुष्टिकर रवेः ।

(१) E । रक्तोत्पलं सहस्रनीलोत्पलशतरक्तकरवीरैश्च पूजने •

(२) D । केतकीपत्रपुष्पञ्च •

अतिरक्तको माधवी । कुरण्डकोऽत्र पीताम्बानः । केतकी
पत्रदानमपि । एतेषां मालत्वादीनां फलश्रवणाभावात् पूजाया-
मेवाद्वैतम् । एवं पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे फलानि फलाभावे
द्वयशुक्लोपधीः । इत्यपि पूजाविषयं न फलार्थम् । केशकीटावपत्र-
शौर्ण्यैर्पुष्पितस्त्रयस्यतितमुकुलवर्जनं तु पूजायामिव फलार्थपुष्प-
समर्पणे इति । ततस्तु,—

मुद्गराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि भानवे ।

दिवा श्रेपाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ च मक्षिका ॥

प्रहरं तिष्ठते जातो करवीरमङ्गनिशम् ।

न निर्मास्यतां यातीत्यर्थः । अन्येषु यावद्गन्धानुवृत्तिः । ततः
पूर्वमुद्धरणे तु ब्रह्महत्याफलं महातौरवपातः । सूर्यस्योपरि पुष्प-
मण्डपकरणे सूर्यलोके सर्वोपरि वासः । नानापुष्पैः सूर्यगृह-
मण्डने अक्षयं कानं रमते । स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणि सूर्यपूजने
सूर्यतुष्टिः । स्वर्णपद्मदाने कल्पान्तमिन्द्रार्हासने वासः ।

वज्राणि पुष्पाणि ।

देवीपुराणे,—

सूर्यस्य तगरं तथा । वर्जवेदित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कुम्भनोश्चत्तकं करी तथाच गिरिकर्णिका ।

गिरिकर्णिका अपराजिता ।

तथास्त्रातकजैः पुष्पैर्नार्चनीयो दिवाकरः ।

अथ शिवस्य पुष्पाणि ।

भविष्यपुराणे,—

पुष्पैररक्ष्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवे ।

अपर्युषितनिम्बिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आकारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्भूजयेत् शिवम् ।

अत्र पूर्ववदेव पुष्पाणां भविष्यपुराणोक्तानां पूजाद्भूतं गुण-
फलसम्बन्धम् ।

अर्कपुष्पे तथैकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।

दश दत्त्वा सुवर्णस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

तत्फलं शिवलोकवासः । अर्कपुष्पसहस्रतुल्यफलं करवीरस्यै-
कस्य दानं । जातीपाटलविजयश्वेतमन्दारसितपद्मानि करवीर-
समानानि । करवीरसहस्रतुल्यं बिल्वपत्रम् । बिल्वपत्रसहस्र-
तुल्यं वृहतीपुष्पम् । वृहतीपुष्पसहस्रतुल्यं द्रोणपुष्पम् । द्रोणपुष्प-
सहस्रतुल्यमपामार्गपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं कुशपुष्पम् । तत्सहस्रसमं
'शमीपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं नीलोत्पलम् । नीलोत्पलसहस्रसमं
रक्तपद्मम् । तत्सहस्रतुल्यं वकपुष्पम् । वकसहस्रसमं धूसूरम् ।

नागचम्पकपुन्नागा धूसूरकसमा धृताः ।

तथा अखण्डबिल्वपत्रैः शिवलोकमहि(त)त्वम् । धूसूरैर्गोलक्ष-
फलम् । वृहतीपुष्पैर्गवायुतफलम् । अथैकं श्वेतमन्दार^१कर्ण-

(1) F F शमीपत्रम् ।

(२) F F नागचम्पकपुन्नागा •

(३) D Omits the portion bracketed

कारवककरवीरार्कमन्दार] शमीतगरकेशरैर्यथा लाभं पूजने रुद्र-
कन्यासमाकोर्णपुष्पमालायुक्तसूर्यकोटितुल्यविमानेन सूर्यलोके
महोयते । श्वेतमन्दारः प्रसिद्धः । अपरो मन्दारः पारिभद्रः ।
स्कान्दे अर्क-करवोरविल्वकैर्लिङ्गपूजने दिव्यवर्षशतं स्वर्गः ।
भविष्यपुराणे शिवस्योपरि पुष्पमण्डपकरणं सर्वोपरि शिवपुर-
वासाय । शिवगृहस्थ पुष्पमालाभिर्मण्डने अक्षयलोकप्राप्तिः ।
मालाभिर्लिङ्गवेदोवेष्टने देवीपुत्रत्वम् । देवीपुराणे वैशाखे
मालया पूजा ज्येष्ठे पद्मेन आषाढे विश्वकल्हारैः आषाढे नव-
मानिकाकदम्बैश्चम्पकैर्भाद्रपदे आश्विने पद्ममालिकया कार्तिके
शतपत्रिकया मार्गशीर्षे नीलोत्पलेन पुष्ये वक्रकुञ्जकैश्च माघे
कुन्दकुसुमैः फाल्गुने मरुचकैः चैत्रे शतपत्रैः पूजने सर्वकामाप्तिः
फलम् ।

तथा,—

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण विश्वपत्रैः शिवार्चनम् ।

करोति यदया यसु स गच्छेदैश्वरं पदम् ॥

छायादृश्यां विश्वपत्रैरखण्डैरर्चने ब्रह्महत्वापापक्षयः । साध-
छायावर्तुर्हृश्यां विश्वदलार्चने पृथ्वीदानफलम् । तुलसीदत्तदानेन
मनीषाङ्गायजन्यपापक्षयः ।

अर्केण त्रियमागच्छेन्मोक्षं धूसूरकेण तु ।

नीलोत्पलेर्भजेद् भोगान् शानं मत्त्रिकया नभेत् ॥

कुन्दैः सुपुष्पनाभं स्यादुत्पलैर्मण्डपो भवेत् ।

पूजयेत्पुत्रकामम् केशराय परमेश्वरम् ॥

वक्ष्यमाणकेतकीनिषेधः पूजाविषयः । सुनिपण्डदाडिम-
कुष्माण्डकर्कटि-रक्तचित्रककोकिलाच-कोविदारपुष्पाणि पूजा-
ङ्गानि पृथक्देयानि । तथा केशरवकुलगिरिकर्णिका काशपुष्प-
मन्दारापराजिता-कुब्जक-शङ्खिनी-चशीरतगर-कुरुण्टक शिंशपो-
दुम्यरजया-यज्ञवृक्षपुष्पकुसुम्भ-कुङ्कुम-नीलकुसुम-रक्तोत्पल-स्थल-
पद्मानि निर्दिश्य

गृह्णामि शिरसा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ।

इति वचनात् पूजाङ्गानि । गिरिकर्णिका अपराजिता श्वेता
नीला च जया कुटजः ।

तथा स्नान्दे,—

तुलस्यमक्षयपुष्पाणि शुक्कुन्द सुकुन्दकम् ।

अशोकः किशुकयैव शस्तं शङ्करपूजने ॥

अत्र वृक्षकुन्दसुकुन्दयोर्विधिः । भविष्ये कुन्दनिषेधस्तदितर-
कुन्दपरः ।

केतकी अतिमुक्तय कुन्दो यूयौ मदन्तिका ।

शिरीषसर्जबन्धूककुसुमानि विवर्जयेत् ॥

आङ्गोलपत्रकुसुम करञ्जोद्भूतरुद्रवम् ।

वैभीतकानि पत्राणि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥

आकीलः । आङ्ग इति प्रसिद्धम् । ओड्रपुष्प जवापुष्पम् ।

निर्गन्धान्युग्रगन्धानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।

पुष्पालाभे पत्राणि पत्रान्नाभे, फलानि फलान्नाभे दण्डगुल्मीपधि
विधानं पूजाङ्गम् ।

भविष्ये,—

धूसूराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे ।
 दिवा श्रेयाणि पुण्याणि दिवारात्रौ च मल्लिका ॥
 पुण्यफलविधानवाक्यशेषोऽयम् । तेन न परिसंख्यादोषः ।
 प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

अथ विष्णोः ।

नरसिंहे—

पुष्पैररक्ष्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।
 अपर्युषितनिम्बिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥
 आकारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्वरिम् ।
 पुण्यजातिविशेषेषु भवेत् पुण्यं विशेषतः ॥
 तपःशीलगुणोपेतं पात्रे वेदस्य पारमे ।
 दद्यद्वा सुवर्णानि यत्फलं लभते नरः ।
 तत्फलं लभते मर्त्या हरिः कुसुमदानतः ॥

अत्र प्रथमं पूजाङ्गत्वेन पुष्पमरक्ष्यसम्भूतमाकारामोद्भवञ्च विहितं
 पुनः काम्यं कुसुमदानं च विहितं हरिः कुसुमदानत इति ।

(१) यं अथ पुण्याणि ।

(२) नरविहङ्गराणे ।

तेनाकाङ्क्षाविच्छेदात् 'प्रकरणादानं नास्ति तेन वक्ष्यमाणफल-
'वाक्यैर्विशेषपुष्पपूजनादेव फलप्रतीतिः । न पूजायां गुणफलम् ।
केवलं स्वागमोक्तानि यानि च इति प्रपञ्चसारोक्तेः पूजाङ्गत्वमप्येषा-
'मुक्तमेव । तथाच नरसिंहे,—

द्रोणपुष्पे तथैकस्मिन् केशवाय निवेदिते ।

दश दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

द्रोणपुष्प^(१)खादिरगमीपुष्पविल्वपुष्पनन्दावर्त्ताख्यपिण्डीतकरक्तकर-
वीर ['श्वेतकरवीर] पलाशवकुलकुम्भपुष्पनवमानापदवाच्यने-
आलाख्यपुष्पचम्पकाशोकसेवती^(२)कुन्दमालतीत्रिसन्ध्यारक्तत्रिसन्ध्या-
श्वेतकुन्दयतपत्रमलिकाजातीपुष्पाणां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरं
सहस्रगुणफलम् । सुवर्णदानफलतारतम्येन विष्णुलोकवासतार-
तम्यम् । जातीपुष्पसहस्रप्रयितमालादाने 'कल्पकोटिशतं विष्णु-
पुरे वासः । "[तथा] अपामार्गभृङ्गराजखादिरगमीदूर्वाकुश-
दमनकविल्वपत्रतुल्योपत्राणामुत्तरोत्तरप्रायस्य 'मुक्तम् ।

एतेषाञ्च यथालब्धैः पत्रै र्योऽभ्यर्चयेद्भरिम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

(१) D. प्रकरणादानप्रदानं नास्ति ।

(२) Y वाक्यै पुष्पविशेषपूजनादेव ।

(३) Y. • सङ्गवान् ।

(४) Y. अपाखादिष्वङ्गेषा पुष्प (१) विल्वपुष्पचक्रपुष्पनन्दा •

(५) Y. Omits the portion bracketed

(६) Y. कुञ्जक आनतात्रिसन्ध्य रक्तत्रिसन्ध्य श्वेत •

(७) D कल्पकोटि सहस्रयतञ्च (१)

(८) Y Omits the portion bracketed E F तथाच,—

(९) D. • सङ्गा ।

तथा—

मल्लिका भालती जाती केतकाशीकचम्पकैः ।

'पुन्नागनागवकुलैः पद्मेरुत्पलजातिभिः ॥

एतेरन्येय कुसुमैः प्रशस्तैरप्युतं नरः ।

अर्चयन् दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् ॥

पूजने एतेषां पुष्पाणां 'दशसुवर्णफलमुक्ता

एतेय नित्यं हरिमर्थं भक्त्या

नरो विशुद्धो हरिमेव याति ।

इति प्रत्यहं पूजनफलमुक्तम् ।

'केतकीदानं फलार्थं विहितम् । एवञ्च वामनपुराणे केतकी-
निषेधो नित्यपूजाविषयः ।

वक्ष्यमाणवाक्यैः 'काम्यपुष्पेषां चर्चनं विधीयते । तथाहि
'स्कान्दे,—

आहूतेनापि चैकेन पद्मेन मधुसूदनम् ।

यदा कदाचिदभ्यर्थं 'नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।

पद्मेनैकेन देवेभ्यः क्षमते ह्यनयार्चितः ॥

(1) Y पुन्नागनाग •

(2) Y. दशसुवर्णमुक्ता ।

(3) Y वन केतकीदान •

(4) Y. काम्येन पुष्पेषा •

(5) Y स्कन्दपुराणे ।

(6) Y. नरो •

तथा 'पद्मेनैकेनार्चने वर्षायुतसहस्रपापक्षयः ।

सुवर्णकेतकीपुष्पं यो ददाति जनार्जने ।

कोटिजन्मार्जितं पापं हरति गरुडध्वजः ॥

एकपत्राणि केतका यदा सम्पूज्यते हरिः ।

पूजितो द्वादशार्द्धन्तु 'केशवस्तस्य तुष्यति ॥

केतकीपत्रपुष्पञ्च सद्यस्तुष्टिकरं हरिः ।

एतेनाखण्डपुष्परूपेण पत्ररूपेण च देयत्वमुक्तम् । विष्णुधर्मात्तरे,—

नीलोत्पलशतं दत्त्वा 'अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

पौण्डरीकं सहस्रेण राजसूयञ्च तच्चदः ॥

नीलोत्पलसमे दाने चम्पकस्य प्रकीर्तितम् ।

मल्लिकापुष्पजातीनां 'यूथिकायास्तथैवच ॥

तथा कुजकजातीनां फलं तद्वत्प्रकीर्तितम् ।

तथा रक्तपद्मैकदानं स्वर्णमासदानफलम् । शतदानमग्नि-

ष्टोमफलम् । सहस्रेण 'सूर्यलोकप्राप्तिः ['लक्ष्मिण विष्णुलोक-

प्राप्तिः ।] तथा कुमुदैकदानं रुम्यमासकदानफलम् । कुमुदमतेन

चन्द्रलोकः । सहस्रेण यथेष्टा गतिः । लक्ष्मिणामेधफलम् ।

(1) Y यद्मेनैकेनानेन वर्षा =

(2) D केशवस्तस्य निश्चितम् । Y. केशवस्तेन निश्चितम् ।

(3) Y अग्निष्टोमफलम् =

(4) Y. फलं तद्वत्प्रकीर्तितम् ।

(5) Y सूर्यलोकप्राप्तिः ।

(6) Y. Omits the portion bracketed.

जातीपुष्पसहस्रेण यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ।
 खेतद्वीपमवाप्नोति लक्षपूजाविधायकः ॥
 करवीरस्य पुष्पेण रक्तेनाथ सितेन वा ।
 मुचुकुन्दस्य चैकेन सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च 'स्वर्गो भूत्वा ततः पुनः ।
 पुरं नारायणं याति सत्त्वमेतन्मयोदितम् ॥
 जातीभिर्भक्तिकाभिश्च पुष्पागैर्नागचम्पकैः ।
 श्रीपतिं सकृदभ्यर्च्य श्रियं पूर्णामवाप्नुयात् ॥
 'वम्पकैर्नन्दकावर्जैः कुसुदैव कुरुण्डकैः ।
 बालैश्च शतपत्रैश्च माधवैः कुसुमैः शुभैः ॥
 'अकाले वाम्यभक्त्या वा तथैयामन्त्रपूर्वकम् ।
 सम्पूजितो नृणां विष्णुः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥
 किं पुनर्भक्तिपूर्वन्तु मन्त्रपूर्वं सनातनम् ।
 अर्चयन् कुसुमैरेभिर्मुक्तिभागीति भाष्यते ॥
 'कुरुण्डकः पीतान्धानकः । बालं कुरुवेखितित्रिस्थितम् ।
 जवापुष्पैः पुमान् भक्त्या सम्पूज्य गरुडध्वजम् ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति प्रससे गरुडध्वजे ॥

(१) D. स्वर्गो भूत्वा •

(२) Y. चम्पकैश्चन्द्रवर्जैः (च) कुसुदैव •

(३) Y. अकाले वाप्यमन्त्रैर्वा •

(४) Y. भाष्यते ।

(५) Y. तेन कुरुण्डकः पद्मान्नकः ।

एवञ्च जवापुष्पं विष्णुपूजामात्रे सर्वमूर्त्तौ देयम् । तथाच
 'वामने विष्णुमूर्त्तिमात्रदेयमित्युक्तमिति वक्ष्यते । तेन
 यो जवाकुसुमैकेन नारसिंहमथापरम् ।
 जलशायिनमभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 इति फलविशेषार्थम् ।

षष्टैश्वर्यमवाप्नोति स्वल्पमेव चार्चने ।
 अचिरात् ज्ञानमाप्नोति वक्रपुष्पार्चिते हरौ ॥
 सर्वलोकाधिपत्यञ्च चम्पकेन प्रयच्छति ।
 इन्धात् शोकमशोकेन पूजितो देवकीसुतः ॥
 अगस्त्यैरसितैः शुक्लैः प्राप्नोति परमं पदम् ।
 सेवतीकुसुमैश्चान्यैर्युष्मिकाकुसुमैस्तथा ॥
 अतसीकुसुमैश्चैव पाठनीतरुसम्भवेः ।
 अशोककुसुमैश्चैव तिलकीद्रवपुष्पकैः ॥
 पारन्तीकुसुमैश्चैव कुसुमैः कुटजोदभवैः ।
 नारायणं समभ्यर्च्य धिर स्वर्गं महीयते ॥

पारन्ती रङ्गिणी ।

कर्णिकारैः सकल्हारैः स्तथा नीपैः कदम्बकैः ।
 गोकर्णनागकर्णाभ्यां वकुलैस्तगरैस्तथा ॥

‘[नागकर्णः पलाशश्च ।]

(१) Y भाषनपुराणे ।

(२) १ कुटजोदभवे ।

(३) Y Omits the portion bracketed

अर्जुनैर्हरिमभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 मालत्या स्वर्गमाप्नोति 'वकुलैश्च कुलोन्नतिम् ॥
 मल्लिकाभिः त्रियं दद्यात् कुलानामेकविंशतिम् ।
 याटलैः किन्नरी नागकीयरैर्गुह्यकाधिपः ॥
 विष्णोर्बन्धुत्वमाप्नोति बभ्रूकेनार्चिते हरौ ।
 'विहन्तकुरिकाभ्याश्च मण्डलेशत्वमाप्नुयात् ॥
 'शरदूर्ध्वामयैः पुष्पैस्तथा काशसमुद्भवैः ।
 भुवनेशमलङ्कृत्य विष्णुलीकं ब्रजेवरः ॥
 पुरन्ध्रिपुष्पैः सन्तोषं याति चक्रगदाधरः ।

'विष्णुधर्मे,—

पुरन्ध्रिपुष्पं यो यद्यादेकमप्यथ पण्डितः ।
 तिलप्रस्थप्रदानस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 पुरन्ध्रिमञ्जरीपुष्पसहस्रेणार्चयेद् हरिम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति 'कुलमुद्धरते तथा ॥
 कर्पूरपटवासेन पुरन्ध्रिपरिवासिताम् ।
 महारक्तकरक्तेन तथा सृजेण निर्भिताम् ॥
 मालां पुष्पसहस्रेण यः प्रयच्छति भक्तितः ।
 अश्वमेधफलं तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

- (1) Y वकुलैः सङ्गोन्नतिम् ।
 (2) Y विहन्तकुरिकाभ्याश्च ।
 (3) Y. शरदूर्ध्वामयैः पुष्पैस्तथाकाशसमुद्भवैः ।
 (4) Y विष्णुधर्मोत्तरे ।
 (5) Y कुलसुद्धरते तथा ।

शतेन वाजपेयस्य लक्षेण सकलकृतो ।
 मालत्वा एकपुष्पेण प्रीतः क्रतुशतेन च ॥
 अदत्वा केशवे मालां मालती नैव धारयेत् ।
 विष्णुद्वभ्रष्टमालत्वा धारणे सुमहत् फलम् ॥
 विश्वपत्रैरष्टशतैः पूज्य विष्णुपुर व्रजेत् ।
 शमीपत्रैः सर्वकाम भङ्गराजैर्जगद्वशम् ॥
 दूर्वयागस्त्वपत्रैश्च श्रीदेव्या विष्णुयोषिता ।
 तमालैरच्युत पूज्य नर पापात् प्रमुच्यते ॥
 दूर्वया चन्द्रलोकाप्तिं लुभे सप्तभिः सन्निधौ ।
 'दमनमरुवाभ्याश्च वासुदेव व्रजेत्तर ॥
 सहा च सुरभिर्देव जाम्बूकश्च यव तथा ।
 'कङ्गार देवमाता च सुरमर्त्यमङ्गीपथी' ॥
 वैष्णव्यः पत्रिकाः प्रीक्ता एताः स्तपुरदायिका ।
 केतक्या वासकस्यैव छप्पदुर्भरकस्य च ॥
 ['अपामार्गस्य द्रोणस्य तगरस्य कुण्डिकस्य च ॥]
 पिप्पलस्य च दर्भस्य पत्र तुष्टिकरं हरेः ।
 कार्तिके विश्वपत्रैः^(१)सु पूजनाभ्युक्तिभाग् भवेत् ॥
 वसन्ते दमनैः पूजा कृता कल्पयत भवेत् ।
 सहकारस्य मन्त्र्यर्घ्यां गोकोटिफनमाप्नुयात् ॥

(१) Y दमनमरुवाभ्याश्च ।

(२) Y कङ्गारं देवता सा च सुरमर्त्य मङ्गीपथी ।

(३) D Omits the portion bracketed

(४) Y • च •

जम्बूगन्धर्वबीजपूराणा पत्राणि च निवेदयेत् ॥

‘पूजासु वासमञ्जर्यां’ दयितास्तस्य नित्यशः ।

तिलधेनुसहस्रस्य फलं स्याद् बोधिपद्मवैः ॥

तथा,— यत् फलं सर्वपुष्पेषु पुष्पं पत्रेषु नारद ।

तुलसीदलेन तत्सर्वं प्राप्यते केशवार्चनात् ॥

‘तुलसीपत्रिका यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

कृष्णं कृष्णतुलस्या संपूज्य विष्णुपुरे वसेत् ॥

सुवर्णमणिपुष्पैश्च प्रीतो भवति नाच्युतः ।

तुलसीदलार्द्रभागेन यया प्रीयेत केशिहा ॥

समञ्जरीदलेयुक्ता तुलसी संभवेत् चित्ता ।

कुर्वन्ति पूजनं भक्त्या कृतार्थास्ते कलौ युगे ॥

तुलसीदललेखेण योऽर्चयेद् द्वारकाश्रयम् ।

जन्मार्जितसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम् ॥

वर्ज्यं पर्युपितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जलम् ।

न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाड्वीजलम् ॥

गृह्णाति तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युपितं हरिः ।

तत्र मन्त्रः,—

तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशवप्रिये ।

‘केशवार्थे’ चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥

(१) Y दैवताद्यस्य •

(२) Y तुलसीराटिका यत्न •

(३) Y केशवार्थ •

त्वदङ्गसम्भवेदेव पूजयामि यथा हरिम् ।
 तथा कुरु पवित्राङ्गी कलौ मलविनाशिनी ॥
 मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
 पूजनं वासुदेवस्य लचकोटिगुणं भवेत् ॥

'[तथा,]—न च्छिन्द्यात् सर्वथा विद्वान् द्वादश्यां तुलसीदलम् ।

पुत्रमर्थं तथा स्त्रमे^१ विष्णुभक्तिश्च चिन्तयन् ॥
 उपोष्य तुलसीपत्रैः सम्पूज्य नरकेशरिम् ।
 द्वादश्या तत्पदं^२ यायाच्चेदने तत्पदच्युतिः ॥
 लोभान्मोहाद् भयाद् वापि द्वादश्या तुलसीदलम् ।
 हेतु समुच्छयेद् यस्तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वदङ्गे सर्वतीर्थानि^३ त्वयि देवो जनार्दनः ।
 अतस्त्वां विचिनोम्यद्य पूजनार्थं हरेस्तथा ॥
 क्षमा कुरु पवित्राङ्गी भक्तत्वं समजायताम् ॥

(तथा,)—तुलसीदललग्नेन चन्दनेन जनार्दनम् ।
 विलेपयन्ति येऽत्यन्तं लभन्तेऽचिन्तितं फलम् ॥
 तुलसीगन्धमाघ्राय पितरसुष्टमानसाः ।
 प्रयान्ति गरुडारुढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ।
 याहे च तुलसीदानं पितॄणां ढमिकारकम् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. विष्णुभक्तिं विचिन्तयन् ।

(३) D. याति केदम् तत्पदच्युति ।

(४) १ त्वदङ्गेऽपि जनार्दन ।

तथा सर्वपुष्पेषु,—

यतं स्यान्मुक्तके पुष्पं सहस्रं संस्कृते फलम् ।
 स्रजि लक्षगुणं प्रोक्तं माला कोटिगुणोत्तरा ॥
 प्रतिमामानमानेन मालामेकां सुगुम्फिताम् ।
 आरोप्य निखिलैर्देवैर्वन्द्यमानो दिवं व्रजेत् ॥
 योऽपि दूरात् समाहृत्य पुष्पाण्यपि च पत्रिकाः ।
 महापथं समारुह्य पूजयेद् देवता बुधः ।
 सर्वपापक्षयस्तस्य तत्क्षणदेव जायते ॥
 'स्वर्णपुष्पेण चैकेन मुक्तिं सम्पूज्य चाप्नुयात् ।
 किं पुना रत्नमुक्तादिखचितं स्वर्णपद्मजम् ।
 आरोप्य प्रतिमानूर्द्ध्वं पूजयन् 'सिद्धिभागिति ॥

स्कान्दे,—

स्वर्णपुष्पार्चितो यस्य गृहे तिष्ठति केयवः ।
 'तस्यैव पादरजसा शुद्धाते चितिमण्डलम् ॥
 वस्त्रनिर्मितपुष्पैश्च पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
 साधयेदीप्सितं कामं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥
 अस्त्राभ्युचयतः शुद्धेद् वस्त्रपुष्पं दिने दिने ।
 कृतिमाण्यनुलेप्यानि गन्धेनापि सुगन्धिना ॥

एवञ्च 'स्वर्णरत्नपुष्पेऽपि गन्धलेपनम् ।

(१) Y स्वर्णपुष्पे चैकेन •

(२) Y सिद्धिभाग्यमेव ।

(३) Y, तस्यैवपादरजसा •

(४) Y. स्वर्णरत्न •

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठन्ति देवताः ।

'न निग्राह्य' भवेत् पुष्पं स्वर्णरत्नविभूषितम् ॥

तथा अग्निपुराणे,—

तमालामलकी 'पुष्प' शस्तं केशवधूजने ।

प्रवालैः शुचिभिः शृङ्गैः 'जलेन प्रोचितैर्वने ॥

वनस्पतीना सर्वेषां तथा दूर्वाग्रपल्लवैः ।

विष्णुधर्म,—

धर्मार्जितधनक्रीतै र्यः कुर्यात् केशवार्चनम् ।

उदरिपत्यसन्देहं सप्त पूर्वान् परावरान् ॥

पञ्चविंशत्यतीतांश्च पञ्चविंशत्यनागतान् ।

उदरेदात्मनो वंशान् नात्र कार्या विचारणा ॥

यत्तु,—

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानेतैः कयक्रीतैः कर्म कुर्वन् ब्रजत्यधः ॥

इति ऋग्वेदशूद्रानीतनिन्दनं तद्विरहितस्त्राहरणप्ररोचनार्थम् ।

उदितहोमप्रशस्तार्थमनुदितनिन्दावत् ।

स्त्रारामस्थैश्च सपूज्य फल स्यादेतदेव तु ।

एतत्पञ्चविंशकुलोदरणमित्यर्थः ।

(१) निग्राह्य न भवेत् •

(२) Y पलम् •

(३) Y अक्षप्रणाहितैर्वने ।

परखादाद्वैतैः पुष्पैः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 'अकामः स पुनर्याति तद् विष्णोः परमं पदम् ॥
 बाह्यपुष्पसहस्राणां सहस्रायुतकोटिभिः ।
 पूजने यत् फलं पुंसां मानसैकेन तत्तमम् ॥

नारदपञ्चरात्रे,—

मालतोयकुलाशोकशेफाली नवमालिका ।
 अम्बानं तगराख्यञ्च मञ्जिका मधुपिण्डिका ॥
 यूथिकाखपदं कुन्दं कदम्बं शिखिपित्रलम् ।
 पाटली चम्पकं हृद्यं लवङ्गमतिमुत्तमम् ॥
 कीटकं कुङ्कुमं विश्वं कल्हारं वासवं द्विजाः ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यम्रियाणि मे ॥
 मदीयार्चनमाला च पुष्पैरेभिर्मन्त्रामुने ।
 अक्षिता स्वात् तथा तुल्यैः पञ्चविंशतिभिः क्रमात् ॥
 एभिरेवार्चिती नित्यं साधकेन मन्त्रामुने ।
 ददामि सर्वकल्याणं तद्यैश्वर्यसुखानि च ॥

['शेफाली गङ्गशिखीलीति प्रसिद्धिः । नवमालिका निष्ठा-
 लीति प्रसिद्धिः । मधु मधुकपुष्पम् । पिण्डिका पिण्डोत्तगरः ।
 अखपदं नामकीश्वरः । शिखी चित्रकपुष्पम् । पिङ्गल जवापुष्पम् ।]

(1) Y अकामं पूजयन् याति ।

(2) Y. नवमालिका ।

(3) D मधुपर्चिका ।

(4) D. यक्षपङ्कजम् ।

(5) D Omits the portion bracketed.

विष्णुधर्मं,—

'स्नेतैः पुष्पैः समभ्यर्च्य' सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

ऐश्वर्यमाप्नुयात्तोके पीतैर्देवं समर्चयन् ।

'यन्मूषामभिचारेषु तथा कृष्णैः समर्चयेत् ॥

सुवर्णपुष्पैरभ्यर्च्य' राजसूयफलं लभेत् ।

रत्नपुष्पैः समभ्यर्च्य राजा भवति भूतले ॥

कृत्वा पुष्पशृङ्गं विष्णोः पुष्पैर्वापि वितानकम् ।

फलेन योगमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥

तत्रैव,—

यस्त्रिलोरोदिकापुष्पैः कुष्माण्डतिमिरीकैः ।

भुवनेशमलङ्कृत्य विष्णुलीकं व्रजेन्नरः ॥

विष्णुधर्मं,—

पुष्पप्रकरमत्यर्थं 'सुगन्धं केशवालये ।

अनुलिप्ते नरो दत्त्वा न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥

येषां न प्रतिपेक्षोऽस्ति गन्धवर्णान्वितानि च ।

तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

स्नाने,—

मालती तुलसी पद्मं केतकी मुनिपुष्पकम् ।

कदम्बपुष्पं लक्ष्मीय कोसुमं केशवप्रियम् ॥

(१) D. चेतपुष्पैः ।

(२) Y यन्मूषामभिचारं तथा कृष्णैः समर्चयन् ।

(३) Y यः कुष्माण्डं केशवालये ।

मालतीकलिकामालामीपदविकसितां हरेः ।
 दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र वाजिमेघायुतं लभेत् ॥
 भुनिपुष्पकृतां मालां दृष्ट्वा कण्ठे विलम्बिताम् ।
 प्रीतो भवति दैत्यारिः '[शतजन्मानि नारद ॥'
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
 प्रीतो भवति दैत्यारिः] कदम्बकुसुमार्चितः ॥
 ददाति वाञ्छितान् कामान् सप्तजन्मानि सम्पदः ।
 केशवः केतकीपुष्पैर्मिथुनस्ये दिवाकरे ।
 येनार्चितः सकृद् भक्त्या स मुक्तो नरकार्यवात् ॥
 कर्कराशिगते सूर्ये केतकीपत्रकोमलैः ।
 येऽर्चयिष्यन्ति गोविन्दं सम्प्राप्ते दक्षिणायने ॥
 कृत्वा पापसहस्राणि कृत्वा पापशतानि च ।
 तेऽपि यास्यन्ति विप्रेन्द्र यत्र विष्णुः श्रिया सह ॥

तथा—

कुम्भीपुष्पान् देवेशे प्रयच्छति जनार्दने ।
 सुवर्णपलमात्रान् पुष्पे पुष्पे भवेन्मुने ॥

विष्णुधर्मैः—

। कुङ्कुमस्य च पुष्पाणि तथा भूचम्पकस्य च ।

भूचम्पकश्च कनकचम्प इतिख्यातः । विष्णुरहस्ये,—

कर्णिकारमयैः पुष्पैर्मम लोके महीयते ।

यत्तु वामनपुराणे बनि प्रति प्रह्लादवाक्यम् ।

तान्येव सुप्रशस्तानि कुसुमानि महामुने ।

यानि स्युः सुप्रशस्तानि रसगन्धयुतानि च ॥

‘जाती शताका सुमनाः कुन्दचाटरूपस्तथा ।

बाणश्च चम्पकाशीकं करवीरश्च यूथिका ।

पारिभद्रः पाटली च वकुलं गिरिमालिनी ।

तिलकं जासवनजं पानकं तगरं त्वपि ।

एतानि सुप्रशस्तानि कुसुमान्युत्तमैः ।

सुरभौषि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

‘शताका सद्योप इति प्रसिद्धम् । आट रूपः वासकपुष्पम् ।

जासवनजं जवाकुसुमम् । एतत् पूजाङ्गमेव पृथक् देयम् ।

‘यच्च प्रपञ्चसारे—

तुलसी पद्मजी जात्यौ केतकी करवीरकौ ।

शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रत्नोत्पलानि च ॥

उत्पलानि च नीलानि कङ्कहारकुमुदानि च ।

मालतीकुन्दमन्दारनन्दग्रावत्तादिकानि च ।

पलाशपाटली पार्थ पारन्त्यवन्तिकानि च ।

चम्पकानि च नागानि रत्नमन्दारकाणि च ।

अशोकोदुम्भववित्वाद्या कर्णिकारोदुम्भवानि च ।

(१) Y. जातीयताया सुमना ।

(२) Y. शताया सुदृष ।

(३) Y. तच्च प्रपञ्चसारे ।

‘[पार्थ अर्जुन] पारन्ती रक्षिणी ।

सुगन्धीनि सुरूपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ।

अत्र केतकीविधानात् वामने निषेधात् पूजायां विकल्पः ।

‘[केतकीविधानं विष्णुदेवपरम् ।]

एतान्यपि पूजाङ्गान्येव श्रद्धां देयानि ।

प्रपञ्चसारे—

सुकुलैः पतितैर्क्षानैः शीर्णैर्जन्तुविदूषितैः ।

आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैरुपितैश्चैव नार्चयेत् ॥

तथा—

अर्कपद्मोत्पलादन्यभ्युक्तानि विवर्जयेत् ।

पतिताघ्राताङ्गस्पृष्टे दृष्टदोषादशौचम् । तच्च अङ्गिर्निर्दिष्टं

‘शुद्धं’ कर्मणि योग्यम् । जन्तुदूषितं जन्तुवह्निष्कारेण पूजां कार्या ।

नमुक्तैः पूजयेद् विष्णुं तथैवातिविज्ञायितैः ।

तथा शीर्णेन जीर्णेन भूमिष्ठेन युतेन च ॥

उत्सृष्टेनावशिष्टेन गन्धवर्णहृतेन च ।

निशि गेहोपितेनैव निर्मास्येन तु केनचित् ॥

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) D. Omits the portion bracketed.

(3) Y. शुद्धशरीरेण ।

(4) Y. अर्चयेत् ।

न च्छिन्नेन न भिन्नेन तथोत्सङ्गस्थितेन वा ।

अपूतदेशजातेन पापण्डेनार्पितेन वा ॥

अर्चयित्वा जगन्नाथ नरो नरकमाप्नुयात् ।

अत्र गन्धवर्णहृतेन च इत्युच्यते भयाभाव ['एव] निषेधो नैकाभावे ।

^१केचिद् वर्णगुणादेव केचिद् गन्धगुणादपि ।

इति वचनात् । तथा विष्णुधर्म—

उग्रगन्ध न दातव्यमन्यदेवशृङ्गोद्भवम् ।

अशान्तैत्यद्भुमज भूमावय निपातितम् ॥

शुक्लान्य^२वर्णकुसुम न देयञ्च तथा भवेत् ।

^१एतद् विशेषविहितेतररक्तविषयम् । तथाच विष्णु,—

नीलगन्धपुष्प नागन्धकण्टकिञ्च । कण्टकिजमपि शुक्ल सुगन्ध
मत् तद् दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमज जलज दद्यात् । यद्यपि
रक्तनिषेध केवलरक्तजातीये सावकाश । जवापुष्पविधिय शुक्ल
जवापुष्पे रक्तजवापुष्पे द्वयोर्विधिनिषेधयोः प्रवृत्तौ न विशेष ।
तथापि विशेषविधे ^३श्रीमद्वृत्तत्वात् तद्विषयपरिहारिण निषेध
प्रवृत्त । विहितहिंसापरिहारिण हिंसानिषेधप्रवृत्तिवत् ।

(१) Y Om ts the port on bracketed

(२) Y केचिद् गन्धगुणादेव केचिद् वर्णगुणादपि ।

(३) १ . वृत्त .

(४) एतद्विशेषविहितेतररक्तविषयम् ।

(५) Y श्रीमद्वृत्तत्वात् .

'विष्णुधर्म्म',—

यदायुर्वेदविधिना शुक्लं रक्तीकृतं भवेत् ।

तदरक्तमपि दातव्यं ^१वित्त्वपत्रं तथैव च ॥

आयुर्वेदविधिना दोहददानादिना ।

तथा,— मध्येऽन्यवर्णं यस्य स्यात् शुक्लस्य कुसुमस्य च ।

^२पुष्पं शुक्लान्तु विज्ञेयं मनोज्ञं केशवप्रियम् ॥

अथ,— रक्तानि नीलकण्ठानि भूपथार्यं नियोजयेत् ।

इति रक्तादिनिषिद्धपुष्पाणामपि मण्डने न विरोधः । एवञ्चा-
स्योपलक्षणतया सुकुलादीनामपि मण्डने विनियोगः । “सुकुलैर्नार्-
चयेत्” इति पूजायामेव निषेधात् ।

काञ्चनारं व्यक्तरक्तं धूसराङ्गकमेव च ।

कुटजं सिन्धुवारञ्च शिरीषं गिरिकर्णिकम् ॥

कण्ठापराजिता चैव जयन्ती ^३तगरस्तथा ।

प्रसादात् ज्ञानतो वापि यो दद्याद् विष्णवे क्वचित् ।

उन्माद दारुण दुःखं तस्मै विष्णुः प्रयच्छति ॥

[^४विष्णुधर्म्मात्तरे,—

नीलमुन्नतकं काशं तथैव गिरिमल्लिकाम् ।

न कण्टकारिकापुष्पमच्युताय निवेदयेत् ॥

(१) १ विष्णुधर्म्मात्तरे ।

(२) Y वित्त्वपत्रैस्तथैव च ।

(३) Y शुक्लपुष्पञ्च विज्ञेयम् ।

(४) १ थाप्यतां तथा ।

(५) १. Omits the portion bracketed

कोटज गाल्ललोपुष्प शेरौप च जनार्द्धने ।

निवेदितं भयं शोकं निःसत्त्वञ्च प्रयच्छति ॥]

एतन्निषेधस्य येषां प्राप्तिर्नास्ति तेषां प्रतिनिधित्वेन प्राप्तानां
पूजाविषये सावकायत्वं विहितानां 'विकल्पपरत्वञ्च ।

^१विष्णुधर्मो,—

^१करवीरस्य पुष्पाणि तथा धूसूरकस्य च ।

कृष्णञ्च कुटजश्चार्कं नैव देयं जनार्द्धने ॥

^१[अत्र—

नन्दावर्त्तसहस्राणि करवीरं विमिश्र्यते ।

इति विधानाद् विकल्पपरमेव । यत्तु,—]

न गृहे करवीरोत्थैः पुष्पैः सम्पूजयेत्तरिम् ।

^१इति तस्य प्रामाण्यविधेः प्रामादार्चनाविषयपरम् ।

(१) D विकत्सत्तम् ।

(२) Y विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) Y करकस्य च पुष्पाणि ।

(४) Y Reads in the place of bracketed part on —करकर करवीर ।

कृष्णकुटजस्य निषेधाद् शुक्लस्य गाल्ल (गाल्लत्वं) तथा न गृहे ।

(५) Y अस्य प्रामाण्ये करवीरविधिर्वैद्दि पूजाविषयः । व्युत्पत्तिः ।

पर्युपितनिषेधस्यापवाद पठन्ति,—

वर्ज्यं पर्युपितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जनम् ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाड्यबीजलम् ॥

तथा,—

तत्कालानामलाभे तु एभिः पूजा विधीयते ।
पुष्पाणि पञ्चरात्राणि फलान्येकादशं दिनम् ॥
पवित्राणि त्रिरात्राणि शुद्धतोयानि चैव हि ।
दिनैकं करवीरन्तु पाटली तु दिनत्रयम् ॥
चतुर्दिनन्तु मन्दार पुद्गाग पञ्चरात्रकम् ।
पुद्गागाद् द्विगुणायैव केतकीत्यलमस्त्रिकाः ॥
चम्पकं जातिपुष्पाणि 'तेषां द्विदिनपूजनम् ।
करञ्ज वकुल विस्वं गृहती वर्त्तिकाद्वयम् ॥
दिनत्रयमिदं योग्यं तुलसी द्वयमुच्यते ।
नित्यं प्रघ्रात्य तोयेन शङ्खस्थाने तु सप्तदिनम् ॥

[अन्यत्र च,—]

*पञ्चज विल्वपत्रञ्च यावत्पञ्चदिनावधि ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युपितं त्वपि ॥
पूजायोग्यं कर्णिकारञ्च पञ्च
न स्याज्जीर्णं मासकं कानकाद्यम् ।

(1) D. न साद्विदिनं ।

(2) Y. Omits the 2 ports in bracketed.

(3) 1. चन्दनं पद्मं विष्णुं यावत् ।

इति । अत्र—

नेपेद्यपत्रपुष्पाद्यमचिराज्जायते च यत् ।

तन्मात्यमुपभुक्तं सन्निष्मात्यमभिधीयते ॥

इत्युक्ते देवतायाः साक्षादुपभोगासम्भवादुपभोगकालः पारि
भाषिक । तत्र—

प्रहरं तिष्ठते जातो करवीरमहर्निशम् ।

अहोरात्रं च निर्मात्यं पालायं ब्रह्ममूर्धनि ॥

केतकी तु हरि मूर्ध्नि सुगन्धोत्पलमेव च ।

['विशुधमोत्तरै,—

दत्तमात्रं हरित् पुष्पं निर्मात्य भवति चणात् ।

उपभुक्तं त्वहोरात्रं मालत्याः कुसुम हरिः ॥]

पुष्पान्तरापान्तु—

'निशि गन्धस्यो यावन्नास्ति तेषामसंग्रहम् ।

नास्ति निर्मात्यता तेषां तावदित्यागमा जगुः ॥

इति । निर्गन्धानां वैरूप्यपर्यन्तमिति निर्मात्यकालात्
पूर्वं देवाङ्गात् पुष्पवह्निष्करणेन निर्मात्यग्रहणफलम् ।

'न केवलम्—

'देवाङ्गादुद्धरेद् यस्तु तत्तृचणात् पुष्पलीभतः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति भीजकी लोभमोहितः ॥

(1) D Omits the portion bracketed

(2) Y निर्गन्धस्य चणो •

(3) 1^ केवलम् ।

(4) D देवमभ्युद्धरेद् यस्तु •

इति दोषः । ['नात्र निर्माल्यलघुनदोषः] केवलं निर्माल्य-
कालात् पूर्वं देवाद्भात्यतने शुभस्थाने प्रतिपत्तिः कार्या । अथवा
वैष्णवप्रतिभालग्नं गन्धं पुष्पमयोदकम् ।

प्रमादादपि संसृज्य नरो याति परां गतिम् ॥

इति तत्त्वसारसंहितावचनात् स्यादेव यद्वशे फलम् । अत्र च
समित्पुष्पकुशादीनामाहरणकालो द्वितीयभाग एव वक्ष्यते ।
तथापि तस्य पुरुषार्थत्वात्कालान्तरे स्वयमाहरणे न पूजावैगुण्यं
किन्तु पुरुषदोषः । अन्याद्वतेन पूजायां तदपि नास्ति ।

यत्तु— समित्पुष्पकुशादीनि द्वाघ्नणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

इति तत्र स्वाहरणसुत्यर्थत्वात् शूद्रानीतक्रयक्रीतनिन्दा नतु
निषेधो 'वाक्यभेदापत्तेः । स्वाहरणञ्च नित्यपूजायामेवाङ्गं न
काम्यपूजायां नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति नित्ये यथायत्पुष्प-
वन्धादेवादोषः । पुत्रभार्यादीनां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तया
इति प्रतिनिधिकर्तृत्वस्मरणत् 'तद्वद्वाराहरणेऽपि न वैगुण्यम् ।

'तथा—ज्ञानं कृत्वा तु ये केचित् पुण्यं चिन्वन्ति मानवाः ।

देवता स्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति 'दारुणत् ॥

अत्र ज्ञानं माध्याह्निकज्ञानम् ।

(१) D Omits the parts in bracketed

(२) १ वाक्यभेदोत्पत्तेः ।

(३) १. तदाहरणेऽपि ।

(४) १. तथाहारीव ।

(५) १. • आहृतम् ।

तथा—

क्षिनन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।

पञ्च वा 'पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

इति अमावास्याया मध्यभागे निषेधः ।

अपु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विद्यति चन्द्रमाः ।

ततो वीरुत्सु संक्रम्य प्रयात्येकं ततः क्रमात् ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । अयमपि निषेधः पुरुषार्थ एव ।

‘[द्वादश्याच्च तुलसोपव्रतग्रहणप्रकार उक्त एव ।] पुष्यार्चापि विधानार्थ इति स्त्रियापवादात् देवपूजापर्याप्तपुष्पस्य परस्तात् स्त्रियेनापि पूजायामदीपः ।

(१) Y. पातयत्येकात् ब्रह्म ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

१[अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

अग्निहोत्रपरे विष्टे वेदवेदाङ्गपारगे ।
 सुवर्णानां सुवर्णस्य शते दत्ते न यत् फलम् ॥
 तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
 मालया विल्वपत्राणां नवम्यां गुग्गुलेन च ॥
 मालाद्वयेन विल्वस्य राजसूयफलं लभेत् ।

तथा,—

करवीरस्रग्भिरग्निष्टोमफलेन सूर्यलोके महीयते । एवन्तु
 पद्ममालायाम् । वक्रपुष्पस्रग्भिर्वाजपेयफलम् । द्रोणपुष्पस्रग्भी-
 राजसूयफलेन सूर्यलोके महीयते । कुशपुष्पस्रग्भिरग्निष्टोमफलं
 सूर्यलोके महीयते । शमोपुष्पस्रग्भिर्गोसहस्रफलं विश्वलोके
 महीयते । नीलोत्पलस्रग्भिर्वाजपेयफलं रुद्रलोके महीयते ।
 नीलोत्पलसहस्रमालया वर्षकोटिसहस्रं वर्षकोटिशतं दुर्गातुचरो
 भूत्वा रुद्रलोके महीयते । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषु दशगण्यफलम् ।
 मालावडेषु तेषु द्विगुणम् । फलञ्च दुर्गालोकासिः । मालती-
 मालयाश्चमेधासिः ।

तथा,—

मन्त्रिकामुत्पन्नं पद्मं शमीयं नागचम्पकम् ।
 अगोक्तं कर्षिकारञ्च द्रोणपुष्पं विग्रेपतः ॥

करवीरं शमीपुष्पं कुक्षुम नागकेशरम् ।

एतानि समुदितानि दत्त्वा सर्वकामाप्तिर्दुर्गानुचरत्वञ्च ।
नानापुष्पस्रग्भिश्चण्डिकोपरि पुष्पमण्डपकरणे विष्णुलोकाभिः ।
नवम्यां नानापुष्पैः पुष्पमण्डपं कृत्वा विमानमारुह्य चण्डिका-
लोकेऽद्यं कालं मोदते । अद्यं कालं कल्यादप्यधिकम् ।
यत्तु देवीपुराणे,—

पुष्पेररण्यसम्भूतेः पञ्चैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिम्बिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेत् शिवाम् ।

इति पूजाङ्गपुष्पाण्युक्ता

दद्य दत्त्वा सुवर्णानां यत् फलं कुसुमेषु तत् ।

इत्युक्त्वा(च)फलविशेषार्थं पुष्पविशेषानाह—

कदम्बः कर्णिकारश्च सिन्धुवारः, समृद्धये ।

पुद्वागद्यम्पकश्चैव यूधिकः नवमल्लिका ॥

तगरोऽर्जुनमञ्जी च हृहती शतपत्रिका ।

सुरसा सर्वभद्रा च सुरभिः करमर्हिका ॥

दमनो मन्वकश्च शतधा पुष्पहृदये ।

कदम्बैरर्चयेद् रात्रौ मल्लिका तूभयोः शुभम् ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि यथानामं प्रपूजयेत् ॥

तत्र कदम्बार्चने रात्रौ पूर्वोक्तफलम् । एवमन्यत्र । यत्तु
देवीपुराण एव

अथ यत्र प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं ममामतः ।

इत्युपक्रम्य मल्लिकाजाती-कुञ्जकसितरक्तनीलपाण्डुरपद्मकिंशुक-
तगर-किङ्किरात-चम्पक-वकुलमन्दारकुन्दचिराटिका लोधकरवी-
रार्क(सित रक्तपीतकण्ठरूप चतुर्विधापराजिता धूसूरकमाधवी-
बन्धूकागस्तिदशनसिन्धुवारसुरभोमखकपलाग्रदूर्वाङ्कुरकुशमञ्जरी-
विश्वपञ्चोक्तानुक्तजलस्थलजसर्व्वधान्यपञ्चपुष्पाण्युक्तानि
पद्याच्च—शुभ वाय्यशुभ किञ्चित् फलपुष्पनिवेदनम् ।

भक्त्या निवेदयेत् सर्व्वं नाशुभं किञ्चिदाप्नुयात् ॥

इत्युक्तं तत्पूजाङ्गमेव न तु फलार्थं तदय्यवणात् । तच्च “भक्त्या
निवेदयेत्सर्व्वं” इति वचनात् “देवीनां चार्कमन्दारी” इति
देवोपुराणनिषिद्ध मन्दारार्कपुष्पादिकं निषिद्धमपि भक्तिविशेषे
देयमित्युक्तम् । निषेधस्तु भक्तिरहितपरः । सुकुलादिनिषेधः पूर्व्व-
वत् । पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे शोषधीः शोषध्यभावे भक्त्या
पूजित इत्यपि पूजाविषयम् ।

अथवा परार्थमुद्दिश्य विधिपूजा शुभावहा ।

इत्युपक्रम्य—

शिवे वियर्जयेत् कुन्दमुन्मत्तं च हरौ तथा ।

देवीनां चार्कमन्दारी सूर्य्यस्य तगर तथा ॥

इति निषेधः प्राप्तादे परार्थकृतपूजाविषयः । विधिसु गृहे
स्वकृतपूजाविषय इति ।

यद्यपि बह्वपूजाया पुष्पाणि नोक्तानि तथापि प्रपञ्चसारादिषु
पूजासामान्योक्तानि यावद्वाणि । एव गणपत्यादिदेवतान्तरपूजा-
याम् । विज्ञेयतम भविष्ये,—

पाटलोत्पलपद्मानि करवीराणि सर्व्वदा ।

स्रातो मध्याङ्गयोज्यानि स्थिराणि सुरभीणि च ॥

इत्येवं स्रातोक्तानि पुष्पाणि पूजाया ब्रह्मणा ग्राह्याणि ।

यदातु

शिवपूजाङ्गपुष्पाणि वैष्णवानीति तानि वै ।

अन्येषामपि देवानां कथितानि मनोपिभिः ॥

इति वचनं प्रमाणीक्रियते तदा शिवपुष्पाण्यपि ब्रह्मणो
गणेशस्य कार्त्तिकीयादेय बोध्यानि ।]

अथ धूपाः ।

['तत्र सूर्य्यस्य,—

गन्धस्यापि शुभा ये च धूपाश्च विजयादयः ।

दिवाकरस्य धर्मैश्चैर्निवेद्याः सर्व्वदास्तुतः ॥

इत्यविशेषेण पूजाङ्गधूप विधाय विषयविशेषात् फलविशेषमाह
तेन तेषामेव पूजाङ्गत्वम् । कालान्तरे केवलानां फलार्थत्वञ्च । एव
सर्व्वदेवेषु बोध्यम् ।

तत्र सूर्याय सप्ततनुगुल्मुधूपदाने चतुर्वदिगृहे जन्म ।

देवदास नमेरुश्च सिल्हक कटुक तथर ।

श्रोफलञ्चाज्यसन्धिर्यं दत्त्वा श्रियमवाप्नुयात् ॥

तस्मा अथ धूपं पट्मसहस्रगुणम् ।

अगुरुं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ।

गुग्गुलुं दशसाहस्रं

तदेव सद्यतं द्विगुणम् । सिल्हकधूपेन स्वर्गः । कर्पूरागुरु-

धूपेन राजसूयफलम् । पक्षं गुग्गुलुधूपदानात् ब्रह्महत्यानायः ।

संवत्सरेणाग्नौमेधफलम् । कृष्णसप्तम्यां सान्यगुग्गुलुधूपदाने वर्षगतं

सूर्यलोके वासः । द्विसहस्रफलसान्यगुग्गुलुधूपे दत्त्वा सूर्यतुल्यो

भवति । सूर्यगृहे धूपेन सूर्यलोकाभिः ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये— कुर्यागुरुं सकर्पूरं धूपं दद्यान्महेश्वरे ।

नेरन्त्येण मासाहं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिगतानि च ।

भुङ्क्ते शिवपुरे भोगान् तस्यान्ते च महीपतिः ॥

पक्षं सद्यतगुग्गुलुधूपदानात् शिवलोके महीयते । कृष्णचतुर्दश्यां

सद्यतगुग्गुलुधूपेन शिवसालोच्यम् ।

देवदारुममेतच्च सर्वज्योतिषास्तुष्टकम् ।

श्रीफलं चाज्यमग्निं दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥

एभ्यः शोभनिकं धूपं पट्मसहस्रगुणोत्तरम् ।

अगुरुं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ॥

गुग्गुलुं दशसाहस्रं सघृतं द्विगुणं भवेत् ।

द्विसहस्रपलमाहिषाख्यगुग्गुलुसघृतधूपेन शिवतुल्यः । स्कान्द-
पुराणेन नन्दितुल्यः । स्कान्दे अमावास्यायां सघृतक्षीरगुग्गुलु-
धूपदानेनाक्षयस्थानासिः । कवाटद्वारादिषु पुष्पमालादिभिर्मण्ड-
यित्वा धूपने स्वाङ्गामोदेन दिशः पूरयन् कल्पकोटिशतं शिवलोके
महोयते । इन्द्रावृत्तौ शिवालये धूपने शिवतुल्यः स्यात् ।

अथ विष्णोः ।]

'नारसिंहे,—

माहिषाख्यं गुग्गुलुं य स्त्राज्ययुक्तं सगर्करम् ।

धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

स धूपितः सर्वदिक्षु सर्वपापविवर्जितः ।

घञ्जरोगयुक्तेन विमानेन विराजितः ।

वायुलोकं समासाद्य विष्णुलोके महीयते ॥

'वामने—

रुद्धिकाख्यं कथं दास सिल्हकं सागुरुं मिताम् ।

गर्भं जातोफलं यीगे धूपानि स्युः प्रियाणि वे ॥

(१) Y नरसिंहपुराणे ।

(२) D सर्वलोके महीयते ।

(३) १ वामनपुराणे ।

(४) १ अथ दास । (५) १ म ।

रुहिका 'जटामासी । कण गुग्गुलुः । सिता कर्पूरम् । शङ्ख
नखी । शङ्खविधानान्न धूपार्थं जीवजातमिति विष्णुक्तनिषेध
स्तदितरविषयः ।

तथा—

दत्त्वा तु गुग्गुलुं धूपं नाकपृष्ठे महीयते ।

मधुसर्पिं समायुक्तं द्वादशाङ्गफलप्रदम् ॥

स्तान्दे—

अगुरुन्तु सकर्पूरं दिव्यचन्दनसौरभम् ।

दत्त्वा नित्यं हरिर्भक्त्या कुलानां तारयेत् शतम् ॥

तथा,—ये कृष्णागुरुणा कृष्ण धूपयन्ति कसौ युगे ।

सकर्पूरश्च राजेन्द्र कृष्णभक्ता भवन्ति ते ॥

'विष्णुधम्ने'—

वसन्ते गुग्गुलेन ग्रीष्मे चन्दनसारेण तुरष्केण प्रावृषि कर्पूरेण
शरदि मृगमदेन हेमन्ते अगुरुसारेण शिशिरे धूपदानात् ['क्रमेणा-
ग्निष्टोमराजसूयाश्वमेध] फलप्राप्तिः । ['अत्र गृहीतदीप्तस्य]

(१) D मासी ।

(२) Y नक्षिविधाना •

(३) Y अदितिरिक्तविषयः ।

(४) Y दिव्य चन्दन •

(५) Y कृष्णवस्त्रा भवन्ति ते ।

(६) Y. विष्णुधर्मात्तरे ।

(७) Y Omits the portion bracketed

(८) Y Omits the portion bracketed

अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।

इति निन्दाकल्पितविधिना धूपदानात् प्राक् गन्धमाल्यदान
विहितम् । तेनाविज्ञेयात् 'कान्यधूपदानात् पूर्व्वमपि गन्धपुष्प
दानमिति वदन्ति ।

घण्टां वामकरे कृत्वा वादयन् धूपयेद् बुधः ।

तस्याः शब्देन विघ्नाय यान्ति सर्व्वे दिगो दय ॥

व्याधयो दुर्ग्रहाः सर्व्वे डाकिन्यो भूतराक्षसाः ।

घण्टानिनादयवणाक्षृतवीर्या भवन्ति ते ॥

१ घण्टाशब्देन गच्छन्ति दानवाय भयङ्कराः ।

आगच्छन्ति च एप्रोता विष्णुना सर्व्वदेवताः ॥

धूपेऽगुरुः सदा श्रेष्ठो गुग्गुलुः सिल्हकं द्विजाः ।

धूपे द्रव्यत्रयं श्रेष्ठं सगुडं सघृतं तथा ॥

एतत् फलाभिधानात् पूजान्तर्गतधूपविषयमिति वदन्ति । तथा]

तत्त्वसारसंहितायाम्—

उशोरमगुरुश्चैव चन्दनं १ विल्वचन्दनम् ।

गुग्गुलुश्चैव क्रीवेरं कर्कभूर्धृतमेव च ॥

मधुमुक्षामायुक्तं २ दशाङ्गानि तु धूपने ।

(१) Y. वाष्पधूप • ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

३) D. विष्वचन्दनम् ।

(४) Y. दशाङ्गं नित्यधूपकम् ।

'तदपि पूजाङ्गमेव । नन्दिपुराणे—

१न यत्नकाज्यं न तृणं न सिक्थवसासम्भूतम् ।

धूपं प्रत्यङ्गनिर्मुक्तं दद्यात् कृणाय बुद्धिमान् ॥

तृणमुग्रीरातिरिक्तम् । २[सिक्थं मधूच्छिष्टम् ।] प्रत्यङ्गनिर्मुक्तं

प्राण्यङ्गभवम् ।

इति विष्णुसम्प्रदानककाम्यधूपविधिः ।

१[अथ दुर्गायाः ।

भयिष्ये—

कृणायुखं सकर्पूरं गन्धं च सिल्हकं तथा ।

भगवत्यै नरो धूपमिमं दत्त्वा समाहितः ॥

इह कामानवाप्स्याद्ययान् दुर्गालोके मन्त्रायते ।

मासार्धे साज्यगुग्गुलुधूपदानाद् गोसहस्रफलम् । कर्पूरागुग्गु-
धूपेन गोसहस्रफलम् । दिशतपन्नाधिकद्विषहस्रपन्तगुग्गुलुधूपं
गुल्लनधन्या दत्त्वा चण्डिकाप्रियः स्यात् । मादिपार्श्वं सद्यते
सविल्यं वा दत्त्वा वाजपेयफलं सूर्यलोकाप्तिः । कृणायुधूपे
पापक्षयः ।]

(१) Y. यतव पूजाङ्गमेव ।

(२) Y. त्रिषष्ट्योजं न तृणं =

(३) Y. Omits the portion bracketed

(४) Y. Omits the portion bracketed

अथ दीपाः ।

[सूर्यस्य । भविष्ये विष्णुमहादेवौ प्रति ब्रह्मवाक्यम्—

घृतेन दीपं प्रज्वालय तिलतैलेन वा पुनः ।

प्रयाति सूर्यलोकञ्च दीपकोटिशतैर्युतः ॥ .

शिरसा धारयेद् दीपं भास्करस्याग्रतो निशि ।

प्राप्रभातञ्च यो वीर भक्तियद्वासमन्वितः ॥

ललाटे चैव हस्ताभ्यां समुदयुक्तस्तथोरसि ।

कल्पायुतयुगं देवौ सूर्यलोके महीयते ॥

कार्तिके मासि सप्तम्याममावास्यायां वा दीपमालादाने भास्करा-
युतसङ्कायः कुलोद्योतकरः । भास्करालये दीपवृक्षदानात् सूर्य-
ल्लोकासिः । कार्तिके प्रत्यहं सूर्यनामजपः सूर्यायतने च दीप-
दानं जातिस्मरत्वप्रज्ञाव्याहृतेन्द्रियत्वफलदम् । प्रतिपच्च पठ्या-
मष्टम्यां वा सूर्याय दीपदाने कर्पूरमणिमुक्ताख्यदीपमालाकुल-
पिमानाधिरोहः । अत्र

तान् दत्त्वा न च हिंसेत न च तैलविवर्जितान् ।

कुर्वीत दीपहर्ता च दरिद्रोऽथः प्रजायते ॥

इति वचनाद् दीपदानकाले परहिंसावर्जनम् । तैलञ्च यावत्
कालयोग्यं सन्निधेयम् ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये,—

दृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम् ।

विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥

कार्तिके मासि विशेषतश्चतुर्दश्यामभावास्थायां दीपमाला
करणे दीपसन्ततिसंख्ययुगसहस्राणि रुद्रलोके मञ्जीयते । शिवा-
यतने दीपवृक्षोद्बोधने शिवलोकाग्निः । शिवाग्रतः शिरसि
ललाटे हस्ताभ्यां वक्षसि दीपधारणेन सकलराचिनयने
कल्पायुतशतं दिव्यं शिवलोके मञ्जीयते ।

स्कान्दे,—

कार्तिके प्रत्यहं दीपमालादानमन्ते ब्राह्मणभोजनं गार्हपत्यफलाय ।

अथ विष्णोः ।]

'नारसिंहे,—

घृतेन तिलतैलेन दीपं यो ज्वालयेत्तरः ।

विश्वे विधिवद् भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

विज्ञाय पापसकलं सहस्रादित्यसप्रभः ।

ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके मञ्जीयते ॥

(१) Y भरविष्णुरात्रे ।

(२) १. प्रज्वालयेत्तरः ।

['वाराहे,—

यसु दद्यात् प्रदीपञ्च सर्व्वतः श्रद्धयान्वितः ।

स्वयंप्रभेषु देवेषु तस्मोत्पत्तिर्विधीयते ॥

स्वयंप्रभा 'घ्नघ्नलोकादयः ।]

स्नान्दे,—

यो ददाति महीपालं क्षणस्याये प्रदीपकम् ।

'पातकन्तु समुत्सृज्य 'ज्योतीरूपं लभेत्प्रदम् ॥

यावदक्षिर्निर्मपाणि दीपो देवान्तये ज्वलेत् ।

तावद्वपंसहस्राणि नाकपृष्ठे महीयते ॥

घृतेनाप्यथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेत्वरः ।

विष्णवे विधिवद् भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥

दीपे तैलं सदा शस्तं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ।

तथाच सार्पं वत्स मर्त्यलोके सुखप्रदम् ॥

यो दद्यात् 'कापिलेनैव प्रदीपं केयवार्चने ।

घृतेन च नरो याति विष्णुनीकं निरञ्जनम् ॥

कपिलाया घृतं श्रेष्ठं प्रधानञ्चान्यजं घृतम् ।

सधर्मो स्यादजासर्पिः 'शुद्धतैलं तत्रैव च ॥

(१) D Omits the portion bracketed l.

(२) E F आदित्यलोकादयः ।

(३) Y. पातकं तस्य उत्सृज्य ज्योतीरूपं लभेत् फलम् ।

(४) F. F. विष्णुलोके लभेत्प्रदम् ।

(५) Y कापि तैलम् -

(६) D शुद्धैव -

'दीपको ज्वलते यस्य चहोरात्र हरेर्गृहे ।
 एकादश्या मुनियेष्ठ स स्वर्गाचावतारयेत् ॥
 निर्वन्धेनापि विप्रेन्द्र कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
 कर्त्तव्य दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा ॥
 कृत्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुबद्धन्यपि ।
 निमेषाद्देन दीपस्य विनय यान्ति कार्त्तिके ॥
 स चहोम क्रियाहोम भक्तिहोम जनार्दने ।
 सर्वं सम्पूर्णमायाति कार्त्तिके दीपदानत ॥
 दिने दिने जपनाम कैशरेति समाहित ।
 ददाति कार्त्तिके यो वै विष्णुयतनदीपकम् ॥
 जातिस्मरत्वं प्रज्ञाञ्च समाप्नोति न समय ।
 श्रूयते तत्र पितृभिर्गीता गाथा च दीपने ॥
 भविष्यन्ति कुलेऽप्याप्त पितृभक्ता सुता भुवि ।
 मप्राप्य कार्त्तिक मास उचित माधवस्य च ॥
 दीप दास्यन्ति ये शुद्धा गयाया 'पिण्डमेवनात् ।
 मुक्तिं प्राप्नुयामहे नून प्रसादाद्यक्रपाशिन ॥

तथा,—

'यं कुर्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरं च दीपकम् ।
 द्वादश्याञ्चाप्येमांश्च तस्य पुत्रा वदामि ते ॥

(१) १ दीपक ज्वालक इति अत्र चहोरात्र ।

(२) १ विवर्द्धयामहेति ।

(३) १ यः कार्त्तिक मासि दद्यात् कर्पूरं च दीपकम् ।

कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ।
 समतीताय ये केचिद्वेषा सख्या न विद्यते ॥
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवल्लोके यदृच्छया ।
 ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाद्यक्रपाणिन, ॥
 येष्वयो न स मन्तव्यः सम्प्राप्ते कार्त्तिके सुने ।
 यो न यच्छति सन्दाह्या दीपं केशवसन्दिरे ॥
 कार्त्तिके यत्फलं प्रोक्तं परं दीपप्रबोधने ॥
 न तद् भवति विप्रेन्द्र न यज्ञैर्न मन्त्रात्मकैः ॥
 कार्त्तिकस्यासिते पक्षे कृष्णा या तु चतुर्दशी ।
 तस्या दीपः प्रयत्नेन दातव्यो देवतायतः ॥

'विष्णुधर्म',—

पङ्क्तोद्भवो वर्त्ति गन्धतैलेन दीपिताम् ।
 नीरुजः सुभगश्चैव दत्त्वा भवति मानव, ॥
 दीपपत्त्रे, सुरचनां कुरुते केशवालये ।
 विष्णोर्विमाने च तथा स नरः शङ्खचक्रधृक् ॥
 कार्त्तिके कार्त्तिकी यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
 यो ददाति मुनियेष्ठ पदमेन्द्र 'स गच्छति ॥
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म विज्ञानता ।
 यः कुर्यात् तेन कर्माणि स्यादसौ पुण्यितेक्षणः ॥

येन दीपो दत्तस्तेन तद्दीपेन लौकिक वैदिक वा कर्मन्तर

न कर्त्तव्यम् । अन्यस्यापि तेन कर्मकरणं निषिद्धमेव ।

तथाच पठन्ति,—

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते क्षपणश्चान्धस्तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

‘विष्णुधर्म्ये—

दीपहर्त्ता भवेदन्धः काशी निर्व्यापकस्तथा ।

अथ हरणं देवाग्रादन्यत्र नयनम् ।

‘भविष्ये—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।

प्रदीपे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥

यावत् प्रदीपसंख्या च घृतेनापूर्य्य यत्नतः ।

तावद् वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

‘एकादश्याञ्च द्वादश्यां प्रतिपच्च यो नरः ।

दीपं दद्यात् स दिव्यञ्च विमानमधिरोहति ॥

करोत्यारत्निकं यस्तु भक्तिभावपुरःसरम् ।

प्राप्य ज्ञानं ‘प्रयाणान्ते गमिष्यत्यर्चयं पदम् ॥

तथा—

बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।

कुर्यादारत्निकं यस्तु कल्पकोटि दिवं वसेत् ॥

एतबीराजनं पूजाङ्गमपि

(१) Y तथा विष्णुधर्म्येतिरे ।

(२) Y भविष्यपुराणे ।

(३) D एकादश्यां द्वादश्याञ्च ।

(४) D पुराणान्ते ।

मन्त्रहोन क्रियाहीनं यत्कृतं पूजनं हरे ।
सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥

‘एतद् वचनात् ।

नीलरक्तदश दीप प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

इति । तथा, महाभारते,—

हविषा प्रथमः कन्यो द्वितीययौपधीरसैः ।
वसामेदोऽयैर्वापि न कार्यः श्रेय इच्छता ॥

एतत् पूजान्तर्गतदोषेऽपि घातव्यम् ।

‘विष्णुधर्म’,—

तथा कर्पूरवर्त्त्वा च दीपयेत् सर्वसिद्धिदम् ।
प्रज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम् ॥
अश्वमेधमवाप्नोति कुलश्चैव समुद्धरेत् ।
देवस्य दक्षिणे पाखे देया तिलतुला नृप ॥
पलायकयुता राजन् वर्त्ति 'तत्र च दापयेत् ।
महाराजनरत्नेन समयेण तु वाससा ॥
वामपाखे च देवस्य देया छततुला नृप ।
पलायकयुता राजन् वर्त्ति 'तत्र च दापयेत् ॥
वाससा च समयेण सोपवासो जितेन्द्रियः ।
एकमप्ययवा दद्याद् वुमुचुरनयोर्द्वयोः ॥

(१) Y इति वचनात् ।

(२) १ विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) १ तमेव = (३) १ तमेव ।

मानुषे सर्वमाप्नोति स्वर्गलोके चिरं वसेत् ।

एतद्दानकालस्तत्रैव—

['अथयुज्यामतीतायां द्वादश्यां दश एव वा ।

तथा,—] नरः स्नात्वा हितपरो नारी वा देवतायतः ।

विशीर्षे विपुले पात्रे युनक्तयत्नेति योजितम् ॥

पीतवस्त्रेण कृष्णाय श्वेतवस्त्रेण शूक्ष्मिणे ।

सूर्याय रक्तवस्त्रेण गौर्य्यै कौस्तुभवासभा ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण महादीपं प्रदापयेत् ।

अग्ने त्वां कामया गिरा । अग्निं तुभ्यन्तां गिरः । अग्ने येषु
राजस्यो नमः स्वाहा इति

एवं मन्त्रेण विधिना ये प्रयच्छन्ति दीपकम् ।

यान्ति ते ब्रह्मसदनं विमानेनार्कतेजसा ॥

तिष्ठन्ति द्योतमानास्ते यावदाभूतसंश्रवम् ।

['वाराहे,—

दीपं ददाति यो देवमभक्त्या तु व्यवस्थितः ।

साम्भक्त्य भवेत् तस्य समजन्मनि सुन्दरि ॥]

विष्णुधर्म—

केशवायतने कृत्वा दीपहर्षं मनोरमम् ।

अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य यत्नतः ॥

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) Y विशीर्षे •

(३) Y Omits the portion bracketed

दीपमाला प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणो गृहे ।
भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ॥
दीपागारं नरः कृत्वा लोके भ्राम्यति शक्रवत् ।

[अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

हृतदीपप्रदानेन चण्डिका पूजयेत्तरः ।
अश्वमेधफलं प्राप्य दुर्गानुचरो भवेत् ॥
आत्मदेहवसादीपं चण्डिकापुरतो नृप ।
प्रज्वाल्य विधिवद् वीर मीदते चण्डिकालये ॥

कार्तिके दुर्गायतने दीपमालादाने सूर्यलोकाप्तिः । अमा-
षास्याया नवम्या वा दीपदाने

यावन्त दीपसघातं हृतेनापूर्य्य वीधितम् ।
तावदयुगसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥

(१) Y Reads after शक्रवत्—

मोक्षार्थिना वा तैत्तिरेन वक्त्या च तृणधर्म्या ।
दीपितं सुरार्थं युद्धं दीपसन्ने प्रदायवत् ॥

इति प्रपञ्चसारे तत्पूजाद्वदीपपरम् ।

विष्णु— न घतं तिलतैलं विना किञ्चन दीपार्थे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नीलरत्नदयः दीपं प्रयत्नेन विपर्जयेत् ।

(२) Y Omits the portion bracketed

अश्रमसारमयं कृत्वा नानादीपसमन्वितम् ।
दीपवृक्षं समुद्बोध्य दुर्गायाः पुरतो नृप ।
कन्यायुतग्रतं सायं दुर्गालोके महीयते ॥]

'अथ नैवेद्यानि ।

['सूर्यस्य । भविष्ये,—

शानितण्डुलप्रस्यस्य कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
सूर्याय च चरुं दत्त्वा समभ्याच्च विग्रीयतः ॥
संयावकग्रामपूपपायसं यावकं तथा ।
दध्मोदनं रसालांश्च मोदकान् शुद्धपूपकान् ॥
यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन् नैवेद्ये परिसंस्थया ।
तावदयुगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

रसालशिखरिणी,—

शुद्धखण्डवृत्तानान्तु भक्ष्याणां विनिवेदने ।
वृत्तेन पाचितानाञ्च दत्त्वा शतगुणं लभेत् ॥
रसालपानकाद्यानां भक्ष्याणां फलमीयते ।
तदर्द्धमखिलस्यापि वासितस्य निवेदने ॥
वृत्तपूपकतैः सिक्यैः पुष्प दशगुणोत्तरम् ।
उपदशगुणै र्यैः पुष्पं शतगुणं खग ॥

¹ (१) Y. अथ नैवेद्यम् ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

एव पट्टिकोदने सत्त्वस्रगुणम् । सुगन्धिगाल्यन्नेनायुतगुणम् ।
 रक्तगाल्यन्नेन नियुतम् । कलमात्रेण दगलसाधिकम् । क्षीरभक्तेन
 दशकोटिगुणोत्तरम् । दधिगर्करायुक्तान्नेन ततोऽप्यधिकम् । सुघन
 शोतर्कूर्परयुतरसानया कोटिगतगुणाधिकफलम् । सुगन्धपानाना
 रसानातुल्यफलम् । नानाविधघृतपक्वमासै कोटिकोटिगुणम् ।
 घृतोदने मासतुल्यफलम् । शर्कराखण्डयुक्तघृतोदने मासादधि
 कम् । सर्व्वरत्नसमन्वितापूपदानेऽमरनोक्तम् ।

मधुमांसासवैद्यापि प्रीयते साधु भास्कर' ।

मातुलुङ्गफलादीनि सुपक्वानि निवेदयेत् ॥

एवञ्च पक्वस्य प्राप्त्यभावात् अपक्व न निवेदयेत् ।

फल कथितविदञ्च यज्ञात् पक्वमपि त्यजेत् ।

इति प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य निषेधार्थम् । अर्कपर्णपुटेन मधुपक्वं
 समर्पणेऽश्वमेधफलम् ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये—गालितखटुलप्रस्त्रन्तु क्षुर्यादन्न सुसंस्कृतम् ॥

शिवाय तच्चरु दद्याच्चतुर्दश्या विशेषत ॥

सयावकयरापूपपायस यावक तथा ।

घृतगुडादिसन्ध्यामेवमादि प्रकल्पयेत् ॥

यावन्तस्तखटुलास्तास्मिन् नैवेद्ये परिसंख्यया ।

तावदयुगसहस्राणि रुद्रनोक्ते महीयते ॥

गुडं खण्डयुतघृतपाचितभक्ष्यनिवेदने फलं शतगुणम् ।

सर्जकापानकाद्यानां लक्षादं फलमिष्यते ।

तदर्थं वासितजलस्य ।

स्कान्दे—

दक्षिणायान्तु यो मूर्त्तौ पायसं घृतसंयुतम् ।

निवेदयेद् वर्षमेकं स मे नन्दिसमो भवेत् ॥

चरवी दशसाहस्रा यावकश्च चतुर्गुणः ।

शेषाश्च चरवः सर्वे यावकार्हेन सम्प्रिताः ॥

घृतपात्रसमं ज्ञेयं इह प्रेत्य च ग्राह्यतम् ।

मासुलुङ्गफलादीनि सुपक्वानि निवेदयेत् ॥

शिवाय तत्फलं तस्य यद्भक्ष्याणां निवेदने ।

तथा—

रुद्रायान्नप्रदानेन सिक्थे सिक्थेऽमरैः सह ।

योङ्गैवाष्टलक्षाणि वसेत् यदासमन्वितः ॥

अथ ब्रह्मादिदेवतान्तरायम् ।

देवतानाञ्च यो दद्यादन्नाद्यं यदयान्वितम् ।

सिक्थे सिक्थे वसेन्नृचं समानाभमरैः समम् ॥

एतद्दशगुणं मुख्यमन्त्रे व्यञ्जनसंयुते ।

यो दद्याद् ब्रह्मणेऽन्नानि तस्माद् द्विगुणितं फलम् ॥

तस्माद् विष्णुञ्च दत्त्वाञ्च द्विगुणं फलमश्नुते ।

रुद्रायान्नप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणम् ॥

यत्तु भविष्यपुराणे ब्रह्मनैवेद्यमधिकृत्य

खण्डलङ्कुकग्रीवेष्टकासाराशोकवर्त्मिका ।

स्वस्तिका लोपिका दुग्धग्रीवेष्टककिनाटिका ॥

फलानि च विपक्वानि खाद्यानि विविधानि च ।

तत् पूजानैवेद्यार्थं ।

अथ विष्णोः ।

लेह्यं पेयं तथा भोज्यं खाद्यञ्चैव चतुर्विधम् ।

नैवेद्यं विष्णवे दत्त्वा नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥]

'श्रोदनं व्यञ्जनोपेतं दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।

[दधिभक्तप्रदानेन श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

सशर्करं दधिभक्तं यो नित्यं विनिवेदयेत् ।

सर्वैश्वर्यमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

चीरोदनप्रदानेन दीर्घं जीवितमाप्नुयात् ।]

परमान्नं तथा दत्त्वा वृत्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥

विष्णुनोकमवाप्नोति कुलमुदरते सदा ।

'मोदकस्य प्रदानेन कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ॥

(1) Y विष्णुधर्मोत्तरे—श्रोदनं व्यञ्जनोपेतं •

(2) Y. Omits the portion bracketed

(3) 1 श्रोदनप्रदानेन •

दीर्घजीवितमाप्नोति घृतपूरनिवेदकः^(१) ।
यो ददाति च नैवेद्यं भाग्यसाधने प्रपिष्टकम् ॥
सशर्करमवाप्नोति तिलधेनुफलं नरः ।
राजसूयमवाप्नोति पानकैर्विनिवेदितैः ॥
निवेद्य नारिकेलाम्बु अम्बिष्टोमफलं लभेत् ।
फाणितस्य प्रदानेन अग्न्याधेयफलं लभेत् ॥
तथा शुङ्गप्रदानेन दशगोदो भवेत्नरः ।
सूक्ष्मं खण्डं तथा दत्त्वा मैत्रीं सर्वत्र विन्दति ॥
सितायाश्च प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
शर्कराश्च तथा दुग्धं केवलं यो निवेदयेत् ॥
प्रियो भवति सर्वेषां जनानामिति निश्चयः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति क्षौद्रं यः संप्रयच्छति ॥
तदेव तुङ्गिनोपेतं राजसूयमवाप्नुयात् ।
धानानां क्षौद्रयुक्तानामम्बिष्टोममवाप्नुयात् ॥

दानेनेतिशेषः ।

द्रक्षूणाश्च प्रदानेन परं सीमाप्यमाप्नुयात् ।
फलानि यच्छते यो वै मुरुपाणि नरेश्वर ॥
कल्पान्तं जायते तस्य सफलस्तु मनोरथः ।

(१) Y adds after this line — सख्यविधिततश्चतुर्विधैर्घृतपदैर्द्वैत-
क्षीरेण मृष्टो घृतपूरः ।

(२) Y माये माये ०

'विष्णुधर्म'—अग्निष्टोममवाप्नोति यावकस्य निवेदकः ।

यावको यवविकारमक्षः ।

अतिरात्रमवाप्नोति तथा पूषनिवेदकः ।

वैदलानाञ्च भक्ष्याणां दानात् काममवाप्नुयात् ॥

वैदला मुद्गवृणकादयः ।

नानाविधानां भक्ष्याणां दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

'भक्ष्याः कठिनलङ्घुकादयः ।

भोजनीयप्रदानेन वृत्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

भोजनीयमन्नादि ।

तथा लेह्यप्रदानेन सौभाग्यमधिगच्छति ।

वलवर्षमवाप्नोति चोप्याणाञ्च निवेदने ॥

चोप्यमित्तुखण्डादि ।

रागपाङ्कवदानेन पोण्डरीकमवाप्नुयात् ।

दाडिमीसुष्टिसंयुक्तो मुद्गपूषसु पाङ्कवः ॥

रागपाङ्कवता याति शर्करासहितसु सः ।

इति सूषकारशास्त्रे ।

पेयानाञ्च प्रदानेन वाजिमैधफलं लभेत् ।

त्वग्निनागकुसुमकर्पूरयितसंयुतैः ।

मिताचोद्रगुहोपेतैर्गन्धवर्णवज्रान्वितैः ॥

(१) Y विष्णुधर्मोत्तरे अग्निष्टोममवाप्नोति ॥

(२) १. पूषनिवेदने ।

(३) D भक्ष्या कठिना ।

बीजपूरकनारङ्गसहकारसमन्वितैः ।

राजसूयमवाप्नोति पानकैर्विनिवेदितैः ॥

शितमत्र दधि । बीजपूरादिफलरसपानकैः त्वगीलादियुक्तैरित्यर्थः ।

कुल्माषोष्ठासिकादानादगन्धाधेयफलं लभेत् ।

कुल्माषः किञ्चिदुत्सन्नमापः । सक्तुलाजाल्पशराणां दाताग्निष्टोम-

मवाप्नुयात् । शाकदानाद् दानप्रस्यफलम् । ['नानाविधशाक-

दानाद् विशेषः । व्यञ्जनोपकरणदानात् सक्तुले जन्म ।

नीलोत्पलपद्मविदारीणां कन्दमूलदानाद् दानप्रस्यफलम् ।]

अपुषोर्वाक्कदानात् पौण्डरीकफलम् ।

कर्कन्धूवदरे दत्त्वा तथा पारेवतं फलम् ।

^१पारुपाकं तद्याम्नातं पनसं नारिकेलकम् ॥

भयं मीचं तथा वोचं खर्जूरमथ दाडिमम् ।

आम्नातकः शुवान्नोटः फलमालपियालकम् ॥

जम्बूविस्वफले चैव जाल्य वीणातकं तथा ।

नारङ्गबीजपूरो तु राजफलशुफलान्यपि ॥

तथा चान्यानि मुख्यानि देवदेवाय भक्तितः ।

एवमादीनि चान्यानि यः फलानि प्रयच्छति ।

क्रियासाफल्यमाप्नोति स्वर्गलोकं तथैव च ।

तपुषोर्वाक्कां कर्कटीभेदी । कर्कन्धू स्यूनवदरम् । पारेवतं

(१) १ Omits the portion bracketed

२ १ नारदपञ्च तथा •

कामरूपे प्रसिद्धः । धारूपकं वन्यफलम् । भयं कर्भूरङ्गफलम् ।
 उद्याङ्गफलञ्च । मोचं कदली । वीचं गुड़त्वक्फलम् । ['शुवा
 वैकटफलम् ।] आम्बोटः साङ्गुङ्गफलम् । 'फलमाली बीजपूर-
 भेदः । जाल्यं जातिफलम् । वीणातकं खण्डगुड़ इति प्रसिद्धम् ।
 'राजफलं क्षोरिका । फल्गुफलं गोष्ठोदुम्बरिकाफलम् ।

प्राप्नोति ब्रह्ममारीर्यं मृद्विकाविनिवेदकः ।

मृद्विका द्राक्षा ।

आस्त्रैरभ्यर्च्य देवेशमश्वमेधमवाप्नुयात् ।

तथा,—

प्राचीनामलकं येषं मधुकोदुम्बरं तथा ।

यन्नपक्वमपि आह्वं कदलीफलमुत्तमम् ॥

अतः शिष्टाः,—

आम्रं विल्वं गुवाकञ्च खर्जूरमथ दाडिमम् ।

अपकाम्यपि चैतानि फलानि विनिवेदयेत् ॥

नारिकेलफलं वीर त्वचमुष्कृत्य दीयते ।

रभायाथ फलं रम्यं त्वचमुष्कृत्य^१दापयेत् ॥

दध्वादिमिश्रितं चात्रं घृतेनोत्प्लुत्य^२दापयेत् ।

यद् यथैव भवेद्भक्ष्यं तत्तथैव निवेदयेत् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed

(२) १. फलमाली बीजपूरफलभेदः ।

(३) Y राजर्ष क्षोरिका ।

(४) १. दीयते । २) Y. दीयते ।

अन्यथा ब्रह्महत्याफलम् ।

'नरसिंहे,—

हविः शाल्योदनं दिव्यमान्ययुक्तं सशर्करम् ।
निवेद्य नरसिंहाय यावकं पायसं तथा ॥
समास्तण्डुलसख्याता यावत्प्रस्तावती नृप ।
विष्णुलोके महाभागो भुञ्जानः स तु वैष्णवः ॥

'वामने,—

हविषा संस्कृता ये च यवगोधूमशालयः ।
तिलसुहादयो मासा व्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥

हविषा दृतेन । देवदेयाधिकारे 'भविष्ये,—

खण्डलङ्गुलकग्रीवेष्टकासाराशोकवर्त्तिका ।
स्रस्तिका लोपिका दुग्धग्रीवेष्टककिनाटिका ॥
'फलानि चैव पक्वानि तथा खण्डगुहानि च ।
एवमादीनि, चान्यानि दापयेद् भक्तितो नृप ॥

खण्डलङ्गुलं खण्डविकारी लङ्गुलकः । ग्रीवेष्टकं मापामिषादि-
लङ्गुलकम् । कासारो महिषीक्षीरम् । 'इदं देवतान्तरे विष्णो-
र्निषेधात् । शशोकवर्त्तिका पिष्टकभेदः । स्रस्तिका स्रस्तिका-

कारपिष्टकम् । लोपिका अपमानू इति प्रसिद्धा । दुग्धयीवेष्टक
दुग्धलङ्घुकम् । किलाटिका दुग्धपय्याटिका ।

* Y Reads the following after दुग्धपय्याटिका —

भाषमासीवपूजाधिकारे स्कन्दपुराणे —

आत्मनो यान्यभीष्टानि तानि देवानि साधये ।
ब्राह्मणैरूपैरुपानि यथारक्ष विधेयत ।
इन्ध्राकलानि नारदं त्रिमेत्वापि बभूवपि ।
कलानि चारुदेवानि मातृमुल्लानि धारय ।
सुदृढवृद्धविकाराय दातव्या वैष्णवे हरे ।
देवानि चैव शाकानि वर्ज्जयित्वा तु मूलकम् ॥

अत्र मूलकस्यैवैव भाषमासीवपूजाविषयम् । भाषान्तरे तु वराहपुराणनाम्न तु
देयमेव । अतएव

ग्राह्यो मूलक भुक्ता चरेज्जाम्नायणं व्रतम् ।

इत्यपि भाषमाहविषयम् । अतएव

सोऽर्चयेन्नाथं मूढो भवति साधनां तु मूलकम् ।

अथरात्रवर्तं तेन कृतं भवति साधने ॥

साधने साधनैवैवैव साधने । तेन अथकमीयस्यारमादात् मूलकनिधेयो भाषमाह
विषयः ।

अथ विष्णुपदेयानि ।

गरुडपुराणे —

हृत्ताभ्यामभ्युत भक्त्या परिधाय विचिन्तत ।

सोमलोके रक्षित्वा तु विष्णुलोके महीयते ।

तदा,—

ध्वजस्तु विष्णवे यस्तु गरुडेन समन्वितम् ।

इत्याद्य सोऽपि भक्त्याभीष्टविधानेन विराजता ।

विष्णुलोकात्तदाहोति, मीळमानोऽयुरोगये ६

सङ्गटे कटकाद्यैव यो विष्णु पूजयधुप ।

सर्वपापविनिर्मुक्त सर्वभूषणभूषितः ।

इन्द्रलोके वसेत् श्रीमान् यावदिन्द्रायतर्ह्येव ।

भूष चन्दनमालान्तं कुर्वते लण्डसद्मनि ।

देवकन्यायुतैर्लघैः सेव्यते सुरनावक ॥

चन्दनमाला यत्पुष्पलतमाला ।

प्राङ्मुखे वर्णकोपेतं स्वस्तिवैद्य समन्वितम् ।

देवदेवस्य कुर्वते क्रीडते भूषणतये ॥

प्रासादे देवदेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।

वसते बह्मलोके तु यावत् तिष्ठन्नि भूषणा ॥

इत्याञ्जन्यातर्पयस्तु लण्डोपरि नरेन्द्रे ।

वसते चन्द्रलोके तु यावत्तिष्ठति हारणा ॥

इत्याञ्जय विमानान्तं दिव्ये नरनावक ।

सत्कतो धनदेभ्यः वसते ब्रह्मराक्षसम् ॥

आदित्यपुराणे,—

केवलाञ्जादनधैव यः करोति पुनर्भवम् ।

देवतायतने तस्य न भवेत् क्रीडनं भवम् ॥

देवगुहाधिसारे यम,—

विधाय विविधं चित्रं तल्लोके विन्दति ध्रुवम् ।

विष्णु,—

यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव शोकमाप्नोति सुधार्मिकं कृत्वा यमसा
विराजते ।

['अथ वराहपुराणोक्तानि नैवेद्यानि ।

वाराहे,—

सर्व्व त्रीहिमय गृह्य शुभ सर्व्वरसान्वितम् ।
मन्त्रेण मे प्रदीयेत न कथिदपि ससृशेत् ॥
इष्टुदीफलविल्वानि वदारामसकानि च ।
खर्जूरान् पनसाद्यैव मानवाकपरूपकान् ॥

मानवाके नारिकेलफलम् ।

आम्रानुदुम्बराद्यैव तथा सूक्ष्मफलानि च ।
मरीच शशिपाकश्च भस्मातकरमर्द्दनम् ॥
* * * * तुम्बरश्च प्रियङ्गुकम् ॥
द्राक्षा च दाडिमश्चैव पिण्डखर्जूरमेव च ।
सीवीर कोकिलश्चैव तथा शुभफलानि च ॥
पिण्डारकफलश्चैव पुत्रागफलमेव च ।
शमी च करवीरश्च बीजपूरफल तथा ॥
कुमुदस्य फलश्चैव उत्पलस्य फल तथा ।
कर्कारकफलश्चैव तथा शिम्बफलानि च ॥
अर्ककर्कोटकश्चैव तथा तालफलानि च ।
जातीयकफलश्चैव * * * * ॥
कनिकस्य फलश्चैव फल कारुषक तथा ।
रोतकस्य फलश्चैव काशमर्त्या फलमेव च ॥

'सन्नचायाः फलञ्चैव कर्णिकारफलं तथा ।
 अग्रदायफलञ्चैव शोलायाः फलमेव च ॥
 चित्रशालाफलञ्चैव द्विविधा कर्कटी तथा ।
 कालिङ्गफलञ्चैव बृहतीफलमेव च ।
 उभे चैव पटोले च तथा रसफलानि च ॥
 वचनस्य फलञ्चैव सगृयाफलमेव च ।
 स्यन्दनस्य फलञ्चैव कटुसारफलं तथा ॥
 कर्भरङ्गफलञ्चान्यत् प्रतिगृह्णामि माधवि ।
 मूलकानां फलञ्चैव कदम्बस्य फलं तथा ॥
 धन्यकस्य फलञ्चैव कन्दस्योत्पलकं तथा ।
 कन्दश्च कौमुदश्चैव द्विविधं स्थलकन्दयोः ॥
 पिण्डकन्देति विख्यातं माक्षिपं कन्दमेव च ।
 करमईककन्दन्तु तथा नीलोत्पलस्य च ॥
 मृणालं मुष्कारञ्चैव शालूकस्य फलं तथा ।
 एतान्यन्यानि बह्विनि कन्दमूलफलानि च ॥
 एतानि चोपयोग्यानि यान्युक्तानि मया शुभे ।
 मूलकस्य च शाकश्च ^(१) च हृषीकं (चन्द्रीयाकं) तथैव च ॥
 शाकञ्चैव कलायस्य सर्पपस्य तथैव च ।
 वत्सकस्य च शाकश्च शाकमेकं कलिङ्गकम् ॥
 भार्द्रकस्य च शाकश्च पान्नाग्रं शाकमेव च ।
 शास्त्रिकोदकयाकश्च शाकं कौमारकं तथा ॥

शुकमण्डलपत्रञ्च द्वावेवतु तवानको ।
 वदरस्य च शाकञ्च मधुकोदुम्बर तथा ॥
 एते चान्ये च बहवः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 कर्मण्यास्ते च सर्वे वै ये मया परिकीर्त्तिताः ॥
 ब्रीहीणाञ्च प्रवक्ष्यामि उपयोगञ्च माधवि ।
 धर्मधर्मिकरत्नञ्च सुगन्धिरत्नशालिकम् ॥
 'दोर्धशूक महाशालिवर कुङ्कुमपत्रिकम् । (० कङ्कुषिकाख्यकम्)
 ग्रामशालिसमुद्राणां सुश्रीका कुलशालिकाम् ॥
 यथात्र विविधं देयं कर्मण्यस्य मम माधवि ।
 कर्मण्याश्चैव मुक्ताश्च तिलाः क्षणाः कुलत्यकाः ॥
 गोधूमका मङ्गामुक्ता कुलत्यमथवाप्यलुम् ।
 प्रतिगृह्णाम्यहं ह्येतत् सर्वं भगवतः प्रियम् ॥
 पशूनां संप्रवक्ष्यामि वन्द्यानां मार्गवासिनाम् ।
 ये ममेवोपयोज्यानि गव्यं मधु दृतं तथा ॥
 माहिपञ्चाविकं क्षागमयात्रिकमुदाहृतम् ।
 माग मासतथा क्षायः श्रावः वा मम युज्यते ॥
 कर्मण्यस्य रौरव मास मायूरः कुङ्कुट तथा ।
 'लावकं वार्त्तिकञ्चैव प्रशस्तय कपिञ्जल ॥

(१) १ दोषभूलम् ।

(२) १ वायव्यम् ।

(३) १ कौकुटम् ।

(४) १ नवद्वारवासी ।

रेणुकाः प्राग्विकद्यैव हारीतद्यैव वीर्यवान् ।

तथा कुरुवकद्यैव (कुरुरवद्यैव) पितृणां प्रवरः प्रिय ॥

अत्र मांसस्य दैत्यत्वेनोक्तावपि कलियुगे वर्ज्जनं समाचारात् ।

पठन्ति वाराहीतन्ये—

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च शक्तेश्च श्रीकरस्य च ।

राक्षसः श्रियं कुलं हन्ति कलौ भासेन चार्धनम् ॥

* अन्यकृतानेनैतेषां विष्णुनैवेद्यापाकवचनानां शीर्षदेशे “अथ वराहपुराणो-
क्तानि नैवेद्यानि” इति, तदनन्तरं ‘वाराहे’ इति अक्षरवशादेतानि वराहपुराण-
देवोक्तानीति स्पष्टं विज्ञापितम् । यथापि अन्यकर्तुं कथनानुसारेणैतेषां वचनानां
मध्ये बान्धवसम्बन्धपाठानि यानि च कोपभास्वालोचनवाक्यमध्यशब्दादीनि तेषां
वयावयवपाठनिर्णयाय सम्भवालोचितं एतद्विवादिषोऽपि इति स्मृतं वराहपुराणं
किन्तु तत्र न प्राप्तं सङ्कल्य एष एतदुक्तं पाठ इति न ह्यतएव तथैव रक्षितो यथा
इदो मृगपुस्तके । प्राप्तं वाक्यरहितं सोऽप्येतदुक्तेन सङ्गं सर्वत्र न सम्यक् सङ्ग-
च्छत इति सोऽयं निम्ने सन्निविष्टः । स्मृतं वराहपुराणपाठ एतस्य वदस्य च
यावच्च मनुकोटुम्बर तथा’ इति श्लोकारभ्य तत्परश्लोकैः सङ्गं समेत्य उच्यते ।

स्मृतं वराहपुराणपाठ —

परमन्मस्य शाकानि मधूकोटुम्बरनया ।

एते चान्ते च बहवः शतशोऽप्यसङ्ख्यकाः ।

कर्मण्याश्च त एतेषां वै मया परिशीर्षिताः ॥१॥

श्रीहृष्याञ्च प्रकल्पाणि उपयोम्यानि भाषणि ।

एकाश्च मानवः कृत्वा पापस्य गृह्यं सुन्दरि ॥२॥

धर्मावलिङ्गशाकञ्च सुगन्धं रक्तपाणिनी ।

दीपंयानि मङ्गायानी वरकुट्टमभाषिणी ॥३॥

आमोदायिषसुन्दर्यां विरोषाकुनभाषिका ।

विविधं वायकासुञ्च सेवाम्भेतानि कर्मणि ॥४॥

कर्मण्यां सुहृमाया वै तिनकङ्कुनिष्पिका ।

मधुकं मङ्गाधोऽहं मङ्गलवपराङ्मुखा ॥

आमादमिति कोक्तानि कर्मण्यानि उच्यन्ते ॥५॥

निषिद्धानि ।

विष्णुः,—

नाभक्ष्यं नैवेद्याद्यैः । न भक्ष्येऽप्यजामहिषोक्षीरे । पञ्चनखमस्य
वराहमांसानि च ।

वाराहे,—माहिषं वर्जयेन्नित्यं क्षीरं दधि घृतं तथा ।

विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे,—

उदुम्बरं कपित्थञ्च तथा दन्तशठं तथा ।

एवमादीनि देवाय न देयानि कदाचन ॥

दन्तशठं जम्बीरफलम् ।

नैवेद्यदानानन्तरं नरसिद्धे,—

ततस्तदवशिषेण मन्दिरस्य समन्ततः ।

पुष्पाक्षतविभियेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥

जम्बीरयानि च शाकानि विज्यामोहि वसुन्धरे ।

एतानि पतिष्टेष्णानि यश्च भागवतं प्रियम् ॥१९

भार्गवाभं वरं ज्ञात वाचं समनुवृणोते ।

* * * * *

माहिषं वर्जयेन्मह्यं क्षीरं दधि घृतं तत ।

* * * * *

पविष्णाञ्च प्रयच्छामि ते मयोक्ता वसुन्धरे ।

त्रे चैव मम क्षेत्रेषु उपयुष्णानि निवस्य ॥२०॥

नारदं राक्षिकञ्चैव मयकाञ्च कविश्रुतम् ।

* * * * *

वराहपुराणे अविश्वव्याधिकथनतमाध्याय ९—१५ श्लोका इत्यादि ।

मातृभिः सहिताद्यैः लोकपालविनायकाः ।
बलिदानाद् वैष्णवेन दत्ताः सन्तो दिवौकसः ॥
शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमाशेयमेव च ।

यत्तु बलिदानमभिधाय हयग्रीपे,—

एवम्बिधो बलिर्नित्यो भगवद्वान्नि सर्वदा ।
कार्यैः प्रतिष्ठादिवसमारभ्यानुदिनं बुधैः ॥
तद् बलिदानं पृथक्फलार्थमेव न पूजाङ्गम् ।

विशुद्धं—

पूजजातीफलैः दत्त्वा जातीपत्रं तथैव च ।
लयङ्गमय कङ्कोलमैलां कटुफलं तथा ॥
ताम्बूलानां किशलयं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
सीभाग्यमतुलं लोके तथा रूपमनुत्तमम् ॥

स्नान्दे,—

ताम्बूलश्च सकर्पूरं सपूवं नरनायक ।
स्नानाय यच्छते प्रीत्या तस्य तुषेवरिः सदा ॥

अथ कुम्भदानम् ।

स्कान्दे,—

सनीरन्तु सकर्पूरं कुम्भं कृष्याय यो न्यसेत् ।
कुत्रापि न जलापेक्षां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥

तथा,—

कुम्भं सकरकं दिव्यं फलकर्पूरसंयुतम् ।
न्यसेदर्चनकाले तु क्षणस्यातीव वल्लभम् ॥

अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

गुङ्गखण्डाज्यसन्धिग्रमत्रं दत्त्वा नराधिप ।
वैशाखस्य फलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥
गुङ्गखण्डयुतानाञ्च तथा शर्करया नृप ।
हृतेन परिपक्वाणां प्रदाय त्रिदशः पदम् ॥
शालोदनं रसालाञ्च धानञ्च विविधं तथा ।
यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालयम् ॥
दुर्गामुद्दिश्य पानीयं केतकीशशिवामृतम् ।
यः प्रयच्छति राजेन्द्र स गणाधिपतिर्भवेत् ॥

यशो कर्पूरम् ।

आम्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जूर वोजपूरकम् ।

यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति पर पदम् ॥

ब्रह्मणे तु नैवेद्यदाने फलाकयनात् पूजायामेतानि नैवेद्यानि
भविष्ये,—

खण्डलड्डुकग्रोवेष्टकासाराशोकवर्त्तिकाः ।

स्वस्तिकालोपिकादुग्धशीवेष्टककिनाटिकाः ॥

फलानि चैव पक्वानि तथा खण्डगुडानि च ।

अवादि विविधं दद्यात् श्वाद्यानि विविधानि च ।

अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्यदानानि ।

भविष्ये,—

यासोभिः पूजयेद् भानुं यानि वाऽस्य प्रियाणि तु ।

तयान्येष शुभेद्रव्यैः पूजयेद् धनमानिनम् ॥

वासासि सुविचित्राणि सारयन्ति सद्गुणं च ।

धूपितानि रत्ना दद्याद् विक्रयानि नयानि च ॥

यावत्तद्व्यस्ततन्तूना परिमाणं प्रचक्षते ।

तावद्व्यस्ततन्तूना सूर्येनोक्तं मन्त्रोपते ।

विद्युत् शुक्ल सुपीत वा पटसूत्रादिनिर्मितम् ।

दत्त्वोपवीत सूर्याय भवेद् वेदाङ्गपारग ॥

श्वेतमहाध्वज किङ्किणीमालान्वित मयूरच्छत्रभूषित रथ दत्त्वा
मन्वन्तरगत दिवि मोदते । सूर्यगृहे मणिमालादाने महा
ध्वजाष्टकदाने च कल्पायुत दिव्य दिवि मोदते । मणिरत्नमयदण्ड
काञ्चनमयदण्ड वा शुभ्र कृष्ण मुक्तामालालङ्कृत दत्त्वा सूर्यलोके
मोदते । शृङ्गलासमायुक्तकास्यलोहमयमहास्त्रनघण्टादाने अरुण
स्यानुचर सूर्येण सह मोदते । भेरोमृदङ्गपटङ्गतुम्बुरसुरजवश
कास्यादिदाने युगायुतगत सूर्यलोके महीयते । [महास्त्रनशङ्ख
दाने युगायुतगत सूर्यलोके महीयते ।] वज्रिवर्णाभ एकवस्त्र
नानावस्त्रचित्त वा मध्य पद्मभूषित [स्नग्घण्टोच्चाभभूषित]
वितान सूर्यस्योपरि दत्त्वा तद्वस्त्रतन्तुपरिमाणसंख्ययुगसहस्र
सूर्यलोके महीयते । [सूर्ययन्त्रापकरण दत्त्वा सूर्यलोके
महीयते ।]

तथा,—

भास्वारायतनाभ्यासे सूर्यचैत्र समन्तत ।

देहिना तत्र पञ्चत्वं सूर्यसायुज्यकारणम् ॥

मनुजैः स्थापिते सूर्यं क्रोशाद् स्यात् समन्तत ।

तदर्जुनमयो वाऽपि सूर्यचैत्र प्रकीर्तितम् ॥

(1) D On to the port on bracketed

(2) D O to the port on bracketed

(3) D O to the port o bracketed

सूर्यस्यायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

सूर्यगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ।

यः कुर्याद् दोषिका वापीं तद्भागं भास्करालये ।

स तारयेत् कुलशतं सूर्यलोके महीयते ॥

महद्वाद्यगीतनृत्यजयशब्दकरणे भूमिदानकन्यादानफलम् । दासी-
दासदाने चञ्चमेधफलम् । प्रेक्षणीयकदाने राजसूयफलम् । वैश्या-
कदम्बकं दत्त्वा पर स्थानं स गच्छति यत्र सूर्यस्तिष्ठति । गोमहिष-
गजाश्वदाने अश्वमेधफलम् । सूर्याय गौरीगोदाने स्यावरजद्रुम-
जगद्दानफलम् । ज्ञानार्थगोदाने वापिलागोशतदानफलम् । गोद्वयं
पुष्टं दत्त्वा वृषसन्ततिरोमसंस्थयुगसहस्रं सूर्यलोके महीयते ।
चभयसुखीं दत्त्वा समद्वीपमहोदानफलम् । सदृशं गोशतं दत्त्वा
एकविंशतिकुलजैः सार्धं सूर्यलोके क्रीडित्वा तत्र भोगान् भुक्त्वा
प्रलये सूर्यमण्डलं प्रविशति । सदृशं गोसहस्रं दत्त्वा चञ्चमेध-
फलम् । गोयुक्तमश्वयुक्तं वा काञ्चनं रौप्यं वा रत्नचित्रं रथं दत्त्वा
सूर्यलोकं गत्वा पश्चात् शिवलोके महीयते । दारुणदाने विमाने-
नाके प्रयाति । घण्टाभूषितगजदाने युगकोटिशतानि स्वर्गं भुक्त्वा
पश्चादिन्द्रः स्यात् । सर्वशस्त्रशालिभूमिदाने भूमिरेणुसंस्थयुग
सहस्रं सूर्यलोके महीयते ।

एवं सर्वत्र विज्ञेयं फलं भूरिस्तुमानतः ।

ग्रामखेटपुरक्षेत्रविषयादिनिवेदने ॥

नानाफलान्वितनानापुष्पान्वितारामदाने वृक्षपत्रफलसख्ययुगसहस्रं
 सूर्यलोके महीयते । एव भानोरायतने प्रपाकरणे परमं स्थानं
 याति । शीतकाले सूर्यायतने 'वज्रिदाने अश्वमेधफलम् । सूर्यं
 स्नानार्थं पञ्चामृतदाने सर्व्वकामाप्तिः । दीपार्थं तैलं दत्त्वा नरकं
 न याति । दीपतैलायतिलदाने महापातकक्षयः । धनं धान्यं
 हिरण्यं दत्त्वा परमा गतिमेति । भानवे भारतपुस्तकं दत्त्वा
 विष्णुलोके महीयते । [तथा भास्कराग्रे दक्षिणां दत्त्वा कल्यायुतं
 सहस्रं सूर्यलोके महीयते ।]

सुवर्णमणिमुक्तादि रत्नतश्च तथोत्तमम् ।

वज्राणि विविधानीह यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥

पुष्पाणि करवीराणि प्रियं रत्नञ्च चन्दनम् ।

गुग्गुलुञ्चैव धूपानां नैवेद्यं मोदका प्रिया ॥

पूजाकरो भोजकश्च घृतदीपस्तथा प्रियः ।

'दानं प्रियं खगयेष्ट ये प्रयच्छन्ति मानवाः ।

तेषां ददाति विष्वेष्टो भगवान् मुक्तिमीश्वरः ॥

सर्व्वस्यै परमास्ते वा भानोर्यागकरणे न पुनरुद्भवः ।

तथा,—

अथ विनैव मन्त्रेण पुष्कराणि प्रकीर्तितः ।

स्यादयं मन्त्रयुक्तयेत् पुष्पं शतयुषोत्तमम् ॥

(१) I वज्रदाने ।

(२) D O is the port o br hotel

(३) E. जानम् ।

तस्मान्मन्त्रेण सूर्याय स्नानं चार्घ्यफलादिकम् ।
गजाश्ववस्त्ररत्नादि हेमाद्यञ्च निवेदयेत् ॥
खगोस्त्वायेति विज्ञेयो मन्त्रः सर्वार्घ्यसाधकः ।
सर्वसन्ताधिकदाय प्रणवद्वयमध्यगः ॥

अथ सौरधर्माः ।

भविष्ये,—

सूर्यधर्मा बुधैरुक्तः सर्वपापभयापहः ।
त्रिसन्ध्यमर्चयेद् भानुमग्निकार्यञ्च शक्तिः ॥
सूर्यार्चाम्निपरो नित्यं तद्भक्तातिथिपूजकः ।
पर्वमैधुनवर्ष्वा स्यात् श्रीमान् सूर्यगृहवाचमी ॥
अर्धात् तुरीयभागेन प्रकुर्व्यादर्चनं रवेः ।
धनार्जनं तदर्धेन यतोऽनित्यं हि जीवनम् ॥
ब्रह्मार्घ्यं ब्रह्मचारी यः सूर्यपूजाम्नितत्परः ।
भवेज्जितेन्द्रियः शान्तो नैष्ठिकः स्नातकोऽपि वा ॥
सर्वदुःखविनिर्मुक्तः कन्दमूलफलाशनः ।
सूर्यवैखानसो ज्ञेयः सूर्यपूजाम्नितत्परः ॥
निवृत्तः सर्वसङ्गम्यः पूजादानरतः सदा ।
ज्ञेयः सूर्ययतोन्द्रोऽयं पूजानिष्ठो जितेन्द्रियः ॥

निद्वन्मन्त्रस्य य कुर्यात् भस्मना च त्रिपुष्टकम् ।
 अष्टस्य सर्वसत्त्वानां सूर्यलोकं स भच्छति ॥
 सूर्यभक्तैः सदा कार्या शिखेका भास्वरप्रिया ।
 क्षत्वाग्निकार्यं सूर्यस्य भस्मना तिलकक्रिया ॥

कान्तिकापुराणे सूर्यवाक्यम्,—

मद्वतो नहि भुञ्जीत भाजने परिमण्डने ।
 उन्मोष वर्जयेच्छत शकं सौवर्चलं तथा ॥
 रक्तं माल्यं न सेवेत तथा वस्त्रं विलेपनम् ।
 गोमयं मूषिकोष्कृष्टं तथा कृष्णाय सृत्तिका ॥
 वर्जयेदुपलेपाद्यं धूपं देयं न पाणिना ।
 अदृष्ट्वा मां न भुञ्जीत विस्मृत्य नैव दर्शयेत् ॥
 अहोरात्रोपितो भूत्वा सप्तम्यामर्चयेत्परः ।
 केशाद्यं वापयेद् भक्त्या रक्तं मुञ्चेन्न मेऽग्रतः ॥
 मलाद्या पर्यटन्नाश्च मद्गतं समुपस्थितम् ।
 मम भोजकमन्यं वा सर्वं यत्नेन मानयेत् ॥
 मच्छास्त्रं लिखितं किञ्चिद् भित्तौ रम्ये शिलातले ।
 मम प्रानोक्तमन्यद् वा न माज्जेत कदाचन ॥
 मदर्चाष्टतनिर्घातं शरीरेषु तु धारयेत् ।
 दगनानां विशुद्ध्यर्थमर्ककाष्ठं न भक्षयेत् ॥
 शिरस्यगुन्धकास्यार्कदाब्जगन्धतयसीधभिः ।
 प्रतिश्रयं पादपीठं पादुके न च धारयेत् ॥

उदयान्तरमयञ्चैव मदुविम्बं प्रणमेत् सदा ।
इदं विधानं भक्तानामहं तु ध्याम्यसंशयम् ॥

अथ शिवप्रदेयानि ।

भविष्ये,— सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।

शिवे दत्तं हुतं जप्तं बलिपूजानिवेदनम् ।

एकान्ततोऽनन्तफलं तद्भवेन्नाथ संशयः ॥

तथा,— वासांसि सुविचित्राणि सारवन्ति मृदूनि च ।

धूपितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥

यावत् तद्वस्त्रतन्मूर्ता परिमाणं विधीयते ।

तावद्वयुगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

विहत् शुक्लं पीतं वा पद्मस्रवादिनिर्मितम् ।

दत्त्वोपवीतं रुद्राय भवेद् वेदान्तगः सुधीः ॥

चुटिमात्रं यो दद्यादेव लिङ्गे समौक्तिकम् ।

इन्द्रस्यार्चासने तावद् यावदिन्द्रायतुर्ह्ययम् ॥

नन्दिपुराणे—

सुम्नां मुक्तावर्मात्रं वा तदर्द्धं प्रतिवासरम् ।

कनकं यस्य लिङ्गे तु व्रजित् पदमनुत्तमम् ॥

एवमर्थानुसारेण फलं ज्ञेयं ममामतः ।

योऽर्चयत्तु पुटे कृत्वा मधुपर्कं समन्यकम् ॥

निवेदयति शर्वाय सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

भविष्ये,—शिवस्य पुरतो दत्त्वा दर्पयन्तु सुनिश्चलम् ।

कल्यायुतसहस्रन्तु शिवलोके महीयते ॥

तथा,—

श्वेत महाध्वजं कृत्वा परं यान्ति शिवान्तिकम् ।

शिवद्वहे ध्वजमालादाने षष्टदिक्षु ध्वजाष्टकदाने वा कल्यायुतप्रत
दिवि मोदते ।

स्नान्दे,—

कृत्वा दद्यात्तु यः सोऽपि दीप्यते तेजसा दिवि ।

भविष्ये,—

शरच्चन्द्राशुविमलं मुक्तादामोपशोभितम् ।

मणिकाञ्चनान्यतमदण्डं कृत्वा विचित्रच्छत्रशोभितो विमान
प्रतसम्भोगे शिवपुरे चिरं स्थित्वा समुद्रपर्यन्ता महीं भुङ्क्ते ।
शृङ्खलासमायुतमहास्रनकास्रलोहान्यतममयघण्टाया शिवालये
वभ्रनैः वण्टाकर्णमण्यतुल्यं शिवलोके महीयते ।

भेरौमृदङ्गसुरजदुन्दुभीपटङ्गादिकम् ।

वशकसालवादित्रं यः शिवाय प्रयच्छति ।

युगायुतप्रतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥

महास्रनन्तु यो दद्यात् शङ्खयुग्मं शिवालये ।

युगकोटिप्रतं सार्धं शिवलोके महीयते ॥

अन्यत्र च,—

कुर्यान्मकरसंक्रान्तौ लिङ्गे तु वृतकम्वलम् ।
 श्रावयेद् देवमौशनं घोरसारं वृतं विभोः ॥
 पुण्यकाले करिष्यामि तवैव वृतकम्वलम् ।
 देवदेव महादेव नित्यदत्त निरामय ।
 अविघ्नं मेऽस्तु यज्ञस्य प्रसीद कृपया विभो ॥
 शालिपिष्टेन दीपांश्च महादीपांश्च कारयेत् ।
 तिलैर्होमं प्रकुर्वीत दधिमध्वाञ्चसंयुतैः ॥
 अष्टोत्तरशतक्षान्जं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

अथ महाज्ञानम् ।

कार्त्तिक्यामथ वैशाख्यां शयनादिषु पर्वसु ।
 दत्त्वा दीपान् समुद्बोध्य देवस्थाने बलिं ततः ॥
 भक्तानां देवदेवस्य वाङ्मादिषु क्षिपेक्षुधीः ।
 सर्व्वेव देवमामन्त्र्य स्वपद्मौ हरं स्मरन् ॥
 उपलिप्य गृहान् गत्वा निराहारो निशि स्वपेत् ।
 अग्रेऽहनि पूर्व्वार्द्धे गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ॥
 कारयेत् महाज्ञानं हन्तामुं विधिमाश्रुण् ।
 पञ्चविंशत्पन्नं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ॥

शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च ।
 तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ॥
 तावदेवहि घोरेश पञ्चगव्येन वा स्वतः ।
 भूयः सादृत्यस्त्रेण पलानामैघर्षेण च ॥
 रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ।
 शीताम्बुना तथोद्वर्त्य वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ॥
 स्नापयेद् भक्तिती भूयो गन्धमन्त्रान्वितेन तु ।
 विधिना स्नाप्य चानेन सङ्घ रोचनयालिपेत् ॥
 कुष्ठकुडुमकर्पूरचन्दनाशुक्लया ।
 लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठान्तदनन्तरम् ॥
 नीलोत्पलसहस्रेण मालां बद्धा प्रपूजयेत् ।
 शलाभे तु सहस्राङ्गे तदङ्गेनैव पूजयेत् ।
 उत्पलानामश्लाभे तु पत्रैश्च श्रौतरीत्यजेत् ।
 पद्मैर्वा चम्यकैर्वापि जाल्या पाटलयाऽपि वा ॥
 पुन्नागैः कर्णिकारैर्वा श्वेतमन्दारजैरपि ।
 दमनैर्बकुलकैर्वापि श्रमोशुक्लार्कनायरैः ॥
 ययालाभश्च पद्मैर्वा निर्घण्य सुमनोऽन्वितैः ।
 सम्यूज्य कारयेद् भक्त्या विमलं पुष्पमण्डपम् ॥
 गुग्गुलुश्चान्यमशुक्लमसुर वा सितं दहेत् ।
 सम्यूज्य गौरोभर्तारं गीतवादित्रमङ्गलैः ॥
 यालिपिष्टोदमवैः सिद्धेधृतपूर्णैः समुज्ज्वलैः ।
 ततो नीराजन दीपैः पट्विंशद्भिस्तु कारयेत् ॥

सर्वपैर्दधियुक्तेषु दूर्वागोरोचनाक्षतैः ।
 गन्धपुष्पादिकं दद्याद् भूयो विचिन्त्य शङ्करम् ॥
 वितानं सितपद्मार्धं मध्ये कमलभूपितम् ।
 विचित्रवर्णमेकं वा नववस्त्रोपकल्पितम् ॥
 किङ्किणीरवसंयुक्तं वैदूर्यैश्च सुशोभितम् ।
 लस्यकैः पूतदामैश्च घण्टाघामरभूपितम् ॥
 शिवस्योपरि यः कुर्यात् पुरतो वाऽपि कल्पयेत् ।
 सद्भवत् सर्वलोकेषु युगकोटिं स मोदते ॥

शिवोपरि मौक्तिकमण्डपकरणे कल्पान्तं यावत् शिवपुरे वासः ।
 शिवायतने वस्त्रशोभाकरणे तत्तन्तुसंख्ययुगसहस्रं शिवलोके मही-
 यते । शिवे यज्ञोपकरणं दत्त्वा शिवलोके महीयते । कल्प-
 तिलप्रस्यदाने युगायुतसहस्राणि शिवलोके महीयते । शिवाय
 पयस्विनीगोदाने सचराचरजगद्दानफलम् ।

हृषभं गुह्यवर्णं वा नीलं वा विनिवेदयेत् ।
 यावत्प्रक्षुतिरोमाणि तत्रसूतिकुलेषु वै ।
 तावदयुगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 कृत्वाग्निकायं कपिलां दत्त्वा गोशतजं फलम् ॥
 क्रीडमात्रं परं चैवं शिवस्य परमात्मनः ।
 देहिनां तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् ॥
 मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैवमानमिदं स्मृतम् ।
 स्वयम्भुवि सहस्रं स्थापयेत् चैव तदर्द्धकम् ॥

य कुर्वाद् दीर्घिका वापीं कूप वापि शिवालये ।
त्रिसप्तकुलसयुक्त शिवलोके महोयते ॥

स्तान्दे,—

दद्यात् कृष्णतिलाच्चैव तथा सिद्धार्थकाय च ।
यो मे देवि सदा भक्त्या च मे नन्दिसमी भवेत् ॥

तथा,—

गोचर्भमात्रमपिवा यो मे दद्याद् वसुन्वराम् ।
स मे पुर समासाद्य गणेशे सह मोदते ॥

अथ घृतकम्बलविधि ।

भविष्ये,—

भालिङ्गपोठपर्यन्त यो दद्यात् घृतकम्बलम् ।
घृतेन रूपक रम्य कृत्वा शम्भोर्महात्मन ॥
मन्त्रान्तरगत 'साहं' वद्वल्लोके मञ्जीयते ।
सुरूप सुभग श्रीमान् परितुष्टोऽपि जायते ॥
रूप पिष्टमय कृत्वा विचित्र रत्नभूषितम् ।
यज्ञोपवीतसयुक्त हेमपाद वियपत ॥
दन्तपु मोक्षिक न्यस्य प्रवान्नमधरोष्ठयो ।
दद्याद् वज्रश्च नेत्राभ्या वैदूर्ये वाऽप्यसम्भवे ॥

हेमरूपश्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादतले तथा ।
 अथङ्गजेर्वनजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेशयेत् ॥
 विविधैरय तोयाद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ।
 भोजयेत् शिवभक्तांश्च विप्रान् भक्त्वा च दीक्षयेत् ॥
 प्रीयतां मे महादेवो भक्तांस्तान् चामयेद् द्विजान् ।
 तैरेव साहं विप्रेन्द्र तद्रूपश्च शिवालये ।
 नीत्वा समर्पयेद् विद्वान् शिवलिङ्गसमीपतः ।
 सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वदानफलानि च ।
 सुरुपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ॥
 शातकुम्भं ततः पद्ममष्टपत्रं सुशीभनम् ।
 मध्ये निवेशयेन्मूर्द्धि, लिङ्गस्य 'कुङ्कुमैः सह ॥
 सूक्ष्मवस्त्रयुगं खेतं पीतं वा पट्टसम्भवम् ।
 चामरं दर्पणश्चैव दीपवृक्षं प्रदापयेत् ॥
 धूपं साधारणश्चैव सघण्डं पूर्णमेव च ।
 वितानकं ध्वजं दद्यात् किङ्किणीरसनान्वितम् ॥
 भवाष्टाभिः चित्तिं पोष्य भद्रैर्भक्त्या च दण्डयेत् ।
 ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं ग्राह्यं भवगद्गरम् ॥
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेत् ग्रामे निर्गन्ताख्यजर्जकः ।
 प्रणम्योच्चैः पुनः पथान्नेवेद्यं विनिवेदयेत् ॥

दीनाम्रकृपणार्थैव तर्पयेदन्नदानतः ।

कारयेद् यः शिवे भक्त्या महास्नानं फलं शृणु ॥

समुद्धृत्य शतं सायं कुलानां पापवर्जितः ।

भगवन् ब्रह्मलोकान्तं भुङ्क्ता 'लोकानयेपतः ॥

व्रजे श्रीढायने तस्मिन् विमाने सोऽमरैर्युतः ।

भुङ्क्ता यथेष्टितान् भोगान् शिवसायुज्यता व्रजेत् ॥

मायावितानं मुद्धृत्य शस्त्रे मोक्षमवाप्नुयात् ।

कैवलेनाप्ययान्येन दध्ना गन्धेन वै तथा ॥

पयसा पञ्चगव्येन मधुनेक्षुरसेन च ।

यः कारयेन्महास्नानं विधिनानेन सयुतः ॥

सोऽपि तेनैव भार्गवेण गमिष्यति परं पदम् ।

विधिनानेन निःस्त्रोऽपि स्नानं तोयेन कारयेत् ॥

नराणां विंशतिर्यावत् सोऽपि यास्यति तत्पदम् ।

एवमेव हि धर्मस्य राशिर्मान्त्रविवर्जितः ॥

मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद् यस्तु तन्मुखो नास्ति धर्मवान् ।

मन्त्रं शिवमन्त्रं । लिङ्गपुराणे,—

महास्नानञ्च यः कुर्याद् घृतेन दधिना ततः ।

स याति मम सायुज्यं स्नानेष्वेतेषु सुव्रतः ॥

(१) E भोगानयेपतः ।

(२) L सत्सङ्गः ।

(३) L सव्रतः ।

स्नाने पलशतं त्रेयसम्यङ् पञ्चविंशतिः ।
 हे सहस्रे पलानान्तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 स्नाप्य लिङ्गं मदीयञ्च गव्येनैव घृतेन च ।
 विशोध्य सर्वद्रव्यैश्च तोयेनाप्यभियेचयेत् ॥
 महास्नाने नियुक्ते तु स्नानमष्टगुणं स्मृतम् ।
 जलेन केवलेनैव गन्धतोयेन श्रुतितः ॥
 अनुलेपस्तु सर्वत्र पञ्चविंशपलेन वै ।
 यमौषुष्यञ्च विधिना विल्वपत्रञ्च पङ्कजम् ॥
 भयान्द्यानि च पत्राणि विल्वपत्राणि संत्यजेत् ।
 दशद्रोणैश्च नैवेद्यं सप्तद्रोणैरघापि वा ॥
 शतद्रोणसमं पुष्पमादकेऽपि विधीयते ।
 वित्तहीनस्य विप्रस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
 भेरीमृदङ्गसुरजविषाणपटहादिभिः ।
 वादित्रैर्विविधैश्चेत्तरन्योन्यैर्विविधैस्तथा ॥

(१) E. भक्तिः ।

(२) E. न व्यजेत् ।

(३) E. रान्दोबै०

अथ घृताभिषेकः ।

भविष्ये,— घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्य तु ।
 अक्षधारेण भास्त्रेण पुष्यमासे द्विजोत्तम ॥
 गीतवृत्त्योपचारेण शङ्खवादित्रनिःस्वनैः ।
 कुर्याज्जागरणं चात्र प्रदीपाद्युपशोभितम् ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः ।
 सुक्तः शिवपुरे नित्यं मोदते शिववत् सुखी ॥
 ग्रहणे विपुले चैव पुष्पेषु दिवसेषु च ।
 घृताभिषेकं यः कुर्यान्महापुष्पं समनुते ॥

अथ घृतधारा ।

कलिकापुराणे,—

अयार्थं च सुगन्धेन विन्यसेद् हेमपङ्कजम् ।
 प्रत्यहं वाहयेद् धारां यत्तु वै सिद्धमूर्धनि ॥
 उत्तरायणमासाद्य प्रात्वा सक्रमणं रवेः ।
 तदन्ते विधिवत् पूज्य दद्याच्चैव उपस्करम् ॥
 गृहं प्राप्य ततो भक्त्या ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
 सभोज्य दक्षिणां दत्वा चमाप्य च विस्तृत्य च ।
 दीनान्भदुःखितानाञ्च कल्पयेदनिवारितम् ॥
 कीर्त्तिं लोकेऽस्तुतां प्राप्य भुक्त्वा भोगाननल्पकान् ।
 प्राप्नुयात् परमं स्थानं रुद्रसायुज्यतत्त्वम् ॥

अथ शिवप्रजागरः ।

शैवधर्मास्तत्त्वसारसंहितायाम्,—

भस्त्रपुण्ड्री भवेन्नित्यं शिवपूजापरायणः ।

सिद्धदेवनिवासी यः शैवीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

तथा,— लिङ्गार्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनत्रये ।

वाराणस्याच्च मरणं मुक्तिरेवा चतुर्विधा ॥

एकादश्याष्टमी चैव चतुर्दशी शिवप्रिया ।

। तासामाद्यामुपवसेत् दिवा नाद्यात् तथा ह्ययोः ॥

अथ शिवप्रौढ्यर्यमेकादशीव्रते शिवपूजाप्यङ्गम् ।

कालोत्तरे,—

दौर्चितानां क्रमेणैव शिवाचारो निगद्यते ।

किं वज्यं किञ्च कर्त्तव्यं शिवमार्गे स्थितेऽप्यथ ॥

षष्ठ्याच्च चतुर्दश्यां पञ्चयोरुभयोरपि ।

व्यतीपातेषु सर्वेषु दिनद्वयौ दिनत्रये ।

संक्रान्तावयनाभ्यान्तु षट्श्रीतिमुखे तथा ॥

विशुणं पूजनं होमं जपं नक्त्रेण वर्त्तनम् ।

भीतेषु रक्षयं कार्यं वास्तव्यञ्च तपस्त्रिभु ॥

कारुण्यं सर्वभूतेषु क्षमा सत्यमद्यापलम् ।

अनृतं गुरुदेवार्यं न दोषाय प्रकल्पयेत् ॥

रुद्राक्षकटकं कार्यं समञ्च विषमं दृढम् ।

एकलिप्यश्च वदनं यथाज्ञानान्तु धारयेत् ॥

द्वित्रिपञ्चमुख शस्तमन्त्रेण तोक्ष्यकण्टकम् ।
 दक्षवाही शिखाया वा धार्यं च चतुराननम् ॥
 अधारणान्महादीप सिद्धिस्तस्य सुदूरत ।
 रुद्राच्च धारणीयन्तु दोचितैश्चाप्यदोचितैः ॥
 नित्यं हेममयो धार्या मुद्रिका दक्षिणे करे ।
 पद्मरागान्विता कार्या नोलेन रचिताऽयवा ॥
 धार्यं विचित्रहेमाब्जं कुण्डले रचनान्विते ।
 शिवसन्ना द्विजस्यैव कवचाख्या नृपस्य च ॥
 वैष्णवानां शैवसन्ना च शूद्राणाञ्च गणान्वितम् ।
 अनायदुर्वलं भीतं दुर्गस्य न परित्यजेत् ॥
 गवामुत्थापनं कार्यं मन्त्रानां कर्हमादिपु ।
 चोदको बोधकश्चैव मोक्षदस्तु तृतीयकः ॥
 शिववत् पूजयेत् सर्वान् यत्र ते मोक्षदा नृणाम् ।
 यः प्ररयति जन्तूनां शिवे प्रीतः स चोदकः ॥
 दोषायुक्तं मोक्षदस्तु बोधकं शास्त्रदर्शकः ।

तथा,—

स्नानं पूजा जपो ध्यानं होमश्चैव तु पञ्चमम् ।
 इति नित्यं सदा कुर्यात् परशास्त्रं विवर्जयेत् ॥
 पूजनीयो महादेवो नापरं मनसा स्मरत् ।
 न वामहस्ते पूजा तु कर्त्तव्या मनसा अपि ॥
 वामहस्तं न निद्रन्तु न मस्पृश्यं कदाचन ।
 वामाचारं न कर्त्तव्यं तत्र निन्दा च वर्जयेत् ॥

न निन्दाकारणं देवो न शास्त्रं शिवभाषितम् ।
 शङ्करो नार्चितो यावत् तावच्चान्यत् समाचरेत् ॥
 शिववत् शिवभक्तास्तु द्रष्टव्याः शिवमिच्छता ।
 न शून्यमस्तु कं लिङ्गं दृष्ट्वा यायात् कदाचन ॥

अथ विष्णुप्रदेयानि ।

नरसिंहे,—

वस्त्राभ्यामच्युतं भक्त्या परिधाप्य विचित्रतः ।
 सोमलोके रमित्वा तु विष्णुलोके महीयते ॥

तथा,—

ध्वजश्च विष्णवे यस्तु गण्डेन समन्वितम् ।
 दद्यात् सोऽपि ध्वजाकीर्णविमानेन विराजता ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति देव्यमानोऽप्सरीगणैः ॥
 मुकुटैः कटकाद्यैश्च गो विष्णु पूजयेन्नृप ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।
 रुद्रलोके वसेत् श्रीमान् यावदिन्द्रायतुर्द्वय ॥
 यो गा पयस्विनी विष्णोः कपिला सप्रयच्छति ।
 स सर्वपापपरहितः सर्वभूषणभूषितः ।
 गवा सहस्रदानस्य फलं प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—न वासो नीलरत्नं न मणिसुवर्णयोः

प्रतिरूपमलङ्करणम् ।

तथा,— शङ्के कृत्वा तु पानीयं सपुण्य सफलाक्षतम् ।

अर्घ्यं ददाति देवस्य ससागरधराफलम् ॥

मधुपर्कं तथा दद्याद् दधि सर्पिस्तथा मधु ।

मधुपर्कस्य दानेन परं पदमिहानुते ॥

उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

दत्त्वा गोबालजं कूर्चं सर्वान् पापान् व्यपोहति ॥

शयनासनदानेन स्थितिं विन्दति शाश्वतीम् ।

उत्तरच्छेददानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

वित्तानकप्रदानेन सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।

शुक्लवस्त्रप्रदानेन श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

नीलरत्नं विनारत्नं शेषरत्नं द्विजोत्तमाः ।

दत्त्वा भवति धर्मात्मा सर्वव्याधिविवर्जितः ॥

अलोमानि च सूक्ष्माणि कौशेयानि मृदूनि च ।

यः प्रयच्छति देवाय सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

विठद्वहत्तं सुपीतञ्च पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।

यन्मोपवीतं गोविन्दे दत्त्वा गोदानगो भवेत् ॥

यन्मोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत् ।

त्रैवेयकप्रदानाच्च सर्वशास्त्रार्थविद् भवेत् ॥

कर्णाभरणदानेन भवेत् श्रुतिधरो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति सोभाग्यश्चैव विन्दति ।

मूर्धाभरणदानेन राजसूयफलं लभेत् ॥

दर्पणस्य प्रदानेन दर्पवान् उपजायते ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् कृत्रं दत्त्वा द्विजोत्तम ॥
 तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं विन्दते पराम् ।
 तथा चामरदानेन श्रोमान् भवति भूतले ॥
 मुच्यते तु तथा पापैर्विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
 प्रदाय चामरवरं श्रद्धया विष्णवे नरः ।
 परं पदमवाप्नोति यत् सुरैरपि दुर्लभम् ॥
 पताकाञ्च शुभां दत्त्वा तथा केशवसधनि ।
 सन्त्यज्य सकलं पापं वायुलोकञ्च गच्छति ॥
 वाद्यं दत्त्वा तथा विष्णोर्मर्त्यलोके महीयते ।
 वाद्यानामपि देवस्य तन्निवाद्यं सदा प्रियम् ॥
 किं वादित्रसहस्रैस्तु पुरतो वै ममाग्रतः ।
 नागारिचिह्निता घण्टा प्राप्यते यदि कर्हिचित् ॥
 नागारिचिह्नितां घण्टां रथाङ्गेन समन्विताम् ।
 वादयन् कुरुते नार्थं जन्ममृत्युसमुद्भवम् ॥
 यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।
 धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥
 ममाग्रे लभते पुण्यं चान्द्रायणशतोद्भवम् ।
 वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।
 ममाग्रे स्थापयेद् यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
 मम नामाङ्किता घण्टा मत्पुरो यदि तिष्ठति ।
 अन्तिके वेष्णवे गेहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ॥

मदीयार्चनवेलायां घण्टानाद शृणोति यः ।
 नश्यन्ति तस्य पापानि शतजन्मार्जितान्यपि ॥
 'वृत्तं दत्त्वा तथाप्नोति चन्द्रलोकमसशयम् ।
 स्वयं वृत्तेन सयुज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥
 अद्धानैर्भक्तिपरैः पात्रास्तुद्दिश्य जनार्दने ।
 अलेपान्यपि दीयन्ते अक्षूष्यानि विदुर्बुधाः ॥ (१)
 मात्वाधारं तथा दत्त्वा धूपाधारं तथैव च ।
 गन्धाधारं तथा घीठं कामानां पात्रतां व्रजेत् ॥
 गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि चानघ ।
 वस्त्राश्चस्वर्णदानानि प्रीतये मधुघातिनः ॥
 विष्णवे भोगस्तुद्दिश्य चैव वा ग्राममेव वा ।
 यो ददाति स पुण्यात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 विष्णुधर्मात्तरे,—

सपुष्पैः सफलैर्वृक्षैः पूर्य कृत्वा जलान्तिकम् ।
 उद्यानैः पद्मिनीपङ्क्तैराश्रमेद्य मनोरमैः ॥
 जनाश्रयं तथा कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 श्वेतद्वीपमवाप्नोति भुवो नावर्त्तते ततः ॥
 देवाये कारयेद् यस्य रम्यामापणवीथिकाम् ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् विजितारिर्महायथाः ॥
 नगरञ्च तथा दत्त्वा सायुज्यमधिगच्छति ।

विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति बहून् वै वत्सरान् द्विज ॥

तत्कथापुस्तकं विष्णुपुराणादिरूपम् ।

स्वभूतं वाचकं कृत्वा देवागारे नरः सदा ।

विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

। 'विष्णोर्गन्धप्रदानेन वाक्पुण्यं लोकमश्नुते ।

। सौभाग्यं महदाप्नोति किञ्चिन्मयीं, प्रददन् नरः ॥

यानपादनदानेन सर्वकामसुखी भवेत् ।

। शिविकां, ये प्रयच्छन्ति ते गच्छन्त्यमरावतीम् ॥

अश्वदाः सूर्यलोकस्था राजन्ते, दिवि सूर्यवत् ।

करोन्मृदानात् प्रक्रस्य पुरे स्थित्वा चिरं, रमेत् ॥

दासं दत्त्वा सूर्यलोके तिष्ठेद् भूयो न जायते ।

दासीं दत्त्वा तथाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

गणिकां ये प्रयच्छन्ति नृत्यगीतविशारदाम् ।

सर्ववन्दविनिर्मुक्तास्ते प्रयान्त्यमरावतीम् ॥

। राजविद्वानि दत्त्वा च राजा भवति भूतले ।

वामनपुराणे,—

प्रासादनगरादीनि गृहं प्राकारकान्वितम् ।

यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि ॥

। तत्तद्दि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय चक्रिये ॥

विष्णुधर्मं मान्यातारं प्रति वशिष्ठवाक्यम्,—

सप्तमृद्विमिमां लब्ध्वा सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।

पूजयाच्युतमीशेशं तमाराध्य न सीदति ॥

पुष्पैः फलैर्धूपदोषैस्तथा वस्त्रानुलेपनैः ।

पाराधयाच्युतं भक्त्या वैष्णवसम्भारजनादिना ॥

यद्ययदिष्टतमं किञ्चिद् यद् यद्यन्तदुल्लभम् ।

तत्तद् दत्त्वा जगन्नाथे वैकुण्ठाय न सीदति ॥

सुगन्धागुरुकर्पूरचन्दनघोदकुङ्कुमैः ।

वासोभिर्विविधैर्धूपैः पुष्पस्रक्चामरैर्ध्वजैः ॥

अन्योपहारैर्विविधैर्धृतक्षीराभिषेचनैः ।

गोतवादिनृत्याद्यैस्तोषयित्वाच्युतं नृप ॥

पुण्यरात्रिषु गोविन्दं नृत्यगीतरवोच्चलैः ।

भूपजागरणैर्भक्त्या तोषयाच्युतमव्ययम् ॥

स्कान्दे,—

समीरकर्पूरोपेतं कुम्भकृत्वाऽग्रतोऽन्यसेत् ।

कल्पान्तं न जलाकाङ्क्षां कुर्वन्ति पितरस्तथा ॥

यः कुर्यात् कृष्णभवनं कदलीस्तम्भभूषितम् ।

कुरुते चामरैर्युक्तः स्वागततस्य देवराट् ॥

कृष्णालयं प्रकुरुते पताकैरुपयोभितम् ।

स दर्शे मूर्ध्न्यलोके तु रमेद् यावच्च भेदिनी ॥

ध्वजमारोपयेद् यस्य प्रासादोपरि भक्तितः ।

तस्य ब्रह्मपदे वासः क्रीडते ब्रह्मणा सह ॥

'भूप चन्दनमालाञ्च कुरुते कण्ठसद्गनि ।

देवकन्यासुतैर्लघैः सेव्यते सुरनायकः ॥

चन्दनमाला पत्रपुष्पकृतमाला ।

प्राद्वृणं वर्णकोपेतं स्वस्तिकैश्च समन्वितम् ।

देवदेवस्य कुरुते क्रीडते भुवनत्रये ॥

प्रासादे देवदेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।

वसते शूद्रलोके तु यावत्तिष्ठन्ति भूधराः ॥

दद्याच्चन्द्रातपं यस्तु क्षणोपरि नरेभ्यः ।

वसते सोमलोके तु यावत्तिष्ठति दारका ॥

दद्यान्नवं विमानन्तु विष्णवे नरनायक ।

सकृतो धनदेनैव वसते ब्रह्मवासरम् ॥

पादित्यपुराणे,—

लेपनाच्छादनञ्चैव यः करोति पुनर्नवम् ।

देवस्यायतने तस्य न भवेत् कीटजं भयम् ॥

देवगृहाधिकारे यमः,—

विधाय विविधं चित्रं तद्योके विन्दति ध्रुवम् ।

विष्णुः,—यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति सुधा-

सितं कृत्वा ययसा विराजते ।

अथ महाज्ञानम् ।

महाज्ञानेन गोविन्दं सम्यक् संज्ञाय मानवः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
उत्तम सपनं कार्यं सर्वदोषोपशान्तये ।

तद्विधिः,—

अस्त्रेण रक्षयेद् दुग्धं कवचेनावगुण्ठयेत् ।
अमृतीकरणं कृत्वा वासुदेवेन मन्त्रयेत् ॥
अभिषेकञ्च मूलेन गडुकाणां ततो भवेत् ।
अर्घ्यादिधूपपर्यन्तं ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवं दद्यादिति मन्त्रे वियेषः । दधि सङ्घर्षणेन । घृतं प्रदुन्नेन ।
मधु अनिरुद्धेन । खण्डं नारायणेन । ॐ नमो भगवते वासु-
देवाय । आं नमो भगवते सङ्घर्षणाय आं नमः । आं नमो
भगवते प्रदुन्नाय आं नमः । ॐ नमो भगवते अनिरुद्धाय ॐ
नमः । ॐ ॐ नमो भगवते नारायणाय ॐ ॐ नमः । तथा,—
सर्पिःपनसहस्राणां गोविन्दस्य शिवस्य वा ।

महाज्ञानं नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सहस्रालोत्तरे,—

पयोदधिघृतानाञ्च सहस्राष्टोत्तरद्वयै ।

महाज्ञानं पत्नानाञ्च 'तिष्ठानामपि तत्त्वमम् ॥

तथा,—महाज्ञाने प्रमत्ते तु ज्ञानमष्टविधं स्मृतम् ॥

स्वच्छं हैमं सुगन्धं सरत्रफलपुष्पकम् ॥

सर्वोपधिजलक्षान्यत् स्त्रापयेत् क्रमशः शुचिः ।

अन्यदिति जलान्तरमष्टविधत्वाय ।

अत्र यदापि,—

पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नाने प्रकीर्तिते ।

इति पञ्चद्रव्येण मिलित्वा सहस्रद्वयमिति प्रतीयते तथापि
“सहस्राष्टोत्तरद्वयै”रिति बहुवचनात् “तिलानामिति तत्कम”मिति
“तिलाष्टकेऽपि सहस्रद्वयविधानाच्च प्रत्येकं सहस्रद्वयम् । केवल-
दुग्धादिमहास्नाने सहस्रद्वयमेव । तत्राप्यष्टद्रव्यस्नानमङ्गत्वादेतदङ्ग-
भूतनारिकेलोदकादिस्नानं प्रतपत्नेन । हैमाद्युदकानि तत्तद्रव्य-
योगेन । सुरामांस्यादि सर्वोपधिगणः । गन्धोदके सर्वगन्ध
इत्याहुः । चन्दनक्रीवेराशुककुष्ठकुडुमोमीरजटामांसीसुरा इति ।

महास्नानप्रयोगः ।

सार्वभौमत्वकामः परमैश्वर्यकामो प्रहयान्तिकामो
महारोगोपशमनकाम उषद्वनिवृत्तिकामो वा विशुभ्रुर्त्तो
महास्नानमङ्गं करिष्य इति सस्ति वाच्य संकल्प्य वैकल्पिका-
धिद्रावधारणं कृत्वाचाय्यं दृणुयात् ।

(1) B. खनाया =

(2) B. खनाए =

(3) E. रामाभिषौरदभिषाद्यन्तपोषद्वनिवृत्तिकामो वा ।

अथाचार्यो द्वारपालपूजा कृत्वा देवगृहे प्रविश्य पञ्चोपचारेण
 देव सम्पूज्य प्राणानायम्य देव त्वा स्नानमण्डपं नयामीति विघ्नाय
 तूर्यघोषपूर्वकं देव स्नानमण्डपं नीत्वा तत्र धूपामोद
 वितानवन्धनं फलपल्लवपुष्पयुक्तकुम्भचतुष्कस्थापनञ्च कृत्वा गीतं
 नृत्यं कृत्वा दीपवचनयमुच्छ्रित्य देवदक्षिणे अष्टाधिकशतपल
 तैलपात्रे रक्तवस्त्रं प्रज्वालय वामे साष्टशतपलघृतपात्रे शुक्लवस्त्रञ्च
 प्रज्वालय परितोऽष्टाधिकशतदीपानमितं प्रज्वालय स्नानीय
 द्रव्याणि सन्निधाय स्नासने उपविश्य भावनाचतुष्टयान्तं समन्त्र
 न्यासं कृत्वा स्नपनीयमूर्तिं ध्यात्वा सामान्यार्थं संस्कृत्य स्नानो-
 पयोगि सर्वं प्रोक्ष्य पञ्चोपचारेर्देवं सम्पूज्य

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आध्यायस्वेति वै चौरं दधिक्राव्येति वै दधि ।

तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥

इति पञ्चगव्यं गृह्यत्वा प्रणवेनैकोक्त्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव
 हृदा वा स्नपनम् । अनन्तरां शुशोदकपलशतेन स्नपनम् । सर्व्वत्रान्तं
 रास्नानं पलशतेन । मूत्रेण कुशोदकमभिमन्त्र्य हृदा स्नपयित्वा
 अनन्तरां स्नानं कृत्वा पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मूलाभिमन्त्रितघृतपञ्च-
 विगतिपलेन मूलेनाभ्यङ्ग्य अनन्तरां सस्त्राय मूलाभिमन्त्रितशालि-
 पलशतेन मूत्रेणोदकान्तरां स्नानं कृत्वाऽस्त्रेण राजिकाभिः सिद्धार्यैश्च
 निर्मयं मूलाभिमन्त्रितपञ्चविगतिपलशुद्धामलकेनानुलिप्यान्तरां
 सस्त्राय यवदूषेण विरूपाक्षान्तरां सस्त्रायार्घ्यादिपूपाक्षौ मपूज्य
 यानिपिटमयसमवर्त्तिकदोषेन नीराज्योदके सस्त्राय विशेषार्घ्यं

संस्तुत्य षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलपरिमितचीर संस्तुत्यात् । चीरमर्घ्या-
म्बुना प्रोक्ष्य गन्धपुष्पाभ्यामभ्यर्च्यस्त्रेण सरक्ष्य कवचेनावगुह्य धेनु-
मुद्रयान्तीकृत्य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नम इत्यभिमन्त्र्य
सुवर्णादिपात्रे कृत्वा देव स्नानीतुकं विचिन्त्य मूलमन्त्रमुच्चार्य
त्रीकृत्य स्रपयामीति स्रपयेत् । कर्पाधिकपट्पलमितहेमादि-
निर्मितजलपलचतुष्टयग्राहिगण्डुकेनाष्टोत्तरशतवार मूलेन स्रप-
नम् । धूपान्तै सम्यूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलदधिसंस्कार । दधि
प्रोक्षणादिभि संस्तुत्य ॐ नमो भगवते सङ्कर्षणाय आ नम
इत्यभिमन्त्र्य पूर्व्ववददध्ना स्नान मूलेन । गण्डुकस्रपन पूर्व्ववत् ।
धूपान्तपूजा । [षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमिताज्य प्रोक्षणीभि.
संस्तुत्य नमो भगवते प्रद्युम्नाय नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्रप-
नम् ।] षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितखण्डमिशुरस वा प्रोक्षणा-
दिभि संस्तुत्य ॐ नमो भगवते नारायणाय ॐ नम इत्यभिमन्त्र्य
मूलेन स्रपनम् । गण्डुकस्नान धूपान्तपूजा पूर्व्ववत् । इति
प्रधानस्नानम् ।

ततोऽष्टोत्तरशतपलमितनारिकेलीदक संस्तुत्य मूलेनाभिमन्त्र्य
तेनैव स्रपनम् । अन्तरा शुद्धीदकस्रपनम् । पञ्चविंशतिपलमित
यवगोधूमचूर्णाभ्यां विरुक्ष्य शुद्धीदकेन सस्नाप्य पञ्चविंशति-
पलमितामलकेनानुलिप्योष्णीदकशीतोदकाभ्यां सस्नाप्य पञ्च-
विंशतिपलमितविल्वपत्रेण सष्टय शुद्धीदकेन स्रपयित्वा पञ्च-

(1) E. शतद्वय ।

(2) D Omits the portion bracketed.

विंशतिपलमितचन्दनेनानुलिप्य शुद्धोदकेन संस्नाप्य धूपान्तैः
सम्पूज्याष्टोत्तरशतपलमितेक्षुरसं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव
अपयित्वा शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

अथाष्टविधजलस्नानम् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितस्रच्छजलं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव अपयित्वा शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितहिरण्योदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्नाप्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसुगन्धोदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्नाप्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितरत्नोदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव संस्नाप्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितजातिफलोदकं
संस्कृत्याभिमन्त्र्य संस्नाप्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलपरिमितपद्मजातिमसिका-
पुष्पोदकं संस्कृत्य तेनाभिमन्त्र्य अपयित्वा शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसर्वविधिजलं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्नाप्य शुद्धोदकेन अर्पयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितशुद्धोदकं संस्कृत्या-
भिमन्त्र्य तेन संस्त्राय्य तोयेन छपयेत् ।

इत्यष्टविधस्नानम् ।

अथ सुवर्णाद्यन्यतमकलशे वस्त्रपूतमष्टोत्तरशतपलपरिमितं
जलं जलदैवतैर्मन्त्रैः पूरयित्वा कुशापामार्गकपर्पूराजातीचम्पकपाटला-
सितकरवीरमल्लिकाकमलोत्पलचन्दनागुरुकुङ्कुमादिकं प्रक्षिप्यागु-
ष्टुप् नारसिंहमन्त्रराजं विन्यस्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेन छपयेत् ।
पुरुषसूक्तेन तीर्थोदकेन छपयेत् । [प्रणवेन शुद्धोदकेन छपयेत् ।]
सुसूक्तवस्त्रेणाङ्गप्रोच्छेदनम् । कर्पूरादियुक्तचन्दनानुलेपनम् । वस्त्र-
द्वयपरिधानम् । स्वर्णपद्मदानम् । सूक्तसुगन्धिपुष्पमालादानञ्च
कृत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा विस्रोतार्घ्यजपसुतिप्रणामफलसमर्पणी-
दासनानि कृत्वाऽच्छिद्रावधारणं कृत्वा पूजागारे देवं स्थापयेत् ।

ततो महास्नानाद्वत्नेन महापूजा ।

पञ्चविंशतिपलमितेन गन्धेनानुलेपन धूपो दीपश्च इति महा-
परिमाणः । नीलोत्पलविल्वपत्रपद्मचम्पकादिनानाविधपुष्पाणि
नेत्रपटादिदिव्यवस्त्रम् । भक्ष्यभोज्यपेयादिनानाविधनैवेद्यम् ।
दग्धद्रोणमितमन्नं सप्तद्रोणमितं वा । असम्भवे षाड्कमितम् ।
दर्पणच्छत्रचामरादिनानाविधराजोपचाराः । इत्येवं पूजासमाप्ता-
वाचार्थदक्षिणा ।

इति दृष्टकालोत्तरोक्तविष्णुमहास्नानविधिः ।]

अथ वैष्णवदीक्षा वराहपुराणोक्ता ।

[तथाच वराहे]

दीक्षितात्मा 'गुरौ भूत्वा वाराहं शृणुयाद् यदि ।

तेन 'वेदा. पुराणानि सर्व्वे मन्त्राः सप्तयज्ञाः ॥

जप्ताः स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ।

देवदुते कुरुक्षेत्रे वाराणस्या विशेषतः ॥

यहणे विपुले चैव यत् फलं जपता भवेत् ।

तत्फलं हिशुष्य तस्य दीक्षितो यः 'शृणोति च ॥

देवा अपि तप. कृत्वा ध्यायन्ति च वदन्ति च ।

कदा नो भारते वर्षे जन्म स्याद् भूतधारिणि ॥

दीक्षिताय भविष्यामी वराहं शृणुमः कदा ।

वाराहं षोडशात्मानं त्यक्त्वा देह 'कदा पुन. ॥

यास्यामः परम स्थानं यद्गत्वा न पुनर्भवेत् ।

वाराहं षोडशात्मानं षोडशाक्षरवराहमन्त्रः ॥

तथा,—एव योऽर्चति तत्वेन 'यय पश्यति मण्डलम् ।

(1) १ वराहपुराणे ।

(2) Y Omits the portion bracketed.

(3) Y. गुरोर्भूत्वा ।

(4) १ वराहपुराणानि ।

(5) D शृणोति च ।

(6) १ पुनः कदा ।

(7) १. कं च पश्यति मण्डलम् ।

यथेमांश्चण्डाद् देवि सर्वे मुक्ता इति श्रुतिः ॥ ।

योऽर्चतोति दीक्षार्चनानुवादः । दीक्षितस्य वराहश्रवणाच्च
मुक्तिः फलम् । वराहश्रवणस्य च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः ।
वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानद्वारेण वराहश्रवणं मुक्त्यर्थम् । तेन
दीक्षितस्य वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानाधिकारः । अतएव द्वावि-
शदपराधे “ब्रह्माकं यः प्रपद्यते” “शुद्धो भागवतः शुचिः ।”

“पद्याद्वीतेन वस्त्रेण सम कर्माणि कारयेत् ।”

‘पूजायाश्च तच्च “सम भक्तेन नित्यशः” इत्यादि कौर्त्तनम् । दीक्षा-
रहितानां, वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानेन यथोक्तं फलम् । किन्तु
‘भृत्यन्तरोक्तधर्मसमानमेव फलम् । यद्यपि दीक्षा मुक्तिफला
तथापि वैष्णवाधिकारसम्पादनमपि संयोगपृथक्तात् । तद्यथा
चपनयनादिसंस्कारस्याष्टाचत्वारिंशत्संस्कारमध्ये पठितस्य “ब्रह्म-
भूयाय कर्ष्यते” इति ब्रह्मभावरूपमोक्षफलकत्वेऽपि वैदिक-
कर्माधिकारसम्पादकत्वम् ।

दीक्षाक्रमः ।

शुद्धकाले कार्तिकशुक्लद्वादश्या मासान्तरोयद्वादश्या संक्रान्ति-
प्रद्वययोर्वा दीक्षा कार्या । संवत्सर गुरुमुपासीनाः शौचाचार-
विष्णुभक्तियुक्ततया गुरुणा परोक्षिता ब्रह्मचरविशोऽधिकारिणः ।
‘संवत्सरान्ते कार्तिकशुक्ल’ [‘दशम्या मासान्तरोयशुक्ल’] दशम्यां वा

(१) Y शुचिर्भागवतो भूत्वा पूजायाश्च तत्र •

(२) Y श्रुत्युक्तधर्म •

(३) Y Omits the portion bracketed

संक्रान्तिग्रहणपुण्यकालात् पूर्वं तृतीयदिने वा प्रातः शिष्यः शिष्य-
वह्वो वा प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजास्तस्तिवाचन-
पूर्वकं भस्म मोचप्राप्तये ऐहिकपुत्रधनादिसमृद्धिपूर्वकमोचप्राप्तये
वा गुरुद्वारा दीक्षाभिषेककर्मं कुर्वीयेति संकल्प्य गुरुं
प्रार्थयेयुः,—

भगवत्स्वत्प्रसादेन संसारार्थवतारण ।

इच्छामस्वैहिकीं भक्तिं विशेषेण तपोधन ॥

इति सम्यगर्थं वस्त्रकाचनादिभिः सम्पूज्य दीक्षाकर्मणि गुरु-
र्भवेति वृषोयुः । तद्दिने द्वयोरेकभक्तम् । सायं सन्ध्यानन्तरं मूल-
मन्त्रेषाभिमन्त्र्य गुरुणा दक्षेन दन्तकाष्ठेन शिष्यस्य दन्तधावनम् ।
रात्रौ हरिं स्मृत्वा देवगृहे शयनम् । स्वप्नपरीक्षा । प्रातः स्वप्नस्य
गुरवे निवेदनम् । अशुभस्वप्ने मूलमन्त्रस्य शतं सहस्रं वा गुरो-
र्जपः । एकादश्यां गुरुशिष्ययोरुपवासः । संक्रान्तिग्रहणपक्षे
'पूर्वदिने उपवासः । द्वादश्यां संक्रान्तौ पुण्यकाले ग्रहोपराग-
समये वा स्नात्वा गुरोर्देवालये प्रवेशः उपलितभूमौ ब्रह्मविताने
पुण्यमालादिभिरलङ्किते योद्धशरचक्रनवनाभिनवमण्डलादृदल-
'पद्मानामन्यतमस्य लिखनम् । तत्र प्रागाद्यष्टदिक्षु मध्ये च
नवकलयस्यापनम् । कलशाः पञ्चरत्नपञ्चपद्मवस्त्रयुगगन्धमाख्यदध्य-
क्षतसप्तमृत्तिकातीर्थोदिकयुक्तास्तण्डुलफलयुक्तसरावापिहितमुखाः ।
गुरुपक्षवहनेत्राणां शिष्याणां गुरोरनुष्ठया प्रवेशः । पूर्वोद्यष्ट-

(१) Y. तत्पूर्वदिने ।

(२) १ दक्षनदक्षानामन्यतमस्य लिखनम् ।

कनकेषु स्वस्ववैदिकमन्त्रेण वा शक्रादिलोकपालपूजा । मध्ये मूल-
मन्त्रेण विष्णोरभोटमूर्त्तिपूजा । मध्यकुम्भपूर्वादिषु बलप्रद्युम्ना-
निरुद्धवासुदेवानां क्रमेण पूजनम् । ईशाने शङ्खस्य आग्नेये चक्रस्य
याम्ये गदाया वायव्यां पद्मस्य नैर्ऋत्यां सुषलस्य दक्षिणे गरुडस्य
वामे लक्ष्म्या देवस्याप्रती 'धनुःश्रीवत्सकौस्तुभानां पूजनम् ।
विष्णुपूजावरणपूजाकाले पूजनं वाऽमीषान् । ततो गुरुमेरितानां
शिष्याणां पूजामण्डलदर्शनम् । पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकां प्रणामः ।
मण्डलोत्तरे शिष्यस्य शिष्याणां वा क्रमेणोपवेशनम् ।

अधाभिषेकः ।

प्रथमं वैष्णवकुम्भेन तत इन्द्रादिकुम्भैः । एकस्य नवभिः
स्रपनं कृत्वा 'तैरेवान्यस्य । वर्णक्रमेण 'अभिषेकमन्त्रानुक्तेर्मूल-
मन्त्रः । अत्र गुणफलानि,—वैष्णवकुम्भस्नाने मोक्षः । ऐन्द्रघटे
श्रीः । आग्नेये जयः । याम्ये स्रपस्त्युजयः । नैर्ऋत्ये दुष्ट-
ध्वंसः । वारुणे शान्तिः । वायव्ये पापक्षयः । कौबेरे द्रव्यम् ।
ऐशाने ज्ञानम् । सर्वकुम्भस्नानस्य संयोगपृथक्त्वेन विष्णुसायुज्यं
इह राज्यं वा गुणफलम् । परिहितशक्तवस्तुगवदनेन मण्डल-

(१) Y चेष्वा श्रीवत्सकौस्तुभस्य च पूजनम् ।

(२) Y तैरेवान्नेषाम् ।

(३) Y अभिषेकमन्त्रानुक्तेर्मूलमन्त्रे ।

दक्षिणेन प्रवेक्ष्य तद्देहसम्भूतानि रमित्यग्निवीजोत्पन्नाग्निना
 दग्धानि यमिति वायुवीजोत्पन्नायूद्भूतानि यमिति सोमवीजोत्प-
 जनाप्यायितानि विचिन्त्य प्रणतं ग्रहीभूतं समयान् यावयेत् ।
 ब्राह्मणवेदविष्णुब्रह्मरुद्रादित्वाग्निनोक्तपानग्रहगुरुवैष्णवपूर्वदौष्टि-
 तानां मानना कार्या कदापि निन्दा न कार्य्येति । मण्डले
 भगवन्तं ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वरूपिणे इमिति षोडशाक्षर-
 मन्त्रेण पूजयेत् । अस्य पृथिवी ऋषिरनुष्टुप् इन्द्रो वराहो
 विष्णुर्देवता । स्पण्डिलेऽग्निसुपसमाधायान्यभागान्तं कृत्वा शिष्य-
 देहे मं नमः पराय जीवात्मने नम इत्यादिरूपद्वात्रिंशत्तत्त्वम्यासं
 कृत्वा मं नमः पराय जीवतत्वात्मने स्वाहा इत्यादि द्वात्रिंशन्मन्त्रै-
 र्जुहुयात् । ततः स्वाहान्तषोडशाक्षरमन्त्रेण सहस्रं यतं वा
 हुत्वा तेनैव मन्त्रेण शिष्यस्य गर्भाधानादिविवाहान्तकर्मनिमित्तं
 प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रं चाहुतीर्हुत्वा होमशेषं पूर्णाहुत्यन्तं समाप्य
 पापनिराकरणशुद्धा शिष्यस्य नेत्रवन्धमपनीय ज्ञानरूपहस्तगता
 कया नेत्रमुन्मील्य पुष्पाञ्जलि यादयित्वा

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनयनाकया ।

चक्षुस्सन्मीलित येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

इति दत्तपुष्पाञ्जलि भद्रपीठे उपवेष्ट्य तदन्तिके स्वयमुपविश्येत् ।
 शिष्यस्यागृहीतमन्त्रत्वे तत्रैव म चदानं समाचरात् । तच्चैवम्,—

(१) ४ जीवतत्वात्मने नम इत्यादि रूपेष्वङ्गातिशयः ।

(२) १ स्वाहादि द्वात्रिंशन्मन्त्रैर्जुहुयात् ।

गुरुः सुपुत्रान्तर्गतां 'चित्शक्तिं' स्वनासाद्वारानिर्गतां शिष्यनासा-
द्वारा शिष्यसुपुत्रागतां विचिन्त्य स्वहृदयाच्च मन्त्रवर्णमालारूपेण
चिन्मयफुलिङ्गमालां शिष्यमुखे प्रविष्टां विचिन्त्य कर्णे 'विर्मन्त्रं'
श्रावयेत् । पद्यादर्घ्योदकमादाय इदममुकार्पणममुकच्छन्दममुक-
दैवतं मन्त्रममुकशिष्याय तुभ्यं ददे अयमावयोः समानफल-
दोऽस्त्विति हस्ते जलं दद्यात् । शिष्यगुरुदेवतामन्त्राणामैकं
ध्यात्वा अष्टकत्वः शतकत्वो वा जपेत् । 'ब्रह्मदक्षिणा गुरुणा
हीमान्ते दीयते' 'गुरुवे हस्त्यश्वरथहेमकटकग्रामादिकमुत्तम-
दक्षिणा । मध्यमदक्षिणा तदर्थं गोमिथुनं हिरण्यं कन्याः सदक्षिणा
वा दत्त्वा यावज्जीवं विष्णुं पूजयिष्यामीति संकल्प्य गुरुकृतिदिशा
सम्पूज्य पूजितदेवतानामग्नेश्च गुरुणोद्वासने कृते । ब्राह्मणान्
भोजयित्वा यागोपकरणं गुरुवे दत्त्वा पुनः पुनः गुरुं प्रणम्याच्छिद्र-
मवधार्य यावज्जीवं सभार्यापत्न्यबान्धवो विष्णुकथरणस्तिष्ठेत् ।
इदञ्च पुत्रकामेन श्रीकामेन व्याधिनाशकामेनापि कर्तव्यम् ।

इति वराहपुराणीयवैष्णवदेशाः ।

(१) Y. काश्चित् शक्तिम् ।

(२) Y निर्मितं श्रावयेत् ।

(३) Y. जयदक्षिणा ।

(४) Y Reads भगवन्नामपूर्वकस्त्रनामाद्यश्वरथकृतनामकरणं श्रीकृष्णदापो-
ऽसीति । गुरुवे •

शिष्टा; पठन्ति,—

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

एते वै पञ्च सस्कारा यस्याऽसौ वैष्णवो भवेत् ॥

तापस्तप्तमुद्राधारणम् । पुण्ड्रं तिलकम् । नाम दीक्षाकालीनम् ।
यागोदीक्षा ।

तप्तमुद्राविधियैवं 'नवग्रन्थपञ्चरात्रे,—

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव च ।

चक्रं कृत्वा तु मेधावी 'धारयेत्तु विचक्षणः ॥

चक्रमायुधम् । ब्रह्माण्डे,—

आयुधैर्वैष्णवैः शैवैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।

चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु स याति परमा गतिम् ॥

वाराह्ये,—

शङ्खचक्राद्वितं कुर्यादात्मानं बाहुमूलयोः ।

कलत्रापत्यभृत्येषु पञ्चादिषु च सम्पदि ॥

स्नेच्छदेवेशुमे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।

योजनानि तथा त्रीणि भ्रम चैवं वसुन्धरे ॥

तत्र शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गशरान् खर्णाद्यन्यतमधातुना
निर्माय स्वनाममन्त्रेण प्रतिष्ठां कृत्वा पूजयित्वाऽग्निचुपसमाधाया-
भ्यर्च्यान्यभागान्तं कृत्वा "इदं विष्णुः, विष्णोरराट्, 'अतो देवा भवन्तु

(1) Y तत्र पञ्चपञ्चरात्रे ।

(2) Y. भारयेत्तु विचक्षणः ।

(3) D ततो देवा भवन्तु च ।

नः, नारायणाय विद्महे,” इत्येतैर्हुत्वा उदीच्याङ्गं समाप्याग्नौ शङ्ख-
चक्रादीनि निक्षिपेत् । स्वस्ति वाच्य तप्तं चक्रमादाय “सुदर्शन
महाज्वाल” इत्यादिपूर्वोक्तमन्त्रेण दक्षिणवाहौ चिह्नयेत् । “पाञ्च-
जन्य निजध्वान” इत्यादिमन्त्रेण 'वामवाहुं शङ्खेन चिह्नयेत् ।
“संसारभयभीतानां” इत्यादिमन्त्रेण यत्र कापि पद्मेन अङ्कयेत्
“ब्रह्माण्ड भुवनारम्भ” इत्यादि गदामन्त्रेण सत्ताटे गदां चिह्नयेत् ।

शार्ङ्गधारणसंयुक्तं 'ज्वालाकंसदृश्यप्रभ ।

संसारभयमध्यस्थं रक्ष मां त्वां नमाम्यहम् ॥

इति शिरसि शार्ङ्गचिह्नम् । नन्दकाय नम इति हृदये खड्गचिह्नम् ।

धारणान्तरमेवं ब्रूयात्

पुत्रमित्रकलत्रादि र्यः कश्चिन्नत्परिग्रहः ।

सह देवेन सर्वोऽसौ विष्णुप्रीत्यै मयाऽर्पितः ॥

पश्चात्तु धर्ममास्थाय तिष्ठेदाजीवनं बुधः ।

नान्यदेवं नमस्कुर्याद् वैष्णवो न च पूजयेत् ॥

नान्यप्रसादं गृह्णीयात् नान्यनाम प्रकीर्तयेत् ।

फलञ्च—

कुलकोटिं समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ।

तत्त्वसारसंहितायाम्—

अधुना तव वक्ष्यामि वैष्णवं कल्पमुत्तमम् ।

देहे पुण्ड्रं सदा कुर्याच्चतुर्दश विधानतः ॥

(१) Y. वामवाहौ ।

(२) D. भूतोदयदृश्यप्रभ ।

शिरोललाटयोस्तद्वद् वाह्नोय हृदये तथा ।

दक्षवचस्यले ग्रीवामूले तद्वचवामयो ॥

कुक्षिपक्षद्वये नाभौ ग्रीवाजठरवामत ।

चन्दनेनायवा कार्यं तीर्थजान्नमृदापिवा ॥

तुलसीजटया 'वापि कार्यं सर्वसुरेश्वर ।

लिखेद् देहे तु राजेन्द्र मूलमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥

अङ्गुष्ठेन पुष्टैः भुक्त्यैस्त्वनामिकया मध्यमया वङ्ग्यार्थी न कदा
चित् तर्जनीकनिष्ठाभ्याम् ।

तद्भक्तसङ्गवेवो स्यात्सदा कृष्णपरायण ।

अर्चयेद्भरिसुदिश्व्य चतुर्भुजमहर्निशम् ॥

विष्णुपयुक्तवस्तूनि दापयित्वापजीवयेत् ।

वैष्णवी या तियि शक्त सोपाध्या सर्वदैव हि ॥

प्राप्नोति महतीं भक्तिं विष्णुमेवाधिगच्छति ।

विष्णुधर्मे प्रज्ञादवाक्यम् —

किलक्षणा भागवता भवन्ति पुरुषा गुरो ।

यश्च भागवतैः काव्य तन्मे कथय भार्गव ॥

शुक्र उवाच,—

कर्मणा मनसा वाचा प्राणिना यो न हिंसक ।

भावभक्त्य गोविन्दे दैत्य भागवतो हि स ॥

भावभक्तस्तद्विषये प्रेमवान् ।

यो ब्राह्मणांश्च देवांश्च नित्यमेव न निन्दति ।

न च द्रोण्यपरस्त्रानां दैत्य भागवतो हि सः ॥

सर्वान् देवान् हरिं वेत्ति सर्वलोकांश्च केशवम् ।

तेभ्यश्च नान्यमात्मानं दैत्य भागवतो हि सः ॥

तथा,—यः कारयति देवार्चां हृदयालम्बनां हरिः ।

पुण्याणि च सुगन्धीनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशे स भागवत उत्तमः ॥

महाभारते,— ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

षात्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

उदाराः सर्वे एवेते ज्ञानीत्वाजैव मे मतम् ।

तथा,—मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव शतं कुरु न संशयः ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छातुं धनञ्जय ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

तथा,—यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कादति ।

शुभाशुभपरित्यागी 'भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥

‘स्तान्दे चन्द्रशर्मावाक्यम्,—

कविना मोहितेनापि न कृत तव पूजनम् ।
 मया पापेन देवेश शिवभक्तिसमादरात् ॥
 तव भक्ति कृता नैव न कृत तव वासरम् ।
 विफल सुकृत जात यन्मया समुपार्जितम् ॥
 मत्पूर्वजैस्तु कथित सर्वमेतत् सुरेश्वर ।
 तत्पुण्य मा हृथा यातु प्रसादात् तव माधव ॥
 दृष्टे तु तव वक्त्रे तु दुर्लभ भुवनत्रये ।
 नैवास्ति देवकोपुत्र पुराणेषु श्रुत मया ॥
 सापराधाय ये केचित् शिशुपालादय स्मृता ।
 त्वत्करेणाहता, कोपात् मुक्ति प्राप्ता महीभुज ॥
 अद्यप्रभृति कर्त्तव्यम् यन्मया कृण्व तत् शृणु ।
 एकादश्या न भुञ्जीत कर्त्तव्य जागर सदा ।
 महाभक्त्या प्रकर्त्तव्य प्रत्यङ् पूजन तव ।
 पलाहेनापि विद्वन्तु न कार्यं वासर तव ॥
 ‘त्वत्प्रियार्थं मया कार्या द्वादशी व्रतसयुता ।
 कार्या भक्तिर्भगवति प्राणैरपि हृतै सदा ॥
 नित्य नामसहस्रं पठनीय तव प्रियम् ।
 पूजा च तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदैव हि ॥

(1) Y चन्द्रशर्मावाक्ये चन्द्रशर्मावाक्यम् ।

(2) Y त्वत्प्रियार्थं मया ।

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया^१ हरे ।
 नृत्यं गीतं च कर्त्तव्यं संप्राप्ते तव जागरे ॥
 तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।
 करिष्यामि तवाग्रे तु गुणानामपि कीर्त्तनम् ॥
 द्वारकाया प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं गमनं मया ।
 त्वत्कथाश्रवणं कार्यं नित्यं पुस्तकवाचनम् ॥
 नित्यं पादोदकं मूर्द्ध्ना मया धार्यं स्वभक्तितः ।
 नैवेद्यभक्षणञ्चापि करिष्यामि यतव्रतः ॥
 निर्माल्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया ।
 त्वया यदवसृष्टन्तु भक्षणीयं सदा मया ॥
 तथा तथा प्रकर्त्तव्यं तव तुष्टिर्यथा भवेत् ।
 सत्यमेतन्मया कृष्ण तवाग्रे परिकीर्त्तितम् ॥

पलाहेन तिलाहेन दशमोविधं एकादशीव्रतं न कार्यम् ।
 नित्यं पुस्तकवाचनं नित्यं वैष्णवग्रन्थपर्यालोचनम् । त्वया यदव-
 सृष्टमिति यद्भक्षणीयं तत् त्वदुपभुक्तमिति बुद्ध्या भक्षणीयम् । तथा
 तथा प्रकर्त्तव्यमित्यन्यदपि भगवद्गीतिहेतु कस्मान्तरमित्यर्थः ।

नारदीयपञ्चरात्रे,—

समयांशं प्रवक्ष्यामि संचेपं पाञ्चरात्रिणाम् ।
 न भक्षयेन्मत्स्यमांसं कुर्यात् शूकरयोस्तथा ॥
 कांस्यपात्रे न भुञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः ।
 देवागारे न निहीवेत् क्षुतश्चात्र विवर्जयेत् ॥

(१) L. हरा ।

(२) D. गुणानामपि कीर्त्तनम् ।

सोपानलचरणसु न विशेत् तत्र कर्हिचित् ।
एकादश्या न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥
जागर तत्र कुर्वीत विशेषात् पूजयेदरिम् ।

तथा,—

न शङ्केन पिवेत् तोय न निन्देद् ब्राह्मण सदा ।

अथ दुर्गासम्प्रदेयानि ।

भविष्ये,—

मयूरपत्रव्यजन नानावर्णविचित्रितम् ।

भगवत्यै नरो दत्वा लभेद् बहु सुवर्णकम् ॥

तालवृन्त महाबाहो 'चित्रकर्णोपशोभितम् ।

भगवत्यै नरो दत्वा वैष्णवस्य फल लभेत् ॥

वैष्णवस्य यज्ञस्य । रूप्यदण्डचामरदाने वायुलोकाप्ति ।

ताम्रदण्डचामरदाने मातृणां स्थानम् । सर्वसौवर्णदण्डचामर

दत्वा ब्रह्मलोके महीयते । मणिदण्डसुवर्णरौप्यविचित्रचामर

दत्वा दुर्गालोके महीयते । श्वेतपताकाव्य ध्वज दत्वा 'दुर्गालोके

महीयते । दुर्गायतने ध्वजमालाकरणे महाध्वजाष्टककरणे वा

कल्पयत दुर्गालोके महीयते । धवलप्रवालमणिभूषितमणिदण्ड-

मयच्छत्रदाने गिरसि धार्यमाणेन च्छत्रेण विमानस्थो दुर्गालोके

(१) Y चित्रकर्णोपशोभितम् ।

(२) Y दुर्गालोके ।

महोयते । दुर्गालये बहुघण्टादाने देवीलोकाप्ति । भेरीमृदङ्ग
पटहवेणुवीणादिदाने देवीमालोक्यम् । दुर्गायै मृत्पात्रदान
ब्राह्मणसम्प्रदानकताम्बपात्रदानात् शतगुणफलम् । देव्यै ताम्र
पात्रदान ब्राह्मणसम्प्रदानकस्वर्णपात्रदानात् शतगुणफलम् । दुर्गायै
रजतदान ब्राह्मणसम्प्रदानकनिष्ककोटिसुवर्णदानादधिकफलम् ।
पयस्विनीगोदानेऽश्वमेधफलम् । स्नानार्थगोदाने गौशतदानफलम् ।
श्वेत वृष दत्त्वा वृषरोमसस्यककल्पसहस्र इन्द्रलोके महो-
यते । १ दासीदासदाने राजस्याश्वमेधफलम् । हस्तिदानाद्
गजेनेन्द्रलोके क्रीडनम् । छत्रध्वजकिङ्किणीघण्टाचामरभूषित
रथ दत्त्वा परमा गतिं याति । जलोपेतमस्यशालिमही
दत्त्वा भूमिहस्तसस्यककल्पसहस्र दुर्गालोके महोयते । सुप्त
मृदुकुटुम्बयुतग्राम दत्त्वा शक्रलोके महोयते ।] विपण्याय
तनयुक्तनानाजनसमाकुल पुर दत्त्वा महर्लोके महोयते । सुप्तमृद
नगर परिष्ठादेवायतनमाकारबीध्यामणनानाजनाकीर्ण दत्त्वा
अश्वमेधफल प्राप्य इन्द्रलोके महोयते । नानाफलपुष्पान्विताराम-
दाने फलपत्रकुसुमसस्यकवर्षसहस्र दुर्गानुचरत्वम् । दुर्गायतने
वापीभूपतडागदीर्घिका कृत्वा कुलानां शत तारयित्वा

चण्डिकापुरमासाद्य मोदते चण्डिकानुग ।

मृदुसूक्ष्मयिचित्रवस्त्रदाने वस्त्रतन्तुसस्यकवर्षसहस्र मोदते चण्डि
कालये । सुवर्णतिलकदाने दुर्गासान्निभम् । सोवर्णचन्द्रय

दाने गोसहस्रदानफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । नानाविधमल्ल
भोज्यमदमाससमन्वितमष्टम्या नवम्या वा सन्ध्याकाले महिषा-
जनिपातनैर्बलिकरणे चण्डिकासालोक्यम् ।

अथ देवीधर्माः ।

कासोत्तरी देवीभक्त्याचारप्रसङ्गे,—

कन्यास्त्रीदेवविप्राणां गुरुणाञ्च विप्रैरपि ।
शास्त्रान्विताधकादोना निन्दा यत्नेन वर्जयेत् ॥
सुगन्धिं पुष्पं शिरसि सुखं ताम्बूलसमुत्तमम् ।
हस्ताभ्यां कङ्कणे धार्यं कुण्डले चाङ्गुलीयकौ ॥
घीवां श्येयकाब्जाञ्च रक्तवस्त्राणि धारयेत् ।
रमणञ्च दिवा वन्द्यं तथा पर्वण्यं सर्वदा ॥
प्रभातसमये भक्त्या भवानीं पूजयेत् सदा ।
यावत् पूजिता गोरी तावत् किञ्चित् भक्षयेत् ॥
ताम्बूलवस्त्रगन्धादीन् पूजयित्वा तु धारयेत् ।
कण्डनीं पेपलीं चुल्लीं माञ्जनीं देहलीं तथा ॥
कन्यास्त्रीबालवपुष्यं वस्त्रमग्निं दिव्यं शुभम् ।
सर्विदं कर्करीं रत्नं विष्णुपादेन ससृजेत् । (१)
यामहर्णेन पूजा तु वर्जनीया मिच्छिध्वज ॥

तैलमासादिकं वस्त्र वर्ज्य पर्जन्ये पर्वणि ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां पौर्णमास्या विशेषतः ॥
 सक्रान्तौ ग्रहणे चैव पङ्कशीतिमुखेषु च ।
 विशेषपूजा कर्त्तव्या आचार्य्य पूजयेत् सदा ॥
 तृतीयाजागरः कार्य्ययतुर्थ्या पूजन तथा ।
 देव्यै दत्तन्तु नैवेद्यं कुमारोपु प्रदापयेत् ॥
 अदीक्षितानां पुरतः पूजनं परिवर्जयेत् ।
 ['सितपुष्पाणि सिद्धार्या नोलदूर्वाङ्गुरास्तथा ॥
 नित्यं शिरसि दातव्या देव्या मन्त्रेण मन्त्रिताः ।
 आदर्शं धारयेन्नित्यं न चित्तिं न शवं स्पृशेत् ॥
 न स्पृशेद् भक्तिहीनान्तु कपिला वाऽथ काञ्चन ।
 कुष्ठिनं कुण्डलच्छाद्य केकरं कुटिलाययम् ॥
 मद्यमांसाग्निपादीनि प्रयत्नात् परिवर्जयेत् ।]
 खण्डखाद्यानि देयानि तथा भक्ष्याणि यत्नतः ॥
 अपर्युपितपुष्पाणि दातव्यानि प्रयत्नतः ।
 कर्पूरयुक्तमुदकं वस्त्रभूतं प्रदापयेत् ॥
 'निर्हयत्वभमर्यादामसत्त्व साहसं तथा ।
 दीप्त्यमाक्षीव (१) हास्यश्च शयनं गूढवेऽश्वसु ॥

(1) T. Omits the portion bracketed.

(2) १ निर्भयत्वममर्यादा •

वापीकूपमहावृक्षदेवतायतनेषु च ।

शयन रोदनञ्चैव भोजनञ्च विशेषत ॥

न रात्रौ पूजन शस्त भोजनञ्च विशेषत ।

प्राणिहिंसा न कर्त्तव्या परच्छिद्र न दर्शयेत् ॥

दीर्घसघ्नन्तथा सुखसङ्गम परिवर्जयेत् ।

तपस्त्रिंशु सदा दान शिवभक्तेषु नान्यथा ॥

न पठत् पशुशास्त्रन्तु भूतवादञ्च वर्जयेत् ।

दया च सर्व्वदा कार्या भूतानामभय तथा ॥

इदं शौचविधानन्तु कथितन्ते समासत ।

नादीक्षितेषु दातव्यं नाभक्तेषु कथञ्चन ॥

अत्र येषां द्रव्याणां समर्पणे अर्चयतिशब्देन विधानमर्चयति
प्रायपाठे तत्र ददात्यर्थवचनेऽपि 'विशये प्रायदर्शनात्' इति न्यायेन
पूजात्वमेव निश्चितमिति । पुष्पातुलेपनावस्त्रेषु प्रोक्ष्य नेत्रेषु
वोक्ष्य कवचेनावगुण्ठा अस्त्रेषु तालव्रयेण सरस्य स्मृष्ट्वा मूल
मष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अमृतोक्त्या अतुलेपनेन मात्रलेपनम् ।
पुष्पस्य शिरसि दानम् । धूपस्य घ्राणे सन्निधापनम् । दीपस्य
नेत्रे प्रदर्शनम् । नेत्रे दो जलप्रक्षेप । प्राणादिमुद्रादर्शनम् । फलद्रा
रस्य देहे यथास्थानं विन्यासः । वस्त्रस्य परिधापनं यन्मोपवीतस्य
देहे समर्पणमित्यादि यथायोग्यं कार्यम् । येषां तद्ददाति
प्रायपाठस्तोषा तेनैव न्यायेन दानरूपत्वनिययात् सम्मदानम् ।
देव गन्धपुष्पाभ्यां सम्भूज्य देयद्रव्यञ्च सम्भूज्य दानवाक्येन
दानम् ।

‘इत्यग्निचिदुवाजपेयिनरमिहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

प्रथमभागे नानाविधदेवकार्याणि । श्रीः ।

‘अत्र प्रणवोपासकेन प्रातः प्रणवजपः कार्यः ।

प्रातः स्नातः शुचिर्भूत्वा क्षतसन्ध्याजपः सप्तः ।

यद्योक्तन्यस्तमन्त्रः सप्तष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

सप्राणायामकं कुर्यात् तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्य एव विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामाप्तिश्च । प्राणायामश्च—

रेचकं दक्षिणेनीक्षं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिर्ज्ञेयो विपरीतस्तु सस्थितौ ॥

प्रणवमन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिर्देवो गायत्रीच्छन्दः परमात्मना

(1) Y. इत्यग्निचिदुवाजपेयिनरमिहविरचिते नित्याचारप्रदीपे नाना-
विधदुर्गाराधनकर्माणि । अथ नानादेवतभक्ष्याणि ।

शिवोऽभिषेकस्तुष्टो भक्ष्यतुष्टो विनायक ।

अलङ्कारप्रियो विष्णु प्रीत्या देव प्रसीदति ॥

नक्ष्त्राध्ययनस्तुष्ट कर्माणां च शतक्रतुः ।

वैनतेय सर्वगरे भस्करोऽर्घ्येण तृप्यति ॥

होमेन तु यद्व प्रीतो दानतुष्टा नवपञ्चा ।

वासुदेवाय च देतेया सुराभासवर्त्मिण्या ॥

धर्म आधारस्तुष्ट पायसेन सुधाकर ।

मन्त्राय कृष्णैस्तुष्टो लक्ष्म्यो पद्मार्चनप्रिया ॥

ध्यानेन सर्वदा सर्वे कारवोगेन मुक्तिदा ।

इति नित्याचारप्रदीपे प्रातः कालीनदेवताकार्याणि समाप्तानि ।

(२) १ अत्र प्रणवजपः कार्यः ।

देवता प्रणवजपे विनियोगः । ॐ भूः हृदयाय नमः । भुवः शिरसे
 स्वाहा । स्वः शिखायै वषट् । महः कवचाय ह्रम् । जनः
 नेत्राभ्या वीषट् । तपः अस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यासः । प्रणवेन
 सर्वशरीरे व्यापकन्यासः । एव करद्वये अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु
 करद्वये युगपन्न्यासः । अकारं प्रथमपर्वणि । उकारं द्वितीय-
 पर्वणि । मकार तृतीयपर्वणि । सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणव न्यसेत् ।
 अकारं नाभौ । उकार इदि । मकार मूर्द्धि । सर्वाङ्गे प्रणव ।
 शरीर प्रणव ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मान विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन
 स्वदेह परिवन्धयेत् । भूः अग्न्यात्मने हृदयाय नमः । भुवः
 वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा । स्वः सूर्यात्मने शिखायै वषट् । ॐ भू
 भुवः स्वः ब्रह्मात्मने कवचाय ह्रम् । सोमात्मने नेत्राभ्या वीषट् ।
 सत्यात्मने अस्त्राय फट् । व्याहृतित्रयेण दिग्बन्धनम् । एतद्
 ब्रह्मकवचम् । एतद्वन्धं दृष्ट्वा हिस्रा. पलायन्ते । अन्तकालेऽने-
 नैव बन्धो मुक्तो भवति । सोऽहमित्यस्य महावाक्यस्य स्थूल-
 महाभूतविराटरूप इकारार्थं सूक्ष्ममहाभूतावच्छिन्नद्विरण्य-
 गर्भाख्ये सकारार्थे लोम तच्च मकारार्थेऽव्याकृताख्ये मूलकारणे
 तच्च दानाय (?) शरीरत्रयानुस्यूते ब्रह्मणि तच्च शुद्ध चिन्मात्र
 ब्रह्माऽहमस्मीति चिन्तयेत् । असमर्थसु

विष्णु भासतूकिरीटाद्भुदवलयगलाकल्यहारोदराग्नि-
 त्र्योणोभूय सर्वचोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गम् ।
 हस्तोदयश्चक्रयङ्गाम्बुजगदममलं पीतकोशियवासो-
 विद्योतदभासमुद्यद्दिनकरसदृश पद्मस्थ नमामि ॥

इति ध्यायेत् ।

अष्टाक्षरविधानम् ।

प्रातः स्नातः समुत्थाय हस्तमन्त्राजपः शुचिः ।
जपेदष्टसहस्र वै नित्यं एष विधिः स्मृतः ॥
यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् समते फलम् ।
नमो नारायणायोक्ता तत्कलो लभते फलम् ॥
अष्टाक्षरी महामन्त्रः सर्वपापहरः शुभः ।
सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥
भूत्वोर्द्ध्वाङ्गश्चाहं सत्यपूर्वं ब्रवीमि वः ।
हे पुत्र शिष्याः शृणुत न मन्त्रोऽष्टाक्षरात्परः ॥

नारसिंहे,—

किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्ब्रतैः ।
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
इमं मन्त्रं जपेद् यस्य शुचिर्भूत्वा दिने दिने ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्वतोर्ध्वफलं ह्येतत् सर्वदानफलं नृप ।
हरैरर्चनमव्ययं सर्ववत्सफलं नृप ॥

तथा,—गन्धपुष्पादि सकलमननैव निवेदयेत् ।

कल्पतरो,—श्रीशुक उवाच,—

किं जपन् मुच्यते तात सततं विष्णुतत्परः ।
संसारदुःखात् सर्वेषां हिताय वद मे पितः ॥

व्यास उवाच,—

अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां मन्त्रमुत्तमम् ।
यं जपन् मुच्यते मर्त्यां जन्मससारवन्धनात् ॥
हृत्पुष्करोक्तमध्यस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
एकाग्रमनसा ध्यात्वा विष्णुं कुर्याज्जपादिकम् ॥
एकान्ते विजने स्थाने विष्णुये वा जलान्तिके ।
वेदे पुराणे प्रसिद्धे एष मन्त्रः पुरातनः ॥
एवमष्टाक्षरं मन्त्रं जपेन्नारायणं स्मरन् ।
सन्ध्यावसाने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्ववेदरहस्येभ्यः सार एष उदाहृतः ।
विष्णुना वैष्णवानाम्त्तु हितानुग्रहसात् पुरा ॥
कीर्तितः सर्वपापघ्नः सर्वकामप्रदायकः ।
ज्ञात्वा शुचिः शुचौ देशे जपेत् पापविशुद्धये ॥
गन्धपुष्पादिभिर्विष्णुमनेनाराध्य यो जपेत् ।
महापातकबुद्धोऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥
जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
मासि मासि च द्वादश्यामनुतश्च जपेत् शुचिः ॥
प्रथमेन तु लघेण ध्यात्वाशुद्धिर्भविष्यति ।
द्वितीयेन तु लघेण मन्त्रशुद्धिर्भवाप्नुयात् ॥

(१) Y सनातनः ।

(२) १ हितानुग्रहादिना पुरा ।

(३) १ दिव्याश्चमपिमन्त्रति ।

१[तृतीयेन तु लक्षणे सर्वोक्तं प्राप्नुयात् परम् ।

चतुर्थेन तु लक्षणे हरेः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

पञ्चमेन तु लक्षणे निर्गुलं ज्ञानमाप्नुयात् ।

षष्ठेनैव तु लक्षणे भवेद् विष्णुस्थिता मतिः ॥

सप्तमेन तु लक्षणे स्वरूपं प्रतिपद्यते ।

अष्टमेन तु लक्षणे निर्वाणमधिगच्छति ॥]

तथा,—जपेन्द्रारायणं मन्त्रमेतन्मृत्युभयापहम् ।

आयुष्यं धनपुत्राञ्च पशून् विद्यां महदयमः ॥

धर्मार्थकाममोक्षाञ्च लभते जपकवरः ।

दुःखप्राप्तिरपेक्षा च उरगा व्रह्मराक्षसाः ।

जपिनं नोपसर्पन्ति चौरा व्याधय एव च ॥

पञ्चपुराणे,—

अष्टाक्षरञ्च मन्त्रेण ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा व्रह्महा शुद्धात् स्त्रोयतो वैष्णवः स्वयम् ॥

तथा अष्टाक्षरकल्पे,—

पादचारी सहस्रायुरमितायुर्नभवरः ।

लक्षायुरपि जीवेच्च जपे सातिगये सति ॥

कोटिमष्टाक्षरं जप्नुर्न किञ्चिद् दुष्करं भवेत् ।

स्तम्भयेदपि खे सूर्यमुदधिञ्चापि शोषयेत् ॥

अणिमादिगुणान् प्राप्य स्वाराज्ये सुखमश्नुते ।

इत्यादिवाक्यवलान्नाारायणमन्त्रोपासनपरः प्रातः सहस्रं जपेत् ।

यश्च तेनेव संसारविच्छेदमिच्छति स आवश्यककर्मकालातिरिक्तकाले सततं जपेत् ।

तथाच,—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु नमोनारायणेति यः ।

जपेत् स याति विप्रेन्द्र निर्वाणमधिगच्छति ॥ (१)

यत्तु,—

स्वप्नानारायणं मन्त्रं गच्छन्नारायणं तथा ।

भुञ्जन् नारायणं विप्रं तिष्ठन् जाग्रन् श्रुसन्नपि ॥

उन्मिषन् निमिषन् वापि नमो नारायणेति यः ।

जपेन्नारायणं मन्त्रं प्रणम्य पुरुषोत्तमम् ॥

इति । यच्च,—

आसीनो वा शयानी वा तिष्ठन् वा यच्च तत्र वा ।

नमोनारायणायेति मन्त्रेकशरणा वयम् ॥

इति तत्र गमनादिकाले,—

मन्त्रेकशरणी विद्वान् मनसैव सदा जपेत् ।

इति मनसा जपः । एतादृशजपनिष्ठावतो नित्याकरणेऽप्य-

दोषः समाधिसमानत्वात् ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

इति भगवद्वचनादित्याहुः । अस्य वैदिकत्वान्न दोषादिचिन्ता

नवा दोचानियमः पुरश्चरणनियमो वा । तथाच नारायणो-

पनिपद्य,—ॐमित्येतदग्रे व्याहरेन्नम इति पश्चान्नारायणायेत्यु

परिष्ठात् ॐमित्येकाक्षरं नम इति द्वे अक्षरे नारायणायेति

पञ्चाक्षराणि एतद् वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदं यीहवै नारायण-
स्याष्टाक्षरं पदमध्येत्यनुपप्लवः सर्व्वमायुरप्येति विन्दते प्राजापत्यं
रायस्योपं गौप्यत्वं स ततोऽमृतत्वमश्रुते । इति । तथात्मबोधो-
पनिषद्,—ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासनं वैकुण्ठं गमयिष्यति ।
इति । प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावीर्य्यसुहृस्त्रपदादिकैः ।

उत्कैर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादष्टाङ्गकं सुधीः ।

सङ्घतशिरःशिखावर्धनेत्रास्त्रोदरपृष्ठके ॥

अर्कौघाभं किरोटान्वितमकरनसत्कुण्डलं दीप्तिराजत्-

केयूरं कौस्तुभाभाशबलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।

नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुजं त्र्योधराञ्चिष्टपाशं

वन्दे दीःसक्तचक्राम्बुरुहदरगदं विश्रवन्धं सुकुन्दम् ॥

मन्त्रार्थः ।

सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिय सर्व्वात्मा सर्व्वगो भुवः ।

जगज्जन्तस्थितिध्वंसहेतुरेव महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदा ।

इति सुरेश्वराचार्य्यरोत्या ज्ञातव्यः । अर्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहायै ब्रह्मोत्तमदेहो नारायणस्तस्मै नारायणाय
नमस्कार इति ।

प्रपञ्चसारे च,—

तारः शङ्खतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः पूर्वम् ।

नार्थः प्रतिपेक्षार्थो मोकारयायमर्थको भवति ॥

सलिलानलपवनधराः क्रमेष नारायणाक्षराः प्रोक्ताः ।

चरमेरसु विभक्त्यव्यक्त्यर्थं दर्शितस्तदर्थार्थे ॥

अथ सलिलतेजोवायुधरात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्मेवाह-
मित्यर्थः । अत्राह भूतकिरोटमन्त्रः किरोटकेयूरधारमकर-
कुण्डलगङ्गचक्रगदाम्बुजहस्तपीताम्बरधरयोवत्साक्षितवक्षस्यलत्री-
भूमिसहितस्त्रात्मज्योतिर्हयदौमिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमः ।
इति व्यापकन्यासः ।

वैष्णवपीठे पूजा ।

अङ्गान्यभ्यर्थं मन्त्रार्थान् क्रयरेषु समर्चयेत् ।

पूर्वादिषतुर्हले वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः । कोण 'दलेषु
शान्तियोसरस्ततोस्तय । दलाग्रेषु शङ्खचक्रगदापद्मकौसुभमुपल-
खत्रवनमाला । अथे गरुडम् । शङ्खपद्मनिधौ दक्षिणोत्तरयो ।
पश्चिमे ध्वजः । आग्नेये विघ्नराज । नेर्कते तार्क्ष्य ईशाने
सेनानी इन्द्रादयस्तद्वह्निर्विष्णादयः ।

विकारमन्त्रं प्रजपेत्प्रभुमेन समाहितः ।

तद्दृष्ट्वाये सरसिजैर्जुहुयान्मधुराप्नुते ।

धर्मार्थकामान् लब्ध्वाप्ते विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

(१) Y द्रव्यम् ।

(२) Y विकारमन्त्रं जपेत्प्रभुम् ।

प्रयोगश्च ।

सर्वार्थसाधनं जप्ता विशुद्धात्युपपातकी ।
 पञ्चाहं पञ्चगव्याशी निपक्षो दर्भसंस्तरे ॥
 षहोरात्रमुपोष्याशु सहस्रेणाभिमन्त्र्य च ।
 युक्तानि पञ्चगव्यानि पीत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 शनैश्चरदिनेऽश्वत्थं नित्यमालभ्य पाणिना ।
 'जपेदष्टोत्तरं शुद्धो म्रियते नापमृत्युभिः ॥
 अग्नीयादन्वहं विद्वान् अन्नं सप्ताभिमन्त्रितम् ।
 पारोग्यं महदाप्नोति बलं तेजश्च विन्दति ॥
 उदकुम्भं नवं पूर्णमुपसृज्यायुतं जपेत् ।
 तेनाभिषिक्तस्तीयेन व्याधिभिः परिसुच्यते ॥
 तिलानां दशसाहस्रैर्होमद्यायुर्विवर्द्धकः ।
 दधिमध्वान्यसमिश्रां चतुरङ्गुलसञ्चिताम् ।
 शुलुचीमयुतं हुत्वा मृत्युमेवातिवर्त्तते ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति हृतहोमेन भूयसा ।
 अष्टाक्षरं समुच्चार्य वामहस्ताभिमन्त्रिताः ॥
 पुनः पुनरपः सिद्धेत् सर्पदष्टसु जीवति ॥
 नाभिमात्रोदकस्नाने नदीं प्राप्य समुद्रगाम् ।
 जप्ता सूर्यमूर्ध्वाहुरयुतं धनमाप्नुयात् ॥
 अभिमन्त्र्याष्टशाहस्रं सर्वबीजानि वापयेत् ।
 महती ग्रन्थहृदिः स्यादाम्नादिष्वप्ययं विधिः ॥

पुत्रं मामवयाद् विन्देत् इत्या गोमूत्रयावकम् ।
भुङ्क्तेति क्वचित् पाठः ।

अनुज्ञायान्तु संख्यायां विधाने जपहोमयोः ।
सर्व्वत्राष्टसहस्रं स्यादेव साधारणो विधिः ॥
['इति नित्याचारप्रदीपे अष्टाक्षरविधानं समाप्तम् ।]

अथ मुमुक्षुणा प्रातः प्रपञ्चयागविधिः कार्य्यः ।

कृते च यस्मिन्निह साधकोत्तमाः

प्रयान्ति निर्व्वानपदं तदक्षयम् ।

इति प्रपञ्चसारवचनात् । सम्बिदानन्यसिद्धिद इति तन्त्रान्तरात् ।
'तत्राङ्गत्वेन प्रथमं महागणपतिमन्त्रस्य न्यासः । महागणपति-
मन्त्रस्य गणक ऋषिः नोवृद्धगायत्रोच्छन्दः महागणपतिर्देवता
गां वीज स्नाहा शक्तिः ॐ गां हृदयाय नमः ॐ र्यीं गां शिरसे
स्नाहा ॐ ह्रीं गुं शिखायै वषट् ॐ क्लीं गै कवचाय ह्रं ॐ लं
गौ नेत्राभ्यां वीषट् ॐ अं गः अस्त्राय फट् । कल्पवृक्षवने ऐशव-
जलधिलहरीवातयिशिरे सर्व्वर्त्तुसेविते तस्मूले पट्कोणे लिपि-
पद्मे आसोनखेकरदो ['दशभुजो] गजवदनः ।

(१) D. Omits the portion bracketed

(२) Y. प्रपञ्चयोगविधिः कार्य्यः ।

(३) Y. तदङ्गत्वेन • ।

(४) Y. Omits the portion bracketed

बीजापूरगदेष्टुकार्मुकरुजाचकाजपाशोत्पल-
व्रीहिप्रस्थविपाणरत्नकलशप्रोद्यत्कराश्वोरुहः ।

ध्येयो वल्लभया सपन्नकरया शिष्टो ज्वनत्भूषया

विश्वोत्पत्तिविनाशनस्थितिकरो विघ्नो विघ्निष्टार्थदः ॥

अये रमारमेशौ विल्वे । दधे वटमूले गिरिजागिरिगौ ।
पृष्ठे पिप्पलमूले रतिकामौ । सव्ये भूवराहौ प्रियङ्गुमूले । पङ्कोणा-
श्विषु । अये आमोदः सिद्धिषु । तमभितः प्रमोदः समृद्ध्या ।
सुसुखः कान्त्या । दुःखंखो 'मदनावत्वा । तमभितो विघ्नो मद-
द्रव्या । विघ्नकर्त्ता द्राविण्या । सव्ये शङ्खनिधिर्वसुधारया । दक्षे
पद्मनिधि वसुमत्या । अष्टदेवताः । ततोऽष्टमातरः । इन्द्रादयो
वज्रादयश्च । एव सपरिवारं गणपतिं ध्यात्वा ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं लं गण-
पतये वरवरद सर्व्वजन मे वशमानय स्वाहेति गणपतिमन्त्रस्य देहे
-न्यासः । गमिति वोजमन्त्रस्य चतुष्ट्वारिंशद्वारं जपः । गणानां
त्वेति मन्त्रस्य सप्तजपः । महागणपतिमन्त्रस्य चतुर्व्वारं जपः ।
मातृकामन्त्रस्य ऋष्यादिस्मरणम् । पङ्कजान्यासः । मातृकाक्ष-
राणां, स्वस्वस्थानेषु त्रिवारं न्यासः । सविन्दुकपोद्गमस्वरान्ते
आदित्याय नम इति मुखे । कवर्गान्ते अङ्गारकाय नम इति
दक्षिणकरे । चवर्गान्ते शुक्राय नम इति वामकरे । टवर्गान्ते
बुधाय नम इति दक्षिणपादे । तवर्गान्ते बृहस्पतये नम इति
वामपादे । पवर्गान्ते शनैश्वराय नम इति कुक्षौ । यकारादि-
दशाक्षरान्ते सोमाय नम इति हृदये ।

अथ प्रपञ्चयागन्यासः ।

प्रपञ्चयागमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः सच्चिदानन्दादय-
परिपूर्णं प्रत्यक्ब्रह्मज्योतिर्देवता प्रणवो बीजं ह्रस्वेखा शक्तिः ।
स्वाहा हृदयाय नमः । सोऽहं शिरसे । हंसः शिखायै । ह्रीं
कवचाय ह्रम् । ॐ नेत्राभ्यां हरहर प्रस्त्राय फट् । इति करे
पङ्कजन्यासं कृत्वा देहे मूलमन्त्रेण व्यापकन्यासं कृत्वा हृदया-
दिषु पङ्कजन्यासः । ॐ ह्रीं हं सः सोऽहं स्वाहेति मन्त्रार्थध्यानम् ।
सर्वात्मकं मायारोपितदेहेन्द्रियादिभेदप्रपञ्चाधिष्ठानरूपं प्रत्यक्-
ब्रह्मैकभूतं परिपूर्णं ब्रह्मानन्दज्योतीरूपम् । तस्मिन् सोम-
रूपे ब्रह्महुताग्ने ज्योतिषि समस्तप्रपञ्चसहितास्तत्तुल्याः
संस्थानोपेता मातृकावर्णा ऋयन्तु इति भावनीयम् । ॐ ह्रीं हं सः
सोऽहं स्वाहा इति क्रमेण । शिरःसहितो अकारो हुत इति
बुद्धिः । ॐ वां ह्रीं वा हं सः सोऽह स्वाहा । वदनवृत्तसहित
आकारो ब्रह्मणि हुत इति बुद्धिः । एवं सर्व्वम् ।

एवं न्यासान्ते सर्व्वप्रपञ्चदेहादिशून्यः पूर्णचिन्मावस्ति-
ष्ठेत् । एवं न्यासं कुर्व्वतो ब्रह्मज्ञानमस्मिन्नेव अभ्यन्युत्पद्यते ।
मन्त्रोपासकस्य च मन्त्राः सर्व्वदोषरहिता भवन्ति । एतावन्मोक्ष-
फलाय मन्त्रसिद्धये तु वक्ष्यमाणवाङ्महोमः काम्यफलाय ।

हव्येष्ट जुहुयादम्बौ मन्त्रवित् तन्त्रचोदितैः ।

अम्बतोदुम्बरप्रचन्यगोधसमिधस्तिलाः ।

सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥

अमोभिर्जुहुयान्नृचं तदर्थं वा समाहितः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति परां सिद्धिञ्च विन्दति ॥

एभिरर्कसहस्राणि हुत्वा भस्मी विनाशयेत् ।

रिपून् क्षुद्रग्रहान् भूतान् शापान् सर्वान् सपन्नगान् ॥

मन्त्राणामन्त्रघातप्रतिपत्तिसमुद्भूतान् ।

विकारान् नाशयेदायुः क्षेमोऽयं समुदीरितः ॥

एभिस्त्रिभुरोपेतैर् हुत्वा लक्षं राज्यं लभते । तिललक्षहोमः

पापक्षयाय । पद्मलक्षहोमः स्त्रियै । हृतलक्षहोमः कीर्त्यै ।

अनया सप्त संजप्तं पिबेत् प्रतिदिने दिने ।

सखिलं च भवेद् वास्मी लभते कवितां पराम् ॥

होमसूर्याग्निदैवत्या वर्षां लोहवयन्तया ।

रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेमं सूर्यस्तान्त्री हुताशनः ॥

लोहभागाः समुद्दिष्टा स्वरायस्त्रयसंख्यया ।

तैर्मुद्रां कृत्वा तां स्पृष्ट्वा सङ्घर्षं संजप्य सङ्घर्षं हुत्वा तत्र
संपातं पातयित्वा पङ्कजोपरि क्षीरहृत्कण्ठपूर्णमष्टगन्धनवरत्न-
युतं संस्थाप्य तत्र मुद्रिकां प्रक्षिप्य कुम्भे मातृकां सम्पूज्य
स्पृष्ट्वा सङ्घर्षं जप्त्वा त्रेनाभिस्थित्य यस्मै तां मुद्रिकां दद्यात्
तस्य तां धारयतः सर्वपापविघ्नतिरोगग्रहभूतविषक्षीरव्यालादि-
दोषनिवृत्तिं पुंसे जयः । षष्ठ्यष्टौ स्वराः कादपः पञ्चदशा
यादयो वर्गद्वयमिति नववर्गाणां नवग्रहा देवताः । नवग्रहाणां
नवरत्नानि माणिक्यमौक्तिकविद्रुमभास्वपुष्परागवज्रनीलगोमेद्र-
वेदूर्याणि एतैर्मुद्रां कृत्वा पूर्ववत् सल्लस्य धारणे यद्-

पीडाशान्तिर्सौभाग्यलक्ष्मीसकलायचित्तिरचोभूतपिशाचादिभया
भावधनधान्यसमृद्धिः फलम् । एवं केवलमात्रकोपासकस्यापि ।

अथ प्राणान्निहोतविधिः ।

तस्य फलं प्रपञ्चसारे,—

सतारशतधातृजपान्तमेवं कृत्वा महात्माय गन्तार्हसंस्थम् ।
विन्द्यस्य तावच्च तथैव सूत्रमात्राकृतिर्नित्यतनुश्च भूयात् ॥

इति प्रपञ्चसारवचनान्मोक्षफलकः ।

इत्येवं हुतविधिमन्त्रं दिनादौ

ये सम्यग् विदधति मन्त्रिणः शतार्हम् ।

ते रत्नैरपि कनकाशुकेः सधान्यैः

सम्पन्नाः सकलजगत्प्रिया भवन्ति ॥

इति वचनाच्च काम्योऽपि । तत्र दिनादाविति वचनात् प्रातः
कर्त्तव्यता ।

तद्विधिः,—

बद्धा पद्मासनमृजुकायी मन्त्री विधेत् पुरोवदनः ।

शुदाद्यङ्गुलीर्दक्ष्याने मेढ्राद्यङ्गुलादधश्च मूलाधारः । तत्र
पूर्वनेत्रतवायुकोणं त्रिकोणं तन्मध्ये हृत्तेखा हकारः । दीर्घ
ईकार 'हकाराभ्यां वेष्टितं त्रिकोणं त्रिकोणमध्ये चावसथ्यकुण्ड
त्रिकोणपूर्वे' सम्यकुण्डं त्रिकोणपश्चिमे 'आहवनीयकुण्डं
त्रिकोणोत्तरे अन्वाहार्यपचनकुण्डं त्रिकोणदक्षिणे गार्हपत्यकुण्डं
सर्व्वत्र ज्वलन् वद्धिः । इति होमाधिकरणमिध्यानम् । सर्व्वं

गतचैतन्यप्रकाशप्रतिबिम्बहेतुभूतानवच्छिन्नचैतन्यात्मकात् सकल-
वर्णकारणशब्दरूपब्रह्मात्मकमूलप्रकृत्यात्मनो, द्वादशान्तस्थितात्
कल्याणात्, स्वावितामसृतमयीमधरमालिकां चैतन्यज्योतिषा
संभित्वां जाज्वल्यमानां कल्यान्ताग्निशिखरस्फुरत्कुहरकेषु कुण्डेषु
होमयेत् । होमकाले गवरत्नान्यतमवर्णत्वेन ध्यानं तदयथा
शकारं मरकतवर्णमसृतमयञ्च ध्यात्वा द्वादशान्तपदान्निर्गम्य
सुषुम्नामार्गे मूलाधारगतावसथ्यकुण्डपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं लं हं सः
सोऽहं स्वाहा । एवं शकारं गोमेदाभमसृतमयं द्वादशान्तान्मूला-
धारावसथ्यकुण्डं नीत्वा ॐ ह्रीं लं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमः ।
एवं मकारं नीलाभं नकारं विदुमाभं णकारं वज्राभं अकारं
पुष्परागाभं उकारं वैदूर्याभं विसर्गं मुक्ताभं एकारं मुक्ताभं
ऋकारं माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववदावसथ्ये अमीषां होमः ।
एवमावसथ्ये वर्गान्ते दशवर्णहोमः ।

अथ सभ्ये लकारं मरकतवर्णमसृतमयं द्वादशान्तान्निर्गम्य
सुषुम्नामार्गेण 'मूलाधारगताहवनोयकुण्डगतं ध्यात्वा ॐ ह्रीं
लं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमयेत् । सभ्यकुण्डे । एवं नववर्णान्
सभ्ये । तत्र वकारं गोमेदाभं धकारं विदुमाभं टकारं वज्राभं
भकारं पुष्परागाभं घकारं वैदूर्याभं अनुस्वारं मुक्ताभं उकारं
माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववदन्त्येण सभ्ये होमः ।

(1) Y. मूलाधारतिलोचनपूर्वगतसभ्यकुण्डपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं लं हं सः
सोऽहं स्वाहेति सभ्ये जुहुयात् । एवं नववर्णान् यज्ञनाभसभ्ये । तत्र वकारं •

अथ त्रिकोणपश्चिमस्याहवनीये । हकारं मरकतवर्णममृत-
मयं द्वादशान्ताभिर्गन्तुं सुपुष्पापया मूलाधारगताहवनीयकुण्डगतं
ध्यात्वा ॐ ह्रीं हं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमयेत् । एवमपरवर्ण-
नवकस्याहवनीये । तत्र लकारं गोमिदामं वकारं नीलामं दकारं
विद्रुमामं ठकारं वष्पामं जकारं पुष्परागामं गकारं वैदूर्यामं
घोकारं मुक्तामं ञकारं माणिक्यामं इकारं माणिक्यामं ध्यात्वा-
हवनीये पूर्ववत्सन्धेः होमः । उत्तरगतान्वाहाय्यं पचनकुण्डे ।
सकारं मरकतवर्णं ध्यात्वा द्वादशान्ताभिर्गन्तुं सुपुष्पापया मूलाधार-
त्रिकोणोत्तरगतान्वाहाय्यं पचनपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं सं हं सः सोऽहं
स्वाहेति जुहुयात् । एवमपरनववर्णान्वाहाय्यं । तत्र रिकं गो-
मिदामं फकारं नीलामं थकारं विद्रुमामं डकारं वष्पामं ञकारं
पुष्परागामं खकारं वैदूर्यामं भोकारं मुक्तामं झकारं माणिक्यामं
ईकारं माणिक्यामं ध्यात्वा पूर्ववत्सन्धेः होमः ।

अथ त्रिकोणदक्षिणस्याहवनीयकुण्डे । पकारं मरकताम-
ममृतमयं ध्यात्वा द्वादशान्ताभिर्गन्तुं सुपुष्पापया मूलाधारगार्हपत्य-
समीपं नीत्वा ॐ ह्रीं यं हं सः सोऽहं स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
एवमपरवर्णनवकं गार्हपत्ये । तत्र यकारं गोमिदामं पकारं
नीलामं तकारं विद्रुमामं टकारं वष्पामं थकारं पुष्परागामं
ककारं वैदूर्यामं ऐकारं मुक्तामं ञकारं माणिक्यामं प्राकारं
माणिक्यामं ध्यात्वाहवनीये पूर्ववत्सन्धेः । ततोऽकारं ब्रह्मरूपं
सर्वाधारं ध्यायेत् ।

अथ ॐ ह्रीं हं सः व्योमशब्दजातं सोऽहं स्वाहेति मध्यगताव-
स्यकुण्डे होमः । ॐ ह्रीं अजितं स्वर्गजातं हंसः सोऽहं स्वाहेति
पूर्वगतसभ्यकुण्डे । ॐ ह्रीं तेजोरूपजातं हंसः सोऽहं स्वाहेति
पश्चिमगताहवनीये । ॐ ह्रीं आपोरसजातं हंसः स्वाहेति
उत्तरगतान्वाहार्यपचने । ॐ ह्रीं पृथिवीगन्धजातं हंसः सोऽहं
स्वाहेति दक्षिणगार्हपत्ये । एवं कृत्वा सर्वतेजोपसंहारपूर्वकं
प्रतिलोमं विधाय आनन्दान्नबोऽहयः परमात्मरूपपूर्णचिन्मात्रो-
पतिष्ठेदिति । तत्र प्रपञ्चसारमते टवर्गस्य शुक्रो देवता पुष्य-
रागमणिः तवर्गस्य जीवो देवता विद्रुममणिः । शारदामते
क्रमेण टवर्गस्य वृहस्पतिः तवर्गस्य जीव इति श्रेयः । इति
प्राणाम्निहोत्रविधिः । भोजनकालीनप्राणाम्निहोत्रवसिर्वक्ष्यते ।

अथ मुमुक्षूणां मन्त्रराजानुष्टुभन्त्रसिंहाकारब्रह्मविद्यो-
पासनं कर्त्तव्यमिति तदभिधीयते ।

पूर्वतापनीये,—“य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स
आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति
स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति
स वेदपूतो भवति स सर्वपूतो भवति । य एतं मन्त्रराजं
नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं जयति स पाप्मानं
तरति स सर्वद्वेषां तरति स भूषणद्वेषां तरति स वीरद्वेषां
तरति स सर्वद्वेषां तरति । य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं

नित्यमधीते सोऽग्निं स्तभयति स उदकं स्तभयति स वायुं
 स्तभयति स आदित्यं स्तभयति स सोमं स्तभयति स उदकं
 स्तभयति स सर्वान् देवान् स्तभयति स सर्वान् यज्ञान् स्तभयति
 स विषं स्तभयति । य एतं मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते
 स देवानाकर्षति स यज्ञानाकर्षति स नागानाकर्षति स यज्ञा-
 नाकर्षति स मनुष्यानाकर्षति स सर्वानाकर्षति । य एतं मन्त्रराज
 नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं
 जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनीलोकं जयति
 स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्व्वलोकं जयति ।
 य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन
 यजते स षोडशिना यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽप्तोर्यामिषं यजते
 स वाजपेयेन यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सव्यैः क्रतुभिर्यजते ।
 य एतं मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते
 स यजूंषधीते स सामान्यधीते सोऽथर्व्वामधीते सोऽद्विरस-
 मधीते स शाखा अधीते स गाथा अधीते स नारायणोऽर-
 धीते स प्रणवमधीते । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्
 समम् । उपनीतशतमेकमेकेन ऋहस्येन तत्समम् । ऋहस्यशत
 मेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन
 यतिना तत्समम् । यतीना पूर्णशतमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्-
 समम् । रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व्वगिरिः शिखाध्यापकेन तत्-
 समम् । अथर्व्वगिरिः शिखाध्यापकशतमेकमेकेन तापनीयोपनि-
 पदध्यापकेन तत्समम् । तापनीयोपनिपदध्यापकशतमेकमेकेन

मन्त्रराजजापकेन तत्समम् । तद् वा एतत् परं मन्त्रराजा-
ध्यापकस्य । यत्र न सूर्यस्त्वपि यत्र न वार्युवहति यत्र न चन्द्रमा
भाति यत्र न नक्षत्राणि भवन्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र मृत्यु न
प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदा-
शिवं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्त्तन्ते योगिनस्तदे-
तद्वचाम्युक्तम्,—तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीष
चक्षुराततम् । तद् विप्रासो विपन्धवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदमिति तदेतन्निष्कामस्य भवति । य एवं वेदेति
महोपनिषत् य एतां महोपनिषदं वेद स ज्ञतपुरस्करणोऽपि महा-
विष्णुर्भवति ।” तथा “यो, मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च विभौयात् स एतं
मन्त्रराजं नारसिंहमातुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात् स मृत्युं जयति स पाप्मानं
तरति स संसारं तरति ।” तथा “य इह स्यातुमपेक्षते स सर्व्वेभ्यः
ददाति देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतोभूत्वा
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।” तथा तत्र तेषु पदपदाङ्गविधिषु “साम
जानीयाद् यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।” घोषणा भूयसी ।
अङ्गिरसकल्पे,—

यत्किञ्चिदो भवेत् शैवः शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् ।

वैष्णवो नारसिंहः स्यात् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति सर्व्वोपासनाक्रमफलस्य भोचहेतुत्वमुच्यते । हरिवंशे नरसिंह-
प्रादुर्भावानन्तरं ऋषयः ऊचुः,—

। यत्त्वयाभिहितं देव नरसिंहात्मकं ययुः ।

। एतदेवार्चयिष्यन्ति परापरविदो जनाः ॥

विष्णुधर्मोच्चरे विष्णुमूर्त्तिपूजाविशेषाधिकारे ध्यानकाम
नृसिंहमित्युक्तम् । विष्णुधर्मं च,—

भगवन्नरसिंहस्य विष्णोः स्तोतु जिघांसतः ।
दृष्ट देहे मया सर्वं चैनोक्ष सचराचरम् ॥
ब्रह्मा प्रजापतिश्चेन्द्रो रुद्रैः पशुपतिः सह ।
इत्याद्यभिधाय—

एतच्चान्यच्च यत्किञ्चिद्देवर्षिपितृमानवम् ।
सतिर्यगूर्ध्वपातालं तस्य दृष्ट तनौ मया ॥
सोऽहं तमजर देवं दुष्टदैत्यनिवारणम् ।
आराधयितुमिच्छामि तं ममाख्यातुमर्हति ॥
धेरचे,—

प्रादुर्भावसहस्रेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
कस्मिन्नभ्यधिका शक्तिरनुभूता त्वया विभी ॥
इति नारदप्रणे ब्रह्मोवाच,—

योऽसौ हिरण्यकशिपुं जप्तिवान् नृहरिर्नखैः ।
नरस्य कत्वार्षतनुं सिंहस्यार्द्धतनुं तथा ॥
प्रादुर्भावसहस्रेषु तव शक्तिर्विशिष्यते ।
भार्गवसहिताया तथा,—

स एव देवः सर्वेषां प्रधानमिति मे मतिः ।
भृगुवाक्यं मनत्कुमारं प्रति—

चतुर्वर्गस्य कर्त्तारः श्रुता धर्मो न तत्श्रुतम् ।
सत्योर्निर्वर्त्तन धर्मं मे त्व वक्तुमिच्छार्हसि ॥

ययं हि पञ्चमो वर्गः सर्वधर्मात्तमोत्तमः ।
अस्मिन्नु सिद्धे चत्वारो वर्गा अपि करस्त्रिताः ॥
ततः, स ग्राह मन्त्राणामुत्तमं स्वर्गमोचदम् ।
मृत्योर्निवर्त्तनोपायं वदामि तव चानघ ॥

तथा,—

गच्छंस्त्रिष्टण् वसन् वापि जायद वा शयने स्थितः ।
मन्त्रैकशरणो मन्त्री मनसात्ममनुं शरेत् ॥
उच्छिष्टे मैत्रकं कृत्वा मेहित्वा प्राग् विशुद्धितः ।
न शरेन्मनसाप्येनं शरन् नरकमृच्छति ॥
आतुरश्च सुमुपुंय विना शौचं शरेदपि ।

इत्यादिभुतिस्मृतिपुराणेतिहासपर्यालोचनया नृसिंहाकारब्रह्मो-
पासनमन्त्रराजकं मोक्षफलप्रदं प्रतीयते । तदुक्तं तापनीय-
वार्त्तिके,—

नृसिंहब्रह्मविद्यैषा व्याख्याता मुक्तिसिद्धये ।
उपासनप्रकारश्च श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥

तत्तदागमकल्पग्रन्थेषु बहुषु क्वचित् क्वचिदित्येवं सर्वपर्या-
लोचनया श्रेयपवतिः । शङ्कराचार्यादिसम्प्रदायाविरोधेन संक्षेपेण
किञ्चिदुच्यते । अस्य मन्त्रस्य वैदिकत्वादागमोक्तदीक्षा पुर-
श्चरणाद्यपेक्षा नास्ति । .

तदाहुः,—

मन्त्रिणां भजतामेवं मन्त्रपाठेन धीमताम् ।
पुरश्चरणकृत्येन विनापि फलदो मनुः ॥

आगमे दीक्षापुरस्करादिकं यद्यपि मन्त्रराजमधिकृत्यापि क्वचित्
क्वचित् श्रूयते तथापि

यदन्यत् तत्र ह्युदितं तत्सर्वमिह नेष्यते ।

मन्त्रो गृहीतमात्रोऽयं तारयेत् सकलापदः ॥

इति पुरस्करणापेक्षा कल्पकारमतेऽपि दृश्यते । केवलं तद्विधाना-
सामर्थ्यात् दीक्षापूर्वकगृहीतेन तु पुरस्करणेन चोपासने शीघ्रं
मोक्षफलाप्तिः । तत्तत्काम्यफलानामतियय ! एवमयुतादिपुरस्-
करणापेक्षा द्वात्रिंशत्तत्त्वादिपुरस्करणे बोध्यम् । यत्तु श्रुतौ,—य एतां
महोपनिषदं वेद स कृतपुरस्करणो महाविष्णुर्भवतीति उपनिषद्-
ज्ञानस्य पुरस्करणकार्यकारित्वोक्तेः पुरस्करणापेक्षास्तीति । तत्र
उपनिषद्ज्ञानस्य तदुक्तोपासनाद्वारा पुरस्करणकार्यकारित्वमित्यु-
पनिषदुक्तोपासनेव पुरस्करणमित्यर्थः ।

भार्गवसंहितायाम्,—

वैदिकोऽयं महामन्त्रो ब्रह्मणादेव सिद्ध्यति ।

तथापि मनसस्तुष्टौ पुरस्करणमुच्यते ॥

यत्तु प्रपञ्चसारे,—

'द्वात्रिंशत्सहस्रैरधिकतितरयुतैर्भवेत् पुरस्करणम् ।

ताभिर्लक्षैः सिद्धिः समीरिताऽस्य मनोः ॥

(1) प्रपञ्चसार reads

द्वात्रिंशत्सहस्रैरधिकतितरयुतैर्भवेत् पुरस्करणम् ।

ताद्विंशत्सहस्रैः सिद्धिः समीरिताऽस्य मनोः ॥

तत्र द्वात्रिंशत्सहस्रैः पुरः सेवा द्वात्रिंशदयुतैः पुरश्चरणं ताभिर्लक्षैः
सिद्धिः मोक्षसिद्धिः । शारदातिलके,—वर्णलक्षं जपेन्नन्तमिति
वर्णलक्षं चतुर्लक्षम् । वर्णलक्षं द्वात्रिंशलक्षमिति यद्यपि मोक्ष-
फलार्थमित्याहुः । मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु परमेश्वरसाक्षात्कार-
क्षमं द्वात्रिंशत्पुरश्चरणमित्याहुः ।

अन्यत्र च

नियुतञ्च जपेन्नन्तमस्यैषा तु पुरस्किया ।

नियुतं दशलक्षम् । वैरक्षे

अष्टलक्षं जपेद्वापि.....सिद्धयति ।

इदञ्च द्वात्रिंशलक्षायत्तेय मोक्षफलार्थम् । द्वादशमन्त्राधिकारे
आदिब्रह्मे,—

निजेष्टदेवञ्च सपर्ययन् जपेत्

शतं शतानां दश मन्त्रसिद्धये ।

शतानां शतं दश लक्षमित्यर्थः ।

जपन् लक्षेण सिद्धिः स्यात् द्विलक्षेणान्तरीक्ष्यम् ।

त्रिलक्षेण नभोवृत्तिश्चतुर्भिर्मोक्षमाप्नुयात् ॥

तत्रापि लक्षेण पुरश्चरणम् । द्विलक्षादिप्रयोगः फलार्थः । वामन-
भवदासीये,—

विविक्तं स्थानमासाद्य विविक्तं सुमनोहरम् ।

तीर्थे वा पुण्यदेशं वा विविक्तं नापि किञ्चन ॥ (१)

अयुतञ्च भार्गवसंहितायाम्

कुर्यान्नान्तस्य ससिद्धेः दशसाहस्रकं जपम् ।

स्त्रयं प्रोक्ते च दीक्षामभिधाय

अभिपिक्तोऽथ गुरुणा अयुतं प्रजपेन्ननुम् ।

अधिकारी भवेदेवं पुरश्चरणमारमेत् ॥

गुरोराज्ञा समादाय ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आदितोऽप्यवसानान्तं ध्यायन् देवं जपेन्ननुम् ॥

एवं च ग्रहणपुरश्चरणमेव स्त्रयं प्रोक्ते मुख्यम् । अयुतजपः पुरः

सेवा । भार्गवसंहितायामनुकल्पत्वेन ग्रहणपुरश्चरणमुक्तम् ।

चन्द्रसूर्यविरागेतु पूर्वं ब्राह्ममुपोषितः ।

एकाहं वा जपेन्नन्त्रं स्मर्मानुत्तममादरात् ॥

परिऽह्नि च होमादि यथापूर्वं समाचरेत् ।

नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमानोदके स्थितः ॥

अथवा सिन्धुतीरेऽपि शुष्कवासा जपं चरेत् ।

अथवा भूतलिप्यन्तैरादावन्ते क्रमोत्क्रमात् ॥

पुटितं प्रजपेन्नन्त्रमष्टौर्द्वयतसंख्यया ।

विना होमादिभिर्मन्त्रः सिद्धात्वेव ॥ संख्ययः ॥

भूतलिपिपुटितजपे होमाद्यपेक्षा नास्ति । अन्यत्र तु होमजप-

तर्पणमार्जनधिप्रभोजनैः पञ्चविधं पुरश्चरणम् ।

पूजाहोमौ जपयेति भवेदंशत्रये तव ।

इति पञ्चाङ्गकपुरश्चरणाशक्तस्यानुकल्पपरमेय ।

जपस्य,—

कन्धोक्तैव कृते संख्या चेताया द्विगुणा श्रुता ।

दापरे त्रिगुणा प्रोक्ता कन्धो संख्या चतुर्गुणा ॥

इति वचनात् श्रुतसंख्याचातुर्गुण्यं सर्वत्र कल्पयित्वा कर्तव्यम् ।
तद्दशांशेन होमः । तद्दशांशेन तर्पणम् । तद्दशांशेन मार्जनम् ।
तद्दशांशेन विप्रभोजनमित्यादि ।

स्वयंप्रोक्ते—

सहस्राख्येन मन्त्रेण यो हरिं स्तौति मानवः ।

अनुष्टुप् तस्य सिद्धिः स्यात् सर्वं मन्त्रा वसानुगाः ॥

सहस्राख्यमन्त्रस्तत्रैवोक्तः ।

तथा,—

तंजादस्य पुरश्चर्यां चरित्वा जीवनावधि ।

पूजां जपञ्च सङ्कल्पं विद्वानहरश्चरेत् ॥

अत्र भार्गवसंहितायाम्,—

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री नित्यकर्माणि निष्ठितः ।

काम्यानां फलभागी स्यान्मोक्षमप्याशु गच्छति ॥

इति वचनाच्चित्यकर्मानिष्ठा कार्या । नित्यकर्माणि तत्रैवो-

क्तानि,—

कुर्यात्त्रयमशक्तस्तु त्रिकालं वैककालिकम् ।

कृत्वा जपं देवपूजां दीक्षोक्तविधिनाचरेत् ॥

अत्रापि त्रिकालमशक्त एककालं वेत्यनुपपन्नः ।

गच्छन् तिष्ठन् वसन् वापि जाग्रद् वा ययने स्थितः ।

मन्त्रैकशरणी मन्त्री मनसामु मनु स्मरेत् ॥

मुञ्चानो मैत्रकं कृत्वा मेहित्वा प्राग् विशुद्धितः ।

न स्मरेत् मनसाप्येन स्मरन् नरकमुच्छति ॥

आतुरश्च मुमुर्षुश्च विना प्रीचं क्षरेद् यदि ।
 मन्त्रमेनं जपेन्नन्त्री स्रस्यो नामिषभुग् भवेत् ॥
 परकांस्त्रायनो भूत्वा परलालाशनीऽपि वा ।
 न पर्व्वणि स्त्रियं गच्छेत् न काचेत्परयोपितः ॥
 न नम्रासवसोकेत नान्यमन्त्ररतिर्भवेत् ।
 रजन्यामन्त्रिमे यामे देवं स चिन्तयेत् सदा ॥
 वृषं लब्ध्वाण्यकालेऽपि क्षरन् वै मोक्षसृच्छति ।
 स्वर्गे वा भर्म्ममर्धे वा सर्व्वथा निष्फलं न तत् ॥
 देवताशुक्रमन्त्रैश्च सदा चेतसि धारयेत् ।
 नारायणमनुं जप्त्वा मन्त्रमेवं जपेद् बुधः ॥
 अथ द्वाविंशदवर्णादि षष्टाक्षरसमुद्भवाः ।
 नारसिंहं सहस्रार्णं जप्त्वा मन्त्रमिमं जपन् ॥
 ऐहिकं फलमासाद्य विष्णुलोकश्च यच्छति ।
 एयं नियमयुक्तस्य साधितोऽयं मनूत्तमः ॥
 कामधुक् कल्पवृक्षश्च न ते बन्ध्यावधूरिव ।

वैरक्षे,—

अस्मिन् मन्त्रे रतिः स्यादिति पुरुषवरो नार्चयेदन्यदेवान्
 बभ्रोयादन्त्रन्ति वाय्ववनतगिरसा मात्यजातं शुमन्धि ।
 नैवेद्य नापि दद्याज्जपति न च परं साधयेदन्यमन्त्रं
 ज्ञन्याद् विप्रश्च पूज्य शुरुमतिर्भवति प्रायशो नैव दोषः ॥

यः पूज्य शुरुं ज्ञन्यात् विप्रं भति अत्रत्यं ज्ञन्यात्
 नादयेदित्यर्थः ।

नाश्रियात् तैलसिक्तः स्वपतु च विरहे नाभिसि स्त्रीसमेतः
 स्वप्नं पश्यत्यनुभवति विधौ दूषयेच्चैव नारीम् ।
 छायां नैवाश्रयोत क्षणमपि मतिमान् दीपखट्वाङ्गनानां
 भार्जारस्तम्भभार्जन्नजखरशशकोद्वैभोतिकानां ॥
 शाखोटारीष्टकानामपि, खलु करजाभयानां तरुणां
 प्राच्योदीच्यादिजातीनपि विकलगुणान् न स्पृशेत् स्रुतिकार्य ।
 मास्त्रिष्टं चारनालं लसुनमपि तथा गृच्छन् कांस्यसुक्तिं
 तुल्यं तैलावसिक्तं यवसमपि नरो वर्जयेद् यातयामम् ॥
 पीतं स्नादुनिपुणमपि परिवसितं केवलचैव लोणं
 विष्णुवच्छर्हिरेतांश्चपि रसनया न स्पृशेत् मन्त्रजापी ।

नाश्रियाद् दधि ललितं निशासु विल्वं

नोच्छिष्टं हृतरहितं तथाच मन्त्री ।

नाभुज्जगात् प्रतिपदि नैव पद्यां

नवम्यां पञ्चम्यां प्रयतमना श्येह भक्ताः ॥

योगो नावश्ययोगावपि खलु मतिमानन्ययोनौ च रेतो-
 निष्पत्तिं नैव कुर्यात् पयसि पथि बने देवतानां समीपे ।

भारानि चैत्यह्वये सदसि बहुजने रङ्गभूमौ गुरुणां

.....हुतवहसदने नैव गच्छेच्च गोष्ठम् ॥

शून्यागारे पथि च विपिनि केवलचैव भूमौ

सम्प्राक्काले स्फटिकशयने न सुवे वा कटे वा ।

निद्रां गच्छेच्च खलु निश्चये प्राङ्गणे वायुदग्वा

प्रत्यग् वा विन्यसेत्तु न शिरः केवलं मन्त्रजापी ॥

धान्यगोगुरुदुताशनराणा न स्वपेदुपरि नाप्यनु वश्ये ।
 नान्यकारभवने च न नम्नो नार्द्रपाणिचरणोऽप्यमुनिर्वा ॥
 वेदस्मृत्योर्विराध कचिदपि विषये नैव कुर्याच्च मन्त्रो ।
 लाकादृष्टिश्च वश्ये करणमपि तथा तोम्रदु खाण्मकञ्च ॥
 तथा,—

सकलीकृतविग्रहोऽमुना नरसिंहोऽहमिति स्मरद् बुध ।
 परमायुधभूषणायुतामपि सुद्रा परिकल्पयेत् तनौ ॥
 गङ्गारशार्ङ्गसगदत्रिशिखाशुगात्र
 त्र्योषत्सकौस्तुभकिरोटवनस्रगाद्या ।
 सुद्रा हरे प्रियतरा स्वतनौ तु सद्य
 सान्निध्यतर्पणमभूदनया नराणाम् ॥
 अत्र गङ्गादिसुद्राणा हस्तन दर्शनम् । स्रदेहे तिलकीन लिखनमित्यन्ये ।
 सकलीकरणश्च प्रयोगे वक्ष्यते तच्चावश्यक तदभावे दीपमाह ।
 अन्यथाग्रहणे भवन्ति पुसा स्मृतिविभ्रान्तिरुपाधिविस्तनाया ।
 सुखमित्रकलत्रपुत्रहानि भविता न विचारणीयमस्ति ॥
 अन्यथाग्रहणश्च वक्ष्यमाणसकलीकरणसकलघ्नानविरह ।

अथोपासनक्रम ।

रजन्यन्तिमे यामे उद्यायाचम्य प्राणायामभूतशुद्धौ कृत्वात्मान
 श्रीनृसिंह ध्यात्वा स्वहृदये अष्टदलपद्मे भक्त्या कियत्काल ध्यान

* मूषपुच्छकृष्ट वैरश्च रतिनामकपञ्चमस्य यथाहामात्रेष्ठदुष्टाण्येतानि
 पदानि वधाकथमव रक्षितानि । ४

गतकोक्तवक्ष्यमाणमार्गेण श्रीनृसिंहध्यानम् । शिरसि श्लोऽङ्गे
दिनेत्रं दिभुजं गुरुं ध्यात्वा

नमोऽस्तु गुरवे तुभ्यं शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।

यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसारसंचितम् ॥

इति नमस्कारः ।

तत्र स्नानादिकम् ।

स्नानार्त्तान् ब्राह्मसुहृत्संज्ञानाचारान् कृत्वा स्नानतर्पणोप-
योगिवस्तून्वादाय तीर्थगमनम् । तत्र सर्वं स्थापयित्वा प्रार्थना,—

देवता मुनयः प्रेता भूतानि च यथाक्रमम् ।

पद्मासतां यथाशक्ति तर्पयिष्यामि वो जलम् ॥

मृदमस्त्रेणाष्टधाभिमन्त्र्य खननं प्राङ्मुखस्योदमुखस्य वा । ताच्छ
स्नानार्थे श्रीचार्यश्च द्विधा कृत्वा स्नानार्थमृदं शुद्धदेवे संरक्ष्य
श्रीचार्यमृदा विष्णुत्रयीं कृत्वा दन्तधावनं विधाय स्नानविधिना
तर्पणान्तं स्नानं कृत्वा तान्त्रिकस्नानारम्भः । स्नानार्थमृदं द्विधा
विभज्य एकेन भागेन कक्षहृदयपार्श्वहृदयकटिगुह्यसर्वाङ्गक्षालनम् ।
वस्त्रक्षालनम् । पुनराचमनम् । द्वितीयमृदभागं वामहस्ते कृत्वा
मूलेनाष्टधाभिमन्त्र्य पुनस्तां द्विधा विभज्य प्रथमभागेनास्त्रेण
विशुद्धिः (शिरोऽङ्गस्य) । द्वितीयभागेन हृदयाद्यङ्गस्थाने लेपनम् । यस्य
यावदङ्गम् । तृतीयभागेन मूलमन्त्रेणापादतलमस्तकं लेपनम् । जले
प्रविश्य करायस्वदर्भाघान् जले संयोज्य तीर्थान्यावाध गङ्गादि-
नास्त्रेव कृतिमादिगङ्गादितोर्थावाहनम् । गङ्गायै नमः । गङ्गे त्व-

मेहोति पुनरपि तीरगमनम् । जलं सम्पूज्यमूर्त्तिमयत्वेन ध्यानम् ।
 स्वात्मन इष्टदेवमयत्वेन (च) ध्यानम् । आचमनम् । योत्रनासे पिधाय
 वक्त्रस्यार्धजले निमज्ज्य मूलमन्त्रं स्मृत्वा मज्जनम् । उन्मज्ज्याचम्य
 तीरं गत्वा पूर्वस्थापितमृदस्मृतीयं भागं त्रिविधा विभज्य वस्त्रचाल-
 नार्यं द्वितीयभागं स्थापयित्वा प्रथमभागेन हृदयाद्यङ्गस्थाने लेपनम् ।
 तृतीयेन सर्व्वाङ्गलेपनं कृत्वा जले प्रविश्य मूलमन्त्रेणान्तर्जलजपं
 कृत्वा उन्मज्ज्य स्वात्मन इष्टदेवं ध्यात्वा शिरस्यभिषेकः । स च
 कलशमुद्रया मुद्ध्योर्लङ्घनयोरङ्गुष्ठतर्ज्जन्यौ वह्निः कृत्य तर्ज्जन्ययोर्ङ्गुष्ठाय
 संयोगरूपया । आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेणाभिषेकत्रयं द्रुपदादि-
 मन्त्रेणैकः शन्न आपइत्यनेनापरः अघमर्ष्येणैकः पुनर्भूमित्वादि-
 भिर्नयभिर्मन्त्रैर्नवाभिषेकाः । निमज्ज्योत्थाय पुनरेवमभिषेकः । इति
 वारत्रयम् । तूष्णीं पञ्चवारं निमज्ज्योत्थायाचम्य तीरं गत्वा
 वस्त्रपरिधानम् । यथाविधिसन्ध्योपासनान्ते मूलमन्त्रपञ्चविंशति-
 वारजपेन मन्त्रसन्ध्या । मूलमन्त्रजपेन ब्रह्मयज्ञः ।

अथ तान्त्रिकतर्पणम् ।

तिलतण्डुलयवान्यतममिथ्यतोयेन देवांस्तर्पयामि इति
 तर्पणम् । ब्रह्म तर्पयामि ब्रह्मर्षीस्तर्पयामि तिलतण्डुलतोयेना-
 च्छलिद्वयम् । मनुष्यर्षिगणाय तर्पयामीति तिलतण्डुल-
 तोयेनाञ्चनिः । तिलोदकेन पितृंस्तर्पयामि पितामहास्तर्पयामि
 इत्यादिकर्मण वर्गत्रयतर्पणम् । सर्वभूतगणांस्तर्पयामीति

तिलोदकेन । इतरभूतानि तर्पयामीति केवलोदकेन । यव-
तण्डुलान्यतमोदकेन आधारशक्तिप्रभृतिपीठदेवतानां तर्पणम् ।
मूलेन स्नेहदेवतर्पणम् । आवरणदेवताविश्वक्सेनतर्पणम् ।
षाट्शेवस्त्रं निष्पीड्य ढासवर्गं तर्पयामीति तर्पणम् । अवशिष्टमृदा
वस्त्रचालनम् । तीर्थविसर्जनम् । हिराचम्य देवपिष्टमनुष्यभूतानि
स्नानं गच्छतेति विसृज्य मूलमन्त्रेण तीरचालनम् । अर्घ्यहस्तस्य
देवमृद्वगमनम् ।

अथ पूजारम्भः ।

आचम्य प्रवेश्य मूलमन्त्रेण प्रदक्षिणं कृत्वा पूजारम्भः ।
(एतादृशज्ञानाशक्तस्य ब्रह्मज्ञानं मानसज्ञानम् । तन्नाशक्तस्य सर्वे-
न्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मन्यवस्थानं द्वितीयं मानस-
ज्ञानम् । मूलमन्त्रजपो जाप्यज्ञानम् । अन्ये श्रुताध्ययनसम्पन्नं
ज्ञात्वा स्मरणं संस्तुतज्ञानम् । प्रार्थिता विप्रा यद् वा घोषणं
कुर्वन्ति तव ज्ञानं परिपूर्णमस्त्विति तदाघोषणज्ञानम् । तव
ज्ञानं जातमिति यदा गुरोराज्ञा तदाज्ञाज्ञानम् । इत्यशक्त-
विषयाणि ।)

अत्र () शब्दनीमध्यस्था एते शब्दा नैतत्स्थानस्य विषयाः प्रकरणेन
सहासद्वयतयात् परन्तु एतत्पूर्वश्रवणवाक्यविविधतज्ञानप्रकरणात्मनो एवेति
प्रतीयन्ते । स्वाध्यायेऽपि मूलश्रवणानामनुसारेण ।

सूर्यार्घ्यं दत्त्वा प्रथमं द्वारपालपूजा । गङ्गमस्त्रेण प्रोक्ष्य
 प्रणवेन जलं पूरयित्वा तेनैव गन्धपुष्पे दत्त्वा शङ्खं स्पृष्ट्वा प्रणवदश-
 वारजपेनार्घ्यं सस्त्रुत्वा तज्जलेनास्त्रेण द्वारं प्रोक्ष्य गन्धपुष्पाभ्यां
 द्वारपालपूजा । दक्षिणशाखायां मायाशक्तिं वामशाखायां चित्-
 शक्तिं सम्पूज्य दक्षिणशाखायां चण्डजयमातङ्गगणानाम् । उत्तरे
 प्रचण्डविजयविधाटयमुनालक्ष्मीः । तद्दक्षिणवामयोः गङ्ग-
 पद्मनिधी । देहल्या क्षेत्रपालस्य । समुदायेन वा द्वारपालगणैर्भ्यो
 नम इति देहल्यामस्त्रं सम्पूज्य ततोदिश्वदृष्ट्यावलोकनाद्दिश्वविघ्न-
 निवारणम् । अस्त्राग्निरन्तरीक्षविघ्ननिवारणम् । पार्थिवघातत्रयेण
 भीमविघ्ननिवारणम् । देहलीवामशाखा किञ्चित् स्पृशताङ्ग-
 सङ्कोचेन दक्षिणाङ्गिणा प्रवेशनम् । नैर्ऋत्या दिशि मध्ये वा वास्तव-
 धिपतये नमः । ब्रह्मणे नमः । प्राप्सुखतयोदुसुखतया वा पद्मा-
 सनाद्येकतमासनेन सृष्टासने उपवेशनम् । दक्षिणे भागे पूजा-
 द्रव्यस्थापनं सुवासितजलकुम्भस्य वामे पश्चात् करप्रक्षालनान्य-
 पात्रम् । परितो घृतप्रज्वलितदीपस्थापनम् । दर्पणचामरताल-
 वृत्तादिराजोपचारसन्निधापनम् । अभीष्टदेवस्य परब्रह्मत्वेन
 ध्यानम् । स्वयं तन्मयत्वेन । वामे गुरुभ्यो नमः दक्षिणे
 गणेशाय नम इति नमस्तारः । मध्ये ईश्वराय नमः शिवाय नमः
 श्रीनृसिंहाय नमः इति नमस्तुत्वा “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
 भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः । सिरैरङ्गैः सुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
 क्षितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्व-
 वेदा । स्वस्ति नमस्तार्क्ष्यांश्चरिष्यतेभिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।” प्रथमाभीमिति (१) शक्तिं यागागार-
रक्षार्थं जालत्वेन प्रकल्प्य अस्त्रेण तालत्रयमूर्ध्वोर्ध्वं कृत्वा तेनैव दिग्-
बन्धनम् । ऐन्द्रीं दिशं बध्नामीति नमस्कृत्य स्वाहेति ययालिङ्गं
दिग्वन्धनं नाराचमुद्रया । ॐ नमो महासुदर्शनाय महाचक्राय
महाज्वालाय दीप्तरूपाय सर्वतो रक्ष रक्ष हं फट् स्वाहेति । अस्य
परितोऽग्निप्राकारचिन्तनम् । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः
सुतलं छन्दः, श्रीकूर्मो देवता आसनोपवेशने विनियोगः
इत्यासनं धृत्वा

पृथिवि त्वं धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वच्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु आसनम् ॥

इति प्रार्थना । आसनशक्तये कमलासनाय नम इति आसन-
मभिमन्त्र्य भूतशुद्धिः ।

करकच्छपिकां बद्धा हादशान्तपदे ध्रुवे ।

सुषुम्णावर्जनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥

सोऽहं मन्त्रेण भूतानां सूक्ष्मात् पावच (१) चिन्तयेत् ।

कण्ठभ्रूमध्यपर्यन्ते षड् विन्दुयुतमण्डलम् ॥

कृष्णं वायोस्तत्र योजं विचिन्त्य च तदुद्धृतैः ।

मरुद्भिः शोषयेद् देहं कल्पशेषसमं बुधः ॥

भाभ्यादिकण्ठपर्यन्ते स्थानेऽग्नेर्वज्रिमण्डलम् ।

रक्तं त्रिकोणरंजीयुक्तं स्वस्त्यस्तिकं ततः ॥

तस्य तेनाग्निना देहं कल्पशेषेण समं दहेत् ।

जान्वादिनाभिपर्यन्ते स्थानेऽपामर्दचन्द्रवत् ॥

शक्तं पद्मान्वितं गङ्गामण्डलं तत्र वं सारत् ।
 तदुद्यतामृताब्धोभिः प्रावयेत् सन्निलं ततः ॥
 तत्र एकार्णवध्यानं भुव आबध्नारन्ध्रकम् ।
 आकाशमण्डलं धूसं हं बीजाव्यञ्ज सध्वजम् ॥
 विचिन्त्य विपुलाकाशं तदुद्यं चिन्तयेद् बुधः ।
 पादादिजानुष्यन्तं भूस्थाने वज्रलान्छितम् ॥
 चतुरस्रं भुवोविम्बं पीतं लं बीजमेव तु ।
 प्रलयोन्मोनिधौ ध्यात्वा ब्रह्माण्डं तदुदितम् ॥
 सौवर्णप्रभविषैर्न द्विधाकृत्वा तु कल्पयेत् ।
 विचिन्त्य भूतसृष्ट्याणि समानीय परात्मनः ॥
 कल्पयेदात्मनो देहं कल्पयेत् विनीय तम् ।
 हंसमन्त्रेण चात्मानमानयेत् परमात्मनः ॥

अथवा गृहस्थो न दहेदिति गृहस्थस्य देहदाह्यात्मकभूतशुद्धा-
 यनधिकारात् एवंविधा भूतशुद्धिः,—धर्मकन्दं ज्ञाननाल-
 मेष्टव्याष्टदलं वैराग्यकर्षिकं हृदयाभोजमुकुलितं ध्यात्वा
 तारेण विकसितं कृत्वा तत्कर्षिकासं चैतन्यात्मकं जीवं
 भूतप्रणवोच्चारणेन सुसुखानाहोमार्गेण निर्गमय्य हादशान्तस्स-
 महस्रदलपद्मस्यपरमात्मना सहैकीकृत्य स्वशरीरकल्पयजातं
 पुरुषाकारेण कुक्षौ विचिन्त्य—

ब्रह्महत्यागिरहन्तु स्वर्णस्त्रीयभुजहवम् ।

शुरापानवृदायुक्तं गुरुतप्तकटिद्वयम् ॥

तत्संसर्गिणददन्धमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविनोचनम् ॥

खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत् ।

तं पापपुरुषं नाभिप्रदेशस्थपट्कोणपङ्क्तिविन्दुलान्धितल्लक्षणवर्ण-
वायुमण्डलान्तर्गतयमितिवायुबीजोत्थितवायुना शोषयित्वा पुनस्तं
पापपुरुषं हृदयस्थितनिकोणस्थितिकाङ्क्षिताग्निमण्डलान्तःस्थित-
रमित्यग्निबीजोत्थिताग्निना दाहयित्वा भस्म दक्षिणनासाद्वारा
निःसार्य भूमध्यस्थिताईचन्द्राकारपद्माद्वितशुक्लवर्णामृतं मण्ड-
लान्तःस्थितवमित्यमृतबीजोत्थितामृतधारया निष्कलम्पं स्वयरी-
रमाग्राभ्य शुद्धं कृत्वा द्वादशान्तस्थितमात्मनं तेन सह सुपुत्रा-
नदीमार्गेण पूर्वोक्तहृदयकमले प्रणवेन स्थापयेत् । भूतशङ्कानन्तरं
स्वस्य प्राणप्रतिष्ठा । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः विराट्
छन्दः प्राणो देवता ॐ धीजं स्वाहा शक्तिः प्रां ह्रीं क्रीं यं रं लं
वं शं यं सं हं लं जं ह्रीं हं सः सोऽहं अमुष्य प्राणा इह प्राणा
अमुष्य जीव इह स्थितः अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहदा-
रयित्तं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशशब्दस्पर्शरूपरसगन्धयोत्रत्वक्चक्षु-
र्निष्ठाप्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थजीवप्राणा इहामत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा ।, ह्रीं हं सः सोऽहं स्वाहा । अमुष्यपदस्थाने
मन्त्रिपदं दत्वा स्वस्य प्राणप्रतिष्ठा ।

अथ करशुद्धिः ।

गन्धेन करावन्योन्यं घर्षयित्वाऽस्त्रेण तालत्रयदिग्बन्धनम् ।
 मन्त्रराजनृसिंहमन्त्रस्य ब्रह्मकृपिरनुष्टुप् छन्दः श्रीनृसिंहो देवता
 ह्र वीज ईं शक्तिः पूजाया विनियोग इति मूलमन्त्रवारत्रयजपेन
 दक्षिणनासायां प्राणान् रेचयित्वा पुनर्मूलमन्त्रवारत्रयजपेन वाम-
 नासायां पूरणं कृत्वा मूलमन्त्रवारत्रयजपेन निश्चलवामनासापुट-
 द्वयोर्धन कुम्भकं कुर्यात् । अपानाकुचमश्च कुम्भककाले । एवं
 पुनर्वारद्वयम् ।

ततो मातृकान्यासः ।

मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मकृपि गायत्रीच्छन्दः सरस्वती देवता
 न्यासे विनियोगः ।

ललाटमुखवृत्ताक्षिच्युतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

श्रीष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये दो पक्षमध्यगकेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽग्नये ।

ककुद्गश्रे च ह्रत्पूर्वपाणिपादयुगे तथा ॥

जठराननयो र्नस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमान् ।

अ नम इति ललाटे आ नम इति मुखवृत्ते इं नम इति
 नेत्रे ईं नम इति वामनेत्रे उं नम इति कर्णे ऊं नम इति वाम-
 कर्णे ऋं नम इति नासिकायां ॠं नम इति वामनासिकायां
 एं नम इति गण्डे एं नम इति वामगण्डे ए नम इत्योष्ठे ऐं नम

इत्यधरोष्ठे श्रीं नम इति दन्तपंक्तौ श्रीं नम इत्यधरदन्तपंक्तौ श्रीं
 नम इति शिरसि अः नम इत्यास्ये कं नम इति बाहुमूले खं नम
 इति खर्परसन्धौ गं नम इति मणिवन्धसन्धौ घं नम इत्यङ्गुलि-
 मूलेषु ङ नम इत्यङ्गुल्यग्रेषु । एवं चं नमः छं नमः जं नमः भं
 नमः जं नमः । टं नमः उरुमूले ठं नमः जानुसन्धौ ड नमः
 गुल्मसन्धौ ढ नमः पादाङ्गुलिमूले णं नमः पादाङ्गुल्यग्रकेषु । तं
 नमः वामोरुमूले थं नमः वामजानुसन्धौ दं नमः वामगुल्मसन्धौ
 धं नमः वामपादाङ्गुलिमूले । नं नमः वामपादाङ्गुल्यग्रेषु । पं
 नमः दक्षिणपार्श्वे फ नमः वामपार्श्वे बं नमः पृष्ठे भं नमः नाभौ
 मं नमः उदरे । यं त्वगात्मने नम इति हृदि रं अस्थगात्मने नम
 इति दक्षिणांशे लं मांसात्मने नम इति ककुदि वं मेदधात्मने
 नम इति वामांशे शं अस्थगात्मने नम इति हृदादिदक्षिणबाह्वौ
 पं वज्रात्मने नम इति हृदादिवामबाह्वौ सं शुक्रात्मने नम इति
 हृदादिदक्षिणपादे ह प्राणात्मने नम इति हृदादिवामपादे लं
 शक्त्यात्मने नम इति जठरे चं चक्रात्मने नम इति मुखे । इति
 सर्वाङ्गे व्यापकन्यासः । ध्यानम्

पञ्चाशद्वर्षभेदेर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवक्षो-

देयां भास्वत्कर्णार्कलितशशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम् ।

अचक्षक्कुम्भचिन्तालिखितवरकरां त्र्योचणा पद्मसस्या-

मच्छाकल्पामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं ता नमामि ॥

सोऽहमस्मीति ध्यानम् । तत्र एवैव स्थानेषु केशवादिन्यासः स च
 कामबीजपूर्वकः । श्रीकामस्य श्रीबीजपूर्वकः ।

अमुमेव रमापुरःसरं भजते यो मनुजो विधिं बुधः ।

समुपेत्य रमां प्रथीयसीं पुनरन्ते हरितां ब्रजत्वसो ॥

समुपेत्य रमामन्ते पर पद यातीति वचनात् । प्रजापतिः ।

गायत्री । अर्चनस्मोश्चरः ।

हस्तैर्विभ्रत्सरसिजगदाशङ्कचक्राणि विद्यां

पद्मादर्गौ कनककलश मेघविद्युद्विलासम् ।

वामोत्तुङ्गस्तनमविरलाकल्पमाश्लेषलोभा-

देकीभूतं वपुरवतु नः पुण्डरीकाक्षलक्ष्मणोः ॥

ललाटादिस्थानेषु अं श्रीं केशवाय कीर्त्ये नमः । ॐमित्यादि

सर्वत्र । आं श्रीं नारायणाय कान्त्यै नमः । इं श्रीं माधवाय

तुल्यै नमः । ईं श्रीं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमः । उं श्रीं विष्णवे

धृत्यै नमः । जं श्रीं मधुसूदनाय चान्त्यै नमः । ऋं

श्रीं त्रिविक्रमाय क्रियायै नमः । ॠं श्रीं वामनाय दयायै

नमः । लृं श्रीं श्रीधराय नेधायै नमः । ॡं श्रीं हृषी-

केशाय हर्षायै नमः । एं श्रीं पद्मनाभाय श्रद्धायै नमः । ऐं श्रीं

दामोदराय लब्धायै नमः । ओ श्रीं वासुदेवाय लक्ष्म्यै नमः ।

औ श्रीं सद्दर्पणाय सरस्वत्यै नमः । अं श्रीं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः ।

अः श्रीं अनिरुद्धाय रत्यै नमः । क श्रीं चक्रिणे जयाय नमः । खं

श्रीं गदिने दुर्गायै नमः । गं श्रीं शार्ङ्गिणे प्रभायै नमः । घं श्रीं

खड्गिने सत्यायै नमः । ङ श्रीं शिखिने चण्डायै नमः । च

श्रीं हनिने वात्यै नमः । छ श्रीं सुषलिने विनाशिन्यै नमः । जं

श्रीं शूलिने विजयायै नमः । भं श्रीं पाशिने विरजायै नमः ।

अं श्रीं ब्रह्मिणे विश्वायै नमः । टं श्रीं सुकुन्दाय वरदायै नमः ।
 ठ श्रीं सुनन्दाय सुनन्दायै नमः । डं श्रीं नन्दिने स्मृत्यै नमः ।
 ढ श्रीं नराय ऋद्धेयै नमः । खं श्रीं नरकजिते समृद्धेयै नमः । तं
 श्रीं हरये शुद्धेयै नमः । थं श्रीं लक्ष्माय हृद्धेयै नमः । दं श्रीं सत्याय
 भक्त्यै नमः । धं श्रीं सात्वताय सत्यै नमः । नं श्रीं
 गौरये क्षमायै नमः । पं श्रीं शूराय रमायै नमः । फं श्रीं
 जनार्दनाय उमायै नमः । बं श्रीं भूधराय क्लेदिन्यै नमः ।
 भं श्रीं विष्णुमूर्त्तये क्लिन्नायै नमः । मं श्रीं वैकुण्ठाय वसुदायै
 नमः । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः । रं श्रीं
 रक्तात्मने वलिने परायै नमः । लं श्रीं मांसात्मने बलानुजाय
 परायणायै नमः । वं श्रीं मेदधात्मने वामनाय सूक्ष्मायै नमः । शं
 श्रीं पितृधात्मने वपुष्माय सन्ध्यायै नमः । पं श्रीं मज्जात्मने वपाय
 प्रज्ञायै नमः । सं श्रीं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै नमः । हं श्रीं
 प्राणात्मने वराहाय निग्रायै नमः । लं श्रीं यक्षधात्मने विमलाय
 धर्मोद्यायै नमः । छं श्रीं क्रोधात्मने नरसिंहाय विद्युतायै नमः ।

अथ तत्त्वन्यासः ।

इत्युत्प्लुततत्त्वात्मने नम इत्यादिरूपेण इति सम्यदायः । मं
 नमः पराय ज्योतत्त्वात्मने नमः । भं नमः पराय प्राप्ततत्त्वात्मने
 नमः । इति इयं मन्त्रवस्तुषु । व नमः पराय मतितत्त्वात्मने

ॐ नमो भगवते विष्णवे वासुदेवाय सर्वात्मसयोगपोठात्मने
नमः । इत्याधारभावना ।

हृदयभावना ।

हृत्पद्मे अव्यक्तं परमाकाशं चिन्तयित्वा तन्मध्ये स्फुरत्तामरस-
प्रणवं प्रणवविचिन्त्य तदुत्थितविद्युत्पुञ्जसमप्रभमूलमन्त्रात्मक
तेजयिन्तयेत् । इति हृदयभावना ।

हृत्पद्मगतप्रणवात्मकतेजसो निर्गतदीपात् दीपान्तरमिव
मूलमन्त्रात्मकतेजोविचिन्त्य निष्वासमार्गेण करतलद्वयगत
चिन्तयेत् ।

ततः करन्यासः ।

उपवीरमण्डुकाभ्यां नमः । महाविष्णु तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
ज्यनक्तं सर्वतोमुखं मध्यमाभ्यां वषट् । तृसिद्धं भोपयमना
मित्राभ्यां प्रम् । भद्रमृत्युमृत्यु कनिठाभ्यां वोषट् । नमाम्यहं
करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फट् । पञ्चाङ्गपञ्च पादधतुष्टये नानामित्रा-
पयंताम् । समस्तैर्न कनिठाभ्यां फट् । इति हस्तभावना ।

अथ देहभावना । । ।

मूलतज्जोगुक्तदस्ताभ्यां मूलमन्त्रतज्जोव्यासं देहं व्यापकन्यास-
मुद्रया कल्पयेत् । ततो न्यासः,—उग्रं वीरं हृदयाय नमः । महा-
विष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं सर्वतोमुखं शिखायै वषट् ।
वृषिं भूषणं कवचाय ह्रम् । भद्रं सत्यसत्यं नेत्राभ्यां वीषट् ।
नमाम्यहं अस्त्राय फट् । पञ्चाङ्गपद्मे चतुर्भिः पादैश्चत्वारि
समेतैस्तैरस्त्रम् ।

अथाक्षरन्यासः । ।

सगिरोललाटद्वगुगमुखकरपदसन्धिकेषु साधेषु ।
उदरद्वहोर्गलपार्श्वेषु पृष्ठे कुकुदि क्रमादक्षरेदु यथान् ॥
“प्रत्यक्षरमुभयत उं कारो भवतीत्यक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्म-
वादिनः” इति श्रुतिः । उं उं उं इति शिरसि । उं ग्रं उं ललाटे ।
एवं क्रमेण । एवं न्यासः । ततो मन्त्रस्याक्षरादक्षरेषु
क्षरादक्षरमन्त्रस्यैकैकाक्षरयोगः । ततः षष्ठाक्षरे षष्ठाक्षरस्यैका-
क्षरयोगः । पुनयेद् द्वादशाक्षरेषु द्वादशाक्षरस्यैकैकाक्षरयोगः ।
एवं न्यासः । उं उं उं उं शिरसि । उं नं पं उं ललाटे ।
उं मीं वीं उं चक्षुषि । एवं क्रमेण न्यासः ।

मूर्धन्यस्थोऽथ वदने दोर्मूले हृदये तथा ।

नाभिगुह्योरुजान्यन्तापादेषु पदयो न्यसेत् ॥

अथ जानु जङ्घा । तथा जानुनि पदं जङ्घाया पदमिति
न्यासः ।

अथ नरसिंहरक्षाकरसाविध्यकरसर्व्वरक्षाकरादिदशविधन्यासः ।
अथ प्रथममक्षरन्यासः । अङ्गुष्ठमूलमध्याग्रपर्व्वसु त्रैपाङ्गुली च
हस्तयोरङ्गुठादिक्रमेण त्रिंशदक्षराणि । करतलद्वये अक्षरद्वयम् ।
अथापरो मूर्ध्नि शिरसि खलाटे भ्रुवोः नेत्रयोः नेत्राधः कपोलयोः
दन्तपंक्तयोः शिबुके उत्तरोष्ठे कण्ठे नासिकायां दक्षिणभुजे वाम-
भुजे हृदये सर्व्वतनौ नाभ्यां दक्षिणकरतले वामकरतले कटि-
स्थाने मेढ्रे उर्वोः जान्वोः जङ्घयोः पादाङ्गुलिषु सर्व्वसन्धिषु रोम-
कूपेषु रक्तास्थिमज्जासु । इत्यक्षरन्यासः ।

अथ द्वाक्षरन्यासः ।

उभं पादयोः । वीरं गुह्ययोः । मृदा जान्वोः । विष्णुं कथ्योः ।
क्वचं नाभ्याम् । तं स हृदि । र्व्वतो बाह्वोः । सुखं कण्ठे ।
नृसिं शिबुके । हं भी दन्ते । पणं घोष्ठे । भद्रं गण्डयोः ।
मृत्यु कर्णयोः । मृत्यु नासिकयोः । नमो नेत्रे । म्यहं मूर्ध्नि ।

अथ पदन्यासः ।

मुखे मूर्ध्नि तथा नासाग्रस्तुःश्रोत्रे च विन्यसेत् ।

पाश्वे च हृदये नामौ कटिजानुपदेऽपि ॥

मुखे सुखवसे । पाश्वे श्रोत्रहृदयमध्ये ।

अथ चतुरश्रन्यासः ।

पादाग्रे नयने श्रवणे नामौ हृदि मूर्ध्नि बाह्वोः पादयोः ।

अथ पादन्यासः ।

मूर्ध्नि हृदि नामौ सर्वाङ्गे ।

अथार्धन्यासः ।

मूर्ध्नि हृदयपर्यन्तं श्रवणं हृदयात्पादपर्यन्तमर्धम् । ततः
समस्तेन सर्वाङ्गन्यासः ।

अथ उग्रन्यासः ।

उग्रमुग्रं नमाम्यहमिति मुखे । वीरमुग्रं नमाम्यहमिति
शिरशि । महाविष्णुमुग्रं नमाम्यहमिति घ्राणयोः । ज्वलन्तमुग्रं
नमाम्यहमिति चक्षुषोः । सर्वतोमुखमुग्रं नमाम्यहमिति

श्रोत्रयो । नृसिंहमुग्र नमाम्यहमित्यास्ये । भीषणमुग्र नमाम्यहमिति हृदि । भद्रमुग्र नमाम्यहमिति नाभौ । मृत्युमृत्युमुग्र नमाम्यह नमाम्युग्र नमाम्यहमहमुग्रं नमाम्यहमिति कक्षादिपादपर्यन्तम् । तेष्वेव स्थानेषु उग्र नरसिंह नमाम्यह वीर नरसिंह नमाम्यह महाविष्णु नरसिंह नमाम्यह ज्वलन्तं नरसिंह नमाम्यह सर्वतोमुख नरसिंह नमाम्यह नृसिंह नरसिंह नमाम्यह भीषण नरसिंह नमाम्यह भद्र नरसिंह नमाम्यह मृत्युमृत्यु नरसिंह नमाम्यह नमामि नरसिंह नमाम्यहमह नरसिंह नमाम्यहम् । इत्येकादशविधन्यासः ।

अथ मन्त्रार्णोक्तो हरिन्यासः ।

मन्त्राद्यवर्णं सविन्दुक मूलाधारे तदुपरि नाभिपर्यन्तं वर्षं चतुष्टयम् । तदुपरि भ्रूमध्यपर्यन्तं वर्षं पट्टकम् । ततो वर्षं त्रयं नेत्रत्रितये ततो वर्षं दशकं वा हृदयाङ्गुलीषु । वर्षं द्वयं पादद्वये । ततोऽन्यवर्णं मूर्धादिपादपर्यन्तम् । अथ हरिन्यासो हरिसारूप्य प्रापकः । अस्य माहात्म्यं हरिरेव जानाति नापरः ।

अक्षरसकलीकरणम् ।

अथ यैरक्षोक्तं नित्यात्मकलीकरणमन्त्रात्मकदेवतानामेकीभाषना । तत्र सर्वभूतात्मानं नरसिंहरूपिणमात्मानं मन्त्रात्म्यवशेन

हंकारेण ध्यात्वा मयइतिवर्णं प्रकृतिरूपं महत्तत्त्वादुत्पन्नं स्वात्मनि
चिन्तयेत् । नमा वर्णौ देहादिस्वात्मवृत्तिरूपावहंकारचित्तयो-
रुत्पन्नो विचिन्त्य सुवर्णं निययात्मकरूपमहद्वारादुत्पन्नं विचिन्त्य तु
वर्णं सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोबुद्धोरुत्पन्नं स्वप्निन् विचिन्तयेत् ।
सुवर्णात्मक आकाशः सर्वावकाशादुत्पन्न इति चिन्त्यः । त्वं वर्णा-
त्मको वायुराकाशादुत्पन्न इति चिन्त्यः । स वायुः स्वशरीरे प्राणा-
दिहारावस्थित इति । नृ वर्णात्मकं तेजो वायोरुत्पन्नं तस्य स्वशरीरे
विन्तनम् । णं वर्णात्मिका आपस्तेजस उत्पन्नाः स्वशरीरे विचिन्त्य
प वर्णात्मिका भूमिरदभ्य उत्पन्ना तस्याः स्वशरीरे विन्तनम् ।
भी-वर्णात्मकं श्रोत्र आकाशादुत्पन्नं तस्य स्वशरीरे विन्तनम् । सिं
वर्णात्मकं चक्षुस्तेजस उत्पन्नं स्वशरीरे चिन्त्यम् । खं वर्णात्मकं
प्राणं पृथिव्या उत्पन्नं स्वशरीरे चिन्त्यम् । सुवर्णात्मकः शब्दो
भूताद्यहद्वारादुत्पन्नः स्वशरीरे चिन्त्यः । तो वर्णात्मकः स्पर्शः
शब्दादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । रं वर्णात्मकं रूपं स्पर्शादुत्पन्नं तत्
स्वदेहे चिन्त्यम् । स वर्णात्मको रसो रूपादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः ।
तं वर्णात्मको गन्धी रसादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । लं वर्णात्मिका
वाक्स्तेजसोऽहद्वारादुत्पन्नाः स्वदेहे चिन्त्याः । ज्व-वर्णात्मको पाणी
वाक् उत्पन्नी स्वदेहे चिन्त्यौ । णुं वर्णात्मको पादौ पाणेरुत्पन्नौ
स्वदेहे चिन्त्यौ । वि-वर्णात्मको पायुः पादादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः ।
हा वर्णात्मक उपस्थः पायोरुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । म-वर्णात्मकं
वचनं वाक् उत्पन्नं स्वदेहे चिन्त्यम् । रं वर्णात्मकमादानं पाणै-
रुत्पन्नं स्वदेहे चिन्त्यम् । बी-वर्णात्मकं गमनं पादादुत्पन्नं स्वदेहे

चिन्त्यम् । यं वर्णात्मको विसर्गः पायोत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः ।
 उ-वर्णात्मक आनन्द उपस्थादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । इत्थं चिन्त
 यित्वा द्वात्रिंशद्रूपं जगत् स्वदेहे द्वात्रिंशदक्षरमये कल्पयित्वा
 विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । पुनश्च मन्त्रस्यानुलोम-
 पाठेन उ-वर्णात्मकानन्दस्य यं वर्णात्मको विसर्गो लय एवं क्रमेणा-
 विद्यायत्तिलयपर्यन्तं चिन्तयित्वा चिदामात्रया नृसिंहोऽहमिति
 चिरं तिष्ठेत् । पुनश्च मन्त्रप्रतिलोमपाठेन यद्योक्तरूपेणोत्पत्तिं कल्प
 यित्वा सर्वार्थात्मको नृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । इत्यक्षरसकली-
 कारणम् । *

अथ पदसकलीकरणम् ।

प्रथमपदं भूः । द्वितीयं जलम् । तृतीयं तेजः । चतुर्थं वायुः ।
 पञ्चममाकाशः । षष्ठं मनः । सप्तमं बुद्धिः । अष्टममहङ्कारः । नवमं
 चित्तम् । दशमं मूलप्रकृतिः । एकादशमात्मा । अहमात्मनि ।
 नमामि रूपा प्रकृतिः । प्रकृतेर्मृत्यु मृत्युरूपं चित्तम् । चित्ताद्
 भद्ररूपोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् भीषणपदरूपा बुद्धिः । बुद्धेर्नृसिंह-
 पदरूपं मनः । मनसः सर्वतोमुखं रूपमाकाशः । आकाशाज्ज्वलन्तं

* अत्र यद्यं कीरविद्यादि द्वात्रिंशदक्षरवयवमन्त्रस्य न सर्वार्थाचारापि सकली-
 तानि नृसिंहमित्यस्य हं पदस्य भद्रमिति पदद्वयस्य च सकलीकरणं सर्वोपेक्षा-
 दर्थं शक्येषु प्रसादान् प्रक्षिप्यम् ।

पदरूपो वायुः । वायोर्महाविष्णुः तेजः । तेजसो वीरं पदरूप-
मापः । एवं अद्भ्यः उग्रं पदरूपा भूमिः । एवं सर्वं स्वदेहे
विचिन्त्य विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिरं विचिन्त्य पुनः
पृथ्वा अप्सु लयः अपां तेजसि तेजसो वायो वायोराकाशे
आकाशस्य मनसि मनसो बुधौ बुधेरहङ्गारे अहङ्कारस्य चित्ते
चित्तस्य विद्यायां तस्याद्यात्मनि लयं चिन्तयित्वा स्वर्यं बुद्धिचिन्मा-
नयोः स्थित्वा श्रीनृसिंहोऽहमिति भावयित्वा पुनः प्रतिलोमपद-
पातेनोत्पत्तिं पूर्ववद् विचिन्त्य सर्वात्मकस्तिष्ठेदिति ।

अथ पादसकलीकरणम् ।

प्रथमपादः पृथ्वी । द्वितीयो जलम् । तृतीयस्तेजः । चतुर्थो वायुः ।
समस्तमन्त्र आकाशः । इं बीजं परमात्मा पञ्चभूतान्यात्मा ।
तच्च चित् । नान्यत् किञ्चित् । बीजात्परमात्मन आकाशः ।
तस्माच्चतुर्थपादरूपी वायुः । तस्मात् तृतीयपादात्मकं तेजः । तस्मात्
प्रथमः पादः पृथिवी । एवं स्वदेहे मन्त्रात्मकं सकलं कल्पयित्वा
विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । पुनरानुलोमक्रमेण
पृथिव्या अप्सु अपां तेजसि तेजसो वायो वायोराकाशे आकाशस्य
परमात्मनि स्वर्यं कल्पयित्वा शुद्धचिन्मात्ररूपी श्रीनृसिंहोऽहमिति
चिरं विचिन्त्य पुनरपि सृष्टिक्रमेण सर्वरूपो मन्त्रमयः श्रीनृसिंहो-
ऽहमिति चिरं चिन्तयेत् ।

नरसिंहोऽहमित्येवं यावदबुद्धिः प्रजायते ।
 यावद्बुद्धिर्विस्तारस्तावद् देहस्य न स्मृतिः ॥
 अभीष्टाभ्यसनाद् विद्वान् तन्मयत्वमवाप्स्यति ।
 शृङ्खलचोदरगतो यथा वह्निर्महान् क्रमात् ॥
 अग्नीकरोति सकलं तद्वत् तन्मयतां व्रजेत् ।
 स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ॥
 पुरुषस्तमजं नित्यं न सरेत्को नु बुद्धिमान् ।

अथ साकारध्यानम् ।

तत्र शास्त्ररूपस्य ।

जान्तीरासक्ततीक्ष्णस्त्रनखरुचिलसद्बाहुसंस्पृष्टकीश-
 यन्त्रं शङ्खच दोर्भ्या दधदनसप्तमज्योतिषा भग्नदैत्यः ॥
 ज्वालाभालापरीतं रविशशिदहनलीचयं दीप्तजिह्वं
 दद्रोषं धूतकीशं वदनमपि वहन् पातु वो नारसिंहः ॥

इति शान्तध्यानम् ।

उग्रध्यानम् ।

चयदभास्त्राहस्रप्रभमशनिनिभं वीचणं विचरन्त
 वज्रोन्म्लाय विद्युत्ततिविततसटाभीप्रणं भूषणैश्च ।
 दिव्यैरादीप्तदेह निगितनखलसद्बाहुदण्डैरनेकेः
 सन्निभं भिन्नदैत्यैश्चरतनुमतनु नारसिंहं नमामि ॥

परमाशुभभूषणादिमुद्रा-दर्शनम् । शङ्खचक्रशार्ङ्गशरत्रिशूलगदा-
पद्मश्रीवक्त्रकोलुभकिरोटवनमालावैनतेयमुद्रा दर्शयेत् साविध्य-
करणार्थम् ।

अत्रावसरे मानसपूजा ।

वृत्तसिंहाराधने मानसपूजा सुख्या । “धियैव पूर्व” मिति
प्रपञ्चसारात् । इति विल्लमुद्रां कृत्वा स्मरवीजोच्चारणं मानस-
काले । तत्र विना नैवेद्यं पञ्चोपचारा इति केचित् । अन्ये
तु नैवेद्यदानमपोच्छन्ति । मूलमन्त्रमुच्चार्यं सायुधाय सर्व्वाङ्गने
भगवते नरसिंहाय, गन्धं कल्पयामोति वक्ष्यमाणगन्धं मनसा
निवेद्य पुष्पधूपदीपान् निवेद्य नैवेद्यं नानाविधं मनसा सङ्कल्प्य
निवेदयेत् । भोजनकाले तु वेद्यदेवः । मूलाधारे त्रिकोणाम्बि-
कुण्डधानम् । तत्र मूलमन्त्रमत्यान्निधानम् । धर्मधर्मैश्च-
नधानम् । मनसा सुवर्ण । मूलमन्त्रमुच्चार्य एवममृतं सुहोमि
स्नाहा । ऐश्वर्यं इविः कामो इविः क्रोधी इविः शोभो इविः
मोहो इविः मदो इविः मात्सर्यं इविः । ततो मूलमन्त्रस्य मनसा
जपः । देवाय समर्पणम् । ततोऽर्घ्यसंस्कारः । अग्रे भूमि-
क्षेपणम् । तत्र चतुरस्रविपणम् । तन्मध्ये यत्कोशं तन्मध्ये
त्रिकोशं तत्र चान्नेयादिकोषेष्वङ्गचतुष्टयपूजा । दिक्षु नेत्रस्य
मध्ये पञ्चस्र । तत्र गङ्गाधारस्यापनम् । दमकनाम्बने चान्नि-

मण्डलाय नम इति तत्र पूजा । शङ्खस्याश्लेषेण स्नाननम् । शङ्खा
धारे स्थापनम् । तत्र द्वादशकलात्मने सूर्य्यमण्डलाय नम इति
शङ्खपूजनम् । प्रतिलोममावृत्तापाठेन शङ्खे जलपूरणम् । उ
पोदशकलात्मने सोममण्डलाय नम इति शङ्खजले पूजा ।

शङ्खे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

* नमो देहिभ्युक्तावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति सूर्य्यमण्डलात् तीर्थावाहनम् । द्वादश गन्ध शिरसा पुष्प
गिखामन्त्रेण तेजोभ्यामिध्यानम् । नेत्रेण वीक्षणे कवचेनावगुण्ड
नमस्त्रय दिग्बन्धन धेनुमुद्रया चमृतीकरण शङ्खमुद्रादर्शनं योनि
मुद्रयोद्घोषनमङ्गमन्त्रैः पूजा शिखया । तत्र गालिनीमुद्रादर्शनम्
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलखेतसर्पपटूर्वापय फलानां शङ्खजले
प्रक्षेप । मूलमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यामिष्टदेवतापूजनम् । मूलमन्त्र-
स्याष्टधाजप । प्रोक्षणीपात्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य तत्र जल पूरयित्वा
अर्घ्याभ्यु तत्र संयोज्य वीक्षणादिदिग्बन्धनमूलमन्त्रमष्टधा जपै
संस्तुर्यात् । प्रोक्षणीजलेन त्रिधा देहप्रोक्षणम् । आत्मतत्त्वात्मने
नम विद्यातत्त्वात्मने नम शिवतत्त्वात्मने नम । तज्जलेन
पूजोपयोगिसमस्तद्रव्यप्रोक्षणम् ।

अथ देहपूजा ।

मूलेन ललाटे तिलकम् । भूर्द्धिं तेनैव पुष्पम् । आधार
शतपादिपीठपूजापर्यन्तं स्वदेहे पूजनम् । मूलमन्त्रात्मक तेजो

मूलाधारे हृदि भूमध्ये ध्यात्वा तदेवरूपं विचिन्त्य तत्र पूजा ।
मूलमन्त्रमुच्चार्य सायुधाय सर्वोत्तमे भगवते नरसिंहाय गन्धं
कल्पयामि । अनामिकाया मन्त्रेण तिलककरणम् । पूर्व्ववभूल-
मन्त्रमुच्चार्य पुष्पं ददामीत्युच्चार्य शिरोहृदाधारपादसर्वाङ्गेषु
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानम् । ततो धूपदीपौ निवेद्य मूलाधारे मूला-
धारया स्वदेहरूपं नृसिंहं तूर्णीं चिन्तयेत् । ततो वैष्णवदेवः
पूर्व्ववत् । यथाशक्ति मूलमन्त्रजपसमर्पणे कृत्वा

अनुज्ञां देहि भगवन् वहरियांगे मम प्रभो ।

इत्यनुज्ञां प्रार्थ्य मन्त्रशुद्धिः ।

गुदनेद्रान्तराले वामपार्श्वे दानेनापीय पूरकेण वायुं पूरयित्वा
इहारेण कुक्षनेनाधारपद्मं विकसितं कृत्वा नासापुटद्वयरोधेन
कुम्भकं कृत्वाधारपद्मत्रिकोणे वज्रं ध्यात्वा तदुत्थितां तन्निभां
तत्प्रतिष्ठां सुपुष्कारन्ध्रगतां हंसमन्त्रेण बीजात्मना सहैकीभूतां विचि-
न्त्याधारगतस्त्रयभ्रूलिङ्गं हृदगतबाणलिङ्गं भूमध्यगतमितरलिङ्गं
भित्त्वा निर्गच्छन्तीं चित्प्रतिष्ठां ब्रह्मरन्ध्रीपरिगतसहस्रारपद्मभूर्द्धिं
यन्नादूर्द्ध्वगपरब्रह्मरूपे विष्णोः पदे प्रविशन्तीं विचिन्त्य मूलमन्त्रं
प्रणवपुटितं विधा जपेत् । पुनस्तां चित्प्रतिष्ठां आधारपद्मत्रिकोण-
स्थाने प्रविष्टां विचिन्त्य पुनरपि सहस्रारपद्मोपरिगतां विचिन्त्य
प्राणोदघातेन गणपतिं विचिन्तयेत् । उदघातय प्राणस्यापाना-
दूर्द्ध्वगमनमिति योनिमुद्गावन्त्रेण मन्त्रशुद्धिः ।

विना यन्त्रेण चेत्पूजा देवता न प्रसीदति ।

इति वचनात् यन्त्रपूजा मुख्या ।

पूजनीयदेवतानिर्मास्यमपलप्य हस्तौ प्रक्षाल्यार्घ्याभ्युना प्रोक्ष्य
मूलमन्त्रेण हृदयं स्पृष्ट्वा अष्टधा जपेत् । इति देवताशुद्धिः ।

अथ देवतापीठाधयन्दनादिनाष्टपत्रपद्मलिखनम् । तदुपरि
पद्मसुद्रादर्शनम् । तत्र पीठस्थापनम् ।

अथ वह्निःपीठे पूजा ।

स्वामि गुरुभ्यो नमः । गुरुपादुकेभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो-
नमः । परमगुरुपादुकेभ्यो नमः । परात्परगुरुभ्यो नमः । परात्पर-
गुरुपादुकेभ्यो नमः । स्रदक्षिणे आचार्याय नमः । दुर्गायै नमः ।
गणेशाय नमः । सरस्वत्यै नमः । मध्ये वासुनाथाय नमः । पीठाधः
आधारगतिमहामण्डुककालान्निरुद्रकूर्मसृष्ट्वीरव्रवीपमणिमण्डप-
कल्पवृक्षरत्नवेदीरत्नसिंहासनाद्युपर्युपरि सम्भूज्य पीठान्मेयादिषु
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यान् प्रागादिव्यधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यान्
पीठमध्ये प्रक्षतिपत्रेभ्यो नमः । विकारकेयरीभ्यो नमः ।
पञ्चागद्वर्णकान्त्यै नमः । आं आदित्यमण्डलाय नमः । उं
सोममण्डलाय नमः । मं वज्रिमण्डलाय नमः । सं सत्वाय नमः ।
रं रजसे नमः । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्तरात्मने । यं
परमात्मने । ऊं ज्ञानात्मने । अष्टदिक्षु विमलादिनवग्रहयः ।
मध्ये पीठमन्त्रपूजा । ततः पाद्यादिपात्राणां पञ्चानामस्त्रेण
द्यालितानामर्घ्यस्रोत्तरत आसादनमुदकसंस्मृत् । तत्र मधुपर्कार्थं

कांस्यपात्रं तृतीयम् । मधुपर्कवर्ज्यमन्यपात्रेषु मूलेन जलपूरणम् ।
 प्रथमं पाद्यपात्रे श्यामाकदूर्वापद्मविष्णुकान्तानां मूलेन प्रक्षेपः ।
 यस्यासम्भवस्तस्य मनसा चिन्तनम् । द्वितीयाचमनपात्रे जातीफल-
 लवङ्गककौलकानां पिष्टानां प्रत्येकं मूलपाठेन प्रक्षेपः । तृतीय-
 मधुपर्कपात्रे दधिमधुष्टानां मूलमन्त्रपाठेन प्रक्षेपः । कांस्ये-
 नापिधानम् । चतुर्थपुनराचमनपात्रे गन्धपुष्पप्रक्षेपः । स्नानपात्रे
 गन्धपुष्पप्रक्षेपः । शेषद्रव्याणां वस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारगन्धपुष्पा-
 दीनां सन्निहितानां सस्त्रकाले संस्कारः । पाद्यस्यास्त्रेण प्रोक्षण-
 दकेन प्रोक्षणं मूलेन बोक्षणं कवचेनावगुण्ठनम् । अस्त्रेण
 दिग्बन्धनम् । हस्तेनापिधाय मूलमन्त्रस्याष्टधा जपः । धेनुमुद्रया-
 नृतीकरणम् । एवमाचमनमधुपर्कादीनां संस्कारः । पीठपूजा-
 पूर्वं पाद्यादिपात्रसंस्कारः । पीठपूजानन्तरं ब्रह्मरन्ध्रान्तर्गता-
 नृतधारया देहं चाक्षयित्वा हरिन्यासः ।

अथावाहनादिकम् ।

नवाहुलमानेन स्वेच्छामानेन वा श्रीनृसिंहं ध्यात्वा
 स्वात्मस्थमजरं शुभं त्वामहं परमेश्वर ।

भरण्यामिव हव्याशं मूर्त्तावावाहयाम्यहम् ॥

इति नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य श्रीनृसिंह इहागच्छ इत्युच्चारयन्
 स्वहृदयस्थं परं ज्योतिः सुपुत्रावर्त्मना भूमध्यगतं विचिन्त्य दक्षिण-

नासारन्ध्रेण निर्गतं भानुमण्डलादागतं करस्थपुष्पेषु विचित्र्य
 तत्पुष्पाणि प्रतिमायां क्षिपन् तत्तेजः प्रतिमावामनासारन्ध्रेण
 प्रवेश्य तद्दृढयस्यतेजस्येकीभूतं चिन्तयेत् । शालग्रामस्थण्डिलादी-
 ध्येयमूर्त्तैरेवावाहनम् । आवाहन्यादिसुद्रादर्शनम् । कवचमन्त्रेषाव-
 गुण्डनम् । तत्रानेन धेनुसुद्रादर्शनम् । देवताङ्गे पङ्कज्यासेन
 सकलीकरणम् । अस्त्रेण परमीकरणम् । शङ्खचक्रगदापद्मसु-
 पलशार्ङ्गखड्गपाशाशुभवेनतयश्रीवत्सकौस्तुभवेखभयवरवनमालानाथ
 दर्शनम् । अथवा शङ्खचक्रगदापद्मसुपलखड्गश्रीवत्सकौस्तुभानामष्ट-
 सुद्राणां दर्शनम् । पद्मसुद्रां दर्शयन्

अस्मिन् वरासने देव सुखमास्त्राचरात्मके ।

प्रतिष्ठितो वा तिष्ठस्व प्रसीद परमेश्वर ॥

मूलमन्त्रमुच्चार्य इदमासनं साङ्गाय सायुधाय सर्व्वात्मने
 श्रीवृत्सिंहाय आसनं कल्पयामि इत्थासनसमर्पणम् । जलधारा-
 दानम् ।

यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।

तस्य ते परमेशान स्वागतं स्वागतञ्च मे ॥

कृतार्थोऽस्मानुष्टहीतोऽस्मि सफलं जीवितञ्च मे ।

यदागतोऽसि देवेश सुस्वागतमिदं पुनः ॥

मूलमन्त्रमुच्चार्य करोमि स्वागतं देवेति वदेत् । स्वागतसुद्रा-
 दर्शनम् ।

ततः पादम् ।

यद्भक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः ।

तस्मै ते चरणालाय पाद्यं शुभाय कल्पये ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य उषं वीरं हृदयाय नमः । सायुधाय
सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय पाद्यं कल्पयामि नमः । इति पादाम्बुजे
दद्यात् । ततः पाद्यमुद्रां दर्शयेत् ।

अर्घ्यः ।

तापत्रयसहं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।

तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥

नमः । महाविष्णुं शिरसे स्नाहेति साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने
श्रीनृसिंहाय अर्घ्यं कल्पयामीति शिरसि दद्यात् । अर्घ्यमुद्रां
दर्शयेत् ।

स्नक्षिमुद्रा द्विहस्ता चेन्मुद्रालर्घ्यस्य कीर्तिता ।

आचमनम् ।

देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।

आचमन्ते करोमीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥

नमः । ततो मूलमन्त्रान्ते वमिल्यमृतबीजमुच्चार्य साङ्गाय सायु-

धाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय आचमनं कल्पयामि स्वधेतिमुखं
सन्निधौ दद्यात् ।

देशिनीमूलगाङ्गुष्टा दक्षिणाधः कनीयसी ।

पर्याप्तमध्यमास्तिस्रो (?) सुद्राचामेति कीर्तिता ॥^१

ततो मुखप्रोच्छन्नवस्त्रं प्रदर्श्यं करदृष्टिं दद्यात् ।

मधुपर्कः ।

सर्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मकम् ।

मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय
मधुपर्कं कल्पयामि स्वधेति धनमिकाङ्गुष्ठाभ्यां मधुपर्कैकदेशं
मुखे दद्यात् ।

सद्युक्तानामिकाङ्गुष्ठा तिस्रोऽन्या सम्यसारिताः ।
इति मधुपर्कसुद्रा ।

(१) अत्र पाठान्तरं हरिमङ्गलिकासे ।

देशिनीमूलगाङ्गुष्ठा दक्षिणाधः कनीयसी ।

आचमनसुद्रा विख्याता देवताचमने विधीः ॥

पञ्चविंशति आचमनाद्यप्यथकरणस्य टीका ।

पुनराचमनम् ।

उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वाऽथ यस्य स्मरणमावतः ।

शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनं त्विदम् ॥

मूलमन्त्रान्ते वमित्युच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिं-
हाय आचमनं कल्पयामीति दद्यात् । आचमनमुद्रां प्रदर्श्य
प्रोञ्चनकरष्टुष्टिं दद्यात् ।

ज्ञानम् ।

तत्तत्ज्ञानमण्डपं वितानादिमण्डितं प्रकल्प्य स्नानोप-
करणं तत्र सन्निधाय पादुके समर्थं देवं स्नानमण्ड-
पमेधीति प्रार्थ्य कृत्रचामरव्यजनदर्पणचुङ्गविमानादियानाखण्डं
देवं स्नानमण्डपगतं यानादवरुह्य पादुकाभ्यां स्नानमण्ड-
पोपविष्टं विचिन्त्य दिव्याङ्गमहान्दिव्योद्गर्जनोष्णोदकस्नानादि
कारयित्वा

परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्ध्नि ॥

साङ्गोपाङ्गमिदं देव कल्पयामीत्येते नमः ॥

मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय स्नानं
कल्पयामीति पञ्चाशत्तस्नानं गन्धोदकस्नानं पुष्पफलार्घ्यवर्षोदक-
स्नानं कारयेत् । सर्वत्र स्नानीयं पञ्चशतम् । प्रतिमापूजायां न
प्रत्यहं स्नानं पर्वणीति केचित् । तस्मिन् पक्षे स्नानीयमन्त्रेण

देवताङ्गं प्रोक्षयित्वा निनयेत् मनसा स्नानं सङ्कल्पयेत् । कनिष्ठां
 त्यक्त्वा मुष्टिः स्नानमुद्रा । वस्त्रान्तरेणाङ्गप्रोञ्छनमाचमनञ्च पूर्ववद्
 दत्त्वा वस्त्रं पूर्ववत् संस्कृत्य

वस्त्रम् ।

मायाचिपटच्छन्ननिजगुप्तीकृतेजसे ।

निरावरणविघ्नान्न वस्त्रं ते कल्पयाम्यहम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते श्रीनृसिंहाय पीतवस्त्रं ददामीति कटिदेशे
 दद्यात् । मध्यमाङ्गुष्ठौ लम्बावन्धाः प्रसारिता इति वस्त्रमुद्रा ।

उत्तरीयम् ।

यमाचित्य महाभाया जगद् भासयते सदा ।

तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय उत्तरीयं
 कल्पयामीत्युत्तरीयमरुणवर्णं दद्यात् । पूर्ववदाचमनीयम् ।

यज्ञोपवीतम्

यज्ञोपवीतं संस्कृत्य

यस्य शक्तित्रयेष्वेदं सम्प्रीतमखिलं जगत् ।

यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय यन्मोपवीतं
कल्पयामीति दद्यात् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ सक्तौ तिस्रोऽन्याः सम्यसारिताः ।

इति यन्मोपवीतमुद्रा ।

भूषणम् ।

ततो देवं मण्डपागतं विचिन्त्य मलद्वारं संस्कृत्य
स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते ।

भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यपराजितम् ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय विविध-
मलद्वारं कल्पयामीति यथास्थाने दद्यात् । उत्तानहस्तस्या-
नामिकाङ्गुष्ठौ सक्तौ तिस्रोऽन्याः प्रसारिता इत्यलङ्कारमुद्रां
दर्शयेत् ।

जलधारा ।

देवतादेहनिर्गतं परिचारगणं ब्रह्मचामरव्यजनदर्पणशिविका-
दिकान् तैर्धृतं ध्यात्वा देवं यागमण्डपमेहीति प्रार्थ्य परिचारगण-
क्रियमाणतूर्यत्रह्मघोषजयशब्दादिपुरःसरं यागमण्डपस्थपूजापीठे
निवेश्य परिचारकगणं स्वस्वस्थानस्थं विचिन्त्य

समस्तदेवदेवेश सर्व्वल्लोकोत्तर परम् ।

परमानन्दसम्पूर्णं गृह्णाण जलमुत्तमम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते श्रीनृसिंहाय जलधारां कल्पयामीति कर्पूर-
वासितजल दद्यात् ।

गन्धः ।

ततः—

चन्दनागुरु'कर्पूरपङ्क' गन्धमिहोच्यते ।

उशीरं कुङ्कुमञ्चैव मांसी मलयजं तथा ।

'तथाम्बुजञ्च क्रीवेरं कुष्ठञ्चागुरुमेव च ॥

शृगमदजातिफलसम्भवे चयश्चमन्येषामनावश्यकत्वम् । एवं गन्ध
संस्कृत्य

परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तरम् ।

गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय गन्धं कल्प-
यामि नम इति हृदि लिख्येत् । सुक्तानामिका मुष्टि गन्धमुद्रा ।

पुष्पम् ।

तुलसीद्वयजातिद्वयकरवीरद्वयोत्पलद्वयकल्हारमसिकाकुन्द
मन्दारनन्दावर्तपलायपाटलापार्थावर्तकचम्पकनागकेसराशोकवि-

(1) F F कर्पूरी ।

(2) L F उशीरं कुङ्कुमञ्चैव ।

त्वक्किंकारसेवतीजातीनामन्येषामपि सुगन्धसुरूपाणां स्वाग-
मोक्तानां यथासम्भवं संस्कृत्य

तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।

परण्यसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् ॥

मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय पुष्पं कल्पयामि
वैपट् इति पुष्पमाख्यं शिरसि कण्ठे दद्यात् ।

उत्थिताधोमुखी मध्या बिडाङ्गुळा यदीतराः ।

तदा पुष्पमुद्रा ।

आवरणपूजा ।

निवेद्य पुष्पपर्यन्तमथावरणपूजा ।

अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ।

भक्त्या समर्चये त्वाऽहमाद्यमावरणार्चनम् ॥

इति प्रार्थ्य प्रथमावरणमन्त्रे ।

हारस्कटिकपीताभाः कृष्णनीलाम्बिरोचिपः ।

वरदाभयहस्ताय प्रधानतनवः स्त्रियः ॥

इति ध्यात्वा उच्यं वीरं हृदयाय नम इति प्रतिमाधारपद्म-

केगरेष्वाम्नेयादिकोषेऽङ्गचतुष्टयम् । देवायै नेत्रपूजा । चतुर्हिंशु

अक्षपूजा । अस्त्राय फट् इत्यादिरेव मन्त्रः । न पृथक्

नमः पदम् । पूजा च पञ्चोपचारेण मन्त्रपुष्पाभ्यां केवलपुष्पेण

वा । एव

भक्त्या समर्चयेत्त्वाऽहं द्वितीयावरणार्चनम् ।

इति प्रागादिचतुर्दशैः पक्षीन्द्राय नमः । अनन्ताय नमः ।
शर्वेशाय नमः । कमलोद्भवाय नमः । आग्नेयादिकोषदलेषु
त्रियै नमः । द्वियै नमः । धृत्यै नमः । पुष्ट्यै नमः । इति
द्वितीयाहतिः । तदुवाच प्रागादिषु स्तम्भनकारिण्डसिंहाय
नमः । मोहनकारिण्डसिंहाय नमः । मारणकारिण्डसिंहाय
नमः । विक्षेपणकारिण्डसिंहाय नमः । चाकर्षणकारिण्डसिंहाय
नमः । पुष्टिप्रदण्डसिंहाय नमः । विद्याप्रदण्डसिंहाय नमः ।
इति तृतीयाहतिः ।

चक्रं गङ्गं महापद्मं सुपलं देवदक्षिणम् ।

शूलखेटगदाशार्ङ्गं पूजयेद्देव वामतः ॥

इति चतुर्थाहतिः ।

सर्पं दक्षिणतलुष्टिं वामे तत्रैव कौसुभम् ।

श्रीवक्त्रं दक्षिणे मध्ये वनमालाञ्च पूजयेत् ॥

पीताम्बरं वज्रसूत्रं नाभिमध्ये किरीटकम् ।

भूषणानि च सर्वेषां पुरोभागे च पूजयेत् ॥

इति पञ्चमाहतिः ।

यद्वा माया तया कामां भीमा माया भयानकाम् ।

* * * दीप्तिं तयाष्टमीम् ॥

इति प्रागादिषु । इति षष्ठाहतिः । इन्द्रादिभिः प्रागादिस्यैः
सप्तमाहतिः । ईशानपूर्वमध्ये अनन्तः । निर्जतिपश्चिममध्ये ब्रह्मा ।
रघोवदक्षमध्ये अनन्तः । पूर्वेशानमध्ये ब्रह्मा इति वा । एते च

कपिशकपिलकृष्णश्यामलश्चेतधूम्ना—

मलंसितशचिरक्ता वर्णतो वासवाद्याः ।

तदवहिलींकपालास्त्राणि स्वस्वदेवस्थाने । वज्रशक्तिदण्डस्त्र-

पाशाहुयगदाशूलचक्रपद्मानि । अस्त्ररूपमभ्यर्च्य

अर्था वहिर्निजमुलक्षितमौलियुक्ताः

स्वस्त्रायुधभयसमुद्यतपाणिपद्माः ।

एवं पुद्गवाः ।

अथ धूपदानम् ।

सगुग्गुल्वगुरुशीरसिताम्यमधुचन्दनैः ।

साराङ्गारविनिःक्षिप्तैर्मन्त्रान्नीतैः प्रधूपयेत् ॥

इति प्रसिद्धधूपपात्रे साङ्गारे ययासश्रये गुग्गुल्वादीनि क्रीवेर-

कुन्दबिल्वसुस्तादीनि विक्षिप्य घण्टामन्त्रेण संम्रीक्ष्य गन्धपुष्पैः

प्रपूजयेत् । वीक्षणावगुण्ठनदिग्बन्धनधेनुमुद्रान्तोकरणानन्तरं

मूलमन्त्रमष्टधा जपैः संस्कृत्य धूपञ्च संस्कृत्य घण्टां वामहस्तेन

बादयन् दक्षहस्तेन धूपं गृहीत्वा

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाब्धो गन्धकृततमः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय यीशुसिंहाय धूपं

कल्पयामि स्वाहा इत्यनुवाचं दद्यात् । पाचमनं मुखवाचं कर-

पट्टिय देया ।

अद्भुततर्ज्जनो लम्बी तिस्रः सङ्कुचिताः पराः ।
इति धूपमुद्रा ।

अथ दीपदानम् ।

सकपूर्वदशो दीपः फलं दद्यात् शताधिकम् ।

गोघृतेन तैलेन वाक्तया वर्त्त्या प्रज्वालय चतुरङ्गुलशिखं श्रेष्ठं प्रङ्गुलं
मध्यं द्वाङ्गुलं हीनं प्रज्वालय वामकरे स्रष्टां वादयन्
सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्त्रिमिरापहः ।

भावाद्वाभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपौऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नम इति मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रौतसिंहाय दीपं
कल्पयामि स्वाहेति नेत्रसन्निधौ पारावतभ्रमाकारं दर्शयेत् ।
पञ्चमनसुखवासकरघृष्टीय देयाः । पुष्पमुद्गैवोत्ताना दीपमुद्रा ।

ततो नैवेद्यहीमवलिजपगण्डूपताम्बूल-
नीराजनानि ।

चतुरस्रस्यष्टिलं देवतादृष्टिगोचरे कृत्वा तत्र सुवर्णरजतताम्र-
कांस्यमिष्टभोजनयोग्यकदल्यादिपत्रपाषाणादिपात्रेषु वा विमो-
घेषु ताम्ब्रेषु सुप्रक्षालितेषु प्रपवेन प्रोक्षितेषु शाल्यवप्यस्त्र-
नदुग्धदधिगर्भरापिटकप्रपानकपरमायकदलीगारिकेलनानाविध-
पिटकभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयरूपं साम्यं प्रस्थचतुष्टयादन्यूनं पसम्भवे

पुष्पाहारमात्रमुत्तमं तदर्द्धं मध्यमं तदर्द्धं कनौवः अभावे ग्रास-
मात्रं नैवेद्यं व्यञ्जनान्वितं प्रकल्प्य संस्क्रुय्यात् । वराहपुराणे च
अत्रविशेषाः,—सुगन्धिरक्तशालिदोर्ध्वशूकमहाशालिकुङ्कुमपक्षिक-
(कङ्कुणिकाख्यक) शालिप्रभृतिधान्यानां । विविधयवानानि ।
शुद्धमाषाः । तिनाः । कृष्णकुलत्पकाः । गवेषुकाः । मुद्गाः ।
तथा गोधूमाः । गव्यपयोदधिघृतानि । फलानि प्रघिदानि ।
इङ्गुदाविल्ववदरामलखर्जूरपनसाम्बोदुम्बरप्लक्षपिण्डारकपुष्पागशमो-
कवारबीजपूरकुसुमोत्पलकर्काशिनोपकतालकान्तरङ्गकदम्बादिमूल-
फलानि वन्यानि च करमर्दनीलोत्पलपद्मशालूकानाम् । तथा
गाकानि मूलकवत्सकास्थिकपलाशवदरमधुकोदुम्बरादीनान् ।
पशुपक्षिविशेषाणां देयत्वेऽपि कालो निषेधः ।

तथा—

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च कनौ मांसेन चार्जनम् ।

दातुः श्रियं क्लृप्तं हन्ति तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥

इति पठन्ति । अत्र फलमूलकन्दगाकादीनां येषां तथैव देयत्व-
मन्येषां व्यञ्जनानिपाकेन ।

शाम्भु विल्व गुवाकश्च नारिकेलश्च दाडिमम् ।

अपक्वान्यपि चैतानि फलानि विनिवेदयेत् ॥

कदलीफलं यत्रपक्रमपि नान्यत् फलम् । कदम्बास्त्वधमुत्कृत्य
नारिकेलफलं मुखमुत्कृत्य । एव सर्वं भक्षयिष्य कृत्वा अर्घ्याभ्यु-
पुष्पाभ्यामक्षौष प्रोक्ष्य अक्रममुद्रादर्यनेन सरस्य यमिति पाथुर्बीजेन
जलेन संयोज्य रमित्यन्निबीजमुषार्धं दधिपवाहनाग्निरूपेण

सन्दद्य वमित्यमृतबीजेन वामबाहुना सप्राप्य अक्षेण तालत्रय
दत्वा दिग्बन्धनं कृत्वा कवचेनावगुह्य मूलेन धेनुमुद्रयामती
कृत्य मूलेनाष्टधाभिमन्त्र्य पुनर्धेनुमुद्रया पूर्णं ध्यात्वा गन्धपुष्पा
भ्यामभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिना नृसिंहमभ्यर्च्य देवमुखात् तेजो नि सार्य
नैवेद्ये व्याप्तं विचिन्त्य अर्घ्याम्बुपुष्पं हस्ते गृहीत्वा

सत्पातचिह्नवि सौख्यं विविधानेकभक्षणम् ।

निवेदयामि भवते सायुगाय गृहाण मे ॥'

नम । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्व्वात्मने श्रीनृसिंहाय
नैवेद्यं कल्पयामि स्वाहेति देवतीर्थेन नैवेद्योपरि अर्घ्याम्बुपुष्पं
प्रक्षेप ।

पश्चाद्गुह्यप्रसक्तम्ना प्रोत्थितोर्ध्वमुखी यदि ।

द्विधा निबद्धा मुद्रय नैवेद्यस्य प्रकीर्तिता ॥

इति मुद्रां दर्शयन्

निवेदयामि भवते गुपाणेदं हविर्हरे ।

इति नैवेद्यं समर्प्य देवोपरि पुष्पं प्रक्षिपेत् । ततः अमृतोप
स्तरणमसि स्वाहेत्युपोमानं दत्वा विक्रवोत्पलसन्निभां यासमुद्रां
यामेन दर्शयन् दक्षिणेन प्राणादिमुद्रां दर्शयेत् स्वस्वमन्त्रैः ।
प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय
स्वाहा । समानाय स्वाहा । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाययोगेन प्रथमा ।
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठाययोगेन द्वितीया । अनामिका मध्यमाङ्गुष्ठाय

योगेन तृतीया । अनामिकामध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाग्रयोगेन चतुर्थी ।
कनिष्ठानामिकामध्यमादेशिन्यङ्गुष्ठाग्रयोगेन पञ्चमी । कर-
इयानामिकायां स्वस्वाङ्गुष्ठयोगेन निवेदनमुद्रां दर्शयन् ठौ
नमः परायावात्मने अनिरुहाय नैवेद्यं कल्पयामि । ब्रह्माद्यैः
सप्तविष्टैः समेतो व्यजनैर्वीज्यमानो नमोऽम्बोदाप्रहसनपरो देवः
'कनकपात्रेषु भक्ष्यान् भुङ्क्ते इति चिन्ता । भोजनावसरे
वैद्यदेवः ।

दक्षिणे स्पर्शिलं कृत्वाम्निमुपसमाधाय वीक्षणवगुण्ठन-
तालव्रयदिग्वन्धनमूलाष्टधाजपधेतुमुद्रादिभिः संस्कृत्य घृततिल-
पायसानामन्यतमेन हविः संस्कृत्यान्नाविष्टदेवं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य
प्रणयेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिराहुतिपञ्चकं हुत्वा मूलेन
पञ्चविंशतिसंख्यया हुत्वा पुनर्ब्याहृतिभिर्हुत्वा पुनः पञ्चोपचारै-
शाम्निं सम्पूज्य देवं प्रतिमायामुद्वास्याग्निं विसर्जयेत् ।
शोमयेपहविषा गन्धपुष्पाद्यैर्देवतापापिदेवेभ्यो बलिः । तत्र
मन्त्रः,—

ये रुद्रा रुद्रकभ्राणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
योगिन्यो रुद्ररूपाय गणानामधिपाय ये ॥
विप्रभूतास्तथा चान्ये दिग्बिदिषु समाश्रिताः ।
सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥

इत्यष्टदिषु दत्त्वा भूतबलिः । तत्र मन्त्रः—

भूतानि यानीह वसन्ति भूतले
बलि गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।
सन्तोषमासाद्य व्रजन्तु सर्वे
चमन्तु तान्ध्रव नमो नमोऽस्तु ॥

इति वैश्वदेवहोमो बल्यन्त्यः ।

होमायक्तो द्विगुणो जपः । शक्तस्य होमस्यैको जप
स्त्वावत् पुष्पदान मूलैः तावत् प्रमाणं या । ततः श्रमतापिधान
मसि स्वाहेत्यपोषान दत्वा गण्डूपादि कल्पयित्वा सुवासिताम्बुभि
र्देवायाचमनं पुनराचमनमन्त्रेण सुखवासकरष्टुष्टिं विचिन्त्य
ताम्बूलदानम् । ताम्बूलं सकर्पूरं सपूषं चूर्णेन खदिरेण युक्तं
संस्तृत्य मूलमन्त्रान्ते ताम्बूलं कल्पयामीति दद्यात् । ताम्बूलदान
नैवेद्योपचाराङ्गम् । ततः पुनर्गन्धपुष्पं धूपदीपनैवेद्यैः प्रपूज्य
पुष्पाञ्जलिष्वर्घ्याञ्जलं दत्वा नोराजनम् । दीपपात्रमूर्ध्वमण्डला-
कारं कृत्वा तत्र हृततैलादिवर्तिसप्तकं दत्वा ज्वालयित्वा
देवमुखे भ्रामयेत् । इति नोराजनं घण्टावादनसहितम् । ततो
मूलमन्त्रजपः ।*

* अत्रातः परं सर्वेष्वेवादर्थपुस्तकेषु अयं श्लोको दृश्यते यथा,—

एतावद्दूरपर्यन्तं लिखित्वा वाजपेयिभिः ।

क्षितं घटान्तरे वस्त्रात् ततोऽङ्गुलिर्ध्रुवः सदा ॥

श्लोकोऽयं मन्त्रे तन्त्रेण संरक्षकेन प्रथमं रचितो यत्र साक्षात्परिचिह्नवाजपेयिन एव
संरक्षकतादादर्शाद्वितीयादर्घ्यं लग्नं । ततः त्र्यादर्शादादर्शान्तरेषु भ्रमान्द्रुनपुस्तक-
पाठस्येवैव अस्ति इति सर्वेष्वेवादर्थपुस्तकेषु दृश्यते । वस्तुतस्तर्थात् येष्वस्ति
इति मूलं न रचितं । इति च ।

स्तुतिः ।

यन्किन्धात् परमापदं प्रथमतां पुंसां सदा चैमल्लत्
 ध्यानं यस्य विमुक्तये च तरणिः संसारखारांनिधिः ।
 यः क्रुद्धो नखरैर्विभेद कठिनं दैत्यैर्भ्रवक्षःस्थलं ।
 तस्मै मानवसिंहशुभ्रवपुपे नित्यं नमो विष्णवे ॥

तापनीयश्रुत्यनुसारेण नृसिंहोपासना ।

तान्त्रिकविधिना प्रातरुत्थाय तान्त्रिकविधिना स्नानतर्पणा-
 दिकं कृत्वा मृद्वमित्थं स्नाचात्तो द्वारपालपूजामिविविधविघ्ननिवारण-
 पूर्वं यथोक्तरीत्या देवागारे प्रविश्य प्राङ्मुख सदङ्मुखो वा सहस्रसन
 उपविश्य महासुदर्शनमन्त्रेण नारायमुद्रया विघ्नान् निवार्य तास-
 चयदिग्वन्धप्राकारचिन्ताशक्तिजालकलनाभौ रक्षां विधाय ईश्वरं
 , शेषं गुरुं श्रीनृसिंहं नमस्कृत्य “ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
 भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजताः । स्विदैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्भ्यसेम देवहितं
 यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति न स्ताषाँश्चरिष्टनेभिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः
 शान्तिः शान्तिः ॥” पासनवन्धादिकं कृत्वा भूतशुद्धिः । करशुद्धिं
 विधाय श्रीनृसिंहानुष्टुभो मन्त्रराजमन्त्रस्य विधिर्ब्रह्मा प्रजापतिः
 ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । यौमहामङ्गलेश्वरो सप्तोत्सिंहो महा-

विष्णुर्देवता । उदात्तः स्वरः । शुक्लो वर्णः । नृ इति दृष्टं कीलकं
 घ्रातम् । स सिद्धेरप्रतिबन्धकं स इत्यदुष्टं कीलकं घ्रात स सिद्धि-
 प्रदम् । हंबीजम् । इं शक्तिः । उदात्तः स्वरः । शुक्लो वर्णः ।
 परमात्मा क्षेत्रम् । मोक्षार्थे विनियोगः । इति स्मृत्वा प्रणवशक्ति-
 बीजादिना बीजशक्तिप्रणवान्तेन मूलमन्त्रेण प्रत्येकं त्रिवारजतेन
 प्राणायामत्रयम् । मातृकान्यासः । केशवादिन्यासः । तत्त्वन्यासः ।
 आधारभावना । हृदयभावना । हस्तभावना । काले करन्यासः ।
 पञ्चाङ्गेनाङ्गुलिन्यासः । देहभावना । चतुर्भिः पादैश्चतुष्टयम् ।
 समस्तेनास्त्रमित्थन्यासः । सान्निध्यकरादिदशन्यासाः । एव
 तान्त्रिकपद्धत्यनुसारेण ध्यानम् ।

महाचक्रस्य यन्त्राभिमण्डले त्रिगुणात्मनि ।
 सुखसवित्क्षीरजलं चिन्तयेत् क्षीरसागरम् ॥
 श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये शब्दादिविषयात्मकम् ।
 जातिव्रह्मवलोपेतं महत्त्वसिक्ततान्वितम् ॥
 मणिरत्नमये तत्र प्रासादे सुमनोहरि ।
 श्वेतसिंहासनं ध्यायेत् श्वेतपद्मोपरिच्छदम् ॥
 शेषं तत्र विज्ञानीयात् सप्तत्वा पुच्छमण्डलैः ।
 फणासदृशमुपरि क्लृप्तोत्पलं व्यवस्थितम् ॥
 श्वेतद्वारकिरोटाभ्यां दधानं मुपलं हलम् ।
 रत्नाद्यं श्वेतपुष्पस्रक्नीनवस्त्रैककुण्डलम् ॥
 तदङ्गे चिन्तयेद् देवं नृसिंहं पीतवाससम् ।
 सूर्य्यन्दुकोटिमहसमरुणोत्तरवाससम् ॥

खेताद्रिकान्तिवपुषं सत्यज्ञानसुखात्मकम् ।
 आसीनं योगपट्टेन चतुर्दंष्ट्रं चतुर्भुजम् ॥
 प्रादक्षिण्येन दधतमूर्ध्वदक्षिणबाहुके ।
 चक्रं पिनाकमभयं वरं करचतुष्टये ॥
 तप्तहाटककेयान्तं चन्द्रार्दकृतशेखरम् ।
 सुलपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलम् ॥
 चन्द्रसूर्याग्निसङ्काशं वृक्षोत्फुल्लतिलोचनम् ।
 स्फुरत्कमलकिञ्जल्कसमलोमान्तकर्णिकम् ॥
 किञ्चिदुन्नतमध्येषु फुल्लनासामनोहरम् ।
 सलज्जिह्वप्रपञ्चास्पप्रकाशितरदावक्षिम् ॥
 शम्युलम्बितशुभासं किञ्चिदुत्कुञ्चितभ्रुवम् ।
 तद्वद्भ्रूलोमपद्मार्णं तिर्यगाक्षमिकेशरम् ॥
 ककुदंसगिरःकण्ठप्रकुञ्चितकरोक्षयम् ।
 नीलपोषं प्रकृत्वा सयीवव्याहितवक्षसम् ॥
 विस्तीर्णहृत्सललसत्पुरुषपातकफौशुभम् ।
 विष्टम्भपार्श्वपृष्ठास्त्रिमन्त्रनाभ्यद्वितोदरम् ॥
 तिर्यक्स्वस्त्रिरजंघोरुज्ज्वलान्वाहितकरद्वयम् ।
 तीक्ष्णोद्यनखव्याफारोचिर्विद्रादिताम्ररम् ॥
 तिर्यक्पादतल्लक्ष्मणलतार्थकृतशेषकम् ।
 किरीटहारकैयूरकाञ्चीकटकभूषितम् ॥
 यमुज्ज्वलभरणं पादानाम्पातनूपुरम् ।
 रघाङ्गुलीयकशोतिरुदभाधितदिगन्तरम् ॥

समकर्णन्तु विन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।
 पञ्चभूतात्मिका पञ्चरूपा मालाश्च विभ्रतम् ॥
 वामोरुगतया लक्ष्म्या स्निष्ट दक्षिणबाहुना ।
 दधत्वा वामहस्तेन दाडिमं सुमनोहरम् ॥
 मुक्ताप्रभाभरणया पीतनिर्मलवस्त्रया ।
 हिरण्यवर्णया न्यस्तद्वगा स्नामिसुखाम्बुजे ॥
 नानारूपधरैः शस्त्रैः पृष्ठपार्श्वगतैः पृथक् ।
 स्वस्वायुधोद्यतकरैर्मूर्त्तिमद्भिरुपासितम् ॥
 सचामरेर्बोध्यमान लक्ष्म्याद्याभिश्च शक्तिभिः ।
 ससक्ताभ्यनुरक्ताभिरन्याभिः परिवारितम् ॥
 यत्तपन्नगगन्धर्व्वविद्याधरवधूगणै
 नृत्यवादिभिराङ्गीतस्तुतिभिः कम्पितेक्षणम् ॥
 सुरासुरगणैश्चैव प्रसादावाप्तदर्शनैः ।
 कृतान्त्रलिभिराङ्गार्थं किङ्करैर्दूरतः स्थितैः ॥
 भक्तरीक्षगतैः सिद्धै र्योगिभिः सनकादिभिः ।
 सस्तूयमानमेकाग्रैः ऋग्यजुः साममन्त्रकैः ॥
 ऐशानीं दिशमारभ्य महाचक्रदलस्थितैः ।
 पद्मासनैरभिमुखै र्वीक्षमाणैः सुदर्शनैः ॥
 नारायणै र्वासुदेवैः केशवाद्यैर्व्याक्रमम् ।
 नद्वादो नरसिंहैश्च स्वस्ववर्णायुधान्वितैः ॥
 पुरस्ताद् वसुभिस्तस्य रुद्रैर्दक्षिणतः स्थितैः ।
 चक्रस्य पश्चादादित्यै र्विश्वेदेवैरथाभ्युदक् ॥

सुखोपविष्टैः पादान्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
 स्वस्त्रायुधकरैरुर्ध्वं कृताञ्जलिपुटेरधः ॥
 तथैवोपस्थितं चन्द्रसूर्याभ्यां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 महाविभूतिसंस्थानं सर्वदेवात्मकं विभुम् ॥

द्विस्वरसाम्रा करन्यासः ।

जहंपयद्वोच्चारण उदात्तः । तिर्द्यक्प्रयद्वोच्चारणे स्वरितः । स च
 पूर्वोदात्तापेक्षया अनुदात्तः । अनुदात्तापेक्षयोदात्तः । द्वितीयस्य
 स्वरितः पूर्वोदात्तस्वरितयोरपेक्षयाऽनुदात्तः । अनुदात्तापेक्षयो-
 दात्तः । अद्भुताग्रतर्जनीमध्यपर्व्वयोगेनोदात्तगानम् । तर्जनी-
 मध्यमानामिकाकनिष्ठानां मध्यपर्व्वणां क्रमेणाद्भुताग्रसर्गेन
 स्वरितगानम् । अद्भुताग्रेण कनिष्ठामूनसर्गेनानुदात्तस्य गानम् ।
 झस्त्रस्याप्यन्यस्त्रस्य गाने भुतत्वम् । गाने चान्याचरस्य त्रिचतुःपञ्च-
 मात्रा । गायमानाच्चराणां दीर्घाचरे वामहस्ताद्भुलिवक्रीकरण्यात्मकं
 षष्ठ्यम् । तथा प्रथमपादस्य प्रणवोऽङ्गः । द्वितीयस्य हृषिमन्यः
 तृतीयस्य यजुर्नक्षत्रीः । चतुर्थस्य नृमिहगाथा^(१) । समस्तस्य महा-
 चक्रम् । एवं गानपरिभाषा ।

तत्रादौ द्विस्वरगाने नाद्भुलिन्यामाः । प्रणस्य मात्रा
 अकारोकारमकारोदाकारायतस्त्रस्रदृष्टिराहृद्या षट्ठी भवन्ति ।
 षठ उदात्तः । मञ्जु । अनुदात्तः । षठ उदात्तः । मञ्जु । षठ-

(१) १- नृमिहगाथा ।

दात्तः । इति प्रागाय शक्त्यक्षरं बीजाक्षरं चतुराष्टकं कृत्वा इं हं
 उदात्तः । इं हं अनुदात्तः । पुनः इं हं उदात्तः इं हं अनुदात्तः ।
 ततः प्रथमपादगानम् । उग्रं उदात्तः वीरं अनुदात्तः महा अनु-
 दात्तः विष्णुं अनुदात्तः इति गात्वा पुनः प्रणवगानम् । ततः ॐ
 इं हं उग्र वीरं महाविष्णुं ॐ आनन्दात्मने श्वेतवर्णाय अङ्गु-
 ष्ठाभ्यां नमः । इति हस्तयोरङ्गुष्ठे न्यासः । ततः । ज्वलं उदा । तं स ।
 अनु । र्वतो । उदा । सुखं । अनु । इति प्रागाय । ॐ ह्रीं वृषिः
 सूर्यः आदित्यः रीं ज्वलन्तं सर्व्वतोमुखं प्रियात्मने कृष्णवर्णाय
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । इति न्यासः । ततः नृसिं उदा । हं भी अनु ।
 पञ्च उदात्तः । भद्रं अनु । “ॐ भूर्लक्ष्मी भुवर्लक्ष्मीः सुवः काल-
 कर्षी । तत्रो महालक्ष्मीः प्रचोदयात् ।” इति सामरहितमुक्त्वा
 पुनः तृतीयपादं यत्तुल्लक्ष्मीपूर्व्वकमुक्त्वा धीरात्मने पिङ्गलवर्णाय
 मध्यमाभ्यां वषट् । इति न्यासः । ततः मृत्यु उदा । मृत्युं अनु ।
 नमा उदा । म्यहं अनुदा । इति गात्वा ॐ नृ उदा । सिद्धा
 अनु । यवि उदा । ब्रह्मे अनु । वज्र उदा । नखा अनु । यधी
 उदा । मङ्गी अनुदा । तत्र उदा । सिंहः प्रचो उदा । दयात्
 अनुदा । इति गात्वा ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि
 तत्रः सिंहः प्रचोदयात् इत्युक्त्वा मृत्युमृत्युं नमाम्यहं मायात्मने
 हेमवर्णाय धनामिकाभ्यां हु इति न्यासः । ततः प्रणवशक्तिबीज-
 साममन्त्रपादचतुष्टयसाममिश्रणं सामानि गात्वा प्रणवशक्ति-
 बीजपुटितं मन्त्रमुच्चार्य महाचक्रं स्मृत्वा घ्राणात्मने विद्युद्वर्णाय
 कनिष्ठाभ्यां धोपट् । इति न्यासः ।

अथानुष्टुप-सामः ।

प्रथमं प्रणवसाम ततः शक्तिबीजसाम ततः प्रथमपादसाम
ततः पुनरङ्गप्रणवसाम गात्वा द्वितीयसामगानम् । ततो वृष्णि-
मन्त्रस्य सामरहितस्य पाठः । ततस्तृतीयपादसाम । ततो
यलुर्वंस्मीमन्त्रस्य सामरहितस्य पाठः । ततश्चतुर्थपादसाम ।
वृषिंश्चगायत्रीसाम । इति गात्वा मित्यणसामगानम् । उच्चैरेवम् ।
ततः प्रणवप्रथममात्रा ततो बीजाक्षरम् । कनिष्ठामूले । ततः
प्रणवद्वितीयमात्रा ततः शक्त्यक्षरम् । प्रणवतृतीयमात्रा ततो बीजा-
क्षरम् । प्रणवचतुर्थमात्रा ततः शक्त्यक्षरम् । इत्यष्टाक्षराणि ।
ॐ हं उदा । उ हं । अनु । म हं उदा । ॐ हं अनु । इति गात्वा ।
अनेनानुष्टुपेन साम्ना समं व्यापको न्यासः सम्पद्यतामिति न्यासः ।

अथ षट्स्वरसामभिरङ्गन्यासः ।

तत्र प्रथमाक्षरद्वयमुदात्तं तर्ज्जन्यग्रस्पर्शेन । द्वितीयमुदात्तं
कनिष्ठामूलस्पर्शेन । चतुर्थः स्वरितः तर्ज्जन्यादिचतुष्कमध्यपर्व-
स्पर्शेन । तर्ज्जन्याद्यङ्गुलमध्यपर्वस्पर्शकाले उत्तरोत्तमस्यानुदात्तत्वम् ।
एकैकाङ्गुलिपर्वस्पर्शकाले विचतुःपञ्चमात्रा स्वरितमध्येवं षष्ठमनु-
दात्तं तर्ज्जनीमध्यपर्वस्पर्शेन गेयम् । प्रणवसाम । ॐ उदा ।
म अनु । ॐ स्वरितः । ॐ स्वरितः । उ उदा । म ॐ अनु ।
शक्तिबीजसाम । हं हं उदा । हं अनु । हं स्वरितः । हं

स्वरितः । हं अनु । प्रथम पादसाम,—उग्रं उदा । वी अनु
 रं स्वरि । महा उदा । विष्णुं अनु । गात्वा । तत्र तृतीयपदा
 क्षरयोर्वामहस्ताङ्गुलिवक्त्रीकरणात्मकं ग्रहणं प्रथमपादगाने
 पुनः प्रणवसाम ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायानिचिद्-वाजपेयि-नरसिंह-
 विरचिते नित्याचारप्रदीपे नरसिंहोपासना ।

इति प्रथमभागकृत्यं समाप्तम् ।

श्रीनृसिंह उद्धारकरिवे ।

श्रीनृसिंहाय नमः ।

